ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ
ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1992

ԳՄՀ 63.3(2Հ)5 9(47.925)
Վ 295
Վ-29

ԵՊՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Библиотека ЕГУ

ՎԱՐԱՆԴՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ

Վ 295 Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության պատմություն (Երևանի պետ. համալս.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1992— 536 էջ.

Գրքում ներկայացվում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության պատմությունը նրա սկզբնավորման ժամանակներից (19-րդ դարի վերջ) մինչև մեր դարի 10-ական թվականները: Հանգամանորեն քննվում են այդ տասնամյակներին տեղի ունեցած քաղաքական խոշոր իրադարձությունները և դրանցում Հ. Հ. Դ. կուսակցության խաղացած դերը:

Վ $\frac{0503020913}{704(02)—92}$ SU0130559 ԳՄՀ 63.3(2Հ)

ISBN 5—8084—0201—8 173000

МИКАЭЛ ВАРАНДЯН
ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПАРТИИ ДАШНАКЦУТЮН
(На армянском языке)
Издательство Ереванского университета
Ереван—1992

© Մ. Վարանդյան, 1992

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության նշանավոր տեսաբաններից մեկի՝ Միքայել Վարանդյանի այս աշխատության առաջին հատորը լույս է տեսել 1932 թ. Փարիզում: Հաջորդ հատորը հրատարակվել է տևական ընդմիջումից հետո, 1950 թվականին: Պատճառը Վարանդյանի անժամանակ մահն էր (1934 թ.), որի հետևանքով հեղինակը չկարողացավ գործը ավարտին հասցնել, և, փաստորեն, երկրորդ հատորը մնաց անավարտ ու խմբագրվելիք վիճակի մեջ:

«Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության պատմությունը» առաջին անգամ է տպագրվում Հայրենիքում: Առաջին և երկրորդ հատորները միացվել և ներկայացվում են մեկ գրքով:

Հուսով ենք, որ հարյուրամյա ազատագրական շարժման անչափ կարևոր հատվածներից մեկը ներկայացնող այս աշխատությունը չի կորցրել արդիական շունչը և իր արժանի ավանդը կբերի սերունդների դաստիարակության ու ազգային պայքարին:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց պատմութեան **ճնշուական** շրջանը պէ՞տք է որ գրուի։

Առանց լացի և անէծքի, առանց անմիտ խարազանումներու և անազան մարգարէութիւններու...

Ինչ կը լինէր աշխարհի վիճակը, եթէ մարդիկ — ռահվիրաները — կարենային ի սկզբանէ մարգարէանալ, նախատեսել այն բոլոր սայթաքումները, ձախողանքներն ու աղէտները, որ յառաջ կուգան անխուսափելիօրէն մեծ, ազատարար վերիվայրումներու ընթացքին։

Երբ խաչակրաց բանակները տասնմէկերորդ դարուն մէջ — վառուած, անշուշտ, նիւթական նուաճումներու ախորժակով, բայց և տարուած գաղափարային, կրօնական խանդավառութեամբ — հարիւր հազարներով կը նետուէին դէպի Արևելք՝ Երուսաղէմը ազատելու, քրիստոնէութեան դրօշը պարզելու, Արևմտեան գաղափարը պաշտպանելու ասիական բարբարոսութեան յորձանքին դէմ, երբ անոնք կ'երթային ճանճերու պէս կոտորուելու անապատներում, խողխողուելու այլակրօն դահիճներու ձեռքով,— չէին, անշուշտ, գուշակեր, որ այդ երկարատև մարտումներէն, իրենց կրկնակի, արիւնալից, երբեմն յաղթական թռիչքներէն յետոյ, քրիստոնէութեան սրբավայրը դեռ ամբողջ իննը դար պիտի մնար արիւնարբու հորդաներու լուծին տակ...

Երբ Ալեքսանդր Հերցեն, անցեալ դարու վաթսունական թուականներուն կ'արտաբարբառէր ի «Զանգ»ին մէջ Ռուսաստանի ազատագրութեան մօտալուտ գարունը, երբ գրեթէ նոյն տարիները Հայր Ալիշան կը հրնչեցնէր իր ազատաշունչ գարնան երգը — «Ո՞վ դու իմ վաղուց մոռցուած հայրենիք, ահա գարունիկդ հասե՛լ է, հասել» — երկու մեծանուն ռահվիրաներու մտքովն անգամ չէր անցներ, որ այդ օրերէն ամբողջ եօթանասուն տարի յետոյ ռուս ու հայ ժողովուրդները դեռ պիտի ըլլան իրենց անգութ ճակատագիրը ամենէն գաժան լուծին տակ։ Եւ եթէ հրաշքով մը կրնային գուշակել, գուցէ բնաւ չպիտի շարժէր անոնց գրիչը՝ անգամ ամենէն վեհ գաղափարները չնսեմացնելու համար։ Չպիտի շարժէին բոլոր ծայրերում — և անգամ գուցէ Ռուսոներն ու Վոլթէրները չպիտի հրահրէին **Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը**, որ ազատութեան աւետարանը բերաւ աշխարհին և ազատարար շառաչով անցաւ երկրագուն-

դի վրայէն, բայց և նիւթից արեան անվերջ հեղեղներ, ամենէն առաջ Ֆրանսայում՝ Բոնապարտի մը բռնաւոր դիկտատորութեան ընթացքին։ Պիտի կանգ առնէր ուրեմն համաշխարհային յառաջդիմութեան անիւը և մարդկութիւնը յաւիտենօրէն պիտի դեգերէր խաւարի ու ստրկութեան արիւնազանդ անդունդներուն մէջ...

Եղեր են, անշուշտ — և պիտի ըլլան — անակնկալ ու այլանդակ դարձուածութիւններ մարդկային պատմութեան ընթացքին, յետախաղաց շարժումներ, որոնք — երէկ իսկ — այնքան չարաշուք անդրադարձումներ ունեցան մասնաւորապէս մեր հայկական ճակատագրին վրայ... Այդպիսի մէկն էր կարմիր կոչուած յեղաշրջումը Ռուսաստանի մէջ, որ 1917ի հոկտեմբերին մէկէն ի մէկ խաւարեցուց Փետրուարեան Յեղափոխութեան պայծառ արևը, խոշտանգեց մեր նորածիլ ազատութիւնն ևս — և դարբերեց սօցիալիզմի անունով բռնակալութեան ամենէն մռայլ, ազատասպան սիստեմներէն մին։ Եւ նոյնպէս կործանարար անակնկալ մըն էր աշխարհի համար Մեծ Պատերազմը, որ յարմարագոյն առիթը տուաւ մեր թշնամուն՝ տարագրելու և բնաջնջելու հայ ժողովուրդը, ճիշդ այն պահուն, երբ Հայաստանը կը վերածնէր. Համիտի նիւթած աւերակներէն, կը թևակոխէր նոր դարաշրջան — ազատութեան ու բարօրութեան — երբ այդպիսով Հայկական Յեղափոխութիւնը, ի դէմս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, քսան տարուայ օրհասական մաքառումներէ ետք՝ կը հասնէր վերջապէս իր բաղձալի հանգրուանին...

Եւ այնուամենայնիւ, պատմութեան մեծ պրոցէսը — չնայած այդ բոլոր դարաւոլութիւններուն, յետախաղաց և աւերիչ ծփանքներուն — ընդհանուր առմամբ դրական է, շինարար, ստեղծագործ, նա կը տանէ վերջ ի վերջոյ, քայլ առ քայլ, դէպի ազատութեան ու ժողովրդապետութեան յաղթանակը՝ ընդդէմ ամէն տեսակ կամայապետութեան ու բռնութեան...

Գրե՞նք պատմութիւնը. Անցեալի պաշտամունքը — հերոսներու և հերոսական գործերու պաշտամունքը — ամենազօրաւոր խթաններէն է ազգերու յառաջդիմութեան։ Գալոց սերունդները շատ մը հրահանգիչ դասեր պիտի քաղեն Հայ յեղափոխական տարեգրութեան այդ սրտառուչ էջերէն,— դասեր ինքնամերժ զոհողութեան, քաղաքացիական արիութեան և չինչ, բարձրասլաց գաղափարականութեան։

Գալոց սերունդներուն համար ազնիւ ներշնչումներու անսպառ աղբիւր պիտի ըլլայ այն տիտանեան սերունդը, որ աւելի քառասուն տարի առաջ իր ձեռքն առաւ Հայ ազատագրական շարժման դրօշը և անվրդով քալեց իր ճամբան անդունդէ-անդունդ, տագնապէ-տագնապ

հերկեց, տեսաւ ու նահատակուեցաւ ամենէն նուիրական գաղափարին համար, ամենէն դժնդակ միջավայրում...

Հարուստ է, այո՛, հերոսական սխրագործութիւններով նաև մեր փոքրիկ համայնքը։ Այն ազգը, որ տասնեակ տարիներ առաջ բարբարոս Ասիոյ խորքերում պարզեց ազատամրութեան դրօշը, այն ժամանակ, երբ իր շուրջը — Անգօրայէն մինչև Քիրգիստան ու Թեհրան, Մակեդոնիոյ դաշտերէն մինչև յունական ծովեզերք ու Արաբիա — ստրկութեան մեռելային լռութիւնը կը թագաւորէր,— այդ ազգը արժանի է դասուելու յառաջադէմ ու յեղափոխական ազգերու շարքը, մարդկային իրաւունքներու համար պայքարող ու զոհաբերող ազգերու շարքը։

Եւ այն մեծ շարժումը, որ հակառակ աշխարհագրական ու քաղաքական միջավայրի բիւրաւոր խոչընդոտներուն, տուաւ այնքան շքեղ դրուագներ ռազմական կորովի ու քաջութեան և որ իր բոլոր զարհուրանքներով հանդերձ ստեղծեց նոր հայութիւն մը, կոտորակուած, բայց կանգուն, բարոյապէս աւելի բարձր, պատրաստ միշտ կուրծք տալու իր իրաւունքներու պաշտպանութեան համար — հօծ, համախումբ հայութիւն մը, որ Բնաշխարհի գնդանին մէջ չուզեր ճկել իր պարանոցը նորագոյն բռնաւորներու առջև, չուզեր լքել իր ազատաշունչ և հայրենաշունչ հաւատամքը — այդ շարժումը իր պատուաւոր տեղն ունի համամարդկային շարժումներու տարեգրութեան մէջ և արժանի է, հետեւաբար, որ գրի առնուի ու յանձնուի յետնորդներուն։

***

Խիզախ գործ մըն է՝ մէկ-երկու հատորի մէջ ամփոփել քառասուն տարուան պատմութիւն։ Պէտք են թերեւս քառասուն հատորներ։ Աւելի 20 տարի առաջ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մեծագործ դատի ընթացքին, Պետերբուրգի մէջ, ցարական կառավարութիւնը կամեցաւ պարզել Ռուսաստանի առջև այդ կուսակցութեան ընդամենը քանի մը տարուան գործունէութեան պատկերը, չոր փաստաթուղթերով, և տուաւ ոչ պակաս քան եօթ ահագին հատորներ։ Եւ այդ՝ միայն կովկասեան ճատուածի պատկերն էր, բուն իրականութեան մէկ թոյլ արտայայտութիւնը։

Հայկական Յեղափոխութեան շրջանը դեռ չէ փակուած։ Ի՞նչ պիտի ըլլայ շարժման վախճանը, ինչպէ՞ս պիտի ներկայանայ վերջին դրուագը այն երկարաձիգ, արիւնոտ Դրամային, որ կը թաւալի յիսուն տարիէ ի վեր և գուցէ դեռ պիտի տեւէ ուրիշ տասնեակ տարիներ... Մեր զաւակները կամ թոռները կ'իմանան այդ։

Անո՛նք միայն ի վիճակի պիտի ըլլան — տեսնելով Դրամայի վերջին արարուածը — հանգամանօրէն ուսումնասիրելու և արդարօրէն գատելու բովանդակ գործունէութիւնը, ըստ արժանւոյն գնահատելու անոր այլազան դրուագները, դէպքերն ու դերակատարները։ Անո՛նք միայն պիտի կարենան լիովին օգտագործել Կուսակցութեան արխիւները — և արխիւները ոչ նորագոյն մեր պատմութեան, որ այնքան սերտօրէն հիւսուած է ազատագրական շարժման եղելութիւններուն հետ, Դաշնակցութեան հարուստ ու յուզումնալից պատմութեան հետ։

Մեր զաւակները միայն պիտի ունենան այդ նուրբ, դժուարին, պատասխանատու աշխատանքին համար անհրաժեշտ հոգեկան անդորրութիւնն ու պայմանները։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան մանրամասն ու լիակատար պատմութիւնը հոգը կը մնայ, ուրեմն, գալիք սերունդներուն։

***

Երկար է շարժման ճանապարհը, լի դժուարին զիգզագներով ու խորխորատներով... Այստեղ չենք կարող մանել այդ ճամբու բոլոր խորշերուն մէջ։ Ստիպուած ենք կանգ առնել միայն գլխաւոր հանգրուաններուն վրայ, ցուցադրել պատմութեան կարևորագոյն դրուագները և ջանալ քիչ-շատ ամբողջական գաղափար տալու Կուսակցութեան կատարած պատկառելի աշխատանքի մասին — Թուրքիա, Կովկաս, Պարսկաստան, Արտասահման — հրաժարելով մանրամասն նկարագրութիւններէ, ընդարձակ քաղուածքներէ, վերլուծումներէ ու մեկնութիւններէ։

Նմանապէս, Յեղափոխութեան հազարաւոր զինուորները կան, մեծ մասամբ նահատակ, որ ինկեր են այդ զարհուրելի Գողգոթայի ճանապարհին, քառասուն տարիէ ի վեր, և որ չեն կարող ամէնքը տեղ գտնել այս գրքին մէջ։ Հայոց ազատութեան շարժումը իր խիզախ ու արիւնալի թռիչքներով, ինքնապաշտպանութեան դժուարին ու մեծագոյն ճիգերով՝ անոնց բոլորի հաւաքական գործն է։ Ո՛չ մէկը խորթ, օտար է մեզ — ապրե՛ր ենք անոնց հետ ամբողջ տասնեակ տարիներ, մօտ կամ հեռու, շրջապատուած անոնց պաշտելի ստուերներով — ամէնէն խոնարհագոյնը իր յուզիչ պատմութիւնն ունի, որ կարող է արցունք բերել ամենակարծր աչքերէն։ Սակայն գրքիս ծաւալը կը հարկադրէ կանգ առնել միայն գլխաւոր դերակատարներու կամ տիպար-զինուորներու վրա, լռութեամբ անցնելով, տարաբախտաբար, ուրիշ բազմաթիւ, անանուն հերոսներու վրայէն։

Այս շարժման պատմութիւնը այնքա՛ն բարդ է և այլազան.—

խօսքի ու գրչի պրոպագանդ, կազմակերպական աշխատանքներ, ծրագիր ու աշխարհայեացք, մամուլ ու գրականութիւն, զէնքի արհեստանոցներ, դրամական և զինական ֆոնդեր, զէնքի ու ռազմամթերքի փոխադրութիւն, ժողովուրդի զինում ու մարզում, ինքնապաշտպանութեան կռիւներ ու ապստամբութիւններ, տեռոր, ցուցական գործունէութիւն, խաղաղ ու զինուած ցոյցեր, դաւադրական, «ստորերկրեայ» աշխատանք, արհեստակցական միութիւններ, կռիւ բռնակալ իշխանութեանց դէմ, կռիւ տնտեսական ճնշումներու դէմ, կռիւ դրացի, յարձակողական խումբերու դէմ, կռիւ ներքին ամէն տեսակ ցեցերու դէմ — լրտեսներու, մատնիչներու, դաւաճաններու — կռիւ հասարակաց անտարբերութեան, բէակսիոնի դէմ... Միևնոյն ժամանակ՝ «դիւանագիտական» աշխատանք, Հայ Դատի պրոպագանդ արևմտեան աշխարհում, հրատարակութիւններ օտար լեզուներով, հայասիրական շարժումներու կազմակերպում, յարաբերութիւններ և համերաշխութեան բանակցութիւններ դրացի ազգերու հետ, միջազգային համագումարներ. ապա նաև — այդ ծանր աշխատութիւնն ևս Դաշնակցութիւնը քառասուն տարիէ ի վեր հպարտութեամբ տարեր է իր ուսերուն վրայ — կուսակցական, շինարար աշխատանք, դպրոցներ, գրադարան-ընթերցարաններ, հանրային այլ և այլ ձեռնարկներ, անգամ ճամբաներու բացում (Հայ-Թաթարական կռիւներու ատեն), կենդանի մասնակցութիւն բոլոր հանրային գործերու մէջ, ժողովրդական շահերու պաշտպանութիւն, յեղափոխական ատեաններ ու դատավարութիւն, խաղաղ, անդուլ քարոզչութիւն և սերունդներու կրթութիւն ու դաստիարակութիւն, երկրի մէջ — Հայրենիքի բոլոր երեք հատուածներում — և երկրէն դուրս, ամէն տեղ, ուր կ'ապրին հայութեան հոծ զանգուածներ։ Վերջապէս՝ պետական շինարարութիւն ազատագրուած Հայրենիքի մէջ։

Վիթխարի աշխատանք մը... Գործունէութեան այդ բոլոր ձևերուն, ինչպէս ըսինք, չպիտի կարենանք ընդարձակ տեղ տալ այս տեսութեան մէջ։

Չպիտի տեղ տանք, բնականաբար, և մեր կուսակցութեան մեծ ու փոքր հաւաքոյթներու արձանագրութիւններուն, երկրի ու գաղութներու Ընդհանուր ու Շրջանային ժողովներու երկարաշունչ, առէջ ամբողջ ամիսներ տևող, անհղային վիճաբանութիւններուն։

Չենք կարող, սակայն — անգամ այս համառօտ դրուագին մէջ — գէթ թռուցիկ ակնարկ չնետել հայ ազատագրական շարժումներուն ու գաղափարային հոսանքներուն վրայ՝ **նախ քան** Դաշնակցութիւնը։ Քաշել պատմութեան թելը 1890 թուականէն, կը նշանակէր ցուցադրել **հետևանքը**, առանց պարզելու **պատճառները**։ Քիչ չեղան մարդիկ մեր ազգային

գործակցութիւններու օրերուն — և ոչ միայն աշատոր հակառակորդներու շարքերում — որոնք թերեւս համոզուած էին և կ'ուզէին հաւատացնել, թէ հայկական շարժումը ամբողջ պերճանք մըն էր, կամ, լաւագոյն պարագային, վաղաժամ էր, չհասունցած, թէ նա իր ծագման պրոցէսի մէջ չունէր բնաւ այն երկաթէ պատճառականութիւնը (déterminisme), որ կը ղեկավարէ ուրիշ ազգերու նոյնօրինակ շարժումները, թէ հայ ժողովուրդի կացութիւնը օսմանեան ռէժիմի տակ բնաւ այնքան անհանդուրժելի ու յուսահատական չէր, թէ կարելի էր և պէտք էր տոկալ ու համբերել, թէ, մէկ խօսքով, Հայ Յեղափոխութիւնը չունէր լուրջ հիմնաւորում, թէ նա պայթեց ու գահավիժեցաւ, որպէս փոթորիկ՝ ցինց, անամպ երկինքի տակ, շնորհիւ քանի մը մոլեռանդ աղանդաւորներու յախուռն որոշումներուն…

Մ. Վ.

Փարիզ, 1931 Սեպտեմբեր.

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՆԱԽՔԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Շարժման ծնունդը.— Իրականութիւն և գաղափարային խմորումներ.— Շարժման նախակարապետները.— Խրիմեան և իր «Վանգայծ»ը.— Ազգային Սահմանադրութեան լոյսերն ու ստուերները.— Ըմբոստացումի ձայներ.— Վասպուրականի շարժումները.— Հրոսախումբեր.— Զարօ-Շէրօ.— Ղումրիկեան.— Կարնոյ ցոյցը.— Կովկասեան ուսանողութիւններ.— Մոսկուայի խումբը.—«Ազատութեան Աւետաբեր».—

Հայ ազատագրական շարժումը ծնունդ է երկու տեսակ հոլովոյթի, երկու շարք ազդակներու.

1. Իրերու *հոլովոյթ* (էվոլիւսիոն).

2. Գաղափարներու *հոլովոյթ*։

Մէկը միւսի անհրաժեշտ լրացուցիչն է։

Իրերը, *կամ բաներ՝* իրականութիւնը. *ժողովուրդի մը առօրեայ կեանքը բռնապետական լուծին տակ՝ կարող է ըլլալ ծանր, տանջալի, անհանդուրժելի, բայց այդ ժողովուրդը չի յուզուիր, չի փոթորկուիր, երբ չկայ տակաւին* Ոյժ-Գաղափարը, *որ կուգայ անոր* մտաւորականութեան *թելերուն վրայ, որպէս թարգման, անդրադարձում նոյն դժնդակ իրականութեան, կուգայ որպէս պատմութիւն, գրականութիւն, քարոզչութիւն՝ առաջնորդելու զանգուածները դէպի լոյս ու ազատութիւն։*

Հինգ դար գերութիւն ապրեցաւ հայ ժողովուրդի մեծ զանգուածը օսմանեան տիրապետութեան տակ, առանց ձէն ու ծպտուն հանելու, վարելով կ'ապրէր գրեթէ խորունկ անգիտակցութեամբ, կը գիտէր լուծն ու տառապանքը, որպէս երկնատուր, անշեղելի մի ճակատագիր։ Կը պակսէր խթան-գաղափարը, *կը բացակայէր գիր, խօսք, քարոզչութեան լուսարձակ ջահը։*

Բայց նոյն գրատարրին անխռով կենցաղը կը շարունակէր և այն ժամանակ, երբ այդ շահը կամացուկ արդէն բարձրացեր էր հեռու հորի-զոնին վրայ,— ասկէ ութսուն տարի առաջ — երբ վենետիկեան ջուրերէն գոռ բամբերով կը հնչէր Նահապետի ըմբոստ քնարը։

«Բամբ որոտանը», «Աւարայրի Բլբուլը», երկու Մասիսներու խոր-հրդաւոր զրոյցը, Աւագ Մասիսի ամպրոպագոռ որոտումները կը մնա-յին «Ձայն բարբառոյ յանապատի» ամբողջ տասնեակ տարիներ։

Ձայն բարբառոյ — և «Արծուի Վասպուրականի»ի ողջունչ քարո-զ-ները անցեալ դարու 50ական, 60ական թուականներուն, Խրիմեանի, Սրուանձտեանի, Թոփմախեանի, Վարագի մեծ ու փոքր արծիւներու խանդավառ գրուածները, Ռուսինեանի, Նալբանդեանի, Պէշիկթաշլեանի հայրենաշունչ տաղերը…

Իրականութիւնը հասունցած չէր, պատրաստ չէր ընդունելու և մարսելու ազատարար գաղափարները։ Ամենամեծ բանաստեղծներն ան-զօր էին սոսկ իրենց քնարի ուժով փշրելու մեղկութեան ու անտարբերու-թեան սառոյցը… Պէ՛տք էին ուրիշ ազդակներ։

Պէ՛տք էր **իրերու հոլովոյթը**։ Պէ՛տք էր փոթորկումը տնտեսական կեանքի մէջ, աննախընթաց առևտրայնացումը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, պէտք էին բալկանեան ցնցումները, ռուս-թրքական պատերազմը, Բուլղարիայի ազատագրումը, Թուրքիայի անդամահատման յարաճուն պրոցէսը, Բեռլինի Վեհաժողովը, 61-րդ յօդուածը և այլն, և այլն։

Եւ ահա, երբ այդ բոլորը կատարուեցաւ իրական, **առարկայական աշխարհի** մէջ — Թուրքիոյ և հայութեան կեանքի մէջ — երբ «Հիւանդ Մարդը» գետնատարած փռուեցաւ Ռուսաստանի ոտքերուն տակ, յօշոտ-ուեցաւ ու հասաւ հոգեվարքի դուռը. երբ ռուս յաղթական բանակը, հայ զօրավարներու առաջնորդութեամբ գնաց պարզելու իր դրօշը Էրզրումի մէջ և քիչ յետոյ, Վեհաժողովի որոշումով, միացուց Թուրքահայաստանի մէկ մասը իր հայկական հողերուն. երբ պատերազմի հետեւանքով հրոյ ու սրոյ ճարակ եղան հայրենիքի ընդարձակ տարածութիւններ քիւրտ ու թուրք հրոսակներու ձեռքով, երբ բուլղար ժողովուրդը, աւելի անմշակ, յետամնաց քան Հայը, չնչին զոհաբերութեամբ թօթափեց դարաւոր գե-րութեան լուծը և դարձաւ ազատ, անկախ պետութիւն. երբ օսմանեան կառավարութիւնը, իր երերուն դիրքերը պահպանելու և օտար միջա-մըտութիւններէ մի անգամ ընդմիշտ ազատելու համար, կրկնապատ-կեց իր ճնշումներն ու կեղեքումները հպատակ հայութեան դէմ, հիմ-նեց կազմակերպուած թալանի ու սպանութեան սիստեմ մը, նպատակ դնելով իսպառ անդամալուծել ու նոյնիսկ չքացնել հայ տարրը արեւ-մեան վիլայէթներէն. երբ նա ազատ ասպարէզ կոչեց Քիւրտերը այդ

Հալածիչ գործի համար. հրահրեց բոլոր գիշատիչ ախորժակները և հրէշաւոր չափերու հասցուց աւերներու կործանարար մեքենան. երբ օս-մանեան մեռելածին Սահմանադրութիւնը վիժեցաւ (1878ին) և 61րդ յօդուածը, պահ մը յուսադրելէ և խանդավառելէ յետոյ, գնաց մրափելու դիւանագիտական արշիվներուն մէջ. երբ ստրուկ ցեղի բոլոր կոչերն ու աղերսանքը Թուրքիոյ ոտքերուն ու աշխարհի զօրաւորներուն՝ ապար-դիւն անցան և Հայաստանցի ժողովուրդը, լքուած, յուսաբեկ, մատնուեցաւ չարչարանքի բոլոր ձեւերուն՝ աշխարհի ամենէն բարբարոս ռէժիմին տակ,— ա՛յն ժամանակ ահա՛ հայ **միտքն** ալ փոթորկեցաւ, հայ գրա-կանութիւնը իր նոր բանաստեղծներով, վիպասաններով, հրապարակա-գիրներով հնչեցուց, մրրկաձայն ահազանգի պէս, վշտի ու ըմբոստացու-մի չեփորը — և հնչեցուց ոչ այլ եւս «անապատի մէջ»… Հայ ժողովուր-դը, ի դէմս իր զգայուն տարրերու, ունկնդրեց չեփորի ձայնին, հասկցաւ և որդեգրեց յեղափոխական կարգախօսը։

Չենք արձանագրեր մէկ առ մէկ անուններն ու գործերը բոլոր **ռահ-վիրաներու**։ Ծանօթ են վշտի ու ազատութեան երգիչները նոյնիսկ նա-խայեղափոխական շրջանին մէջ։

Չենք կարող, սակայն, չյիշատակել մէկ քանիին։

Եւ ամենէն առաջ, **Խրիմեան Հայրիկի** մասին էր, որ դեռ բալկա-նեան պատերազմի օրերուն, դեռ Կայծերու հեղինակէն առաջ, ողբաձայն դայլայլներով կը փողհարէր հայ վիշտն ու ցասումը՝ Վան քաղաքի խոր-հրդաւոր հրդեհին առթիւ։

Ակա՛նջ դրէք. Թո՛ղ անգամ մըն ալ կարդան, յետ հոյակապ վեղա-րաւորի այս ցնցող Երեմիականը բոլոր անոնք — տգէտ ու գիտուն — ո-րոնք տասնեակ տարիներէ ի վեր կը հոլովեն տարօրինակ գաղափարներ նախայեղափոխական «երանելի» վիճակին շուրջ։

Ահա թէ ինչ կը գրէր յիսնեօթ տարեկան Խրիմեանը, Հայոց աշ-խարհի ամէնէն իրազեկ, հասուն ու հեղինակաւոր քաղաքացիներէն մէ-կը — իր կարմրավառ Վանգոյժին մէջ*)։

Առիթը Վանայ զարհուրելի աղէտն է — շղթայազերծուած նենգ թըշ-նամու ձեռքերով — բայց նիւթը՝ ողջ Թրքահայ ժողովուրդի անօրինակ մարտիրոսութիւնը.—

«Զգիտենք քո մեղքն ի՞նչ էր, ո՜վ անգէն և հլու հնազանդ ժողովուրդ Վանայ, դու ոչ զէնք ունէիր և ոչ երբեք ըմբոստացար տիրող դաւադա-

* Տպւած 1877ին Թիֆլիզում, Թուրքաց վաղանցիկ Սահմանադրութեան մեղրա-լուսնի ընթացքին, «Կայծերու» հրատարակութենէն վեց տարի առաջ։

նին դէմ. քո հաւատարմութեան չափ հինգ հարիւր տարի է և քո զէնք միայն խոփն ու արոր, արհեստ և վաճառականութիւն քո զբաղումն էր. և միթէ՞ այս եղեւ հատուցումն քո հաւատարիմ հպատակութեան։

Թուրքիստանի վերանորոգ սահմանադրութեան զոհ մի պէտք էր և այն փառաւոր զոհ դու մատուցիր, ժողովուրդ Հայոց...

Ո՜հ, նշտրակով բոլոր մարմնոյդ երակները բացին, թող տին, որ դու այնուհետև տակաւ տակաւ մեռանիս չարաչուք աղքատութեան մէջ. և քո երակահատները չըմեղս լինելով, աշխարհի առաջ ձեռքերնին լուանան և ասեն. «Քաւական եմք մեր յարենէ դորա»...

Ողորմի՜մ քեզ, ժողովուրդ Հայոց, ողորմիմ, արդեօք յաւագոյն չէ՞ր քեզ, որ միանգամ մեռնէիր և կնքէիր քո հանգստեան գերեզման... քան թէ այսպէս ի գետին թաւալելով, արիւնացամաք մեռնիս... Մինչև ե՞րբ ասեմ քեզ, որ ինքնազոհ մեռնել սովրիս. աշխարհն սովրեցավ այդ դասը, իր մրցանակն առավ, դու դեռ անուս մանուկ մնացիր...

... «Ո՜վ Դուրա՜ն, Դուրա՜ն... նա.. չգիտեմ, թէ չախչախելով, չախչախելով, ի՞նչ շահեցան քո որդիները... Բա՛ւ թէ թշնամադիր ազատ կը գրեմ, ես Թուրքաստանի աշխարհին մի հայ զաւակն եմ, ի մանկութենէ անտի երկրի յառաջդիմութեան միշտ տեսահար...

...«Նախատանէ՛, ով Թուրքաստան. սուրն ու դանակ քաղաքակրթութեան պատանին մէջ դիր. գիտցի՞ր, եթէ չանես մինչև քո վաստակաւոր եզն իր վարած ակօսին մէջ մորթել, ի՞նչ կը լինի այնուհետև քո շահն — ոչինչ. միայն միսն ու կաշին և յայնժամ դու անագան ուրեմն կը յուշարերիս և աւա՜ղ կը տեսնես, որ երկիրը անմշակ մնացեր է, հացին ու դանձին ավփր կը տիրէ»...

Եւ դարձեալ Երիմեան ըմբոստացումի հրաւէր կը կարդայ Թրքահայերուն.—

— «Դու գիտես, ո՛վ հաւատարիմ ժողովուրդ Հայոց, մարդիկ և ազգեր կան, որ այնչափ հաւատարմութիւնդ կը ծաղրեն ու կը մեղադրեն զքեզ. երբ կը տեսնեն, որ խիստ անմռունչ և անզգայ կը լինիս հաւատարմութեանդ մէջ, մինչեւ անչունչ, անբարբառ դիակ մը կը դառնաս դու, այնպէս որ քո պարկեշտութիւնդ կը նշաւակեն և կոխկռտելով կանցնին վրայէդ և դու չես իմանար։ Միթէ՞ զանհոգ կաս ես դու աշխարհիս երեսին. ես էլ կը դատեմ զքեզ, թէ այդչափ տոկալէս և աղարտես մարդկային ազատ պատիւ»։

Կենդանի բողոք մըն է և «Հայգոյժ»ը, գրուած Այվազեանի և այլ վարդերու չարդ ու աւերածի առթիւ։ Հայ յեղափոխական գրականութեան ա-

մենէն պաթեթիկ էջերէն մէկն է։ Կ'ողբայ Երիմեան հայ բնաւանկեան սըրբութիւններու պղծումը, կ'ողբայ այրերու մեղկ, անպատիւ կրաւորականութիւնը և կը նախընտրէ հայոց ազգովին բնաջնջումը...

«Դառնացի՛ք Հայոց, բիւր երանի կուտայի ձեզ, թէ նոր Նաւ Արքամի զոր զձեզ ի գերութիւն վարէր և դուք երթայիք միահամուռ և կամակար թափէիք Երասխայ գետին մէջ... քան թէ կուսական արեան մէջ թաթախելով, նշաւակէր զձեզ վաւաշուէր Քիւրտին վայրագութիւն...

«Ողբամ զձեզ, Հայոց մայրեր, որ կորուսիք ձեր լծակից ամուսիններ և սիրական զաւակներ... Միթէ այժմ կ'ապրիք դուք և յաւագոյն չէ՞ր մեռնիլ, քան այդ չարավիշտ կեանք... Քաջարաղուկ, հումկու այրեր կը վատաեան իրենց բնաւանկեան պատիւ մահու չափ պաշտպանելու...

«Բագրեւանդայ փոքրիկ հօտին փոքրիկ հովիւներ, ո՛վ քահանայք... աւէ՛ր իջեցուցէք ի վայր ընդ ձեզ և ընդ ցից հանեալ Հայոց սատանման երիտասարդներն... Ո՛վ Բագրեւանդայ դժբախտ որդիներ, վայրագ խումն զձեզ կոտորեց... դանակն առաւ և միահամուռ մորթեց զձեզ... դուք անխօս, անմռունչ, անշարժ մնացիք, որպէս ոչխար իւր կտրչին առաջ... Այս աշխարհիս օրէնք, կարգ ու խղճմտանք այսպէս է. մարդիկ... զերդ մորթեալ, երբ չունին խնթիչ եղջիւր, որ ցուլի նման ոտքեն իրենց կործիչներուն դէմ...

«Յո՛ւչ, յո՛ւչ, ո՛վ Հայոց ազգ ու մնացորդ որդիներ, դեռ պիտի մորթուիք, քանի որ անզէն, անեղջիւր, անապաշտպան կ'ապրիք ... Ո՛վ դու մաշած և հիւծած հիւանդ... թէ սոսկ ազատութիւն կը ցանկանաս, ո՛ն, ուրեմն, փորձ ինչ խլրտիր մահճիդ մէջէն, ինքնաշարժ եղիր. ահաւասիկ Աստուծոյ մատն ու հրեշտակ աշխարհիս յեղափոխութեան աւազանին ով որ զինքն վաղ ձգէ նորա մէջ, նա միայն իւր ցաւերէն ազատ կը լինի ...Ես իբրեւ դաս, խօսեմ քեզ, որ դու խելամտիս, թէ քանի թանկ է ազատութեան գին. աշխարհիս Փրկիչ զայն իւր խաչով և արիւնով գնեց. նոյն գունակ մեր նախնի քաջեր Եկեղեցւոյ և Հայրենեաց ազատութիւն մահով և արիւնով գնեցին։ Միթէ՞ դու ցանկայի ազատութիւն առանց զոհի և արեան, ձրի առանել կ'ուզես»...

«Կայծեր»ական էջեր են... Եւ Րաֆֆիի Կայծերու մէջ դժուար է գտնել ազատամարտութեան աւելի բացորոշ, աւելի ցնցող քարոզ ու յորդոր։ Ինչպէ՞ս գրէր, ի՞նչ ահարկու շեշտերով պիտի խօսէր Վարդանի ըմբոստ Մարգարէն, եթէ գրաքննութեան կապանքները և մանաւանդ նեկիւղը Թըրքական իշխանութիւններէն՝ չկաշկանդէին իր գրիչը... Այդ քարոզները, աւելի վարագուրուած ձեւերով նա մղեր էր դեռ 60ական թուականներուն

իր «Արծուի» մէջ, իսկ այժմ, բռնակալական ապառաժութեանց ու պատերազմի օրերուն, անոր ձայնը ահազանգի շեշտ մը կ'առնէր։

Եւ նոյն ահազանգը կը հնչէր Թրքահայոց մտաւոր կեդրոն— Կ. Պոլսէն։ Ուրիշ արիասիրտ վեղարաւոր մը, Եղիշէ վարդապետ Այվազեան, Երիմեան Հայրիկին ձայնակցելով, հետեւեալը կը գրէր (1878 թ. Ապրիլ 29) Փունջի մէջ, որ 70ական թուականներու վերջերուն ժամադրավայրն էր հայ ազատականնեչ երիտասարդութեան.

— «Հայոց ազգի անմիտ երկչոտութիւնը մինչև այն աստիճան հասած է, որ իւր թշուառ վիճակին վրայ խռովելու նշան անգամ չի ցուցներ։ Երբեմն իւր յոյսերը Սահմանադրութեան վրայ դրած էր, այսօր ալ իւր բոլոր ակնկալութեանց կեդրոն բռած է դպրոցները և կը սպասէ, որ դպրոցներէն գանէ ազատութիւն։ Բայց միթէ՞ դպրոցին մէջ կը սորվի հայն արիւնռուշտ քիւրտին Թուրքը ջախջախել… Պաշտպանել պէտք է ազգութիւնը, ինչ միջոցով ալ ըլլայ, եթէ բարոյական ազդեցութեամբ, եթէ բռնութեամբ, եթէ յեղափոխութեամբ, միայն թէ Հայրենիք փրկուի»…

Նոյն Փունջի էջերուն մէջ, Պառու և **Մառու** խորագրին տակ, Եղիա Տէմիրճիպաշեան կը գրէր ազատաշունչ այլաբանութիւններ։ Քսաներորդ դարը—կ'ըսէ նա Միջնադարեան ուրուականի բերնով—պիտի բերէ ի շարս այլ ազատութիւններու՝ նաև Հայոց ազատութիւնը։ Նա պէտք է լինի «դարերու մեծագոյնը»…

—«Այն բարոյական սկիզբներ, որք կոխոտահարին այսօր, պիտի վերհաստատուին այն վեհագոյն դարին մէջ. այն ժողովուրդներ, որք մի անմիտ խնամակալութեան տակ են այժմ, չափահաս պիտի լինին և ինքնագլուխ պիտի վարեն իրենց ճակատագիր. այն ժողովուրդներ, որք կը հեծեն լուծի տակ, պիտի փշրեն իրենց շղթաներ… Չե՞ս նշմարեր այն արշալոյսն, որ կը ճառագայթէ Մասիս գագաթին վրա*)…

Չխօսինք «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակութիւններու մասին, յիշենք Երիմեանի պատրիարքութեան օրով գրուած «Հարստահարութիւններու տեղեկագիրները», լի արիւնոտ ոճիրներու նկարագրութիւններով։ Ատոնց մասին խօսած ենք արդէն շատ անգամ։ Ահա ազատախօս թերթ մըն ալ 1871 թուականէն, որմէ մէկ թիւ դիպուածով մնացեր է մեր դիւանին մէջ.—

———

*) Փունջ, 1877 թ. Մարտ 10։

«Մամուլ» թերթը (Արձագանգ հասարակաց կարծեաց) իր 1871 թ. Սեպտեմբեր 30 թիւն մէջ, ամսուան ոճիրները արձանագրելէ ետք, հետեւեալ տողերը կը գրէ.—

«Գրեթէ անհնար է մի առ մի թուել այս ամսուան ոճրագործութիւններն (Խօսքը Վանայ սանճակի մասին է, Թերթն ալ ըստ երեւոյթին կը հրատարակէր Կ. Պոլսոյ մէջ։ Մ. Վ.)… Նաև կուսապղծութիւնները, որոնց մին է եօթն տարեկան կոյս աղջիկ մը տանէլ պղծելը ի նախատինս ազգին։ Ասոնց համար ազգին մէջէն եւս բռնական մարդիկ միաբանած՝ կրօնափոխութեան խորհուրդներ կը յղանան… Թերեւս ազատութիւն մը ըլլայ…

«Վանայ կողմերը առանց (կակնարկէ Թուրք-քիւրտ հրոսակներուն վրայ։ Մ. Վ.) քէֆերնուն փչած առնին կը քաշեն, կը սպանեն, կ'այրեն, կը պղծեն, կը կողոպտեն… Մինչև հիմա լրագիրները բիւր անգամ ասոնց չարաբաստութիւնները հրատարակեցին, պոռացին քար սիրտը չշարժեցին, բողոքաւոր ժողովին անգամ խիղճը չխայթեցին, Վանեցի պատրիարքը քունէն չարթնցուցին, անշարժ քաղաքական ժողովը տեղէն չըշարժեցին»…

Ահա գաւառացին դատավճիռը Ազգային Սահմանադրութեան դէմ…
Ու կը շարունակէ «Մամուլը».—

«Ընթերցող էֆէնտի, անանկ հայ եմ շանկով պարծիլ ու ինքզինքդ գիւղացի մը տեղ դնելով խոռխոռալը խեր չըներ։ Հայուն պարծանքը չմնաց, պատիւն ալ չմնաց, սառցուածքն ալ չմնաց, աչքդ գոցես բանաս նէ՝ Հա՞յն ալ չպիտի մնայ… Ի՞նչ է ասոր պատճառը.— Քու հայ ու անզգայ ըլլալդ է…

… «Ուրեմն դո՛ւք զձեզ պաշտպանեցէք, ո՛վ գաւառացիք, դո՛ւք ձեր փրկութիւնը հոգացէք… Երբ մարդ այնպիսի երկրի մը մէջ կապրի, ուր կեանքն ու ինչքը անապահով է, հարկ անհրաժեշտ է, որ կրէ իր վրա ինչ որ իր կենաց, ընչից ու պատւոյ ապահովութեան համար պէտք է»…

Իրաւացի էր Այվազեան վարդապետը — Սահմանադրութեան ճամբով չէր միայն, որ պիտի պատրաստուէր «երկաթէ շերեփով» սերունդը. Հայոց ինքնապաշտպանութեան և հայկական ազատամարտի սերունդը…

Անշուշտ, Սահմանադրութ՚ նը դարձեալ մեծ բարիք մըն էր։ Հայ

2—653

ԽՄՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ժողովուրդը Թուրքիոյ մէջ ձեռք կը բերէր իրաւունք՝ հիմնելու իր սեփական դպրոցներն ու այլ մշակութային հաստատութիւնները, իրաւունք՝ ազատօրէն վարելու իր կրթական-դաստիարակչական գործը։ Դպրո՞ցն է ազգային իմացական կառուցւածքի հիմնաքարը, դպրո՞ցն է մտաւոր վերածնութեան խոշորագոյն ազդակը։ Եւ Սահմանադրութիւնը առանձնապէս զարկ տուաւ դպրոցին։ Հիմնւեցին ընկերութիւններ, գումարւեցին դպրոցական ֆոնդեր, թափ առաւ մասնաւոր բարեգործութիւնը։ Թափ առան դպրոցի հետ և նիւթական ու իմացական քաղաքակրթութեան ուրիշ ճիւղեր՝ ճարտարապետութիւն, ազգային հիւանդանոցներ, գեղարւեստ, գրականութիւն, մամուլ, թատրոն... Յառաջ եկան մտաւորականներու խիտ շարքեր, զարգացաւ հայ ազգային ինքնագիտակցութիւնը. որ նախերգանքն է ազատագրական շարժումի...

Կը խանդավառէր, կը ծնէր պոլսահայ մտաւորականութիւնը, որ կը լեցնէր Ազգային Ժողովի սրահը և որու աչքին Սահմանադրութիւնը համադարման մըն էր բոլոր ցաւերուն։ Այդ մտայնութեան հարազատ թարգմանն էր երիտասարդ Հրանտ Ասատուր, երբ 1879ին — պատերազմի զարհուրանքներէն, Վանի հրդեհէն, չէլէ Չէյլէնգիններու հայաջինջ արշաւներէն յետոյ — հրապարակային ճառի մը մէջ կը յայտարարէր, թէ Ազգային Սահմանադրութիւնը «վերջ տուաւ թշուառ վիճակին» և թէ զայն «ծրագրող և գործադրող վեհոգի յեղափոխականներ Միդհատի քոռճերն էին... որոնք կը պաշտէին «երեք սիրական ու լուսազեղ քոյրերը... Ազատութիւն, Հաւասարութիւն և Եղբայրութիւն»...*)

Հայկական գաւառը, բուն Հայաստանցի ժողովուրդը, ճզմւած քրտական խաֆիրութեան և ընդհանուր անապահովութեան աքցանին տակ, սիրտ չունէր Պոլսեցի ազգայիններու պէս ցնծալու Սահմանադրութեան առիթով։ Այնտեղ, գաւառի մէջ, ազգի մեծ զանգւածը կը հալէր ու կը սպառէր տարուէ տարի և Սահմանադրութեան բարիքները թոյլ սփոփանք էին միայն անոր ցաւերուն։ Գաւառը արդէն չափազանց թոյլ էր ներկայացւած Ազգային Ժողովին մէջ։ Իրաւունք ունէր Երիմեան պատրիարքը, երբ կ'ըսէր. «Մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը խմբագրւեր է մայրաքաղաքիս մէջ և այն անձանց հեղինակութեամբ, որոնք աւելի Եւրոպան կը ճանչնան, քան Հայաստանի աշխարհագրութիւնը... Օրէնսդիրը պարտաւոր էր քննել այն ժողովուրդին վիճակը, պիտոյքը ու բարքը, որուն օրէնք սահմանելու կոչւած էր և այդ ժողովուրդը միայն Պոլսոյ մէջ չէր բնակեր, այլ այս անձուկ շրջանակէն անդին՝ Հայաստանի հեռաւոր գաւառներուն մէջ»...

*) Հ. Ասատուր. «Սահմանադրութիւնը եւ Հայ Ժողովուրդը»:

Թուրքը մէկ ձեռքով կը փայփայէր հայ ղեկավար մտաւորականութիւնը, կուտար անոր օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ անձակ մը խորհրդարան ու ազգային կառավարութիւն, համեմատաբար ազատ խօսք ու մամուլ, միւս ձեռքով բնաջինջ կ'ընէր աստիճանաբար գաւառական հայութիւնը — քիւրտերու և ազրուկ ու գիշատիչ պաշտօնէութեան ձեռքով — կ'աւերէր բուն Հայաստանը, «կը լուծէր» այդպիսով հայկական հարցը, որ Երիմեանի պատրիարքութեան օրերէն ի վեր (1870 թւականէն) սպառնալից ցցւեր էր թուրք պետութեան առջեւ և յղի էր արտաքին միջամտութեան նորանոր անակնկալներով...

Դժգոհութեան ու բողոքի կայծերը չմարեցան, ի հարկէ, հայութեան մէջ, բայց շատ ուշ արթարթւեցին ու բռնկեցան... Այդտեղ է Սահմանադրութեան պատմական վրիպումը։

Նոյն կրթական, բարեգործական միութիւնները ժամանակին բանդծւեր էին նաև տարուկ Ռուսաստանի մէջ — Հերերիաներ — բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրը օրրան մըն էր յեղափոխական քարոզչութեան, մարտադաշտ մը՝ ըմբոստ սերունդ պատրաստելու...

Սահմանադրութեան սերունդը Հայոց մէջ զօրաւոր մղում տուաւ մտաւոր վերածնութեան, բայց անտես առաւ այն զէնքերը, որոնցմով ազգ մը կը նւաճէր իր քաղաքական ազատութիւնը։ Նա գտաւ հայ ազգի փրկութիւնը միայն դպրոցի, եկեղեցու, վանքերու, մամուլի, թատրոնի, հռետորութեան, բժշկութեան մարզերու մէջ, հետեւեցաւ Ռուսինեաններու, Օտեաններու գերխաղաղասէր, օրինապաշտ հրահանգներուն և դրժեց ռամկական ինքնապաշտպանութեան այն փրկարար պատգամները, որ կը հնչէին Վարագայ արծւաբնակ մենաստանէն։

Եւ եղաւ անխուսափելին։ Հայ քաղաքական խնդիրը հրապարակ նետւեցաւ 1878-ին, երբ հայութիւնը կը գտնէր մեղկ, անզէն, կրաւորական վիճակի մէջ, երբ տակաւին նշոյլը չկար ազատամարտական շարժումներու, առերը չկար յեղափոխական կուսակցութեանց... ու հայ դատը արժանացաւ ընդհանուր անտարբերութեան։ Եւ այդ թւականէն — լորդ Բրայսի հեղինակաւոր յայտարարութեամբ — սուլթան Համիտ՝ հայկական խնդիրը միանգամայն ընդմիշտ լուծելու համար, Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ յօդւածը վերացնելու համար, արտաքին միջամտութիւններու յաւիտենական սպառնալիքը քանդելու համար՝ յղացաւ մեծ ջարդերու ծրագիրը...*)

*) Տես. Der Christiche Orient, 1897 թ. №№ 11 և 12 (յօդւած Ջէյմս Բրայսի)։

***

Ո՛չ, այո՛, տարաբախտաբար,— բայց այնուամենայնիւ արթնցանք։ Ընդոստացումի քարոզը, մերթ թոյլ ու երկչոտ, մերթ զօրաւոր ու յանդուգն, կը շարունակէր հնչել Թրքահայոց մամուլի ու գրականութեան մէջ։ Անգամ Սերենց—Շիշմանեանը, հակառակ իր խիստ չափաւոր խառնուածքին, լոյս ընծայեց շարք մը վէպեր, որոնք եկան հարստացնելու մեր հերոսական վիպերգութիւնը։ **Թորոս Լեւոնի**, **Թէոդորոս Ռըշտունի** և **Երկունք** զարկ կուտան հայ ռազմական ինքնաճանաչութեան, կարծարծեն պայքարի անհրաժեշտութիւնը, վերարտադրելով գեղարուեստական հուժկու էջերու մէջ մեր պատմութեան դիւցազնական դրուագները, ուր առանձնապէս փայլեր է ցեղի կենսական կորովը, անոր գործօն ինքնապաշտպանութեան ճիգը։

Ընդոստացումի զանգը հնչեց, վերջապէս, նոյնիսկ Պոլսոյ չափաւոր ու խոհական **Ազգային ժողովի** բեմէն։ Բեռլինի վեհաժողովէն յետոյ էր։ Տագնապալի օրեր էին։ 61րդ յօդուածը սկսեր էր արդէն դրսեւորել իր սին, ամուլ, ադետաւոր բնոյթը։ Անգլիա — Դիզրայէլիի չարաշուք վարչապետութեան տակ — բնաւ չէր հետաքրքրուեր Հայաստանով ու հայկական բարենորոգումներով և Կիպրոսեան դաշնագրութեամբ (1878 թ.) իր հովանիին տակ առեր էր Օսմանեան կայսրութիւնը (ընդդէմ Ռուսիոյ հնարաւոր յարձակումներուն)։ Անտարբեր էր և Ռուսաստանը, անտարբեր էր ողջ Եւրոպան։ Ու սուլթան Համիտ, քաջալերուած այդ ընդհանուր անտարբերութենէն, մոռացութեան զամբիւղը նետեր էր 61րդ յօդուածը. և երբ — 1879 թ. Յունուարին — օր մը Հայոց Խառն ժողովի պատգամաւորութիւնը գնաց Բ. Դուռ՝ **«յարատեւ հարստահարութիւններու մասին տեղեկագիր ու գանգատ բառնալու»**, Համիտեան սատրազամը պաղ, թշնամական խօսքերով դիմաւորեց զայն և ճամբու դրաւ, ըսելով, թէ **«Ասիական Թուրքիայով զբաղելու ժամանակ չունի»**...

Խորունկ յուսալքում ծայր կուտար բոլոր հայ շրջաններու մէջ և 1879ի Մայիս 11ին Ազգային ժողովի նախագահը, Մատթէոս Իզմիրլեան, կարտասանէր արդէն իր դամբանականը 61րդ յօդուածին վրայ.

—«Դիտեմ, որ ամէն երեսփոխան անհամբեր պիտի ուզէ տեղեկանալ, թէ ինչ են Հայաստանի բարեկարգութեան համար կառավարութեան ձեռք առած միջոցները... Համբերեցէ՛ք, տեարք երեսփոխանք, քիչ մ'ալ... Այս համբերութեան խրատը կուտանք մեր բոլոր գաւառական վարչութեանց, որք նորանոր հարստահարութեանց տեղեկագիրներով հետզհետէ կողողեն Պատրիարքարանը և Բեռլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածին գործադրութեան ժամանակը կը հարցնեն... Դիտեմ, պիտի ըսէք, թէ համբերութիւնն ալ չափ ու սահման ունի։ Սակայն մեր յոյսը կտրած չենք մեր վեհափառ Սուլթանէն... և Բեռլինի դաշնագիրն ստորագրող կառավարութիւններէն»։

Երբ Սատրազամի վերը յիշատակուած պատասխանը հաղորդուեցաւ Ազգային ժողովին, Ստեփան Փափազեան — Թրքահայ մտաւորականութեան ամենէն զգայուն և ըմբոստ ներկայացուցիչներէն — խորապէս յուզուած, ամպիոն բարձրացաւ և արտասանեց ցնցող harangue մը.

— Կ'առարկեն, թէ Բ. Դուռը եւրոպական Տաճկաստանի գործերով պաշարուած է և չունի ժամանակ Հայաստանի վրայ դարձնելու ուշադրութիւն։ Այո՛, չունի ժամանակ Հայաստանի վրայ իր ուշքը դարձնելու, վասն զի եւրոպական Տաճկաստանի մէջ ապստամբ և զինեալ ժողովուրդներ կան, փոթորիկ կայ. մինչդեռ ասդին, Հայաստանի մէջ, անմեղ ու անզէն ժողովուրդ մը կայ... ապառազէն հրոսներու մատնուած, որ կը տանջեն, կը քանդեն, կը յափշտակեն և կը մնան ազատ ու անպատիժ, ... Ինչ դժբաղդութիւն կայ, որ զէթ շնորհիւ անպիտան պաշտօնակալաց... Եւրոպական զէնք չեն տար հայ ժողովուրդին, որ զինքը պաշտպանէ... Եւրոպական Տաճկաստանը ապստամբութեան դիմելով, կրցաւ կորզել այդ իրաւունքը, իսկ Ասիոյ հայ ժողովուրդը, վասն զի ազնուական կերպով կը խնդրէ, անոր կը զլացուի ամէն հաւասարութեան իրաւունք...

Ապստամբութեան համարձակ կոչ մըն էր Ազգային ժողովի բեմէն...

Ստեփան Փափազեան, Ներսէս Վարժապետեան, Մկրտիչ Փորթուգալեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Եղիշէ վ. Այվազեան, Մինաս Չերազ, Արփիար Արփիարեան և այլն — նոր, վառվռուն սերունդն էր, ազատութեան պատգամաւորներ **Երիտասարդ Հայաստանն** էր։ Բայց «հին գլուխներէն» ևս շատեր նոյն հոգեկան վիճակը կը մատնէին և նոյնքան սեւատես էին հայ ժողովուրդի կացութեան հանդէպ՝ թրքական տիրապետութեան տակ։ Սեւատեսներ կային անգամ հայ մէպուսներու շարքերուն, որոնք ռուս-թուրք պատերազմի ընթացքին, Թուրքիոյ անդրանիկ խորհրդարանի բեմէն ի լուր աշխարհի կը պանծացնէին օսմանեան ռէժիմը, մերժելով ռուսական հովանին և խարանելով ռուս «հայակեր» տիրապետութիւնը։

Պոլսոյ «Մասիսի» մէջ (1877 թ. Յունիս 19) արձանագրուած է օսմանեան պարլամենտի ամէնէն հետաքրքրական նիստերէն մէկը, ուր Կարնոյ երեսփոխան Համազասպ էֆ. Պալլարեան խօսած է **Կրետական խնդրի** մասին։ Ու այդտեղ հայազգի մէպուսը չէ վարանած մատը դնելու հիմնական խոցին վրայ—այն անհաւր raisou d'Etat»ի, որ կը ծանրանար հայութեան ճակատագրին վրայ և որուն զօրութեամբ հայ ժողովուրդը կը տապկուէր, կ'ողջակիզուէր իր դարաւոր հայրենիքին մէջ, առանց

փրկութեան ոեւէ յոյսի... Համազասպ Պալլարեան կը պատմէր իր ճառին մէջ, թէ ինչպէս աշիրէթապետները անպատիժ կը նիւթեն ամէն տեսակ սոսկումներ եւ վալիներէն ու միւթէսարիֆներէն շատեր կը գործակցին թիւրքերուն...

—«Երբ կը հարցնէի կուսակալներուն, թէ ինչո՞ւ թիւրքերը չեն պատժւիր, որոյ համար երկու վաշտ զօրք բաւական է, եւ այսպէս անպատիժ թոյլ կը տրւի որ շարունակեն իրենց շարագործութիւնները, ինձ կը պատասխանէին, թէ այս գործին մէջ «ճիւմլէրի ճիւմիւմլէր» կայ (պետական գաղտնիք)։ Վերջէն խելամուտ եղայ, թէ ի՞նչ է եղեր այս պետական գաղտնիք բառերին. այդ հիմքերը սա է եղեր, թէ կառավարութիւնն անոր համար այդ վիճակին մէջ կը պահէ եղեր Քիւրտերը, որ եթէ Հայերը Հայաստանի մէջ ապստամբական շարժում մ'ընեն, Քիւրտերը զանոնք ջարդեն, եւ մէկ մ'ալ, որ Քիւրտերը, երբ պատերազմ բացւի Ռուսիոյ դէմ, օսմանեան բանակին իբրեւ կամաւոր զօրք օգնութիւն պիտի ընեն եղեր»...

Առանց Համազասպ էֆէնտիի այդ պատմական յայտարարութեան ալ, շատերու համար գաղտնիք չէր, անշուշտ, այդ անիծապարտ ճիւմլէրի ճիւմիւմլէրը, որ կը խեղդէր հայ ցեղի մեծամասնութիւնը իր պողպատէ ճիրաններուն մէջ եւ որու հանդէպ հայ բազմատանջ ժողովուրդը, յանձին իր խորհող ու գործող տարրերու, յանձին իր սրտցաւ, գաղափարական փոքրամասնութեան, մէկ ելք միայն կը նշմարէր — ապստամբութիւն։

Վարանումի այլեւս տեղի էր մնր յառաջապահ մտաւորականութեան աչքին։ Միմիայն ֆիզիքական տառապանքները չէին, միմիայն տնտեսական եւ քաղաքական ճնշումը չէր, միմիայն աղաղակող անապահովութիւնն ու զանգուածներու թշւառութիւնը չէր, որ ցասումով կը համակէր հայ զգայուն ու աչքաբաց տարրերը, այլ եւ այն պարզ, մտահոգ գիտակցութիւնը՝ թէ հին, քաղաքակիրթ ազգ մը — որ դեռ տասնըհինգ դար առաջ տուած է մարդկութեանը մտքի ու արուեստի գեղեցիկ կոթողներ, որ նորագոյն ժամանակներուն տուեր է լէգէոն մը բանաստեղծներու, վիպասաններու, գիտնականներու, բժիշկներու, նկարիչներու, պետական գործիչներու, զօրավարներու, եւ որ այժմ ալ կը հանդիսանար, հէլլէն տարրին հետ՝ թուրք կայսրութեան գերազանցօրէն ստեղծագործող ու յառաջացած տարր իր գրականութեամբ, մշակոյթով, իր հողագործ, արդիւնագործ եւ առեւտրական ընդունակութիւններով — ենթակայ է կիսավայրենի ցեղերու այլասերող տիրապետութեան, կը մաշի ու կը սպառի անոնց բիրտ կրունկներուն տակ, ոտնահարուած, անարգուած, մարդկային ամէն արժանապատուութենէն կողոպտուած։

Եթէ անգամ չըլլային հարստահարութիւններու, տնտեսական հրէշաւոր կեղեքումներու զուլումը եւ հայութեան մարմինը կրծող բոլոր միւս չարիքները — միմիայն այդ խայթող գիտակցութիւնը բաւ էր արդէն ըմբոստացումի հրդեհը արծարծելու...

Մէկ ելք, ուրեմն, — ապստամբութիւն...

Եւ այդ բառը — նոյնքան վսեմ, կախարդիչ, որքան եւ ահազդեցիկ — կը հոլովէր Թրքահայ մտաւորականութեան գաղտնի ժամադրավայրերուն մէջ. նա դարձաւ ազատատենչ երիտասարդութեան կարգախօսը այն այլեկոծ օրերէն ի վեր. հազար ու մէկ եղանակներով երգւեցաւ Հայոց ազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածւեցաւ մայրաքաղաքի ու գաւառի մէջ — եւ այնուամենայնիւ, պէտք եղաւ սպասել դեռ երկար տարիներ, մինչեւ որ խօսքէն գործի անցնէին, մինչեւ որ երկրի մէջ ծնունդ առնէին գաղտնի, գաւառի կազմակերպութիւններ, մինչեւ որ Մկրտիչ Փորթուգալեան, Երիտասարդ Հայաստանի ըմբոստ եւ արի զաւակներէն մին, երթար տնկելու ազատ Ֆրանսայի մէջ հայկական ազատ խօսքի դրօշը, հայ յեղափոխական շարժման դրօշը։ Եւ այդ ալ միայն առաջին երկչոտ թոթովանքն էր արթնցող ոգիին...

Իրերու ճակատագիրը, ուրեմն, դեռ բաւականաչափ չէր յառաջացեր, Հայկական իրականութիւնը բաւականաչափ չէր հասունցեր, պէ՞տք էին նոր հարուածներ — եւ անոնք ալ չուշացան։

Կացութիւնը պատերազմէն յետոյ աւելի եւս վատթարացաւ։ Ոչ միայն 61րդ յօդուածի հետ կապուած յոյսերն ի դերեւ ելան, ոչ միայն ռուս բանակի ու հայ զօրավարներու յաղթական մուտքը Էրզրում ու ժողովրդական ցնծութիւնը տեղի տւին տխուր նահանջի ու ընդհանուր յուսալքումի, այլ եւ հայութեան աչքերուն առջեւ պարզուեցաւ աւերածի ու աւարառութիւններու յայնածաւալ տեսարան մը, որու նմանը Թուրքաց Հայաստանը չէր տեսած դարերէ ի վեր։

Թրքահայութիւնը պատերազմի ընթացքին ծայրագոյն հաւատարմութեամբ կատարեր էր իր պարտքը հանդէպ օսմանեան պետութեան. 20—30,000 հայ մարդիկ կռիւներու առեն լծւեր էին իբրեւ ճշմարիտ գրաստներ՝ թնդանօթներն ու ռազմամթերքը հեռու վայրեր փոխադրելու համար, հայ եւ առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ կատարելու համար, հայ ժողովուրդը կողոպտեր էին, առեր էին ամէն ինչ՝ պատերազմի ծախսերը հոգալու համար... Ո՛չ մի ըմբոստացում, ոչ մի Թրքահայ կամաւոր ռուսական բանակի մէջ, ոչ մի կամաւորական շարժում կովկասահայոց մէջ — եւ այնուամենայնիւ Թուրքաց Հայաստանը ենթարկւեցաւ վիթխարի աւերածութեան. ջարդ, թալան, բռնութիւններ թուրք անկանոն զօրքերու եւ քիւրտերու ձեռքով, հրդեհւած հարիւրաւոր գիւղեր, սրբա-

պղծուած վանքեր ու եկեղեցիներ, անիշխանութիւն, ահ ու սարսափ, խուճապ ու գաղթ... Ամբողջ գաւառներ դատարկուած և զանգուածային գրոհ դէպի ռուսական սահմանը, ուր տասնեակ հազարաւոր գաղթականներուն կը սպասէր անխուսափելի սովի և համաճարակ հիւանդութիւններու պատուհասը։

«Իմ թոյլ գրիչը անկարող է նկարագրել այն բոլոր սարսափները, որ նիւթեցին Հայաստանի մէջ Քիւրտերն ու օսմանեան բանակի այլ կամաւոր վաշտերը» — կը գրէր 1877ին անգլիական Թայմզի թղթակիցը, Նորման, որ ուղեկցած է թուրք բանակին Հայոց լեռնադաշտի վրայ և այս հրատարակած է իր հետաքրքրական թղթակցութիւնները խոշոր հատորով մը Armenia and the campaign of 1877» խորագրով։ Հայ թղթակիցները, հայ մամուլն ու գրականութիւնը, Րաֆֆիներն ու Արծրունիները կարո՞ղ էին չափազանցել այդ օրերուն կատարուած Քիւրտերու և բաշիբոզուկներու վայրագութիւնները. բայց հազիւ թէ այդպէս վարուէր պահպանողական Թայմզի ներկայացուցիչը,— այն Թայմզի, որ ազդեցիկ օրգանն էր լորտ Բիկընսֆիլտի թրքասէր կառավարութեան։ The subject is too painful to need any coloring (նիւթը չափազանց ծանր է և պէտք չունի գունաւորումի) — կ'ըսէ Նորման, և կը շարունակէ.

—«Այդ հրէշներու ձեռքով կատարուած արհաւիրքներու պարզ արձանագրումն իսկ բաւ է յարուցանելու անոնց դէմ արժանաւոր պատիժ։ Կը բաւէ ըսել, որ Բայազէտը հիմնայատակ կործանուեր է և աւելի քան 1100 բնակիչներ կոտորուեր են, կը ներկայացնէ այսօր աւերակոյտ մը... Գաւառներն թատերավայրեր են Վանի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի շրջանները։ Ամէնուրեք լքուած գիւղեր, պարպուած, ամայացած քաղաքներ, տանտէրը գաղթած, հունձքը կը տապալէ հողերուն, այրեր' որ կը սգան իրենց անարգուած կիները, ծնողներ' որ կուլան իրենց խողխողուած զաւակները... Ալաշկերտի դաշտին մէջ 122 հայ գիւղերէն 113ը կատարելապէս ամայացեր են և այն փոքրաթիւ քրիստոնեաները, որ չեն կարողացած օգտուիլ ռուսական հովանաւորութենէն, բարբարոսաբար կոտորուեր են... Նմանն է Բիթլիսը... Մայիս 4ին քիւրտ կամաւորները իրենց ցեղապետ Իսմայիլի հրամանով դիմեցին դէպի Վան։ Ճամբուն վրայ — Թալան, ջարդ ու աւերած։ Ալաշայի գիւղին մէջ հրդեհեցին եկեղեցին, ուր ապաստանած էին կանայք ու երեխաներ, ապա բռնաբարեցին բոլորը ու թողին մեռնիլ։ Նոյն վիճակին ենթարկուեցաւ Շահրազրի (?) հայ բնակչութիւնը... Շէյխ Ջելալեդդին կը ճամբորդէր ամբողջ տարածութեան վրայ, Վանէն մինչև Ձէրիբ փաշայի բանակը' կը նետէր իր հրոսակներով հայ գիւղերու վրայ, կը յափշտակէր բոլոր կոյսերն ու մանուկները, կը կողոպտէր և կը պղծէր եկեղեցիները։ Ս. Բարթուղիմէոս

վանքը ենթարկուեցաւ Այլ խանի ձիաւորներու յարձակման. շրջակայ գիւղերէն հոն ապաստաներ էին կանայք և երեխաներ. ամենէն ցանկալիները տարան իրենց հետ և քահանան, որ փորձեց պաշտպանել իր աղջիկը, տեղն ու տեղը սպաննեցաւ... Շէյխ Իբրահիմխանի մարդիկ կը մըրցէին Ջելալեդդինի դրօշին տակ գործող իրենց ընկերներուն հետ..., Մուշին շրջակայքում քիւրտ Մուսա պէյը փոքրաթիւ ձիաւորներով կաւրէր և կը հրդեհէր հայ գիւղերը։ Խարբերդի մէջ այլ ճիւաղներ կը մտնեն հայ քահանային տունը, որ նոր բերեր էր իր հարսնացուն հայրական տունէն։ Չարագործները պարանով կը կապեն մէկտեղ ծեր քահանան ու իր զաւակը և անոնց աչքերուն առջև կը բռնաբարեն աղջիկը։ Ապա կը հրամայեն որ անցրէ իրենց ալ... Այլ ևս չեմ կարող գրել»...

Ու դարձեալ — այս բոլորը չէր։ Աւելի զարհուրելին կար։ Էմիլ Դիլոն, հռչակաւոր անգլիացի թղթակիցը, որ մը կը գրէր, Սասնոյ կոտորածի առթիւ (1894թ.), որ ջարդերը «երկնքի ողորմութիւն են», համեմատած Հայերու առօրեայ դժոխային կացութեան հետ։ Ճշմարտութեան բաժինը կայ այդ տարօրինակ յայտարարութեան մէջ։

Տարիներու հրէշաւոր սիստեմը կար, որ կը ծանրանար հայ ժողովուրդի անտանելի կեանքին վրայ և տզրուկի պէս կը ծծէր անոր ամէնէն կենսական հիւթերը։ Պատերազմէն յետոյ, տուրքերը բազմապատկեցան։ Պատերազմը ուժասպառ ըրեր էր թուրք կայսրութիւնը և դիրքերը շտկելու համար գերագոյն միջոցն էր' ոյժ տալ կեղեքման ու հարստահարութեան մեքենային։ Թաւութեան նախազը միշտ աշխատաւոր գիւղացիութիւնն էր և մանաւանդ հին, հաւատարիմ կթան կով — հայ շինական և քաղաքային ժողովուրդը... Ու այդ' այն օրերուն, երբ տնտեսական կեանքը մարեր էր Հայաստանի մէջ, երբ կործաներ էր և' հայ շինականը, և' հայ առևտրական դասակարգը։ Իսկ 1880ին պայթեցաւ նաև սովի արհաւիրքը. համիտեան կառավարութիւնը — միշտ նպատակ դարձուցած Հայաստանի պարպումն ու Հայերու բնաջնջումը— մէկէն ի մէկ կաշկանդեց մթերքներու ազատ փոխանակութիւնը, արգիլեց հացահատիկներու արտահանումը այն վայրերէն, ուր անոնք համեմատաբար առատ էին։ Ալաշկերտէն ծայր տալով, սովը տարածուեցաւ հեռուները, համաճարակ հիւանդութիւններու հետ և շուտով հսկայ բազմութիւն մը աղեկտուր եղերերգներով բարձրացաւ Թրքահայաստանէն ու նոր սովահար բազմութիւններու կարաւանը դիմեց դէպի Կովկաս։

Արդէն իսկ պատերազմէն առաջ չափազանց ծանր էր օրինաւոր և ապօրինի տուրքերու բեռը, զոր կը կրէր իր վտիտ թեւերուն վրայ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, թուրք-քրտական կրկնակի լուծին տակ։ Արդէն իսկ անասելի չարիք մըն էր միջնադարեան խաֆիրութիւնը, ապա-

տական հարկատուութեան այդ այլանդակ մեքանիզմը, որու զօրութեամբ քիւրտ աղան բաժին ունէր իր հպատակ հայ շինականի բոլոր այլազան բերքերէն — հացահատիկներէն, ոչխարէն ու բուրդէն, մեղրէն ու կարագէն, ձեռագործ արդիւնքներէն և տուրք կ'առնէր կամ դրամով, կամ թէ բնական բերքերով։

Շատ է գրեր Թրքական հարկահանութեան սիստեմի մասին, որ իր անսահման կամայականութեամբ, անշուշտ, եղած է կազմակերպուած պետութիւններու չարիքն և շատ անգամ օտար հետազօտողներ զարմանք յայտներ են հայ ժողովուրդի համբերութեան առթիւ։ Անգլիական Կապոյտ Գիրքին ալ յիշատակութիւններ կ'ընեն այդ մասին. 1880 թ. սեպտեմբեր 23ին բրիտանական հիւպատոս Էվէրատ կը գրէր Էրզրումէն կոմս Գրէնվիլին.

—«Միմիայն ժողովուրդի (Հայ ժողովուրդի. Մ. Վ.) համբերութեամբ, երկչոտութեամբ և անոր զանազան խաւերու մէջ եղած կապերու թուլութեամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը՝ որ արեւելեան սանջակները անցեալ տարի տուրքերը բաշխելու միջոցին չապստամբեցան կառավարութեան դէմ, ոտքի կանգնելով մէկ մարդու պէս»։

Հարստահարութեան, ճնշումի ու տառապանքի ոչ մի ձեւ չխնայուեցաւ այդ վաստակաբեկ ժողովուրդին։ Պատերազմի արհաւիրքներ, հօրերու պաղ, անզուսպ անտարբերութիւն, տնտեսական աւերած, սով ու աղքատութիւն, խմբովին բանտարկութիւններ, կանանց առեւանգում, զանգուածային բնաջնջումի դիւական ծրագիրներ, տուրքերու յարաճուն բեռ և քրդական անհատնում բռնութիւններ, որոնք յանգեցան Մուսա բէյի աշխարհահռչակ դատավարութիւններուն— բոլորը, բոլորը եկան հիմն ի վեր կործանելու, տակն ու վրայ ընելու դարաւոր հոգեբանութիւն մը, որ նշուած էր արեւելեան ճակատագրապաշտ անշարժութենէ և գեռնատարած հնազանդութենէ...

Ապստամբութիւնը — անելի ճիչն՝ դաւադրական գործունէութիւնը— ձայն առաւ վերջ ի վերջոյ, երբ դանակը ոսկորին հասեր էր...

«Ու՞ յետոյ, դարերու անխօս, անմռունչ տառապողը խլրտաց վերջապէս և ուզեց ցոյց տալ աշխարհին, որ ինքն ալ անարգ դրամ մը չէ, այլ մարդ-էակ մը,— առարկայ մը չէ, այլ գոյութիւն... «Je m'insurge donc je suis!». (Կապստամբի՛մ, ուրեմն կա՛մ). անգամ մը եւս արդարացաւ հին, դաժան ճշմարտութիւնը, որ անմահացած է աշխարհի մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկուն—Շիլլերի — այս հրեղէն բառերով.

«Երբ որ ճնշուածն այստեղ, աշխարհում
Դատ ու իրաւունք բնաւ չի գտնում,

Երբ որ բռնութեան յումբ գարշելի
Դառնում է սարկին անհանդուրժելի,
Նա իր ձեռները երկինք է մեկնում
Եւ վստահօրէն այնտեղից խլում
Իր իրաւունքներն յաւիտենական,
Որոնք երկնքի աստղերի նման
Անշարժ, անփոփոխ, անհունին փարած
Մնում են այնտեղ յաւիտեան կախուած:

. . . .

Երբ էլ ճար չունինք, սուրին ենք դիմում,
Մենք մեր հայրենի հողն ենք պաշտպանում,
Ընդդէմ մեզ ճնշող անարգ բռնութեան
Պաշտպանում ենք մեր կին ու երեխան»:

Յեղափոխական գաղափարի ամենէն առատ ցանքը կատարուեր էր Վանի մէջ*), ուր կ'ապրէր Խրիմեան (Վարագայ վանքը), ուր հաստատուած էր և Մկրտիչ Փորթուգալեան իր համբաւաւոր Վարժապետանոցով։ Փորթուգալեան նախապէս ունեցեր էր արդէն կրթական-յեղափոխական քարոզչութեան շրջան մը—դեռ 70ական թուերու սկիզբներուն — որպէս ուսուցիչ Թոքատի մէջ, ուր կը պատրաստէր նոր, գաղափարական երիտասարդութիւն, կռիւ կը մղէր աղայականութեան ու բռնութեան դէմ և այդ պատճառով շղթայակապ բանտարկուեցաւ Թոքատի մէջ, աքսորուեցաւ Սեբաստիա, ապա վերադառնալով իր ծննդավայրը, Պոլիս, հրատարակեց որոշ ժամանակ **Ասիա** անունով ազատաշունչ թերթ մը, որ երկար չկրցաւ ապրիլ։

Այդ մարդը, որուն վիճակուած էր յետագային հիմնել առաջին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը և դառնալ ռահվիրայ հայկական շարժման, իր շիտակ ու անվախ բնաւորութեամբ և տաք, յեղափոխական խառնուածքով, չափազանց արմատական կ'երեւէր իր հայ շրջապատին, որը շարունակ կը դաւէր անոր դէմ, կանգ չառնելով անգամ մատնութեան առջեւ։ Բայց երիտասարդ առաքեալը ունէր նաեւ իր բազմաթիւ հիացողները։ Մէկը հաւատացեալ աշակերտներէն՝ նա համաձայնեցաւ եր-

*) Չենք յիշատակեր Զէյթունն ու Սասունը, որոնք երկու օվասիս էին ստրկութեան անապատին մէջ, մանաւանդ Զէյթունը, որ վաղուց ծանօթ էր իր պարբերական ընդվզումներով եւ նոյն իսկ 1877ին վերստին յուզեց թուրք կառավարական շրջանները անակնկալ խլրտումներով, Ցարութիւն Չաքրեանի եւ այլոց ղեկավարութեամբ. Չենք մոռնար նաեւ 1872ին Վանի մէջ հիմնուած «Միութիւն եւ Փրկութիւն» գաղտնի խմբակը։

թալ Հայաստան, որպէս գործակալ Գոլոսոյ նորակազմ Արարատեան Ընկերութեան։

Գնաց Վան 1877ին, շրջագայեց, ուսումնասիրեց, պատրաստեց գետինը կրթական հաստատութիւններ հիմնելու համար։ Ռուս-թրքական պատերազմի ընթացքին գնաց Կովկաս, մտերմացաւ Գրիգոր Արծրունիին, մնաց երկար ամիսներ անոր եռուն աշխատանոցին մէջ, յօդուածներ տուաւ «Մշակ»ին, Արծրունիի թելադրութեամբ ներկայացաւ Կովկասեան բարձր իշխանութեան և արտօնութիւն ստացաւ հանգանակութիւն մը կատարելու ռուսահայոց մէջ ի նպաստ Արարատեան Ընկերութեան։ Ապա, քաջալերուած «Մշակ»ի խմբագրապետին հեղինակաւոր աջակցութեամբ, վերադարձաւ Վան և հիմնեց այնտեղ 1878ին իր Վարժապետանոցը, որ պիտի դառնար տեսակ մը կեդրոնական վառարան Հայաստանի վերածնութեան համար։ Սակայն այդտեղ ևս շուտով ծայր տուին շշուկներն ու զրպարտութիւնները կղերական-պահպանողական հայ շրջապատէն, լուր տարածեցին, թէ նորեկ տարրերը «մշակութային» վարագոյրին տակ յեղափոխական գաղափարներ կը սերմանէր Վասպուրականի երիտասարդութեան մէջ... Ինչ որ ճիշդ էր, անտարակոյս... Վարժապետանոցը պատասխանատու գաղափարներու մարզարան մըն էր յունական հեթերիաներու օրինակով։ «Փորթուգալեան ազատութեան շունչ մը փչեց ամբողջ Վանի վրայ — կը գրէր Արփիար. առանց Յեղափոխութիւն բառը արտասանելու, պատրաստեց յեղափոխական սերունդը»*)։

Եւ քանի մը տարի ապրելէ յետոյ, դպրոցը փակուեցաւ կառավարութեան հրամանով։ Ինքը Փորթուգալեան — ինչպէս օր մը կը պատմէր մեզի — մինչդամայն համոզուած էր, որ այդ համակրելի ձեռնարկի խափանումը հայ դաւադրութեան արդիւնք մըն էր։ Բայց և միւս կողմէ հաւանական է, որ ինքն ալ մեծապէս նպաստած է հակառակորդներու դաւերուն, իր չափազանց ազատ կեցուածքով և ծայրայեղ քարոզչութիւններով... Շրջահայեցութիւնն ու խոհականութիւնը, աւա՜ղ, հայ գործիչի առաջնակարգ առաքինութիւններէն չէին... Վասպուրականի սրտին մէջ ազատամտութեան շեփորը կը հնչեցնէին տանիքներու վրայէն... Ունինք ձեռքի տակ պարզ, անպաճոյճ պատմութիւնը Փանոս Թերլեմէզեանի — նոյն հինաւուրց սերունդէն և Վարժապետանոցի սաներէն — որ, ինչպէս ամէն հայ, խոր յարգանք ու պաշտամունք ունի Փորթուգալեանի և Խրիմեանի համար, բայց և շատ բարձր չի գնահատեր անոնց տակտն ու շրջահայեցութիւնը։ Օր մը հայ անուանի նկարիչը մեր խնդրանքով թելադրեց մեզի իր յուշերը Վասպուրականի այդ առաջին յեղափոխական

*) Նոր Կեանք, Յուլիս 1899 թ.

սերունդի մասին, անոր վարիչներու, խոշոր դէմքերու, մասնակիցներու և հալածուներու, որոնք եղան ազատագրական շարժման կարապետներ (80ական թուերու «կիրթերը») Թրքահայաստանի ամէնէն հայաշատ և գուցէ նաև ամէնէն բարեկեցիկ գաւառին մէջ։ Այդ սերունդէն ելաւ նշանաւոր Աւետիսեանը (Մկրտիչ Թերլեմէզեան), որ իբրև Արմենական կուսակցութեան պարագլուխ, երկար տարիներ գործակցեցաւ մեր Գէտոյին. այդ սերունդէն ելան յեղափոխական գաղափարի բազմաթիւ այլ քարոզիչներ, որոնք գործեցին Վասպուրականի շրջաններում և շատերը գացին դէպի բանտ ու կախաղան, գրկեցին Աւետիսեանի պէս մարտիրոսութեան փառապսակը։ Եւ նոյն այդ սերունդէն հրապարակ ելան առաջին հայ «աւազակները», որոնք լեռներուն ապաւինելով, պարզեցին ինքնապաշտպանութեան դրօշը, հարուածելով քրտական հրոսակներն ու կառավարական պաշտօնեաները ակն ընդ ական օրէնքով։

Թողունք որ խօսի Փանոս Թերլեմէզեանը այդ պատմական շրջանի դէպքերու և դէմքերու մասին.

— «Հայերս անտակտ էինք մեր հայրենասիրական ցոյցերու մէջ, որոնք, ի հարկէ, չէին վրիպեր կուսակալի ուշադրութենէն։ Հայրիկն անգամ, որ Վարագի վանահայրն էր, կարծես թէ կը քաջալերէր այդ ցոյցերը...*), Ազգային Սահմանադրութեան տօնակատարութիւնները շատ վրան-բաց էին... Տասը հազար մարդով կերթայինք, Վարագ, ազգային դրօշակներ պարզած, հայրենասիրական երգեր երգելով... Փորթուգալեանն ալ ջահէլութիւններ կընէր։ Քննութիւններու ժամանակ, կուսակալի ներկայութեամբ, աշակերտները Գամառ-Քաթիպայի Թուրքանկազ ոտանաւորները կարտասանէին»...

Կեդրոնական վարժարանը ի վերջոյ փակուեցաւ, բայց իր կարճատեւ գոյութեամբ իսկ բեղմնաւոր եղաւ։ Աշակերտները ցրուեցան դէպի Մուշ, Խնուս, Բաղէշ, Պարսկաստան, ուսուցչական և քարոզչական առաքելութեամբ։ Անոնցմէ էր Աղբեպեանը, որ 1889ին կռուեցաւ ու նահատակուեցաւ Գօլօշեանի հետ։ Բայց Փորթուգալեանի աշակերտներէն մեծագոյնը Աւետիսեանն էր, որ դեռ ընդամենը 20 տարեկան՝ բացաւ Վանի մէջ կիրակնօրեայ դպրոց, ուր կը հաւաքէր երիտասարդութիւնը և

* Շշուկներ կային Ռուսիոյ փոխարքայի միջամտութիւններու մասին։ Իրողութիւնն է, որ մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչ (կովկասեան փոխարքան), որ կը վարէր Հայոց ճակատագիրը ցար Աղեքսանդր Բ-ի անունով, առժամապէս կը ցուցաբերէր բարեհաճոյց շարժումը ևս Թուրք իսկ Վանի ռուսական հիւպատոսը Կշռադատեց — առաջին անգամը — հայ մարդ մը, Կոստանդին Կամսարականը, որ ինչպէս ժամանակին անձամբ կը պատմէր մեզի, կենդանի շփման մէջ եղեր է Խրիմեանի ու այլ ազդեցիկ հայ գործիչներու հետ։

Հայոց պատմութեան ու գրականութեան դասեր կուտար։ Բուն նպատակը դարձեալ յեղափոխական քարոզչութիւնն էր։ Թաղական խորհուրդը վախէն մեռնէր... Կառավարութեան հրահանգով այդ կիրակնօրեայ դպրոցի դռներն ալ փակուեցան։ Բայց երիտասարդութիւնը, կատղած, գրոհ տուաւ ու կուզէր բանալ. և երբ չյաջողեցան, լեռները կ'անցնէին ու հոն կը շարունակէին դասախօսութիւնները։ Փակուած դպրոցի վարժապետներէն էին ինքը, Փանոսը, Միքայէլ Նաթանեանը, որ քանի մը անգամ աքսորուեցաւ, Գէորգ Օտեանը,— ամէնքը վանեցի։ Յետագային Երամեան որբանոցը հիմնուեցաւ և անոր ուսուցիչներն ալ դարձեալ Փորթուգալեանի աշակերտներն էին ու գաղտնի կը թղթակցէին վարպետին հետ, որ Թուրքիայէն աքսորուած էր արդէն։

«Հասաւ, ըստ Սահմանադրութեան, Քաղաքական Ժողովի անդամներու ընտրութեան օրը։ Տիրահռչակ Պօղոս եպիսկոպոսը ուզեց իր մարդիկ անցկացնել... կանչեց Թուրք զինուորները։ Բայց երիտասարդութիւնը կուրծք տուաւ սուիններուն, կռիւը փրթաւ, մերայինք կը կռուէին զինուորներուն դէմ աղիւսներով։ Շատեր վիրաւորուեցան սուիններով, շատեր բանտարկուեցան, ոմանք փախան, բայց հակաժողովրդական կղերի և աղաներու ծրագիրն ալ վիժեց։ Ընտրութիւնները չկայացան. եկեղեցիներու դռները գոցուեցին (Պօղոս եպիսկոպոսը հետագային սպանուեցաւ յեղափոխականներու ձեռքով)։ Պօղոսեան-Աղօղոսեան կռիւներէն յետոյ, Աւետիսեանը փախաւ Սալմաստ, ապա գնաց Մարսէյլ Փորթուգալեանի մօտ, ուրկէ շուտով վերադարձաւ, իբրև պատուիրակ Հայոց Հայրենասիրական Ընկերութեան։ Դրամ ալ բերաւ հետը. սկսեցինք գնել Պարսկաստանի մէջ բերդանկներ ու ատրճանակներ, զոր կը փոխադրէինք Վասպուրական։ Երբեմն կռիւներ ալ կ'ունենայինք։ Օր մը չորս հոգիով գացինք այն գիւղը՝ Արտոս լերան հարաւ-արևմտեան փէշի վրայ՝ ուր մտեր էր ցեղապետ Շաքիրը (Խորգումի ու Շատախի տէրն ու սարսափը) և հաց ու ոչխար թալնած կը պատրաստէր տանել Քրտիստան։ Գացինք որպէս քիւրտեր, յարձակեցանք Շաքիրի խումբին վրայ, երկու քիւրտ սպաննեցինք. միւսները փախան։ Յաջորդ օրը ընդհարում մըն ալ ունեցանք թուրք ժանտարմներուն հետ, որ կտրել էին ճամբան, երկուքը սպաննեցինք ու անհետացանք։ Պրոպագանտ կ'ընէինք Շատախի մէջ՝ տեղական կոմիտէներ հիմնելու և Վանի հետ կապելու համար»։

Այդ առաջին հայդուկային արշաւախումբն էր Վասպուրականում։ Անոր մէջ էին երկու քրտախօս հայեր—Զաթօ և Շէրօ— երկու անբաժան կարիճներ, որոնց նկարագրի և սխրագործութիւններու շուրջ հէքեաթային զրոյցներ հիւսուած են, որոնց մասին այնքան պատմեր են մեզ «Դաշնակցութեան» առաջին խմբապետները՝ Վարդանը, Դումանը, Իշխան Արզութեանը։ Տեսակ մը կրօնական հիացմունքով կ'արտասանէին անունները այդ երկու զարմանալի երիտասարդներու — անուս, վայրենի և փոքր ինչ աւազակաբարոյ — որոնք մարմնացած սէր էին իրարու հանդէպ և մարմնացած վրէժխնդրութիւն հայութեան ոսոխներու դէմ։ Զաթօն վայրի գազան էր — կ'ըսէ Փանոս — քաջ և ահեղ. կը պաշտէր սուրն ու հրացանը և առիթը չէր փախցներ թուրք մը, քիւրտ մը խողխողելու։ Շէրօն — ոչ այնքան քաջ, որքան չարքաշ, տոկուն ու դիմացկուն։ Քանի մը տարի շարունակ երկու անբաժան ընկերները ձմրան սկիզբը, զէնքերը Պարսկաստան ձգելով, կ'երթային Թիֆլիսի մէջ աշխատելու և օրապահիկը վաստկելու, փայտ ճեղքելով, և գարնան ձիւները հալելուն պէս կը վերադառնային իրենց զէնքերով Վասպուրական։

Զաթօ, Շէրօ անուններուն կը հանդիպինք նաև Դերիկի կռիւներու պատմութեան մէջ, և հոն ալ սկսաւ այդ չնաշխարհիկ զոյգի արտասովոր ողբերգութիւնը։ Օր մը, ընկերներու հրացանները մաքրելու առեն՝ զէնք մը կը թռչի ու կը սպանէ Զաթօն։ Մահացու հարուած մըն էր և միւսին համար... Շէրօ դառնօրէն ողբաց ընկերոջ կորուստը և այնուհետև ինքն ալ արդէն մահ կը փնտռէր։ Տարի մը յետոյ,— յուզիչ, պաթեթիկ տեսարան մը։ Կռիւ էր Դուշմանայ ձորին մէջ, ուր թաղուած էր Զաթոյի մարմինը։ Բուռն, արիւնալի կռիւներէն մէկը քիւրտերու դէմ, մեր Դումանի խմբապետութեամբ։ Շէրօն այդտեղ է. Դումանի հետ էր։ Կը կռուի օրհասական կատաղութեամբ, ծանր վէրք կը ստանայ և նահանջելով ու կռուելով, կ'երթայ ուժասպառ կ'իյնայ Զաթոյի դամբարանին վրայ ու կը մեռնի։

***

Քարոզիչներ, գաւառի ընկերութիւններ և զինակիր, ինքնապաշտպան խումբեր եղեր են Թուրքիոյ ու Հայաստանի միւս գաւառներուն մէջ ևս։ Նախայեղափոխական շրջանի ամենէն նշանաւոր գաւառական խմբակցութիւնը կազմակերպուած էր Էրզրումի մէջ, 80ական թուականներու սկիզբները։ Հայկական Tuqendbundն էր*), ընդարձակ ընկերակցութիւն բազմաթիւ անդամներով, որոնք կուգային ժողովուրդի բոլոր խաւերէն — ուսուցիչ, արհեստաւոր և այլն։ Ճշմարիտ գաղափարական ուխտ մը, միացած երդման արարողութեամբ։ Գաղտնի ընկերութիւնը, հանդարտ քարոզչութեամբ կը պատրաստէր ապստամբութիւն Բարձր

* 19րդ դարու սկիզբներում ծնված գերման մեծազգային դավադիր ընկերությունը («Առաքինության դաշնակցություն»)։

Հայքի սրտին մէջ։ Ունէր և զէնքի պաշեստ, երիտասարդները կը պատրաստէին զինավարժութեամբ։

Գաղտնիքը ի վերջոյ բացուեցաւ, վատ հայերու շնորհիւ, ինչպէս բազմաթիւ այլ գաղտնիքներ հետագային։ 1882 թուականին թուրք ոստիկանութիւնը իր թաթը դրաւ Ընկերութեան վրայ և կատարուեցան մեծ թիւով ձերբակալութիւններ։ Ապա տեղի ունեցաւ դատավարութիւն։ Շատեր երկար տարիներ անցուցին բանտերու մէջ*)։

Յայտնի քարոզիչներէն յիշատակելու է Ղումրիկեան Կարապետ էֆէնտին, որ դեռ եօթանասնական թուականներուն յեղափոխական պրոպագանդա կը մղէր Պոլսոյ, Երզնկայի, Տերջանի շրջաններում։ Բենիկ Սեբաստացի, առանց որեւէ կրթութեան, բայց բնականէն օժտուած, շատ

---

*) Ինչպես կը կարդանք ժամանակի կովկասահայ թերթերու մէջ, Գաղտնի Ընկերությունը բացուեր է 1882 թ. դեկտեմբերին և դէպքը, որպես զգայացունց անակնկալ մը, պատմական յուզեր է հայ ազգային ու թուրք կառավարական շրջանները, ունեցեր է արձագանքներ նաև արտասահման մամուլի մէջ։ Շատ մանրամասներ կը գտնենք «Մշակ» և «Արձագանք» թերթերուն։ Իսկ եւրոպական Eastern Express թերթը այսպես կը գրէր դէպքի մասին (կը քաղենք այս տեղեկութիւնները «Մշակ»էն, 1883 թ. № 40։

— Կարնոյ հայոց գաղտնի ընկերութեան նպատակը հայրենասիրական է, ազգային, յեղափոխական։ Անդամները կը պարտաւորին հլու հպատակութեան ղեկավարներուն։ Գործը վարելու համար սահմանուած են տասնապետներու, հարիւրապետներու և հազարապետներու պաշտօններ։ Թէև փոքր քանակով, հայոց տուներու մէջ գտնուած են զէնքեր. — ոչ միայն Կարնոյ այլ և դաշտի գիւղացիներու մօտ։ Կ. Պոլսոյ անգլ. Դեսպանատան տեղեկութիւններուն համաձայն՝ կը թուի թէ այդ մարդիկ (յեղափոխականները) մէկ ազդանշանի վրայ պիտի նետէին դաշտ ու լեռներ, փոքրիկ խումբերու բաժնուած և պիտի մղէին առասպելական կռիւներ՝ նման Բոսնիա-Հերցեգովի ապստամբներուն... Դաւադրութեան շրջանը ըստ երևույթին տարածուած է Կարնոյ դաշտով... Ձերբակալուածները կը պատկանին ժողովուրդի խոնարհ խաւերուն։ Ըստ ոմանց, անոնց թիւը 70 է, ըստ այլոց՝ մօտ 350)։ Գերաշ. Օրմանեանց թիւը լրտեսներով է շրջապատուած։ Վարդապետ վանքը հսկողութեան տակ է։ Թէ Կարնոյ բանտի մէջ և թէ «Ազիզիէ» ամրոցում փակուած բանտարկեալները ծեծ ու անզգամ կրեր են թուրքերու կողմէ։

Անա ուրիշ մանրամասներ Մշակի նոյն 1883 թի №№ 12 և 14ի մէջ լոյս տեսած Կարնոյ թղթակցութիւններէն.

— Առաջին գիշերն իսկ քաղաքը պաշարման վիճակի ենթարկուեցաւ, ժանդարմական խումբեր սկսան խուզարկութիւնները... Թուրք խուժանի մէջ լուր հանեցին, թէ Կարնոյ հայ եկեղեցու տակ գտեր են 6000 հրացան և 6 թնդանօթ... Մինչեւ իսկ շշուկներ՝ թէ Սեբաստիոյ հայերը յարձակեր են թուրք մզկիթի վրայ ու կոտորեր 200 թուրք... Խուզարկուները գտեր են քանի մը թուղթեր (Կարնոյ հայերու մօտ), նաև վիճառոյ մէկ բանաց... Խիստ հսկողութիւն կայ նաև Վանայ մէջ, ձիաւոր խումբեր կը պտտին գիշերները մինչեւ լոյս... Անգամ Ալաշկերտի մէջ ձերբակալուած են 7 հայեր, որոնք իբր թէ յարաբերութիւն ունէին Կարնոյ գործիչներուն հետ։

թափառած, քաջածանօթ իր երկրին և ամբողջ Արեւելքին, խստաբարոյ, գաղափարական գործիչ մը, որու խօսքէն հմայուած, բազմաթիւ երիտասարդներ գացին նոյն քարոզչական առաքելութեամբ դէպի Տարօն ու Սեբաստիա։ Մեռաւ 1912ին իր ծննդավայրին մէջ։ Մեր Մուրատը (Սեբաստացին) դամբանական յուզիչ ճառ մը արտասանեց, որ տպուած է Կ. Պոլսոյ «Ազատամարտ»ին մէջ, և անուանեց Ղումրիկեանը «Յեղափոխութեան Հայր»։ Յիշենք նաև Համի Գալուստ Արխանեանի, Մինասեանի հրոսախումբերը Երզնկայի ու Սեբաստիոյ շրջաններում, 80ական թուականներու վերջերը, 90ականի սկիզբները։

Ահա և Ժիրայր (Պոյաճեան), Արաբօ, Յունոն և ուրիշ Յունոններ ու Արաբոներ, որ կը վարէին նոյն դաւադրական աշխատանքը երկրի այլ և այլ անկիւններում, նախքան յեղափոխական կազմակերպութիւններու ծնունդը, ցաք ու ցրիւ, առանց կապի ու սիստեմի։

***

Ժամանակը կը հասունէր գիտակցական, կազմակերպուած, նպատակաւոր կռուի համար։ Մկրտիչ Փորթուգալեան 1885ին հիմներ էր արդէն իր ազատ տպարանը Մարսէյլի մէջ։ Առաջին մեծ, հանդիսաւոր, նշանակալից քայլն էր դէպի գործ... Ազատ խօսքը նախադուռն է դէպի ազատագրական շարժում։ Առանց ազատ խօսքի՝ չկայ և ազատ մարդ... Սկիզբները վարանոտ, զգուշաւոր, տարտամ՝ Փորթուգալեան հետզհետէ սաստկացուց իր թափը, այրեց բոլոր նաւերը և բարձրաձայն հնչեցուց յեղափոխութեան քարոզը։ Իր պարզ, անպաճոյճ, բայց համարձակ խօսքով ու տարրական նշանաբաններով, իր ստեղծած «Հայրենասիրական Միութեան» օթեակներով և այն մեծ հեղինակութեամբ, որ կը վայելէր Վասպուրականի հայ երիտասարդութեան մէջ ու գաղութներում՝ «Արմենիա»ի խմբագիրը սկիզբ դրաւ հայ շարժման կազմակերպուած պրոպագանդին։

Կռուի ոգին կամաց-կամաց կը սաստկանայ բուն իսկ երկրին մէջ։ Եւ ատոր հետ միասին քաղաքական ձերբակալութիւններն ալ կը դառնան յաճախակի։ 1885ին Վանի մէջ բանտ նետուեցան Պալտոշեան, Վարժապետեան, Թոմաս Կեոլեան, Յովհաննէս Շիրվանեան, Մկրտիչ Սէֆիլեան։ Դեռ 80ական թուականներու սկիզբները, քաղաքական յանցանքով, Տրդ. եպ. Ալէաթճեան, Մշոյ առաջնորդը Պոլիս տարուեցաւ և միայն 1885ին թոյլտուութիւն ստացաւ վերադառնալու Մուշ։ Նմանապէս Արաբկիրի առաջնորդ Եզնիկ եպ. Ապահունի, որ քանի մը տարի առաջ, Պոլիս փոխադրուած էր, դարձեալ իբրև քաղաքական յանցաւոր, 1886ին

3—628

միայն կրցաւ վերադառնալ իր պաշտօնատեղը։ Դարձեալ Վանի մէջ ձերբակալուեցաւ փաստաբան Սահակ Գալճեան ու Պոլիս տարուելով, բանտարկուեցաւ։

1886ին ձերբակալուեցան Վանում ուսուցիչ Մկրտ. Թերլէմեզեան, ապա Չէհրէջեան, Ժամկոչեան։ Տեղի ունեցած յուզումներուն հետեւանքով 37 հոգի ձերբակալուեցան այդ միջոցին։ Մօտ 10 հոգի կրցան փախչիլ, 7 հոգի ազատ արձակուեցան, մնացածները դատապարտուեցան 3էն մինչեւ 10—15 տարի բանտարկութեան։ Ձերբակալուածներու մէջ էր Նաթանեան, որ աքսորուեցաւ։

Նոյն թուականին բանտ նետուեցաւ Բաշկալէի ուսուցիչ Արզար Խաղաղորդեան, վանեցի Աւետիս Փարթեւեան, իսկ Պոլսոյ մէջ՝ Դարբեգին Բաղէշցեան եւ Մարգար Բժիշկեան։

1886ի դեկտեմբերին տեղի ունեցաւ գաղտնի ոստիկանութեան խուզարկութիւն Կարնոյ Առաջնորդարանի մէջ։ Նոյն առթիւ ձերբակալուեցաւ Միացեալ Ընկերութեանց Հայաստանի վարժարաններու ընդհանուր տեսուչ Մկրտիչ Սարեան եւ փոխ-տեսուչ Մարկոս Նաթանեան։ Նոյն դեկտեմբերի ամսու մէջ Վանում ոստիկանութիւնը ձեռք անցուց կեդրոնական վարժարանի աշակերտները՝ Շատախեցեան, Խանդիկեան, Մեյրոնեան, Ախիկեան, Քանքանեան, Ոսկ. Շատուրեան, Օսեան, Միք. Նաթանեան եւ այլն։ Երեք հոգի աքսորուեցան Գոնիա։

1887—88ին հիմնուեցաւ — նոյնպէս հեռու գաղթավայրում — Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որ պատրաստումի երկարատեւ շրջանէն յետոյ, կը բանար հայ շարժման ագիտացիական շրջանը (agitation, յուզում)։ Բայց Թուրքիոյ մէջ այդ կուսակցութիւնն սկսաւ իր աշխատանքը միայն 1890ին։

1890ի Յունիսին — կը գրէ «Արմենիա» նոյն տարուան իր Յունիս 25 առաջնորդողի մէջ — Վան քաղաքում «չորս հարիւր հայեր, չկրնալով դիմանալ Թուրքերի հարստահարող բռնութեան ...զինեալ եւ հեծեալ կը քաշուին լեռներ, իրենց բռնած դիրքէն կը կռուին 250ի չափ զինուած Քիւրտերի դէմ, 10ի չափ զարկին 'ը փոխն անոնցմէ եւ վիրաւորելէ... մի քանի օր անհաց, անջուր պաշարուած մնալէ յետոյ, կը ձերբակալուին եւ Վան քաղաքը կը բերուին»։

Փորթուգալեան, խանդավառուած, կը յիշէ նաեւ Գոլոշեանի ու Աղրիպասեանի հերոսական նահատակութիւնը առկէ քիչ առաջ, Վասպուրականի Ձխուր Կեստասի մէջ եւ կոչ կ՚ընէ հայութեան՝ փոքրիկ, խմբական ընդհարումներու տեղ յառաջ բերել «մեծ, արդիւնաւոր շարժում»...

1890ին Յուլիսին կատարուեցաւ Պոլսոյ մէջ Գում-Գափուի ցոյցը (Հնչակեաններու ձեռքով, արմենական գործիչներու աջակցութեամբ), որ նոյնպէս ուժեղ ցնցում պատճառեց հայ շրջաններում։

Բայց ամէնէն զօռ արձագանգը համայն հայութեան մէջ ունեցաւ նոյն տարուան արիւնահեղ բախումը Հայաստանի սրտին մէջ իսկ — Էրզրում*)։

Ռումբ մըն էր, որ պայթեցաւ... Ահա հինաւուրց Հայրենիքը իր ալեզարդ լեռներով ու սգաւոր դիւցազուններով մէկէն ի մէկ արթնցաւ լեթարգիական մրափէն,— եւ ցնցող, մրրկաբեր զօղանջով տարածուեցաւ կովկասեան Հայաստանի մէջ ազատութեան նոր ռազմերգը՝

Ձայնը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռնէրէն,
Թունդ-թունդ ելան հայոց սրտեր զէնքի շաչիւնէն...

Կ՚երգէին նորաբողբոջ հայրենասէր պատանիները, կ՚երգէին ամէնքը այդ ոգեշունչ տաղը, որ նոյն կախարդիչ տպաւորութիւնը կ՚ընէր մատաղ սերունդին վրայ, ինչպէս ժամանակին Գարիբալդեան ծանօթ հիմնը իտալական հայրենիքում՝

Si scopron le tombe, si levan i morti
I martiri nostri son tutti risorti.*)

---

*) Դէպքը, որ պատահեր է 1890 թ. յունիս 20ին, այսպէս է նկարագրուած «Արմենիա»ի նոյն տարուան յուլիս 5ի թիւին մէջ.

«Ծուղման ու տագնապի մէջ է Հայաստանի մայրաքաղաքը։ Պոլիս տեղեկութիւն հասած ըլլալով, թէ Կարնոյ Հայերը զէնք մթերած են Առաջնորդարանի մէջ, Դուռը հրաման կը ղրկէ Կարնոյ վալիին, որ միջոցներ ձեռք առնէ... Կիրակի օր զինուորներ ու ոստիկաններ կը խուժեն Առաջնորդարան, ճիշտ այն պահուն, երբ եկեղեցու մէջ պատարագ կըլլար։ Եկեղեցին գտնուող ժողովուրդը լսելով որ Առաջնորդարանը կը խուզարկուի, զայրացած դուրս կը խուժէ եկեղեցիէն եւ կը դիմէ Առաջնորդարան։ Հայ մը չկրնալով դիմանալ, կը քաշէ ռէվօլվէրը ու կը պարպէ հազարապետի կուրծքին ու կը սպանէ։ Զինուորները կը կրակեն Հայոց վրայ։ Հայերը քարերով ու իրենց ձեռքն անցած զէնքերով կը յարձակին զինուորներուն վրայ։ 4 հայ կը մեռնին, մի քանի ալ թուրք զինուոր։ Ապա զինուորներն ու ոստիկանները կը քաշուին»։

Քիչ յետոյ կը յայտնուի, որ Հայերէն 9 հոգի սպանուեր են եւ 78 վիրաւորուեր։ Երկու յոյն ալ սպանուեր են, իբր քրիստոնեայ։ Կռուի առթիւ թուրք խուժանը օգնութեան հասեր է զօրքին (Էրզրումի մէջ թուրքերը կրկնապատիկ աւելի էին թուով, քան հայերը)։ Յայտնուեցաւ նաեւ, որ թուրքերու մէջ եւս բազմաթիւ եղեր են սպանուածներն ու վիրաւորները։ Առաջնորդողներէն մէկն է եղեր այդ շարժման մէջ Վարդգէսը (Սէրէնգիւլեան)։ Քաղաքը մի առժամանակ շրջապատուեր է զինուորական շղթայով։

* Կը բացուին շիրիմներ, վեր կ՚ելնեն մեռելներ,
Մեր բոլոր նահատակներ կ՚ելնեն կանգնին վերստին։

Եւ նոյն 1890 թուականին հիմնուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Զանազաններ։

***

Նախ քան Դաշնակցութեան պատմութեանն անցնիլը, տեսնենք թէ ինչ էր այն օրերու ընդհանուր պատկերը Հայութեան միւս հատուածին մէջ,— կովկասահայ ժողովուրդի, որ համեմատաբար աւելի բարեկեցիկ վիճակ ունէր և որու ծոցերու ծնունդն էր գլխաւորապէս նոր մարտական-քաղաքական Կուսակցութիւնը, ծնած միութեան կարգախօսով, կոչուած համադրելու մէկ հզօր ու ներդաշնակ բանակի մէջ երկրի և գաղութներու բոլոր ըմբոստ, յեղափոխական խմբումները։

Ի՞նչ հոսանքներ ու տրամադրութիւններ կային ռուսահայ մտաւորական շարքերուն մէջ, որոնք ցան ու ցրիւ Երեւանէն մինչեւ Թիֆլիզ ու Մոսկուա կը յուզէին Հայութեան ճակատագրի հետ կապուած ցաւոտ հոգերով և սրտատրոփ կը հետեւէին հայկական խնդրի եւեւէջներուն, ձգտելով իրենց բաժին մասնակցութիւնը բերել անոր լուծման մէջ։

Ի՞նչ վարկ, հմայք ու ազդեցութիւն ունէին եղած յեղափոխական կուսակցութիւնները — «Հնչակ», «Արմենիա» — ինչո՞ւ պահանջ զգացուեցաւ նորը ստեղծելու։

Սահմանները կը չքանային ռուսահայի ու թրքահայի միջեւ։ Ռուս-թրքական պատերազմը, կովկասահայ զօրավարներու առաջնորդութեամբ, թրքահայ հողերու գրաւումը անոնց ձեռքով, ապա նահանջը և գաղթականներուն անվերջ թափօրն ու տառապանքը, թրքահայոց բուռն ապրումները 1876 թուականներէն ի վեր, Վանայ հրդեհը, սովը, Խրիմեանի պտոյտները Կովկասի մէջ, ռուսահայոց ժողովարարութիւնները, Ազգային Պատգամաւորութիւնն ի Բեռլին և ի վերջոյ հայկական խնդիրը՝ ներքաշուած միջազգային դաշնագրով — այդ բոլորը եկան ջնջելու դարաւոր անջրպետները ցեղի երկու հատուածներու միջեւ և ստեղծել ընդհանուր համահայկական կեանք մը, իր յատուկ իղձերով ու ձգտումներով։ Իղձեր ու ձգտումներ՝ որոնք նոյնքան կը փոթորկէին կովկասահայ ընտրանին իր Րաֆֆիներով ու Արծրունիներով, որքան թրքահայ մտաւորականութեան շքեղ բոյլը իր Խրիմեաններով ու Օտեաններով։

Առաջին անգամ, երկար դարերու թշուառ, արորած մեկուսացումէն յետոյ, համազգային գաղափարը, որ մինչ այն ատեն անձ մըն էր միայն — ենթակայութիւն փոքրաթիւ ընտրեալներու — կը դառնար զանգուածները ոգեւորող Ոյժ-Գաղափար, որ շուտով, ի դէմս Հայ Մարտական

Կազմակերպութեան, պիտի վերածուէր — կռուի ու տանջանքի քուրային մէջ — խօսուն, կենդանի իրականութեան։

Առաջին անգամ, երկար դարերու մղձաւանջէն ետք, հայութիւնը՝ Գողթանէն ու Ղարաբաղէն մինչև Մուշ ու Զէյթուն՝ զգաց, որ ինքը մէկ ազգ է, մէկ հող ու արիւն, մէկ լեզու և մշակոյթ, մէկ կրօն ու պատմութիւն։

Ազգային Միութեան գաղափարն էր, որ կը կոչէր, կը պարտադրէր նաեւ ճիգերու միութիւնը ընդհանուր, համազգային պայքարի մէջ։

«Ես հա՛յ եմ և ինչ որ հայկական է, չի կարող խորթ, օտար լինել ինձի» — այսպէս պիտի խորհէր Երեւանցին, Շուշեցին, Գիւմրեցին, Կարսեցին, նոյնքան իրաւունքով, որքան Բուլանըխեցին, Արաբկիրցին, Սալմաստցին ու Սասունցին։

Եւ այսպէս, ռուսահայութիւնն ալ վառուեցաւ թրքահայկական գաղափարով, որ այն օրերուն համազգային հերթական և տիրական գաղափարն էր։ Այսպէս եղած է աշխարհի բոլոր ծայրերում մեզի պէս յօշոտուած ու «մորկաւ զատուած» բոլոր արթնցող ցեղերուն մէջ։ Իդէալը մէկ էր — ճամբաները կարող էին տարբեր լինել։ Արծրունի, որպէս պարագլուխ ռուսահայ յառաջադէմ մտաւորականութեան, իր ձեռքն առնելով հայկական դատը — 1877—78 թուականներուն — փարեցաւ ռուսական հովանիին և իր դէմ հանեց թրքահայ ընտրանին, որ կապուած էր անգլօթուրք օրինէնաստահնին ու յուսով էր անոր շնորհիւ ինքնավար Հայաստան ստեղծել*)։

Պոլսոյ մէջ կեդրոնացած գրեթէ ամբողջ հայ գործօն մտաւորականութիւնը տարուած էր անգլիական հովանաւորութեան երազներով. կը քարոզէր ատելութիւն դէպի «Հայակուլ Ռուսաստանը» և ցասումով յետ կը մղէր Ռուսիոյ ամէն միջամտութիւն հայկական գործերու մէջ։

Այդ ռուսատեաց մտաւորականներէն մէկն էր Տեւկանց — այսօր ողջ ու խոր ծերութեան մէջ — որ 80ական թուականներու սկիզբը հրապարակ նետեց «Ճահէնն ի Սիպիր» խորագրով պաթեթիկ վէպը, որու մէջ մոռցուած էին թրքական ռէժիմի արհաւիրքները և որ միայն կրակ ու բոց կը ժայթքէր Ռուսաստանի տիրապետութեան դէմ, խանդավառելով երիտասարդութեան անգիտակից տարրերը, սահմանէն ասդին և

---

* Երբ 1878ի Հայ պատգամաւորութեան յաջողական շրջապտոյտի ընթացքին Եւրոպայի արտաքին գործոց նախարարները եւ այլ ազդեցիկ մարդիկ կը հարցնէին մերիններուն՝ «Կարո՞ղ էք արդեօք ձեր ուժերով պաշտպանել երկիրը, քանի որ ինքնավար Հայաստան կուզէք, նման Լիբանանին»,— Խրիմեան կը պատասխանէր, որ եթէ Հայ բնակիչներուն զէնք տրուի, անոնք կը պաշտպանեն երկիրը...

անդին։ Հակառակ ոգիով խմբագրուած էր Ներսէս Պատրիարքի համբաւաւոր շրջաբերականը։ Հակառակ էին իրենց ճառերուն մէջ և Օսմանեան խորհրդարանի հայ մէջտանները... մինչ տառապողը էր բուն Թրքահայ ժողովուրդը, որ կը տապկուէր թուրք-քրտական կաթսային մէջ և ցնծութեամբ կը դիմաւորէր Լորիս-Մելիքովի բանակը... Հակառակ էին Օտեան և ուրիշներ, որոնք իրենց բոլոր յոյսը կապեր էին մէկ կողմէ Անգլիայի, միւս կողմէ Միթհատեան Սահմանադրութեան հետ։

Հակառակ էր և Թրքական ուղղութեան կուսակից՝ ինքը Հայոց Կաթողիկոսը, Գէորգ IV, ծնեալ Թրքահայ*)։ Ռուսատեաց էր, վերջապէս, կովկասահայ կղեր-պահպանողական նուազ ազդեցիկ կուսակցութիւնը, որ այն ատեններ գաղափարակից էր Էջմիածնի և իր «Մեղու Հայաստանի» մէջ կը պայքարէր Արծրունիի դէմ**)։

Ռուսահայութեան հեղինակաւոր պարագլուխները կը տեսնէին Թրքահայոց փրկութիւնը դարձեալ միայն ռուսական հովանիին մէջ։ Արծրունի, առանց վարանելու, արտասանեց նոյնիսկ կցում բառը (annexion) և անոր նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնը փոխարքայի միջոցով հանդիսաւոր դիմում բրաւ Պետերբուրգ, աղերսելով որ ցարի կառավարութիւնը իր հայկական հողերուն կցէ և Թրքահայաստանը, որ արդէն գրաւուած էր (խոշոր մասը մը) ռուս զօրքերով։ Արծրունիի այդ քայլը դատապարտեցին Պոլսոյ հայ շրջաններուն մէջ, որպէս դաւաճանութիւն...

Արծրունի և իր համախոհները չէին բաժներ պոլսահայ ղեկավարներու այն կարծիքը, թէ իբր հայութիւնը Կովկասի մէջ դատապարտուած է ձուլելու, կորսնցնելու իր ազգային դիմագիծը։ Անգամ Ալեքսանդր Գ.ի յետախաղաց ռէժիմի օրով, հակառակ ճնշումներուն և ռուսացման

---

* Հայկակ-Արփիար Թանեանց յատկապէս տողերը կը գրէր Մշակի մէջ (1879 թ. № 69).

— «Ռուսասէրէն մեծ բան մը չըսուեր. Թանձրամիտ կ'ընդունինք [illegible] եւ յուսամք, թէ Էջմիածին եւս ընդունի, որ ինքն ալ կոչուած ունի հայ աշխարհի քաղաքական շարժումներուն մէջ... Այս ընդհանուր շարժումի մէջտեղին Էջմիածնի պարապ կենալը [illegible] մը դարձած է եւ զայրոյթ կը պատճառէ, եւ այս զայրոյթին բացատրութիւն կը [illegible] **Մասիս**, որ այսօր (25 Ապրիլ) առաջնորդող խմբագրական յօդուած մը կը հրատարակէ «Վեհափառ Հայրապետի քաղաքականութեան նկատմամբ»։

** Այդ ժամանակ [illegible] չէին, անշուշտ, որ վիճեցուցին [illegible] դասը, Բեռլինի մէջ, բայց թրքահայ ընտրանին այդ բացատրեալ եւ [illegible] ընթացումը Ռուսիոյ դէմ երբեւս չէր մոռցած Պետերբուրգի մէջ 1895ին օրերուն, երբ Լոբանով մէկ կողմէն յարդել կուտար թրքահայ ժողովուրդը, միւս կողմէն կը բացատրէր չնախանձելէն ի լուր աշխարհի, թէ Ռուսաստանը չուզեր ստեղծել երկրորդ Բուլղարիա մը իր սահմաններուն վրայ...

հովերուն, հայ տարրը կը յառաջդիմէր, կը զօրանար տնտեսապէս և մտաւորապէս, կը դառնար պատկառելի ազդակ մը համակովկասեան հրապարակի վրայ, օգտուելով հաստատուն օրէնքներէն ու յարաբերական ապահովութենէն — և անհամեմատ աւելի բարօր վիճակ մ'ունէր, քան իր արիւնակից համայնքները սահմանէն անդին։ «Պօլօժէնիէ», գրաքննութիւն, դպրոցներու ժամանակաւոր փակում, հալածանք հայ գրականութեան և մշակոյթի դէմ և այլն և այլն,— ոչինչ էին հանդէպ այն մռայլ, անյոյս, ողբերգական պատկերի, որ կը ներկայացնէր Թրքահայ ժողովուրդի կեանքը...

Վերջապէս, Ռուսաստանը գլխաւոր ազդակն էր նոյն իսկ Թրքահայոց խնդրի լուծման մէջ. անհնարին էր անգիտանալ անոր գոյութիւնը, եւս առաւել արհամարհել զայն։ Կովկասահայերու մտքովն անգամ չէր անցներ այն օրերուն՝ որդեգրել «Ճահէնն ի Միպիր»ի հեղինակին ու նմաններուն գաղափարները, անոնք չէին կարող ըմբոստացումի դրօշը բարձրացնել Ռուսաստանի դէմ։ Մէկ հատիկ վէրք կար այն ժամանակ հայ ազգային մարմնոյն վրայ, խոր, արիւնահոս վէրք մը — թրքահայոց կացութիւնը,— զոր հարկ էր դարմանել ամէն գնով, ազատագրել օսմանեան բռնակալութեան ճանկերէն,— և այդ գործին շուրջ, պէտք էր համախմբել ողջ հայութիւնը։ Պէտք էր արծարծել հայկական դատը ռուսահայ ժողովուրդի մէջ, լուսաւորել անոր միտքը քոյր հատուածի տառապանքներու և բղձերու մասին, խթանել զոհաբերութեան ոգին, գրչով ու խօսքով մղում տալ ազգային ազատութեան մեծ, հրատապ, սրբազական գործին — Սուրբ Գործին։

Ունենա՜լ ազատ անկիւն մը լայնածաւալ պատմական Հայաստանի մէջ, ուր հինաւուրց քաղաքակիրթ ժողովուրդը կարենար անկաշկանդ թռիչք հաղորդել իր շինարար հանճարին, կազմակերպել իր ուրոյն, ազգային, քաղաքական և իմացական կեանքը, երկար դարերու գերութեան մղձաւանջէն յետոյ...

Ա՛յդ էր, անշուշտ, բաղձանքը ռուսահայ շրջաններու — ինչպէս և Թրքահայ մտաւորական շրջաններու — պատերազմի օրերէն ի վեր, երբ վիժեր էր 61րդ յօդուածը և Անգլիա յայտնապէս փարեր էր Թրքամոլ ուղղութեան, մինչ Ռուսաստանը պաղ, անտարբեր դիրք էր բռներ դէպի հայութիւնն ու հայկական հարցը։

Եւ սակայն եկաւ 80ական թուականներու այն արտակարգ մտաւորական եռուզեռը, որու նման ռուսահայութիւնը չէր տեսած իր ամբողջ պատմութեան ընթացքին։ Աննախընթաց զեղաշարժ մըն էր կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ և մանաւանդ գրական-հրապարակագրական ասպարէզի վրայ։ Ամէն բան կը դառնար նոյն առանցքին շուրջը։ Թրքահայոց

ազատութիւնն էր, որ կը հոլովէր վիպասանութեան, բանաստեղծութեան, հրապարակախօսութեան մէջ։

Կովկասահայը յաջորդաբար բախտաւոր եղած էր ոչ միայն նիւթական բարեկեցութեամբ։ Ան և աւելի մարզուած էր ազատութեան հաւատամքի մէջ։ Նուազ տրուած օտար լուծին տակ, քան իր Թրքահայ եղբայրը, նուազ համակերպող ու ճակատագրապաշտ, աւելի խիզախ, գուցէ նաեւ աւելի զինավարժ ու ռազմունակ։ Տասնեակ տարիներ իր կիսագատ մթնոլորտին մէջ կովկասահայ երիտասարդութիւնը երգեր էր Նալբանդեանի **Ազատն Աստուածը**. երգեր էր Ալիշանի, Թումանեանի, Պէշիկթաշլեանի, Նար-Պէյի հայրենասիրական երգերը. տասնեակ տարիներ այդ երիտասարդութեան լաւագոյն տարրերը սներ էին նաեւ ռուս յեղափոխական վարպետներու երկերով ու գաղափարներով։ Եւ այժմ ալ կրկնակի խանդավառութեամբ կ'երկրպագէին իրենց նորածին հայրենաշունչ տաղանդներուն։

Ինչպէս Իտալիայում, ինչպէս բոլոր արթնցող ազգերու մէջ, պատմական մրրկածուփ վայրկեանը այստեղ եւս, հայկական միջավայրում, գտաւ իր մեծութեան համապատասխան բանաստեղծը և իմացական ղեկավարը յանձին **Փայաջուկցի** Վարպետին...

Րաֆֆին — քսան դարու հայ պատմութեան անօրինակ ստեղծագործող ոյժը, միանգամայն արուեստագէտ և խորհող. Րաֆֆին — բիւրեղ լեզու, ահարկու ոճ, անզուգական գրիչ, որ կը խանդավառէր և կը լացնէր, որ կարտագրէր իր մտքի ու երեւակայութեան գանձերը բնութեան խոլ կատաղութեամբ ու առատութեամբ։ Րաֆֆին — վտիտ, լռին, անշուք, խոնարհ, արեւելեան կերպարանք մը, որ սակայն ներքուստ լափող կրակ մըն էր, հրեղէն շատրւան, որ կը ժայթքէր ժողովրդական հոգւոյն խորերէն գոռ, սասանեցուցիչ որոտներով...

Հայոց մեծ Վիպասանն եւս հրապարակ իջաւ **ռոմանտիզմի** դրօշակին տակ, նման իտալացի **Մանցոնիին** և լեհ **Միցկեվիչին** — երկու աշխարհահռչակ գրողներ՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրը 19րդ դարու սկիզբը Րաֆֆիի դերը խաղաց իր ստրուկ հայրենիքում։ Հայոց Րաֆֆին — աւելի պաթեթիկ, աւելի ցասկոտ ու մոլեգնոտ... Վասնզի հայ տառապանքն ալ աւելի սրտառուչ, ողբերգական էր, քան լեհականն ու իտալականը։ (Մոլեգին շեշտ ունէր և միւս ռահվիրայի բնարը — **Գամառ-Քաթիպայի** — որ եղաւ հայ ազատագրական շարժման բանաստեղծը)։

Մանցոնի փորձեց չափաւորել «բարեխառնել» յեղափոխական պրոպագանդը քրիստոնէութեան միստիկ շունչով, խոհականութեան, «ողջմտութեան» քարոզներով... Վրիպեցաւ։ Վասն զի ռոմանտիզմը իր էութեամբ թշնամի է նեղ, իրապաշտ և օգտապաշտ հասկացողութիւններու, ռոմանտիզմն ըմբոստ է ընդդէմ ամէն սահմանափակումի, չափի ու շրջանակի։ Ազգի մը դժոխային տառապանքներու, բռնակալութեան անհանդուրժելի ճնշումներու հանդէպ՝ ժողովրդապաշտ գրողը չէ կարող մնալ պաղ, վերլուծող գիտնականի—բնախօսի, հանքագէտի—դերին մէջ. սիրտն ու երեւակայութիւնն ալ հրամայօրէն իրենց տեղն ու իրաւունքը կը պահանջեն պատմութեան մեծ ատեանին առջեւ... Ահա թէ ինչու հասաւ շուտով **Մածծինիի** թեւերուն վրայ ռոմանտիզմի նոր, աւելի արմատական հոսանքը, որ արհամարհանքով յետ մղեց չափաւոր Մանցոնին և քարոզեց իր բոցաշունչ գրուածքներով **Յեղափոխութեան** արիւնավառ վարդապետութիւնը, ուր այնքան գեղեցիկ է, վիպական է **Իզէալի** մոլեռանդ պաշտամունքը, գեղեցիկ է, վսեմ է գաղափարային անզուսպ յափշտակութիւնը և ջինջ, անվերապահ, հերոսական անձնազոհութեան ուխտերը... Հեռո՜ւ ծոյլ պատեհապաշտութիւնը, կեցցէ՛ն յանդուգն ու [illegible] թռիչքները...

Եւ այնուհետեւ, Մածծինիի ղեկավարութեամբ, Իտալիայի հայրենասէր երիտասարդութիւնը դեռ ամբողջ քառասուն տարի գալարեցաւ բռնակալական զնդաններու մէջ, կախաղաններու վրայ — անխուսափելի և անողոք ճակատագիր բոլոր ստրուկ ժողովուրդներուն — բայց ատով հայրենիքը փրկեցաւ։

«Իտալիան աշխարհագրական բառ մըն է (expression geographique), Իտալիան մեռելներու երկիր մըն է» — կ'ըսէր աւստրիական բռնապետութեան Համիդը՝ Մետերնիխ*)։ Մածծինի խնդաց այդ անարգական բացականչութեան վրայ, կոչ ըրաւ ազգի **թարմ**, կենսունակ տարրերուն — իտալական **դէմօսին** — և մեռելը յարութիւն առաւ 50—60 տարիներու արիւնալի մաքառումներէ վերջ։

Հայկական ռոմանտիզմը առաջին իսկ օրերէն ստացաւ քաղաքական-արմատական գունաւորում։ Զերծ Միցկեվիչի սլաւոնական mystiqueէն, զերծ Մանցոնիի քրիստոնէական ծոյլ, **թմրեցուցիչ** ազդեցութիւններէն։ Հայոց ռոմանտիզմի Բարդին դեռ երիտասարդութեան օրերուն — երբ լալով ու հառաչելով կը շրջէր Վասպուրականի հայրենեաց աւերակներու, հին-հին դարուց յիշատակներու մէջ և կը յօրինէր իր մելամաղձոտ ու սրտառուչ «Ձա՛յն տուր ո՜վ Ծովակ»ը — վաղաժամ ազատագրուեցաւ կրօնական **ֆէտիշներէն**, հրաժարեցաւ ապաւինել գթառատ աստուածներու **խնամքին**, որոնք

* Մետերնիխյան, յավիտենական ստրկության դատապարտված էր այդ դաժան սատրապը Հաբսբուրգների կայսրության միւս ազգերն եւս—չեխ, լեհ, մաջառ եւ այլն, որոնք այսօր կը ներկայացնեն անկախ ազգ-պետություններ։

երրեք չմոռցան հայ վաստարախտ ժողովուրդին և քարոզեց ինքնապաշտպանութեան, ինքնօգնութեան աւետարանը, կոչ ըրաւ, Մածծինիի պէս, իր հարազատ դէմքին, հայ տառապող, վաստակաւոր զանգուածին և գոռաց տաճիկ Մետերնիխին, որ նոյնպէս խաչ քաշեր էր Հայաստանի ու հայութեան վրա.

— Ո՛չ, Հայաստանը գերեզմանոց չէ, հայ ազգը դեռ մեռած չէ... Մեռեր են, այո՛, անյուսօրէն այլասերեր հայ հոգևոր ու առևտրական դասակարգերը, որոնք այլ ևս անպէտք են ազգային վերածնութեան համար, բայց կայ հայ շինարար, աշխատաւոր դէմքը, կայ, մեռած չէ և պիտի չմեռնի, ի դէմս իր զգայուն, գաղափարական փոքրամասնութեան, ու իր տեղը պիտի պահանջէ Արևուն տակ...

Ցեղափոխութեան աւետարանը, որ կցկտուր ձևերով իրմէ առաջ քարոզեր էին իր մեծանուն նախորդները, ինքը սկսաւ քարոզել համագրուած, ամբողջացած իր նախագիծ-վէպերուն մէջ, պարզ ու յստակ իրենց թափանցիկ, վիպական վարագոյրին տակ։

Կայծեր, Խենթ, Ջալալեդդին կը կրկնէին Աբովեաններու, Խրիմեաններու հին յանկերգը — Հայրենիք, Ըմբոստացում, Ազատութիւն — բայց կը կրկնէին դիւթիչ բարբառով, շքեղ, պատկերալից և յուզումնալից։

Գաղափարը այդ վէպերով իջաւ բանականութեան բարձունքներէն, դուրս նետուեցաւ հայոց Ընտրանիի սահմանափակ շրջաններէն, մտաւ զանգուածներու սրտին խորքերը և յառաջացուց յուզումի ու հառաչանքի, բողոքի ու ցասումի, խանդավառութեան՝ արիութեան ու անձնազոհութեան աննախընթաց հեղեղ մը ողջ հայութեան մէջ,— հեղեղ մը, որ քշեց տարաւ բոլոր տարակուսանքներն ու վարանումները և նետեց զեղի զգայուն, գաղափարական հատուածները դէպի արիւնոտ կրկէսը... Հայկական ռոմանտիզմը պատերազմի դաշտ իջաւ Րաֆֆիի փոթորկաձայն շեփորի սրտերուն տակ։

* * *

Տեղ-տեղ, ուսումնարաններու մէջ, դեռ 80ական թուականներու սկիզբները, ծնունդ առին գաղտնի ընկերութիւններ՝ Ս. Գործի նախաձեռնութիւնը ստանձնելու և թրքահայերուն օժանդակելու նպատակով։ Ամենէն հինը և նշանաւորը ատոնց մէջ Մոսկուայի հայ ուսանողներու ընկերութիւնն էր, որ հիմնուեցաւ Էրզրումի 1882ի դէպքին հետևանքով և ունե-

ցաւ իր բերան-օրգանը, 1883 թուականին — Ազատութեան Աւետաբեր անունով*)։

Դարձեալ հեռաւոր գաղթավայրում... Մոսկուայի մէջ, ուր վաղուց ի վեր հաստատուած էր Լազարեան ճեմարանը — հայ մշակոյթի մեծագոյն ոստաններէն — և ուր աւելի քառորդ դար առաջ հրատարակեր էր Նազարեանի և Նալբանդեանի Հիւսիսափայլը։ Կովկասի մէջ անգամ, այն ատենները անհնարին էր գլուխ բերել նման ձեռնարկ։

Մեր առջև դրուած են աւելի 48 տարի առաջ հրատարակուած այդ խմորատիպ**) թերթի 2 թիւեր — բարեբախտաբար, դեռ ընթեռնելի — որոնց վրա, անշուշտ, շատ գլուխներ են կորացեր կէս դար առաջ, շատ արցունքներ գլորեր։ Ռուսահայոց ամենահին յեղափոխական թերթն է։

Մեռեր են անոր գրեթէ բոլոր նախաձեռնողներն ու խմբագիրները — Դաւիթ և Թամարա Ներսէսեաններ, Միքայէլ Զալեան, Մարգար Արտեմեան (բժիշկ-ուսանողներ), Աբրահամ Դաստակեան, Սիմէոն և Սրապիոն Տէր-Գրիգորեան և այլն։ Շատերը հետագային՝ անդամներ կամ համակիրներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան։ Այդ անդրանիկ փաղանգէն ողջ մնացած է թերևս միայն **Ներսէս Արէլեանը**։ Եւ, ինչպէս մեզի կը պատմէր գործին սիւներէն մէկը, հանգուցեալ բժիշկ Զալեան աւելի 15 տարի առաջ ժնեւի մէջ, թերթի գլխաւոր խմբագիրն ու հրապարակագիրը եղած է նա ինքը՝ Ներսէս Արէլեան***.

---

*) Կար նաև Պետերբուրգի մէջ հայրենասէր հայ ուսանողներու ընկերութիւն, որ կապ կը պահպանէր Մոսկուայի խմբին հետ։

** Մաս մըն ալ հրատարակուած է մեքենագիր։

***) Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէր հանգուցեալ բժիշկը այդ պատմական դրուագը.

— «1880 թուականին Մոսկուա գնալով, գտայ այնտեղ Ներսէս Աբէլեանը, Մ. Արտէմեանը, Դաւիթ Ներսէսեանը։ Վերջինս ձերբակալուեր էր, որպէս մասնակից ռուս յեղափոխական շարժման, շուտով սակայն ազատ էր արձակուեր... 1883ին աշնան եկան Մոսկուա Սիմոն և Սրապիոն Տէր-Գրիգորեանները, իրաւաբանութեան ուսանողներ, ապա և Թամարա Ներսէսեանն ու **Աբրահամ** Դաստակեանը։ Կազմեցինք Հայրենասիրաց Միութիւնը։ Հիմնադիրը իրօք **Դաւիթ Ներսէսեանն** էր, միւս անդամները՝ Թամարա, Աբէլեան, Դաստակեան, **Զալեան**, Արտէմեան, Վէքիլեան։ Հիմնեցինք «Ազատութեան Աւետաբեր»ը, խմորատիպ։ **Ապա և տպարան գնեցինք 100** ռուբլով, բայց քիչ օգտուեցանք, հրատարակութիւնը երկար չտևեց։ Հետագային այդ տառերը ինքս տարայ Թիֆլիզ և նրանցով տպեցին «Դաշնակցութեան» առաջին թռուցիկները։ «Ազատութեան Աւետաբեր»ի գլխաւոր գրողը Աբէլեանն էր, մեր խմբի մէջ ամենահինը և փորձառուն։ Որոշած էր թերթը դարձնել զուտ հայրենասիրական օրգան, ճմլուած թուրքահայ դատին։ Բայց Աբէլեան, յափշտակուած ռուսական սոցիալիզմով, յաճախ արտայայտութիւններ կ՚ընէր նաև այդ վարդապետութեան աշխարհին։ Մեր

Հետաքրքրական են այդ առաջին օրգանի տեսական հայեացքները, անոր ընկերային-քաղաքական աշխարհահայեացքը, որմէ ներշնչուած են մի քանիսը մեր մեծ ընկերներէն,— Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն։

Ուստի հարկ է փոքր ինչ կանգ առնել **Ազատութեան Աւետաբերին** վրա։

Ճակատին տպուած է «Միութիւն Հայրենասէրների»։ Էմբլեմը— դաշոյն և ատրճանակ։

«Հայաստանի բազմաչարչար ժողովրդի զարնոր վիշտը — այսպէս կը սկսի առաջին թիւի խմբագրականը — և նրա ազատութեան գաղափարը սկիզբն և կեանք տւին «Հայրենասէրների Միութեանը»։ Սկսելով իր յեղափոխական գործունէութիւնը, «Հ. Մ.»-ը պարտք է համարում պարզել այն հիմնաւոր գաղափարները, որոնք կազմում են նրա գոյութեան հոգին...

«Հայրենասէրների Միութեան» պատգամներից մէկն է ազգերի համերաշխութիւնը... Ուստի մենք քարոզում ենք սերտ համերաշխութիւն Հայաստանում բնակւող ազգերի մէջ...*) Մենք հաւասարաչափ յարգում ենք իւրաքանչիւր ազգի լեզուն, կրօնը և անկախութիւնը, եթէ միայն նա չէ ձգտում հարստահարել ուրիշներին, արգելք չի դնում ուրիշների կանոնաւոր զարգացման...

«Ժողովրդի ազատութեան հիմնաքարն է նրա տնտեսական անկախութիւնը։ Ուստի «Հ. Մ.»-ը աշխատելու է, որ երկիրը, հողը իր բնական հարստութիւններով և աշխատանքի գործիքները դառնան աշխատաւորների, բանւորների սեփականութիւն։ Եթէ Հայաստանի աշխատող, արդիւնաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստաւորը, մշակը տնտեսապէս հարստահարւելու են,— «Հ. Մ.»-ի աչքում ոչ մի քաղաքական ազատութիւն միտք և նշանակութիւն չունի։ «Հ. Մ.»-թեան առելի են թէ քիւրդ ասպատակող շէյխը, թէ թուրք ճնշող պաշտօնեան և թէ հայ հարստահարողները...

...«Մենք թշնամի ենք ներկայ առանձնական, բաժան-բաժան կալուածատիրութեան, որտեղ տէրը անօգնական է, իսկ ուժեղը հարստահարող և անգութ։ Մենք քարոզում ենք ընկերական միաբանութիւն, որտեղ ընդհանուրը հոգում է իւրաքանչիւրի համար, իսկ իւրաքանչիւրը ընդհանուրի համար։ Ահա ինչու բոլոր մասնաւոր կալուածատէրերի և պետութեան ձեռքի հողերը պէտք է անցնեն համայնքների ձեռքը... Հայրենիքեան ձեռքի հողերը պէտք է անցնեն համայնքների ձեռքը։ Հողը մշակողն է, որովհետև նա մայրը միակ սեփականատէրն է, միակ սպառողն է, որովհետև նա մայնքը միակ աշխատող, արդիւնաբերողն է։ Միևնոյն ժամանակը համայնքնեմիակ աշխատող, արդիւնաբերողն է։ Միևնոյն ժամանակը համայնքները ներկայացնում են այն սկզբնական քաղաքական տարրերը, որոնցից ըը ներկայացնում են այն սկզբնական քաղաքական տարրերը, որոնցից պէտք է կազմվի ընդհանուր քաղաքական դաշնակցութիւն, ֆեդերացիա»։

խումբը մի փոքրիկ **ճամանցը** էր։ Կ՚ապրէինք ամենքս մէկ բնակարանի մէջ, ընկերովի, մեր ամսականները միացուցած, մէկտեղ ալ կը կերակրուէինք, անփոխարինութիւն չէինք ճանչնար...

*) Թերթի Յրդ թիւին մէջ բացած է առնվի սրոշ. «բազմատեսակ ազգերի ճարբնասահմանում ուժերի մէջ»: Մ. Վ.

Այս է մոտաւորապէս «Ազատութեան Աւետաբեր»ի հասարակ հանգամանքը, անոր ընկերային աշխարհայեացքը։

Համակրելի է, ի հարկէ, և նոյն իսկ զործնական պայքարի տեսակէտով բանաւոր ու անհրաժեշտ է ազգերու համերաշխութեան և եղբայրութեան սկզբունքը — բան մը, որ հետագային քարոզեր է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Միայն «Աւետաբեր»ի խմբագիրները ներշնչուած էին ոչ թէ արևմտեան, այլ ռուս ինքնատիպ ընկերվարականներէն, որոնք սկիզբէն ի վեր ներկայացուցին տարամերժ ազանդ մը համաշխարհային ընկերվարութեան է (տեղընկերվարական հոսանքին մէջ։ Ռուսական ընկերվարութիւնն է (տեղընկերվարական հոսանքին մէջ, որ կը խօսի «Ազատութեան Աւետաւեր բուն իսկ Բակունինի ոգին), որ կը խօսի «Ազատութեան Աւետաբեր»ի էջերում, մասնաւորապէս այս տողերուն մէջ. «Եթէ Հայաստանի աշխատող, արդիւնաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստաւորը, մշակը տնտեսապէս հարստահարւելու են, «Հ. Մ.»-թեան աչքում ոչ մի **քաղաքական ազատութիւն միտք և նշանակութիւն չունի**»։

Որքիչ խօսքով, մեր այդ առաջին ընկերվարականներու աչքին միևնոյն է՝ չինի՝ երկրի մէջ սուլթանական բռնապետութիւն, թէ ազատամիտ կամ ռամկավար-գերմերական հանրապետութիւն, որու մէջ նոյնպէս չկայ տնտեսական հաւասարութիւն և աշխատաւորները, բանւորները չեն բատնտեսական հաւասարութիւն և աշխատաւորները, բանւորները չեն բատանար իրենց աշխատանքի լիակատար, արդար վարձակը... Այդ անտարբերութիւնը դէպի քաղաքական կազմակերպութեան ձևերը սկիզբէն ի վեր եղեր է ռուս ընկերվարականներու ամէնէն յատկանշական գիծերէն մէկը — որմէ չափազանց տուժեր է միշտ Ռուսաստանի ազատագրութեան գործը։ Այդ գիծը առանձնապէս կը շեշտւէր ռուս մարքսիստներու և անիշխանական բակունինականներու մէջ։ **Նարոդնայա Վոլիա** կուսակցութիւնը փոքր ինչ բարեխառնեց այդ միակողմանի հոսանքը, ուժգին շեշտելով **քաղաքական կռւի** (բռնապետութեան տապալումի) անհրաժեշտութեան վրա, բայց անոնք ևս — նարոդովոլէցները — չափազանց մեծ տեղ կուտային ընկերային խնդրին և ընկերվարական պրոպագանդին 70ական, 80ական թուականներու խաւար, յետամնաց, Թրքական ու խոպան Ռուսաստանի մէջ, ուր արդիւնաբերող բուրժուազին և գործաւոր պրոլետարիատը գրեթէ տակաւին սաղմի մէջ էին...

Նույն այդ ռուսական գիծը (ընկերվարութեան և ընկերային կարգերու ուժեղ շեշտումը ծրագրի ու տակտիկի մէջ) «Հնչակի» միջոցաւ փոխադրուեցաւ հայկական իրականութեան մէջ—«Ազատութեան Աւետաբեր»-էն չորս հինգ տարի յետոյ — բայց շատ չքացաւ, այդ կուսակցութեան վաղաժամ պառակտումին հետ։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հիմնուելէ որդեգրեց զայն, ընդունելով վարդապետութիւնը իր արեւմտեան կաղապարով։ Ռուսական որոշ ազդեցութիւններ մնացին, այնուամենայնիւ, մեր ծրագրի մէջ ևս։

«Նարոդնայա Վոլյա»* հերոսական կուսակցութեան** հատուածքէն փոխ առուած են նաև «Ազատութեան Աւետաբեր»-ի այս տողերը.

— «Մարդկութեան միակ հիմնական ձգտումն է — հասնել երջանկութեան, հասնել մի այնպիսի հասարակական և կուլտուրական դրութեան, որտեղ իւրաքանչիւր մարդու ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական զարգացումը համահաւասար ապահովված լինի»։

Նախորդի ձեւակերպած հիմնական սկզբունքներէն մէկն է այդ, որ յետոյ անցաւ նաև Դաշնակցութեան աշխարհայեացքի մէջ։

Այս Մոսկուայի հայ անդրանիկ յեղափոխական օրգանը կը յառաջանէ ճշմարիտ հայրենասիրութեան հատուածքը և կոչ կը յայտարարէ մէկ կողմէ թիւր ազգայնամոլներու (շովէններու) դէմ, որոնք «ատելով օտար ազգերին, երեւակայում են, որ սիրում են իրենց հայրենիքը», միւս կողմէ անգոյն համաշխարհա-քաղաքացիներու դէմ, որոնք «համամարդկութեան, կոսմոպոլիտիզմի քողով են ծածկում իրանց ոչնչութիւնը»։

Տեսական երկարաշունչ պատճառաբանութիւններէն յետոյ, կուգայ վերջապէս, «Ազատութեան Աւետաբեր»-ի այժմէական, հրատապ խնդրի՝ նպատակի ձեւակերպումը.

— «Երբ Հայաստանի ժողովուրդը հարստահարւում է, երբ նրա ստացվածքը, նրա աշխատանքի պտուղները յափշտակվում են, երբ նրա մարդկային սուրբ իրաւունքները և զգացմունքները ոտնակոխ են լինում, անկասկած այս բոլոր չարիքների սկզբնապատճառը Թիւրքիայի

---

*) «Ժողովրդական Ազատութիւն»։

**) Այդ այն կուսակցութիւնն է, որ 80ական թուականներու ընթացքին աշխարհ դղրդացուց իր դինամիտային ռումբերով (Ժելեաբով, Սոֆիա Պերովսկայա, Խալտուրին եւ այլն) եւ իր դատաստանական սպանութիւններով—տեռրոր, անարխիզմ, բարձրաստիճան պաշտօնեաներու, ոստիկանական պաշտօնեաներու [illegible] մէջ, ի վերջոյ, ցար Աղեքսանդր Բ.-ի սպանութիւն օր [illegible] —վայրկեան մը [illegible] դառր։

բարբարոս կառավարութիւնն է, նա ինքն է ամենամեծ հարստահարողը, աւազակը, որի հովանաւորութեան տակ ապրում և գործում են մնացեալ փոքր յափշտակողները և արիւն ծծողները։ Ուստի «Հայրենասէրների Միութիւնը» մահաւիթ պատերազմ է յայտարարում Թիւրքիայի կառավարութեանը... Մ-ը իր բոլոր պատրաստի ուժերը ուղղել է ոչնչացնելու նրա վարակված պետական կազմվածքը, որը կաշկանդել է ազգերի կանոնաւոր զարգացումը։ Այս ծանր պատմական խնդիրը իրագործելու համար հարկաւոր են... անձնուէր, նահատակութեան ընդունակ գործիչներ և նիւթական միջոցներ»...

Մոսկուայի «Հայրենասէրների Միութիւն»-ը իր թերթի առաջին թիւին մէջ խանդավառ բառերով կը պանծացնէ 1882ի Կարնոյ բացուած դաւադրութիւնը, անոր հերոսները.

— «Հայաստանի վշտակիր ժողովուրդը ապստամբութեան էր պատրաստվում... Բայց մատնիչները հայերի միջից դեռ չեն անհետացել։ Նրանք մատնեցին հայ գործիչներին տաճիկ կառավարութեանը, իսկ սա յարձակվելով հայ գիւղերի վրա... կալանաւորեց և բանտարկեց հարիւրաւոր մարդիկ իր մութ և խոնաւ բանտերի մէջ... Ուրախանանք, Հայե՛ր, որ վերջապէս, Հայաստանի կենտրոնից հնչեց ապստամբութեան փողը...

...«Թէ այդ ապստամբութիւնը մի փոքրիկ, մասնաւոր խմբի բան չէ, այլ բուն ժողովրդական շարժում է — այդ տեսնում ենք նրանից, որ Կարինի անցքի առիթով կալանաւորուածները ներկայացնում են ժողովրդի համարեա բոլոր դասակարգերի մարդիկ, այն է՝ գիւղացիք, արհեստաւորներ, բանւորներ, առեւտրականներ և այլն»։

Յօդուածը կը վերջանայ սրտառուչ կոչով մը.

...«Հաւատով և անվեհեր շարունակեցէ՛ք սկսած գործը։ Թո՛ղ գիտնականը նւիրէ իր մտաւոր ուժերը, թո՛ղ ունեւորը չխնայէ իր ոսկին, երիտասարդը զո՛հ բերէ հայրենիքի ազատութեանը իր անձը, իսկ հայ ծնողները... պատրա՛ստեն իրենց որդիներանցից հայրենիքի ապագայ պաշտպաններ...

«Բայց ամենից առաջ հայե՛ր... պարտականութիւն կայ մեզ վրա՝ շարունակել մեր օգնութիւնը Հայաստանի այն թշուառ բնակիչներին, որոնց աշխատաւորները դեռ ևս տանջվում են խոնաւ բանտերի մէջ. ո՛վ գիտէ, նրանցից ոմանք կը մեռնին, ոմանք կաքսորվեն հայրենիքից, ո՛վ գիտէ ուր»...

Քիչ կը տարածուէր, բնականաբար, այդ խմորատիպ հրատարակութիւնը — և արդէն, ինչպէս տեսանք, երկար կեանք չունեցաւ նա։ Շարք մը համարներ լոյս տեսնելէ յետոյ, ռուս ոստիկանութեան թաթն իջաւ

«Հայրենասէրների Միութեան» վրայ և թերթն ալ խափանեցաւ։ Բայց «Ազատութեան Աւետաբեր»ը, յեղափոխութեան և ընկերվարութեան անդրանիկ բանբերը) ռուսահայոց մէջ, չանցաւ առանց հետք թողնելու Ռուսաստանի և Կովկասի մեր մտաւորական շրջաններուն մէջ։*

---

*) Չենք մոռնար, որ ծայրը առաջին ընկերվարականը Միքայէլ Նալբանդեանն էր, որ մօտիկ շփում ալ ունեցեր էր 60ական թուականներու ռուս մեծանուն աքսորականներուն հետ — Հերցէն, Բակունին, Օգարեւով — բայց Նալբանդեանի ընկերվարութիւնը դեռ շատ խակ էր, աղօտ, մշուշային եւ երբեմն այն տպաւորութիւնը կընէ, որ կարծէք **«ի միջի այլոց»** բան մըն է, պատահական մարզանք մը անոր բուռն, տենդային, ծայրայեղական հրապարակագրութեան մէջ... «Ազատան Աստուած»ի, «Մեր Հայրենիքի»ի հեղինակը ամենէն առաջ ջերմ, համոզուած ազգայնական մըն էր։ Մոսկուայի ուսանողները աւելի քան իւրացուցած կերպին բուն ընկերվարական վարդապետութեան հիմունքները, որ եւ քիչ-շատ յաջողօրէն ցուցադրած են **«Ազատութեան Աւետաբեր»ի** իրենց [illegible] յօդուածներուն մէջ։ Բնականաբար, ընկերվարութիւնն ալ, իբրեւ շարժում ու վարդապետութիւն, մեծապէս յառաջադիմած էր, պարզ ու յստակ ձեւակերպուեր, շուրջ քսան տարիէ ի վեր, Նալբանդեանի օրերէն մինչեւ 1883 թուականը։

II

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

Թիֆլիզեան խմորումներ և խումբեր.— «Ազգային» և «Միջազգային».— Թուրքահայ գաւառը.— Քանի մը յուշեր.— Թրքահայ առաքեալներ Թիֆլիզի մէջ.— Զաւրեան, Սարկաւագ, Յուճօ.—«Դաշնակցութեան» երկունքը և Գրիգոր Արծրունի.—«Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութիւնը» և «Հնչակ».—Միութեան բանակցութիւններ և վիճում.— Հնչակեան կուսակցութեան գործը.— Պառակտում.— Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հրապարակի վրա.— Կուկունեանի արշաւանքը.—

Ուժգին խմորումներու թատր էր մանաւանդ Հայկական Անդրկովկասը։ Մեծ էր եռուզեռը Թիֆլիզի մէջ, 80ական թուականներուն։

Սունկի պէս կը բուսնէին կովկասեան մայրաքաղաքի մէջ գաղտնի ընկերութիւնները։ Ազգային բնոյթ չունէին անոնք։ Րաֆֆին վառեր էր ռուսահայ զանգուածը, բայց դեռ հոսանքը չէր սկսեր դէպի սահմանի միւս կողմը։

«Դէպի Հայաստա՛ն» կոչնակը դեռ չէր ուներ ուժեղ, մասսային արձագանգ։ «Կայծեր»ը հրատարակուեցաւ առաջին անգամ 1884ին միայն։ Թրքահայ գաւառը կը զբաղեցնէր այն ատեն գլխաւորապէս Ճեմարանի, Ներսիսեանի ու այլ դպրոցներու աշակերտները, որոնք Րաֆֆի, Պատկանեան կը կարդային և կը հրահրէին ազգային պատմութեան ու գրականութեան ուսումնասիրութիւնը։

Տարբեր հովերով էր տարուած բարձր մտաւորականութիւնը, **ինտելիգենցիան։** *Գաղտնի ժողովները անոնցն էին։*

Սկիզբը անմեղ, գաղափարական ժողովներ էին։ Կը պարապէին ընթերցանութեամբ, ինքնազարգացմամբ։ Կը կարդային մեծ մասամբ արմատական բնոյթ ունեցող բնափիլիսոփայական և ընկերաբանական հեղինակութիւններ։ Դարվին, Ֆոխտ, Սպենսեր, Մարքս, Լասալ և այլն։ Երիտասարդութիւնը կը սնանէր մայրաքաղաքէն և կը տարածէր ռուս գաղտնի, յեղափոխական գրականութիւնը։

Զուտ ազգային խնդիրներով չէին զբաղեր։ Պարապմունքները կընթանային միջազգային նշանակին տակ։ Մեծագոյն խնդիրը, որ ամէնքը

կը յուզէր ու կոգեւորէր, Թումանեանի ճակատագիրն էր։ Հակառակ տիրող ռէակսիոնին, որ սկսաւ Աղեքսանդր Գ.-ի սպանութեան և Լօրիս-Մելիքովի հրաժարականի օրերէն, ամենուն մէջ վառ էր հաւատքը, որ նոր, ազատարար ցնցումները անխուսափելի են կայսրութեան մէջ (Իսկ ռուս յեղափոխական շարժումը մարեր էր իրօք... ընդերկար)։

Դեռ շատ կային «Նարոդնայա Վոլիա»ի կուսակիցներ կովկասեան մտաւորականութեան մէջ, ռուս, հայ, վրացի։ Ռուսահպատակ բոլոր ազգերու համերաշխութիւնը բռնապետական կարգերուն դէմ՝ ամենէն հրապուրիչ նշանաբանն էր այդ երեք ազգերու վերին, գիտակից խաւերուն։ Կար մինչեւ իսկ Թիֆլիզի մէջ խառն ընկերութիւն մը, բաղկացած հայերէ, ռուսերէ, վրացիներէ։ Հայ արմատական երիտասարդութիւնը կը ներկայացնէր այդ կրուժոկի մէջ Աբրահամ Դաստակեան, որ հետագային աքսորուեցաւ և ազատուելէ ետք գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ Դաշնակցութեան հիմնարկէքին մէջ ու եղաւ անդամ այդ կուսակցութեան առաջին «Կեդրոնին»։

Քրիստափոր կուտայ քանի մը տեղեկութիւններ այդ հետաքրքրական շրջանի մասին՝ իր յուշատետրի մէջ, տարաբախտաբար, շատ համառօտ և կցկտուր.

«Երիտասարդութեան իղէալներու բնոյթը կ'որոշէր մինակ «Նարոդնայա Վոլիա» կուսակցութիւնը, որ այն ժամանակ կը տիրէր կովկասեան երիտասարդութեան բոլոր զգայուն ու գիտակից տարրերու մտքերուն։ Միջազգային ընկերվարութիւնն էր այդ իդէալը, որ կը պահանջէր անձնազոհ և անվերապահ կռիւ կեանքի հին ձեւերու դէմ։ Տեղական, ազգային կամ զուտ քաղաքական բնոյթ կրող ոչ մի հարց ոչ ոքի միտքէն չէր անցներ։ Ռուսը, վրացին, հայը, հոգով միացած ընդհանուր, աշխարհաքաղաքացիական իդէալի հանդէպ, կը ճանչնային միայն մէկ նպատակ և կռուի միեւնոյն միջոցներ... Նոյն ուղղութիւնը կը նկատուէր ինքնազարգացողական բոլոր խմբակներու մէջ...»

Հայրենասիրական փոքրիկ խումբերն ալ կը մղէին իրենց պրոպագանդը, կը հրատարակէին նոյնիսկ գաղտնի խմորատիպ թերթեր ու թռուցիկներ («Հայրենասէր Զայն», «Մունետիկ» և այլ անուններով), երբեմն նոյնիսկ հակացարական յօդուածներ, որ կոչ կ'ընէին ըմբոստանալու կառավարութեան դէմ, որ փակեր էր հայ դպրոցները (1884ին)։

Կամաց-կամաց, Թրքահայաստանի ծանր դէպքերու մղումով՝ միւս «կոսմոպոլիտ» հայ ընկերութիւններն ալ թեքուեցան դէպի ազգ ու հայրենիք։ Եւ այդ թեքումի մէջ ղեկավարող դեր խաղաց ինքը Քրիստափորը։

Թիֆլիզէն խմորումն անցաւ դէպի գաւառական կեդրոնները։ Ամէն

տեղ կը հիմնուէին խմբակներ, միանգամայն հայրենասիրական և յեղափոխական։ Հեռաւոր Ղարաբաղի մայրաքաղաքում գաղտնի ընկերութիւնը — «Ոյժ» անունով — ձգեր էր իր ցանցը նաև ռուս պետական (ռէալական) դպրոցի աշակերտներուն մէջ։ Կը կարդային արգիլուած գիրքեր, կարծարծէին ազգային գաղափարը, կը քաջալերէին մայրենի լեզուի, պատմութեան, գրականութեան ուսուցումը և այլն։ «Ոյժ» ընկերութեան անդամներն ալ հետագային մեծ մասամբ համախմբուեցան Դաշնակցութեան դրօշին տակ։

Գոյութիւն ունէին նոյն ընկերութիւնները և Բագուի, Երեւանի մէջ։

Թիֆլիզի հայրենասիրական խումբերը երբեմն-երբեմն մարդիկ ալ կը ղրկէին — սուրհանդակներ — դէպի Թուրքաց Հայաստան՝ գետինը շօշափելու և ուսումնասիրութիւններ կատարելու նպատակով։ Այդ սուրհանդակները, որ կը ճամբուէին դեռ 80ական թուականներու սկիզբները, բաւական խոշոր թիւ կը կազմեն. Զաւէն (Թաւաքալեան), հետագային վարդապետ, որուն կը հանդիպինք Դերիկի նշանաւոր կռիւներու առեն, նոյնանուն վանքի մէջ, Սաճղալ (Գէորգեան), որ առաքեալն էր Մոսկուայի «Ազատութեան Աւետաբեր»ի, Տիգրան Փիրումեան, Արշէն Թոխմախեան, Լեւոն Սարգսեան, Հայկ Մելիք-Դաղոյեան, Դարալագեազցի Տէր-Գրիգոր, Ղարամելիք (Բարսեղ Մելիք-Գրիգորեան, հետագային դաշնակցական կարեւոր գործիչ), Մկրտիչ Ղազարեան և ուրիշներ։ Կ'երթային ոմանք թրքական կամ քրտական տարազով, ուրիշներ, որպէս պարզ ուխտաւորներ Մշոյ Ս. Կարապետի, ամբոխներով կը շրջէին, կը դիտէին երկիրը, ժողովուրդը, անցուդարձը, և կը վերադառնային, առանց շօշափելի հետք ձգելու։ Լուրեր կը բերէին Խրիմեանէն ու Փորթուգալեանէն կովկասեան գործիչներուն՝ Արծրունիի, Աբգար Յովհաննիսեանի և այլն։ Անոնց նպատակն էր արդէն՝ հետաքրքրութիւն յարուցանել կովկասահայերու մէջ դէպի թրքահայ ժողովուրդի վիճակը։

Թիֆլիզի մէջ խմբակ մըն ալ կը ղեկավարէր Քրիստափորը։ Թիֆլիզաբնակ մշեցի բանուորներու «խմբակն» էր։ Գրել-կարդալ կը սորվեցնէր անոնց, հայրենասիրական քարոզներ կը կարդար, ըմբոստացումի գաղափարը կարծարծէր։ Կիրակի օրերն ալ, քաղաքէն դուրս, խումբը զինավարժութիւն կ'ընէր։ Այդ շրջանէն եկան, որպէս մկրտուած յեղափոխականներ, համբաւաւոր Արաբօն, տարօնցի Մարգար Վարժապետը, Քաւոր Պետրոսը, որոնք հետագային կռուեցին և նահատակուեցան Թուրքահայաստանում։

***

Անդամակցութեան ալիքը երթալով կը բարձրանար և մթնոլորտը կը առգորւէր խորհրդաւոր շշուկներով։ Կը մօտենային վճռական օրերը, երբ ռուսահայ երիտասարդութիւնը, հնազանդելով փայլչուկցի Կախարդի պատւիրանին, պիտի երթար խիտ շարքերով ստանձնելու Կարօներու և Ալօյեններու առաքելութիւնը — պիտի երթար քարոզելու, կռւելու և նահատակւելու։

Թիֆլիզը և գաւառը արտակարգ խրախանդման մէջ էին։ Ձեռքէ ձեռք կ՚անցնէին գաղտնի հրատարակութիւնները— առաջնահամանէն սկսեալ — Արմէնիայի հալածված թիւերը, արգիլեալ Ռուսաստանի մէջ, Հնչակը, նոյնպէս արգիլեալ։ Ձեռքէ ձեռք կ՚անցնէին և Պետերբուրգի հայ ուսանողներու կարմիր բրօշիւրները, որոնց մէջ կը պատմէին բուլղար, յոյն ապստամբներու— գաւառական և ռազմական սխրագործութիւնները։

Բայց ամենէն ուժով կը զարնէին կովկասահայոց սրտին ու մտքին Թուրքահայաստանէն տեղացող սարսռեցուցիչ լուրերը։ Մուսա պէյի գաղանային նախճիրները (1889ին) և թրքական դատավարութեան եղերականութը, որ վերջացաւ շարագործին արդարացումով, ցնցեց փոթորկի հանեցին Կովկասի մէջ։

Եւ այդ ցասումը տեղի տալու համատարած ցնծութեան, երբ բիլէթայ լուր եկաւ Երզրումի խիզախ ցոյցի մասին։

Խմորումը կ՚ընդարձակւէր ու կը սաստկանար։ Անգամ Փորձի խմբագիրը—պահպանողական Արզար Յովհաննիսեան—սկսաւ տալ իր օրգանին մէջ Գամառ Քաթիպայի մարտաշունչ երգերը, Վանեցու Հայր մերը և ուրիշներ։

Գրիչը, սակայն, չէր բաւեր. զրչի, խօսքի պրոպագանդը ռուսահայոց մէջ բրեր էր արդէն Րաֆֆին իր հրաբխային վէպերով, բրեր էր Երիմեան իր «Վանգոյժ»ով, բրեր էր Սերենց իր ռազմաշունչ գրւածքներով։ Մարդիկ կը խորհէին, որ ժամանակ է՝ խօսքէն գործի անցնելու։ Եւ ամէն կողմէ գաղափարական տարրերը կը մղւէին դէպի Թիֆլիզ, Ռուսահայոց մտաւոր կեդրոնը. հայկական Ընտանիք ժամադրավայրը, որ 1889—90 թւականներուն գաղտնի, ազմկայոյզ ժողովներու և բուռն, գաղափարային բախումներու թատերաբեմ էր։

Դիմենք դարձեալ Քրիստափորի յուշերուն.

«1889 թւականի ձմեռն էր, պրոպագանդն արդէն այնքան էր յառաջացած, որ անհրաժեշտութիւն զգացւեցաւ կազմակերպական կանոնագիր սահմանելու և աշխատանքներու ծրագիր մշակելու։

«Այսպիսով յառաջ եկաւ Երիտասարդ Հայաստան կազմակերպութիւնը, որ հետագային ստացաւ Նուժեօնօմէրայի խմբակ անունը, որովհետև Նուժէլ Նօմերա հիւրանոցի մէջ կը բնակէին մէկ քանի ընկերներ, որոնց մօտ յաճախ տեղի կունենային հաւաքոյթները...

«Վրա հասաւ 1890 թւականը։ Երիտասարդ Հայաստան կազմակերպութիւնը արդէն Հայաստան էր ղրկեր ընկերներ Մ. Մարգարեանը և Յովսէփ Արղութեանը։ Ասոնց միացաւ Մոսկւայի ուսանողներու խմբակի կողմէն Արշակ Բաբխուդարեանը, երբ տեղի ունեցաւ Էրզրումի և ապա Պոլսոյ ցոյցը։ Այդ դէպքերու յարուցած տպաւորութիւնը շատ ուժեղ էր։ Առաջին անգամն էր, որ թուրք կառավարութեան դէմ կազմակերպւած դիմադրութեան ու ձեւակերպւած պահանջներու հետեւանքով կը հոսէր հայու արիւնը։ Ամբողջ հայ հասարակութիւնը, ժողովուրդի բոլոր խաւերը յուզւեցան։ Անտարակոյս, առաջ մեծ չափով նպաստեց նաեւ այն ուշադրութիւնը, զոր կը ցուցնէին յիշատակւած իրողութիւններու առթիւ եւրոպական և ռուս մամուլն ու դիւանագիտութիւնը։ Անգլիական «Դէյլի Նիուզ»ը նոյնիսկ թղթակից էր ճամբեր Կովկաս—Յիգ-Ջերալդը — որ պէտք մօտէն հետեւէ Թուրքիոյ անցքերուն և առավ գոհացում տալ Անգլիոյ յուզւած հանրային կարծիքին»։

Դաշնակցութեան ծնունդի երկունքն էր և բոլոր աչքերը յառած էին դէպի Թիֆլիզ։ Լուրերը կուգային այնտեղէն դէպի գաւառ խիտ գունդ-գունդ, չափազանցւած. կ՚ըսէին, թէ այնտեղ, մայրաքաղաքի մէջ, բացւած է մեծ, հեղինակաւոր Կամիտէ. համազգային Կեդրոնական Կոմիտէ մը, Գրիգոր Արծրունիի նախագահութեամբ, որ պիտի գլուխ կանգնի Հայաստանի ազատագրութեան գործին և որուն հայ հարուստները պիտի տրամադրեն միլիոններ*)։ Մեծ էր խրախանդումը այդ օրերուն —1890ի գարնան — հայկական գաւառներուն մէջ։ Մենք անոր ականատես էինք Ղարաբաղի մայրաքաղաքում, Աննախընթաց խանդավառութիւն դպրոցներում ու հրապարակներում, պատանիներու և ամբողջ երիտասարդութեան մէջ։ Խորհրդաւոր առաքեալներ, «մշեցի», «սասունցի» անուններով, որ իբր թէ կուգային հեռաւոր Հայաստանէն, քանի մը օրով, կը հաւաքէին աշակերտները քաղաքէն դուրս, կը պատմէին արտասւելով թրքական զարհուրանքները և կը գինուորագրէին տղաները Ս. Գործին համար։

* Բաքուի [illegible] Առաքել Մատուրեան խոստացեր էր [illegible] [illegible] Արծրունիի տրամադրութեան տակ, երբ այդ վերջինը [illegible] [illegible]։

Երկարատեւ բանակցութիւններէ եւ բուռն վիճաբանութիւններէ վերջն էր, որ ծնաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1890ի ամառը։ Ինչպէ՞ս կատարուեցաւ այդ ծնունդը։ Ժողովները սկսած էին դեռ 1889ի աշնան։ Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած վաւերագրերը բաւարար լոյս չեն սփռեր, տարաբախտաբար, այդ ժողովներուն ու բանակցութիւններուն, գաղափարներու եւ տեսակէտներու բախումներուն վրայ։ Հայ իրականութեան անօրինակ պայմանները թոյլ չէին տար, որ գէթ նիւթեր պահպանուէին պատմութեան համար։ Քանի՜ արձանագրութիւններ կորած են անհետ, քանի՜ նամակներ ու վաւերաթուղթեր՝ կրակի ճարակ եղած ոստիկանական ներխուժումի եւ խուզարկութեան պահերուն...

Մեզի հետաքրքրող շրջանի լաւագոյն արձանագրողը կարող էր ըլնել ինքը Կուսակցութեան գլխաւոր հիմնադիրը։ Բայց նա ոչինչ չթողուց մեզ, կամ գրեթէ ոչինչ՝ նաեւ Զաւարեանէն ու Ռոստոմէն, Գուցէ անոնց մտքէն անգամ չէր անցներ՝ գէթ քանի մը ժամ անդրադառնալ անցեալին եւ նիւթեր թողուլ պատմութեան համար։ Կեանքը զանոնք յառաջ կը մղէր եւ յետ նայելու ժամանակ չկար։ Աւելի երիտասարդ ընկերներն ալ, որ տարիներով ապրեցան այդ մեծ գործիչներուն հետ, չունեցան երբեք գաղափարը՝ զանոնք հարցաքննելու իրենց յուշերը թելադրելու՝ կուսակցութեան արխիւներուն համար։ Դաժան էր հայ իրականութիւնը, բայց եւ այնպէս ոչ ոք կը խորհէր, թէ երեք մեծ առաջնորդներն ալ պիտի բաժանուին կամ մեռնին այնքան վաղաժամ...

Ունինք միայն անոնցմէ լսած հակիրճ, կցկտուր պատմութիւններ եւ քանի մը յուշեր, տպագրուած — գլխաւորապէս «Հայրենիք» ամսագրին մէջ — մեր հին ընկերներու ձեռքով, դէպքերէն 30—35 տարի յետոյ...

Ինչպէս ըսինք նախընթաց էջերում, կային արդէն Թիֆլիսի մէջ այլ եւ այլ խմբակներ, ոմանք զուտ մշակութային, ուրիշները՝ ազգային-յեղափոխական. մաս մը, որ կը քարոզէր թեւ տալ Թրքահայ ազատագրական շարժման, մաս մը, որ կը յորդորէր ըմբոստանալ ցարական հայահալած ռէժիմին դէմ, ռուս ու վրացի յեղափոխականներուն հետ ձեռք ձեռքի։ Կային նարոդովոլեցներ, ռուս յեղափոխական կուսակցութեան համակիրներ—Դաւթակեան, Միքայէլեան, Զաւարեան եւ այլն—ռուսական տիպի ընկերվարականներ, Լավրովի, Միխայլովսկիի դպրոցէն. կային թունդ շովէն ազգայնականներ, եւ անոնցմէ էր Կոստ. Խատիսեան. կար հայրենասէրներու մէկ խմբակը, իր ժամադրավայր պանդոկին անունով — «Եւրոպեան Նոմերներ». անդամներ՝ Յովսէփ Արղութեան, Մարտին Շաթիրեան, Տիգրան Ստեփանեան, Արշակ Թադէոսեան,

Յ. Իւսուֆեան, Նիկ. Մատինեան, Արամ Նազարէթեան եւ այլն։ Կային թունդ, մոլեռանդ Արծրունականներ — եւ անոնցմէ էր Ակնունի (Խաչատուր Մալումեան), այն ատեն գլխաւոր աշխատակիցը «Մշակ»ի։ Կային, վերջապէս, հնչակեան ընկերվարականներ Մարքսեան դպրոցէն։

Աջ եւ ձախ, չափաւոր եւ արմատական, ազգային եւ համամարդկային ձգտումներով,— ամէն գոյնի ու գաղափարի մարդիկ, հայութեան բոլոր դասակարգերու ներկայացուցիչներ՝ ժողովրդական խոնարհ խաւերէն մինչեւ բուրժուա մեծատուն ու ազնուականներ,— ամէնքն ալ տոգորուած թրքահայոց ազատութեան գաղափարով։ Թիֆլիզեան բուրժուազիան իր մտաւորական ներկայացուցիչներն ունէր ի դէմս Կ. Խատիսեանի, Գարօ Միրզոյեանի եւ ուրիշներու։

Հայ մեծատանց զաւակներէն ամէնաջերմ մասնակցութիւն բերաւ այդ ժողովներուն **Կոստանդին Խատիսեան**, խոշոր, ճշտուած անհատականութիւն մը, համալսարանաւարտ, մոլեռանդ հայրենասէր, գիտուն ու պերճախօս, որ նոր կը սորվէր հայերէն եւ եկեր էր իր հմուտ քիմիկոսի օժանդակութիւնը բերելու ազգային յեղափոխական շարժումին ու այդ նպատակով ծրագրեր էր պայթուցիկ նիւթերու գործարան հիմնել Բուլղարիոյ մէջ։ Կոստանդին Խատիսեան ունէր իր առանձին «Ֆրակցիան» (հատուածիկ), որ երկար անհամաձայնութիւններէ ու վարանումներէ վերջ, նոյնպէս միացաւ «Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութեան»։ Երկար չմնաց, սակայն, շարքերուն մէջ, եւ հետագային, իր չափաւոր խառնուածքի մղումով, նետուեցաւ խաղաղ, մշակութային գործունէութեան ասպարեզ, նաւթային մայրաքաղաքում, ուր երկար տարիներ իր անսպառ եռանդով եւ ստեղծագործ ձեռներէցութեամբ առաջնակարգ ծառայութիւններ մատոյց հայրենի մշակոյթին եւ այդ մարզին մէջ մեծ անուն ու հռչակ հանեց։

Ամէն գոյնի ու գաղափարի մարդիկ... Իրօք մեծամասնութիւնը արծրունականներ էին, «Մշակ»ի յառաջդիմական դպրոցի սաներ։ Արծրունական էր ինքը Քրիստափոր իր մտերիմներով։ Անոնք կամեցան գործին մէջ քաշել եւ Արծրունին։ Մշակի խմբագրապետը ինքն արդէն բուռն կերպով հետաքրքրուած էր թրքահայոց շարժումներով եւ նոր Միացեալ Յեղափոխական Կուսակցութեան ստեղծումով։ Իր կողմէն նա զարկ կուտար դրամական հանգանակութիւններուն ի նպաստ շարժման, կ'օժանդակէր սկիզբները նաեւ Կուկունեանի արշաւանքին եւ ըստ ամենայնի կը ջանար հետաքրքրել այդ շարժումներով հայ ունեւոր դասակարգը։ Մարտին Շաթիրեանի բառերով, նա երբեմն նոյնիսկ անձամբ ներկայ կը գտնուէր խումբերու խորհրդակցութեան։ Եթէ անմիջական մասնակցութիւն ալ չունէր Արծրունի սկսած շարժման մէջ, անոր անուղ-

դակի մասնակցութիւնը ակներեւ է։ Ճիշդ կը նկատէ Ճաթիրեան, որ Խաչատուր Մալումեանը առանց իր մեծ վարպետի հաւանութեան չէր մասնակցեր ոեւէ հանրային գործի մէջ։ Իսկ Մալումեան իր անձնական մէջ իսկ կը գումարէր Դաշնակցութեան շէնքը կերտող ժողովները։ Ստոյգ է նաև, որ «Դրօշակ»ի առաջին մէկ երկու յօդուածներ Խաչատուրին ձեռքով գրուած են*)։

Երիտասարդները առաջարկեր էին Մշակի խմբագրին անցնիլ Եւրոպա, ստանձնելու համար միացեալ յեղափոխական ուժերու ղեկավարութիւնը՝ յաջս երկրի ժողովուրդի և Եւրոպայի։

Այդ ծրագիրը, սակայն, ջուրն ընկաւ, ինչպէս և վիժեց, տարաբախտաբար, Հնչակեաններու ծրագիրը՝ Խրիմեանը Երուսաղէմէն Եւրոպա փոխադրելու։ Թէեւ դիւրութեամբ իրագործելու բան մըն էր այդ փոխադրութիւնը — անգամ Խրիմեաններ — և կրնար, անշուշտ, ուժեղ զարկ տալ հայ յեղափոխական գործին, գրաւել մանաւանդ մեր ունեւոր դասակարգի օժանդակութիւնը, որու պակասը հայկական շարժման ամենէն աղէտաւոր կողմերէն մէկն էր... Դրամի սովը, ուրիշ բացասական պայմաններու հետ, կասեցուց այդ շարժման թափը, ջլատեց ու վիժման դատապարտեց ամենէն հերոսական ճիգերը...

Գրիգոր Արծրունի եւս առեն մը յեղափոխական քարոզներ ըրեր էր — Խրիմեանի պէս — և 1878ի դէպքերու միջոցին, «Մշակ»ի մէջ ըմբոստացումի կը հրաւիրէր Թուրքահայերը։

Սակայն, 1890ի ընդհանուր խանդավառութեան օրերուն, անոր մասնակցութիւնը գործերուն մէջ կարճատեւ եղաւ։ Ձուզեց, անշուշտ, այրել իր նաւերը Ռուսիոյ հանդէպ, ազդուած էր զուգէ Կովկասեանի արշաւանքի ահուր վախճանէն և ռուսաց աննպաստ քաղաքականութենէն... ու չուզեց վտանգել «Մշակ»ը, որ իր աչքին խիստ կարեւոր դեր մը ունէր։

Հաւանական է Մ. Ճաթիրեանի վարկածն եւս, որու համեմատ, Գրիգոր Արծրունի, որպէս չափաւոր բուրժուա-ազատական մը, իբր թէ հաշտ աչքով չէր նայեր այդ նոր բնոյթ ժողովրդական շարժումներուն վրա, որոնց հետեւանքով երիտասարդութեան առաւ տարրեր դուրս կը սահէին իր գաղափարային խնամակալութենէն, կը հեռանային արծրունական դպրոցէն ու կը նետուէին բուռն յեղափոխական պայքարներու մէջ՝ աւելի արմատական հաւատամքով, Աշխարհի դեմոկրատիզմի դրօշին տակ, ներկայ հայ աշխատաւոր ժողովուրդի և անոր ողնաշարը կազմող հայ միլիոնաւոր գիւղացիութեան շահերուն*)։

*) Երբ Արծրունին բոլորովին քաշվեցաւ, Մալումյանն էլ դադարեցրեց իր մասնակցությունը ճակատային շարժման մէջ, որպեսզի 1899ին վերստին հետո մեր քաղաքն, երբ նա իր ընկերներում հետ դրեց նահատակության խաչը։

***

Սակայն Միութեան նախաձեռնողները չմոռցան, ի հարկէ, և Հնչակը։ Կովկաս կը գտնէր այդ կուսակցութեան ախոյեան մէկը. Համբուցեալ Ռուբէն Խանազատ, որ դեռ 1889 թուականին բուռն պրոպագանդ կը մղէր Կովկասի հայութեան մէջ, ձգտելով ընկերվարական դարձնել երիտասարդութիւնը և գրաւել զայն «Հնչակ»ի կողմը։ Երբ կը սկսին Թիֆլիսի խորհրդակցութիւնները գոյութիւն ունեցող այլազան խումբերու միջեւ, մեր ընկերներէն մին, Արշակ Տէր Գրիգորեան, կերթայ Բաթում, ուր կը գտնէր Խանազատ, և Թիֆլիսի խումբերու կողմէն կը խնդրէ մասնակցիլ անդրանիկ խորհրդակցական ժողովներուն։ Այսպէս կը գրէ «Հայրենիք» ամսագրի իր յուշերուն մէջ**), ինքն իսկ Ռուբէն Խանազատ։ Երկու շաբաթ յետոյ, նա Թիֆլիս կերթայ — լիազօրուած, անշուշտ, իր կուսակցութեան կեդրոնէն — և նախ երկարօրէն կը տեսակցի Քր. Միքայէլեանի ու Զաւարեանի հետ։

Ու անմիջապէս հարց կը դնէ «Դաշնակցութեան» երկու ռահվիրաներուն — կրնա՞ն արդեօք Թիֆլիսեան խումբերը ընկերվարական ծրագիրը, կարելի՞ է արդեօք միացնել զանոնք այդպիսի ծրագրի մը շուրջ...

Սոցիալիզմի նորընծաններու ամենէն այրող մտահոգութիւնն էր այդ... Թերեւս համոզուած «սոցիալիստ-մարքսիստնե՞ր» էին Թուրքիոյ մէջ գործող իրենց կուսակից Ճհանկիւլեան, Տամատեան, Դժոխք և ուրիշ մտաւորականներ... Անհամակրելի ժեսթ մըն էր հնչակեան պատուիրակի այդ հարցումը — թելադրուած, անշուշտ, Ժընեւի կեդրոնէն***) և որ կար-

*) Թէեւ նորակազմ **«Դաշնակցութեան»** գաղափարաբանութիւնը սկզբէն չունէր որոշ գծուած արմատական ուղղութիւն մը եւ պատրաստ էր ընդունելու իր շարքերուն մէջ տարբեր աշխարհայեացքի տէր մարդիկ յանուն ընդհանուր դատի եւ պայքարի միութեան։ Ծանօթ է նաև, որ Արծրունին իր ժողովրդականութեան գագաթնակէտին հասաւ շնորհիւ իսկ դաշնակցական պարագլուխներուն — Քրիստափոր, Զաւարեան եւ այլն — որոնք կազմակերպեցին անոր շքեղ յոբելեանական հանդէսը 1890ի ամառը (գրական գործունէութեան 25ամեակը)։

** 1927 Դեկտեմբեր։

***) Ինքը Խանազատ կը գրէ **Հայրենիքի** նոյն թիւին մէջ (1927 դեկտեմբեր). «Տրապիզոնում ու Պոլսում ունեցած գործունէութիւնը ինձ պարզ կերպով ցոյց էր տուել, որ մարքսիստական գործունէութեան համար այդ երկրում ոչ մի հող չկար։ Թուրքիայի միջավայրում մարքսիստը անելիք չունէր»։

*) Տես **Հայրենիք** ամս. դեկտ. 1927։

ծէք ակիզբէն կուգէր բանլ Թիֆլիզցիներուն. «Մենք պիտի միանանք»։ Բնականաբար, այդ խիստ շեշտուած հարցումը շփոթութիւն յարոյց Թիֆլիսեան շրջաններում։ Մեր մեծ ընկերները երկարօրէն և քաղցրօրէն վիճաբանեցան Խանազատի հետ այդ կնճռոտ խնդրին շուրջ։ Եւ պէտք եղաւ Քրիստափորի հմուտ stratagèmeը, հակառակորդը զինաթափ ընելու և գէթ անոր առժամեայ ու ձեւական համակերպումը վաստկելու համար։

Ընկերվարութիւնը մարդկային ցեղի ամենէն վսեմ վարդապետութիւնն է, որ նպատակ ունի ազատագրելու աշխատաւոր և տառապող զանգուածները ամէն տեսակ լուծերէ — քաղաքական, տնտեսական, կրօնական — և հասցնելու զանոնք լիակատար ազատութեան ու բարօրութեան։

Այդ մարդիկ ընկերվարական էին և Քրիստափոր, Զաւարեան ու շատ մը ուրիշ ընկերներ, քանզի խորապէս ժողովրդասէր էին, դեմոկրատ, քանզի — ուսանողութեան օրերէն — փոխ առեր էին ռուս և արեւմտեան ռահվիրաներէն ժողովուրդի պաշտամունքը, հէզ ու խոնարհ, հարստահարուած և հալածուած աշխատաւոր ընդհանրութեան պաշտամունքը։ Եւ անոնք չէին, որ պիտի խրտչէին «ընկերվարութիւն» բառէն։ Սակայն և գիտէին, որ այն հեռաւոր ապագայի իդէալ մըն է — գիտէին անոնք, որ եթէ «ընկերվարութիւն» բառը սուր կերպով դրուէր հայկական շրջաններուն մէջ, պիտի խրտչէին շատ շատեր անգէտ, անպատրաստ հասարակութենէն ու անգամ դեմոկրատ մտաւորականներէն — և միութիւնը պիտի փճէր... Իսկ իրենց գերագոյն նպատակն էր — հրատապ ու առօրեական — համախմբել մէկ դրօշի տակ բոլոր արդար հայրենասէրները, յանուն ընդհանուր պայքարի, ընդդէմ ընդհանուր ոսոխին — սուլթանական բռնապետութեան։

Ուստի մերիններս շատ աշխատեցան, յորդորեցին, որպէսզի Հնչակեան պատուիրակը*) առժամապէս լռութիւն պահէ այդ բառին շուրջ, բայց սա խրոխտ կերպով կը պնդէր իր բառին վրայ, յայտարարելով սոցիալիզմը, իբրև անհրաժեշտագոյն պայման — conditio sine qua non — ուժերու միութեան։

«Չէ՞ որ յեղափոխական կուսակցութիւնը պէտք է իր պարզ և որոշ ծրագիրն ունենայ... Երբ ցանկանում էք, որ Հնչակեան կուսակցութիւնն էլ միանայ ձեր կազմակերպութեան հետ, պէտք է որ ձեր ծրագիրը անպայման սոցիալիստական լինի»...

*) Ռ. Խանազատի հետ էր տրապիզոնցի Համբարձում Խաչատրեանը, որ 1893—96 թուականներում ազատ ունկնդիր էր Ժընեւի համալսարանում, շատ տարի մոլեռանդ էր մարքսիզմի մէջ, բաց իր ընկերը։

Այսպէս կը պահանջէր Հնչակեան պատուիրակը, իր իսկ խոստովանութեամբ*)։ Եւ ահա մերիններուն պատասխանը.

«Ի հարկէ, ծրագիր կունենանք, սակայն, այնպէս պիտի անենք, որ մեզնից չխրտնեցնենք շատ շատերին... Իսկական գործիչները մենք ենք լինելու, իսկ նրանք օժանդակողներ, դրամ տուողներ միայն, մենք ինչպէս ուզենանք, այնպէս էլ կը տանենք գործը։ Պէտք է իմանալ, թէ ո՞ւմ հետ խօսելու և վարուելու է... ամէն կերպ պիտի աշխատենք կուսակցութեան նպատակը այնպիսի ֆորմուլայի տակ դնել, որ քո ուզածը լինի և Հընչակեան կուսակցութիւնն էլ մեր ընդհանուր միութեան մէջ մանի... Մենք բառերին մեծ նշանակութիւն չենք տալիս, գլխաւորը գործն է...**)

Եւ փրկարար բանաձեւը գտնուեցաւ։ Միացեալ ծրագրին մէջ իբրև նպատակ բնորոշուեցաւ ժողովուրդի տնտեսական և հասարակական ազատութիւնը։

Ի վերջոյ, Խանազատ կը համակերպի, յաճախ, սակայն, կրկնելով իր այս ծանր մտահոգութիւնը՝ «Մի գուցէ ես ակամայից դաւաճանած լինիմ մեր սոցիալիստական ծրագրին ու սկզբունքներին և խաղալիք դառնանք բուրժուազական լիբերալ հոսանքին»։

«Չափազանց վախենում էի նոյնպէս — կը շարունակէ Ռ. Խանազատ — որ Ժընեւի ընկերները չպիտի համաձայնին ընկերվարական տեսակէտով այդպիսի անորոշ ծրագիրն ընդունելու»։

Այս խումբերու ընդհանուր ժողովին մէջ վիճաբանութեան կը դրուի այն հարցը՝ թէ ո՞ւր հաստատուի Միացեալ Կազմակերպութեան կեդրոնը։ Թիֆլիզցիները կը շեշտէին Թիֆլիզի վրայ։ Ժընեւը թէ հեռու էր երկրէն և թէ միանգամայն Թիֆլիզցիներու մեծամասնութեան մէջ պարզ գիտակցութիւն կար՝ վերցնել գործի ղեկավարութիւնը Հնչակեան երկու պարագլուխներու ձեռքէն — պարոն և տիկին Նազարբէկեաններու — որոնք համակրանք չէին վայելեր Կովկասի մէջ։ Խանազատ կը գրէ, որ իր խորհուրդով ժողովը կանգ առաւ Տրապիզոնի վրայ, իբրև կեդրոնի, ուր և քիչ յետոյ պիտի ղրկէին Զաւարեանն ու Արղութեանը։

Որոշուեցաւ «Հնչակ»ը թողնել Ժընեւում, որպէս նոր կուսակցութեան օրգան — Քրիստափորի ու Նազարբէկի խմբագրութեամբ — և հրատարակել նաև մարտական թերթ մը «Դրօշակ» անունով։

*) Տես Հայրենիք ամս., դեկտ. 1927։

**) Բառացի չէ բերած, ի հարկէ. Խանազատի կողմէն 27 տարի առաջ տեղի ունեցած այս զրոյցը, բայց ընդհանուր առմամբ ճիշդ պէտք է լինի։

Ի վերջոյ, յայտարարուեցաւ, որ Հնչակեան Կուսակցութիւնն եւս մտած է նոր ստեղծուած Միութեան մէջ։ Հնչակեան պատուիրակները մեկնեցան Թիֆլիզէն, որպէս դաշնակցականներ, գործեցին քանի մը շաբաթ Օդեսա և այլ վայրերու մէջ յանուն «Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութեան»։

Կազմուեցաւ այդ Դաշնակցութեան առաջին Վարչութիւնը— «Կեդրոն» — Քր. Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան, Աբրահամ Դաստակեան, Յ. Լորիս-Մելիքեան և Լեւոն Սարգսեան, որ նոր վերադարձեր էր Էրզրումի իր ուղեւորութենէն։

Կեդրոնի ժողովները տեղի կունենային մեծ մասամբ բժիշկ Լորիս-Մելիքեանի տանը, իսկ «Դրօշակ»ի խմբագրական մասնաժողովի նիստերը կը կայանային Ներսիսեան դպրոցի ուսուցիչ Ալեքսանդր Մելիք-Ալահվերդեանի սենեակում (Արքունական թատրոնի դէմ, Դորժանսկիի տանը, որ յետոյ անցաւ Մանթաշեանի ձեռքը)։

Հնչակեաններու Միութեան յարելը, տարաբախտաբար, կարճատեւ եղաւ։ Ժընեւեան կեդրոնի որոշումով այդ կուսակցութիւնը վերստին հեռացաւ ու մեկուսացաւ*)։

---

*) 1896ի խոր պառակտումէն հետ, Հնչակեանութիւնը փաստօրէն դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ, որպէս քաղաքական խմբակ մը ներկայացնող, քիչ-շատ համատարր ու գործօն, գաղափարական կուսակցութիւն մը։ **Հնչակեան** անունը կրող անհատներ ու խումբեր շարունակեցին հոս հոն, գլխաւորաբար գաղութներու մէջ ապրելով հրապարակը թերթերով ու ճառերով, երբեմն նաեւ մասնակցելով ազգային ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն 1905—906ին, կամ կամաւորական շարժումներուն մեծ պատերազմի ընթացքին։ Մերթ ընդ մերթ — մասնաւորապէս Օսմանեան Սահմանադրութեան առաջին տարիներուն — իրենք իսկ դաշնակցական մարմիններրանում ներքին անդորրութեան եւ ազգային միացեալ ճակատի, համերաշխութեան ծրագրեր են առաջարկած Հնչակեաններուն, բայց այդ պարագային ոչինչ չէր աւելցըներ անոնց կուսակցական գոյութեան իրաւունքին եւ յեղափոխական արժէքին։ Ամէն ոք գիտէր, որ ոյժ մը չէին անոնք հայկական իրականութեան մէջ։ Եթէ երբեմն քանի մը արտաքուստ, գաղափարական անհատներ հրապարակ կուգան այդ վաղեմի կուսակցութեան աւերակներուն վրայ, տարաբախտաբար, անոնք շատոնց են այնպիսիներ՝ որոնք լինելով անընդունակ ոեւէ դրական գործ կատարելու, բայց կուտան միայն մակաբոյծի գոյութիւն մը, կը շահագործեն հայ ժողովուրդի միամտութիւնը, կը լեցնեն ազգային ցեղերու շարքը եւ միացած համայնավար ու այլ հակաազգային տարրերուն՝ կ'արդարացնեն իրենց գոյութիւնը՝ արշաւելով միայն ու միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ։ Նոյն պարագայ հնչակեան խումբեր մնացին Փոքր Հայքի ու Կիլիկիոյ մէջ, ուր 1896 թուականէն ի վեր դադրեր է անոնց յեղափոխական գործունէութիւնը։ Իսկ Մեծ Հայքի մէջ կուսակցութիւնը գոյութիւն չունէր նոյն թուականէն ի վեր։ Այս է իրողութիւնը, զոր պարտաւոր ենք արձանագրել։

Երբեմն ալ հնչակեան հակամարտ խումբերու երկպառակտութիւնը կը վերածէր

* * *

Իր կարճատեւ գոյութեան ընթացքին Հնչակեան Կուսակցութիւնը շարք մը ծանր վրիպումներու հետ, ունեցաւ քանի մը յաջողութիւններ։ Քիչ-շատ կրցաւ օգտագործել առաջին շրջանի համատարած ոգեւորութիւնը և կատարեց զուտ ագիտատոր աշխատանք — (յուզել, ցնցել զանգուածները, յանկարծակի խլրտումներով, անհատական տեռորներով, կախաղաններով...)։ Աշխատանք մը՝ որ անխուսափելի սկզբնաւորութիւնն է եղեր շատ ուրիշ ժողովուրդներու ազատագրական շարժումներուն։ Այդ տեսակէտէն՝ պատմական քննադատութիւնը թերեւս շատ ալ խստապահանջ լինելու չէ հանդէպ այն յախուռն, զահավէժ ցոյցերուն ու շարժումներուն, զորս հնչակեանները նուիրեցին 1890էն մինչեւ 1895թ.— Գում Գափուի ցոյցը 1890ին Պոլսոյ մէջ, Փոքր-Ասիոյ արեւմտեան քաղաքները — 1893ին — երբ հնչակեան գործիչներ ապստամբութեան կեղծ կոչեր հրատարակեցին մահմետական ժողովուրդներու անունով և յարուցին թուրքերու կատաղի յարձակումը հայոց դէմ, որու հետեւանքով հետեւեցաւ Գաղատիոյ զարհուրելի դատավարութիւնը իր անգութ մահավճիռներով ու կախաղաններով... Ապա Սասունի խլրտումները 1893—94ին, առանց քիչ-շատ լուրջ ու զինեալ պատրաստութեան։ Վերջապէս, Բաբ-Ալիի 1895ի թափորը, որ նոյնպէս կատարուեցաւ յախուռն կերպով, առանց զէնքի ու կազմակերպութեան։

Հնչակեան գործունէութիւնը իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքին ագիտացիական բնոյթ կրեց։ Տեսակ մը յեղափոխական հրավառութիւն էր, որու համար պէտք չկար մեծաքանակ ուժերու, կուռուներու, միջոցներու... Կուսակցութիւնը միանգամայն կանտեսէր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան հոգը, որ սակայն, հայ շարժման ամենէն հրատապ հոգերէն էր։ Նա չէր մտածեր ժողովուրդը զինելու, մարզելու մասին, և երբ հնչակեան Մուրատը — Պոյաճեան — 1893ին Սասուն կերթար առաջին անգամ քիչ-շատ լուրջ ժողովրդական ըմբոստացում պատրաստելու, նա հարկադրուած էր Կովկաս անցնելու և Հ. Յ. Դաշնակցութեան օգնութեան դիմելու (որ և իրեն չմերժուեցաւ)։ Եւ Մուրատի ձերբակալումէն յետոյ, անոր ընկերը, Դժոխք-Հրայր, յոյսը կտրած իր կուսակցութենէն,

---

փողոցային քմբշամարտի եւ արիւնոտ տեսարաններու. ինչպէս դիտեցինք 1902 թուականին, երբ Լոնդոնի, Պարիզի, Օդեսայի հրապարակներուն վրայ մին միւսի ետեւէ կը փռէին հնչակեան պարագլուխներու դիակները իրենց նախկին ընկերներու գնդակներուն տակ։ Ամբողջ շարքեր տեւեց որսախուզութիւնը, զզուանք պատճառելով եւրոպացիներու մէջ։

սկսաւ գործել Տարօնի մէջ բացառապէս դաշնակցական միջոցներով, դաշնակցական ընկերներու հետ, կրելով, սակայն, որոշ ատեն «Հնչակեան» անունը (1895ին Հրայր արդէն մեր շարքերուն մէջ էր)։ Կը մնայ Զէյթունի ապստամբութիւնը (1895—96 թ.), որ իրօք հայ ազատագրական շարժման կարեւորագոյն դրուագներէն մէկն է և որու մէջ խոշոր դեր ունեցան հնչակեան խմբապետներ — Աղասի, Մլեհ, Ապահ, Հրաչեայ Մարալ. բայց այստեղ եւս՝ նոյն անփոյթ վերաբերմունքը, որ երեւան եկաւ կուսակցութեան պառակտումի օրերուն, 1896ին։ Արդարեւ, Տամատեաններու կողմէ հին Կեդրոնի դէմ արձակուած դատապարտութեան վճռագրի մէջ գլխաւոր մեղադրանքներէն մէկն ալ այն էր, որ Կեդրոնը իր ձեռքը գտնուած զէնքերէն ու մեծաքանակ դրամէն կէսը միայն ղրկած էր ապստամբներուն և ան ալ ուշ ու ձախող կերպով։

Այս բոլոր թերացումները չէին կարող տարրալուծող դեր չխաղալ յեղափոխական կուսակցութեան կեանքին մէջ։ Խիստ վնասեց Հնչակեան Կուսակցութեանը և կեդրոնացման սիստեմը: Ժընեւէն, Լոնտոնէն կամ Աթէնքէն անկարելի էր ղեկավարել լայնարձակ հայ աշխարհի շարժումները, եթէ անգամ կեդրոնի մէջ բազմած ըլլէին հեղինակաւոր, ձեռնհաս, մտաւոր ու բարոյական արժանիքներու տէր մարդիկ։

Հետեւանքը — վաղաժամ և մահացու պառակտումը։ Այդ կուսակցութիւնը երբեք չկարողացաւ — և չէր կարող — արմատ բռնել բիչ-շատ ուժեղ կազմակերպութիւններով Մեծ Հայքի ու Կովկասի մէջ։ Կովկասահայ մտաւորականութեան չնչին տոկոսը միայն կը գործէր անոր դրօշին տակ — գրեթէ բացառապէս Նոր-Դարի և Արձագանգի մարդիկ։ Նա ծնաւ, որպէս գաղութային կուսակցութիւն և մնաց այդպիսին մինչև իր վախճանը։ Նա ծնաւ, իբրեւ կեանքի հրամայական պահանջ, բայց չկրցաւ քայլել կեանքին հետ։ Սովը տիրեց միշտ անոր շարքերուն մէջ — սովի ամենէն ահաւոր տեսակը — մարդոց սովը... Պառակտումէն յետոյ ալ, նոր, «վերակազմեալ» Հնչակեանութեան պարագլուխ յայտնեցաւ **Արփիար Արփիարեան**, որ արդէն իսկ վարկաբեկուած էր 1890ի իր ծանօթ «Մեղայականով»։ Իր շուրջ յարուցած ամբաստանութիւններով ու վէճերով՝ նա ամբողջ տարիներ զբաղեցուց հնչակեանները և Դաշնակցութիւնը, որուն հետ անոնք կ՚ուզէին միանալ, բայց մերժեցան։ Մարզուած գրչի տէր, մեծատաղանդ արձակագիր և հրապարակագիր՝ Արփիար Արփիարեան, տարաբախտաբար, պոլսական վատթարագոյն տիպի գրողներէն, անսկզբունք, աննկարագիր, միանգամայն անպէտք քաղաքական կուսակցութիւն մը վարելու համար և շատ չանցած, կնքեց իր մահկանացուն, եղերական ձեւով, իր իսկ ընկերներու գնդակներուն տակ...

Մարդոց սո՞վը... Նախքան պառակտումն ալ՝ մատներու վրայ կարելի

էր համրել հնչակեան շարքերուն մէջ բիչ-շատ խոշոր մտաւորական գործիչները։ Մտաւորականութեամբ աղքատ մնաց այդ կուսակցութիւնը իր ամբողջ գոյութեան ընթացքին.— մտաւորականութիւն՝ կիրթ ու զարգացած, շիտակ ու պարտաճանաչ, ղեկավարող և շնչաւորող։ Միակ առաջնորդը կուզէր լեցնել իր անձի հմայքով այդ աղէտաւոր բացը. բայց չէր կարող։ Ցուցեց ալ մտնել նոր ստեղծուող «Յեղափոխականներու Դաշնակցութեան» մէջ։ Փոխարէնը շատ ծայր տուաւ այդ կուսակցութեան շարքերուն։ Նա պիտի քայքայէր ճակատագրօրէն և ուրիշ մէկը պիտի գրաւէր հրապարակը։

Եւ այդ միւս ուժը պիտի գար անկէ հիմնական գործունէութեան ծրագրով, նա պիտի յենուր Թուրքիոյ, Կովկասի, Պարսկաստանի, գաղութներու հայ մտաւորականութեան լաւագոյն տարրերուն վրայ և հայոց գոյութեան կռուի սուր վայրկեաններուն՝ պիտի համախմբէր իր դրօշին տակ — ողջ հայութիւնը։

***

Հայ քաղաքական կուսակցութեան ծնունդի օրերուն, Թուրքիայէն և Թուրքաց Հայաստանէն Թիֆլիզ եկան ինքնաբերաբար շարք մը նշանաւոր թուրքահայ դէմքեր։ Ամենէն նշանաւորները — **Զաւրեան, Ցուռօ, Սարկաւագ**։

Առաջինը, բնիկ զէյթունցի, ղեկավարող դեր խաղացեր էր 1878ի Զէյթունի ծանօթ խռովութիւններուն մէջ, շղթայակապ Պոլիս տարուեր էր ու բանտարկուեր։ 1890ին նա մէկէն ի մէկ, «Զէյթունի իշխան» անուան տակ, լոյս ընկաւ Թիֆլիսի մէջ, ներկայացաւ Գրիգոր Արծրունիին, ծանօթացաւ մտաւորականութեան բոլոր ականաւոր դէմքերուն հետ։ Բարձրահասակ, շքեղ, երկայն բեխերով, ազդու կերպարանքով, մօտ 40 տարեկան մարդ մը, ինքնահաւան և մեծամոլ, որ անդադար կը թմբկահարէր, թէ Թուրքիան և Հայաստանը յեղափոխական կազմակերպութիւններու ցանցով պատած է, թէ ինք կապ ունի ամենուն հետ, կը ղեկավարէ ամէնն ալ... և եկած է ռուսահայ եղբայրներու աջակցութիւնը խնդրելու։

Արծրունի և դաշնակցական մտաւորականները սկիզբէն իսկ թերահաւատ գտնուեցան այդ տարօրինակ առաքեալի հանդէպ, որ գուցէ ժամանակին ըրեր էր օգտակար ծառայութիւններ, բայց այդ օրերուն, անտարակոյս, խիստ կը չափազանցնէր Հայաստանի մէջ ստեղծուած «յեղափոխական կացութիւնը» և «իր ծառայութիւնը» էր, որ կը մատուցանէր... Այդ օրերէն ի վեր Յարութիւն Զաւրեան վարկաբեկուեցաւ և

քաշուեցաւ յեղափոխական հրապարակէն։ Կը մնար, սակայն, անունին որոշ հմայքը եւ երկար ատեն դեռ կային շրջաններուն մէջ չամրճեանա-**կաններ**։

Նման տարգլուխ արկածախնդիրի տիպ մըն էր մշեցի Սարկաւագը։ Կովկաս անցնելով, նա սկսաւ միւսի պէս փաղհարել, թէ Թուրքահայ ժողովուրդը միանգամայն պատրաստ է ազատութեան կռուի համար, թէ ինքն ալ գործեր է 12 տարի գաւառներուն մէջ եւ ծանօթ է բոլոր գիւղերուն, թէ լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակած է քիւրտերու հետ. կը հաւատացնէր, թէ խումբերով մեծ քանակութեամբ զէնք կարող է փոխադրել եւ բաժնել ժողովուրդին։ Մշեցին աւելի հաւատ ներշնչեց կովկասցիներուն, կարողացաւ օգտագործել անոնց խանդավառութիւնը եւ խոշոր գումարներ հաւաքեց ապստամբական խումբեր կազմելու համար։ Սակայն, ինչպէս կը տեսնենք հետագային, չարդարացուց իր հանդէպ եղած վստահութիւնը եւ եղերական վախճան ունեցաւ։

Վանեցի Յաւնօն (Յարութիւն աղա), որ նոյնպէս եկեր էր կովկասցի եղբայրներու օգնութեանը դիմելու «Դաշնակցութեան» ծնունդի օրերուն եւ որ կարճ միջոց մը — իր կեանքի վերջին տարին — գործեց անոր դրօշակին տակ, բոլորովին տարբեր մարդ մըն էր, հակառակ Սարկաւագի ու Զաքրեանի։ Կիսագրագէտ, յաղթ, առոյգ տղամարդ մը, որ ապստամբական խումբ մըն էր վարեր եւ արկածալից կեանք մըն էր անցուցեր հերոսական կռիւներու մէջ, քիւրտերուն հետ. ամբողջ ամիսներով թաքնուած մնացեր էր մութ, խոնաւ գետնայարկերուն մէջ, խուսափելու համար զինքը հետապնդող իշխանութիւններէն։ Մարդ մըն էր, որ չէր թմբկահարեր միւս երկուքին պէս, չէր տարուեր շատախօսութեամբ, ինքնագովութեամբ — տիպար հայդուկ մըն էր, որ կը գործէր լուռ ու մունջ, լի ահարկու վրէժխնդրութեամբ թուրքերու եւ մանաւանդ քիւրտերու հանդէպ, որոնցմէ շատ շատերն էր մեռցուցեր իր անվրէպ գնդակներով։ Նոր կազմուող «Դաշնակցութեան» ուշադրութենէն, բնականաբար, չէր կրնար վրիպիլ այդպիսի մարդ մը։ Տարաբախտաբար, ընդամենը տարի մը չանցած, այդ մեծ հայդուկը պիտի նահատակուէր անհաւասար ճակատամարտի մը մէջ։

***

Սարկաւագի, մասամբ եւ Զաքրեանի քարոզչութիւնն ու լաւատես յայտարարութիւնները միանգամայն ապարդիւն չանցան։

Անոնցմով սաստիկ խանդավառուեցան Պետերբուրգի բարձրագոյն

դպրոցներու խումբ մը հայ ուսանողներ, որոնք արդէն մկրտուած էին նոր շարժման աւազանին մէջ։

Խումբի հոգին էր ուտիացի Սարգիս Կուկունեան (Նուխուայ գաւառի Նիժ գիւղէն)։ Գաղափարախօսներէն էր այն հայրենասէր խմբակի, որ 1889-ին թարգմանաբար հրապարակ նետեց ծանօթ մարտաշունչ բրոշիւրները բուլղարական կեանքէն («Բուլղար Աւազակապետ», «Աղբայիլ», «Դանչօ» եւ այլն)։ Երիտասարդը արդէն իսկ ուխտեր էր «երկիր» անցնելու, եւ ազատ ժամերուն զինավարժութեամբ կը պարապէր։ Գիտէին այդ իր ուսանող ընկերները։ Լսեր էր Կուկունեանի մասին եւ Կարապետ Եզեան, որ հայազգի բարձր պաշտօնեայ էր Պետերբուրգի մէջ, պահպանողական ու ջերմօրէն հայրենասէր։ Նա եւ սաստիկ մտահոգուած էր Թուրքահայոց ճակատագրով (ինքը խնամակալն էր Սանասարեան դըպրոցի), կը հովանաւորէր Կուկունեանը. եւ երբ, օր մը, վերջինս գնաց անոր առջեւ իր սիրտը բանալու եւ խորհուրդ հարցնելու, Եզեան հետեւեալ ծրագիրն առաջադրեց երիտասարդին.

— Երթալ Պարսկաստան, մտնել պարսից ծառայութեան մէջ, ստանալ խանի տիտղոս — իր. Եզեանի աջակցութեամբ — հաստատուիլ Թուրք-պարսկական սահմաններուն մօտ եւ, բաւականաչափ ուժ կազմելէ յետոյ՝ կազմակերպել շարժումներ Վասպուրականի մէջ։

Ու կուտայ Կուկունեանին յանձնարարականներ Պարսկաստանի շարք մը հայազգի բարձրաստիճան անձերու համար։

1890 թ. մայիսին հայրենասէր երիտասարդը, իր քանի մը ընկերներով մեկնեցաւ Թիֆլիզ ու գնաց խորհրդակցելու Գրիգոր Արծրունիի հետ, Կոջորում։ Արծրունին սիրով ընդունեց Կուկունեանը եւ թելադրեց հրաժարիլ Եզեանի ծրագրէն — որ երկար ժամանակ կը պահանջէր ու անցնիլ խումբով Թուրքաց Հայաստան։ (Այն ատեն Թիֆլիզ հասած էր անգլիական «Դէյլի Նիուզ»ի թղթակից Ձիգ-Ջէրալդ, որ եկած էր իր թղթակցութիւններով Եւրոպայի, մանաւանդ Անգլիայի, ուշադրութիւնը հրաւիրել Թուրքաց Հայաստանի վրայ)։*)

Կուկունեան Թիֆլիզի մէջ դարձաւ ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ։ Պետերբուրգէն եկած խումբը գրկաբաց ընդունելութիւն գտաւ «Երիտասարդ Հայաստան» կոչուած գաղտնի ընկերութեան մօտ,— ընկերութիւն մը՝ որ շուտով պիտի մտնէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ։ Ու

---

*) Այդ խորհրդավոր մարդը, որ կենդանի շփման մեջ էր Արծրունու և բաց մտավորական շրջանների հետ, օր մը առեղծվածային կերպով անհետացավ ռուս-տաճկական սահմաններում մոտ, կ'ենթադրվի թէ զոհ գնաց թրքական դավադրության մը։

ակատ կամաւորները հասան։ Զէնք չկար, սակայն, և ամենքը զինավարժ չէին։ Դիմեցին ժողովարարութեան։ Նոյնինքը Արծրունին կը քաջալերէր զայն՝ իր անձնական դիմումներով։ Հայ հարուստներէն՝ Առաքէլ Ծատուրեան յանձնեց Կուկունեանին 5000 ռուբլի, խոստանալով աւելի խոշոր նուիրատւութիւն հետագային։

Սարկաւագի յորդորներով և «Երիտասարդ Հայաստան»ի աջակցութեամբ, Կուկունեան ձեռնարկեց մեծ արշաւախումբ մը կազմակերպելու, քանի մը հարիւր երիտասարդներէ, որ պիտի երթար շանթի պէս հարուածելու թշնամին սահմանի միւս կողմը, ջարդ տալու քիւրդերուն, իրարանցում հանելու և Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու հայ դատի վրա, իրագործելու 61րդ յօդւածը ... 1890ի գարունն էր։ Համալսարանական խմբապետը իր այսպիսկոյտով թափօր կ'ընէր Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի շրջաններում, կամաւորներ հաւաքելով և ամենուրեք կ'արժանանար ժողովրդական խելայեղ ցոյցերու։ Կուկունեանը, «Սարգիս աղան» հանդէս կուգար, որպէս «Փրկիչ»։ Իւրաքանչիւրը կը զոհաբերէր, ինչ որ կարող էր։ Կուտային բնակարան, սնունդ մարդկանց ու ձիերուն։ Կանայք կը հոգային զինւորներու ճերմակեղէնն ու այլ անհրաժեշտ պիտոյքները։ Երեխաները խումբ խումբ «Մեր Հայրենիք» կ'երգէին։ Ողջ Շիրակը տօնական կերպարանք էր առեր... Տեղի ունեցան արտաշարժ դէպքեր։ Կամաւորական այսպիսկոյտի այդ թափօրը եղաւ տեսակ մը տրամաչափ կենդանահաւ ժողովուրդին՝ հանդէպ իր տառապող եղբայրներուն։ Բաշ-Քեաթիկլեար գիւղի մէջ երկու մայրեր բերին իրենց երկու զաւակը Կուկունեանին, խնդրելով, որ տանէ զանոնք Հայաստան՝ իրենց քոյրերու վրէժը առնելու։ Ուրիշ կին մը, Մարօն, յու հրաձգաձիգ և զինավարժ, կուզէր նոյնպէս երթալ կռւիլ թշնամուն դէմ և ապարգիւն դիմումներ կ'ընէր խմբապետին։

Արշաւախումբը կազմէր օր առուր։ Կային կամաւորներ Հայաստանի բոլոր ծայրերէն, շատ մը Թուրքահայ երիտասարդներ, Ալաշկերտցի, Մշեցի, Վանեցի և այլն։ Մեծ մասը Արարատեան դաշտերէն էին, շատերը անփորձ, փափկասուն տղաներ։ Արշաւանքէն յետոյ, Մշեցի Մեսրոպ Վարդանեան այսպէս կը գրէ բանակի իր յուշերուն մէջ.— «Մենցից կարող եմ ասել, թէ երեք մասը տղերքանց փափուկ պարած տղերք են, ոչ բռն չոլակեալ տեսած են, ոչ անօթութիւն, ոչ այսպէս երկար ճանապարհ քալած ունէին։ Բայց այն սէր, որ պատրաստած էր անոնց սրտին մէջ, ոչ թէ այն նեղութիւններ, այլ ամենայն սիրով մեռնիլ ազգի ազատութեան համար»։

[illegible] վերապրողներէն՝ Թաւրիզեցի Յովսէփ Մովսէսեանն ալ հետեւեալը կը գրէ իր յուշերուն մէջ.

«1889 թւին երեք ընկերներով, ես Յովհաննէս Թիֆլիսցին և Ղարաբաղցի Աբրահամը անցանք Տաճկահայաստան... Թիֆլիզ վերադառնալով, Աբրահամի հետ մտածեցինք մի հրոսակային խումբ կազմենք և անցնենք Տաճկահայաստան, ազատելու համար մեր եղբայրներին ու քոյրերին... Մեզ միացաւ Եփրեմ Գանձակեցին, Պարսկաստանի ապագայ հերոսը... Մեզ միացաւ նաև Վիրապ Դաշդեան և Աբրահամ Դաղէթեցին, որը 12 տարեկանից, մի թուրքի սպանութեան պատճառով փախստական կեանք էր վարում ... Ուզում էինք անցնել Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերը՝ մեր խումբը աւելի ստւարացնելու կռւի հմուտ ընկերներով։ Բայց այդ օրերում Թիֆլիզում յայտնւեց Մշեցի Յակոբ Սարկաւագը, որ եկաւ մեզ գտաւ և համոզեց, որ աւելի լաւ է միասին գործել... Դրա համար էլ մեզ տարաւ ծանօթացրեց Կուկունեանի հետ... Ես, Եփրեմը և Վիրապը ճանապարհւեցինք Սարըղամիշ, ուր Կուկունեանին տեսանք՝ ամառանոցի աշխատանքից փախած գինւորների աւազակ Սարդարի հետ։ Հէնց այդ օրերին էր, որ եկաւ (Թիֆլիզից) Յովսէփ Արղութեանը։ Նա եկել էր մեզ համոզելու, որ մեր խումբը ցրենք։ Բայց մենք չհամաձայնեցինք։ Սեպտեմբերի 22ին, 110 հոգուց բաղկացած մեր խումբը Զուրալից Ճահկոյի վրայով անցաւ տաճկաց սահմանը»...

Արշաւախմբի մէջ էր և էրզրումցի «Քեռի Թոռո Արշակը», ապագայ Քեռին։

Կուկունեան կուզէր քառ կարելւոյն շուտ անցնել սահմանագլուխը, բայց մէկ կողմէն չէր ստանար անհրաժեշտ դրամական օգնութիւնը Թիֆլիզէն, միւս կողմէն բուն առաջնորդը, վոլողը, Մշեցի Սարկաւագը չէր ուզեր քալել և մինչև նորանոր պատրուակներ կը հնարէր յետաձգելու արշաւանքը։ Ի վերջոյ «կը համոզւին», որ նա պարզ խաչագող մըն է և Սարկաւագը կը սպանւի։

Ահա թէ ինչպէս կը պատմէ դէպքը Մշեցի Մեսրոպ Վարդանեան, արշաւախմբի ողջ անդամներէն.

«...Կարս և Ալեքսանդրապոլի հայաբնակ գիւղերը ամբողջ կը սպասէին Սարկաւագի Հայաստան մտնելուն... Կարսի փողոցներ կը տեսնէիր ամէն գոյնի մարդ։ Այդ բոլորը եկած էին բռնելով, թէ Տարօնացի Սարկաւագ ինչ որ բռէ, մենք անոր խօսքին պէտք է մեռնինք. այնչափ ժողովուրդ Սարկաւագը հաւատացեր էր, իբր լուսաւորիչ մը... Ալեքսանդրապոլի ռուսական զօրանոցներու հայ զինւորները ամբողջ պատրաստւած էին... Սարկաւագին կը սպասէին, այնտեղից կարող էին եօթ ժամւայ միջ սահմանն անցնել հանգիստ։ Սարկաւագ սպասեց այսօր-վաղը բռնելով. բայց Կուկունեան Սարգիս յուսահատեցաւ, կանչեց մի երկուս իր պաշտօնեայ. ի՞նչ կը սպասես, ի՞նչ է քո նպատակ... Սարկաւագ պատաս-

խանեց, որ Թիֆլիզէն ինծ նամակ կայ, եւ այս տարի չեմ կրնայ երթալ, մինչեւ գարուն։ Պատասխանեց Սարգիս (Կուկունեան). եղբայր, այսքան մարդ մեզ կը սպասէ... եթէ մենք սպասենք գարնան, դրանցից մէկին չենք կրնար գտնել, ուստի կառավարութիւն կիմանայ. գէշ կը լինի մեր ապագան։ Սարգիս, Ծարգար, Յովհան շատ մը խօսելէ վերջ, համոզեցան, որ Սարկաւագ խաչագող մըն է»...

Աշեցի Մեսրոպ Վարդանեան իր այս յուշերը գրի առած է 1900 թ. Հոկտեմբերին, Բուլղարիոյ մէջ։ Պարզ ու համոզեցուցիչ չէ, ի հարկէ, անոր պատմութիւնը իր համագիւղացի Սարկաւագի մասին, որ ստացեր է մատնիչին ու դաւաճանին արժանի մահուան պատիժ։ Անեղծածի բաժին մը կայ Սարկաւագի ողբերգութեան մէջ, ինչպէս Հայ շարժման բազմաթիւ ուրիշ նման դրւագներուն մէջ...

Իրողութիւնն այն է, որ Թիֆլիզում եւս հակառակ էին արշաւախումբի մեկնելուն և դրամ այլ եւս չէին ղրկեր։ Ժողովրդական շարժումը մեծ ծաւալ առեր էր... գուցէ ղեկավարները շվարեր էին այդ անակնկալին առջև... Գուցէ կը վախնային ռուս իշխանութիւններու միջամտութենէն և ծանր ֆիասքօ մը... Գուցէ՞ վտանգաւոր կը գտնէին յախուռն ու համաճեմ արշաւանքը գալիք մեծ շարժման յաջողութեան համար... Այսպէս թէ այնպէս՝ անվճռականութիւնն ու վարանումը կը տիրէր Թիֆլիզեան ղեկավարներու մէջ։

Իրօք՝ ռուս կառավարութիւնը սկսեր էր իր խստութիւնները։ Առժամապէս աչք էր գոցեր հայկական խմորումներուն վրայ, բայց երբ ասոնք մեծ ծաւալ առան, սկսաւ հալածել. հսկողութեան տակ առաւ կարեւոր գործիչները։ Կուկունեան աշխատօրէն կ'ընէր իր պատրաստութիւնները գաւառներու մէջ, շնորհիւ ժողովուրդի գաղտնապահութեան։ Կամաւորները փոքրիկ խումբերով կը պահէին հայ գիւղերուն մէջ։

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կազմակերպուեր էր արդէն։ Վայրկեան մը անոր վարիչ մարմինը նպատակայարմար գտաւ Կուկունեանի խումբին շուտափոյթ մեկնումը դէպի Թուրքաց Հայաստան։ Բայց յետոյ տրամադրութիւնները փոխուեցան։ Եւ մին-միւսի ետեւէ սուրհանդակները գացին դէպի Կարս համոզելու Կուկունեանին, որ հրաժարի իր ծրագրէն և ցրուէ կամաւորները։ (Շատեր արդէն հեռացած էին ձգձգումներուն շնորհիւ)։ Գնաց նախ Կոստանդին Խատիսեան, նորակազմ Մարմնի հեղինակաւոր անդամներէն մին։ Ապա գնացին Ջաւարեան և Արղութեան։ Ապարդիւն անցան բոլոր յորդորները։ Սարգիս Կուկունեան, սքանչելի անձնուրաց մը, բայց յամառ ու լեցուած իր նուիրական առաքելութեան հմայքով, քաջալերուած ժողովրդական միահամուռ ցոյցերէն, չուզեց ականջ կախել Թիֆլիզի յորդորներուն և 1890ի Սեպտեմբերի 22ին

մեկնեցաւ դէպի սահմանագլուխ։ Շուրջ 100 հոգի ձիաւոր։ Քահանաները օրհնեցին, հարիւրաւոր գիւղացիներ արտասուալից աչքերով ողջերթ մաղթեցին։ Զոյգ հայկական դրօշակներ կառաջնորդէին խումբը։ Մէկուն վրայ՝ Գրիգոր Լուսաւորչին պատկերը, միւսին վրայ՝ առիւծ մը, նուրբ ձեռքով նկարուած։ Զէնքերն էին՝ այնպէս և սուրմալու հրացաններ, [illegible] ատրճանակներ և դաշոյններ։ Զգեստները՝ կոզակի ու լազի բաշլիկ, ուսերուն գրուած Մ. Հ. (Միութիւն Հայաստանի)։ Կային խումբի մէջ և ռուսաց բանակի հայ զինուորներ և մէկ հարիւրապետ, ախալցխացի Սամփսոն, որ կը սորվեցնէր պէտք եղածը կամաւորներուն։

Երբ հասան ռուսական Բասէնի Զարիկ գիւղի մօտերը, Կուկունեան և իր օգնականը Աբրահամ դիմեցին արշաւախումբին նոր յորդորով.

— Մենք շուտով կը մտնենք Թուրքաց Հայաստան. լաւ մտածեցէք. ա՛յնտեղէն վերադարձ չկայ։ Մենք կ'երթանք մեռնելու, որպէսզի ճանապարհ հարթենք գալիք կռուող շարքերուն համար։ Թող ոչ ոք ձեզմէ յոյս ունենայ, թէ կարող է ողջ մնալ։ Ով որ տակէ կը վախնայ, թող այժմէն վերադառնայ...

Ոչ ոք վերադարձաւ։

Սահմանն անցնելուն պէս — անյաղթելի խոչընդոտներ... Խումբը կը զարնէր Քիւրտերուն — յանկարծական ու ճակատագրական պատուհասին, որ ակնդրէն ի վեր հետապնդեր և անդամալուծեր է հայկական հարցին, որ ակնդրէն ի վեր շարժումը թուրք բռնապետութեան դէմ... Նախ փոքրաթիւ ձիաւորներ էին այդ քիւրտերը և աղերսը մէջ մը յաջողեցուցին վրէժխնդրութեան ծարաւը, զանոնք կոտորելով։ Բայց հետոյ վրայ շատցան քիւրդերը, երբ տեսէն հասաւ և կանոնաւոր թուրք զօրքը։ Կը մնար նահանջել դէպի ռուսական հողը։ Նահանջեցին Կաղզուանի ուղղութեամբ։ Բայց հոն ալ ռուս սահմանապահ կոզակները դիմաւորեցին խումբը։ Կուկունեան խստիւ պատուիրեր էր չդիմադրել ռուսերուն։ Բայց երբ այդ աղէտ ու բիրտ կոզակները կրակ բացին «Հայ ապստամբներուն» վրայ և սպաննեցին Նազօն, տղայք այլ եւս չհամբերեցին և դաշոյնով խողխողեցին սպանող կոզակը... Այդ վայրկեանէն և սկսաւ արշաւախումբին ողբերգութիւնը։

Կուկունեան պատուիրեց տղաներուն փախչիլ, իսկ ինքն անձնատուր եղաւ ռուս զինուորական հրամանատարութեան, որուն բացատրեց խումբին նպատակը։ Խումբէն 60—70 հոգի յաջողեցան փախուստ տալ ու ազատուիլ։ Ուզեցին Կուկունեանն ալ փախցնել իրենց հետ, բայց նա մերժեց և անձնատուր եղաւ, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ դատավարութեան ընթացքին պաշտպանելու հայկական դատը։ Ձերբակալուեցաւ

Որմէ առաջ ձերբակալուած էին արդէն քանի մը տասնեակ կամաւորներ, որ չէին կրցեր փախուստ տալ, կամ թէ նոյնպէս չէին կամեցեր։

Կ'առնուի Կարսը։ Տպաւորութիւնը շշմեցուցիչ էր կովկասեան Հայութեան մէջ։ Հայ ժողովուրդը սուգի մէջ էր։ Մարտին Շաթիրեան, մեր աշխատանքի հին ընկերներէն, որ ականատես եղած է արշաւանքին եւ ինքն ալ մէկ-երկու ամիս բանտ նստեր է Կուկունեանի գործի առիթով, հետեւեալը կը գրէ «Հայրենիք» ամսագրի 1923 թ. Ապրիլի թիւին մէջ.

«Երբ նրանց ձերբակալած բերին Կարս և բանտարկեցին, ամբողջ քաղաքը սուգի մէջ ընկաւ։ Երբ բանտարկեալներին դուրս էին բերում բաղնիք տանելու համար, այդ օրերը քաղաքը ստանում էր կէս-տօնական և կէս-սուգի կերպարանք։ Ճամբը խանութները փակում էին։ Երեխաների փոքրիկ խումբեր սկսում էին Մեր Հայրենիք երգել։ Կալանաւորները ձայնակցում էին նրանց և բաղնիք գնալու զէտքը ստանում էր քաղաքական ցոյցի բնոյթ։ Դրա հետեւանքն այն եղաւ, որ բաղնիք տանելը վերացրին և բանտի պայմանները խստացան»... Այս խումբը տարան շղթայակապ — Երեւան։ Երկու տարի բանտ ու քննութիւն։ Կանխօրէն որոշուած էր այն գոյնը տալ հայկական արշաւախումբին, որ իբր նա կը գործէր միաժամանակ Թուրքիոյ դէմ և ծրագրած էր Մեծ Հայաստան մը ստեղծել։ Հայ կամաւորներու դրօշին վրայ գրուած «Մ. Հ.» տառերը — որ կը նշանակէին «Միութիւն Հայրենասիրաց» — անոնք (ցարական քննիչները) կ'ուզէին անպատճառ թարգմանել «Միացեալ Հայաստան»...

Տեղի ունեցաւ մեծ, աղմկայոյզ դատավարութիւն Երեւանի մէջ։ Ցարական ատեանը դատապարտեց 26 հոգի աքսորեցան Սիբիր։ Անոնցմէ 16ը ղրկեցան այդ երկրի ամենահեռաւոր ծայրը — Սախալին, ուր երկար տարիներ ապրեցին տաժանակիր աշխատանքի մէջ։ Կուկունեան, իբրեւ խմբապետ, դատապարտուեցաւ քսան տարուան տաժանակիր աշխատանքի՝ որմէ եօթ տարին՝ շղթայակապ։ Այնուհետեւ՝ յաւիտենական աքսոր Սիբիրում։ Մէկ քանիսը հետագային կրցան փախչիլ։ Անոնցմէ էր Եփրեմը, որ Երեւանի պատմական դատավարութենէն քանի տարի յետոյ, պիտի ստանձնէր պարսից յեղափոխական բանակի հրամանատարութիւնը եւ պիտի բշէր յաղթական Շահնշահը իր գահէն ու երկրէն... Փախչողներու մէջ էր մեր մի ուրիշ ընկերը՝ Ստեփան Ստեփանեան (Բալաջան), որ 1915ին տարագրուեցաւ Էրզրումէն ու նահատակուեցաւ։

Մէկտեղ փախան Եփրեմ, Բալաջան եւ վերը յիշատակած Յ. Սովսէսեանը։ Յուզիչ ոդիսական մըն է անոնց փախուստը, ինչպէս եւ այդ ամբողջ հերոսական արշաւանքը Սարգիս Կուկունեանի։ Երկու ամիս Սախալինի անտառներուն մէջ դեգերելէ յետոյ, լաստ մը կը շինեն եւ

ութ օր ծովու վրայ մնալով, կ'անցնին Թաթարեան նեղուցը եւ դուրս կուգան Սախալին կղզիի հակառակ կողմը, վայրենի Գիլյակներու մօտ, որոնք հում ձուկով կը կերակրեն մեր տղաները։ Կազդուրուելէ յետոյ, կը շարունակեն իրենց ճանապարհը Ամուր գետի վրայով։ Կուգան Վերխնի Ուդինսկ քաղաքը, Բայկալեան լճին մօտ։ Կը ձերբակալուին։ Նորէն շղթայ եւ նորէն բանտ։ Քննութեան ատեն կը հաւատացնեն որ իրենք Թաւրիզեցի են։ Հայու մը օգնութեամբ կը ստանան կեղծ անցագիրներ, կ'ազատուին բանտէն եւ ճամբան շարունակելով, վերջապէս, 1896ի Հոկտեմբերին կը հասնին Թաւրիզ։

Իսկ Կուկունեան մնաց Սախալինի մէջ ամբողջ 15 տարի. վերադարձաւ 1906ի ներման օրէնքով Հայրենիք, վերստին նետուեցաւ յեղափոխական շարժումներու մէջ — այս անգամ ընդդէմ ցարիզմի — նորէն բանտարկուեցաւ։ «Դաշնակցութիւնը» կազմակերպեց իր յաջող փախուստը Գանձակի բանտէն. Կուկունեան մէկ ընկերոջ հետ փախաւ Նոր-Բայազէտի ուղղութեամբ։ Բայց երբ կը պատրաստուէր սահմանն անցնիլ, վերստին ձերբակալուեցաւ եւ այս անգամ, իբրեւ մեծագոյն պատիժ, փոխադրուեցաւ Կովկասէն բուն Ռուսաստանի Օրէօլ քաղաքին բանտը, որ ցարական կառավարութեան վտանգաւորագոյն զնդանն էր, ուր կը նետուէին ամենէն վտանգաւոր քաղաքական յանցաւորները։ Եւ այնտեղ ծանրօրէն հիւանդացաւ ու չարաչար տանջանքներու մէջ մեռաւ այդ սքանչելի Հայը, որ մարմնացած սէր էր, գաղափար ու զոհողութիւն, եւ որ եղաւ Հայոց ազատագրութեան մեծագոյն նահատակներէն մէկը։

***

Կուկունեանի արշաւախումբին այդ եղերական վախճանը պաղ ջուր մաղեց, ի հարկէ, Հայերու խանդավառութեան վրայ, բայց շարժումը չկասեցաւ։ Մեծ էր հմայքը նորածին «Դաշնակցութեան», որու դրօշին կանգնած էին Հայոց ազգի ամենէն գաղափարական դէմքերը։

III

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարային պատկերը.—Ժողովրդական և դեմոկրատ.—Խրիմեանի, Նալբանդեանի, Րաֆֆիի սերունդ.— Դաշնակցութեան «Կեդրոնը».— Գործիչներ դէպի երկիր.— Տպարան և առաջին թռուցիկներ.—Հայկական շարժման վիպական շրջանը.—«Ջանկլները».—

Մենք երկար ծանրացանք «Դաշնակցութեան» ծնունդի պարագաներուն վրայ, վասնզի այդ վերջինները մասամբ արդէն կը նախորոշէին Կուսակցութեան գալոց ճակատագիրը։ Մնած էր նոր քաղաքական մարմինը հայ ազգային իդէալով, կը յենուր գաղափարական երիտասարդութեան աւելի շարքերուն վրայ, կը զուգորդէր ազատութեան գաղափարին հետ **ռամկավարութեան** *հաստատումը։ Հայ ունեւոր դասակարգը վաղաժամ չէր գայ։ Հայ խոշոր բուրժուազիան շարունակեց իր կրաւորական դերը շարժման հանդէպ՝ անոր ամբողջ տեւողութեան ընթացքին։ Հեռացան նորակազմ Դաշնակցութենէն և այդ խոշոր դրամատիրութեան անուանի բանբերները, իդէոլոգները։ Մնացին հրապարակի վրայ հայ ժողովրդականութեան* **ժողովրդական** *տարրերը։ Մնաց հրապարակի վրայ —* **հայկական դեմոկրատիան**։ *Նա՛ էր, որ կը կազմէր սկիզբէն ի վեր Դաշնակցութեան ողնաշարը։ Նա՛ էր, որ պիտի լեցնէր մեր շարքերը քառասուն տարի շարունակ։ Անշուշտ, ուրիշ դասակարգերէն եւս—վերին, բարձկեցիկ, բուրժուա և նոյնիսկ ազնուական խաւերէն — մնացին հատ-հատ գործիչներ շարքերուն մէջ—իրենք ալ ազնուական՝ սրտով ու մաքով։ Բայց գործիչներու ճնշող մեծամասնութիւնը սկիզբէն իսկ, թէ՛ Կովկասի և թէ՛ Թուրքիոյ մէջ, հայ ժողովուրդի խոնարհ, վարին խաւերէն էին, շինականի, արհեստաւորի, քահանայի, կամ մանր առեւտրականի զաւակներ, ուսուցիչներ — Ներսիսեան դպրոցի, Կեդրոնականի, Գէորգեան Ճեմարանի, Թեմական ու այլ դպրոցներու ուսումնաւարտներ—գրասենեակային ծառայողներ, այլ և բազմաթիւ համալսարանականներ, պետական համեստ պաշտօնեաներ, ճարտարագէտներ, բժիշկներ և այլն։*

Հայկական շարժումը չէր կարող ուրիշ բնոյթ ունենալ, բայց եթէ միայն դեմոկրատիկ, ժողովրդավար, վասնզի հոսանքը սնուցող ակունքները էին, մէկ կողմէն՝ Խրիմեան և Ալիշան, միւս կողմէն՝ Րաֆֆի և Նալբանդեան... Հայ յեղափոխական մտաւորականութիւնը գաղափարային ժառանգութիւնն էր այդ մեծ, ժողովրդածին ռահվիրաներուն։

***

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնը փութաց ճամբել իր ղեկավար ուժերը դէպի գաւառ, առնելու ամենուրեք տեղական կոմիտէներ։ Ուժեր ղրկուեցան նաև դէպի Թուրքիա — Տրապիզոն, Պոլիս, Վան և դէպի Պարսկաստան, որ դուռն էր Վասպուրականի։ Զաւարեան և Իշխան Արղութեան հաստատուեցան Տրապիզոն, մէկը իբրև տեսուչ, միւսը՝ ուսուցիչ տեղւոյն վարժարանին մէջ։ Հոն էր արդէն Յարութիւն Շահրիկեանը, որ խանութպանի միջոցաւ խնդրեր էր կովկասցի համալսարանական ուժեր ղրկել Տրապիզոն՝ կրթական գործը ղեկավարելու համար)։*

Յովհաննէս Իւսուֆեան կը ղրկուի Պոլիս, Պետօն կերթայ Պարսկաստան՝ մօտէն դիտելու Վասպուրականի անց ու դարձը և ինքն ալ հոն փոխադրուելու համար։ Նոյն ուղղութեամբ գացին շատով Վարդան և Դուման—վերջինը Բաքուի ընկերներու միջոցներով։ Ուրիշ ղեկավար ուժեր եւս ճամբուեցան դէպի Թաւրիզ ու Սալմաստ, հիմնուեցաւ Ատրպատականի հայաշատ կեդրոնին մէջ «Դաշնակցութեան» առաջին զինագործարանը, որուն գլխաւոր ղեկավարն եղաւ երկար ատեն Դալուստ **Ալոյեան**, *երեւանցի մեր երախտաւոր ընկերներէն մէկը, որ 1915ին խողխողուեցաւ թշնամու դաւադիր ձեռքով Հին Բայազետի մէջ։*

***

Նորածին կազմակերպութիւնը շտապեց ցուցնել հայ աշխարհին իր քաղաքական դէմքը։ Նախ կազմակերպեց իր **մամուլը**: *Դժուարին գործ։ Ցարական ոստիկանութիւնը արթուն կը հսկէր։ Դիւրին բան չէր Կով-*

*) Զավարյանի և Արղությանի նպատակն էր՝ իրենց կրթական պաշտոնավարության ընթացքին մոտեն դիտել Թուրքիան, ուսումնասիրել տիրող ռեժիմն ու ժողովրդի վիճակը։ Ցավոք, սակայն, կառավարությունը շուտ առավ... Խուզարկություն մը կատարվեցավ նորեկ վարժապետներուն քով և երկուքն ալ քաղաքեն հեռացվեցան։

. Թրքական ատյանի առջև Զավարյանն կատարեց պաշտպանողական ճառ մը։ Կը դատապարտվի չորս տարվան բերդարգելության, սակայն ռուսաց դեսպանի պահանջին վրա՝ կը յանձնվի կովկասյան իշխանություններուն (1891)։

կամփ մէջ գաղտնի տպարան հաստատել և թերթեր հրատարակել։ Ան-ժամանակ բաւականացան թռուցիկներով։

Թռուցիկները կը տպագրէին Ռոստոմ և Շաթիրեան։ Ունէին փոքրիկ տպարան մը, ուր կաշխատէին գիշերով։ Տպարանը սկիզբը «Նաղ Կուրոյ» անունով ճաշարանի մօտն էր, նկուղի մէջ. ապա փոխադրեցին Ս. Դաւիթ սարի կողմերը, Ա. Մեննիայենց տան ներքնայարկը։ Նիկ. Մատինեան ու Արշակ Թադէոսեանն ալ կը մասնակցէին այդ աշխատանքներուն։

Հետաքրքիր է այս առաջին թռուցիկը, որ Կուսակցութեան անդրանիկ հրովարտակն է.*) գրուած, ամենայն հաւանականութեամբ, Քրիստափոր Միքայէլեանի և Խ. Մալումեանի ձեռքով**)։ Կարնոյ ապստամբութեան վաղորդայնին էր։

...«Այսօր Եւրոպան իր առաջ տեսնում է մի ամբողջ ժողովուրդ, մի ամբողջ ազգ, որ ուզում է պաշտպանել իր մարդկային իրաւունքները... Այսպիսի մի պատմական նշանաւոր միջոցին առաջին հարցը, որ պէտք է զբաղեցնի ամէն մի հայրենասէրի,— այդ բոլոր յեղափոխական ուժերի միութեան և դաշնակցութեան հարցն է։

...«Հայ յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը սորանով... դիմում է բոլոր հայերին և հրաւիրում է կանգնել մի դրօշակի տակ։

...«Նպատակ ունենալով Թիւրքաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատութիւնը, «Դաշնակցութիւնը» մտել է այն կռուի մէջ, որ սկսել է ինքը ժողովուրդը տաճկաց կառավարութեան դէմ, ուխտելով մինչև արեան վերջին կաթիլը կռուել հայրենիքի ազատութեան համար...

...«Ուրեմն, եղբայրներ, միանա՛նք յանուն սուրբ գործի ընդհանուր թշնամու դէմ։

«Եւ դուք, երիտասարդներ, միշտ և ամէն տեղ վեհ գաղափարների պաշտպաններ, միացէք ժողովրդի հետ։

«Եւ դուք, ալեզարդ ծերունիներ, ոգեւորեցէք ձեր որդոց և օրհնեցէք նոցա ձեր բազմամեայ փորձառութեամբ։

---

* Մօտ 30 տարի չունէինք անկէ ոչ մէկ օրինակ։ Ռոստոմը պատահմամբ ձեռք բերաւ զայն 1917ին, Պետերբուրգի մէջ, Փետրուարեան Յեղափոխութենէն յետոյ։ Գըտնըւած է ցարական գաղտնի բաժանմունքի արխիւներուն մէջ, արդէն կարմիր ու ճաղ-ոցիւ փակերպացուածներու մէջ։ Տպուած այդ թռուցիկը թուագրուած չէ, բայց, ըստ Ռոստոմի, հրատարակուած է 1890ին, անշուշտ, այն օրերուն երբ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, յանձին Խոժաղաւակի, բաղադրիչներէն էր իր միացումը Դաշնակցութեան մէջ։ Ստորագրուած է **Հայ Յեղափոխականների** Դաշնակցութիւն»։

**) Հաւանականութեան խմբագրութեան արդիւնք են նաեւ «Դրօշակ»ի առաջին տարիներու շարք մը առաջնորդող յօդուածները։

«Եւ դուք, հարուստներ, բաց արէք ձեր քսակները, զէնք հայթայթելու ժողովրդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց է արել թշնամու դէմ։ Եւ դու, հայ կին, ոգի ներշնչիր սուրբ գործի մէջ։ Եւ դու, հայ հոգեւորական, օրհնիր ազատութեան զինուորներին...

«Սպասելու ժամանակը չէ... Համախմբուենք, հայեր, և քաջութեամբ առաջ տանենք հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործը»։

Երկրորդ և երրորդ մանիֆեստը հրատարակուած են, հաւանաբանօրէն, 1891 թուի սկիզբները — «Հնչակ»ի հեռանալէն յետոյ — և անոնք արդէն կը կրէին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան և Դրօշակի հրատարակութիւնները։

Երկրորդին մէջ կը կարդանք.

«Սարսափելի կռիւը այժմեանից յուսահատեցնում է թերահաւատներին։ Նոքա հարցնում են, ի՞նչ կարող է անել հայը. ոչ թնդանօթ ունի, ոչ զօրք, ոչ պաշտպան։ Անէծք թերահաւատութիւն... Երբ ժողովուրդը միացած է և պատրաստ կռուելու, ոգեւորուած միեւնոյն վեհ զգացմունքով — այլ ևս ոչինչ չարժէ ոչ թշնամու զօրաբանակը, ոչ թնդանօթը և ոչ օտարի պաշտպանութիւնը»...

Երրորդ հրովարտակը նոյն պաթէթիկ ոճ մը ունի, աւելի չափաւոր ու խոհական.

... «Այսպիսի ոգեւորիչ և արտաշարժ լուրեր են հասնում մեզ զանազան հայրենակ տեղերից։ «Դաշնակցութեան» գործակալները անդադար հարցնում են մեզ. «Ի՞նչ պատասխանել այժմ զրգռուած ժողովրդին, ի՞նչ ելք պէտք է տալ նրա վեհ զգացմունքին»։

Հայ ժողովուրդը անսահման անձնուիրութեան ապացոյցներ է տալիս. դա արդեն անհերքելի է։ Բայց լոկ անձնուիրութիւնը բաւական չէ այդ մեծ ու սուրբ գործի համար... Անհրաժեշտ է լինել հեռատես և զգոյշ։ Պէտք է խնայողութեամբ գործ դնել մեր ունեցած ուժերը... Յաղթութիւնը կը տանենք այն ժամանակ, երբ մեր ուժերը խմբենք մի ընդհանուր դրօշակի տակ, մեր կամքը հպատակեցնենք մի որոշ կարգի, անհրաժեշտ դիսցիպլինայի... Աղերսում ենք ամէն մի հայրենասէր հայի այս խօսքերը դրոշմել իր սրտում։ Թո՛ղ ամէն մի հայաբնակ կենտրոն շարունակ պատրաստուի... Բայց ընդհանուր գործ սկսելու համար թող սպասի մի ընդհանուր հրաւէրի։ Իսկ Դաշնակցութիւնը կը տայ այդ հրաւէրը, երբ նա ցոյց կը տայ և ընդհանուր ապստամբութեան ժամանակը Տաճկա-Հայաստանում։

...Հայ-եղբայրներ, յոյսով, հաւատով ու անդրդուելի եռանդով գիշեր-ցերեկ պատրաստուենք և ամէն բանէ պատրաստ սպասենք, որպէսզի կարող լինենք մեր բազմաչարչար տաճկահայ եղբայրների ընդհա-

նուր Ազատամարտութեան նշանին անմիջապէս արձագանգ տայ։

Այս թռուցիկը կը բերէ շարք մը թղթակցութիւններ Թուրքաց Հայաստանէն, ցոյց տալու համար «ազատամարտական շարժման կենդանութիւնը»։

Անսահման լաւատեսութիւն կը ցուցնեն Կազմակերպութեան վարիչները ժողովուրդի ազատամարտական տրամադրութիւններու մասին և, հակառակ խոհականութեան և զգաստութեան հրաւիրող քանի մը միջանկեալ տողերուն, այդ թռուցիկները, ինչպէս և «Դրօշակ»ի առաջին թիւերու յօդուածները, կը մատնեն ծայրայեղ, անհաւասարակշիռ հոգեվիճակ մը — միանգամայն բնականոն այն օրերուն համար։

Թիւ առաջին «Դրօշակ»ի մէջ կը կարդանք.

«Կար ժամանակ, երբ միայն խրախոյս և խօսք էր հարկաւոր ժողովրդին սթափեցնելու մահացու, ստրկական քնից, այժմ նա զարթել է և... պահանջւում է իւրաքանչիւր հայից ոչ միայն խօսքեր. «Զէ՛նք, զէ՛նք»... աղաղակում է ընդդիմադրութեան բոլոր միջոցներից զուրկ հայ ժողովուրդը»...

Եւ դարձեալ, թիւ 2-ի մէջ.

«Բարեբախտաբար, այսօրուայ հայ յեղափոխական գործիչն ազատուած է... նախապատրաստական գործունէութիւնից. մեր վերջին տասը-քան տարւայ պատմութիւնը, տաճկական իշխանութեան անտանելի պայմանները այսօր առաջ են բերել մի յեղափոխական ազգաբնակութիւն, որ միայն աջող հանգամանքի է սպասում թօթափելու իրանից տաճկական լուծը։ Այսպէս կարծելու համար մեզ իրաւունք են տալիս Տաճկական Հայաստանից հասած բազմաթիւ տեղեկութիւնները»...

Քարոզչութեան, ուսումնասիրութեան շատ ալ պէտք չկայ, ժողովուրդը արթնցեր է, պատրաստ է, զէնք կուզէ միայն. նա պիտի յաղթէ անգամ թնդանօթներուն և կանոնաւոր բանակներուն... Ընդհանուր ապստամբութիւնը պիտի գայ և նոյնիսկ... ազդանշանով։

Այսպէս էր ընդհանուր հաւատն ու համոզումը 90ական թուականներու սկիզբները, այսպէս էր տիրող հոգեբանութիւնը Հայոց մէջ — վարդագեղ, բուռն, զահավիժող տրամադրութիւն մը, որ կը վարակէր անգամ ամենէն զգաստ, պաղարիւն առաջնորդները...

***

Շարժումը տարերային էր։ Նոր կրօն մը կ'ալեկոծէր հայ աշխարհը, նոր եկեղեցի — Հայ Մարտական Կազմակերպութիւնը — որուն առջեւ կուգային խոնարհելու բոլոր եկեղեցիներու հաւատացեալները՝ լուսա-

ւորչական, կաթոլիկ, բողոքական։ Տպաւորիչ, հազուագիւտ տեսարան մը կը պարզէր հայոց Անդրկովկասը — գաղափարային թռիչքներու և շղթայազերծ կիրքերու թատերաբեմ։ Ազգային գաղափարը, վեց դարու գերութենէն յետոյ, կը տարածուէր հեղեղի մը կատաղութեամբ, զոր ոչ մէկ թումբ կը կանգնեցնէր։ Կուսակցութեան գործակալներն էին, որ անդադար կը հարցնէին կեդրոնին. «Ի՞նչ պատասխանել գրգռուած ժողովրդին, ի՞նչ ելք պէտք է տալ»... և այլն։

Որքա՞ն աւելի ուժեղ էր յափշտակութիւնն ու կռուի տենդը կիսագրագէտ և պարզունակ երիտասարդներու մէջ, որոնց աչքին գաղափարը ամենազօր ու անյաղթելի բան մըն էր. Հայոց ազատութեան դատը — այնքա՜ն արդար, ջինջ ու վեհ էր... Եւ որքա՛ն գերագնահատում սեփական ուժերու։ Եւ որքա՛ն արհամարհանք դէպի թշնամու ոյժը... Շատերու աչքին Թուրքիան քայքայուած, մահամերձ պետութիւն մըն էր. բաւական էին քանի մը հարուած — և Եւրոպան պիտի միջամտէր և մեծ Երազը պիտի իրագործուէր...

Հայութիւնը՝ անպարտելի հսկայ մը, Թուրքիան՝ գաճաճ մը...

«Հերի՛ք, ողջնակէ... Մեր բաներն էլ կանենք նոցա չանատակ»:...

Հայկական շարժման ռոմանտիկ շրջանն էր։ Անսահման պատրանքներու և գիրքին խանդավառութիւններու շրջանը։ Բոլոր ազատամարտ ժողովուրդները ունեցեր են այն։ Ինչպէս անհատի, նմանապէս իւրաքանչիւր ժողովուրդի կեանքին մէջ կայ «վերթերեան», «հերոսական» այդ շրջանը — երբ հսկայ, կենսարար երազներու, երբ անզուսպ, անյագուրդ պատանեկան իղձերու, երբ արթնցող ժողովուրդը, տակաւին գիտակցութեան սեմին վրայ, կը փորձէ խոլ թռիչքներով իրագործել անկարելին, կը ծառանայ խիզախօրէն վիթխարի արգելքներուն դէմ և կեանքի վրայ տենչանքով կոչում կ'ընէ — Մահուն...

Այսպէս կը բնորոշէ այդ տարամերժ հոգեվիճակը ինքը Գէօթէ, ռոմանտիզմի հանճարեղ ռահվիրան։

Վիպական շրջանն էր — և անոր ամենէն բուռն արտայայտութիւնն եղաւ Կուկունեանի արշաւանքը։ Հնչակեաններու գրեթէ ամբողջ ագիտացիոն-գործունէութիւնը 1980—94 տարիներուն անցաւ նոյն ռոմանտիկ հոգեբանութեան նշանակին տակ։

Հայ շարժման հրապարակին վրայ բազմաթիւ էին «խենթերը», սերվանդեսեան հերոսները, տաքարիւն ու վեհանձն ասպետները և ամէն տեսակ աղանդաւորներ ու մոլեռանդներ... Մթնոլորտը լեցուն էր վառօդի գինովցուցիչ բուրմունքով, թմրուկ ու շեփորով, ճառերով, երգերով և թեւաւոր նշանաբաններով. «Ամենայն տեղ մահը մի է»... «Ազատութի՞ւն կամ մահ»... «Յաղթել՝ կամ թէ պատուով մեռնիլ»... Եւ դանտո-

նեան մարտակոչը— «յանդգնութի՛ւն, յանդգնութի՛ւն, դարձեալ ու միշտ յանդգնութի՛ւն»...

Ա՜հ, «խոհեմները», «հաւասարակշռուած» խելօքները, հանգիստ ու կուշտ փրթողները, պորտաբոյծ անասունները կը զարմանան, անշուշտ, երիտասարդներու, «խենթ ու խելառ տղաներու» այդ անզուսպ թռիչքներուն հանդէպ — անոնք չեն հայ յեղափոխութեան կոչեցեալ դատախազները։ Ամբողջ հոյակապ իտալական դիւցազնամարտը կատարեր են 25—30 տարեկան «զաւէլներ» և անոնց գրեթէ հասակակից էին Ֆրանսական Յեղափոխութեան մեծանուն գործակատարները։

Ու նոյն այդ երիտասարդներն էին, որ օր մը — զարհուրելի, ճակատագրական օր մը — Ղարաքիլիսէի բարձունքներուն, Սարդարապատի դաշտին վրայ գրոհ տուին խենթ մոլեգնութեամբ թշնամու ահաւոր ուժերուն դէմ ու փրկեցին Հայաստանի հողն ու պատիւը...

Երիտասարդութի՜ւնը — գաղափարական շարժումներու և բոլոր խիզախ ձեռնարկներու յառաջապահն ու դրօշակակիրը։

Երիտասարդութի՜ւնը — յոյսի և հաւատի, բոլոր ազնիւ կիրքերու խանդավառ մարմնացումը։

Երիտասարդութի՜ւնը — բռնակալական գնդակներու և կախաղաններու մշտատև ողջակէզը, ազատութեան հրդեհի յաւիտենական վառելանիւթը...

***

Ուժերու անհամեմատ անհաւասարութեամբ և մօտալուտ յաղթանակի հաւատք կը ծնէին յախուռն, ռոմանթիկ թռիչքներ։ Նպատա՞կը։ Գալոց Հայաստանի քաղաքական կա՞զմը... Անով շատ ալ չէին մտահոգուեր... «Բան մը, անշուշտ, պիտի ըլլայ»... «Բուլղարիոյ պէս բան մը»... «Լիբանանի պէս բան մը»...

Էականը կռիւն է, մնացածը երկրորդական է(*)։ Եւ կռիւ բոլոր ձե-

---

*) Կարծես նույն Լեռնախօսը կը հնչէր։ Եւ բուն խնդ վարիչներու շարքերում Լեոնյանը գործն էր, իսկ Եսայանը, ծրագիրը, ստացած կատուցումները՝ երկրորդական բաներ էին... Ուշագրաւ է, որ իր հիմնադրման օրերին գրեթէ ամբողջ 3 տարի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չունէր ծրագիր, տպած կամ գրուած... Թէև արդէն կուսակցական գործիչները ճանաչում էին երկրի շարք մը կենտրոններում, տեղեկագործութիւնը կը բանէր Թաւրիզի մէջ, զէնքերը կը փոխադրէին երկիր, իսկ Կովկասը սպառած էր դաշնակցական կոմիտէներու ցանցով։ Մինչդեռ ծրագիր եւ մարմնաւոր գործ,— այսպէս էր կարգախօսը։ «Մենք գործի կուսակցութիւն ենք»— շատոնց այսպէս բացատրած էին Դաշնակցութեան հիմնադիրները։ Զինակիր խումբ մը, որ մէկ

ւերը ընդունելի են, նուիրական։ Զա՛րկ տաճկին ու քիւրդին ամէն տեղ, ամէն պարագայի տակ։ Զա՛րկ և ներքին ոսոխներուն, ուրացողներու ընկերներուն, ամէն կարգի հայ ցեցերուն, դաւաճաններուն, լրտեսներուն, մատնիչներուն։ Զա՛րկ, վրէ՛ժ...

Եւ ի՜նչ խօսական ձեւեր կառնէր վրէժխնդրութեան տենչը... Ո՛չ միայն թշնամու, այլ և հայ մարդոց հանդէպ։ Յուսոփ գլխուն մէջ նրաւեր է անհուն գաղափար մը — Թոխմախեան լրտես մըն է, դաւաճան մը... Արաքէլ Թոխմախեան, Լարագի արծիւներէն, Խրիմեանի [illegible] աշակերտներէն, որ մը չարաչար կը խոշտանգուի Յուսոփ ձեռքով (կըսեն նոյնիսկ, թէ ողջ նետուեր է թոնիրին մէջ և այրեր), որովհետև շշուկ մը տարածուեր էր — բնաւ չփաստուած — թէ իբր նա պաշտօն ունէր թիւրք կառավարութենէն՝ լրտեսելու հայ յեղափոխականները Կովկասի ու Վասպուրականի մէջ*)։

Մեր բոլոր հին ընկերներէն միայն պարապատեր լռած ենք այդ եղերական դէպքի առթիւ, որ կատարուեր է առանց վերին մարմնի գիտութեան, զուտ անձնական կամ թայֆայական հողի վրայ։

Ահա ուրիշ ոճիր մը։ Նոյն 1891 թուականին Կերէկցեանը սպաննուեցաւ Էրզրումի մէջ, տեղւոյն Կեդր. Կոմիտէի որոշումով։ Սրտցաւ հայ մարդ մըն էր, մէկը 1882ին բացուած Կարնոյ գաղտնի ընկերութեան ղեկավարներէն, որ չորս տարի բանտ նստեր էր։ Անոր «յանցանքն» այն եղած էր, որ կը մերժէր հապշտապ յեղափոխական գործողութիւնները, խոհեմութիւն կը քարոզէր, կը յորդորէր երկարատև պատրաստութիւններ տեսնել։ «Ով մեզ հետ չէ, թշնամի է» — այսպէս խորհեր են Կերէկցեանի տարագլուխ ընկերները, վիճակ ձգեր են և վիճակն ինկեր է Արամ Արամեանի վրայ, որ և սպաններ է Կերէկցեանը։

Սարսափելին այն է, որ այդ երկու եղբայրասպան ոճիրներու հեղինակը կը հանդիսանան հայ շարժման երկու հինաւուրց գէմքեր, մէկը՝ Յուսոփ, վանեցի ֆէդային՝ միւսը՝ էրզրումցի Արամեանը, Աշոտ-Թաթուլ, որ արկածալից կեանք մը ապրեցաւ ու մեռաւ 1899ին թրքական կախաղանին վրայ, երեք տարուան բանտարկութենէն յետոյ։

Սպանութիւնը կատարելէ վերջ, Աշոտը փախաւ Կովկաս, ուր և ամբողջ տարիներ թաքնուեցաւ։ Կերէկցեանի եղբայրը երկար ատեն հետա-

---

տասնեակ ճառերէն ու դաշտյն կը փոխադրէր Հայաստան, աւելի մեծ արժէք ունէր քան տասնեակ ծրագրերը գալոց քաղաքական-ընկերային կարգերու մասին։

*) Դէպքը տեղի է ունեցեր 1891ին Նախավկայի վանքի մէջ։ Թոխմախեան վանեցի էր, բաւական ատեն ուսուցիչ եղած էր Ագուլիսի մէջ եւ վերջը վարդապետ ձեռնադրուած։

փնտռեց զինքը և չգտնելով, սպաննեց Թիֆլիզի մէջ Աշոտի մտերիմ ընկերներէն—Օգոյեանը, որ նոյն Կարնոյ Կեդր. Կոմիտէի անդամ եղած էր։

Դաշնակցութեան Կեդրոնը 1890 թուականին, Արամեանի ներկայութեան, դատապարտեց անոր քայլը և այդ առթիւ հրատարակեց յատուկ թռուցիկ մը։ Կեդրոնը հակառակ եղեր էր Կերեկցեանի դէմ արձակած վճռին և, այնուամենայնիւ, Կարնոյ կոմիտէն իրագործեր էր վճիռը։ Յեղափոխական կարգապահութիւնը դեռ խիստ կը կաղար այն օրերուն...*)

Վերյիշենք և Սարկաւագի պատմութիւնը, որ նոյնպէս դժուար է արդարացնել։ Ուրիշ նման դէպքեր ևս, տարաբախտաբար, եղեր են մեր յեղափոխական շարժման ընթացքին, — անխուսափելի, աւա՜ղ, նոյնիսկ մեզմէ աւելի բարձր ազգերու մէջ։ Յիշենք միայն Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը, երբ մարդիկ կը կոտորէին ամենաթեթեւ կասկածներու հիման վրա, մատնութեամբ կամ պարզ, անձնական թշնամութեամբ։ Հայկական իրականութիւնը միայն աւելի դաժան մեթոդներ կը բերէ այդ կարգի մարզանքներուն մէջ...

*) Հետագային, Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովին մէջ (1904 թ. Յունուար) պարզուեցաւ, որ Կերեկցեան դաւաճան մը չէր եղած, անշուշտ, բայց խիստ կրքոտ ձեւերով փորձած է իր պրոպագանդը նոր յեղափոխական գործիչներուն դէմ, անարգելով զանոնք հրապարակաւ, սրճարաններու, խանութներու մէջ...

IV

ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

Հայ շարժման գաղափարային ներշնչումները.— Քրիստափոր. Զաւարեան. Ռոստոմ.—

Անցաւ կամաց-կամաց գաղափարներու շփոթը, փարատեցաւ հետզհետէ ռոմանտիզմի մշուշը և Երիտասարդ Հայաստանը յանգեցաւ իրականութեան աւելի զգաստ ըմբռնումի — իր պարտականութեանց աւելի յատակ գիտակցութեան։ Սանձուեցաւ կուռ, կարգապահ՝ յեղափոխական կազմակերպութիւնը — Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը — իր ընդարձակ ճիւղաւորումներով, նախ Կովկասի, ապա Թուրքիոյ ու Պարսկաստանի մէջ, զատուեցաւ իր պատահական տարրերէն, դաստիարակուեցաւ անձնազոհութեան և զգաստ, առողջ հայրենասիրութեան ոգւոյն մէջ, իր մեծ վարպետներուն շունչին տակ։

Այդ վարպետներէն մէկը վաղուց աչքի զարնեցաւ գաղափարական մտաւորականութեան շարքերում, իր արտակարգ կազմակերպչական տաղանդով, մէկը՝ որուն վիճակուած էր ուժեղ ձեռքով դարբնել Կուսակցութեան ճակատագիրը —

Քրիստափոր Միքայէլեան։

Նախկին «աշխարհաքաղաքացի» Քրիստափորն էր, 80-ական թուականներու Թիֆլիզեան խմբակներու Քրիստափորը։ Նա, որ Թուրքահայաստանի դէպքերու ազդեցութեան տակ լքեց պարապ կոսմոպոլիտիզմի անապատը և հոգով-սրտով փարեցաւ հայ ազգային շարժումին։ Նա էր, որ Թիֆլիզի մէջ կը ղեկավարէր Մշեցիներու «ինքնազարգացման» խումբը — Արարօ, Մարգար վարժապետ, Քաւոր Պետրոս և այլն — կը սորվեցնէր գրել-կարդալ, բնագիտութեան դասեր կուտար և միաժամանակ կը դաստիարակէր զանոնք յեղափոխական ոգիով։

1880-ին՝ ուսումնաւարտ Թիֆլիզի Ուսուցչական Ճեմարանէն, ապա ուսուցիչ իր ծննդավայր Ագուլիսի մէջ, Րաֆֆիէն յետոյ, 1885—87ին՝ Ազատ ունկնդիր Մոսկուայի Համալսարանում, 1889ին՝ նորէն ուսուցիչ Ագուլիսում — այն ժամանակ, երբ Թիֆլիզը կապրէր խմորումի [illegible]

Հեռուէն կը գիտէր գալոց վարպետը կովկասեան մայրաքաղաքի հայ երիտասարդութեան իրարանցումը և հանդարտ, համեստ, առանց գաւամլէժի, առանց թմբուկի ու թմբլամի կը սպասէր իր անխուսափելի թատերամուտի ժամուն։ Եւ երբ ժամը հասաւ ու զինքը կանչեցին Թիֆլիզէն, նա գնաց ներկայացաւ իր կախարդիչ անձնաւորութեան ամբողջ թափով հակամարտ խմբումներու տենդային վիճաբանութեանց ժխորին մէջ, չէզոքացուց կեդրոնախոյս հակումները, հաշտեցուց ու միացուց հակոտնեաները և հարթեց ճամբան յեղափոխական միացեալ կազմակերպութեան։

Կոչուած էր մարդիկ կառավարելու, ծնած էր ղեկավար, առաջնորդ ըլլալու։ Դեռ բոլորովին երիտասարդ՝ նա հեղինակութիւն ու յարգանք կը ներշնչէր իր շրջապատին։ Պատկառելի գլուխ մը պրոֆէսորի, պետական մարդու. երկայն մօրուքով, դալուկ դէմքով ու խիստ իմացական արտայայտութեամբ. նայուածքը՝ աւելի խորհողի, քան յեղափոխական գործիչի — լուրջ, հանդիսաւոր, ինքնավստահութեան և արժանապատուութեան դրոշմը ճակտին. խորունկ ու խոհուն աչքեր, որ մեղմիւ կը պաղպաջէին ակնոցի ետևը և կը թափանցէին դիմացինին հոգւոյն մէջ. Նիհար, թուլակազմ մարմին մը, փոքր ինչ դանդաղաշարժ, քիչ խօսող, կուռ տրամաբանող, ընդհանրապէս պաղ, զուսպ, հաւասարակշռուած. Ներքը, սակայն — հրաբուխ մը, ազնիւ կիրքի խորանդունդ ծով մը, որ շարունակ կ'այլեկոծուէր ու դէպի գործ կը մղէր...

Գործի մարդն էր գերազանցապէս և գործի կուսակցութիւն մ'եղաւ անոր ստեղծած Միութիւնը իր ամբողջ տևողութեան ընթացքին։

Անվիճելի գերազանցութիւն մ'ունէր բոլոր միւսներուն հանդէպ։ Արթուն կը հսկէր, երբ ամէնքը քնած էին։ Եւ մինչ միւսները առհասարակ հետևող էին հոսանքին, քալող դէպքերու ետևէն, նա ինքը նախաձեռնող էր և ստեղծող։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը խոշոր չափով անոր ստեղծագործութիւնն է։ Գուցէ երբեք հայոց պատմութեան մէջ անհատ մը այնքան խորունկ չէ դրոշմեր իր կնիքը հասարակական գործի մը վրայ, իր արտակարգ իմացականութեամբ և արտակարգ նկարագրով։

Եւ այդ գործը հասկնալու համար՝ պէտք է ծանօթանանք վարիչին հետ, ծանօթանանք **վարիչներուն** հետ։ Պէտք է յիշենք Քրիստափորին հետ երկու ուրիշները, իր գաղափարի մտերիմները — **Զաւարեան** և **Ռոստոմ** — պէտք է ցուցադրենք, գէթ խոշոր գծերով, Հ. Յ. Դաշնակցութեան անբաժան **Երրորդութիւնը***)։

---

*) Հին ուխտակիցներու փաստագրէն.— Քրիստափորի, Սիմոնի, Ռոստոմի հին օրերու մտերմագոյն աշխատակիցներէն—կան դեռ, բարեբախտաբար, մէկ երկու վերա-

Շատ է գրուած երեքի մասին և տակաւին շատ պիտի գրուի։ Անոնց սիրող ընկերները, հազարաւոր գաղափարական յետնորդները իրենց ջերմ երկրպագութեան մէջ կրնան երբեմն մեղանչել չափազանցութեամբ ու մոլեռանդութեամբ. պաղ, անաչառ դիտողներն ալ, բարեկամ թէ հակառակորդ, չպիտի կրնան չխոստովանիլ անոնց բացառիկ կարողութիւնները ու հմայքը։ Եւ խոստովաներ են յաճախ։

Ի՞նչն է, որ այնքան կը մեծցնէ Քրիստափորը, ո՞ւր է անոր ժողովրդականութեան գաղտնիքը։ Նա չունէր բնաւ այն փայլն ու շուքը, որ յատկանիշն է հայոց աշխարհի մեծերուն։ Չունէր պերճ, գրաւիչ լեզու, ինչպէս Խրիմեան և չէր կատարեր անոր պէս քարոզչական խանդավառող թափօրներ։ Չունէր հրապարակագրի կոչում, տաղանդ, ինչպէս Նալբանդեան ու Արծրունի և չէր խօսեր անոնց պէս հայ ժողովուրդին՝ թերթերու, հանդէսներու բարձր ամբիոններէն։ Չէր գրեր բոցավառող ու լացցնող վէպեր, ինչպէս Րաֆֆի, չէր օժտուած խօսնակ բնարով, ինչպէս Պատկանեան, չէր կախարդեր բազմութիւնները թատերական բեմէն, ինչպէս Պետրոս Ադամեան։

Լռիկ, անշուք, համեստ մտաւորական մը, որու միակ արտաքին փայլը իր նուրբ, տանջուած, վեհօրէն գեղեցիկ, առաքելական դէմքի մէջ էր։ Շատեր չէին իսկ տեսած զինքը։ Ոչ ալ կարդացած իր սակաւաթիւ ու փոքրիկ դժուարամարս յօդուածները։ Բայց մէկ բան գիտէին ամէնքը. նա կազմակերպութեան գլուխն էր և ինքը գերագոյն կազմակերպիչը... Գուցէ այս տարտամ գաղափարը կար ամէնուն մէջ, որ այդ մարդը տարբեր խմորէ էր...

Բանաստեղծներ, վիպասաններ, հրապարակագիրներ ու դերասաններ շատ է ունեցած հայ ազգը, բայց կազմակերպիչ տաղանդներ սակաւ կը ծնին դարերով պառակտուած, անմիաբանութեան, ծայրայեղ անհատապաշտութեան ախտով մշակուած հայ անդաստանի մէջ։

Կազմակերպիչ ոգի... Այդտեղ է Քրիստափորեան հմայքի գաղտնիքը։ Հազուագիւտ առաջնորդ մը՝ որ իր բնածին իմացականութեամբ կը միացնէր և բարոյական խոշոր առաքինութիւններ. հաստատուն նկարագիր, անյողդողդ կամք, անսպառ մաքրութիւն և անկաշառ շիտակութիւն։ Կազմակերպչական իր ձիրքը Միքայէլեան ցուցաբերեց տակաւին երիտասարդ տարիքին մէջ, կուսակցութեան ծնունդի օրերուն, երբ իր առջև դրուած էր մեծ, կնճռոտ խնդիր մը — ի մի ձուլել այնքան տարբեր խմբակցութիւններ, ստեղծել կուռ, ներդաշնակ միութիւն մը՝ այն-

---

ապրողներ, պատմական տարիին մէջ։ Բայց ողջերու մասին առանձնապէս չպիտի խօսինք, կամ շատ քիչ, այս գրքին մէջ։

քան հակամարտ, կեդրոնախոյս տարրերէ. խնդիր մը, որու համար անհրաժեշտ էր իրօք արտակարգ կարողութեան տէր մարդ մը, մէկը՝ որ թէ՛ մտաւորապէս և թէ՛ բարոյապէս կանգնած ըլլար պատմական վայրկեանի բարձրութեան վրայ, մէկը, որ յեղափոխական անբիծ նկարագրի հետ ունենար և անսովոր տակտ, ճկունութիւն ու հաստատութիւն, մարդկանց ներաշխարհը թափանցելու ունակութիւն, գաղափարական գործակիցներ ընտրելու ձիրք, անաչառ և հաշտարար ոգի և մի իրօք հաւաքիչ վարչականներ:

Եթէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարիչ շրջաններուն մէջ ակիզբէն ի վեր, հակառակ այնքան չափազանց հարուածներուն ու ներքին խմորումներուն, իշխեց միշտ եղբայրական համերաշխութիւն, եթէ Կուսակցութիւնը տասնեակ տարիներու ընթացքին — հիմնադրի մահէն վերջն ալ — կարողացաւ միշտ ճողոպրիլ սուլթանական ու ցարական որոգայթներէն և ներքին, հերձուածային հոսանքներէն,— առոր գլխաւոր պատճառներէն, անտարակոյս, մէկն այն էր, որ այնտեղ, այդ կազմակերպութեան ծաւալուն խորշերուն մէջ կ'ապրէր միշտ, գէթ մասամբ, Քրիստափորի ոգին: Գաղափարական ընկերայնութեան ոգին էր այդ, որ այնքան ջերմութիւն, հմայք ու հրապոյր կը հաղորդէր դաշնակցական մթնոլորտին և որ կը բխէր մեր մեծ ընկերոջ ամէն մէկ խօսքէն, ժեսթէն, նամակէն:

«Սիրեցէք միմեանց»— կրկնէր մեզ յաճախ Նազարբեկեանի պարզութեամբ, առանց պաթէթիկ շեշտերու: Կազմակերպութեան արշալոյսէն մինչև իր եղերական մահը՝ կրկներ է միշտ այդ գեղեցիկ կարգախօսը. Նա ինքը սիրեր է միշտ իր գաղափարակից ընկերները և ձգտեր է նոյն սիրով տոգորել կուսակցական շարքերը: Հայ առաջդիմութեան ռահվիրաներէն գուցէ ոչ մէկը այնքան խորունկ չի զգացեր հայու անսէր, անբարիշտ բարքերը և ոչ մէկը չի թափեր այնքան յամառ ու բեղուն ճիգ՝ այդ ցեղային արատը գէթ մասամբ մեղմելու համար:

Քրիստափորի կեանքին նպատակն էր այդ: Նա գիտէր, որ հայ ազգի ազատագրութեան հսկայ գործը յաջողութեամբ պսակելու համար՝ անհրաժեշտ է հաւաքել մաքսիմում (առաւելագոյն չափը) ցեղի գործօն ուժերու, անհրաժեշտ է կերտել այդ ազատութեան գերագոյն գործիքը — յեղափոխական զօրաւոր Կազմակերպութիւն: Նա գիտէր, որ այդ գործիքը ազդու և տեւական դարձնելու համար, պէտք էր փշրել հայ մարդկանց դարաւոր անմիաբանութեան և տարամերժ, անիշխանական անհամաձայնութեան սառոյցը, իսկ այն փշրել կարող էր միայն սիրոյ անզուսպ, ջերմացնող ու կենսաբեր հոսանքը, միացած յեղափոխական կենցաղի, գծնցակ, ինքնին արդէն մաքրագործող ու զտող աշխատանքին հետ: Ահա թէ ինչու Դաշնակցութեան Յառաջամարտիկը, որ մեծ

կազմակերպիչ ըլլալով հանդերձ, եղաւ նաև մեծ առաքեալ ու քարոզիչ: Իր երկարամեայ կառիէրի ընթացքին Թիֆլիզէն-Քիշինև-Ռումանիա-Ժընև-Փարիզ-Սոֆիա-Յիլդըզ-Պոլիս—ամենուրեք նոյն յանկերգն է, որ կը հնչեցնէր այլ և այլ եղանակներով. «սիրեցէ՛ք, սիրեցէ՛ք միմեանց»...

Եւ սակայն, Նազարբեկեանի հեզ, գառնուկի դէմք մը չէր այդ: «Գառնուկը» մերթ ընդ մերթ առիւծի խոյանք ունէր, ցասումի ու ատելութեան հզօր պոռթկումներ, որոնք կը փոթորկէին իր հոգին, կը տարրալուծէին սովորաբար անխռով իր դէմքը: Բաւ է յիշել «Փորարիկ»-ի մոլեգնած, շանթահարող Քրիստափորը: Ելալքի դաւը նիւթող, հայ ժողովուրդի անզուսպ վրէժխնդրութիւնն անձնաւորող Քրիստափորը...

Նա լաւատես էր առհասարակ մարդկային բնութեան նկատմամբ, աչքը զօրաւոր ու թափանցող էր մարդոց լաւ գծերը նշմարելու համար և շատ անգամ է նա օգտագործեր Հայ Դատի համար այնպիսի մարդիկ, որոնց վրայ միւս ընկերները անյուսօրէն խաչ էին դրեր: Նա ինքը ընտել իր կախարդիչ ազդեցութեամբ կը բարեփոխէր ըմբոստ, յոռի նկարագիրները, ասես կը հիպնոսէր... Եւ այդ հիպնոսին մէջ գեր ունէր իր խօսքի ու տրամաբանութեան ույժը, իր բնական, ինքնայորդոր սէրը, գեր ունէր իր խորունկ հաւատն ու համոզումը, գաղափարային թռիչ ու վարակիչ մոլեռանդութիւնը, գեր ունէին իր ձայնի զալարումները, իր անոյշ, հաղորդիչ աչքերը և ամբողջ վեհափառ կեցուածքը... Իրողութիւնն այն է, որ Քրիստափորին դժուարութեամբ կը մերժէին, երբ նա կը դիմէր մարդոց այս կամ այն խնդրանքով (խօսքս, հարկաւ, քարասիրտներու և անյոյս ագէտներու, վատերու մասին չէ): Իրողութիւնն այն է, որ նա ուժեր դուրս կը բերէր ամայութենէն, գաղափարային նուաճումներ կ'ընէր այնտեղ, ուր ամենքս անզօր էինք: Պերճախօս չէր,— կազդէր նոյն իսկ առանց խօսելու, իր լուռ, խոհուն, մեղմամաղձոտ նայուածքով:

***

Կովկասեան իշխանութիւնները, բնականաբար, կը ճանչնային Հայ յեղափոխականներու առաջնորդը: Հետզհետէ խիստ էր անոր շուրջը: Քանի մը անգամ խուզարկուեցաւ ու ձերբակալուեցաւ: Առաջին անգամ 1891ին գարնան: Մէկ-երկու ամիս Մետեխի բանտը: Ապա աքսոր — Բեսարաբիա, Քիշինև, Ներսէս Աշտարակեցիի աքսորավայրը: Քիչ յետոյ իրեն միացաւ Զաւարեանը, որ Տրապիզոնէն վերադարձին նոյնպէս բանտարկուեր էր, ապա աքսորուեր:

Աքսորի մէջ ալ դադար չունի Քրիստափոր: «Դրօշակ»ն այլ ևս ան-

կարող էր հրատարակել Թիֆլիսի մէջ․ ժանդարմական խստութիւնները անհնարին դարձուցեր էին զայն։ Կը մնար փոխադրել «Դաշնակցութեան» մամուլը դէպի ազատ երկիրներ։ Այսպէս որոշուած էր դեռ նախքան աքսորը։ Առժամապէս Ռումանիոյ մէջ պիտի լոյս տեսնէր օրգանը։ Վիեննայի Մխիթարեաններէն գրկուած էին հոն տառերը։ Գործը պատահական ձեռքերու մէջ էր, հրատարակութիւնը կը յապաղէր։ Աքսորավայրը մօտ էր Ռումանիոյ սահմաններուն։ Քրիստափոր գաղտնի կանցնի սահմանը, կուգայ Գալաց և տեղական ուժերուն հետ փութով լոյս կընծայէ «Դրօշակ»ի մէկ թիւը ու կը վերադառնայ Թիֆլիս։ Կուսակցութեան օրգանը վերստին կը մնայ բախտի կամքին, մինչեւ որ Ռոստոմ կուգայ կառնէ տառերը և կը բերէ ազատ Զուիցերիա (1892 թ.), ուր կը հաստատւի վերջնականապէս մեր կուսակցական մամուլը*)։

***

Ընդհանուր էր սէրն ու յարգանքը դէպի մեր Երրորդութեան ամէն մէկ անդամը, բայց դուցէ ոչ ոք այնքան կը սիրէր, ինչպէս իր երկու մտերմագոյն զինակիցները — Զաւարեան և Ռոստոմ։ Եւ պաշտամունքը փոխադարձ էր։ Իւրաքանչիւրը հպարտ էր միւս երկուքով։

Գաղափարի եղբայրներ էին անոնք, հազար անգամ աւելի եղբայր, քան արեան եղբայրները։ Նման օրինակներ շատ չեն եղեր համաշխարհային պատմութեան մէջ։ Խանդավառ տարրեր՝ անոնք գիրար կը լրացնէին։ Երեք մեծ սիրեր միեւնոյն Ոլիմպի։

«Քրիստափոր և Սիմոն հակոտնեաներ են, բայց փոխադարձ լրացուցիչներ — կըսէր յաճախ Ռոստոմ, անոնց իսկ ներկայութեամբ, ընկերական զուարթ խօսակցութիւններու ընթացքին։

***

Եւ ահա Ռոստոմը։ Նա ինքն ալ խոշոր «լրացուցիչ» մըն էր, ինքն ալ ոչ պակաս անհրաժեշտ Երրորդութեան մէջ՝ թէ իր նուրբ իմացականութեամբ և թէ իր աւելի հանգիստ, հարթ ու հաւասարակշռուած խառնուածքով։ Միայն գիտէր ինքզինքը չեղել միւսներու աչքէ — և այդ կը-

---

* Առնեն մի կը շարժի գաղտնիկ, Ռոստոմի աղբյուրին մէջ, ապա գործը օրինական կերպարանք կը ստանա և «Դրօշակը» կը մտնի գիտական ազատ մամուլին ծոցը, շնորհիվ միջնորդության մեր բարեկամ **Ժորժ Ձավրիի**, Արմատական կուսակցության պատգամավորի, ինքն ալ խանդավառված ու գաղափարով լեղափոխական։

նէր սիրով, բնականօրէն, առանց ցոյցի ու կեղծ համեստութեան։ Մեծամտութեան արատը, որ իր հիւանդագին արտայայտութիւններով այնքան յատուկ է հայ մտաւորականին առհասարակ, խորթ, օտար էր մեր Երրորդութեան անդամներուն,— այն օտար էր մանաւանդ Ռոստոմին։ Դժուար է գտնել մեր հին ու նոր, ռուսահայ ու թրքահայ բարձր մտաւորականութեան շարքերուն մէջ ուրիշ դէմք մը, որ լինելով ի բնէ այնքան լայնօրէն օժտուած, ունենալով խելքի, humourի արիութեան ու անձնազոհութեան այնքան առատ պաշար մը, միեւնոյն ժամանակ այն աստիճան զերծ լինէր ինքնապաշտումի, փառասիրութեան, ունայնամտութեան հակումներէն, ինչպէս Ռոստոմ։

«Կատարե՛նք մեր պարտքը մեր թշուառ ժողովուրդի հանդէպ... «Փա՞ռք, ծա՞փ, դափնինե՞ր — ունայնութիւն ունայնութեանց»... Այդպէս կ'ըսէր մեզ անոր մշտազուարթ ու ժպտուն դէմքը, անոր իւրաքանչիւր խօսքը և ժեստը։

Գիծ մը՝ որ այնքան կը գեղեցկացնէ գաղափարական գործիչը, կուտայ անոր փայլ ու հրապոյր, կը դարձնէ զայն մտաւորականութեան ու զանգուածներու սիրելին*)։

Մոսկուայէն Թիֆլիս վերադառնալով (1890ին), Ռոստոմ իր ընկեր Զաւարեանին հետ առաջին քարոզներէն եղաւ նորածին Հ. Յ. Դաշնակ-

---

*) Քրիստափորը շատ կը սիրէր Զավարյանը, բայց առանձին քնքշություն մունէր դէպի Ռոստոմը։ Պէտք էր տեսնել, զգալ Քրիստափորի տառապանքը [illegible] իր սիրելի Քոչարի մասին։ Օր մը, մեկ անգամ, երբ [illegible] 1903ին, [illegible] ուժանակային պայթումի մասին, որուն [illegible] [illegible] Քրիստափոր [illegible] [illegible] ծանր հարուած է սպասում...

— Գիտե՞ս, մեզ մի ծանր ճակատ է սպասում...

[illegible] Քրիստափորը, որ [illegible] պիտի գանէր...

— Իմ ճաշով Ռոստոմը այդ պայթումի մէջ [illegible] «Դաշնակցութեան» ուժանակային գործի [illegible] Ռոստոմ դեռ ողջ էր եւ ինքը Քրիստափորի [illegible] Չարդարացաւ Քրիստափորի նախազգացումը. Ռոստոմ դեռ ողջ էր եւ ինքը Քրիստափորն էր, որ շուտով զոհ պիտի երթար ուժանակային աղէտատար [illegible]...

ցութեան և անոր ամենէն գործօն անդամներէն մէկը: Ծղնա գիւղէն էր, նոյն Գողթանէն, որ ծներ է Քրիստափորը: Ըմբոստ մըն էր արդէն Մոսկուայի Պետրովեան ճեմարանին մէջ, ուր մասնակցեր էր ուսանողական ծանօթ խմորումներուն: Սպարտական տիպ մըն էր, խստաբարոյ, չարքաշ կեանքի և դժնդակ աշխատանքի մարդ մը: Ֆիզիքապէս ամենէն ուժեղն ու յաղթանդամն էր Երրորդութեան մէջ, որու կրտսեր անդամն էր: Փոքր ինչ գանգաղ էր Քրիստափորի պէս և անոր պէս կամքոտ ու կորովոտ: Առողջ, համաչափ մարմին մը, միջահասակ, լայնաթիկունք և խոշոր, առնական գլուխ մը, խիտ ու ցցուն մազերով, կարճ ու ցանցառ մօրուքով: Աչքերու մէջ մշտական, հեգնախառն ժպիտ մը: Սուր ըմբռնողութիւն, որ օժտուած էր նաև սրախօսելու անսովոր կարողութեամբ: Վերին աստիճանի բարի, ընկերասէր և մարդասէր, ինչպէս իր երկու մտերիմները: Չափազանց պարզ իր շարժուձևի, կենցաղի մէջ:

Ժընեւում, 1892էն ի վեր, խմբագիրն էր «Դրօշակ»ի և ինքն իսկ գրաշարը: Տարի մը յետոյ, իրեն միացան նոյն կրկնակ պաշտօնին մէջ՝ Յովհան Դաւիթեան, Գարեգին Խաժակ, Սիմոն Ճիխեան և ուրիշներ: Թիֆլիզէն նոր, մտերմիկ ընտանիք մըն ալ հաստատուեցաւ Լեմանի ափերուն: Ռոստոմ — անոր իմացական, յեղափոխական գլուխը:

Գրելու ձիրք մը չունէր, թէև լաւագոյնն էր եղածներուն մէջ: «Դրօշակ»ի խմբագրապետն էր և ինքն առաջինը կը խնդար իր տխողումին վրայ: Յօդուած մը գրել, ճառ մը ըսել, բանախօսութիւն մ'ընել — ճշմարիտ տառապանք էր իրեն համար: Մեծ մասամբ ընկերներուն գրել կուտար «Դրօշակի» յօդուածները և ինքը սիրով կը շարէր: Մեր ամենէն զարգացած մեծ ընկերներէն էր: Քիչ կը կարդար, բայց լաւ կը մարսէր կարդացածը:

Խմբագրութիւնը և իր ամբողջ ժընեւեան կեանքը տաղտուկ կը բերէր ծնեալ գիւղացի-յեղափոխականին և 1895ի սկիզբները նա ձգեց «Դրօշակ»ը իր ընկերներուն, անցաւ Կովկաս ու նոյն տարուան ամառը մտաւ Թուրքաց Հայաստան, էրզրում, որպէս սամօվարի (ինքնաեռ) վաճառական:

***

Եւ ապա Սիմոն Զաւարեանը... Մաքրագոյնը մաքուրներէն: «Աշխարհիկ սուրբը», ինչպէս կ'ըսէին ոմանք կատակով: Որոշ կողմերով աւելի բոլորովին հակապատկերն էր Քրիստափորի: Ջիղերու խուրձ մը, որ մշտապէս կայծկլտէր ու կը բոցավառէր: Փոքրահասակ, վտիտ ու չորուտ, սիրուն, Ազնուական գլուխ մը, նուրբ դէմքով, թուխ վառվռուն

աչքերով: Համակ եռանդ, կեանք ու շարժում: Ըմբոստ, հպարտ, գերազանցապէս ուրոյն, անկախ նկարագիր մը: Երրորդութեան մէջ ամենէն գիտունն էր և գուցէ ամենէն հարցասէրը: Երեքին մէջ ամենէն աւելի թափառեր էր, շփուեր ժողովրդային զանգուածներուն հետ — և գլուխը լեցուն էր այլազան գիտելիքներով, տեսութիւններու պաշարով:

«Աշխարհիկ սուրբ»... Ոչինչ այնքան ճշտօրէն չի յատկանշեր գաղափարի այդ նահատակը, ինչպէս այդ զոյգ բառերը: Աշխարհիկ սուրբ՝ որ նահատակուեցաւ ո՛չ կրօնի սուրբերուն պէս, յանուն սին պաշտամունքներու և ոչ ամուլ քրիստոնէական խոնարհութեամբ, վիզը ծռած բախտի դաժան հարուածներուն տակ, այլ ընկաւ վեհագոյն իդէալի համար, անդուլ պայքարի ճամբուն, որպէս պարտաճանաչ զինուոր իր բարձր, նուիրական դիրքին մէջ:

Զինուոր — Յեղափոխութեան: Զինուոր — նաև բարոյական անաղարտ մաքրութեան: Շուրջ քառորդ դար, 1889-90ի երկունքի օրերէն ի վեր այդ անունը լեցուցեր էր արթնցող հայրենիքի մթնոլորտը, կովկասահայ երիտասարդութեան շրջանները. շուրջ քառորդ դար այդ երիտասարդութիւնը գիտէր, որ հայոց մռայլ երկնքի տակ, չոր նիւթապաշտ բարքերու խոպան աշխարհի մէջ Զաւարեան անունը ջինջ գաղափարականութեան անուն մըն էր, վսեմ երազներու և խիզախ ընդվզումներու անուն մը, անվերապահ զոհողութեան և անկաշառ ազնուութեան անուն մը:

Կուգար Լոռիի պատմական բարձունքներէն, ուրկէ եկեր են շարք մը նշանաւոր հայ մարդիկ — Լոռու-Մելիքեան, Յովհաննէս Թումանեան (բանաստեղծ), Յովսէփ Արղութեան (Իշխան), Աւետիք Սահակեան (Հայր Աբրահամ) և այլն: Իգահատ գիւղն էր ծննդավայրը, — տարօրինակ գիւղ մը, ուր ռամիկ գրեթէ չկայ, ամենքն ալ ազնուական են:

Ազնուական — և ինքը Սիմոնը, ազնուական՝ մտքով, հոգով, բարքով:

Մոսկուայի մէջ, նոյն Պետրովեան ճեմարանում, իր ընկերներուն պէս տարուեցաւ ուսանողական շարժումներով, բայց երբ, ուսումնաւարտ, վերադարձաւ հայրենիք, թողուց անոր մէջ աշխարհաքաղաքացիական երազները և ինքն ևս, միւսներուն պէս, համակուեցաւ ամենաբուռն հայրենասիրութեամբ:

1890 թուականէն ի վեր նա կը դառնայ Կուսակցութեան տիրական դէմքերէն մէկը: Լինելով հանճարեղ ուժեղ, շեշտուած անհատականութիւն իր ինքնատիպ մտակազմով, խառնուածքով ու գիտական պաշարով, Զաւարեան եւս առաւել սիրուած ու յարգուած էր իր բարոյական առաքինութիւններով: Ժողովուրդը իրեն մօտեցող գործիչներուն մէջ ամենէն առաջ այդ բարոյական արժէքներն է, որ կը փնտռէ, և եթէ անոնք չկան, եթէ չկայ մաքրութիւն, շիտակութիւն, անձնուիրութիւն, ոչ մի խելք, իմա-

ցականութիւն չէ կարող շահիլ ժողովրդեան սիրտը։ Կը շահի դուցէ ժամանակաւորապէս — ոչ երբեք յարատեւօրէն։ Մարդ-անհատը այնքան աւելի արժէք կը ստանայ իր շրջապատի աչքին, այնքան աւելի կը վաստկի համակրանք ու արժէք, որքան աւելի կը շեշտուին անոր մէջ բարոյական, քաղաքացիական առաքինութիւնները։ Առանց ատոնց՝ չկայ իսկ ճշմարիտ մտաւորական մը։

Դիւրին բան չէ մարդ ըլլալ մեր հայկական միջավայրում։ «Աշխարհիկ սուրբը» — նպատակադրուած, անշուշտ, իր առողջ, բնատուր հակումներէն — ինքն էր մշակեր իր բարոյական անձնաւորութիւնը, ինքն էր ձուլել իր քաղաքացիական պատկերը և մէկն էր այն սակաւաթիւ ընտրեալներէն, որոնք կրնան ըսել հպարտութեամբ.— Homo sum, ես մարդ եմ»…

Ու վա՜յ անոր, որ կը փորձէր սուտ ձգել այդ անբիծ, մարդկայնօրէն պատկերին վրայ… Վտիտ մարմինը կը ծառանար անիրաւ հակառակորդին դէմ՝ անհող և անողոք։ Ահա բանի մը ուրիշ գծեր.

«Դաշնակցութեան» երկրորդ մեծ առաջնորդը յար և միշտ կը քարոզէր շարքերուն ծայրայեղ խնայողութիւն կուսակցական դրամներու մասին։ Ու իր անձնական ընթացքով օրինակ կուտար ընկերներուն։ Այնքան կը քարոզէր խնայողութիւն, որ ընկերներէն ոմանք մանաւանդ կ'անուանէին զինքը։ Խնայողութիւնը կուսակցական դրամներուն վերաբերմամբ անոր աչքին համանիշ էր ազնուութեան ու ցինք գաղափարականութեան։ Երբ 1903ին Կիլիկիա գնաց և տեսաւ տեղւոյն զինուոր ընկերներու շռայլ, անհաշուական, անարդարանալի ծախսերը կուսակցական գանձարանէն, վայրկեան մը, տարուած կսկիծէն կորսնցուց իր հոգեկան հաւասարակշիռը, ծառացաւ զեղծարար ընկերներու դէմ, որպէս Միքէլ Անջելոյի խարազանող Յիսուսը.

— Դո՛ւրս Հ. Յ. Դաշնակցութեան սուրբ տաճարէն, դուք յեղափոխական չէք, այլ գող ու աւազակներ…

Լուծեց անարժան մարմինը, դատի կոչեց զեղծարարները Կուսակցութեան գերագոյն ատեանին առջև և անոնք դուրս վտարուեցան շարքերէն և Սիմոն վերագտաւ իր հոգեկան անդորրութիւնը։

Տեսակ մը ֆիզիքական զարշանք ունէր դէպի բոլոր փառամոլները, ցուցամոլները, աթոռամոլները։ Իսկ համեստութեան ու խոնարհութեան կատարելատիպ մըն էր և կ'ատէր կարիերիստները*) մինչեւ հոգու խորքը։ Ու կուզէր, առանց յաւակնոտութեան, մաքրել իր կուսակցական շարքերը նոյն համեստութեան ու անշահախնդիր անձնուիրութեան

*) Ասպարէզի ու անձի փառքի հետամուտներ։

մէջ, առանց որոնց յեղափոխական սուրբ գործը չէր կարող քալել, գաղափարական կազմակերպութիւնը չէր կարող ապրիլ։

Ա՜հ, երբ կուզէք լսել հայ հասարակական կեանքի ուշագրաւ առեղծուածներէն մէկը — իմանալ, թէ ի՞նչպէս, ի՞նչ հրաշքով մեր ցաք ու ցրիւ, դարերով անմիաբան ու պառակտուած, անհատապաշտ ու գաւառամոլ ցեղին մէջ ստեղծուեցաւ և ամրօրէն քառասուն տարի կանգուն մնաց, անհամար փոթորիկներու մէջ, հայ ծաւալուն քաղաքական կազմակերպութիւնը — երբ կուզէք հասկնալ այդ հրաշք-երեւոյթին գաղտնիքը, յիշեցէ՛ք ընկավարները. յիշեցէ՛ք, որ կազմակերպութեան գլուխ էին կանգնած բուռ մը Զաւարեաններ…

Խոնարհ, համեստ, զերծ գռեհիկ ու մեծամոլ ժեսթերէ — այդպէս բնորոշեցինք զաւարեանական բնաւորութեան մէկ կողմը։ Այդպէս էր նա անգամ փառքի գագաթնակէտին, երբ, 1906ին, ողջ կովկասեան հայութիւնը ի դէմս Էջմիածնայ Եկեղեցական ժողովի, վաթսուն պատգամաւորներով, ընտրեց զինքը գրեթէ միաձայն այդ պատմական համագումարի նախագահ։

Ու տակաւին, փառքի — ազնիւ փառքի — մտահոգութիւնը միանգամայն խորթ, օտար չէր մեր ընկերոջ։ Նա Ռուստամ մը չէր, լռիկ-մնջիկ կորած, քաշուած լոյս հրապարակէն դէպի խուլ անկիւնները։ Զաւարեանի խառնուածքը ըմբոստ էր այդ ձեւի համեստութեան դէմ։ Նա կը ձգտէր դէպի գործի լայնօրէն հրապարակը, դէպի առաջին շարքերը, նա կը ձգտէր… դէպի լոյսը։ Պատնէշներու, մարտական բարիկադներու գագաթնե՛րն էին, որ կը հրապուրէին զինքը և նա կը մղէր տարերայնօրէն դէպի հոն, իր մտքով և հոգեկան ուժերու հպարտ գիտակցութեամբ, երբեք չտարուելով մանր, անձնէ փառասիրութիւններով, այլ տոգորուած մէկ տիրական բաղձանքով — փութացնե՛լ հայ դատի յաղթանակը, գո՛րծ կատարել բան կարելւոյն արագ ու ընդուն և առաջնորդել անօգնական զանգուածները դէպի իտէալը։

Հարուստ ու բազմազան է իր կեանքը Թիֆլիսի մէջ։ Գիւղատնտես է — Կովկասի առաջնակարգ գիտնական մասնագէտներէն — կառավարութեան պաշտօնեայ է, թերթերու աշխատակից է և միանգամայն գաղտնի աշխատաւոր է, քարոզիչ և կազմակերպիչ։ Ուր որ հանրօգուտ գործ մը կար, երիտասարդական մի հաւաքոյթ, գաղափարային մի հանդէս կամ ըմբոստացման մի արտայայտութիւն, ցոյց ընդդէմ յոռի բարքերու, ցոյց ընդդէմ կառավարութեան,— Զաւարեան միշտ հոն էր և միշտ առաջին շարքերուն մէջ։ «Մշակ»ի և Արծրունիի յոբելեանական հանդէսին առաջնակարգ կազմակերպողներէն մէկն էր նա և կը պահանջէր, որ այդ հանդէսէն հեռու պահուին ցուցամոլներն ու փառամոլ-

ները նոյն իսկ Մշակի ամենամօտիկ աշխատակիցներէն... Իսկ երբ 1892ի վերջերուն, նոյն Արծրունիի աննախընթաց յուղարկաւորութիւնը կը կատարուէր Թիֆլիսի մէջ, երբ կառավարչապետի հրամանով ոստիկանութիւնը միջամտեց ու չէր թողլ տար, որ յիսուն հազարնոց ժողովրդական թափօրը ուղղուէր Գոլովինսկի կոչուած կեդրոնական պողոտայով,— խումբ մը երիտասարդներ արհամարհեցին կառավարչապետին հրամանը, գլուխ անցան հսկայ թափօրին, տարան իրենց ետեւէն զանգուածը եւ պատռեցին ոստիկանական շղթան, դուրս բերելով դագաղը գլխի մեծ պողոտան... Զաւարեանն էր ըմբոստներու յառաջապահը եւ ամենէն յանդուգն առաջնորդը*)։

Այդ առաջին թռիչքներն արդէն կը յատկանշէին ապագայ գործիչը։

Գերազանցապէս անհատապաշտ (individualiste) խառնուածք մ'ունէր, բառին, սակայն, արեւմտեան իմաստով, ոչ հայկական։ Որքան ալ կը սիրէր ժողովուրդը, որքան ալ սրտով նուիրուած չինէր զանգուածներու դատին, իր ջերմ ու խորունկ համակրանքը գիտակից անհատներու կողմըն էր, խիզախ, ձեռներեց, վճռական, արի փոքրամասնութեան կողմը։ Զաւարեանի ըմբռնումով այդ անհատներն են, որ կը նուիրեն համաշխարհային պատմութիւնը, քարշելով իրենց ետեւէն կոյրի, յետամնաց, սովոր անգիտակից, զանգուածը։ Կը մերժէր, հետեւաբար, մարքսեան տեսութիւնը, որ գերակշռող տեղ կուտայ զանգուածներուն եւ երկրորդական, երրորդական դեր միայն կը յատկացնէ անհատներուն (ղեկավարներուն, հերոսներուն)։

1895 թ. հոկտեմբեր 7 թուակիր նամակի մը մէջ հետեւեալը կը գրէր Թիֆլիզէն Ժընեւի ընկերներուն.

—«Ամբոխի վերայ ազդեցութիւն կունենայ աւելի համարձակը։ Ես թեկուզ, նոյն իսկ սոցիալիստների հետ համամիտ չեմ, որ ամբոխն է ազդում անհատի վերայ։ Ընդհակառակն, անհատները, հերոսներն են տանում ամբոխին հոգեբանական տեսակէտից։ Կարլայլը, Միխայլովսկին կարծես աւելի արդարացի են»...

Անշուշտ, 1895ին արդէն Զաւարեան եւ իր գինակիցները եկած էին այն համոզման, որ հայկական մեծ շարժումներ կազմակերպելու համար, դժուար է յոյս դնել ժողովրդային մեծ զանգուածներուն վրայ եւ որ գործը պիտի տանին իրենց ուսերուն բեռը, արի ու գիտակից փոքրամասնութիւնները, որոնք պիտի ձգտին քաշել իրենց հետ ծոյլ ու հլու

*) Ուսանողության առաջին մեծ ցույցն էր, որի հետևանքով տեղի ունեցան բազմաթիվ ձերբակալություններ ու բանտարկություններ։ Բանտարկվածների մեջ էր, բնականաբար, Զավարյանը։

հպատակութեան մէջ մարզուած ամբոխը։ Նոյն համոզումին եկած էին և Թուրքահայ ըմբոստ մտաւորականներէն յառաջադոյնները, առանց Կարլայլ ու Միխայլովսկի կարդալու։ Նոյն համոզումն են ունեցած աշխարհի բոլոր յեղափոխական շարժումներու գրեթէ բոլոր պարագլուխները։

Եւ ինչպէս բոլոր երկիրներու մէջ, նմանապէս Թուրքաց Հայաստանում յեղափոխական գիտակցութիւնը տարածուած չէր ողջ Թուրքահայ ընդհանրութեան վրայ, այլ միայն ամուր խարսխուած էր ընտիր, աչքաբաց փոքրամասնութեան սիրտերուն մէջ։ Երբ որոտաբերան կոչերուն ու յօդուածներուն մէջ ոմանք կը գրէին, թէ ընդհանուր ապստամբութիւնը պիտի պայթի տրուած ազդանշանին վրայ, երբ կը գրէին, թէ ժողովուրդը ամենուրեք պատրաստ է ոտքի ելնելու մէկ մարդու պէս, անոնք միայն բանաստեղծական ոճեր էին, որ երբեմն պարագլուխներն ալ կը գործածէին ազիտացիական նպատակով, մթնոլորտը էլեկտրականացնելու, բոցավառելու միտումով։

Սիմոն Զաւարեանի գրիչը կամ լեզուն չէին հանդուրժեր նման բեմբասացութիւն։ Նա բնազդային հակակրանք ունէր դէպի այն բոլոր հռետորները, որոնք վայրկենական յաջողութեան համար կուզեն ուռցնելու իրողութիւնները, վարագուրելու կացութեան ստուերները եւ շլացնելու իրենց լսարանը մեծաշռինդ յայտարարութիւններով ու գուշակութիւններով։

Այդ անվախ մարդը մէկ վախ ունէր միայն — կեղծել իրականութիւնը, արտասուրել ճշմարտութիւնը։ Եւ ճշմարտութեան նշանաբանը կը հետապնդէր գինքը իր ամբողջ երկարամեայ քարոզչութեան ընթացքին։ Ոչ մի կեղծիք, ոչինչ շինծու, անհարազատ, ոչինչ գերառաձական...

Հ. Յ. Դաշնակցութեան քարոզիչն էր նա եւ դատախազը միանգամայն — չկար մի հարցի ընկերական ժողով, ուր նա չխարազանէր բարոյական այլասերումները եւ չհռչակէր յաւիտենական պատգամները ուղղամտութեան, ազնուութեան, գաղափարային կարգապահութեան... Հայկական շարժումը անոր աչքին, գերազանցապէս կրթիչ ազդակ մըն էր եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անոր համար միջոց մըն էր՝ ոչ միայն հայ դատը հետապնդելու, այլ եւ հայ ազգը դաստիարակելու, անոր բարոյական մակարդակը բարձրացնելու... Այդպէս կ'արտայայտուէր նա անգամ մը եւս Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովին, իր մէկ երկար բանաձեւի մէջ, որ «Կարգապահական» խորագրին տակ կը պահուի Կուսակցութեան արխիվներում։

«Նկատելով — կ'ըսէ Զաւարեան — որ աշխատանքի շահերի պաշտպանութիւնը հանդիսանում է մեր ծրագրի հիմնական կէտերից մէկը, իսկ անգործունէութիւնը տանում է մարդկանց անբարոյականութեան և

ապրուստի բեռը, բայց ծնու միջոցների դիմելու, որ զգում է Կազմակերպութեան վարիչը, ժողովը որոշեց՝ ա) որ ամէն մի դաշնակցական օժտուած լինելու է ազնիւ մարդին վայել բարոյական ու յեղափոխական յատկութիւններով, բ) որ ամէն մի դաշնակցական, ուր որ էլ նա գտնըւի, տարածելու է իր գաղափարները Խօսքով և մանաւանդ կոնկրէտ գործերով, գ) որ ամէն մի զինւոր, կամ այլ կարգի յեղափոխական, արտասահմանում կամ երկրում, երբ նա ամբողջովին Կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ չէ, իր ապրուստը ապահովելու է իր ազնիւ աշխատանքով»...

***

Այսպէս էր ահա՛ մեր ղեկավարող Երրորդութիւնը։ Տարբեր իրենց խառնուածքով՝ երեք ընկերները կը կազմէին լիակատար ներդաշնակութիւն։ Զաւարեանը, իբրև ամենէն տաքն ու ըմբոստը, միշտ ընդդատող ու հարւածող, Քրիստափորն ու Ռոստոմը, իբրև աւելի հանդարտ, հաւասարակշռուած բնաւորութիւններ,— անոնք երեքով կը կազմէին Մեծ Եռեակին բիւրեղեայ կորիզը, որ մտքի ու հոգու անզուսպ ճառագայթումով հետզհետէ կարգաւորէր հայ գաղափարային անդաստանը և կանգնեցնէր Հայոց ազատութեան փաղանգը։ Տարաձայնութիւններ, հարկաւ, կը ծագէին երեքի միջև, գժտութիւններ, բուռն վէճեր, հարկաւ, տեղի կունենային, բայց անոնք անզօր էին քանդելու գեղեցիկ ներդաշնակութիւնը, անզօր էին խախտելու — **կարիքը**։

V

ԾՐԱԳԻՐ, ՏԱԿՏԻԿ, ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՅԵԱՑՔ

Առաջին համագումար — Ընդհանուր ազատագրութեան խնդիրը.— Արամ Արամեանի առաջարկը.— Անհատական տեռոր.— Զէնքի փոխադրութիւն և ժողովուրդի մարզում.— Յեղափոխութիւն և զանգւածային հաղթրանութիւն.— Կազմակերպութեան ձեւ.— Կեդրոնացում և ապակեդրոնացում.— Յոնան և Զաւարեան.— Անփութութիւնը ծրագրային խնդիրներու հանդէպ.— Քաղաքական և տնտեսական պահանջներ.— Ժողովրդապետութիւնը՝ Կուսակցութեան հաւատամք.— Ընկերվարական հովեր.—

Եւ ահա 1892ի աշնան Ընդհանուր ժողովը։ Առաջինը Կուսակցութեան ծնունդէն ի վեր։

Ներկայ էին գլխաւոր ղեկավարներուն հետ, ի միջի այլոց, Արամ Արամեան (Էրզրումէն), Տերախմի Բեոին, Պետօ, Արարօ, Նիկոլ-Դուման, Յովսէփ Արղութեան, Յոնան Դաւիթեան։

Ժողովները տեղի կունենային ջղայնացած մթնոլորտի մէջ (Թիֆլիզում), ռուսական ժանդարմերիայի արթուն հսկողութեան տակ։ Ընկերները շարունակ կը փոխադրէին թաղէ թաղ, տունէ տուն։

Եւ այսպէս, վերջապէս, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարեւորագոյն գործիչներու այդ անդրանիկ համագումարին մէջ, քննութեան դրւեցան ծրագրային, տակտիկային ու կազմակերպչական խնդիրները, շօշափւեցաւ անգամ կուսակցական ընդհանուր, ընկերային աշխարհահայեացքի խնդիրը, թէև ծրագիր, տակտիկ, աշխարհահայեացք ու նման բառեր շատ քիչ կը հոլովւէին այն ատենները կազմակերպութեան լայն շրջաններուն մէջ, չէին հետաքրքրեր մանաւանդ մեր մարտական շարքերը։ Կը խորհէին, թէ տակտիկը, գործելակերպը երկար քննութեան պէտք չունէր արդէն, նոյն իսկ ղեկավարներուն շրջանում։

«Զէ՛նք և զինավարժութիւն Թուրքահայ ժողովուրդին՝ ինքզինքը պաշտպանելու և կռիւ պատրաստելու համար»— այս բանի մը բառերուն մէջ կամփոփւէր տակտիկի հրատապ պահանջը։ Այլ եւ խօսք չկար ընդհանուր ազատագրութեան մասին — բառ մը, որ յաճախ կար-

տասանելէ երիտասարդ ու խանդավառ տարրերու համակրութիւններում և որ անգամ մը երեւցեր էր նոյն իսկ Դրօշակեան մէկ յօդուածի մէջ…

Ցնորք մըն էր այդ ընդհանուր ապստամբութիւնը: Երբեք, ոչ մէկ երկրի մէջ ամենէն հզօր յեղափոխական կազմակերպութիւնները չեն կարողացեր իրագործել այն։ Ոչ իսկ Դանտոններն ու Միրաբոները կըրցան տանիլ Մեծ Յեղափոխութեան գոռ ալիքը դէպի Ֆրանսայի բոլոր կողմերը, և փոթորիկը մնաց մեծ մասամբ կեդրոնացած մայրաքաղաք Փարիզին մէջ։ Ոչ իսկ Գարիբալդի և Մաձինի յաջողեցին ընդհանրացնել ապստամբութիւնը Իտալիոյ այնքա՜ն նպաստաւոր աշխարհագրական միջավայրում, ուր Ալպերէն մինչև Պալերմօ հոծ, միապաղաղ իտալական ժողովուրդ մ'ունէին և թիկունքն ալ անկախ Պիեմոնտ մը։

Եւ առաւել ցնորք մըն էր ընդհանուր ապստամբութիւնը մեր, հայկական պայմաններուն մէջ… Ուստի ոմանք կը քարոզէին մասնակի խլրտումներու, անհատական և խմբական ընդվզումներու, ահաբեկումի, տեռորի անհրաժեշտութիւնը։

Այդ տակտիկի արծարծողն եղաւ, 1892ի Համագումարին Կարնոյ պատգամաւորը, Արամ Արամեան (Աշոտ-Թաթուլ)։

— «Անհատական տեռոր թուրք կառավարական պաշտօնեաներու և հայութեան ամէն կարգի թշնամիներուն դէմ, քանի որ մեր ակար ու ցրուած ժողովուրդին համար ընդհանուր ապստամբութիւնը անկարելիութեան չափ դժւար է»— այսպէս կը փաստարանէր Աշոտը համոզուած ջերմով։ Ու կ'աւելցնէր. «Տեռորը կատարելէ յետոյ երբեք փախուստ չտալ, այլ կանգնիլ տեղն ու տեղը և յայտարարել, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշներու մասնակցութեան ու գրգման, որպէսզի իր քայլի համար պատասխանատու չկոչւին ուրիշները»…

Ժողովը մերժեց այդ առաջարկը— այսպէս կը վկայէր Քրիստափոր («Դրօշակ», 1889, թիւ 8)։ Ընդունելի էր, ի հարկէ, տեռորը ընդդէմ ներքին ոսոխներու՝ լրտեսներու, մատնիչներու։ Թաթուլ զանազանած ձգեց կազմակերպութիւնը և գնաց թափառելու մէկ երկու տարի, ապա ներքէն մտաւ գործօն շարքերուն մէջ և վերադարձաւ երկիր, Դժոխքի ու այլ խմբապետներու հետ։

Ժողովի ընդհանուր տրամադրութիւնն այն էր՝ որ առաժամապէս կազմակերպութեան ճիգերը կեդրոնանան զէնքի փոխադրութեան, ժողովուրդի զինման ու մարզումի աշխատանքին շուրջ։ Զգաստ դիտողներ՝ մեր ղեկավար գործիչները հասկցեր էին, որ հակառակ երիտասարդ տարրերու հանուր խանդավառութեան, ժողովուրդի լայն զանգուածները պատրաստ չէին բնաւ համատարած շարժումի համար…

Ընկերային գիտութեան տարրական դրութիւններէն մէկն է այս

ճշմարտութիւնը՝ որ զանգուածներու հոգեբանութիւնը ամէն տեղ, անգամ արեւմտեան յառաջադէմ ազգերու մէջ, ընդհանրապէս նորատեաց է (misonéiste), որ լայն խաւերը առհասարակ մեծ դժւարութեամբ կը մարսեն նորոյթներու և յեղաշրջումներու գաղափարը։ Սովորութեան գերին են զանգուածները, կրաւորական, հլու հնազանդ, առէպ նոյն իսկ ճակատագրապաշտ, սովոր՝ անտրտունջ տանելու լուծը…

Այդպէս է մանաւանդ յետամնաց ազգերու մէջ, այդպէս է Հայոց իրականութեան մէջ, ուր ստրկութեան բնակալութիւնը բացարձակ է, ուր տարկամութեան բնազդը խոր արմատներ ձգեր է դարերէ ի վեր ամենէն գարշելի լուծին տակ… Րաֆֆին եւ ուժով շեշտեր է ա՛յդ երեւոյթը իր Կայծերին մէջ, ուր կը յայտարարէ Ալյանի բերնով, որ «ամբոխը», զանգուածի վրայ մեծ յոյսեր դնելու չէ, որ թուրքահայոց ընդհանրութիւնը չպիտի շարժի ազատութեան կռւի համար և որ միակ յոյսը գաղափարական փոքրամասնութիւնն է։

* * *

Կազմակերպութեան ձեւի խնդիրն եւս երկար քննութեան առարկայ եղաւ այդ Առաջին Համագումարին մէջ, և ընդունեցաւ ծանրակշիռ որոշում մը։ «Դաշնակցութեան» Կեդրոնը, որ մինչ այն լաւ-վատ կատարեր էր իր պաշտօնը, վերացաւ և այնուհետեւ Կուսակցութիւնը սկսաւ գործել ապակեդրոնացման նշանաբանին տակ։

Կազմակերպական այդ սիստեմը, որ լայնօրէն կը քաջալերէ տեղական ձեռներէցութիւնը և մղում կուտայ ընկերային բոլոր ուժերուն, հրամայական թելադրանքն էր նախ և առաջ հայ ժողովուրդի աշխարհագրական կացութեան։ Հայ ազգը — ցար ու ցրիւ Վանէն մինչեւ Կիլիկիա, Թաւրիզէն մինչեւ Թիֆլիզ և հեռաւոր գաղութները… Տարածութիւն-ազդակը ինքնին արգելք մըն էր խիստ կեդրոնացած ղեկավարութեան և միօրինակ գործունէութեան դէմ։ Առոր աւելցուցէք մտայնութեանց ու բարքերու տարբերութիւնները հայութեան տարբեր հատուածներու մէջ։ Դարերով զատուած և իրարմէ խորթացած, այդ հատուածները առաջին անգամը կը կոչւէին ընդհանուր, համազգային գործի մը համար…

Ապակեդրոն սիստեմի ջերմ փաստաբաններ էին՝ Յովնան Դաւիթեան*)— որ այդ սիստեմի խոշոր առաւելութիւնները դիտել էր գիւղե-

*) Դաշնակցության ամենէն մաքուր, հին, գաղափարական անդամներէն էր Յովնանը, որ 1887ին Վարդանի ու Նիկոլ-Դումանի հետ Շուշիի թեմականը ա-

քական կարգերու մէջ — և մանաւանդ Զաւարեան, որ իր անհատական խառնուածքի մղումով իսկ՝ համոզուած ախոյեանն էր տեղական ինքնավարութեան, ոչ միայն յեղափոխական շարժումներու մէջ, այլ և հանրային-քաղաքական կեանքում. Հետագային գրքոյկ մը նուիրեց այդ խնդրին, Ապակեդրոնացում խորագրով։

Պէտք է լայն իրաւունքներ տալ տեղական մարմիններուն, դաշնակցական կոմիտէներուն, կ՚ըսէր Զաւարեան. այդպէս միայն Կազմակերպութիւնը կարող է աճիլ և բարգաւաճիլ... Անհնարին է, որ Կեդրոնական Մարմին մը, բացարձակ լիազօրութիւններով օժտուած, Թիֆլիզէն, Պոլսէն, Ժընեւէն կամ Լոնդոնէն հրահանգներ արձակէ հայութեան բոլոր վայրերու տեղական գործունէութեան համար։ Թո՛ղ Կուսակցութեան Ընդհանուր Ժողովը որոշէ ընդհանուր սկզբունքներն ու տակտիկը, բայց թո՛ղ իւրաքանչիւր վայրի շրջական մարմինը ինքը վարէ իր տեղական գործերը, ինքը նախաձեռնէ և կատարէ, ղեկավարուելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներէն։

Ապակեդրոնացման դրութիւնն եւս, անշուշտ, իր խոշոր անպատեհութիւններն ունէր և երբեմն կը քաշքշէր տեղական մարմիններու, անհատներու ինքնագլուխ, քմահաճ, անիշխանական արարքները... Հարկ էր խուսափել ծայրայեղութիւններէն։

Իրականին մէջ գոյութիւն ունէր յայտնի կեդրոնացում մը. այս կամ այն խոշոր ձեռնարկը ունէր տեղ կը կատարուէր առհասարակ կեդրոնական ղեկերու գիտութեամբ ու հաւանութեամբ (օրինակ, Օսմանեան Պանքայի գէպքը, Խանասորի արշաւանքը և այլն)։ Եւ այդ կը լինէր, ի հարկէ, ոչ բռնադատեալ, այլ ինքնայօժար, ընկերական ձեւով,

---

սարտուկէ յետոյ, գնաց Թամանեան ընկերոջին գիտութիւններում մշակի նախարարածին մէջ, ապա մեկնեցաւ Թաւրիզ ուսուցչական պաշտօնով, մտերմացաւ այնտեղ Ռոստոմին — որու հետ կապուած մնաց ամբողջ կեանքը անխզելի եղբայրական կապերով— եղաւ նրանց քարոզիչ (խօսքով) և խղճմիտ, անխոնջ գործիչ, մասնակցեցաւ մեր անդրանիկ Ընդհանուր Ժողովին, ապա 1893ի վերջերը վերադարձաւ Ժընեւ. 2-3 տարի վարեց «Դրօշակի» խմբագրութիւնը, որոշ ատեն Ռոստոմի ու այլ ընկերների հետ, իսկ 1898ին վերստին հաստատուեցաւ Թաւրիզի մէջ, որպէս մշակութային ու յեղափոխական ղեկավար գործիչ, վարեց երկար տարիներ [illegible] պաշտօն [illegible] դպրոցում, որ կը պաշտօնավարէր և իր չնաշխարհիկ, [illegible] ամուսինը, Զաբէլը՝ որ [illegible] կապուեցաւ իր նոր [illegible] [illegible] ու [illegible], [illegible] պաշտօնակալութեան կանանց շարքերում և [illegible] թէ՛ [illegible] [illegible] [illegible], որոնք [illegible] կը յիշեն իրենց անմոռանալի ուսուցիչները։ Երկուքն ալ— Ծոնեան և Հորթանն— մեռան թուականին 1917 և 1916 թուականներուն։

վտանգի մեծ էր այդ կեդրոնական ղեկերու հմայքը և ոչ մի կոմիտէ, երկրի ոչ մի վայրին մէջ չէր ձեռնարկեր ունէ խոշոր պատասխանատու գործի, առանց Քրիստափորի, Զաւարեանի և այլ հեղինակաւոր առաջնորդներու հաւանութեան։ Հետագային նոյն իսկ կեդրոնացումը միշտ աւելի չեշտուեցաւ, մտնելով Կանոնագրութեան մէջ, ստանալով այսպէս ըսած՝ օրէնքի ոյժ։ Ընդհանուր Ժողովը կուսակցութեան գերագոյն ատեանն էր, բայց Ընդհանուր Ժողովներ գումարելը դիւրին բան չէր հայկական իրականութեան մէջ։ Երկար տարիներ կանցնէին մէկ ժողովէն միւսը։ Իսկ կեանքը չէր սպասեր։ Անակնկալ անցքերը կը պահանջէին շուտափոյթ որոշումներ ու ձեռնարկներ։ Ահա թէ ինչու կազմակերպութեան ձեւի խնդիրը երկար վիճաբանութեան նիւթ եղաւ դարձեալ 1896ի կուսակցական Շրջանային ժողովին մէջ։ Այնտեղ մէկ քանի պատգամաւորներ տրտունջ յայտնեցին, թէ կարգապահութիւնը թոյլ է շրջաններուն մէջ, թէ երբեմն մէկ կոմիտէի վճիռը կը քանդէ միւս կոմիտէն, մէկ ուրիշը կը գործէ հակառակ Բիւրոյի որոշումին են։

Ուրիշ ընկերներ յիշեցուցին, որ երբեմն տակտիկական անհրաժեշտութիւն կը յայտնուի այս կամ այն մարմնի համար՝ որոշում մը ընդունել յանուն Կուսակցութեան, կամ թէ Ընդհանուր Ժողովի ունէ վճիռը փոփոխել, յարմարցնել պարագաներուն, գործի ընթացքին։ Երբեմն ալ հարկ կը տեսնուի բանակցութիւն վարել այս կամ այն կառավարութեան կամ քաղաքական գործիչին հետ։

Այդ շարք մը նկատումներով, 1896ի ժողովը՝ պահպանելով հանդերձ ապակեդրոնացման հաւատամքը, բայց և կամենալով չեզոքացնել, կանխել այդ սխալի ծայրայեղութիւնները, հետեւեալ որոշումներն ընդունեց.

1. Կազմակերպել նոր Բիւրօ մը*)։ Ունենք խմբագրութիւն մը Դրօշակի համար, որու անդամներէն մէկը պէտք է մերթ ընդ մերթ շրջագայի արտասահմանում, «կազմակերպէ նորանոր խումբեր, բանակցի այլ և այլ գործիչներու հետ և առհասարակ աշխատի վառ պահել հայկական բողոքը»... «Այդ խմբագրութիւնը միեւնոյն ժամանակ լինելու է ամբողջ Դաշնակցութեան արտասահմանեան ներկայացուցիչ—Բիւրօն։

2. Ժողովը լիազօրութիւն տուաւ երկու Բիւրօներուն և Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէին, որպէսզի հարկ եղած դէպքում իրարու հետ խորհրդակցելով բանակցին այս կամ այն պետութեան կամ քաղաքական գործիչին հետ, պատասխանեն անոնց հարցերուն ու առաջարկութիւններուն և նոյն իսկ որոշումներ ու վճիռներ կայացնեն ամբողջ Դաշնակցութեան կողմէ։

---

* Մէկը կար արդէն— Արեւելեան Բիւրօն։

Անկէ կարեւոր որոշումներ ընդունեց **Երկրորդ** Ընդհանուր Ժողովը, որ վերջնականապէս հաստատեց երկու Բիւրոներու դրութիւնը։ Անոնց այդ որոշումներէն կարեւորագոյններն են՝

Կատարելապէս ապահովելու համար յեղ. ձեռնարկներու իրագործումը (մարտական ու զինական ուժերու կեդրոնացումը որոշ վայրերու մէջ, ցոյցեր եւ այլն)՝ բայց ինքնօրինութիւն տալ այդ ձեռնարկները վարող մարմիններուն, պատասխանատու ճանաչելով զանոնք իրենց յանձնուած գործին համար։ Այդ մարմինները որոշուելու էին Ընդհանուր Ժողովի կողմէն եւ անուանուեցան **Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէներ**։

Չորս վայրեր որոշուեցան Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներուն համար։ Այդ վերջիններէն իւրաքանչիւրը ունէր կարեւոր ձեռնարկ մը կատարելէ առաջ պարտաւոր էր խորհրդակցիլ գոնէ իր շրջանի Բիւրոյին եւ երկու Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներուն հետ։

Բացառիկ պարագաներու համար—երբ հարկ է ներկայացնել հայ դատը օտարներու առջեւ կամ ուրիշ ունէ ծանրակշիռ քայլ մը ընել Կուսակցութեան անունով—Ժողովը սահմանեց նոր մարմին մը, զոր անուանեց **«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմին»**։ Վերջինը կը կազմէր երկու Բիւրոներու եւ Պատասխ. Կեդր. Կոմիտէներու ներկայացուցիչներէն, ունէր Ընդհանուր Ժողովի իրաւունքները եւ կը վարէր բոլոր արտաքին յարաբերութիւնները։

Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը (1898ի) ճշտիւ որոշեց եւ երկու Բիւրոներու էութիւնը։ Բիւրոն գիտակ կը պահէ իր շրջանի **Կեդրոնական Կոմիտէները գործի ընթացքի** մասին, կանոնաւորիչ դեր կը կատարէ դրամի բաշխումին մէջ։ Բիւրոն կը հսկէ իր շրջանի Կ. Կ.-ներու հաշիւներուն վրայ։ Բիւրոներու պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ մէկ Ընդհանուր Ժողովէն մինչեւ միւսը։

Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմէին.

ա) Սեւ ծով՝ Կիրասոն-Խարբերդ-Տիգրանակերտի գծէն արեւելք, բ) Ռուսաստան եւ Պարսկաստան։ Այդ Բիւրոն կը բաղկանար եօթ անդամէ։

Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմէին.

ա) Փոքր Ասիա՝ Կիրասոն-Խարբերդ-Տիգրանակերտի գծէն դէպի արեւմուտք. բ) Եգիպտոս, Բալկանեան թերակղզի, Ամերիկա եւ ամբողջ արտասահմանը՝ Ռուսաստանէն եւ Պարսկաստանէն դուրս։ Արեւմտեան Բիւրոն կը կազմէին հինգ անդամ, որոնցմէ երեքը կը վարէին «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը եւ բիւրոյական ընթացիկ գործերը։ Միւս երկուքը՝ շրջուն գործիչներ։

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը (բացուած 1904ի Յունուար 31ին Բուլղարիոյ մայրաքաղաքին մէջ) ջնջեց «Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմին» անունը և սահմանեց «Դաշնակցութեան **Խորհուրդ**» Բիւրոներու և Պատասխ. Կ. Կոմիտէներու ներկայացուցչութիւն՝ որ կը գումարուէր առհասարակ պարագաներու՝ լուծում տալու անմիջականօրէն ծագած հրատապ **խնդիրները, մնալով, հարկաւ, Ընդհանուր** Ժողովի ընդունած որոշումներու սահմաններուն մէջ։ Այսպէս, օրինակ, 1905ի մայիսին, ռուսական յեղաշրջումներու հետեւանքով, գումարուեցաւ Ժընեւի մէջ Դաշնակցութեան Խորհուրդը՝ կովկասեան գործունէութեան համար նախագիծ մը մշակելու նպատակով։

Աւանդութիւնը, այնուամենայնիւ, կը մնար զօրաւոր։ Տեղական գործունէութեան համար մեր մարմինները կը շարունակէին պահպանել լայն

իրաւասութիւններ, ինքնօրինութիւն։ Իրօք կազմակերպութեան ձեր տասնեակ տարիներու ընթացքին տեսակ մը իրաւախոհութիւն էր, համադրութիւն երկու հակառնեայ սկզբունքներու՝ ապակեդրոնացման և կեդրոնացման։

***

Ծրագրային տեսական խնդիրներու և նոյն իսկ գործնական պահանջներու մարզին մէջ «Դաշնակցութեան» ղեկավար շրջանները այն օրերուն կը մատնէին մտքերու մեծ շփոթութիւն, անորոշութիւն, վարանում։ Տարաբախտաբար, ոչ արձանագրութիւն չէ մնացած 1892ի Համագումարի վիճաբանութիւններէն ևս։ Տեղիք կայ ենթադրելու, որ տեսական բնոյթ ունեցող խնդիրները քննուեր են ի միջի այլոց, մակերեսային, թռուցիկ ձեւով։ Ի՞նչ զարմանք... Աչոտ Թաթուլներն ու Արարատները, Նիկոլ-Դումաններն ու Գեւոնները — որոնց տանջող ու տիրական մտահոգութիւնն էր ըստ կարելւոյն շուտ ազատել թուրքահայ ժողովուրդը թուրքի, քրդի բռնութիւններէն ու կոտորածներէն — սիրտ չունէին, բնականաբար, զբաղելու ծրագրային խնդիրներով. անոնք, առանց յաւակնութիւններու և առանց ընդդիմութեան, կը թողնէին այդ հոգը համեմատաբար ազատ, ուսումնական ընկերներուն, ինչպէս ըրին 1907ին Անդրանիկ, Մուրատ, Սեպուհ, Վարդան, Սաքօ, Իշխան և այլ բազմաթիւ խմբապետները Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովին։

Եւ աւելին կայ։ Իրենք ուսումնական ղեկավարներն իսկ, նոյնպէս տարուած կուլ հրատապ հոգերով, ժամանակ և սիրտ չունէին յօրօրէն ու բազմակողմանի կերպով քննելու ծրագրի ու աշխարհահայեացքի խնդիրները և անոնց այդ կարգի մարզանքներուն մէջ կ՚երեւան նոյն անորոշութիւն, հակասութիւններ ու վարանումներ։

Անորոշութիւն՝ անգամ գործնական պահանջներուն մէջ — վերաբերեալ «մօտիկ» ապագային։ Բան մը միայն ակներեւ է։ «Դաշնակցութեան» վարիչ շրջանին պահանջները ազատագրուելիք հայրենիքի քաղաքական կարգերու նկատմամբ՝ խիստ չափաւոր էին, հեռու անկախութենէ և նոյն իսկ քաղաքական ճշմարիտ ինքնօրինութենէ (antonomie), չափազանց հեռու երեք միացեալ Հայաստաններու անկախութիւնն ազդարարող Հնչակեան երազներէն։

Քաղաքագէտ Քրիստափորի շունչը կերեւի այդ խոհական չափաւորութեան մէջ։ Նա կամեցեր է պահանջել հնարաւորը, իրագործելին։ Կը թուի թէ անոր ու մօտիկ ընկերներուն աչքին Ներսէս պատրիարքի ծրագիրն էր մօտաւորապէս։ Ահա Դրօշակի առաջին տարուան առաջին թի-

խմբագրականը, գրուած անտարակուսելիօրէն Քրիստափորի ձեռքով։ Քարոզելով հանդերձ, որ հայութիւնը վստահի միայն իր սեփական ուժերուն, նա լաւ գիտէ սակայն, որ դիւանագիտութիւնը հայի ու թուրքի միջև կը հանդիսանայ երրորդ անխուսափելի, միջնորդ ազդակը, բան խոկ իրաւարար (arbitre). սառն գոհունակութեամբ կը շեշտէ այդ խմբագրականին մէջ, որ Վարժապետեան յաջողեր է հայկական հարցը դարձնել «Եւրոպական դիպլոմատիայի և միջազգային իրաւունքի խնդիր»։

«Ներսէս պատրիարքի այս խոշոր և հեռատես քաղաքական քայլը... մեր ազգի նոր պատմութեան մէջ մի նոր դարագլուխ սկսող էջ պէտք է համարել... Մէջ կը բերենք «Դրօշակ»ի այս համարում այդ տեղեկագիրը, որովհետև մեր այժմեան պահանջների գլխաւոր կէտերը մնում են մօտաւորապէս միևնոյնը»*)։

Բայց առա տարբեր փող մը կը հնչէ Դրօշակի յաջորդ թւին մէջ (1891, թիւ 7)։ Այստեղ կը կարդանք հետևեալ ազդարարութիւնը «Խմբագրութեան կողմից».—

«Դրօշակ»ի անցեալ համարում մենք գրել էինք, որ մեր այժմեան պահանջները մօտաւորապէս նոյնն են, ինչ որ յայտնուած են Ներսէս Պատրիարքի ծրագրում։

Որովհետև այդ բառերը տեղիք են տալ թիւրիմացութեան, մենք կարևոր ենք համարում յայտնել, որ մենք այդ գրելով աչքի առաջ ենք ունեցել այն դէպքը, երբ Սուլթանը իր բարի կամքով մտցնի Տաճկական Հայաստանում Ներսէս Պատրիարքի ծրագրում պահանջուած բարենորոգութիւնները, որ շատ անհաւանական է»...

Քաշքշուկ մըն է... յարուցած, անշուշտ, ձախակողմեան ընկերներու բողոքին վրայ։ Ապացոյց մը այն օրերու մտքերու շփոթին։

Գաղափարներու քաոսին մէջ պարզ է մէկ բան. Դաշնակցութիւնը հանդէս կուգար ժողովրդապետութեան սկզբունքի նշանակին տակ, անոր քաղաքական հաւատամքն էր — դեմոկրատիզմ։ Անոր առաջին ծրագիրը կը յայտարարէր.

«...Այս բոլորին վերջ կարող է տալ միմիայն բռնի յեղափոխու-

*) Անատոլիի Ներսիսեան Նախագծի այդ գլխավոր կէտերը.

Տաճկահայաստանը պարունակում է իր մէջ Էրզրումի եւ Վանի վիլայէթները, Խարբերդի մասը Դիարբեքիրի վիլայէթի, Արդանայ սանջակը եւ Սեբաստիայ սանջակի Ռիւմին մասը, որոնք կազմում են Մեծ Հայաստանի տանկական մասը եւ բացի դրանից, ... բարեկարգութիւնները ... [illegible]...

Հայաստանը կը կառավարվի նրա Ընդհանուր Նահանգապետով, որ կը նշանակվի Բարձր Դռնից մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ...

բիւնը... Պէտք է ... ոչնչացնել արդի միապետական բռնակալ ռէժիմը, ձեռք բերել ազգերի համերաշխութիւն, աշխատանքի ապահովութիւն, խղճի, խօսքի, համախմբումների ազատութիւն»։

Դեմոկրատիզմի (ռամկապետութեան) հաւատամքը հանգամանօրէն կը լուսաբանէր մեր աւագ ընկերներու — գլխաւորապէս Քրիստափորի և Զաւարեանի — Այբ ու Բեն խորագրով յօդուածաշարքը, «Դրօշակ»ի առաջին թիւերուն մէջ։ Այստեղ, խօսելով Հայաստանի գալոց քաղաքական կարգերու մասին, մեր ընկերները մէկ կողմէ կը մերժեն «Արմենականներու» պարզունակ հասկացողութիւնները, միւս կողմէն հնչակեաններու ընկերվարական, մարքսիստական շարք մը գաղափարները։

Ստիպուած ենք սահմանափակել փոքրիկ քաղուածքներով միայն.

«Ամբողջ կուլտուրական աշխարհի պատմութիւնը... ցոյց է տալիս մեզ, որ յանձնել ամբողջ ժողովրդի բախտը մի դասակարգի, որը իր կացութիւնը կարող է հաստատել ծագման, ֆիզիքական և նիւթական ոյժի կամ թէ նոյն իսկ ուսման վերայ, տալ կառավարութեան [illegible] որևէ դասակարգի, կը նշանակէ ստեղծել ճնշում այդ դասակարգի, դարձնել ժողովուրդը ծառայող այդ փոքրիկ մասի.

«...Հայ յեղափոխականները միշտ դէմ լինելով որևէ առանձնաշնորհումների, կը զարգացնեն ու կընդարձակեն դարերի ընթացքում հայութեան մէջ... խոր արմատ ձգած ժողովրդական սկզբունքը։ Ապագայ ազատ Հայաստանում իշխող ռամկավարական սահմանադրութիւնը, ծառայելով ընդհանրութեան շահերին, պիտի հաստատուած լինի ամէն հասակաւոր բնակչի հաւասար ժողովրդական իրաւունքի վերայ, առանց որևէ ցէնզի...*)

«Ապագայի ժողովուրդը ոչ միայն խօսքով, այլ և իրականապէս օգտուի իր ձեռք բերած ազատութիւնից... հէնց առաջին քայլերում ժողովրդի ներկայ թշուառ դրութեանը օգնելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում.—տալ չունեցողին հող և... ապահովել մշակողին հողից օգտուելու կարելիութիւնը»։

Այս բիւրեղական այս ֆրազը «արդարութեան գլխաւոր պահանջի մասին», որ Սիմոն Զաւարեանինն է — շատ կը սիրէր մեր ընկերը և ամէն առթիւ կը հոլովէր այն — թէ «ամէն մարդ իր քրտինքով պիտի աշխատէ կերած հացը և հաւասար աշխատանքի հետ անհատը պիտի ունենայ նոյնպէս հաւասար իրաւունք կեանքից օգտուելու»։

Այս ամենը, որ մնաց «Դաշնակցութեան» հին ծրագրի մէջ, ոչ մի-

* Ցէնզ—սանկ։

այն սոսկ դեմոկրատիզմ է (ռամկավարական հասատամբ)— այլ և ընկերվարութեան հիմնական սկզբունքներէն են, արտայայտած, փոքր ինչ տարտամ, խակ ու կցկտուր ձևերով։ Վասնզի ընկերվարութիւնը (սոցիալիզմ) ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ դեմոկրատիզմ, բառիս լիակատար, գիտական իմաստով. ընկերվարութիւնը դեմոկրատիզմն է, հասցուցած իր տրամաբանական եզրակացութեան, իր զարգացման բարձրագոյն հանգրուանին։ Ժողովուրդն է, որ պէտք է իշխէ Հայաստանի մէջ, լիակատար վեհապետական իշխանութեամբ — այս է Դաշնակցութեան վարիչներու ընկերային-փիլիսոփայական աշխարհահայեացքի հիմնաքարը*)։

Այդ աշխարհահայեացքի ոգով են խմբագրուած ծրագրի այս հիմնական կէտերը.

Ազգային ազատ Հայաստանում իշխող ժողովրդական-ռամկավարական կառավարութիւնը, ծառայելով ընդհանրութեան շահերին... պիտի հաստատուած լինի ամէն մի հասակաւոր բնակչի հաւասար ընտրողական իրաւունքի վրա, առանց որևէ սակի։

Կեանքի և աշխատանքի ապահովութիւն ամենախիստ միջոցներով։

Տարբեր ազգութիւնների և դաւանութիւնների հաւասարութիւն օրէնքի առաջ։

Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, ժողովների։

Ամէն տեսակ տուրքերի քանակութիւնը պիտի որոշուի ըստ կարողութեան, համբայական սկզբունքով։

Վերը բսինք, որ «Այր ու Բեն» խորագրով «դրօշակեան» յօդուածաշարքը պատասխան էր նաև հայ մարքսիստներու չափազանցութիւններուն։

Չափազանցութիւն՝ ամենէն առաջ քաղաքական պահանջներուն մէջ։ «Դաշնակցութեան» ռահվիրաները իրենց հրապարակախօսութեան մէջ ոչ միայն չէին արտասանէր անկախութիւն բառը, այլ և չէին ընդունէր անկախութիւնը որպէս պահանջ։ Ահա թէ ինչ կը կարդանք «Դրօշակ»-ի թիւ 5-ի մէջ (1893թ.).—

«Մենք հակառակ ենք այն հայեացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են միմիայն նրա անկախութեան հետ»...

*) Դեմոկրատիզմը պե՛տք է լինի ընկերվարական, որպեսզի լիովին համապատասխանի իր բառացի իմաստին ու կոչմանը (դեմո-կրատիկ, ժողովրդա-պետություն): Եվ ընկերվարությունն էլ պե՛տք է լինի դեմոկրատիկ, այսինքն ժողովրդի ամբողջական, անկաշկանդ տիրապետություն, այլապես պիտի դառնա բոլշևիկյան բռնապետական սոցիալիզմ...

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարզեր էր կուի դրօշը յանուն Տաճկահայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազատութեան և այդ դրօշի տակ կը կոչէր նոյն հողին վրա ապրող ցեղերը. Թուրքերը, եզիտները և այլն։ Հնարաւոր է, որ մեր հին ընկերներու մտքին մէջ՝ Տաճկահայաստանի գալիք ազատ, ռամկավարական կարգերը պիտի դառնային ճանապարհ մը դէպի լիակատար ճոյլական անկախութիւն, ինչպէս որ եղաւ Հնդկաստանի, Արևելեան Ռումելիայի և Կրետէի պարագաներում։ Ի՞նչ... Մեր հին ընկերները պիտի լինէին, անշուշտ, իրականացած տեսնելու թէկուզ հայկական Լիբանան մը... Անոնք գուցէ և բնաւ յոյս չունէին, թէ Թուրքաց Հայաստանի աշխարհագրական և ցեղագրական պայմաններուն մէջ երբևիցէ կարենար քաղաքական անկախ Հայաստան մը... Թուրքահայ ժողովուրդի ցիր-ցան վիճակի մէջ չունէր նմանութիւն բալկանեան ազգերու և նոյն իսկ Լիբանանի ժողովուրդի վիճակին հետ։

Այսպէս թէ այնպէս, Դաշնակցութեան առաջին քաղաքագէտները, այն օրերու պայմաններուն մէջ, հրաժարեցան անկախութեան սկզբունքէն։ Իրրև զգաստ, իրապաշտ խորհողներ, անոնք հանգէս եկան Եւրոպայի և Թուրք ու քիւրդ ժողովուրդներու հանդէպ աւելի համեստ, սահմանափակ ծրագրով մը։ Լաւ կըմբռնէին, անշուշտ, թէ որքան դրդիչ ու վառ պիտի ըլլար հայ յեղափոխականներու ընթացքը յաջս խնդրի բնոյթ պիտի ունենար հայկական անկախութիւն մը պայման ազգարնակութեան, եթէ անոնք հայկական անկախութիւն մը պահանջէին այն վիլայէթներուն մէջ, ուր մեծամասնութիւնը կը կազմէին նոյն այդ խլած ժողովուրդները։ Լաւ կըմբռնէին մեր հին ընկերները, թէ որքան յանդուգն ու ցնորական պիտի երևէր անկախ Հայաստանի պահանջը նման զարհուրելի պայմաններու մէջ, յաջս Ռուսաստանի, Եւրոպայի, որոնք կացութեան տէրն էին և գերագոյն իրաւարարը։

***

Հայ մարքսիստներու ծայրայեղութիւններուն, անոնց վարդագոյն ընկերվարական կառուցումներուն առթիւ, «Դաշնակցութեան» վարիչները այսպէս կարտայայտուէին դեռ «Դրօշակ»-ի առաջին թիւերուն մէջ.

«Ինչպէս հնարաւոր անցնային, նոյնպէս և իդէալական ապագային մենք տալիս ենք երկրորդական նշանակութիւն»։ («Դրօշակ», 1892 № 3)։

Ինչպէս բսինք, այն առաջին տարիները ծրագիր տակաւին չկար և հակառակ յայտարարութիւններ ալ կրնային տեղ գտնել Դրօշակին մէջ։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ինքզինքը յայտարարեր էր կենդանի գործի կուսակցութիւն, ծայրայեղօրէն անփոյթ էր թղթի, գրչի մարդանց-

ներուն նկատմամբ— անփութութիւն մը, որ գրեթէ կը սահմանակցէր արհամարհանքի։

Որքան ալ մեր Երրորդութիւնը, դեռ ուսանողական օրերէն, ջերմ փարած ըլլէր ընկերվարութեան գաղափարին, որքան ալ խոր ըլլէր անոր հաւատքը դէպի գալոց արդար, մարդկային իրաւակարգը,— այնուամենայնիւ, կուսակցութիւնը, որ հիմնեցին Քրիստափոր, Ռոստոմ, Զաւարեան ու ընկերները, զուտ ընկերվարական կուսակցութիւն մը չէր և նա չդարձաւ այդպիսին անգամ 1907 թուականին, երբ համառուսական շարժումներու հետեւանքով, ընդունեցաւ ընկերվարական ծրագիրը Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովին մէջ։ Ղեկավարող մտաւորականութիւնն էր վարդապետութեան դաւանողը— ոչ զանգուածը։ Հակառակ մնացին ընդհանրապէս և ռազմիկ տարրերը, թէև ընդդիմութիւն չէին ըներ։

1892 թուականին ընդունեցաւ ընկերվարական գաղափարը, բայց գիր մը մնաց նա երկար տարիներ հայ կեանքին մէջ։ Ընդունուած էր, իբրև հեռաւոր իտէալ մը, զոր կարելի էր քարոզել մեծ հայաբնակ կեդրոններու մէջ, մտաւորական շրջաններուն։ 1894 թուականէն ի վեր, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը, համաձայն հին ծրագրի հրահանգին, պարբերաբար կը հրատարակէր, ի միջի այլոց, և ընկերվարական գրքոյկներ։ Ընկերվարութեան սկզբունքը արծարծուեցաւ այդ ծրագրին մէջ, առանց բառը արտասանելու։

Անշուշտ, մարքսիստ հակառակորդները՝ հայերս իրենց փոխ առած, գրեթէ արտագրած, ընկերվարական ծրագիրներով՝ հեգնեցին «Դաշնակցութեան» վարիչներու մտավախութիւնն ու պատեհապաշտութիւնը... Ինչո՞ւ առանց քաշ ու անկեղծ չէին խօսեր «դասակարգային կռիւ» ու նման բաներու մասին... Տրտունջներ եղան և մեր շարքերուն... Ոչ ոք կարող է յուրջ ու արդար պատճառաբանութեամբ մեղադրել Քրիստափորն ու Զաւարեանը, Ռոստոմն ու այլ ընկերները, որ չուզեցին միւսներուն պէս կապկել ռուս յեղափոխականները և զարդարել թուրքահայ ցաւի իրենց ամենօրեայ քարոզչութիւնը ընկերվարական ֆրազաբանութեամբ։ Էութիւնը կար— բաւ էր։ Եւ այդ էութիւնը աւելին կ'ըսէր քան բառը։ Շատերը— անգամ մեր ռազմիկ շարքերէն— կը հասկնային և սիրով կ'ընդունէին վարդապետութեան էութիւնը, բայց ընկերվարական բառէն կը խրտչէին, բառ կը հալածէին։ Դեռ այսօր ալ, անգամ մեր եւրոպաբնակ գրող ու գործող մտաւորականներուն մէջ, բազմաթիւ են նախապաշարուած գլուխներ, որոնք կը սարսափին այդ բառէն։ Այնքան կը սարսափին, որ փոքրագոյն ճիգ մը իսկ չեն ըներ՝ գէթ հարեւանցի ծանօթանալու վարդապետութեան այբ ու բենին հետ։

VI

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ԽԱՐԻՍԽ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Գործիչներու շարանք Կովկասէն.— Դաշնակցութեան զինագործարանը Թաւրիզում.— Գալուստ Ալոյեան, Սամօ, Յովսէփ Արղութեան.— Գեւօ, Թերլեմէզեան, Վարդան, Մովսէս Իշխանեան.— Դերիկի կռիւները.— Դարձեալ Շէրօ և Զարօ.—

Պարսկաստանը— դուռ Վասպուրականի։ Իտալացի յեղափոխականները ունէին Ֆրանսան, իբրև ապաստանարան, Մակեդոնացիք՝ Բուլղարիան, լեհերը՝ Գալիցիան, հայ յեղափոխականները ունեցան Պարսկաստանը— ահա՞, ոչ այնքան ապահով կայան, ինչպէս Ֆրանսան և Բուլղարիան իտալացիներու և մակեդոնացիներու համար։

Այնուամենայնիւ, խոշոր չափով մը, Շահերու երկիրը ապաստանարանի ու մարզարանի դեր խաղացած է մեզի համար ամբողջ տասնեակ տարիներու ընթացքին և մեր բիւրաւոր խոչընդոտներուն ու ցաւերուն մէջ այդ հանգամանքը հայութեան սփոփանքներէն մէկն էր, անշուշտ, թէ-շատ ապահով կայան մըն էր, ուր կարելի էր նիւթել նախապատրաստական երկար աշխատանքները, այլ և յեղափոխական քարոզչութիւնը մղելու, խումբեր կազմակերպելու, զէնքեր շինելու և զէնքի երկիր փոխադրելու։

Եղեր են, անշուշտ, վայրկեաններ, երբ պարսից կառավարութիւնն ևս, Եւրոպայի ուժերու դրդումով, անոնց հաճելի ըլլալու համար, անողոքկերպով հալածեր է մեր ընկերները— ժամանակաւորապէս խանգարելով արշաւանքէն յետոյ— երբեմն նոյն իսկ վտարեր են պաշտօնեաները, քաղաքաւարաբար կապեր են ձեռքերը (Մահմուդի գէպքը)։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ, պարսից իշխանութիւնները բարեացակամութեամբ աչք են գոցեր մեր խումբերու երթևեկին և մեր երկարատև դաւադրական գործունէութեան վրայ, ընդդէմ սուլթանեան բռնակալութեան։

Տեսակ մը նահապետական, անարգել ազատութիւն էր՝ տակաւին չկազմակերպուած այդ երկրին մէջ, ուր 80ական թուականներէն ի վեր գրե-

թէ անարգել անցուդարձ կրնէին հայ ազատագրական շարժման առաքեալները։

Հոն կը գործէին հին օրերուն— գլխաւորապէս Սալմաստի մէջ— նաև «արմենական» առուր խումբեր, սկիզբները համերաշխ մերիններու հետ։ Անոնք հետզհետէ հալեցան, մաս մը ձուլելով «Դաշնակցութեան» հետ։ (Լուրջ, ամուր կազմակերպութիւն երբեք չեն եղած «Արմենականները»․ իրենց գլխաւոր ներշնչողն ալ՝ Փորթուգալեանը՝ միշտ հեռու մնաց երկրէն։ Կազմակերպուած աշխատանք մը այդ կուսակցութիւնը ցոյց տուաւ միայն 1895—96ի տարիները, այնուհետև գրեթէ բոլորովին չքացաւ հրապարակէն, երբ Ս. Բարթուղիմէոս վանքին մօտ հարիւրաւոր Արմենականներ, Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ կոտորուեցին թիւրքերու ձեռքով, մեր և Հնչակեան խումբերուն հետ միասին)։

Մեր կուսակցական գործիչները կը հաստատուէին Թաւրիզի, Խոյի, Սալմաստի մէջ, մեծ մասամբ կրթական պաշտօններով— ուսուցիչ կամ տեսուչ։ Մեր բազմաթիւ մտաւորականներն ու խմբապետները վարժ են — ոմանք երկար տարիներով— այդպիսի պաշտօններ և օգտուեր են իրենց արհեստական դիրքէն՝ բուն յեղափոխական աշխատանքը յառաջ մղելու համար։ Ռոստոմը նաև երկրի գործիչներէն, այնտեղ, Պարսկաստանի մէջ են զինավարժութեամբ զբաղեր և պատրաստեր աւելի ծանր աշխատանքներու համար, բուն երկրին մէջ։ Պարսկաստանէն կանցնէին մեր քարոզիչները և զինակիր ու մարտական խումբերը (կանցնէին նաև Կարսի ու Բագրեւանդի գիծերով)։

Մերիններէն առաջին գացողն էր դէպի Պարսկաստան, զինական գործով.— **Տիգրան Ստեփանեան** *(1890թ.)*, որ կարճ ժամանակ մնաց Սալմաստի մէջ։ Անոր հետևեցաւ Կովկասէն գործիչներու ամբողջ շարան մը։ Հոսանքը կուգար մանաւանդ Բագուէն, որ դարձեր էր Կազմակերպութեան մեծագոյն կեդրոնը Թիֆլիզէն յետոյ, թէ՛ մտաւորական ուժերու և թէ՛ նիւթական միջոցներու իր առատութեամբ։ Հոն էր և Դաշնակցութեան ամենաուժեղ կեդրոնական կոմիտէներէն մէկը, կազմուած ծանօթ գործիչներէ,— **Ներսէս Դաւթեան, Աւետիս Դաւթեան, Հայկ Դիւլմասեան, Սամփան Տէր-Մկրտչեան, ապա և Լեւոն Թաղէոսեան**— ամէնքը Գողթան գաւառէն, Քրիստափորի ծննդավայրէն։ Բազմաթիւ էին նաև երիտասարդական խումբերը Բագուի, Բալախանիի, Սև Քաղաքի մէջ, որ կը մարզէին մարտական հայրենասիրութեան մէջ։ Տեղի կունենային ժողովներ, ընթերցանութիւններ ու բանախօսութիւններ։ Բագուէն էր, որ Թաւրիզ ճամբուեցան հետզհետէ անձնուրաց տղաներ, որոնք գացին ստուարացնելու մեր մարտական շարքերը Վասպուրականի սահմաններուն մօտ և որոնցմէ մէկ քանիսը դարձան հերոսային մեր շարժման նշանաւոր դէմքեր— **Գրիգոր Միրզաբէկեան, Արամայիս** և ուրիշներ (առաջինը, աւելի ծանօթ **Մածուն Խեչօ** մականունով, եղաւ մեծ հայդուկ մը, որ մասնակցեցաւ հայ-թաթարական կռիւներուն, ապա Եփրեմի հետ պարսկական կռիւներուն և նահատակուեցաւ 1918ին Բագուէն Շամախի ճամբուն վրայ, «Դաշնակցութեան» մէկ արշաւանքի ընթացքին, ընդդէմ թաթար հրոսակներու)։

Դումա՛ն-Նիկոլը առաջինն էր, որ ձգեց նաւթային մայրաքաղաքը *(1891թ.)* և հաստատուեցաւ նախ Թաւրիզի մէջ, ապա Սալմաստ՝ Ղալասար և այլ սահմանամերձ կեդրոններուն, միշտ կրթական պաշտօններով։

Թաւրիզի մէջ, բացի, հիմնեցաւ Դաշնակցութեան Զինագործարանը։ Զինապահեստներ ունէինք արդէն նաև Կովկասի մէջ քանի մը տեղեր։ Մէկը՝ Թիֆլիզ, ընդ հսկողութեամբ Ռոստոմի եղբօր, **Արիստակէս Զօրեանի** (Կարօ), որ մեր լաւագոյն զինագործներէն էր, միանգամայն անվեհեր հայդուկներէն և նահատակուեցաւ 1897ին Խանասորի կռուին մէջ։ Մէկն էր մեր մտաւորական ռազմիկներէն, որ կերթեւեկէր զինական գործով Կովկասի ու Պարսկաստանի միջև։ Կովկասեան զինապահեստներուն մէջ կամբարուէին հրացաններ և այլ զէնքեր, որ մերինները— Դալուստ Աղոյեան և Քաթանեան— կը գնէին հիւսիսր Ռուսաստանի Տուլա քաղաքին մէջ, հետզհետէ երկիր փոխադրելու համար։ Զօրեան կը գնէր նաև Իրացանի մասեր առա պետական զինանոցի բանուորներէն և անոնք կը փոխադրուէին մեր Թաւրիզեան արհեստանոցը, շտկուելու, ամբողջացուելու համար։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Խարիսխ» գործարանն էր, ուր հիմնադրութեան ու սկզբնական աշխատանքներուն մասնակցեցաւ Ռոստոմ (1891թ.)։ Արհեստանոցը իր բաժանմունքներն ունէր նաև քանի մը հայ թաղերու մէջ։ Պատրաստուած զէնքերը կը փոխադրուէին Սալմաստ, այնտեղէն երկիր։ Առաջին զինատար խումբերու գլուխ էին՝ Պետօ, Վարդան, Արղութեան, Ցարհատ (Սարգիս Օհանջանեան), Դումանը։

Դալուստ Աղոյեան սերտ յարաբերութիւններ հաստատեր էր ղարաբաղցի նշանաւոր մաքսանենգներուն հետ, որոնցմէ կը գնէր փամփուշտ, հրացանի կարևոր մասեր, գիլզի, կապսիւլ, վառօդ և այլն։

Զէնքի մասնագէտներէն էր— միանգամայն Դաշնակցութեան հնագոյն ու արի խմբապետներէն— **Սամսոն Թաղէոսեանը** (*Քրիստափորի* քրոջ որդին)։

Զինագործի պաշտօնով աշխատեր են Թաւրիզի արհեստանոցին մէջ վարպետ Քաթանեանը, ապա շարք մը ուրիշներ— Բագրատ Յովհաննիսեան (Պետրոս), Շիրակեցի Միհրան, Դանձակեցի Լևոն, Դանձակեցի Փարսադան, Արամայիս։

Հրապարակի վրա էր և Սև Քարեցի Սաքօն, «Դաշնակցութեան» հին օրերու մեծագոյն զինուորներէն։ Նա կապ կը պահպանէր Պարսկաստանի ընկերներուն հետ և Արարատ ռուսական ափէն զէնք կը փոխադրէր դէպի միւս ափը, պարսկական հողը։

Թաւրիզ էր, նոյնպէս, ուսուցչական պաշտօնով, Սարգիս Օհանջանեան, որ 1894ին զինական խումբի հետ (Յովս. Արղութեանի առաջնորդութեամբ) մտաւ Վասպուրական։ Թաւրիզ էին նոյն պաշտօններով գրեթէ առաջին օրերէն՝ Գաբրիէլ Պապեան, օր. Պապեան, եկած նոյն Բագուէն, օր. Սաթ. Մատինեան (Իշխանի ապագայ ամուսինը), ամենքն ալ ուսումնաւարտ կովկասահայ դպրոցներէն։ Օրիորդները կը կազմակերպէին տեղւոյն հայուհիները։ Թաւրիզ էր Յանան Դաւթեան, որոշ ժամանակ և Ռոստոմ (1891)։ Յեղափոխականներու բարեկամ էին և ջերմ հայրենասէր նաև երկու իրարու յաջորդող թեմական առաջնորդները՝ Սանփանեան եպ. Մխիթարեան— Արարատ մականունով— և Սարաջեան եպիսկոպոս։

Թաւրիզ հասան հետզհետէ Վաղարշապատցի Տէր Գրիգոր, իր որդուն հետ, Նիկողայոս Մատինեան, Բագր. Մալեան (Դուրգէն)։ Թաւրիզ հասաւ և բժիշկ Քրիստափոր Օհանեան (Խանասորի բժիշկը), Ժնևի համալսարանաւարտ, երիտասարդ մը, որ «արմենական» էր մինչև 1895 թուականը և այնուհետև գործեց մշտապէս մեր շարքերում։

Պարսկաստան կը մնար երկար ատեն և Գնտօն (Աղէքս. Պետրոսեան), նախքան վերջնականապէս հաստատուիլը Վանի մէջ։ Մէկն էր գաղափարի հնագոյն զինուորներէն, աշխատասէր չքաւոր ընտանիքի զաւակ մը, որ Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ և կարճատև ուսուցչութենէ յետոյ, ինքզինքը տրամադրեց Կազմակերպութեանը՝ «երկիր» մէջ աշխատելու համար։ Առաջին անգամ Վան մտաւ 1891ի ձմեռը։ Գնաց Վան կարաւանի մը հետ, որպէս պարսկաստանցի վաճառական։ Գնտօն Կազմակերպութեան սիւնն էր Վասպուրականի մէջ, մինչև իր նահատակութիւնը (1896թ.)։

Պարսկաստան էին, վերջապէս, Նիկոլ-Դուման և Վարդան։ Երկուքն ալ աւարտեր էին 80ական թուականներու վերջերուն Շուշիի թեմական դպրոցը, ուրկէ ելաւ հետագային անձնուէրներու շքեղ փաղանգը՝ իր Արամներով ու Իշխաններով։

Հոն էր, Թուրք-պարսկական սահմաններուն մօտ, ուրիշ անուանի ղարաբաղցի մը— Մովսէս Իշխանեան։

Դերիկի հայկական վանքին շուրջը բորբոքուեր էր կատաղի և յարատև կռիւ, Հայերու և քիւրդերու միջև— ինքնապաշտպանութեան կռիւ մը, որուն մէջ առաջնակարգ դեր խաղացին այդ երեք դէմքերը։

Դերիկ) կիսաւեր, խղճուկ վանք մըն էր, բայց խիստ կարևոր դիրքով, Դուշմանայ ձորին մէջ, թուրքական սահմանին մօտ, պարսից հողին վրա։ Կառավարիչն էր 1890էն ի վեր Մովսէս Իշխանեան։ Մերինները որոշեր էին վերականգնել վանքը, որ պէտք է ծառայէր, իբրև կայան լեռներու մէջ, քրդութեան սրտում, Վասպուրականի հետ քիչ-շատ դիւրին յարաբերութիւններ պահպանելու համար։ Հոն կը կեդրոնանային մեծ մասամբ յեղափոխական ուժերը, անցնելու համար դէպի Աղբակ և Վան։ Վանքը միանգամայն կտրուած չէր հայ աշխարհէն. շրջանի մէջ կային ցաք ու ցրիւ հայաբնակ գիւղեր, շուրջ 300 տուն։ Վանքի վերաշինման աշխատանքներուն մէջ եռանդուն մասնակցութիւն ունէին Մովսէս Իշխանեանի հետ նաև վանեցի «արմենականները», Փանոս Թերլեմեզեան, Արմենակ Եկարեան և ուրիշներ։ Վանքը շինուեցաւ և 1891ին թէ 92ին այնտեղ եկաւ վանահօր պաշտօնով, Բագրատ վարդապետ Թաւաքալեան, հինաւուրց յեղափոխական սուրհանդակ՝ Չաքին։ Այնտեղ հաստատուեցան և Վարդանն ու Սաքօն, իբրև վարդապետի սպասաւորներ։ Այս եկան և Յովսէփ Արղութեան, Սարգիս Օհանջանեան, Ջալլադ։ Արմենականները Մերիններուն հետ միաբան էին։*

Քիւրդերը, հաւանօրէն, որ իրենց սրտին մէջ վտանգաւոր բոյն մը կը շինէին, տեսակ մը հայկական միջնաբերդ, որոշեցին— թուրք կառավարութիւնն ալ կը գրգռէր արդէն— վերջնել մէջտեղէն այդ վանքը։ Ուստի պարբերաբար արշաւանքներ կը գործէին անոր դէմ։ Կռիւը, ընդհատ-ընդհատ տևեց տարիներ։ Վանքը կը պաշտպանէին հոն հաստատուած բուռ մը յեղափոխականները։

*Այնտեղ, Դուշմանայ ձորին մէջ, հերոսական կռիւներ վարեց Դումանը։ Այնտեղ ի վերջոյ սպանուեցաւ ինքը վանքի կառավարիչը, արիասիրտ Իշխանեանը։ Այնտեղ պառկեցան վիպական հերոսներու շարքն անցած անմոռանալի Շերոն ու Զաթօն**)։*

---

*) Քրդերէն կը նշանակէ փոքրիկ վանք։

) Ահա թէ ինչ կը գրէր **Շերոյի նահատակման առթիւ մեր Իշխանը (Յովսէփ Արղութեան) «Դրօշակ»ի 1896ի թիւ 18ի մէջ.

«Ընկաւ Վասպուրականի դաշնակցական հայդուկային խմբերի սիւներից մէկը ևս, հռչակաւոր **Շերօն**, որ 10 երկար տարիների ընթացքում, որպէս մարմնացած բողոք, ըմբոստում, առաջնորդում էր Ռշտունեաց աշխարհի իր հայրենակիցներին... Զաթօ — Շերօ... երկու լուսաւոր աստղեր էին, որոնք երևան եկան յեղափոխական հորիզոնի վրայ 10 տարի առաջ, այն ժամանակ, երբ դեռ ոչ ոք մուտք չէր գործել նրանց հայրենիքը... Չվարանելով այլ ևս տանել իրենց լեռնաբնակ հայրենակիցների կրած տառապանքները... Նրանք թողին իրենց հայրենի Նանէջ գիւղը և հրապարակ ձեռներէցին երդուեցին վրէժխնդիր լինել... Վերին աստիճանի անվեհեր և յանդուգն

Դերիկայ վանքը եկար գիմացաւ, շատ անգամներ յետ մղելով թըրքերու գրոհը։ Շատ անգամներ մեր տղաները— Սաքօ, Վարդան, Լեւոն, Շեքօ, Զաթօ և այլն— չափւեցին քրդական հրոսակներուն հետ։ Վանի արիւնռուշտ վալին, ահռահռչակ Բահրի փաշան— որ 1895ին մեր ահաբեկիչներու գնդակը պիտի առնէր Տրապիզոնի մէջ (տարաբախտաբար, ոչ մահացու)— շարունակ կը լարէր քիւրդերը Դերիկի քանի մը տասնեակ կտրիճներուն դէմ, կը պահանջէր անոնց գլուխները, կը յորդորէր խաղատ աւերել վանքը. յաճախ քիւրդերը գրոհ կուտային հարիւրներով։

Բերենք քանի մը քաղուածքներ Սաքօի յուշերէն, ուր անպաճոյճ լեզուով ցուցադրուած է մեր առաջին հայդուկներու յամառ ճիգը՝ հաստատելու այդ «միջնաբերդ»-վանքին մէջ և այդտեղէն ուժեր կեդրոնացնելու Վասպուրականում։

«1892 թիւն էր. եկաւ ինձ մօտ Թոթոթը*)։ Ինձ ուղարկեց Դերիկի վանքը, Զարիի (Թաւաքալեան վարդապետի) մօտ։ Այնտեղ էր և Գեւօն։

Մայիս ամիսն էր... Մովսէսի (Իշխանեան) սպանելուց յետոյ, պարակաց ու տանկաց սահմանագլխի քիւրդերը թշնամացան մեզ։ Վանքում կային մօտ 50 կամաւոր... Զայների մեծամասնութիւնը ուզում էր վանքին պարիսպ շինել, փոքրամասնութիւնը՝ անեռ։ Հճուեց պարիսպ շինել ու շինեցինք։ Զրպչից 2 ամիս, Իսա խանը**) 500 մարդով քանդել տուեց պարիսպը և անցագիր պահանջեց կամաւորներից։ Մեզանից ոչ ոք անցագիր չունէր։ Զունէր և Զարին։ Մի քանի օրից... Զարին գնաց Թաւրիզ վանքի գործերի համար, արմենականները փախան, իսկ մենք մնացինք... Զալլաղը, Վարդանը, Լեւոնը։ Սալմաստի դատաւորի կողմից միշտ գալիս էին պահանջում մեզանից անցագիր. մենք էլ սարքած ցերեկները փախչում էինք մօտի սարը, իսկ գիշերը վերադառնում էինք վանք...

... Վանքում էին յայտնի աւազակապետ Շերօն և Զաթօն... Զորս ընկերներով գնացինք Սալմաստ։ Վանքից հեռացել էինք երեք վերստա-

---

գործունէութեան շրջանին, Չաթօ — Շերօ հռչակ առաջան Վասպուրականում... Քրդերն անգամ իրենց երգերով դրւատեցին նրանց քաջութիւնները...

«Շերօն ամէն տեղ էր, ուր վտանգ կար... Օժտուած իր չափազանց ճարպիկ յանդգնութեամբ, իր զարմանալի կողմնորոշման ճանապարհները, անդնդր ճանաչելու... անհնարին անգամ էր ամէն մի հրատալային խմբի համար... Կռիւների ժամանակ... արծուի հայեացքով դիտում էր բոլոր ընկերների բռնած դիրքերը և երբ նկատում էր մէկի կամ միւսի դիրքի թուլութիւնը, իսկոյն շտապում էր օգնութեան և խմբի նոր անդամները իրենց էլ առիթ էին կորում, երբ տեսնում էին Շերօին թշնամու սաղարող գնդակների տակ սրա կամ նրա կողմը ուղղելիս»...

*) Ռոստոմ։

**) Պարսից իշխանաւոր։

չափ, ձորի մէջ, երբ հրացանի ձայներ լսեցինք... Տղերքը կռւի են բռնըւել, վազեցինք։ Մինչև մեր հասնելը, սպանել էին Կարօին և Գեւօին։ Արդէն մութ էր, թշնամուն չտեսանք։ Վերցրինք դիակներն ու վերադարձանք վանք... Մի խումբ արմենականներ գնում են վանքի հողերին մօտիկ սպանում են հինգ քիւրդ և մէկն էլ վիրաւորում... Որպէս թէ Կարօի և Գեւոյի վրէժն են լուծում։ Շէրօն պատմեց, թէ ինչ նպատակով են արել այդ սպանութիւնը, որպէս զի [illegible] վանքը իրենց ձեռքում մնայ։

... Վիրաւոր քիւրդին տանում են Վանի կուսակալ Բահրի փաշայի մօտ... Փաշան հրամայում է ցեղապետ Շարաֆ աղային, որ վանքի մէջ եղածների գլուխները կտրէ և վանքն էլ քանդէ...

«... Երկու շաբաթ է, որ համարեա պաշարւած էինք. նախիրը չէինք թողնում հեռու սարը գնալու... Այն օրը ես տարցի նախրորդին, որ մի քիչ հեռացնի... Մէկ էլ լսեցինք վանքի պահապանի պայմանական նշանը։ Ամենքս վեր թռանք, տեսանք.. քանի չափ ձիաւորներ յարձակւեցին չիմանում կապած ձիաների վրա... Հրացաններս ուղեցինք դէպի այն կողմը. քիւրդերը նեղւած, թողին ձիերը և ուղղւեցին դէպի նախիրը...

Երբ փորձեցինք մօտենալ նախիրին, ի՞նչ տեսնենք. շրջակայ բոլոր սարերի կատարներից մուխ է բարձրանում... Յետ-յետ դէպի վանք վազեցինք, մտանք նախօրօք պատրաստուած տեղը և սկսեցինք կատաղի կռիւ, որ տեւեց վեց ժամ։ Մենք թւով 17 էինք, իսկ քիւրդերը 400ից աւելի, Համիդիէ զինւորներ... Կռւի ժամանակ օրիորդ Սաղիկը*) հաւաքել էր մօտը վանքի կանանց. դրանք փամփուշտ էին սրբում և բաժանում կռւողներին։

Երբ Շարաֆ աղան տեսաւ, որ հեշտ չէ Բահրի փաշայի հրամանը կատարելը՝ տանել Դերիկցիների գլուխը, սկսեց նախիրը քշել, որպէսզի մենք դուրս գանք դիրքերից ու նախիրի յետեւից գնալիս կոտորւենք։ Ի հարկէ, մենք այդ սխալը չարինք»...

***

Մեր ընկերները սկսան կամաց-կամաց երկիր մտնել, զէնք փոխադրել։ Առաջին գացողներու մէջ էին՝ Իշխան Արղութեան, Վարդան, Սաքօ։

Վարդան հաստատուեցաւ Շատախի մէջ, ուր մնաց մօտ երկու տարի, կազմակերպեց ինքնապաշտպան խումբեր և վարեց շարք մը կռիւներ։

Նիկոլ-Դումանն ալ մէկ-երկու անգամ զինուած խումբով մտաւ Վաս-

---

*) Սաթենիկ Մատինեան։

պատրական, զէնք հասցուց անզացիներուն և քանի մը անգամ, տոփուած, ընդհարեցաւ քիւրդերուն հետ։

Երկու ռազմիկներուն— Վարդան և Դուման— այնուհետև յաճախ կը հանդիպինք «Դաշնակցութեան» վարած կռիւներուն ընթացքին, Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ։ Երկուքն ալ առաջնակարգ դեր խաղացին Խանասորի արշաւանքին և Հայ-թաթարական մէկ ու կէս տարուան պատերազմին մէջ։ Բնաւորութեամբ հակոտնեաներ էին. Վարդանը՝ մեղմ, փափուկ սրտի տէր, երբեմն փոքր ինչ վարանոտ, անվճռական։ (1905ի թուրք-հայկական ընդհարումներու ատեն, երբ նա ընդհանուր հրամանատար էր Ղարաբաղի մէջ և մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր, առէպ կը մերժէր ընկերներու յորդորները՝ ակն ընդ ականի օրէնքով գործել թշնամիին դէմ, վառել այս կամ այն թաթար գիւղը, ոչնչացնել խուժանը, անգամ երբ նման գործողութիւնները մեծ զոհեր չէին պահանջեր)։

Դուման-Նիկոլ, ընդհակառակը, դաժան ու անխնայ էր ամէն կարգի ոսոխներու դէմ, նաև ներքին հակառակորդներու։ Խարազանն էր չանթաժիստներու, դասալիքներու, անկարգապահ զինուորներու և ամէն տեսակ վատերու։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատիւը ամէն բանէ վեր էր անոր համար։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հմայքը պաշտպանելու համար, պատրաստ էր նետուելու ամենավտանգաւոր արկածներու մէջ։ Հակառակ իր բուռն խառնուածքին՝ նա ինքը կարգապահութեան մարդն էր, անգամ այն պարագաներուն, երբ անարդարօրէն կը վիրաւորուէր իր ինքնասիրութիւնը։ Ահա թէ ինչու, Խանասորի արշաւանքին ալ, հակառակ իր դէմ կատարուած անիրաւութեան, Դուման բերաւ իր ջերմ մասնակցութիւնը, համեստօրէն ստանձնելով սոսկ յիսնապետի մը պաշտօն, երբ արժանի էր բուն իսկ հրամանատարի պաշտօնին։

Կուսակցութիւնը անոր աչքին բանակ մըն էր և կարգապահութիւնը՝ անշեղելի օրէնք մը։ Հայ-թուրքական կռիւներու ատեն, իբրև հրամանատար Երևանեան նահանգի կռուող ուժերուն, անխնայ կը պատժէր, երբեմն նոյն իսկ հրացանի կը բռնէր իր այն զինուորները, որոնք կը մեղանչէին զինուորական կարգապահութեան և առհասարակ բարոյականութեան դէմ։ Իսկ բուն թշնամու հանդէպ «ակն ընդ ականը» անոր համար նուիրական պատուիրան մըն էր։ Երբ թաթարները մէկ հայ կը բռնէին ու կանհետացնէին, Դուման մէկի տեղ քանի մը թաթար կանհետացնէր։ Անոր համոզումով՝ միակ միջոցն էր խաղաղութիւնը վերահաստատելու, խելքի բերելու յետադէմ, անգիտակից և միշտ դաւադիր ու յարձակողական խուժանները…

Անգութ մէկը չէր, սակայն, մեր Դումանը։ Խանասորի կռւի ատեն նա

մէկն էր այն խմբապետներէն, որոնք կը հրահանգէին խնայել քիւրդ կիներուն ու երեխաներուն։

Այսպէս էր ահա այն մեծ հայդուկը, որ 1891ին անցաւ Պարսկաստան «Խափանչիի մէջ փաթթուած, սև փափախը գլխին, որսորդական բերդան հրացանը ձեռքին, որսի շունը առաջը ձգած»— ինչպէս կը գրէ Յովակ Սանփանեան։ Բարձրահասակ, նիհար, ջղուտ ու ոսկրոտ, մէջքը փոքր ինչ կորացած, սև, կայծկլտող աչքերով, ուժեղ, խուզարկու նայուածքով. պայծառ միտք, արագ ըմբռնող, վճռական ու պատրաստ, ինքնավստահ ու կորովի, յանդուգն և ահեղ։ Հրամանատար մըն էր— սիրտը՝ պողպատ, խօսքը՝ կարճ, վճիռը՝ անդառնալի։

Երգե՞ր հիւսեցին քիւրդերը անոր վարած կռիւներու մասին— փայլուն ճակատամարտներու շարան մը, Բազարգեանէն սկսած, որոնց շնորհիւ բալլուրեցի Նիկոլ Տէր-Հովհաննիսեանը արժանացաւ Ղարա-Դուման անունին։ Բայց ո՞ւր են այդ հերոսական կռիւներու նկարագրութիւնները… Չկան, տարաբախտաբար, ինչպէս որ չկան բազմաթիւ այլ ռազմիկներու սխրալի գործերուն պատմութիւնները։ Ցան ու ցրիւ բեկորներ միայն… Սամսոն կը բերէ մէկ քանիսը իր յուշերուն մէջ.

«1895ի հոկտեմբերին Դուման 45 հոգով Վան կերթայ։ Անոնց մէջ՝ 15 հոգի արմենականներ*)։ Զէնքը կը փոխադրէին Սալմաստէն։

«Ճամբին հանդիպելով մի գիւղի, Դումանն արմենականների հետ մտնում է մարագ, մնացածները մի ուրիշ մարագ։ Քրդերը շրջապատում են Դումանի մարագը, որից մի փողոց դէպի աջ ծռելով դաշտ է դուրս գալիս։ Փոշարոզները դիրք են բռնում փողոցի երկու կողմի կտուրներին, իսկ մի քանիսը հրացան են պարզում մարագի երդիկից ներս։ Մարագի դռան առջև վառած խոտ են դնում. դուռն սկսում է այրուել։ Դումանն ասում է, որ ինքը դուրս է գալու և պատուիրում է, որ հրացանի կոթով կրակը խառնեն, որ բոցն ելնի։ Բոցն ելնելուն՝ դուրս է թռչում մարագից։ Կտուրներից հրացան են արձակում, բայց անվնաս է մնում։ Թեքուելով աջ, անցնում է մի խումբ ձիեր և մարդիկ պաշտպանողների գոյ-… խուժերներին, նստած կրակի շուրջը։ Իսկոյն ծունկի է չոքում, փախչողներից երկուսին հրացանով զարկում և շփոթից օգտուելով, փախչում դէպի դաշտ։ Միւս մարագից տղաներն արդէն դուրս եկած են լի-…

*) [illegible]

Նում զաշտ։ Աղմուկից օգտուելով, դուրս են գալիս և բոցավառ մարդի տղաները, դաշտում պատահում միւսներին և ձիերի միջով քաշւում գէպի լեռները։ Թրքերը հետապնդում են... Դումանը երեւանցի Խէչօի և զարարաղցի Յարութիւնի հետ մի քարի ետեւը մնաց, հրացան է արձակում։ Յանկարծ մի բան թափով կպչում է կրծքին։ Ասում է. «Ես զարկուեցի, բայց գնա կամ. երբ որ ընկնեմ, գրամն ու թղթերը կանեէք վրաջիցս ու կերթաք»։ Թրքերը յետ են քաշւում։ Պարզւում է, որ Դումանի կրծքին դիպածը քարի կտոր է եղած, որ ժայռից պոկել էր թշնամու գնդակը։ Ինքը զարմանում էր, որ այդ ընդհարումից անվնաս դուրս էր եկել. թէև հագուստը շատ տեղերից ծակծկւել էր գնդակների հարւածներից, բայց ոչ մէկը մարմնին չէր կպել... Թրքերն այն կարծիքին են յայտնում, թէ ֆէդայու գնդակը որոնում է իր զոհին։ Այստեղ է, որ Նիկոլը վստահեցնում է «Դումանի» անունը, որ փոխարինէր իր նշանակէ։ Պաշարումից ազատուելով՝ հասնում է իր խմբով Վան, ուր մնում է ամբողջ ձմեռը։ Մի երկու ընկեր սառչում են ճամբին ցրտից։

***

Սիրիչ կարևոր դէմք մըն ալ ծագը կուտայ Վասպուրականի հորիզոնին վրայ, որ նոյնպէս կերթեւեկէր Վանի ու սահմանի միջև և որուն վիճակուած էր խոշոր դեր խաղալ մարտական խումբերու և զէնքի փոխադրութեան դժուարին գործին մէջ.— Տիգրան Դերոյեանը, վանեցի, աւելի յայտնի Վազգէն անունով։ Դերձակի աշկերտ էր և պարզ, զանհիկ միջադէպ մը— տարօրինակ առօրեական դէպքերէ— նետոյ զինքը դէպի ըմբոստացումի ճամբան։ Օր մը կը տեսնէ խանութէն, թէ ինչպէս թուրք զինուորներ անգթօրէն կը ծեծէին հայ խանութպան մը։ Հայ մարդը կը ծեծւէր հայ բազմութեան մը աչքերուն առջև և ոչ ոք կը համարձակէր օգնութեան հասնիլ։ Ամէնքը կը նայէին լուռ, սարսափահար։

Հայ պատանին— պատանի Վազգէնը— դերձակի խանութին մէջ նստած, թաւ յօնքերու տակէն կը դիտէր տեսարանը և սիրտը կը փոթորկէր։ Յանկարծ վեր ցատկեց տեղէն և խելակորոյս բազմութիւնը տեսաւ, թէ ինչպէս նա հուժկու բռունցքներով հարւածներ կը տեղայ անօրէն զինուորներու գլխուն։

Այդ առաջին խիզախ քայլը անոր յեղափոխական կեանքի առաջին քայլն եղաւ։ Յաջորդեցին ուրիշ քայլեր— աւելի յանդուգն, հերոսական։ Դերձակութենէն առաջ՝ դպրոցական մըն էր, որ ստիպուեցաւ թերի ձգել ուսումը։ Իր ամենասիրելի ուսուցիչն էր Զուխ-Գեատտեկի մէջ նահատակուած Աղբիւրպառաւանը։ Ու անոր պէս կերգէր յաճախ՝

Դու ո՛վ ցանկալի Վան. իմ հայրենի՜ք,
Սիրոյդ կարօտով մաշւիմ ես. ենրի՞ք...

Դերձակի խանութը ձգելով, դարձաւ ուսուցիչ, թարգմանիչ, դաւագիր, խմբագիր, գրող ու կռւող։ Սրատառոչ են անոր քանի մը թղթակցութիւնները «Դրօշակ»ի մէջ։ Ահա մէկը.

... «Մենք չենք կարող ոչ՛ կերպով հաշտուել թուրք կառավարութեան հետ, քանի որ նա իր էութեամբ թշնամի է մեր գոյութեան... Մեր կռիւը գոյութեան բնական կռիւ է, ազնիւ, նուիրական կռիւ է... Մեզ համար ատրը է նա, ով յանձն առած չարչարանք, մահ... ընկնում է մարտի դաշտերում։ Թուրքիայի լուծին տակ մենք կը մեռնենք իբրև անասուն, բայց... վճռել ենք մեռնիլ, իբրև մարդ, իբրև հերոս ազատութեան և մեր յաւիտենական իրաւունքի... Մեր դրօշակը միշտ բարձր կը պահենք, կը յաղթենք և փառաւոր ապագայի կարժանանանք, կամ թէ դիւցազնական մահով կանհետանանք պատմութեան բեմից։

«Յառա՛ջ, քաղաքակրթութիւնը միշտ զոհ է պահանջել մարդկութիւնից. փառք է մեզ, եթէ նրա արժանաւոր զոհը լինենք»...

Իր վերջին նամակն է «Դրօշակ»ին, գրուած մահէն քիչ առաջ (1896թ. № 15)։

Կառավարութիւնը երկար ժամանակ կը փնտրէր հայդուկը՝ պատժելու համար։ Վազգէն սպանուեցաւ Կուտուրաջի բուռն, արիւնահեղ կռւի մէջ։ Իրեն հետ ընկան վանեցի Արշակը և չատախցի Միքօն (1897թ.)։

VII

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԶԱՐԹՕՆՔԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

Վերջաւոր յեղափոխականներ.— Խրիմեանի շունչը.— Առաջին կախաղան.— Արաբօ և իր արշաւախումբը.— Սասնոյ բռնկումը 1893ին և հնչակեան գործիչներ.— Դամատեան, Մուրատ Բոյաճեան, Հրայր.— Սասնոյ կոտորածը և Եւրոպան.— Պետութիւններու միջամտութիւնը.— Բարենորոգումներու Մայիսեան ծրագիրը և Թուատատանը.— Սեւ օրեր.—

Շարժումը ծայր կուտայ նաև Տարօնի մէջ։ Տեղի կունենան ինքնապաշտպանութեան կռիւներ հայ զինուած խումբերու և թշնամիի միջև, առօր ի պատասխան՝ յաճախակի խուզարկումներ, ձերբակալութիւններ և չարչարանքներ բանտերու մէջ։ Կը զարնուէին յեղափոխականներու ձեռքով հայ լրտեսներ և մատնիչներ։ Խմբապետները երբեմն կուգան բուն իսկ ժողովուրդի ծոցէն, անգամ Մշոյ հոյն հնազանդ, կրաւորական գանգատներէն։ Մարդիկ կը ձգեն «խաղաղ կեանքը», տուն-տեղ, ընտանիք և կը նուիրուին ինքնապաշտպանութեան գործին։

Տարօնի ժողովրդական վերազարթումի գործին մէջ առաջնակարգ դեր խաղաց մեր բազմերախտ եկեղեցականներէն մէկը— Ներսէս վարդապետ Խարախանեան։ Իր անձնուէր գործունէութեան համար, իբրև ճշմարիտ ժողովրդական հովիւ, նա շատ հալածանք կրեց թուրք կառավարութեան կողմէ և քանի մը տարի նոյն իսկ բանտ նստեց։ Արձակուելու պատրուակով ու գեղջուկներու կրկնակի դիմումներու շնորհիւ։ Երբ Մշոյ կառավարիչը կառաջարկէ իրեն, որ Մուսա պէյի դատաւարութեան առիթով շնորհակալութեան հեռագիր քաշէ սուլթանին և ժողովուրդի անգոհ վիճակը ցուցնէ, քաջարի հովիւը, այն ատեն Մշոյ առաջնորդը, կտրուկ կը մերժէ ըսելով, որ ժողովուրդի վիճակը հեռու է անգոհ ըլլալէ։ Հետագային ալ քանի մը անգամ նոյն պահանջը կրկնեցին իրեն և ամէն անգամ— մերժում։ Գիտնալով հանդերձ, որ թուրք վարիչները կասկածորէն կը նայէին զինքը և որոգայթներ կը լարէին իրեն դէմ, յեղափոխական վարդապետը անյողդողդ կը շարունակէր իր ըմբոստ ու ժողովրդանուէր ընթացքը։ Ներ-

սէս Խարախանեան մտերմական յարաբերութիւններու մէջ էր մերիններուն հետ (նմանապէս Կարնոյ առաջնորդ Ղևոնդ եպ. Շիշմանեանը)։ Աշոտ-Թաթուլի միջոցով մեզի (Ժընեւ) զրկած մէկ թղթակցութեան մէջ կը նկարագրէր Տարօնոյ կացութեան սարսափները. Թուրքաց յարատեւ հալածանքներուն ու հարստահարութիւններուն տակ։ Քաջածանօթ էր երկրի պայմաններուն, ինքը բնիկ տարօնցի ըլլալով։ «Կար ժամանակ— կը գրէր Դոշակին վերայիշելով նամակին մէջ— երբ գրեթէ կառավարութեան ստուերը միայն կար և քրդական տիրապետութիւնը միայն կը տեսնուէր. տակաւին նշան չէր եկած ընդդէմ հայոց այս խորին և մահացու աւանդական դիւանագիտութիւնը, որ կը սպառնայ հայ ազգը բնաջինջ անել զանազան դիւանագիտութիւններով և բարբարոսութիւններով»։

Ներսէս Խարախանեան, Մկրտիչ Սարեան և բազմաթիւ եկեղեցականներ, Խրիմեանի հայրենաշունչ գաղափարներով սնուած, պատրաստեցին Տարօնի բարձրաւանդակի մէջ ազատատենչ, յեղափոխական առաքեալներու սերունդ մը, որոնցմէ էին, ի միջի այլոց, Աղբիւրպասեան, Գէորգ Չաւուշ, Հրայր, Գեղամ Տէր-Կարապետեան և վարդենիսցի Մարգար վարդապետ Վաղարշակ։ (Սարեան Մուշ եկած էր Միացեալ Ընկերութեան կողմէ 80ական թուականներուն և հիմնած էր Մուշի մէջ կեդրոնական վարժարան մը, նման այն մեծ դպրոցին, որ Մկրտիչ Փորթուգալեան կը վարէր Վանի մէջ, Խրիմեան Հայրիկի շունչին տակ)։

Այդ երիտասարդ առաքեալներէն մէկ քանիսը իրենց բուն քարոզչութեան և ըմբոստ արարքներու հետևանքով, վաղաժամ զոհ գացին բռնակալութեան հարուածներուն։ Անոնցմէ էր Մարգար վարդապետը, որ կախաղան բարձրացաւ 1893ին։ Աւելի մեծ հռչակ հանեց հայ հրոսակապետ մը— մեր առաջին մեծագոյն ֆէտայիներէն— Արաբօ։ Պարզ «դաշտեցի» մըն էր, անվեհեր տղայ մը, նման բիւրոյ աշիրէթապետներուն, որ Դաշնակցութեան շունչին տակ դարձաւ ժողովրդական հերոս մը, ազատութեան համար մարտնչող։ Իր հետ ունենալով ուրիշ հայ «տաղակապետ» մը— Դերիկվանցի Միսօն— նա երկար ատեն սարսափ կը տարածէր Մուշ քաղաքին շուրջ։ Կը կտրէր ճամբաները, կը հալածէր իրենց «հայաստանցի» ժողովուրդի թշնամիները, կը խլէր աւազակներէն աւարները, կը կոտրէր հարկահաւաքները, նա կը ճամբէր տանիկ պաշտօնեաները, հասկցնելով անոնց, թէ երկիրը իրենցն է և թէ հետևաբար անոր խարճն ու խարաջն ալ իրենցն է...

Արաբոյի արշաւախումբը հետզհետէ ստուարացաւ։ Նոր անձնուէր կրտրիճներ հարստահարուած ժողովուրդի ծոցէն եկան միանալու հայ աշիրէթին։ Անոնց մէջ էին՝ Ալիթայեանին, որ դարձեր էր առասպելական դէմք մը։

գրոնանցի Լեւոնը, Մրգզենցի Գէորգը (Ջաւուշ), Գամերցի Հովիկը, Բեր-
դակցի Ներսոն և ուրիշներ։

Ի վերջոյ— ինչպէս միշտ, հայ մատնիչներու ցուցմունքով— հրա-
սականը կը ձերբակալուի Մխօին հետ Բերդակ գիւղի մէջ և բանտ կը
նետուի։ Շուտով, սակայն, կը յաջողի փախչիլ բանտէն, կանցնի Կովկաս
և 16 հոգինոց զինուած խումբ մը կազմելով, 1893ին կը վերադառնայ եր-
կիր։ Ու ահա ճամբան արիւնալի ընդհարումներ քիւրդերու հետ։ Այ-
գրոնանցի Լեւոն կը սպանուի։ Արաբօ, մնացած ընկերներուն հետ, հա-
միտիէ քիւրդերու տարազով, կը շարունակէ ճամբան դէպի Դուրան։ Բայց
Գեալիսարի ձորին մէջ վերստին կը բռնուին քիւրդերու հետ և գրեթէ բո-
լորն ալ կը սպանուին։ Հերոսաբար կը կռուի Արաբոն, նաև Վարդան անու-
նով ընկեր մը Ախալցխացի։ Նահատակուածներու մէջ էին՝ Բուլղարը, Եր-
նուտցի Միլքոնը, Մշեցի Ասօն ու Մարտոն։ Մեռաւ մեծանուն խմբապետը
հազիւ երեսուն տարեկան։ Ժողովուրդը երկար ատեն չի հաւատար, թէ
Արաբօ մեռած է. «ան դեռ կը գործէ լեռներուն մէջ»... Ու անոր անձին
շուրջ երգեր կը հիւսէին թէ՛ հայեր և թէ՛ քիւրդեր։ Արտակարգ գեղեցկու-
թեան տէր էր Արաբոն։ Իր կովկասցի մէկ ընկերոջ հակիրճ գրութեան
մէջ հետեւեալը կը կարդանք. «Սուլթանական կռիւներից մէկի մէջ դա-
շոյնի մի հարուած էր ստացել նա (Արաբոն) և այդ հարուածի հետքը
երկար ու թեք գծով իջնում էր նրա գողարիկ բերանի ձախ անկիւնից
դէպի ծնոտը... և նրա դէմքի կուսական գեղեցկութեանը տալիս էր դիւ-
ցազնական կնիք»։

***

Տեղի ունեցան շարք մը ուրիշ կռիւներ Տարօնի շրջանում. բայց ա-
մենէն դղրդալին եղաւ Սասնոյ պաթէւմը, որու վրայ պէտք է փոքր
ինչ կանգ առնենք, թէև բուն Դաշնակցութեան պատմութենէն դուրս է
այդ. վասնզի այդ դէպքէն յետոյ եկան համիտեան մեծ կոտորածները—
տարածուած Սասունէն ամբողջ Թուրքահայաստանի վրայ— բայց և միւս
կողմէն աշխարհ ցնցող այդ ոճիրներէն և յառաջ եկան պետութիւններու,
մանաւանդ Անգլիոյ զօրաւոր միջամտութիւնը, որու հետեւանքով
պատրաստուեցաւ բարենորոգումներու առաջին լուրջ ծրագիրը։

Քանի մը խօսք Սասնոյ անցքերու և յեղափոխական դէմքերու մասին։

Այնտեղ, վաղեմի բմբոստ լեռնաստանին մէջ, որ կիսանկախ գոյու-
թիւն մը ունէր և շատ անգամ էր ապստամբեր Թուրքայ բռնութիւններուն
դէմ, 90ական թուականէն ի վեր քարոզչի պաշտօնով հաստատուեր էր հայ
առաջին ուսանող յեղափոխականներէն մէկը— Միհրան Տամատեան,

որ կը գործէր Հնչակեան կուսակցութեան անունով և որ մօտ երեք տար-
ւան քարոզչութենէ յետոյ, ձերբակալուեցաւ հայերու մատնութեամբ ու
տարուեցաւ Պոլիս՝ դատուելու և դատապարտուելու համար (1893)։ Այդ դէպ-
քէն ի վեր, հետզհետէ սաստկացաւ հակողութիւնը Սասունի շուրջը։ Կա-
ռավարութիւնը շարունակ կը լարէր քիւրդ ցեղերը սասունցիներու դէմ։
Ընդհարումները կը դառնան անխուսափելի։ Տամատեանէն յետոյ, նոյն
կուսակցութեան կողմէ, Մուրատ Պօյաճեան կը մտնէ Սասուն, Կարսի
ճամբով.— ինչպէս բոլոր նախորդ էջերուն մէջ, Դաշնակցութեան զինա-
կան աջակցութեամբ— և կը շարունակէ նախորդին գործը, մղելով ինք-
նապաշտպանութեան և ապստամբութեան քարոզչութիւնը։

Մուրատ հաւաքեց իր շուրջը քանի մը զգայուն, անձնուէր երիտա-
սարդներ, Սասնոյ, Տարօնի այլ և այլ գիւղերէն։ Անոնցմէ մէկը իր խան-
դավառ հայրենասիրութեամբ, իր խօսքի, գրչի քարոզչութեամբ շուտով
գերազանցեց իր ուսուցիչները— Մուրատն ու Տամատեանը— դարձաւ
հոգին Տարօնոյ գրեթէ բոլոր շարժումներուն և միանգամայն մեծագոյն
պարագլուխներէն մէկը հայ ազատագրական շարժման։

Ղզըլաղաջցի Արմենակն էր— աւելի յայտնի Հրայր ու Դժոխք անուն-
ներով։

Առաքեալ մըն էր բուն իսկ Տարօնոյ ժողովուրդի ծոցէն։ Մտաւորա-
կան մը՝ օժտուած խօսելու և գրելու գեղեցիկ տաղանդով։ Միստիկ շունչ
մը կար այդ պարզ, շինական տղայի մէջ, որ միայն միջնակարգ կըր-
թութիւն էր ստացեր և գիտէր խորապէս յուզել ձեզ իր արտակարգ քա-
րոզչութեամբ։

Այդ վտիտ մարմինը, մաշած, վաղաժամ ակոսուած դէմքով, այդ
խորունկ ու թախծոտ աչքերը, որ այնքան սակաւ կը ժպտէին և կարծէք
հարազատ ժողովուրդի բախտը կուլային, այդ լուրջ, հանդարտ, insinuant
զրոյցը, որ կ'ընէր վշտոտ, սրտառուչ ձայնով մը, առանց դիմացինին նա-
յելու, այդ ամբողջ գերմիջնաման կերպարանքը, գլխուն տնկած մշեցիի
անբաժան արախչին— այդ ամենը անջնջելիօրէն դրոշմուած կը մնայ բո-
լոր անոնց յիշողութեան մէջ, որոնք առիթ ունեցեր են մօտէն դիտելու
գերազանցապէս ժողովրդական այդ դէմքը։ 1895ի օգոստոսի վերջերը,
Կարսի մէջ, հարիւրաւոր կորիւններ, սպառազինուած Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան ձեռքով, կը պատրաստուէին սահմանն անցնիլ. այդտեղ էին մեր
մեծ խմբապետները՝ Սերոբ, Անդրանիկ, Աշոտ-Թաթուլ, Առիւծ-Աւագ և
այլն— և մէկը կար անոնց մէջ— մտաւորական ու խմբապետ միան-
գամայն— որ կը կապէր ձեր ուշադրութիւնը, կը ներշնչէր հեղինակու-
թիւն ու հմայք և որու ձայնին ու հրահանգին երկիւղածօրէն կունկնդրէին
զինուորները։

Հրայրն էր։ Դժուար է գտնել վերջին 40 տարուան ընթացքին Թուրքահայ ազատագրական շարժումներուն մէջ ուրիշ մէկը, որ այնքան խոր ազդեցութիւն, թովք ու հմայք ունենար ժողովրդական զանգուածներուն մէջ, ինչպէս այդ ինքնաբերոյս գեղջուկ-հրապարակախօսը, որ երկար տարիներ ազատութեան փողը հնչեցուց Սասնոյ լեռներէն և ընկաւ 1904ին, զէնքը ձեռին, Շէնքի բարձունքներուն վրայ, արիւնալի ճակատամարտի մը մէջ։

***

Դառնանք Սասնոյ դէպքերուն։ «Հնչակը», իր 1894թ. № 3ի մէջ, կը հրատարակէր Դժոխքի գրութիւնը Տարօնոյ Հնչակեան Կազմակերպութեան Յայտարարութեան մասին, որ կուգար ծանուցանելու գալիք փոթորիկը։ Ահա թէ ինչ կը կարդանք այդ Յայտարարութեան մէջ, որ գրուած է գեղջկերէն տաք և որու հանդիսաւոր, թատերական ոճը նոյն Հրայր-Դժոխքի գրիչը կը մատնէ.

«Հայ եղբայրներ,

«Հասաւ, վերջապէս, դարերէ ի վեր սպասուած կարմիր օրն. ահա կը հնչէ որոտաձայն զանգակն Սասնոյ բարձրաբերձ լեռներէն. ահա կը ծածանի այդ բարձանց վրայ հայութեան և մարդկութեան ոտնակոխուած իրաւանց նախանձախնդիր կարմիր դրօշակն. ահա գրկելոյն վրիժուց և բռնաւորին դատաստանի կենաց և մահու ժամն վճռական։

«Այսօր Հայկական խնդիրը նոր և գեղեցկագոյն շրջանի մը մէջ կը թեւակոխէ։ Այսօր ստրկական համբերութիւնը, գաղտագողի հառաչանքը, յանկեայն գայթումը և խուլ բողոքը կը վերջանան և անոնց կը յաջորդէ առիւծի մռնչիւնը»...

Եւ յայտարարութիւնը կը վերջանայ այս բառերով.

«Թո՛ղ չկարծեն մեր հայ եղբարք, թէ մենք ընդարձակ պատրաստութիւն, պաշար, զէնք, դրամ, ռազմամթերք ունիմք ընդերկար դիմադրելու թշնամւոյն յարձակմանց, այլ յուսահատութիւնը, ծայրայեղ ճնշումը, լուռ ու մունջ կորսուելու տեղ կռուելով մեռնելու պատրաստակամութիւնը մղեցին զմեզ յայս գործ»...

Տարաբախտաբար, «առիւծի մռնչիւնն» արձակելու համար, Հնչակեան Կուսակցութիւնը տարրական պատրաստութիւն իսկ չէր տեսեր։ Ինչպէս միշտ՝ անհամբեր, անհաշուող, յախուռն՝ կամեցեր էր միայն «բան մը ընել», աղմուկ հանել, փոխանակ քիչ-շատ լուրջ ճիգեր ընելու, կուռ բանակ մը կազմակերպելու և մանաւանդ զէնք ու ռազմամթերք հայ-

թայթելու*), Սասունցիները, այնուամենայնիւ, իրենց նախնական զէնքերով անգամ կռուեցան քաջաբար քիւրդ ցեղերուն դէմ և տեղի տուին միայն կանոնաւոր բանակի գրոհին առջև (1894թ. օգոստոս)։ Շարք մը յաջող կռիւներէ յետոյ — երբ հայերը ջարդ տալով քիւրդ ցեղերուն, ձեռք ձգեցին նոյն իսկ մեծաքանակ աւար (ոչխարներու հօտեր) — անոնք յանկարծ ամէն կողմէ պաշարուեցան թուրք հետևակ զօրքերով։ Բարձրացան դէպի անառիկ գագաթները։ Կառավարութիւնը դիմեց խորամանկութեան։ Թուրք բանակի հրամանատարը խաղաղութեան փող կը հնչեցնէ և դրօշակը կը պարզէ։ Ներում կը խոստանայ ապստամբներուն, եթէ վար իջնեն։ Հայոց կացութիւնն ալ արդէն իսկ անտանելի էր. ոչ ռազմամթերք, ոչ սնունդ։ Ճարահատեալ, հաւատացին թշնամու խոստումներուն, վար իջան և բարբարոսաբար կոտորուեցան։

Որքա՞ն էր կոտորուածներու թիւը — ոչ ոք գիտէ մինչև օրս, ոչ իսկ մօտաւորապէս։ Ոմանք բոլն — 6—7000 — ուրիշները՝ շուրջ մէկ հազար։ Ճշմարտութիւնը, անտարակոյս, աւելի մօտ է վերջիններուն։

Դէպքը մեծ ցնցում պատճառեց ոչ միայն հայ աշխարհին, այլ և արևմտեան երկիրներու մէջ, անգամ դիւանագիտական շրջանակներուն։ Իզմիրլեան պատրիարքը ուժգին բողոքեց։ Խիզախ քայլ մը՝ որու շնորհիւ մեծանուն Հովիւը արժանացաւ «Երկաթէ Պատրիարք» տիտղոսին, կատղեցուց Աբդուլ Համիդը և աքսորուեցաւ Երուսաղէմ։

Բողոքի ցոյցեր ամենուրեք, հսկայ միթինկներ, հարցապնդումներ խորհրդարաններու մէջ։ Վայրկեանը կը յիշեցնէր՝ Յունաստանի և Բուլղարիայի ազատագրութեան օրերը։ Ամբողջ Եւրոպան կը զբաղէր Հայկական խնդրով, կը պահանջէր 61րդ յօդուածի իրագործումը։ Հանրային կարծիքը մասնաւոր կատաղութեամբ բորբոքեցաւ Անգլիոյ մէջ։ Գլադսթոն արտասանեց իր մեծագոյն ճառերէն մէկը — Չեսթերի ճառը — խարանելով սուլթան Համիտը «Մեծ Մարդասպան» անունով։ Ամէն կողմէ կը յիշեցնէին Անգլիոյ մասնաւոր պատասխանատուութիւնը Հայկական ջարդերուն մէջ — 1878ի չարաշուք Բեռլինը, Կիպրոսի դաշնագիրը, Դիզրա-

---

*) 1904թ. յունուար 27 թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած Սոֆիա, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին, Թանգուցեալ Խորանիկեան վարդապետը, այն ատեն աքսորեալ Երուսաղէմի մէջ, հետեւեալը կը գրէր.

«Սուրի համար զէնք պէտք է, որպէսզի գործն Սասունի 1894ի ձմռան խնդրին ու ողբերգութեան փախստեան մը չունենայ»։

Ապա կ'աւելցնէր, որ Սասնոյ գիւղերու մեծամասնութիւնը բնաւ չէ մասնակցած կռիւներուն, այլ միայն Գելիէկուզան, Շէնիք, Սեմալ, Տալւորիկ գիւղերը, ան ալ բոլորին ոչ, յորոնցից Տալւորիկեան, չարաճակի հրացաններով։

յէլիի Թրքամոլ ընթացքը և կը պահանջէին, որ բրիտանական կառավարութիւնը կատարէ, վերջապէս, իր պարտքը Հայաստանի հանդէպ։

Եւ ահա Անգլիոյ նախաձեռնութեամբ նշանակուեցաւ համբաւաւոր Քննիչ Յանձնաժողովը երեք մեծ շահագրգռուած պետութիւններու կողմէն — Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսաստանի — որ գնաց Սասուն, ամիսներու ընթացքին ուսումնասիրեց դէպքերը, տեղեկացաւ կատարուած գործողութիւններուն, արձանագրեց և յանձնեց քննութեան արդիւնքը Կ. Պոլիս, նոյն պետութեանց դեսպաններուն։

Մինչ երեք կառավարութիւնները զբաղած էին ռէֆորմներու ծրագրին մշակումով — բան մը, որ երկար տեւեց, շնորհիւ պետութեանց ներքին ունեցած հակառակութիւններուն — Հնչակեանները, Արփիար Արփիարեանի ղեկավարութեամբ, կատարեցին Բաբ Ալիի խաղաղ ցոյցը Կ. Պոլսոյ մէջ (1895ի Սեպտ.) և արիւնհեղ կոտորածը մեծ ծաւալ առաւ, տարածուելով ամբողջ Հայաստանի վրայ։ Ջարդերը այժմ արդէն կը հաշուէին տասնեակ հազարներով, մինչև հարիւր հազար։ Տպաւորութիւնը չչմեղմացնել էր։ Սասունէն յետոյ՝ այդ զարհուրելի աղէտը... Եւ այդ այն ժամանակ, երբ ողջ Եւրոպան բռնուած էր բողոքի ընդարձակ շարժումով Սասնոյ դաղանութիւններու առթիւ։ Թուրք կառավարութեան այդ անսովոր յանդգնութիւնը շատերու համար անհղծուած մըն էր։ Շուտով գտնուեցաւ անհղծուածի բանալին — այն հրէշաւոր գաղտնիքը, որ նիւթեր էր հայ ժողովուրդի դէմ ռուսական դիւանագիտութիւնը Լոբանովի ղեկավարութեամբ...

Երբ դեսպանները, երկարատեւ ու ծանր երկունքէ յետոյ, Քննիչ Յանձնաժողովի տեղեկութեան հիման վրայ, կազմեցին հայկական բարենորոգումներու նախագիծը, Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարը, լորդ Կիմբերլի, հեռագրեց Սըր Ֆիլիփ Քըրրիին*) (1895թ. ապրիլ 28), թէ այդ նախագիծը մէկ քննադատելի կէտ ունի, թէ վալիները պէտք է նշանակուին պետութիւններու համաձայնութեամբ — բարենորոգումները ապահովելու համար — և թէ անհրաժեշտ է, որ նոյն ինքը Բարձր Կոմիսարը, բարենորոգումներուն գերագոյն վերահսկիչը, ընտրուի նոյնպէս պետութիւններու հաւանութեամբ, այն էլ որոշ ժամանակով, ինչպէս Լիբանանի մէջ։ Եւ հեռագրի մէջ լորդ Կիմբերլի կաւելցնէր, թէ միայն այդ ձևով կարելի է գոհացում տալ Անգլիոյ հանրային կարծիքին։

Քըրրի կը պատասխանէ, թէ ինքն ամէն ճիգ կ'ընէ իր պաշտօնա-

*) Կ. Պոլսոյ մեծ դեսպանը, որ հայոց ճգնաժամի ընթացքին եղաւ նաև արտակարգ, վճռական մարդ մը, որ իր ֆրանսացի պաշտօնակցին հետ (Կամբոնի), ռուսական Նելիդովի ընդդիմութեան, շատ ճիգ թափեց ռէֆորմներու յուշ ծրագիր մը պատրաստելու ի նպաստ հայոց։

կիցները համոզելու համար, բայց մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպի...

Նորէն կը հեռագրէ Կիմբերլի Քըրրիին և կը հետևի նոյն պատասխանը։ Այն ժամանակ Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարը կը սկսի բանակցիլ ուղղակի Պետերբուրգի հետ՝ իր դեսպանին միջոցաւ։ Կը յայտարարէ ռուս կառավարութեան, որ Անգլիա պատրաստ է հրաժարիլ իր միւս թելադրանքներէն, միայն թէ Ռուսաստան ընդունի, որ Բարձր Կոմիսարի ընտրութիւնը պետութիւններու հաւանութեամբ ըլլայ*)։

Հայութիւնը սրտատրոփ կը սպասէր այս բանակցութիւններու վախճանին։ Ի վերջոյ, իշխան Լոբանով համաձայնեցաւ (սա՞ղ, ձևական համաձայնութիւն միայն), և Բարձր Կոմիսարին վերաբերեալ կէտն ևս աւելցուցին ռէֆորմներու նախագծին։ Եւ երբ նախագիծը հրապարակուեցաւ (1895 Մայիս) անգլիական այդ յաւելուածով, ցնծութիւն էր հայոց աշխարհում։ Իզմիրլեան խանդավառուած, կը հեռագրէր տեսարանը լուրը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին։ Թուրքահայաստանի ազատութեան Charter էր, որ կը հաշուէր երեք մեծ պետութիւններու ձեռքով, ընդամենը քանի մը տարուան յեղափոխական խլրտումներէն յետոյ... Հայութիւնը դրեթէ կը մոռնար երէկուան սոսկալի աղէտները և ամենէն պահպանողականներն ալ կօրհնէին յեղափոխական շարժումը։

Վաղանցո՞ւկ էր համազգային բերկրանքը։ Մայիսեան ծրագրին ետ վերանկուած էր մեռած տառ մնալ, ինչպէս 61րդ յօդուածին։ Ռուսաստանի արիւնոտ թաթը պատռեց զայն՝ խանձարուրին մէջ։ Ցարական Ռուսաստանը առերեւոյթ տուեր էր իր համաձայնութիւնը, բայց տակէն կը գործէր, կը յորդորէր սուլթանին՝ չընդունիլ, ձգձգել, դիմադրել...

Ահա՜ն։ Ռուսիոյ քաջալերական խրախուսանքով, Աբդուլ Համիդ, բարենորոգումներու ծրագրին տեղ, իրագործեց ջարդի ծրագիր մը։ Եւ արդէն մայիս 20ին դեսպան Քըրրի երկար հեռագրով մը հաղորդելով նախարարին բրդական նոր խժդժութիւնները Բիթլիսի շրջանում, կը սահմանէր այս խորհրդաւոր ու չարագուշակ բառերը.

«Ջարդերը կուգան, թէ իրենք արտօնութիւն ունին քրիստոնեաները ջարդելու»...

Արտօնութիւն տուեր էր Եըլդըզ Քէօշքը, թելադրուած Լոբանովի հովանաւորութեամբ։

Սուլթանը կը շարունակէ ձգձգել ռէֆորմներու գործը, լորդ Կիմբերլի կը շարունակէ բանակցիլ Պետերբուրգի իշխանաւորներու դահլիճին հետ և երբ անգլիական կառավարութիւնը կառաջարկէ ճնշում գործ դնել սուլթանի վրայ երեք պետութիւններու կողմէն, Լոբանով կը յայտարարէ, թէ Ռու-

*) Այս բոլորը կը քաղենք բրիտանական Կապոյտ Գիրքէն, 1895թ.։

Ռուսաստանը հակառակ է ոեւէ ճնշողական միջոցի դիմելու՝ Հայկական ռէ-ֆորմներու առիթով...

Յունիս 4ին Պետերբուրգի անգլիական դեսպանը կուղղէ լորտ Կիմ-բըրլէին այս տխուր հեռագիրը— ամենէն ճակատագրականը հայ դատի համար, որ տակաւ կը բերէր Կապոյտ Գիրքն ամբողջութեամբ.

«Այսօր կէսօրէն վերջ, ինծի հետ զրուցելիս, իշխան Լոբանով շատ բացորոշ (very openly) խօսելով Հայաստանի մասին, յայտարարեց, որ ինքը երբեք չէ ընդուներ Բարենորոգումներու նախագծին առաջադրու-մը, որպէս վերջնագիր մը Սուլթանին։ Եթէ Սուլթանը մերժէ նախագիծը կամ հակառակագիծներ առաջարկէ, այդ չի նշանակեր, թէ դեսպանները կարող են ստիպողական ուժ գործածել։ Ռուսաստանը, բառ իշխանը, ի հարկէ չպիտի ընդունի ոեւէ ճնշողական միջոց (any coercitive measure)։ Եւ վերստին բառ Լոբանով. Ռուսաստանը ոչ մի պարագայի (in no way) չընդունիր, որ Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծուի շրջան մը, ուր հայերը պիտի ունենան բացառիկ առանձնաշնորհումներ և որը կարող է դառնալ կորիզ հայկական անկախ թագաւորութեան մը (a nucleus of an independent armenian Kingdom), որ յայտնապէս նպատակն է հայկական կոմիտէներուն»։

Յունիս 13ին Պետերբուրգի անգլիական դեսպանը կը հեռագրէ լորտ Կիմբըրլիին Լոբանովի այս նոր յայտարարութիւնը.

«Ռուսաստանը սիրով կ'ուզէ, որ ռէֆորմները իրագործուին, տարած-ուած Սուլթանի բոլոր հպատակներուն վրայ, բայց չի կարող ընդունիլ, որ ստեղծուի իր սահմաններուն մօտ երկրորդ Բուլղարիա»*)։

Բարենորոգումներ— ամբողջ Թուրքիոյ մէջ... Եւրոպայի խարդախ քա-ղաքագէտներու սովորական հնարքն էր այդ, ամէն անգամ, երբ անոնք կուզէին ձգձգել բարենորոգումները այս կամ այն քրիստոնեայ հպատակ ժողովուրդին կացութեան մէջ։ Լոբանով եւ բնաւ, ի հարկէ, չէր ուզեր, որ Թուրքիան բարենորոգուի և բարգաւաճի։ Ռուսաստանին պէտք էր յա-ւիտենօրէն անկար, «հիւանդ մարդը», օր մը զայն կլլելու համար... Եւ Լոբանով «ընդհանուր ռէֆորմներու» իր առաջարկով նոյն նպատակն ու-նէր— անվերջ ձգձգել Հայաստանի բարենորոգումը։

Այսպէս թաղուեցաւ ռէֆորմներու այդ խոստումնալից ծրագիրը— ցարիզմի ձա՛հրոտ թաթով։

Զարմանալի չէ, ի հարկէ, որ ռուս յետամնաց բռնապետութիւնը դահճի ձեռքով փակեց ժողովուրդի մը ազատութեան դռները։ Բայց Ռու-սիան աւելի առաջ գնաց. ան արտօնեց և այդ ժողովուրդի ֆիզի-

*) Կապոյտ Գիրք, 1896թ., էջ 83։

քական յօշոտումը։ Ուրեմն բռնաւոր ռէժիմի հիմնական չարիքներուն վրայ կ'աւելնար պատասխանատու նախարարին դիւական քմահաճոյքը, անոր զազան նկարագիրը։ Հայութեան չար բախտէն՝ այդ ճակատագրական օրերուն Ռուսիոյ արտաքին քաղաքականութեան վարիչն եղաւ ամենա-զազան դահիճը, որ կարող է մրցիլ Թալաաթ փաշաներուն հետ, ամե-նանենգ դիւանագէտը, որու նմանը դուցէ չէ եղած անգամ ցարական տարեգրութեանց մէջ։ Անոր պէտք էր «Հայաստանը առանց հայերու»...

Եւ բարենորոգմանց ծրագրին տեղ՝ Շաքիր փաշան էր, որ կատարեց իր արեան թափորը հայկական վիլայէթներուն մէջ, Բարձր Կոմիսարի պաշտօնով, Լոբանովեան արտօնագիրը ձեռքին...

Գերմանիան և Աւստրիան Թուրքիոյ բարեկամ ու պաշտպան էին, միանգամ ընդմիշտ հրաժարած ամէն տեսակ մասնակցութենէ «եւրոպա-կան համերգին» մէջ, ընդդէմ Օսմանեան կայսրութեան. Ֆրանսան ալ Գերմանիոյ ահէն՝ ատով ձեռքով նետուեր էր Ռուսաստանի գիրկը և ի դէմս տխրահռչակ Հանոտոյի (արտաքին գործոց նախարար) կուրօրէն կը հե-տեւէր իր դաշնակցին, հակառակ դեսպան Կամբոնի զգուշացուցիչ տե-ղեկագիրներուն։ Եթէ Ռուսաստանը նպատակաւոր դիրք բռնէր հայոց հան-դէպ, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ չէզոքութիւնը չպիտի խափանէր հայ դատի լուծումը, ինչպէս որ նոյն պետութեանց չէզոքութիւնը չէր արգելք եղած Կրետէի ազատագրութեան, 1896 թուականին։ Իտալիան, որ համա-կիր էր մեզի, այդ միջոցին պատերազմի բռնուած էր Հաբէշստանի հետ, չարաչար պարտութիւններ կը կրէր և կ'ապրէր իր ծանրագոյն տագնապը ազատութեան օրերէն ի վեր։ Բայց եթէ անգամ Հռոմը կարենար թափով միջամտել Անգլիոյ կողքին, դարձեալ բարենորոգումներու գործը չպիտի քալէր, քանի որ դէմ էր Ռուսաստանը... Լոբանով ոչ միայն կընդդիմա-նար, այլ և բացորոշ կը հասկցնէր Անգլիային, որ ամէն մի փորձ բռնի միջոցներ ի գործ դնելու Թուրքիոյ դէմ՝ պիտի դիտէ որպէս casus belli։

***

Ուրիշ աշխարհ մը— Վասպուրականի մէջ։ Ընդհանուր կոտորածի ալի-քը այնտեղ համեմատաբար թոյլ եղեր էր։ Յեղափոխական կազմակեր-պութիւնները համեմատաբար աւելի ուժեղ էին, քան ուրիշ վայրերում։ Սուլթանի կառավարութիւնը խորհեցաւ, որ Սասունն ընկճելէ և Հայաս-տանը արիւնելէ վերջ, ժամանակը հասած էր՝ հարուածով մը արմատա-խիլ ընելու նաև այդ յեղափոխական, ինքնապաշտպան մարմինները։ Անոնց գլխաւոր բոյնը— գրեթէ միակը— կը մնար Վանը։ Համենայն այլեւս վախ չունէր Անգլիայէն։ Թիկունքը կանգնած էր ցարի կառավարութիւնը,

որ ինքն ալ արդէն, նոյն 1896ին, արշաւանք սկսեր էր Անդրկովկասի հայութեան դէմ, հարիւրներով կը ձերբակալէր ու կաքսորէր հայ մտաւորականութիւնը, մանաւանդ դաշնակցականները*)։ Կովկասի մէջ կը գործէր կառավարչապետի պաշտօնով իշխան Գոլիցին, ուրիշ հայակեր մը, Փոքրիկ Լորանով, որ կատաղօրէն կը հալածէր անգամ թուրքահայ փախստական զանգուածները, որոնց մեծ ջարդերէն ի վեր ապաստանած էին Կովկաս։ (Կը պահանջէր՝ կամ ընդունիլ ռուսահպատակութիւն կամ դուրս երթալ Կովկասէն)։

Ահա թէ ինչպէս են ներկայացուած Վանայ յունիսեան դէպքերը «Դրօշակ»ի մէջ։ Դրողը Վազգէնն է, որ այն օրերուն, ոստիկանութենէն հետապնդուելով, շառանց թաղուած կ'ապրէր։

... «Կառավարութիւնը վաղուց հետամուտ էր կոտորած անել և Վանում, որ հայաշատ կենտրոններից մէկն է... Որպէսզի առիթ գտնէր կոտորելու, սկսաւ ամենախիստ խուզարկութիւններ անել, յուսալով ձեռք ձգել յեղափոխականներին։ Այդ խուզարկութեանց առթիւ ձերբակալուեցաւ Օր. Զարուհի Տէրոյեան (Վազգէնի քոյրը. Մ. Վ.), իբրև դաշնակցական, որին ամէն կերպ կաշխատէին խոստովանցնել, որպէսզի ցոյց տայ իրենց տան միջի զէնքի պահեստը...

«Տաճիկ խուժանը պատրաստ էր արդէն։ Յունիս 1էն (1896 թէ.) շուկան խառն գոց էր։ Յունիս 2ի գիշերը, գիշերապահ զօրքեր Այգեստանի մօտ, դաշտի մէջ ընդհարում ունեցան խումբ մը հայերու հետ, երկու զինուոր սպանուեցան և մէկ միլազիմ վիրաւորուեցաւ, օգնութեան գալարափողը հնչեց... Լոյսը բացուելուն... զինուորներու դիակները տարան Թաղ փողոց և դրին ի ցոյց տաճիկ խուժանին...

Յունիս 3ին կռիւը սկսաւ... Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններ (Դաշնակցական, Արմենական, Հնչակեան— երեքն ալ ունէին իրենց խումբերը Վանի մէջ. Մ. Վ.)... եղբայրաբար ձեռք ձեռքի տուած, պաշտպանեցին ժողովուրդը։ «Դաշնակցութիւնը» իր զինուորներով և լաւ զէնքերով շատ ոյժ տուեց գործին։ Բոլոր կարևոր տեղերը, ուրկէ տաճիկները կարող էին մուտ գործել հայ թաղերը, մարտական դիրք բռնեցին... և կատաղի կռիւ մղեցին մահմեդականների դէմ...

Նախորդի փողոց և մանաւանդ Շան Թաղ... ամբողջ վեց օր կռիւ տուին մեր քաջերը՝ գիշեր ցերեկ և ետ մղեցին անարգ թշնամուն... Կռիւը կանոնաւոր զօրքերի դէմ էր, որի հետ խառն էին քիւրդ ու թուրք խուժանը։ Թշնամու փախուստը և նրանց դիակները նոր աւիւն էին ներշնչում մեր կռուիչներին։ Այդ 6—7 օրը հայաբնակ Այգեստանը ազատ էր, տաճկական իշխանութեան հետքը չկար։ Հայ զինուորներն էին, որ ուրախ զուարթ օգնութեան էին շտապում այս ու այն դիրքին։ Ժողովուրդը... օրհնում էր քաջերին...

Յաջորդ օրը առաւօտից սկսեց թնդանօթաձգութիւնը։ Կռիւը կատաղի էր։ Կանոնաւոր զօրք, ահագին ռազմամթերք, 7—8 թնդանօթներ ափ մը առիւծներու դէմ... Այգեստանի փողոցի ծառերը մեծ մասը կտրուեցան, որպէսզի թշնամին չյաջողի ապաստանիլ անոնց ետև։ Հայ ընտանիքներ և անզէն մարդիկ ապաւինեցան դեսպանների տներ... Մինչև իրիկուն կռուող հայերից միայն երկու զոհ տուինք, իսկ թշնամու կողմէն ընկան 200էն աւելի։ Գիշերը մութին մենք առաջ բարձրացանք»...

Մեծ պետութեանց հիւպատոսներու միջամտութեան վրայ՝ յեղափոխական խումբերը, մօտ 1000 հոգի, կոտորածի պատճառ չդառնալու համար, կը համաձայնին քաշուիլ Վանէն և կուղևորուին դէպի Պարսկաստան։ Թնդանօթաձգութիւնը կը դադրի։ Աւերածի գործն է, որ կը շարունակուի։ Թրքական թաղերու մէջ ցաք ու ցրիւ հայ բնակիչները կոտորուած էին առաջին օրն իսկ։ Թշնամին չուզեց շարունակել ջարդը հիւպատոսներու ներկայութեամբ։ Բայց ջարդ ու աւերածներ կատարուեցան գաւառներու մէջ։ Շատախի մէջ ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տուին հայք և թեթև կորուստներով ազատուեցան, շնորհիւ Դաշնակցութեան ինքնապաշտպան խումբին, որ կը գործէր Վարդանի ղեկավարութեամբ։ Փեսան-Դաշտի մէջ նոյն իսկ յաղթական եղան և մեծ թիւով հրոսակներ ջարդեցին։

Վանէն հեռացած յեղափոխական խումբերը զատ-զատ ճամբաներով ուղղուեցան դէպի Պարսկաստան։ Արմենականներն Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ՝ 200 զինուած և 800ի չափ անզէն կը շարժին Հայոց-Ձորի, Աղբակի վրայով, Դաշնակցականները՝ 125 զինուած երիտասարդներէ կը բաժնուին երկու մասի. մէկ մասը կը մնայ երկրի մէջ, միւսը՝ 58 հոգի, Պետոյի առաջնորդութեամբ կուղղուի դէպի պարսից սահմանը։ Անոնց կը միանան 25 հոգի հնչակեանները Մարտիկի խմբապետութեամբ... Կռիւ կը բռնուին Դարահիսար լերան վրա զօրքերու և քիւրդերու հետ և ամբողջ օրուան բուռն կռիւներէ վերջ, գրեթէ ամէնքը կը կոտորուին։ Նոյն ճակատագրին կենթարկուի Արմենականներու ստուար խումբը Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալ վանքի շրջակայքում...

Վարդանի խումբը միայն կրցաւ ճողոպրիլ այդ ընդհանուր արհաւիրքէն։

*) Քանի մը հարիւր հոգի — գրող, ուսուցիչ, քահանայ, առեւտրական կամ պարզ գործակատար — որոնց շարքին տարիքոտ գործիչներ՝ Ղազարոս Աղայեան, բժիշկ Նաւասարդեան եւ այլն— աքսորականի կեանք վարեցին Հիւսիսային Կովկասի եւ հարաւային Ռուսաստանի մէջ, ոմանք երկար տարիներ։

9—653

VIII

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԿԻ՝ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ԵՒ ՌՈՒՄԲԱՑԻՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

Օրհասի աղաղակներ.— Կռի՜ւ բոլոր միջոցներով.— Բաբկէնի, Վռամեանի, Զաւարեանի նամակներէն.— Զարնել բուն իսկ Կեդրոնին մէջ.— Օգոստոս 14ը.— Բանկ և Սամաթիա.— Աննախընթաց սարսափ և իրարանցում.— Հ. Յ. Դ. Շրջաբերականը.— Կ. Պոլսոյ ապստամբութիւնը և Եւրոպան.— Մեր նահատակները.—

Կացութիւնը ահռելի էր։ Պահ մը տիրեց գերեզմանային անդորրութիւն երկրին մէջ։ Կը թուէր թէ հայկական շարժումը Գարահիսար լերան և Ս. Բարթողիմէոսի վանքի մօտ իր վերջին փամփուշտներն էր արձակեր...

Սակայն, վրէժի խուլ մրմունջ մը կանցնէր հայոց աշխարհէն։ Հայ երիտասարդութիւնը դեռ մեռած չէր, վրէ՛ժ կը գոչէր կատաղաբար։ Ամենէն յուսահատները կաղաղակէին, թէ միեւնոյն է՝ ատկէ աւելի վատթար վիճակ չէր կարող լինել, միեւնոյն է՝ առանց զարնելու և կռուելու ալ՝ կը կոտորուինք— կը կոտորուինք անգամ խաղաղ, անմեղ թափօր սարքելով (Բաբ Ալի), կը կոտորուինք անգամ ամենէն օրինաւոր, պաշտպանողական դիրք բռնելով ասպատակ և Համիդիէի հրոսակներուն դէմ (Սասուն),— ինչո՞ւ մենք ալ չյարձակինք և չզարնենք... Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մինչ այն ատէն կերպով խուսափեր էր յարձակողական և ցուցական գործողութիւններէ, խուսափեր էր մանաւանդ ռումբերու գործածութենէ։ Ատենը չէ՞ր արդեօք որդեգրելու գործունէութեան այդ երկու ձևերն ալ, ցոյցեր սարքելու ամենէն «զգայուն» կէտերուն վրայ, ոչ Բաբ-Ալիի պէս անմեղ, անզէն, այլ զինուած ցոյցեր և ռումբերու ու այլ պայթուցիկ նիւթերու օգնութեամբ... Թո՛ղ ինչ կուզեն՝ գրեն արեւմտեան կարգ մը ծախու թերթերը, թո՛ղ խարանեն հայ յեղափոխականը «անիշխանական», մարդասպան ու այլ մակդիրներով... Մենք յուսահատներու ժողովուրդ մըն ենք, կըսէր օր մը պատրիարք Իզմիրլեան եւրոպացի թղթակցի մը՝ Ժորժ Գոլեային— մենք «յուսահատներու ազգ մըն ենք» և կը կռուինք բոլոր միջոցներով, փոյթ չէ թէ երբեմն կը վնասուին նաև անմեղ մարդիկ... Ամէն

կազմէ կը տեղային բուռն, ցասկոտ մեղադրանքները։ Ընկերներէն ոմանք— ինչպէս կը կարդանք այդ օրերու իրենց նամակներուն մէջ, ուղղուած Արեւմտեան Բիւրոյին— կը թելադրէին յօդս ցնդեցնել տաճկական դեսպանատուները արեւմտեան մայրաքաղաքներուն։

Կամաց-կամաց շարքերուն մէջ հասունցաւ ու գերակշռեց գաղափար մը— զարնե՛լ բուն իսկ կեդրոնին մէջ, օսմանեան մայրաքաղաքում, բայց զարնել այնպէս, որ հարուածը դիպի ոչ միայն թուրք պետութեան շահերուն, այլ և եւրոպական կապիտալի զարկերակին։ Եւ կազմակերպութիւնը Պոլիս ղրկեց իր կարկառուն ուժերուն մէկ մասը։ Բաբկէն Սիւնի, այդ գաղափարի խանդավառ պաշտպանը, կը գրէր «Դրօշակ»ին 1895թ. ապրիլ 28 նամակին մէջ, իր եղերական մահէն երեք ու կէս ամիս առաջ։

«Ընկերներ, փորձառութեամբ գիտեմ, որ Պոլիսը մեզ համար մեծ նշանակութիւն ունի, ուստի և անհրաժեշտ է հոս բարոյական մեծ ուժեր ունենալ... Մելիքի ([illegible]. Մ. Վ.) հոս գալը այլ եւս անկարելի է. ուրիշներու մասին պէտք է մտածել։ Հարկաւոր են բարձր զարգացում ստացած մարդիկ. այդպիսիներու պակասը շատ զգալի է թէ յեղափոխականներուս համար և թէ ժողովուրդին համար»։

Իսկ Վռամեան կը գրէր յուլիս 14ին.

— «Ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ (Դաշնակցութեան) դիրքը և տակտիկան փոխելու է. հոս հաւ մը մորթելու լուրն անգամ կը հեռագրուի, մինչ անդին, երկրին մէջ, հազարաւոր մարդիկ կը խողխողեն և չորս ամիս ետքը միայն կիմացուի Եւրոպայի մէջ... Բայց պէտք է որ ժողովրդի ձեռքը բան մը գտնուի ինքզինքը պաշտպանելու համար... Աւելի պաշտպանողական, քան յարձակողական դիրք պէտք է բռնել քաղաքամայր թաղերուն մէջ, տակաւամարդներու մէջ կեդրոնացնելով առհասարակ խումբերը ... Այն ատեն միայն այդ մարդիկ (դիւանագէտները) մատերնին պիտի շարժեն, երբ տեսնեն առհարկու գործողութիւն մը վեր ու վար ընէ մայրաքաղաքը»...

Ահա այս տրամադրութիւններու արդիւնքն էր Բանկ Օտտոմանի պաշարման ծրագիրը։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունէր արդէն իր համեստ մասնաճիւղը Կ. Պոլսոյ մէջ 1891ին, երբ Գում-Գափուի մեծաղմուկ ցոյցը ալեկոծեր էր օսմանեան մայրաքաղաքի մթնոլորտը։ Հնչակեաններու և Արմենականներու (Փորթուգալեանի մարդոց) միացեալ ճիգերով կազմակերպուած այդ անդրանիկ, փոքր ինչ յախուռն և ընդհանրապէս խաղաղ ելոյթը կատարեց, անշուշտ, իր դերը, որպէս «ազդարարող» թմբուկ մը՝ արթնցնող ու սթափեցնող՝ բայց և յուսախաբ ըրաւ յեղափոխական շրջանները՝ իր անվճռական կեցուածքով ու ծանր հետեւանքներով։ Հայը գործ ու-

նէր ամէնէն սանձարձակ բռնապետութեան հետ, որ անխնայ կը զարնէր ու կը ճարակէր անգամ խաղաղ թափօրները... Հարկ էր դէմ ելլել ոչ մերկ կուրծքերով և բաց կարելւոյն լուրջ պատրաստութեամբ։

Հաւատարիմ իր կուսակցութեան կարգախօսին, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը կը տանէր իր գործը լռիկ-մնջիկ, համբերութեամբ, անտանց տենդի ու անձայարանքի, կը մղէր իր քարոզչութիւնը Պոլսոյ գետնայարկերուն մէջ, գրաճանաչ երիտասարդութեան շարքերում և 3—4 տարուան ընթացքին կրցաւ ստեղծել գաղափարական ընտիր գործիչներու փաղանգ մը, կեդրոնական ուժեղ մարմին մը իր կոմիտէներով ու ենթակոմիտէներով, որոնցմէ էլան Օննիկ Դերձակեան— Վռամեան, Բաբգէն Սիւնի, Զարմայր— Վարդգէս (Սէրէնգիւլեան), Արտաշէս Դեւեան— Եղիպատցի, Յակոբ Կարագեոզեան— Զաւէն*), Յարութիւն Դեւոնեան— Գասպար, Վռամ Քէնդիրեան, Սարգիս Մինասեան և այլն, շատերը Կեդրոնական Վարժարանէն։

«Դաշնակցութեան լրագիրը, Յովհաննէս Եուսուֆեան**) հմուտ ձեռքով պատրաստեց նաև շարք մը յանդուգն ահաբեկիչներ, որոնք օր ցերեկով, բազմամարդ փողոցներուն մէջ կը զարնէին դաւաճանները և կանհետանային։ Այդպէս, 1895ին մին միւս ետեւէ սպաննեցան Կեդրոնական Կոմիտէի կողմէ մահուան դատապարտուած առաջնակարգ հայազգի լրտես ու մատնիչներ, ոստիկան-կոմիսէր Հաճի Տիգրան, վիրաբոյժ Թիւթիւնճեան, կարգադրիչ վարդապետ Մամբրէ և ուրիշներ, որոնք օսմ. ոսկիներէն հրապուրուած, դարձեր էին Նազըմ փաշայի հաւատարիմ գործակալներ և անոր ձեռքը կը մատնէին ու բանտերու մէջ կը փտեցնէին բոլոր յեղափոխական գործիչներուն հետ նաև բազմաթիւ անմեղներ։

---

*) Մի-մի հերոսապատում է այս տղաների կյանքն ու վախճանը։ Մեր ամենից գրավիչ երիտասարդներից մեկն է Յակոբ Կարագեոզյանը, որ դեռ դպրոցական պատանի՝ իր ծննդավայր Տրապիզոնի մեջ անդամագրված էր անդուլն գաղտնի ընկերության (1889թ.) և 1893ին իր քանի մը դասընկերներուն հետ, ծովրան ցույցերուն, աքսորավայրից ուղևորություն մը կընէր դէպի Սասուն, ապստամբներուն օգնելու նպատակով... Չկրցան, ի հարկէ, տեղ հասնել... Կարագեոզյանը նույն հեռավորին Կազմակերպության գործոն անդամներէն մին 1897ի ռմբաձգություններէն յետոյ (Ս. Գևորգ մէջ), երբ ոստիկանությունը կուգայ զինքը ձերբակալելու, Յակոբ գնդակներով կը պատասխանէ և վերջին գնդակն ալ իր ճակատին կուղղէ, թշնամու ձեռքը չընկնելու համար։

**) Եուսուֆեան, «Մեղիք» ծածկանունով, Կուսակցության առաջին ուխտապահներու շարքէն էր, Նոր-Բայազետցի։ Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ և քանի մը տարուան ուսուցչութենէ յետոյ, նվիրվեցավ ազատագրական շարժման։ 1896ի աշնան ստիպված եղաւ հեռանալ Պոլսէն, անցաւ Ժընև, ապա Ամերիկա, ուր մեծ զարկ տուաւ կազմակերպական գործին։ Մեռաւ 1920ին, Լոզանի մէջ, 66 տարեկան։

«Դրամա՛տ օսմանեան ու միջազգային դրամագլխի այդ հզօր միջնաբերդը, այնտեղէն ուժանակային կռիւ մղել տաճիկ ոստիկանութեան ու զօրքի դէմ և դրամատունը օդ ցնդեցնելու սպառնալիքով դիւանագիտական ազդու միջամտութիւն յարուցանել. միևնոյն ժամանակ, մայրաքաղաքի շարք մը հայաբնակ թաղերը դարձնել կռուի թատերաբեմ և ստեղծել ընդհանուր շփոթ, քաոս, իրարանցում թէ թուրքական և թէ արեւմտեան շրջաններում... Գաղափարը գինովցուցիչ էր իր անհարկու մեծութեան մէջ և շուտ նուաճեց Կազմակերպութեան վերին խաւերն ալ։

Հազիւ 1896ի օգոստոսը։ Դէպքէն անմիջապէս առաջ, Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն տաճկերէն թռուցիկ մը հրապարակեց, որով կազդարարէր թուրք ժողովուրդին, որ կռիւը իրեն դէմ չէ, այլ իր բռնակալ կառավարութեան դէմ։

«Դարերէ ի վեր մեր հայրերը կապրէին քեզ հետ հաշտ ու խաղաղ... սակայն, այս վերջին ժամանակները ոճիրներով ստեղծուած քո կառավարութիւնը սկսեց խռովութիւններ սերմանել մեր մէջ, որպէսզի աւելի մեծ դիւրութեամբ խեղդէ և քեզ, և մեզ։ Դուն չհասկցար, ժողովուրդ, այս դիւական քաղաքականութիւնը և մեր եղբայրներու արեան մէջ թաթխուած, դու մեղսակից դառնցար այդ զազրելի ոճրագործութեան։ Բայց թող քեզ քաջ յայտնի լինի, որ մեր կռիւը ոչ թէ քո դէմ է, այլ քո կառավարութեան, որու դէմ կը կռուին և քո լաւագոյն զաւակները»...

Օգոստոս 13ն էր։ Յաջորդ օրը պիտի կատարուէր յարձակումը Օսմ. Բանքայի վրայ։ Ընկերները կը հաւաքուէին վերջին անգամ ժողովի։ Իրենց խորհրդաւոր ժամադրավայրում, Բերայի մթին սենեակի մը մէջ։ Ամէնը կը դիմաւորէ Բաբգէն Սիւնին, որ բուն խիկ հոգին էր դաւադրական ձեռնարկին և ընտրուած էր ընդհանուր հրամանատար։ Դէմքերը արտասովոր լրջութեան դրոշմ կը կրէին։ Անգամ մշտածիծաղ ու զուարճախօս Բաբգէնը նստեր էր յօնքերը կիտած։ Երբեմն ճիգ կընէր ժպտելու, բայց չաջողիր։ Կը տարակուէ՞ր արդեօք ծրագրի յաջողութեան մասին։ Ինքը որոշեր էր մեռնիլ Բանքայի փլատակներուն տակ։ Եւ նոյն վճռականութիւնը կը փայլէր շարք մը ուրիշ դէմքերու վրայ։ Ամէ՞նքն արդեօք կերթային դէպի մահ... Բաբգէն մտախոհ էր։ Եւ շարունակ կը խաղար ատրճանակի ու ռումբի հետ։ Կը պարզէր երկարօրէն ընկերներուն, թէ ինչպէս պէտք է յարձակիլ Դրամատան վրայ և վստահօրէն կը շեշտէր, որ եթէ իր հրահանգներուն հետեւին, գործը պիտի յաջողի։ Կը սկսի ընթրիքը.— Դաւադիրներու վերջին ընթրիքը... Շիշ մը գինի՝ ամբողջ սեղանին վրայ։ Կենացներ կը խմեն, տաք, ոգեւորուած խօսքեր կարտասանեն։ Բաբգէն կառնէ բաժակը և խորունկ յուզումի մէջ հետեւեալը կըսէ.

— «Ընկերնե՛ր, գիտեմ, որ պիտի մեռնինք. միայն փափաքս է, որ ողջ մնացողները ուխտի կատարողներն շարունակեն մեր գործը, լուծեն մեր հայրենի հողը արախողխող եղբայրներուն ու քոյրերուն վրէժը և ազատեն մեր գերուած հայրենիքը. այն ժամանակ մեր ոսկորներն ալ հանգիստ կըլլան։ Երդնե՛նք, որ ողջ մնացողը չպիտի դաւաճանէ մեր սուրբ գործին»...

Վեց հոգի ընտրուեցան՝ յարձակումի կատարելու, պահապանները զբաղեցնելու և միւսներուն ճամբան հարթելու համար*)։ Վեց անվեհեր քաջամարտիկներ— մահու ապահով թեկնածուներ— որ ինքնաբերաբար ձայնակցեցան Բաբկէնի կոչին՝ փոքրիկ վաշտի առաջապահը կազմելու համար։

Ահա և բուն դէպքը, նկարագրուած մեր ողբացեալ Հրաչի**) ձեռքով (կտորներ համառօտիկ)։

... «Օգոստոս 14... ժամը առաւօտ վեց ու կէս։ Հաւաքուեցան սպաները... 26 հոգի։ Բաւական էին յարձակումը սկսելու համար։ Համբուրեցինք իրարու։ Տար-տար, անոյշ մնաք բարովի յուզիչ համբոյրներ... Խաչքով***) ճամբեց վեց նախայարձակ քաջերը։ Մնացած տղերքը կազմ ու պատրաստ կը սպասէին։ Թուրքերու պարէկները նետուեցան տուներ, Պանքային պահապանները ձեռքերնին պահուած տունէն դուրս ելան։ Պանքային մտնող տանէնին, նախայարձակ ընկերներու արձակած ռո՜մբ-ռո՜մբ արագ-արագ ատրճանակի ձայներ լսեցինք, ուժգին խրախուսուած վազել սկսանք։ Մեծ փողոցին մէջ շփոթը սկսած էր արդէն։ Ասդին անդին կը վազէին շուարած, ահ ու դողի մէջ։ Հասանք Պանքայի մօտ և խուժեցինք ամբողջով ներս... Վարը դրան առջև 3 հոգի ընկած էին մերոնցմէ... մէկը յետոյ վիրաւորուած զոհուեցաւ։

Մինչդեռ մեր տղերքը կրակ կը տեղային դուրսը, ներսինները, Պանքայի պաշտօնեաները, դրամատէր, գանձապահ, ծառաները մտած էին։ Պոռացի, որ իրենց համար վախնալու բան չկայ, մինակ թէ տեղերնին անշարժ մնալու են... Մեզի գողեր կարծած էին... Հանդարտեցան։ Բայց երբ ռումբերու որոտը լսեցին, կրկին սարսափահար ընկան յուսահատութեան մէջ։ Քանի մը ժամ շարունակող ամրակայութիւնը համոզեց իրենց, թէ մեր բռունցքը ցոյց մըն է կառավարութեան դէմ...

---

*) Անոնցմէ մէկը Բէյնցիցի Ցոլիմաճեան էր, որ եւ առաջին զոհն եղաւ։

Մ. Վ.

**) Հրաչը, Հայկ Թիրեաքեան, Տրապիզոնցի (տարագրուած և սպաննուած 1915ին), մեր լաւագոյն յեղափոխական ընկերներէն էր, որ դէպքէն քիչ առաջ կիսատ ձգեր էր ուսումը Նանսիի գիւղատնտեսական դպրոցին մէջ եւ իր ընկեր Արմէն Գարոյի հետ, կուսակցութեան յանձնարարութեամբ անցեր էր Պոլիս։

***) Բաբկէնի մէկ անունը։

... Կռուի տաք ժամանակը հինգ ընկերներով բարձրանալ սկսայ վերին յարկերը. պէտք էր շուտով տանիքը ելնել և նշան տալ դուրսը՝ հեռուն, տան մը մէջ սպասող մի ընկերոջ, որ մեր յաղթութիւնը տեսնելուն պէս, մեր պահանջները պարունակող պաշտօնական նամակները տանելու էր վեց պետութեանց։ Առաջին գործս եղաւ թաշկինակս հանել և դուրսը ցոյց տալ. քիչ մը ծածանելէ ետքը ծխնելոյզի վրայ յաղթութեան դրօշակի տեղ կապեցի։ Քանի մը վայրկեան վերջը, մեր ընկերներէն Սրկօն տեսայ նշանակած բարձր տան պատուհանին վրայ. զինք տեսնելուն պէս, ուրախութեամբ դուրս վազեց...

Տանիքի եզերքէն դիտեցի փողոցը։ Պաշիբոզուկի և զօրքերու բազմութիւն կար հոն. մինակ ռումբ մը նետեցի և վայրկեանը փրթաւ։ Փախող փախողի եղաւ։ Վիրաւորեալները, սպանուածները կը վերցնէին և նոր խումբ հրացանաձիգ զօրքեր կը բերէին... Ուրիշ ռումբ մը— և նոյն հա՜յ հո՜յը, փախուստը։ Ռումբերը հրաշալի արդիւնք մը կուտային. դիպածը անմիջապէս չէր սպաներ, բայց միւսերը կը պատառոտէր, կը չարչրկէր։ Մանաւանդ ահագին որոտումը, որ թնդանօթի նման աղմուկ կը հանէր և ահ կը սփռէր, թոյլ չէր տար զօրքերուն Պանքային մօտենալ։

Միւս ընկերներն ալ վարը կը կռուէին, բայց չէի գիտեր, թէ ինչ դրութեան մէջ են։ Կիմանայի ատրճանակներու և ռումբերու շարունակ որոտալը...

Դիմացի և հեռուն գտնուած տուներու պատշգամներէն, պատուհաններէն հետաքրքիր բազմութիւն մը մեզի կը դիտէր... Մեծ քանակութեամբ ուժանակ կար քովս, որ պիտի յաջողցնէր Պանքը օդը հանելու համար... Ընկերներս միասին ընկան. ականջ դրի, վարէն աղմուկ չէր լսուեր. սպանուա՞ծ են, մտածեցի։ Խիստ յուզուեցայ և լաց եղայ... Դեռ ժամ մ՚առաջ բոլորն ալ ողջ էին... Մօտեցայ պատուհանի մը... Յանկարծ իմ անունս լսեցի։ Մեր տղերքն էին, որ զիս կը փնտրէին։ Վար իջայ... Գարոյի հետ միասին դիրեկտորի դրամատան մտանք։ Պանքական առաջին քարտուղարը հոն էր։ Պայմանները գրուեցան։ ա) Խաղաղութիւն ամբողջ երկրի մէջ։ բ) Պետութեանց դրկած մեր պահանջներու գործադրութիւնը երաշխաւորել։ գ) Բոլոր այս ճակատամարտի մասնակցողներուն ազատ թողնել և այժմ գործ չընել։ դ) Հակառակ պարագայի տակ՝ օդը կը հանենք Պանքան մեզ հետ ի միասին։

Կռուող 17 հոգի մնացեր էինք։ 3 սպանուած էին և 6 վիրաւոր։ Թուրքերը թիւցած էին, ոմանք լեցնելով կը գրաւէին, ոմանք պատուհաններու մօտ դիրք գրաւած էին. այլք դրանը յարձակողներու կրակ կը պարպէին։ Տղերք ուրախ տրամադրութեան մէջ էին. մինչև մահ կրա-

ւելու պատրաստ լինելնին կը յայտնէին... Ճերմակ դրօշ մը իբրև բանակցութեան նշան, պատուհանէն դուրս հանեցին (մերինները)։ Հրահանգ տրւեցաւ մեր տղայոց՝ չնետել (ռումբեր)... Պանքի պաշտօնեաներէն երկու հոգի բանակցութեան համար դուրս ելնելու են...

Ժամը 5էն ետքը, ներկայ տղայոց անունները սկսայ գրել... Ո՜հ, չպիտի մոռնամ այդ մահացուցիչ վայրկեանը։ Դուրսի դրանը մօտ... յանկարծ ծնկներս դողալ սկսան... դիմացս կը տեսնէի Բարկէն Սիւնին... այլուած, երկու ձեռքերը դաստակներէն կախուած, դէմքը արիւնած և մարմինը արիւնաշէճի մէջ թաղուած... Սիրածի լուսանկարը Գարօի հետ գրպանէն հանեցինք, նաև ժամացոյցը և դրամը... Մութը կոխած էր և ճրագները վառուած...

Չորս ժամ շարունակ յարձակողական դիրք բռնելէ ետքը, 9 ժամ ալ պաշտպանողական դիրքի մէջ մնացինք... Մեր առած վնասները ահագին էին... Երբեմն գնդերը շատ ու շատ էին (թշնամու կողմը), երբ հոծ բազմութիւն կար։ Վիրաւորուածները առնելով դուրսը կը փախէին. Կամաց-կամաց զօրքերը Պանքի առջևէն ցանկը սակաւել լինելու էին... Կամաց-կամաց զօրքերը Պանքի առջևէն բաշխելով, բիչ մը անկի հեռուն կանգնեցան. բայց հրացանները ուղղուած էին մեր շէնքի պատուհաններուն վրայ ակնդէտ կը սպասէին յիմարները, որ ապուշի նման գլուխնին դուրս հանէինք... 13 ժամ Պանքի մէջ մնացինք. ամենն ալ (մօտ 150 պաշտօնեաներ, մեծ մասամբ եւրոպացի. Մ. Վ.) մեկան պէս կը դողային մեր առջևը. առանց հրամանի քայլ մը չէին կարող առնել... Չէինք թողուր, որ տեղերնէն շարժէին... Մեր ձեռքերու մէջ անդադար բռնած ատրճանակներն ու ռումբերը նրանց մօտ հոգի չէր ձգած։ Ճաշեր 4—5 ժամ... Նեղ ծակերու մէջ պահուըտած մնացին. յետոյ իրենք մեզի կը պատմէին։ 30—40 հոգի, որոնք կանխաւ գետնայարկի մէջ կուչ էին, մինչև վերջը վախերնուն դուրս չուզեցին ելնել։ 20—30 պաշտօնեաներ 6—7 ժամ պզտիկ սենեակի մէջ ազատ տեղ մը բանտարկուած էին... Ժանուանց մեր սուլիչներու տարօրինակ աղմուկը իրենց արիւնը կը բամէր։

Ընդհատենք այժմ Հրաչի պատմութիւնը և խօսքը տանք Արմէն Գարոին (Գարեգին Պաստրմաճեան, էրզրումցի), որ գլխաւոր ղեկավարն էր Բարկէն-Սիւնիի մահէն յետոյ։ Գարօն հակիրճ ձևով կը նկարագրէ Բանկի գրաւման առաջին վայրկեանները և Բարկէնի նահատակութիւնը.

... «Վեց նախայարձակները յառաջ եկան... 5 հոգի (մերիններէն) վերցրին դրան արգելքները. 1—2—3 ատրճանակի պայթիւններ— և գետին էին գլորւած երկու զաֆթիէ, դռնապաններից մէկը. միւսին յաջողեց փախչել... Երբ ներս մտանք, գլխաւոր հսկաներից մէկն էր դուռը գոցել, բայց այդ անգամ հեշտ չէր. մարդկանց դիակները, դրան ահա-

գին հաստութիւն ունեցող ջարդուած ապակիները արգելք էին լինում. միւս կողմից Բանկի ետևը ապրող պահապան սաարիկաները... անընդհատ գնդակ էին շաղում մեզ վրայ.. Դուրսը շատ մարդոց.. Մեզ պաշտպանողները խոհեմութիւն արին հեռացան ու փողոցի զանազան անկիւններից սկսեցին կրակ անել դէպի պատուհանները... Այժմ տէր էինք Բանկին. մեր նպատակի առաջին կէտին հասանք... Երբ անցնում էի մի պատուհանի մօտից (դիրքեր ընտրելու համար), մէկ էլ տեսնեմ մեր վիրաւոր Սեդրակը մօտեցեր է պատուհանին և իբրև ողորմութիւն թշնամու գնդակին էր սպասում... Ամբողջ կէս ժամ կախ էր ընկել պատուհանից, բայց ցանկալի գնդակը չկար ու չկար... Երեք պաշտպանողների վրայ ռումբի սարսափը մեծ էր... Կամաց-կամաց մահը իրենն առաւ... արիւնաքամ եղած (Սեդրակը)... սկսեց հանգստանալ (մեռաւ)...

Բարկէնը վերջինն էր որ պէտք է Բանկ մտնէր— այդպէս էր որոշուած— և նա երկրորդն էր, որ թշնամու գնդակին զոհ գնաց... Երկու ձեռքին երկու ռումբ, Մարտինի (ատրճանակի) գնդակը փորին... Նա մի քանի քայլ առաջ է վազել դէպի սանդուխը, բայց թուլացած չոքել է ծնկների վրայ, երկու ձեռքը վերև բարձրացրած, մի զոյգ ռումբերը գետնին կպչին ու պայթին։ Նրա այդ ծանր չոքելը միջոց է տուել մեր տղերանցը վերև վազել ու ազատուել մի վայրկեան յետոյ անզի ունեցող ռումբերի պայթումից, որոնց միակ զոհը ինքը Բարկէն-Սիւնին է լինում...

***

Կռիւը պայթեցաւ միաժամանակ Սամաթիայի մէջ։ Նոյն օգոստոս 14ին։ Մեծ պատրաստութիւններ տեսնուած էին այդ բազմամարդ գիւղին մէջ։ Թողունք որ պատմէ ականատես ընկերը.

— «Թաղամական ծրագիր մը կազմուած էր... Մեծ քանակութեամբ ռումբեր, 154 կտոր, ամէն տեսակէն, ցրուած էին զանազան տեղեր... Քանի մը անհարեկիչներ, զինուած լաւ զէնքերով, յարձակելու էին տեղական զօրանոցին վրայ... Սպանելով զօրքերէն մի քանիսին, մնացածը փախչելու, ապաստանելու էին այն կէտին վրայ, ուր շրջակայքի տուներու մէջ նախապէս ամէն տեսակ ռազմամթերքով զինուած արիասիրտ երիտասարդներ, սպասողական դիրքի մէջ մնալու էին, այնպէս որ մեր ռմբարձակները... կարող կը լինէին այդ տուներու մէջ ապաստանիլ... մինչդեռ զօրանոցի ամբողջ զօրքերը ռազմիկանական ամբոխը... անկարգութիւնները հետապնդելով պիտի հասնէր նոյն կեդրոնի վրայ. այդ պահուն մեր դժոխային մեքենաները պատուհաններէն փողոց նետուելով, պիտի կո-

տարէին զօրքերը։ Երբ առդին՝ Սամաթիոյ գլխաւոր զինուորական ոյժը կը ջախջախուէր, անդին շատ մը ընկերներ եկեղեցին հաւաքուելու էին, ուր կամաց-կամաց պիտի կեդրոնանային մնացած բոլոր ուժերը։

Անսպասելի արգելքներ եկան խանգարելու ծրագրի ողջին։ Գիւղին մէջ ապահովութիւն զգալի էր, շարժումը՝ շատ։ Շատ մը ընտանիքներ իմանալով կամ կասկածելով, կանուխէն փախած էին Ս. Ստեփանոսի կողմերը։ Սոյն անխոհեմ քայլը-պատճառ եղած էր կառավարութեան վաղուց ունեցած կասկածը հաստատելու։ Անմիջապէս ոստիկանութիւնը սկսաւ ամէն դի շրջիլ փողոցներու մէջ։

Ժամը 2ին ձերբակալութիւն մ'եղաւ Սամաթիոյ մէջ... ու ստուեր մ'անցաւ փայլուն արևու վրայէն։ Խուզարկութիւններ շատցան։ Գիւղը ամբողջովին պաշարման վիճակի մէջ էր. փողոցներու անկիւնները բռնուած էին։

Մեր ընկերները այդ միջոցին (օգ. 14 լուսաբացին, Մ. Վ.) հաւաքուած էին Միսաքեաններու տունը. դեռ շատ կանուխ ըլլալուն, անգամ մ'ալ ժողովուած էին միասին, երբ յանկարծ զիրենք պաշարուած տեսան։ Գնունին կը փնտրէին, իր տանը տէրը ձերբակալուած էր արդէն... Որքա՜ն զոհողութիւններ եղած էին, ի՜նչ յոյսեր դրուած էին ու դեռ քի՜չ առաջ, կարող էին իրագործել իրենց փափաքը... Բայց այժմ... փակուած վանդակին մէջ...

Ժամը 3ը եկած էր։ Պաշարողները սկսան բանակցիլ։ Գնունին կը խօսէր նրանց հետ։ Կառավարութեան անձնատուր ըլլալ։ — «Ժամը 6ին» — կը պատասխանէին մերոնք... Ժամը 6ին սկսելու էր ամբողջ Պոլսոյ դաշնակցականներուն ճակատամարտը... Եղածը եղած էր. պէտք էին շատ սուղ ծախել իրենց կեանքերը...

... Ժամը վեց ու կէսն էր։ Յանկարծ առաջին գնդակներ լսուիլ սկըսան։ Տղերք ռումբերը կը նետէին։

Ամբողջ գիւղը սարսափի մէջ էր... կարմիր տեսքը սկսած...

Իրարու ետեւէ ռումբերը այլ և այլ տեղերէ կը նետուէին փողոցը, կը կոտորէին զօրքերը... Պաշարողներու կողմանէ անդադար հրացանաձգութիւն կար տուներու վրայ, մանաւանդ Միսաքեաններու տանը և մանչերու վարժարանին վրայ։ Առաջին ռումբը կին մը նետեց թշնամու գլխուն... Օրինակը քաջալերական էր. ընկերները բարոյապէս աւելի ուժովցած, սաստօրէն կը գործածէին ռումբերը։ Այդ միջոցին փոխադարձ յարձակում մը տեղի ունեցաւ։ Մինչդեռ մեր քաջերէն քանի մը հոգի զօրանոցի վրայ խուժելով, կրակ կընէին պահապաններու վրայ և խոյս կուտային, անդին զօրքերը, թով ուժովցած, նոր յարձակում մը կընէին մանչերու վարժարանին վրայ ու ամօթահար ետ կը մղուէին, շատ զոհեր

թողնելով... Ճիգը և սուկումը աննկարագրելի էր։ Հայեր փախչող փախչողի էին... առանց ուր վազելնին գիտնալու... Փախչողները շուտով անխուսափելի մահը կը գտնէին։ Վառոդի զինուորներ, որ միայն գիտեն անզէն ժողովուրդը սպանել։ Արդէն ամբողջ գիւղը կրակի մէջ էր... Արհաւիրք, սարսափ դժոխացուցած էին Սամաթիան։

Ժամը 12ն էր։ Կռիւը դադրեցաւ։ Մեծ դժուարութեամբ յաջողեցայ վարժարանի մէջ գտնուող ընկերներու հետ բանակցիլ։ Դեռ բնաւ իրենցմէ զոհ չէին տուած։ Թշնամին շատ զոհեր տուած էր։ Կը խնդրէին, որ փամփուշտ հասցնեմ... Բայց անկարելի էր...

Խորին լռութիւն մը յաջորդած էր։ Երկու կողմանէ ալ պատրաստութիւններ կը տեսնէին։ Մերոնք դիրքերը կամրացնէին... Ժամը 4ին կռիւը նորէն սկսաւ... Մեր տղերքը պաշարման խնայելու դիտաւորութեամբ... պաշտպանողական դիրք բռնել սկսան... Երկրորդ դադար. դարձեալ խոր լռութիւն։ Կը կարծէի, թէ ամէն բան վերջացած էր, երբ յանկարծ ժամը 7ի ատեններ սոսկալի որոտումներ... Կռիւը վերսկսած էր. կռիւ մը, որ վերջինը եղաւ...

... Թշնամուն ոյժը անհամեմատ մեծ էր... Շնորհիւ իրենց կացիններու, որով արգելքները կը խորտակէին... յաջողեցան (վարժարանի) դռնէն ներս խուժել և տղերքը փնտրել։ Հոն սպաննեցին Սողոմոնը, որ արիաբար կռուած էր... Մնացած երկուքը պատուհանէ մը վար ցատկեցին... մէկը յաջողեցաւ հրաշքով ազատիլ, միւսը սպաննեցին։

Երբ վարժարանին մէջ սոյն դրաման տեղի կունենար, Միսաքեաններու տունը սրտաճմլիկ տեսարան մը կը ներկայացնէր։ Տղերք հաւաքուած էին, իրարու ջերմ հրաժեշտի համբոյրներ փոխանակելէ վերջը գործի սկսելով, ունեցած ռումբերնին կը հաշուէին։ Դեռ զոհ մը չէին տուած։ Վեց հոգի էին. Գնունին, Սուրէնը, երկու Միսաքեան եղբայրները, մայրերնին և ինծի անծանօթ մէկը... Արդէն բոլորն ալ ըմբռնած էին, թէ շատ ապրելու չէին... Երդուեցին մաքառիլ մինչև վերջ և յեղափոխականի մը արժանի մահով մեռնիլ...

Սկսաւ հերոսական կռիւը... Յանկարծ պատերազմական փողերու ձայնը լսուեցաւ։ Այս ձայնը խառնուելով ռումբերու և հրացաններու որոտընդոստ աղմուկին հետ, ահեղ տպաւորութիւն կը ներշնչէին երկչոտին, խանդ ու եռանդ կռուողին...

Լուսաբաց էր։ Տղերք նոր ոգի առած՝ կը շարունակէին կռիւը, բայց հասած էր ճգնաժամը...

Զօրքերը ամրանալով, յանկարծ կատաղի կերպով յարձակեցան տանը վրայ, այս անգամ յաջողեցան դռները կոտրել և ահա ամբոխը ներխուժեց։ Երեք տղերքը կը սպաննուին... Սուրէն և Գնունի դեռ կը մաքա-

ուն. կը զգան, որ վախճ վայրկեանը հասեր է. քանի մը հոգի ալ կուզեն սպաննել... Վերջապէս, ալ դիմադրութիւնը անկարելի լինելով... իրենց ձեռքով վերջ կը դնեն կեանքերուն...

Մեր ընկերներէն շատերը պատերազմի դաշտին վրայ մեռած էին, 18 ժամ կռուէ վերջ»...

***

Վերադառնանք Բանկի դէպքերուն։ Ի՞նչ կանցնէր-կը դառնար Երկրորդի պալատին մէջ— չենք գիտեր. ապահովաբար տպաւորութիւնը շատ մեծ էր ամենուրեք և երկչոտ բռնաւորը, սահմռկած իր քթին տակ կատարուող այդ անհաւատ գործողութիւններէն՝ գուցէ չէր գիտեր իր ընելիքը։ Իսկ այդ միջոցին հեռագիրը կը տանէր աշխարհի բոլոր թերթերուն պարունակութիւնը այն Երջարքերականին, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն դէպքերու սկզբին ուղղեր էր վեց պետութեանց դեսպաններուն*).—

«Մենք անգամ բողոքեցինք Եւրոպային թուրք բռնապետութեան դէմ, բայց մեր բողոքները, որ օրինական էին, արհամարհաբար մերժուեցան։

Սուլթան Համիտ արիւնահեղ վրէժխնդրութեամբ պատասխանեց մեզ։

Տեսաւ Եւրոպան այս անհելի ոճիրը և լռեց։

Ոչ միայն զոհերի ձեռքը չբռնեց, այլ և մեզ լրբաբար համակերպութեան հարկադրեց։

Մեզ նախատեցին՝ մեր մարդկային իրաւունքը զլանալով մեզ, և մեր ազգային պատիւը ցմահ խոցեցին, մեր արեան մէջ մեր բողոքի ձայնը խեղդել ջանալով։

Մեր արիւնով ոռոգուած մեր պահանջներուն կուգայ հիմա միանալու և սրբազան վրէժի սևեռուն գաղափարը, որ սև ուրուականին պէս արձանացած է մեր աչքերուն առջև։

«Իրաւունքը զօրաւորին է» բսաւ մեզի Եւրոպան իր մահաբեր անտարբերութեամբ, և մենք, տկարներս, հարկադրուած ենք գիտութեանը դիմելու՝ ոտնելով ամէն միջոց, փշրելու համար սուլթանի գարշելի լուծը. ալ չե՛նք կրնար հանդուրժել։

Դիւանագիտական խաղերու ժամանակն ա՛լ անցած է։

Մեր հարիւր հազար նահատակներուն թափած արիւնը մեզի իրաւունք կուտայ ազատութիւն պահանջելու։

Մեր թշնամիներուն տարածած բոլոր նենգամիտ զրոյցներուն հա-

*) Թարգմանուած ֆրանսերէն, ռուսերէն և տաճկերէն։

կառակ՝ մենք խնդրած ենք և հիմա ալ կը խնդրենք միմիայն անհրաժեշտը, այսինքն՝

1. Նշանակել ծագումով և ազգութեամբ եւրոպացի բարձրագոյն կոմիսար մը Հայաստանի համար, ընտրուած վեց մեծ պետութիւններու կողմէն։

2. Վալիները, միւթեսարըֆները և գայմագամները պիտի նշանակէ բարձր կոմիսարը և սուլթանը պիտի վաւերացնէ։

3. Եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան ներքև պիտի կազմակերպուի տեղական ազգերէն միլիցիա, ժանտարմա և ոստիկանութիւն...

Եւ այլն։

Դիւանագիտութիւնը իրարանցումի մէջ էր և փութաց միջամտել։

Տղաները գրաւեր էին Բանկը օգոստոս 14ի առաւօտ, կուեր էին ամբողջ օրը և ահա կը վերադառնայ դուրսէն Բանկի փոխտնօրէնը, հետն ունենալով ռուսական դեսպանատան առաջին թարգմանը— **Մաքսիմով։** Ու կը սկսի երկարատև բանակցութիւն մը։

Մաքսիմով.— Մինչև երեկոյ դեսպանատունն էի, ձեր Կեդրոնական Կոմիտէին կողմանէ ղրկուած թուղթը եկած չէր, իսկ այն պայմանները, զոր ասկէ կը ներկայացնէք, մասամբ ի նկատի առնուած են. ա) Երկրին մէջ խաղաղութիւն հաստատելու համար միջոցներ ձեռք առնուած են։ բ) Ձեր և ձեր ընկերներու վրայ յարձակումը դադրած է արդէն։ գ) Ձեր ընկերներու համար երկրէն դուրս հեռացումը ապահովուած է։ Իսկ դ) պայմանին գալով՝ երաշխաւորել Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի կողմանէ ներկայացուցած պահանջներու գործադրութիւնը, այդ մեզի անկարելի է ընել։ Ես չեմ կարող հոս ձեզի հետ դիպլոմատիկական խնդիրներու վրայ բանակցել. մենք կը ջանանք համոզել սուլթանը, ինչ որ արդէն կրնենք և պիտի ընենք, որ երկրի պահանջներուն գոհացում տայ... Դուք մեկնեցէ՛ք, մինչև հիմակ արիութիւն ցոյց տուիք. այսքանը կը բաւէ ձեր խնդիրը ներէն յուզելու. բայց եթէ յամառիք մնալ, պիտի կորսնցնէք այն գաղը, զոր կը պաշտպանէք. Համակրութեան տեղ՝ ատելութիւն պիտի զանէք։ Կը սպառնար, թէ հակառակ պարագայի տակ Բանկը օդը պիտի հանէք. ի՞նչ պիտի վաստկէք, 157 անմեղներու մահուան պատճառ լինելով. ամբողջ Եւրոպայի կառուղի հակակրութիւնը, ատելութիւնն ու թշնամութիւնը պիտի գրաւէք։

Քառորդ ժամ տևեց մեր խորհուրդը։ Հակառակ էինք անձնատուր լինելուն... Պէտք էր սպասել և մենք կրնայինք բաւական սպասել, պաշարողական դիրք բռնել։ Բանակցելու սկսաւ Դարօն։

Դարօ.— Պահանջները ներկայացուած են. պիտի սպասենք մինչև

վաղը իրիկուն։ Մինչև այդ ժամը թղթերը ստացած կը լինին և ձեր հինգ պաշտօնակիցներն ալ իրենց պատասխանը կուտան...

Մանուխյան.— Կաղաչենք, եկէք դուրս։ Նաւու վրա աւելի մանրամասն կը խօսակցինք... Ժամանակը սուղ է, եթէ մնաց մինչև վաղը, թերևս այս գիշեր ջարդերու պատճառ պիտի լինինք. կաղաչեմ, ծնկան կուգամ, կը խնդրեմ, որ շտապէք։ Շատ դժւարութեամբ սուլթանէն ձեր հրամանը ստացեր եմ։ Վաղը կարող է փոխել այդ հրամանը... Ձեր վրա ահագին պատասխանատւութիւն կը ծանրանայ. նոր ջարդերու պատճառ մի՛ լինիք. ձեր հարցով պիտի զբաղինք, ձեր այդ քայլը կը բաւէ... Դարձեալ կսեմ, թէ աւելորդ է ձեր պահանջած գրաւոր երաշխաւորութիւնը։ Կարող ենք մինչև իսկ տալ այդպիսի թուղթ, բայց այդ երբեք խոստում մը չի լինիր... դանակը սրտին դրած ու խլւած խոստում մը իրաւաբանական տեսակէտով խոստում չհամարւիր, և մենք ան ատեն խոստումնիս չկատարելէ զատ, պիտի ատենք ձեզ. նախ որ ձեր գործածած զէնքը լաւ չէ. կըմբռնեմ ձեր զգութիւնը, բայց ձեր յամառութեամբ դուք կը գանէք ամբողջ Եւրոպայի ատելութիւնը... Դուք լաւ սկսաք և լաւ վերջացուցէք. քիչ մ'ալ խորհրդակցեցէք և ամբողջ ազգի մը ճակատագիրը աչքերնուդ առջև բերէք։

Գարեն ալ համաձայն չէր շատ անձնատուր լինելու, բայց մեր պատճառով ջարդերու անդիք տալը կը սարսափեցնէր զինքը»...

Ի վերջոյ, տղաները կորոշեն դուրս երթալ։ Հայկական հոգեբանական պայմաններուն մէջ գուցէ և դժւար էր ուրիշ ելք գտնել. Հակառակ Մաքսիմովի յորդորին՝ ձգել բոլոր զէնքերը՝ տղերքը պահեցին ատրճանակները, որոշելով, որ եթէ ճամբան յարձակում լինի, ամենէն առաջ Մաքսիմովը պիտի սպանէին։ Ռումբերը միայն ձգեցին Բանկի մէջ։ Ատրճանակները պահեցին։

Ու անցան Մաքսիմովի ուղեկցութեամբ քարափին վրա. փողոցին երկայնքով թուրք զինւորները շարւած էին, հրացաններով ու սւիններով։

Նաւը մեկնելէն քիչ առաջ, եկան նաև ֆրանսական ու անգլիական դեսպանատանց ներկայացուցիչները, որոնք Մաքսիմովի բառը կը կրկնէին մեր ընկերներուն։

Ֆրանսական «Ժիրոնդ» շոգենաւը տարաւ հայ ապստամբները Մարսէյլ, ուր քանի մը օր անոնք բանտը մնացին Մելին-Հանոտոյի տխրահռչակ կառավարութեան կարգադրութեամբ։ Ապա աքսոր արձակեցան։

***

Պոլսոյ դէպքերը, թէպէտ և չկատարւեցան լիովին նախորոշւած ծրագրով— և շատ քիչ անգամ ազգերու պատմութեան մէջ դաւադրական մեծ ծրագիրները իրագործւեր են իրենց բոլոր մանրամասներով— Պոլսոյ դէպքերը, Բանկ Օտտոմանը և Սամաթիայի ապստամբութիւնը ունեցան աննախընթաց շառաչում ոչ միայն թրքական, այլ և արևմտեան հանրային կարծիքին ու դիւանագիտական աշխարհին մէջ։ Թուրք կառավարութիւնը չէր սպասեր, անշուշտ, որ հայկական մեծ ջարդերէն յետոյ, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւն մը կարողանար հրապարակ գալ այնքան ուժով, արիութեամբ ու յանդգնութեամբ— և այն էլ՝ սուլթանական մայրաքաղաքին մէջ, ուր լրտեսական վոհմակները կը խժային օրն ի բուն։

Եըլդըզի անարգ հրամանատարը գուցէ երբեք չէր ապրեր այդքան ծանր վայրկեաններ, երբ մայրաքաղաքը կը թնդար դժոխային մեքենաներու որոտէն, երբ բուռ մը յեղափոխականներ, պահակը կոտորելով, զօրք ու ոստիկանութիւն ահաբեկելով, կը գրաւէին միջազգային դրամական միջնաբերդը, որ կայսրութեան պատուարներէն էր, և անոնց ձեռքը կ'անցնէր այդ մեծ հիմնարկութեան ահագին հարստութիւնը, նաև կեանքը հարիւրաւոր պաշտօնեաներու, որոնք հայ ըմբոստներու անակնկալ արշաւէն սահմռկած, դողահար կծկւեր էին անկիւններուն մէջ... Իսկ անդին, թաղերուն մէջ, նոյն անձնուրաց խումբերը, որ կը կռւէին նոյն զինական գործիքներով, կը կոտորէին ու կը կոտորւէին... Տեսարան մըն էր, որու նմանը ապահովաբար օսմանեան փատիշահները երբեք չէին տեսած։ Եւ կրկնակ նւաստացում բռնաւորին համար, երբ յեղափոխականներու խումբը, թուրք զօրքերու ներկայութեամբ, զէնքը ձեռքին, ազատօրէն ձգեց մայրաքաղաքը։ Դահիճը չէր կարող առանց կրակիծի մարսել այդ անհաւատալի համարձակ և, ինչպէս միշտ, վրէժ լուծեց անպաշտպան ժողովուրդին վրա...*) Կուզէր անտարակոյս, և աւելի մեծ չափերով կրկնել անմեղներու կոտորածը ողջ Հայաստանի մէջ. բայց այս անգամ հարկադրւած էր սանձ դնելու իր ախորժակներուն...

Վասնզի հայ յեղափոխականներու այդ նոր զարկ ու համարձակ տպաւորութիւնը նոյնքան խոր էր և արտաքին աշխարհում, հանրային կարծիքի վրա, քաղաքական շրջաններում։ Յուզւածը այս անգամ միայն Անգլիան չէր, այլ և անգամ հայ դատին հակառակորդ ու անտարբեր պետութիւնները՝ Ռուսիա, Ֆրանսա, Գերմանիա, Աւստրիա... Հանրային կարծիքը բուռն կերպով արտայայտւեցաւ Ֆրանսայի մէջ, ուր Հանոտո-

*) Թուրք խուժանն էր, որ աջ ու ձախ կը թալանէր ու կը սպանէր, մանաւանդ աղքատական թաղերուն մէջ։ Մեր Կեդրոնական Կոմիտէին յորդորներն ու հաւաստիացումները քնաց, ի հարկէ, ազդեցութիւն չէին ըրեր այդ կոյր ու խաւար ամբոխին վրա...

Մեյինի կառավարութիւնը կոյր գործիք ըրեր էր դաշնակից Ռուսաստանի։ 1895ի արեան թափօրներէն յետոյ, այս նոր չարիք, կատարուած մայրաքաղաքի մէջ, նոյն Եըլտըզի հրամանով, ասոր հանդէպ կառավարութեան դէմ ֆրանսական հասարակութեան զզւալու տարրերը և նոյն իսկ հարիւրէ աւելի երեսփոխաններ խորհրդարանի մէջ, Ժան Ժօռէսի առաջնորդութեամբ։ Մաս մը՝ դուռ մարդասիրական նկատառումներով, ուրիշները Ֆրանսայի նիւթական շահերու մտահոգութեամբ, ազդուած Օսմանեան Բանկի ցնցող դրամայէն*)։ (Ֆրանսան մեծագոյն դրամագլուխներն ու շահերն ունէր այդ միջազգային հաստատութեան և ողջ կայսրութեան մէջ)։

Ոչ ոք այլ ևս կը տարակուսէր, որ հայ յեղափոխականը իր խորունկ յուսահատութեան մէջ ընդունակ է ամենէն խոլական վճիռներ ընդունելու և կատարելու։ Շատեր կը խորհէին, որ Օսմանեան Բանկայի արիւնոտ դրաման տեսակ մը ազդարարութիւն էր, նախերգանքը աւելի ահեղ գործողութիւններու և այդ օրերուն իսկ յամառօրէն լուր կը պտտէր Պոլսոյ մէջ, թէ հայ զաւակները որոշեր են օդը հանել նաև մեծ պետութեանց դեսպանատունները... Լուրեր՝ որոնք սովորական չափազանցութիւններով կ՚անցնէին նաև արեւմտեան մամուլի էջերը...

(Բանկայէն հանուած պայթուցիկ նիւթերը տարան դիզեցին Թաքհանէին մէջ— հայկական ռումբերու ցուցահանդէս մը սարքեց տաճիկ կառավարութիւնը՝ մահմետական ամբոխի մոլեռանդութիւնը գրգռելու համար...)։

Բոլոր դեսպանները մերժեցին տանիլ սուլթան Համիտի գահակալութեան տարեդարձը, մերժեցին հրաւառութիւն ընել, ինչպէս ամէն տարի։ Թուրք կառավարութիւնն ալ, կարծելով թէ գործնայ յուզումներ պիտի յինեն, յայտարարեց ժողովուրդին, որ գիշերը երթեւեկութիւնը դադրի Վոսփորի վրայ և ոչ ալ պողոտայ թաղերու մէջ։ Ուրիշ տարիներ ամբողջ Պոլիսը կը թնդար ուրախութեան խրախճանքներու մէջ...»

Ի՞նչ կ՚անցնէր-կը դառնար այդ օրերուն պետութիւններու դիւանագիտական շրջաններուն մէջ, որքա՜ն անհեթեթ և ամէնց էր անոնց ճընշումը սուլթանին վրայ՝ դադրեցնելու համար Թուրք խուժանի յարձակումները, ի՞նչ կը խօսէր ամփոփումները երկրորդ մասին և այլն— այդ բոլորը մեզի համար մութ կը մնայ բնականաբար։ Մէկ բան անհերք էր. հայկական խնդիրը լուծելու համար, Անգլիան դարձեալ միա-մինակ էր. հանրային կարծիքը գերազանցեալ վճռական մէջ, կը թելադրէր պատերազմի

*) Ֆրանսայի ազատամտութեան այդ քաղաքականութեան մասին դեռ պիտի խօսինք հետագային։

ցնով իսկ իրականացնել Հայաստանի բարեկարգումները... Լորդ Սոլսբըրի կուզէր քալել, առանց ակնյայտ պատերազմի ռիսքն ընելու... Կը սպառնար առանց խածնելու։ Ֆրանսան, ի դէմս իր կառավարութեան, անտարբեր էր ու չէր ուզեր հակառակիլ իր դաշնակիցին։ Ռուսաստանը— բոլոր առաջնոյն մօյի հակառակորդ հայկական ամփոփումներու— կը շարունակէր անդամալուծել բոլոր հայանպաստ ճիգերը։

Արդիւլ Համիտ, ստանալով հայկական շարժման վերջին դրուագէն, բայց տակաւին քաջալերուած ռուսական հովանաւորութեամբ, ձգեց հայոց բարեկարգումները նոյն մեռեալ կէտին վրայ։ Ջնջմարձակեցաւ, սակայն, կրկնել 1895ի նախճիրները և այնուհետև զանգուածային կոտորած մը տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ, մինչև Ադանայի ողբերգութիւնը (1909թ.)։

Եւ սակայն— այս պարագան ևս անվերջ չէ յիշատակել, իբրև մէկը Կ. Պոլսոյ դզրդացին անցքերու հետեւանքներէն— սուլթան Համիդ փորձ մըրբեց «հաշուելու» հայ յեղափոխական կազմակերպութեան հետ և շուտով գրիեց միջնորդ մը ժընեւ՝ «Դաշնակցութեան» Բիւրոյին հետ բանակցելու նպատակով։

Այս մասին համառօտակի կը գրուցենք հետագային. այժմ քանի մը խօսք այն մասին՝ թէ ի՞նչ տպաւորութիւն էր ձգեր 1896ի օգոստոսեան այդ պատահմունքը Եւրոպայի մէջ։

Ամբողջ արեւմտեան մամուլը ողողուած էր հեռագիրներով ու յօդուածներով։ Բերենք քանի մը քաղուածքներ միայն.

Վիեննայի «Ֆրայէ Պրէսսէ».—

«Խումբ մը հայեր, 20—30 հոգի, ատրճանակներով ու ռումբերով զինուած... յանկարծակի ներս խուժեցին... պահնեցին 5—6 հսկող պահապանները և տիրեցին Բանկային։ Յաջտնեաներու մէկ մասը փախուստներով, մեծ մասը մնաց։ Յեղափոխականներէն 3—4 հոգի եւրոպական գլխարկ կը կրէին, միւսները ֆէսեր։ Առաջնորդները այնքան գեղեցիկ կը խօսէին ֆրանսերէն, որ կարծես ծագումով ֆրանսացի ըլլէին։ Ներս խուժելով, անոնք յայտարարեցին, որ ձեռք չպիտի տան պաշտօնեաներուն, ոչ ալ Բանկայի դրամին, այլ որ մտադիր են ցոյց ընել կառավարութեան դէմ և եթէ չիրագործուին իրենց պահանջները... ողջ պիտի հանեն Բանկան և իրենք ալ պիտի մեռնին»։

Պարիզեան «Թանփ Պոլսոյ թղթակիցը.—

«Հայկական յեղափոխութիւնը ցոյց տուաւ զինքը աւելի կազմակերպուած և աւելի վճռական, քան ահիդրէն կարելի էր կարծել։ Յեղափոխականները կաշխատէին տեւականցնել սարսափը օր աւուր կրկնուող ձեռնարկներով և անոնց պարզ նպատակն է եղեր՝ պահել տալ բազմաթի-

Եւրոպացիներ, որպէսզի դիւանագիտութիւնը իր բոլոր ուժերով միջամտէ... Հայկական Կոմիտէն կը շարունակէ անյողդողդ գործել. եւ իր ձեռքն ունի անհունատալի դրամական միջոցներ... որ թոյլ կուտայ իրեն՝ շատ աւելի մեծ ծաւալով տանելու գործը»։

«Մորնինգ Պոստ».— Սպանուած Հայերու թիւը դեռ յայտնի չէ. բայց յայտնի է, որ 450 թուրք սպաներ և զինուորներ սպանուած են կամ ծանր վիրաւորուած։ Բերայի զինուորական հրամանատարը նոյնպէս վիրաւորուած է*)։

«Բերլինէր Տագըբլատ».— Ծանկարծակի բանկի մէջ ներս խուժողներու թիւը մօտ 30 էր, որոնցմէ 4 հոգի պարագլուխներ էին... Սպաննելով պահապանները, ներս մտան, փակեցին դռները ու պատուհանները, երկաթէ պարագաներով ամրացուցին, ապա սկսան անցնել բիւրօէ բիւրօ, յայտնեցին դիրեկտորներուն ու ծառայողներուն, որ հանգիստ մնան... Զորքը եկաւ. յեղափոխականները սկսան վերէն գնդակներ թափել։ Երբ Մաքսիմովին յաջողեցաւ համոզել յեղափոխականները ձգելու Բանկը, անոնք առաջարկեցին ստուգել դրամարկղը։ Հաստատուեցաւ, որ ամէն ինչ անձեռնմխելի մնացեր էր։ Միայն արծաթով լի քանի մը քսակներ պատռուած էին... յեղափոխականներու վէրքերը փաթթելու համար։

«Էտուալ Բելժ»ի սկանտալոս թղթակիցը**) հետեւեալը կը գրէր նոյն օրերուն «Հայ հայրենասէրներու ազնուութիւնը» խորագրով իր թղթակցութեան մէջ.

«Ինչ որ այստեղ կը պատմեմ ձեզ, անհաւատալի պիտի թուի, և սակայն, ստոյգ իրողութիւն է։ Յեղափոխականները ներս արշաւեցին յիրաւի և 157 հոգի ամէն ազգութեան պատկանող մարդոց փակեցին իրենց հետ, կողպեցին դռները։ «Մի՛ վախնաք, գոռաց յաղթողներու պարագլուխը, ձեզ չպիտի ձեռք տանք, ոչ ձեզ, ոչ ալ ձեր դրամարկղին. չշարժիք ձեր տեղէն. մենք ունինք ուժանակ և կրնանք օդը հանել ձեզ»։ Արդարև, անոնք ոչ գող էին, ոչ աւազակ։ Բոլոր գերիները ազատեցին իրենց կեանքը և անոնց մէջ՝ երեք փաշաներու զաւակներ ու սուլթանի մէկ քարտուղարը։ Մէկ սանթիմ իսկ չէ գողցուած։ Սեղանի վրայ կար մոռցուած քսակ մը, 10.000 տաճկական լիրա և ահագին թիւով բանկային տոմսեր։ Ինքը յեղափոխականներու առաջնորդը տարաւ անձամբ յանձնեց այդ քսակը տնօրէնին։ Շփոթութեան միջոցին գլխաւոր գանձարանը բաց մնացեր էր։ Տնօրէնը խնդրեց առաջնորդէն, որ փակէ։ Անմիջապէս կատարուեցաւ խնդիրքը։ Այս դիւցազնավէպին ամբողջ պատմութիւնը քանի մը տողով անկարելի է տալ... Փաստ մը միայն կուզեմ արձանագրել. այն՝ որ 17 կտրիճներ կատարեալ անձնազոհութեամբ, որը ցերեկով մայրաքաղաքի կեդրոնին մէջ գրաւեցին Օսմանեան կայսրութեան ամենէն կարեւոր հաստատութիւնը, 13 ժամ մնացին այնտեղ, առանց մէկ սանթիմի ձեռք տալու, և ի վերջոյ ձգեցին Բանկը ամենապատուաւոր ու յաղթական ձեւով։ Եւ ահա այդ երիտասարդ հերոսները, այդ առաքեալները մեզի հետ էին վեց օր շարունակ։ Մենք ի վիճակի եղանք քննելու, գնահատելու զանոնք։ Սպաներ և այլ պաշտօնեաներ՝ ամենքս հիացած ենք, կը պատուենք, կը սիրենք զանոնք»։

---

*) Անգլիական «Կապույտ Գիրքը» քիչ յետոյ, նման վկայություն մը կը բերէր, ըսելով, թէ իրոք հարիւրաւոր թուրքեր են վիրաւորուեր միջիններէն նետուած ռումբերէն (Դեսպանատանց Դրոգմանները ստուգեր են այդ՝ հիւանդանոցներուն մէջ, ուր զետեղուած եղեր են սաստիկ զոհերը)։

Նոյն **Կապույտ Գրքին** մէջ բերուած է Պոլսոյ Բրիտանական Դեսպանատան հաղորդագրութիւնը, ուղղուած լորդ Սոլզբրիին, որու մէջ դեսպանի տեղապահ Հերբերտ կորակէ Բանկ Օտտոմանի գրաւումը «a most daring outrage» (խիստ յանդուգն բռնափորձ մը) եւ կ'աւելցնէ.

— It was evident that the coup was well organised.

(Ակներեւ էր, որ հարուածը լաւ կազմակերպուած էր)։

Blue Book 1897.

**) Միանգամայն «Ժիրոնդ» հայի ատողջապահական թղթիչ։

* * *

Քիչ մ'ալ մենք խօսինք այդ երիտասարդ հերոսներու և միւս հերոս ընկերներու մասին, որոնք ընկան Կ. Պոլսոյ, Բանկ Օտտոմանի և Սամաթիոյ կռիւներու ընթացքին։

Եւ ամենէն առաջ մեր հանդէպ կը ծառանայ Բաբկէն-Սիւնիի պաշտելի կերպարանքը։

Բաբկէն-Սիւնի— բուն անունով՝ Պետրոս Փարեան:

Դաւաստացի չքաւոր ընտանիքէ եկած, չքաւոր երիտասարդ մը, հազիւ 23 տարեկան, լի եռանդով, կորովով ու անվերապահ անձնազոհութեամբ։ Հայ Յեղափոխութիւնն էր մարմնացած։ Հոգին էր Պոլսոյ «Դաշնակցութեան» մասնաճիւղին։ Ակնի Բինկեան գիւղէն էր, հին, ազնուական գերդաստանի մը մարած ցոյլը։ Մանուկ հասակէն ձգելով հայրենի տունը, ծնողական գուրգուրանքը ու վերջին մնաս բարով ընելով Եփրատի սիրական ափերուն՝ պանդխտեցաւ Պոլիս։ Աշակերտեցաւ թաղային վարժարանի մը և վերջապէս 1887ին մտաւ Կեդրոնական Վարժարանը։ Միջահասակ երիտասարդ մըն էր, զօրեղ, ամուր կազմուածքով, որ չժանգոտեցաւ բնաւ Վոսփորի հեշտ մթնոլորտին մէջ։

Մինչև վերջ մնաց լերան կշտին բուսած առոյգ ծաղիկը, որ քամիի ուժեղ հեւքով օրօրուած և ուռճացած է։ Օր մը իր տնօրէններէն մէկը օտարական այցելուի մը ներկայացնելով զայն, կըսէր. «Ահա հայկական տիպար մը»։ Ժուժկալութիւնն ու չարքաշութիւնը իր անբաժան ընկերներն էին — կըսէ իր Կեդրոնականի զաւակներէն՝ մեր ողբացեալ Սարգիս Մինասեանը։ «Աղքատիկ կտորի մը վրայ կընար իր գլուխը հանգչեցնել... Դեռ աշակերտ՝ անզուսպ ոսոխ մ'էր ազնուականութեան ու դրամատիրութեան, ճշմարիտ ռամկավարական,— արմատական տիպար մը... Մինչև վերջին բոպէն անդրդուելի և անվրդով գործեց իր պաշտած ժողովուրդին փրկութեան համար։ Վտանգի անհաւատութեան առջև հոգիի վեհ թափ մը կունենար, արի և անվհատ։ Գործին մարդն էր, զուլ ու դադար չունէր երբեք։ Կրակներու, սուիններու բթին տակ զէնքի, ռումբերու փոխադրումներ կը կատարէր, հիանալի պաղարիւնութեամբ, մազի չափ կասկած չհրաւիրելով։ Կը սպրդէր տաճկաց խուերուն մէջ, կը զննէր զանոնք, կը հարցաքննէր։ Անծանօթ մը երբ Թարկէնը տեսնէր այդ վիճակին մէջ, անպատճառ լրտես մը պիտի կարծէր... Անհաւանական գործողութիւններ վարեց կատարելու ապահովութեամբ։ Գիշեր-ցերեկ կը տքնէր... Դաշնակցութեան արթուն պահակն էր...

Բանկայի գրաւման նախաձեռնութիւնը իրեն կը պատկանէր և ինքն էր յղացեր նմանապէս Պոլիսը վառելու գաղափարը, որ մերժուեցաւ, իբր չափազանց անզգոյշ յղացում մը...

***

Մասուրական ու ղեկավար ուժերէն էին և Գնունի, Սուրէն (Արտաշէս Անդրէասեան, նախկին ճեմարանական), Միսաքեան, մանաւանդ առաջինը, որու մասին կըսեն ընկերները, թէ «երբ ռախուծագած Գնունին կը մօտենար պատուհանին և անհարկու ձայնով անէծք կը թափէր տաճիկ բռնակալութեան դէմ, պաշարողները սարսափահար անկիւնները կը քաշուէին»... Երեք խնկելի գործիչներն ալ իրենց խառնուածքի, մտքի ու կորովի բաժինը բերին Սամաթիոյ գեղեցիկ ընդվզումին։ Պաշարուած իրենց վանդակին մէջ, ամբողջ 18 ժամ թուրք բանակի դէմ կանգնեցան, հերիքաւոր զոհեր խլեցին թշնամիէն և ապա միասին դիւցազնին վայել մահով... իրենց կեանքերուն վերջ դնելով։

IX

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Վրիժառու և պատժական.— Գաղափարի յղացումը.— Նիկոլ-Դումանի դերը.— Հատուած մը իր մէկ նամակէն.— Ինչպէ՞ս պատրաստուեցաւ արշաւանքը.— Կռիւը մազրիկցիներու դէմ.— Արձագանգներ.— Արշաւանքի փառաբանութիւնը գերման ճանդէսին մէջ.—

Խանասորը երկրորդ յարձակողական և միանգամայն վրէժխնդրական մեծ ակտն էր։ 1897թ. օգոստոսի սկիզբները ստացանք «Դրօշակ»ի խմբագրատանը Ատրպատականի մեր Կեդրոնական Կոմիտէի հետեւեալ գրութիւնը.

«Դաշնակցութեան սուսեր արշաւախումբը... յարձակում գործեց Խանասորի լեռնադաշտի վրայ և չորս կողմից պաշարեց Մազրիկ կոչուած արիւնարբու քիւրդ ցեղը։ Ֆէտայիների շեշտակի գնդակները գրեթէ բնաջինջ արին այդ թշնամի ցեղը, որի գործն են Աղբակի բոլոր կոտորածները... որը դեռ անցեալ տարի Ս. Բարթողիմէոս վանքի շրջակայքում կոտորեց Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ Վանից փախած հարիւրաւոր հայերի խումբը... Կռիւը տևեց լեռնոտ գիրքերում մինչև ուշ գիշեր... Զոհ տուինք միայն 19 քաջեր»...

Ու քիչ յետոյ դոքտոր Օհանեանէն*) ստացանք հետեւեալ երկտողը.

---

*) Նորերս վախճանուած մեր անձնուէր ընկեր **Քրիստափոր Օհանեանը**, տասնեակ տարի առաջ աւարտելէ յետոյ Ժընևի համալսարանի բժշկական ճանաչողը, [illegible] Դաշնակցութեան շարքերում մէջ և մասնակցեցաւ Խանասորի արշաւանքին, որպէս սպայ զինուոր։ Անգլիական գործակալները իրենց [illegible] Կապոյտ Գրքին մէջ արձանագրուած է Պարսկաստանի Անգլիոյ ընդհանուր հիւպատոսի այս հաղորդագրութիւնը. «Հայ արշաւախումբը, 300 հոգի, դոկտոր Օհանեանի հրամանատարութեամբ» և այլն։

Նոյն ընդարձակ տեղեկագրին մէջ, ընդհանուր հիւպատոսը ի միջի այլոց հետեւեալը կը գրէ իր բարձր իշխանութեան.

— ... Այդ արշաւախումբը, որու յուսահատ սխրագործութիւնը ճակտորդներ ձեռ, կը կազմեն բարեկիրթ և ընդհանրապէս շատ յարգելի ընտանիքներէ եկած երիտասարդներ

(Blue Book, 1897).

«Նոր վերադարձայ արշաւանքից... Մասնակցեցի իբր հասարակ զինուոր։ Մօտեցել էինք Շարաֆ-բէյի վրանին մինչև 15 քայլ... Գնդակները կարկտի պէս էին թափւում... Պատերազմից շատ աւար է բերւած։ Ես էլ բերի Շարաֆի սուրը և այն սպիտակ աթլասի վրա ոսկետառ ֆիրմանը, որ Մարզպապանը (սուլթան Համիդ. Մ. Վ.) տուած էր Շարաֆին՝ քիւրդերից համիտիէ գունդ կազմելու համար»...

Լուր մըն էր, որ սփոփանքի հառաչանք պոկեց մեր սիրտերէն այդ ժամուն, սրտաճմլիկ օրերուն... Դէպքը տառացին անցած այսպէս է հեռագրուած անգլիական գեսպանատանէն Լոնդոն (հիմնուած բրիտանական գործակալներու տեղեկութեանց վրա), օգոստոս 10ին.

«Յեղափոխականները անցեր են սահմանը երկու գունդով, ամէն մէկը 2000 հոգի։ Կռիւը տևեր է 2 օր շարունակ համիտիէ քիւրդերուն հետ։ Հետևանքը յայտնի չէ։ Ուրբաթ լուսածագին յեղափոխականները յարձակեր են Շէրիֆ բէյի բանակատեղին վրա, Բաշկալէի մօտ, յանկարծակիի բերելով զայն և սպաննելով ու բարբարոսաբար յօշոտելով այր, կին ու երեխայ։ Զօրքը գալով, կռիւը դադրեր է և շաբաթ երեկոյ յեղափոխականները քաշւեր են պարսկական հողը։

Թշնամին էր, որ նախանձով լուրեր կը տարածէր մեր ընկերներու «բարբարոս» արարքներու մասին։ Ցաւօրդ հեռագրով Սըր Ֆիլիփ Քըրրի— 1894—1896 թուականներու նոյն աղետալիր դեսպանը— կը փութայ հերքել այդ չարամիտ զրպարտութիւնը.

«Հայ յեղափոխականներու ձեռքով իբր թէ կատարուած բարբարոսութիւններու լուրերը չեն ստուգուիր և ես ինքս սուտ կը գտնեմ այդ, թէև, տարաբախտաբար, կասկածելու տեղիք չկայ, որ կին ու երեխաներ ևս սպաննուեր են, երբ բանակատեղին (Շարաֆի) բռնուեր է հրացաններու կրակով... (Blue Book, 1898, էջ 284)։

Ծանօթ դէմքերէն էր մասնակցէին այդ արշաւանքին՝ Սաքօ, Եփրեմ, Խէչօ, Կարօ, Բիձա (Դարալագեազցի Տէր Գրիգորը), Սարգիս Օհանջանեան, Նիկոլ-Դուման, Վարդան, որպէս հրամանատար և Իշխան (Արզումեան), որպէս օգնական հրամանատար։ Բայց այդ յանդուգն ձեռնարկը գլխաւորապէս Դումանի յղացումն էր, անոր վճռական ոգին և անձնազոհ աշխատանքներու արդիւնքը։ Նիկոլ-Դումանն էր— Խանասորի Թաթեւէնը— որ կը գրէր «Դաշնակցութեան» Վարիչ Մարմնին այս տողերը (1896թ. օգոստոս 10 թուակիր)։

«... Դիպլոմատիան հաչում է՝ չի կծում։ Հերթը հասել է հոգևորականներին, որ աղօթքներ վեր առաքեն առ Աստուած՝ Հայերի թշւառ վիճակը թեթևացնելու համար... Այդպէս չէր լինի, եթէ կատարվելու փոխարէն կռուէինք։ Մի՞թէ ժամանակ չէ, վերջապէս, որ յուրջ քննութեան

տարրկայ զանազան մեր գործունէութեան հին եղանակը*) և ընդունէր նոր, աւելի նպատակայար տակտիկա, որի առանցքը լինէր ոչ թէ կոտորածը, այլ կռիւը»...

Արշաւանքը կատարուած է, ի հարկէ, ոչ տեղական մէկ գործիչի և ոչ իսկ Ատրպատականի ու Վանի Մարմիններու որոշումով— անոնք և ոչ համաձայնեցան— արշաւանքի գաղափարը ընդունուեր է, երկարօրէն ծեծուելէ յետոյ, 1896ի կուսակցական Ընդհանուր ժողովին մէջ, Ատրպատականի Կեդրոնական Կոմիտէի պատգամաւորի մասնակցութեամբ։ Ընկերներու մէջ կային սակայն տարաձայնութիւններ։ Սկիզբները արշաւանքին հակառակ էին գրեթէ բոլոր վասպուրականցիները, ինչպէս Վարդան, Իշխան, Սաքօ և ուրիշներ։ Անոնք կուզէին, որ հայդուկները առատ խումբերով անցնին Շատախի, Մոկսի լեռները, այնտեղ ամրանան ու կռւի մղեն թուրք իշխանութիւններու դէմ։

Հետևեալը կիմանանք այդ օրերուն Սալմաստի մէջ կայացած ժողովի մը արձանագրութենէն։ 1897ի յունիս 8ն է, արշաւանքէն քիչ առաջ։ Ժողովին կը մասնակցին, ի միջի այլոց՝ Դուման, Իշխան, Վարդան, Գալուստ, Ալոյեան, Արիստակէս Զօրեան և բժիշկ Քրիստափոր Օհանեան։

Վանի Կոմիտէն պահանջեր էր՝ ներս մտցնել կամ 60 զինուած հայդուկ կամ թէ հարիւր հրացան և ապագային իրագործել Ընդհանուր ժողովի վճիռը, այսինքն կազմակերպել արշաւանքը սահմանագլխէն։ Դուման կառաջարկէ գոհացում տալ այդ պահանջին, ղրկելով 50 զինուած հայդուկ։ Բայց Դուման կը շեշտէ, որ Ընդ. ժողովի որոշումը պէտք է անպայման իրագործել։ Օհանեան, Ալոյեան կը յարին Դումանի կարծիքին։ Նմանապէս Կարօն, թէև կը նախընտրէր երկիր մտնել։ Ամենէն զարմանալին այն է, որ նոյն ժողովի մէջ արշաւանքին դէմ յայտնեցան Վարդան և Իշխան։ Կուզէին մեծ խումբերով հաստատուիլ ու գործել Վասպուրականի մէջ։ Անոնք ալ, սակայն, ի վերջոյ, համակերպեցան Ընդհանուր ժողովի վճռին և մէկը եղաւ նոյն Խանասորի արշաւանքի հրամանատար, միւսը օգնական հրամանատարը։ Եթէ վանեցիներու հակառակութիւնը չլինէր, արշաւանքը կարող էր կատարուել աւելի խոշոր ծաւալով և, ապահովաբար, հայ ժողովուրդի պատուհասներէն մէկը՝ մազրիկցիներու արիւնարբու ցեղը իսպառ բնաջինջ պիտի լինէր։

Հակառակութիւնը երթալով սուր կերպարանք կառնէր։ Ուստի Թուրքի կողմէն Ցարութիւն Շահրիկեան գնաց 1897ի յուլիսին Սալմաստ՝

*) Ինքնապաշտպանութեան տակտիկը։ Մ. Վ.

տղաները հաշտեցնելու և ձեռնարկը փութացնելու համար։ Ճահրիկի տակտիկութիւնը պսակւեցաւ յաջողութեամբ։

Արշաւանքի լուրը տարածւելով, ամէն կողմէ խումբ-խումբ կուգան կամաւորներ։ Մէկ քանիսը նոյն իսկ բարեկեցիկ դասակարգի զաւակներ։ Այսպէս՝ Թեհրանէն և Ղազւինէն եկան Համբարձում Մելիք-Սարգսեան և Մեսրոպ Տէր-Յակոբեան, երիտասարդ վաճառականներ։ Համադանէն Սաղաթել խան— իրենց ծախքով ու զէնքերով, Ղարադաղէն, ի միջի այլոց, Կոլիա Ասրիբէկեան։

Միաժամանակ **Վազգէնը** (Տիգրան Տէրոյեան) կը մեկնի դէպի Վան, խումբով մը, մօտ 25 հոգի, որոնց մէջ էին **Անդրանիկ** (այն ատեն դեռ անյայտ կամաւոր) և Գուրգէն։ Ասոնք ալ պիտի անցնէին **Տարօն**։

Երկու էին քահանաները Խանասորի արշաւախումբին մէջ. Տէր Գրիգոր, կովկասցի և Տէր Վարդան, վասպուրականցի։

Հրամանատար, օգնական, հարիւրապետներ, յիսնապետներ և տասնապետներ։ 250 հոգի, որոնցմէ 30 ձիաւոր։ Հարիւրապետներ էին Շատախցի Օհանը և Մոկացի Աբիպէքը, ունենալով իրեն օգնական՝ Ալաշկերտցի Արամայիսը և Դաղթենցի Կարոն (Թոասամի եղբայրը)։ Ձիաւոր խումբի վարիչն էր Սարօ, անոր օգնականը Կոլիա Ասրիբէկեան։ **Եփրեմը**— զօրաց հրամանատարը պարսից սահմանադրական բանակի— միայն տասնապետ էր Խանասորի յեղէնին մէջ։

Կար, վերջապէս, և մի թուրք ընկեր, վերամկրտուած Սամուէլ անունով, և մէկ ասորի, Նեան անունով։

Բերենք այժմ համառօտակի՝ արշաւանքի նկարագրութիւնը, զոր գրած է «Դրօշակ»ին ինքը հրամանատարի օգնականը, Յովսէփ Արղութեան.—

«Արշաւախումբը կազմ ու պատրաստ է։ Ֆէտայիները հրաւիրում են զինւորի հանդիսաւոր երդումը տալու… Բարձրանում է «Դաշնակցութեան» դրօշը… Ապա խօսում է ընդհանուր հրամանատարը։ Կարճ մը անոր ճառէն.

… «Ցոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին, որ մենք ընդունակ ենք յեղափոխական կռիւը յաջողութեամբ մղելու… Ցոյց տանք աշխարհին, որ հայն էլ գիտէ կռւել հայրենիքի ազատութեան համար»…

Ապա խօսում է Նիկոլ Դումանը… հակիրճ ու ոգևորիչ խօսքեր.

«Տղերք, վերջացնում է նա, վեհանձն եղէք դէպի տկարները… ձեռք չտաք կանանց և երեխաներին»… **Խօսում են նաև ֆէդայի-բժիշկը, ֆէդայի-քահանան… Ծափեր և որոտաձայն կեցցէներ…**

Փոքրիկ բանակը զինուած է Մոսինի հրացաններով։ Ամէն մի ֆէդայի կրում է 3—4 հատ փամփշտակալ, 230—300 փամփուշտով… 8 օրուան սնունդ, կարևոր գործիքներ, դեղեր և այլն…

Հեծելազօրը պաշտպանում է բանակի թիկունքը։ Ցինանակների առջին փողփողում են եռագոյն դրօշակներ։ Մայրդրօշը, որ ընծայեր էր Ապառամի Կոմիտէն (Շուշի-Ղարաբաղ), յանձնուած էր Դումանի յիսնեակին. վրան գրուած բանաստեղծի ծանօթ խօսքը. «Ահա եղբայր, քեզ մի դրօշ, որ իմ ձեռքով գործեցի»… Յուլիս 24ն է, պայծառ ու լուսնկայ գիշեր… Բանակը Արաքսի արևելեան լանջն է, իսկ… ստորոտում փռւող Խանասորի ընդարձակ լեռնադաշտում ընկած են համիտիէ Մազրիկ աշիրէթի 250ի մօտ վրանները։ Աչքի են ընկնում երեք հատ սպիտակներ, որ պատկանում են ցեղապետ Շարաֆ բէյին…

… Դժւար է նկարագրել այն տպաւորութիւնը, որ զգացինք այդ բարձրութիւններին հասնելիս։ Դժբախտ հայրենիքի ազատատ լեռներն ու դաշտերն էին փռուած մեր աչքի առջև։ Հեռուն կանգնած են Սիփանն ու Արարատ, Վարագն ու Անտոսը… Դէպի ձախ՝ Կորդուաց լեռները… Մեր դիմաց՝ Ս. Բարթողիմէոսի վանքը դարևոր յիշատակներ է կենդանացնում… Եւ կարծես այդ անդնդախոր ձորերից մի խուլ աղաղակ է գալիս հասնում մեր ականջին. «վրէ՜ժ, վրէ՜ժ» են ձայնում մեր նահատակուած թանկագին ընկերները… Սարսուռ է անցնում բոլորիս մարմնով… և ամենքը յուզումից դողահար՝ գետին ենք փռւում սիրոյ և յարգանքի համբոյրը տալու տանջուած մայր-երկրին…

Մօտենում է խորհրդաւոր վայրկեանը. տղերքը մահւան են պատրաստւում… Ֆէդայի-քահանան, մի ձեռքում խաչ, միւսում սուր, սկրսում է խօսել ձիու վրայից. «Այսօր, ասում է նա, առաջին անգամը բացւում է ձեր առջև Դաշնակցական խաչը։ Նայեցէ՛ք դէպի արևմուտք. դուք տեսնում էք այնտեղ աւերակ սրբութիւններ, քանդուած քաղաքներ, ամայացած հայրենիք,— բոլորը սպասում են ձեզ, էն յոյսերով։ Դուք քիչ էք թւով հզօր ոյժի դէմ. փոյթ չէ. 300 մարդ ունէր նաև Ղարաբաղի մեր Դաւիթ Բէկը, որ 70.000 պարսիկ ու թուրք յաղթեց…

Քահանայի կրակոտ խօսքերը յափշտակում են մեր հոգիները։ Հինգերորդ դարն է կարծես ներկայանում մեր աչքերի առջև, իսկ այդ կատաղի կրօնաւորը Ղևոնդ երէցի դէմքն է յիշեցնում…

Լսւում է յանկարծ, մեր թուրք ընկերոջ, Սամուէլի ձայնը.

— Ընկերնե՛ր, եթէ ես ընկնեմ, յիշեցէք գոնէ, որ մի թուրք զինւոր ձեզ հետ միացած կռւում էր բռնութեան դէմ։

Արևն արդէն մայր է մտնում։ Իջնում ենք դէպի Խանասորի դաշ-

տը... Մի ահաւոր զառիվայր, որ ցերեկը նայողի վրայ սարսափ է ազդում... Հեռուում փայլում են վառ կէտեր։ Վրանների կրակն է... Դրանց շուրջն են խմբուած մեր թշնամիները...

Յարձակման ժամը որոշուած էր լուսաբացը։ Պառկեցանք հանգստանալու... Բայց ո՞վ քուն կը տանի... Հասնում է ժամը... Մինչև վրանները 100—150 քայլ է միայն... Ահագին բազմութիւնն առաջ է գնում մի մարդու նման, լուռ... ոտքերը յուշիկ փոխելով։

Կենդանիները մի արտասովոր համերգ են սկսում, շունը հաչում էր, ձին խրխնջում, ոչխարները մայում և աքլորները կանչում էին... Թանակն արդէն... իր աղեղնաձև շղթայի մէջն էր առած մազրիկցիների 250ի չափ վրանները։ Կանգ առանք 40—50 քայլ հեռաւորութեան վրայ, պառկեցինք գետնի վրայ, երեսներս դէպի վրանները... և սրտատրոփ սպասում ենք փողի ձայնին։ Հէնց այդ վայրկեանին լսւում է մի քիւրդի ձայնը.

— Լօ՛, յօ՛, ճուճ չի մարիֆճ (Է՛յ, է՛յ, դուք ի՞նչ մարդիկ էք)։ Լուռ ենք մենք։ Իրարանցում քիւրդերու մէջ։

— Ձիաւոր հասցրէք Բաշկալա, լսւում է մինից։

— Յայտնեցէ՛ք աղային, կանչում է երկրորդը։

— Դիրքերը բռնեցէ՛ք, ձայն է տալիս մի ուրիշը։

— Աստո՛ւծ, ֆէդայիները եկան— ողբում է մի կին։

Հնչում է մեր պատերազմական փողը... Հարիւրաւոր հրացանների միաձուլ որոտը ցնցեց շրջակայքը, արձագանգ տալով սեպացած ժայռերում։ Մաուզերի արագաձիգ հրացանները այդ թարթելու ժամանակ չէին տալիս։ Կարկուտի արագութեամբ թափւում էին գնդակները, մահ սփռելով ամէն կողմ... Արգելուած էր սպանել կանանց ու երեխաներին։

... Քիւրդերից 10—15 հոգի դուրս պրծան, որը գլուխն ազատելու, որն էլ հարեւան քրդերից և մօտակայ պահակներից օգնութիւն խնդրելու...

Լոյսը բացուել էր... Խանասորի դաշտը մի ահաւոր տեսարան էր ներկայացնում։ Այրուած վրաններից շարունակ բարձրանում էր ծուխը... Հարիւրաւոր դիակներ, փռուած այդ բլուրների տակ*)...

... Շուտով գործ պիտի ունենայինք օգնութեան եկող քիւրդերի և տաճիկ կանոնաւոր զօրքի հետ։ Անհրաժեշտ էր դիրքեր գրաւել՝ կռուի

*) Սարսափեցաւ եւ տաճիկ [illegible] մը, որ հիւր եղած էր Շարաֆին։ Իսկ այդ վերջինը, ինչպէս [illegible] միայն [illegible] կարողացեր էր փախչելով ազատիլ։

Մ. Գ.

շարունակելու համար... Հնչեց նահանջի փողը... Արեւմտեան բլուրների նաև եկող քիւրդերը հեռուհեռէ կատաղութեամբ արձակում էին հրացաններ... Որ դիրքը որ հասնում էին, մերոնց կրակին էին հանդիպում... Փախչող փախչողի էր, գլորւում էին ձի ու ձիաւոր... Մեր նոր հրացանները հրաշքներ էին գործում։ Մեր մոսինը 2700 քայլից ձիաւորներ է գլորում։

... Առանց զգալի կորուստի, դաշտից բարձունքն ելանք։ Չորս թանկագին ընկերներու դիակները միայն թողել էինք դաշտում։ Անկարող լինելով Արասխի բարձունքում ամրացած գլխաւոր ուժի վրայ յարձակուել, թշնամին կատաղաբար ընկնում էր առորդառում ուշացած ֆէդայիների վրայ... Մտնում են քարերի ետևը... Կռիւը տարածւում է. շատ անգամ մերոնք կռւում են 20 քայլից... Օրհասական կռիւներ տեղի ունեցան, և այդտեղ երեւան եկաւ իր հոգու ամբողջ մեծութեամբ և անվեհեր քաջութեամբ Կարօն*), որ իրաւամբ օրուայ հերոսը հանդիսացաւ։ Տենդային արագութեամբ շարունակ մի դիրքից միւսն էր վազում... Ի զուր ընկերները ձայն էին տալիս, զգուշացնում...

Գրաւել էինք աւելի քան 12 դիրք։

Քիւրդերը... ամբողջ օրը պտտւում էին լեռան շուրջը, բայց չնայելով որ մինչև 300 կամ 400 ձիաւորով էին յարձակւում ամէն մի կէտի վրայ... չյաջողեցան մեզ դուրս հանել և ոչ մի դիրքից։ Ամէն մի յարձակումի կորուստ ունեցան և սարսափեցան յետ քաշուել... Մի քանի դիրքերում կատարեալ անդորրութիւն էր... այնտեղ և հանգստանում էին մեր վիրաւորները... Թանակի ֆէդայի-բժիշկը, թեւերը վեր քաշած, մըտել էր իր գործի մէջ, լուանում էր վէրքերը, դեղ դնում ու կապում։

Դեռ չմթնած՝ պատերազմական խորհուրդ գումարուեց... Շարունակե՞լ կռիւը թէ նահանջել... Արշաւանքը հասած էր իր նպատակին. Մազրիկցիները բնաջինջ եղած էին**)։ Ֆէդայիների երեւումը կայծակի արագութեամբ տարածուելով շրջակայքում, անլուր սարսափ էր ազդել...

Միւս կողմից, մեր թանակի շուրջը հաւաքուել էին մօտ 2000 քիւրդ ձիաւոր, որոնց մէջ կային նաև Բաշկալայի տաճիկ զինուորներ։ Եթէ հաշուենք որն էլ նոյն տեղը մնայինք՝ կարելի է 10.000 հոգի շրջապատէին մեզ... Բայց մեր փամփուշտի կէսն արդէն սպառուած էր։ Միաձայն որոշեց նահանջել... Իշխլու ճանապարհը արդէն [illegible] էր յետնապահ Դուման։

*) Արիստակէս Զօրեան։

**) Դէպքի բազմ ականատեսներ տակ գրած այս տողերը կը պարունակեն, անշուշտ, չափազանցութեան խոշոր բաժին մը։ Մազրիկցիներէն շատերը յաջողեր էին փախուստ տալ։

Կռիւը շարունակւեց ամբողջ օրը։ Քիւրդերը... իջնում էին ձիերից, քարերի ետևից փորձում էին բարձրանալ, բայց գնդակահար ցած էին գլորւում... Ընկնում է Ջաւար աղայի եղբայրը իր ուխտ մարդկանցով, իսկ ինքը Ջաւարը վիրաւորւում է ճակատից և... փախչում...

... Մութն ընկնելուց յետոյ քիւրդերը կռւելու սովորութիւն չունեին։ Կամաց-կամաց յետ են քաշւում... Կռիւը շարունակւում է միայն Կարօի գիւղում։ (Նահանջող) վերջին ընկերները ամէն ջանք գործ են դնում՝ նրանց էլ իրենց հետ առնելու (Կարօին և Կրետացիին)... չեն աջողում։ Ու Կարօն... էլ չի վերադառնում (սպանւում է)։ Կողքին ընկնում է և Կրետացին, որ չի ուզում բաժանւել ընկերից...

***

19 քաջեր ընկան Հայրենի հողին վրա այդ բուռն կռիւներու ընթացքին, 19 նահատակներ հայոց աշխարհի բոլոր կողմերէն... Թուրքահայ, ռուսահայ, պարսկահայ՝ Վանեցի, շատախցի, համադանցի, մշեցի, գողթնեցի, ղազախեցի, զըլարցի, նոր-բայազէտցի, ալեքսանդրապոլցի, թիֆլիզեցի, ղարաբաղցի, ախալցխացի, ախալքալակցի և այլն։

19ի յիշատակին նուիրեց ողբացեալ Լեւոն Աթարէկեանը իր այս զգացւած երգը «Դրօշակ»ի 1897թ. № 11ի մէջ.

— Յարգանք ձեզ, սրտի մարդիկ։ Ձեր անշիջացած դիակների առջև խոնարհում ենք մեր գլուխները... Մի սիրտ ունէիք, այն էլ զոհ բերիք ժողովրդի ազատութեան Ս. Գործին։ Հայ աշխատաւոր դասի մաքուր զաւակնե՛ր, ժողովրդի հեծծանքը ձեր սրտում միայն արձագանք գտաւ։ Դուք գնացիք սրբելու նրա արցունքները և ընկաք։ Ընկաք, որ ձեր մաքուր արիւնով ոռոգած Մայր-Հայրենիքը ծլի ու ծաղկի.- մեռաք, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ապրի։ Յարգանք ձեզ, տղերք ջան։

Յուզիչ տողերով փառաբանեցաւ Խանասորի արշաւանքը Բերլինի «Die Zukunft» *նշանաւոր հանդէսին մէջ։ Ընդարձակ թղթակցութիւն յղուած մը, որ գրեր էր գերման ճամբորդ մը թուրք-պարսկական սահմանագլխէն և որ ամբողջապէս տպագրուած է «Դրօշակ»ի մէջ, նոյն Լեւոն Աթարէկեանի թարգմանութեամբ («Հայերու մէկ յաղթութիւնը» խորագրով)։*

X

ՏԵՂԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Ռէակցիայի շրջան (1896—1904).— Դիւանագիտութիւնը և Հայկական խնդիրը.— Հանրային կարծիքի ընդվզումներ Եւրոպայի մէջ.— Ժան Ժօռէս.— Իրարանցում ֆրանսական խորհրդարանի մէջ և անդրադարձումներ Ռուսաստանում ու Անգլիայում.— «Կապոյտ Գրքի» մէկ վկայութիւններ.— Ընկում Երկրի նայուածքի ընթացքի մէջ.— Թուրք կառավարութեան դիմումները Ժընև.— Բանակցութիւններ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ.— Քրիստափոր Ժընեւում.— «Pro Armenia» և հայկական պրոպագանդի նոր շրջան.— «Դրօշակ».— Տրամադրութիւններ Կովկասի ու Երկրի մէջ.— Ընդհանուր յուսալքում.— Վարանումը շարքերում մէջ.— Երկրի կացութիւններ.— Դանդաղ մահացումը թալանի ու սպանութեան ռէժիմի տակ.— Հայ և օտար վկայութիւններ.— Հրայրի տեղեկագրերը.— Ինքնապաշտպանութիւնը՝ հրամայական պահանջ.— Կռիւ՝ նախապատրաստական անհրաժեշտութիւն.— Ինքնապաշտպան խումբեր մեծ կոտորածի օրերում.—

Ի՞նչ տուաւ 6—7 տարւան գրեթէ անդուլ պատերազմը հայ յեղափոխականներու և սուլթանի կառավարութեան միջև։

Մենք պարտւած էինք։ Բայց թշնամին ալ յաղթական չէր։ Ապացոյց այն, որ նա հարկ տեսաւ ջնջել իր յախուռն ու վայրագ ձեռնարկներու տարփիկէն և բանակցութեան ճամբան բռնեց։ Բանակցութիւն՝ յեղափոխականներուն հետ... առաջին անգամը օսմանեան բռնապետութեան կեանքին մէջ։

Ո՛չ, անշուշտ, Երկիրը յաղթող չելաւ պատերազմէն։ 1896-էն ի վեր— «Բանկ Օտտոման»ի օրերէն— թուրք կառավարութեան գործելակերպին մէջ յառաջ եկաւ նշանակելի բեկում մը։ Հայութեան բնաջնջումը կը մնար, անշուշտ, դարձեալ տիրական նշանաբանը և քրդական խժդժութիւնները կը շարունակէին։ Բայց թշնամու ընթացքը դարձաւ նուազ վճռական ու համարձակ, աւելի զգուշաւոր ու շրջահայեաց։ Նա երազեր էր 1895ի արեան բաղնիքներուն մէջ ջնջահեղձ ընել հայկական շարժումը։ Յուսախաբ եղաւ։ 1895էն ի վեր անցի ունեցան այդ

շարժման ամենէն ցնցող դրւագները։ Յեղափոխականներու սերունդը չէր հատներ։ Հայ արիութեան ու անձնազոհութեան ոգիները չէր ցամքեր։ Անոր իւրաքանչիւր հետագայ ժայթքումը կը յայտնէր աւելի զօրաւոր, աւելի յանդուգն, քան նախորդը։ Հայ յեղափոխական շարժումը իրապ դարձեր էր առասպելի հիդրան, որու իւրաքանչիւր կտրւած գլխուն տեղ նորը կը բուսնէր։

Յուսախաբութեան հետ ծայր տուաւ Երկիւղը: Երկիւղ՝ որ երբեմն կը դառնէր ահաբեկումի, խուճապի մէջ։ Համիդի բոլոր իրազեկ կենսագրողները— յոյն, եւրոպացի, կամ ազատական թուրք ու արաբ եւ այժմ ալ իր առաջին քարտուղարը Թահսին փաշա— միաբերան կը վկայեն, որ ան աներեւակայելի սարսափ կը զգար յեղափոխականներու առջեւ, իր շուրջը միշտ դաւադիրներու, ամէն տեսակ ոսոխներու ուրուականները կը տեսնէր եւ անդադար ինքը կը դառնէր— նոյնիսկ իր անմիջական շրջապատին մէջ— վախնալով, որ զինքը պիտի զարնէին... «Un despote fou d'épouvante»— այսպէս որակեց Համիդը Հայութեան մեծ բարեկամներէն մէկը՝ Անաթոլ Ֆրանս... «Թռչնակալ մը, որ սարսափէն խելագար եղած էր... Թռչնակալ մը՝ որ իր շուքէն կը վախնար։ Օրին մէկը «Հայ աւազակները» թնդացուցին մայրաքաղաքը իրենց դիւական մեքենաներով.— ուրիշ օր մըն ալ նոյն դժոխային մեքենան կրնար որոտալ Եըլդըզի պարիսպներուն տակ... Բանկը գրաւող դաւադիրները եկան գացին, բայց կրնային օր մըն ալ վերադառնալ։

Երկիւղը բնական էր— եւ եւրոպական անտարբեր քուրմն ալ կը սկսէր նեղել։ Անգամ գերմանացիք, անգամ ռուսները խիստ լեզու կը բանեցնէին Եըլդըզի հանդէպ 1896ի օգոստոսին եւ զսպեցին Համիդեան ախորժակը՝ 95ի նախճիրները կրկնելու։ Ամենէն աւելի մտահոգ էր դուցէ Ֆրանսան։ Ահագին էին ֆրանսական կապիտալիզմի շահերը օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, ահագին էին, առաջնակարգ՝ նոյն իսկ «Թանկ Օսմանեան» մէջ։ Հանոտօ-Մելինի տխուր զոյգն ալ, ի վերջոյ, փոքր ինչ զգաստացաւ։ Դարձեալ, ի հարկէ, Ֆրանսան կը շարունակէր մէկտեղ քալել իր ռուսական դաշնակցին հետ. բայց, անտարակոյս, երբեմն նաեւ թթու գրոյցներ կ'ունենար Պետերբուրգի դահիճներուն հետ, երբեմն գուցէ անկախութեան երկչոտ հովեր կը ցուցնէր։ Այսպէս կը պահանջէր ոչ միայն Անգլիոյ, Եւրոպայի խռովւած հանրային կարծիքը, որ զզւանքով կը դիտէր, թէ ինչպէս Դանտոններու Հայրենիքը, կուրօրէն հետեւելով բռնապետական իր դաշնակցին, անուղղակիօրէն դահճի դեր մը կը ստանձնէր Հայ փոքրիկ, ազատատենչ ժողովուրդին հանդէպ... Այսպէս կը պահանջէր հանրային կարծիքը նոյն իսկ Ֆրանսայի մէջ, ուր բարձրաձայն կը բողոքէին հեղինակաւոր մտաւորական դէմքեր—

բոլոր քաղաքական հոսանքներէն— Ալբեր Վանդալ, կոմս դը Մէօն, Ժան Ժորէս, Դընի Կոշէն եւ այլն։ Բողոք մը, որ այնքան բուռն թափով արտայայտւեցաւ նոյնիսկ ֆրանսական խորհրդարանին մէջ, 1896ի վերջերուն, Ժօռէսի ընդարձակ ու մարտակոչ ճառովը, որ ճշմարիտ փոթորիկ մը հանեց պառլամենտական եւ կառավարական շրջաններուն մէջ։ Նախագահը ամէն վայրկեան կ'ընդհատէր ընկերվարական պարագլուխը, անոր ճառին վիրաւորական շեշտերուն համար՝ հանդէպ ֆրանսական եւ ռուսական դիւանագիտութեան, զոր մեղսակից կը յայտարարէր հակահայ ոճիրներուն։ Երբեք կառավարութիւն մը այնքան ուժգնօրէն չէր խարանւած ազգային խորհրդարանին մէջ թրքանպաստ քաղաքականութիւն մը վարելու համար, եւ մեծ հռետորի այդ փիլիպպիկանը յիշատակւած է բրիտանական Պաշտօնագրքին մէջ, որպէս ժամանակի կարեւորագոյն ատենբեթէն մէկը, որ... բառ նոյն Կապոյտ Գրքի՝ զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ Ֆրանսայի այն ատենւան տարկամիտ կառավարութեան վրա*)։ Երբ, իբրեւ հետեւանք Ժորէսեան ճառին եւ անոր

*) Մեծանուն ընկերվարականին այդ ճառը լույս տեսավ իր Ամբողջական Գործին մէջ. (առաջին հատոր) որ պիտի հրատարակվի եվրոպական բոլոր մեծ լեզուներով (մոտ 20 հատոր)։ Ժորէս ընդ նյաւ Խորհրդարանին մէջ հայկական խնդիրն ու հայ ազգերգությունը հանգամանորէն ուսումնասիրելէ լետոյ։ Ասկէ առաջ, 1896ի օգոստոսին «Դաշնակցութեան» Եւրոպայի Լոնդոնի մէջ (Միջազգային Սոցիալիստական Կոնգրէսին) յանձներ էր անոր «Դրօշակ»ի խմբագրութեան տրված թռուցիկը եւ Ժորէսի շարք մը հարցերուն ի պատասխան տուեր էր անոր քանի մը լուսաբանություններ։ Տեսներ էին Ժորէսի հետ եւ ուրիշ հայ գործիչներ։ Ֆրանսական սոցիալիզմի պարագլուխը այն օրերէն ի վեր դարձաւ Ֆրանսայի հայանպաստ շարժման սիւներէն մէկը, անոր ամենէն հեղինակաւոր ներկայացուցիչը, Պրէսանսէին հետ։

Այդ շարժումը միանգամայն ապարդիւն չանցաւ։ Գանգատներ ունի, անշուշտ, հայ [illegible] ժողովուրդը, իրաւացի գանգատներ եւրոպական հասարակութիւններու անտարբերութեան առիթով, սակայն, միւս կողմէն իրողութիւն է եւ այն՝ որ արեւմտեան, մասնաւորապէս ֆրանս-բրիտանական հանրային կարծիքը, սկիզբէն ի վեր զարնելով Օսմանեան ամբողջականի չէզոքութեան եւ անզօր լինելով բարենորոգումներու խնդիրը լուծելու, ձգտեր է՝ իր բողոքի ցոյցերով, իր [illegible] արտայայտութիւններով՝ ազդել կառավարութեանց վրայ, անգամ ռուս ու թուրք մարիչներու վրայ, ձգտեր է եւ առէջ յաջողեր է — 1896էն ի վեր— սանձ դնել Եըլդըզի [illegible] ախորժակներուն եւ արգելել զանգուածային կոտորածները։ Ճշմարիտ է այդպիսով մէկ կողմէն սպառնալից ըստ կարելոյն հայ ժողովուրդի հանրային [illegible] վիճակին, միւս կողմէն՝ [illegible] հայկական դատը Եւրոպայի մէջ, մինչեւ աւելի բարեպատեհ ժամանակներ... Եւ երբ հասան այդ ժամանակները (1908—1912—13 թուականները), երբ հայ դատի հոլովոյթը յանձնուեցաւ օսմանեան յեղափոխութեան եւ ապա ռուս ու գերման արդիւնաւոր միջամտութեան— բալկանեան պատերազմի առթիւ— երբ եւրոպական մարզաքաղաքները, Վիեննան եւ Հոֆ,

յարուցած իրարանցումին, նախարարական դահլիճը վստահութեան խնդիր դրաւ խորհրդարանին առջև.— ստեղծուեցաւ խիստ փափուկ ու դժուարին կացութիւն։ Եթէ խորհրդարանը հայկական խնդրոյն վրայ տապալէր դահլիճը, ատով ծանր ապտակ պիտի հասցնէր նաև դաշնակից Ռուսաստանին, որու առջև յաղթուած **Ֆրանսան խունկ կը ծխէր, որպէս** *իր հզօր պաշտպանին՝ ընդդէմ յաղթող ու միշտ սպառնացող Գերմանիայի։ (Ֆրանկօ-ռուս դաշնակցութիւնը կնքուած էր ատկէ ընդամէնը վեց տարի առաջ)։*

Ուստի, երեսփոխաններու ճնշող մեծամասնութիւնը, այնուամենայնիւ, կառավարութեան ի նպաստ ձայն տուաւ։ Բայց և այնպէս գտնըուեցաւ արի ու ազդու փոքրամասնութիւն մը— 126 հոգի ընկերվարականներ և արմատականներ— որ ծափահարեց Ժօրէսը, քուէարկեց ընդդէմ կառավարութեան և այդպիսով իր խորունկ հակակրանքը, յայտնեց ֆրանկօ-ռուս դիւանագիտութեան՝ հայ թրքական խնդրոյն հանդէպ։

Վեր հանելով այդ իրողութիւնը, «Կապոյտ Գիրքը» կը վկայէ, որ այնուհետև Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարը, Գաբրիէլ Հանոտօ անձի ետանց ցոյց կուտար հայկական խնդրի մէջ, կը բանակցէր բրիտանական կառավարութեան հետ, կը ցուցնէր ինքզինքը բարենորոգումներու ջերմ պաշտպան, պայմանով միայն՝ որ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանուի, **մեկուսացած գործողութիւններ** *չըլլին (ակնարկ Անգլիոյ վրայ Մ. Վ.) և որ ռէֆորմները տարածուին երկրի ամբողջ ազգաբնակութեան վրայ, առանց խտրութեան ցեղի ու*

Հայաստանի գացին բարենորոգումների գլուխ կանգնելու,— դեռ կար պատկառելի հանրանք մը թարգմանոց վիճակներում մէջ՝ այդ բարենորոգումների ընդունելու համար։ Արդարև է, որ, ի շարս այլ ազդակների, արևմտեան հանրային կարծիքը— խրախուսած մշտապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէն— ունեցեր է, անտարակոյս, իր բաժին դերը։ Այս խնդրին մենք դեռ տակաւ կուենանք անդրադառնալու— ծանօթ անցքերու լուսաբանութեան ընթացքին։ Աշխարհի հանրային կարծիքը անշօշափելի, անկշռելի ազդակն է (Impondérable), որ իր խոշոր դերն է ունեցեր ճնշուած ազգերու ազատագրութեան մէջ։ Քրիստափոր իր սովորական հստակութեամբ գիտցաւ գնահատել այդ ազդակի դերը։ Անոր թէ ինչու, համիդեան ահաւոր ջարդերէն յետոյ, բէռլինի ու լոնտոնի օրերուն, Եւրոպա գալով, նա ձեռնարկեց en grand եւրոպական պրոպագանդին, դարձնելով հայասիրական շարժումը «Դաշնակցութեան» առաջնակարգ պաշտօններէն մին։ Անոր թէ ինչու Քրիստափորի ջանքով Կոմիտէ [illegible] կեդրոնացուց իր ճիգերը գլխաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, ուրկէ հնարաւոր էր քիչ-շատ ազդել նաև Պետերբուրգի հայատեաց քաղաքականութեան վրայ։ (Եւ գրեթէ միևնոյն ժամանակ ու նոյն նպատակով Միհրան Չերազ փոխադրեց իր թերթը ու բարոյականութիւնը Լոնդոնէն—Փարիզ)։

կրօնի։ Սակայն, երբ Լոնդոնի կառավարութիւնը կառաջարկէ Հանօտօին, որ սուլթանի չկամութեան պարագային ճնշողական միջոցներ ի գործ դրուին, Հանոտօ կը պատասխանէ.

— Այդ խնդիրն եւս ֆրանսական կառավարութիւնը պատրաստ է քննելու, եթէ բոլոր պետութիւնները անհրաժեշտ գտնեն զայն...

«Ոչ» բառը ձև մըն էր... Հանոտօ լաւ գիտէր, որ բոլոր պետութիւններու համաձայնութիւն չպիտի կայանար, քանի որ Ռուսիան անհրաժեշտ չէր գտներ այդ ճնշողական միջոցները...

Թերևս առաջին անգամը Ֆրանսայի նոյնիսկ պահպանողական վարիչ դէմքերը— անոնցմէ չէր, անշուշտ, Հանոտօ— կը զգային, թէ որքան նսեմացուցիչ է իրենց մեծ հայրենիքի պատւոյն և աւանդութիւններուն համար բռնապետական Ռուսաստանի ընկերութիւնն ու խնամակալութիւնը...

Բայց Ռուսաստանի վարիչներն ալ լաւ կը տեսնէին, թէ որպիսի ցասում ու զարմանք կը յարուցանէր դաշնակից երկրի և ողջ արևմտեան աշխարհի մէջ իրենց ամօթալի քաղաքականութիւնը թուրքահայ ժողովուրդի հանդէպ։ Որքան ալ բիրտ ու հայատեաց—ցարերու կառավարութիւնը, այնուամենայնիւ, կուզէր և ճիգ կընէր ժամանակակից քաղաքակիրթ կառավարութեան մը երևոյթը ցուցնելու աշխարհին և «վայելչութեան» սահմաններու մէջ մնալու։ Նա միանգամայն անզգայ ու անտարբեր չէր դէպի Արևմուտքի հանրային կարծիքը... Ահա թէ ինչու 1896էն ի վեր չուզեց այլևս կրկնել յօրանովեան արիւնոտ փորձերը, չուզեց քաջալերել սուլթանի հայաջինջ քաղաքականութիւնը և carte blanche *չտուաւ այլևս Թուրք դահիճներուն՝ զանգուածային նոր ջարդերու համար։ Գուցէ վամպիր-իշխանի մահէն յետոյ, անոր նշանաւոր կարգախօսն ալ— «Հայաստանը առանց հայերու»— դուրս նետուեցաւ ռուս պետական բառագրքէն, որպէս չափազանց խօսուն ապացոյց մը դիւանագիտական ապուշութեան... Այսպէս թէ այնպէս, սուլթան Համիդ այնուհետև այլ եւս չգտաւ իր թիկունքին հզօր բարեկամը, գրեթէ դաշնակիցը, որու հովանիին տակ այնքա՛ն դիւրութեամբ նա կատարեց 1895ի հայկական նախճիրները...*

Ուշագրաւ են այն քանի մը տեղեկութիւններն ու կարծիքները, որ կը կարդանք եւրոպական մամուլի մէջ 1897ի մեր արշաւանքներու և ուժանակային հարուածներու առթիւ.

Նորդին *կը հեռագրեն Պետերբուրգէն, հոկտ. 13ին.— Մեծ պետու-*

*) Իշխան Լօբանով քիչ յետոյ, ուղևորութեան մը ընթացքին, գնացքի մէջ յանկարծամահ եղաւ։

թիւնները գիտել տուին սուլթանին, թէ մահմետական ամբոխի կատա-ղելիք ամէն մի մոլեռանդ-խժդժական արարքի համար՝ սուլթանը միայն պատասխանատու պիտի լինի Եւրոպայի առջեւ։

Հաւասի Գործակալութիւնը հեռ. 20ին կը հաղորդէ... Թէ Կ. Պոլսոյ մէջ կը սպասուի հայ յեղափոխականներու նոր հարուածներուն։ Մայրաքաղաքի ոստիկանութիւնը զօրացուցած են և պահնորդներու թիւը կրկնապատկած։

Ստանդարտէն.— Պալատի պաշտօնեաները կը խօսին, թէ հայ կոմիտէները նոր ցոյց մը կը պատրաստեն ամառն վերջը և այս անգամ Եըլտըզին դէմ։

Դէյլի Քրոնիկլ.— Փոքր Ասիայէն եկող եւրոպացի մը կը հաւաստէ, թէ ամէն բան պատրաստուած են նոր կոտորածներ սկսելու համար։ Թուրքերը Պոլսէն հրամանի միայն կը սպասեն...

Այդ հրամանը չտրուեցաւ Պոլսէն: Անոր փոխարէն սուլթանը իր պատուիրակներ ղրկեց Ժրնեւ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան մօտ: (Իրօք, շարունակեց արդէն սկսուած բանակցութիւնները)։

⁂

Ինչպէս ալ կամենանք բացատրել սուլթանի այդ քայլը— բանակցութեան մտնելու Դաշնակցութեան հետ— իրողութիւնը ինքնին նշան մըն է, որ աշխարհի ամենէն արիւնոտ բռնակալը կընդունէր հայ մարտական կազմակերպութիւնը, որպէս ույժ մը, զոր չի կարելի զինաթափ ընել միմիայն բիրտ, ոստիկանական ճնշումներով ու գազանութիւններով։

Սոսկ հետաքրքրութիւնը չէր, որ կը մղէր Դաշնակցութեան Ժրնեւի գործիչները ընդունելու սուլթանական պատուիրակը, այլ և այն, որ մենք շուտով, կամայ-ակամայ, հարկադրուած պիտի լինէինք զինադադար ընելու, վասնզի հայկական շարժումը ճգնաժամային օրեր կ'ապրէր և յեղափոխական կազմակերպութիւնը անխուսափելի վիճակ մ'ունէր։ Ոչ մէկը, ի հարկէ, այդ գործիչներէն չէր հաւատար սուլթանի քայլին անկեղծութեանը, ոչ ոք կը սնուցանէր ոեւէ պատրանք։

Միջնորդը սուլթանի կառավարութեան և Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջև հայազգի **Արթին փաշա Տատեանն** էր, որ այն ատեններ գրեթէ արտաքին գործոց նախարար էր Օսմանեան կայսրութեան։ Աւելորդ է ըսել, որ անոր բոլոր առաջադրութիւնները Ժրնեւի Բիւրոյին ծայրէ ի ծայր ներշնչուած կամ պարզապէս թելադրուած էին Համիդէն։

«Բանկ Օտտոմանի հարուածէն և Սամաթիայի ուժանակային կը-

ութիւններէն ետքն էր, որ սուլթանը առաջին անգամը խորհեցաւ պատուիրակութիւն մը ղրկել Դաշնակցութեան մօտ։ Պատուիրակը՝ Տիրան պէյ Տատեան, Յարութիւն փաշայի որդին, 1896 հոկտեմբեր 28ին Ժրնեւ եկաւ խնդրելու «Դաշնակցութենէն», որ դադրեցնէ իր յարձակողական ձեռնարկները Թուրքիոյ մէջ, հաւատալով, թէ սուլթանը որոշապէս խոստացած է անյապաղ մտցնել իր երկրին մէջ կարևոր բարենորոգումներ։ Տիրան պէյի ըսելով, մինչև ինն ամիս բարօրութեան նոր թուական մը պիտի բացուէր Թուրքիոյ համար։

«Դրօշակ»-ի խմբագրութիւնը պատասխանեց Տիրան պէյին, որ հայ յեղափոխական շարժումը արտասահման գտնուող քանի մը անհատներու սարքած խաղը չէ, այլ բռնակալութեան տակ հեծող ամբողջ ազգի մը յուսահատ վճռականութեան գործը և հետևաբար այդ շարժումը արմատախիլ ընելու միակ ճամբան այդ ժողովուրդի պահանջները գոհացնելն էր... և ոչ սին խոստումներով, այլ գործով։

Տիրան պէյի մեկնելէն երեք ամիս յետոյ, 1897 փետրուար 4ին, Ժրնեւ եկաւ երկրորդ պատուիրակ մը, պ. Վաղինակ Աճէմեան, Տիրան պէյի տուած հաւաստիքները կրկնելու։ Կացութիւնը փոխուած չէր, ուստի անոր ալ նոյն պատասխանը տրուեցաւ։

Երրորդ անգամ պատուիրակ մը ճամբայ հանուեցաւ Կ. Պոլսէն.— Յարութիւն փաշայի եղբօրորդին, Տրդատ պէյ, որ 1897 հոկտ. 26ին հասաւ Ժրնեւ՝ նախկին հաւաստիքները նորոգելու։

Խմբագրութիւնը, կրկնելով իր նախկին պատասխանը, զարմանք յայտնեց, որ թուրք կառավարութիւնը կը համարձակի տակաւին Դաշնակցութենէն խնդրել, որ իր գործունէութիւնը կասեցնէ, մինչդեռ ոչ միայն տարի մը առաջ տրուած խոստումները մոռցուած էին, այլ և հայերուն դէմ հալածանքը չէր դադրեր։

Մեր ընկերներու այս պատասխանը ստանալէն քանի մը շաբաթ ետք՝ Տրդատ պէյ դարձեալ դիմեց մեզի և ծանրանալով բարենորոգումներու մասին Յարութիւն փաշայի սուլթանէն ստացած նոր հաւաստիքներուն կարևորութեան վրայ, իր կողմէն առաջարկեց չափաւոր բարենորոգումներու ծրագիր մը մշակել ու յանձնել իրեն, որ կը յուսար Յարութիւն փաշայի միջոցով ընդունիլ և գործադրութեան դնել տալ, գործով ապացուցանելու համար այդ նոր խոստումներու լրջութիւնը։

Խմբագրութիւնը, ի պատասխան, կը յանձնարարէր սուլթանական պատուիրակին, ի միջի այլոց վաւերագրերու՝ Դաշնակցութեան ծրագիրը և Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի Յայտարարագիրը 1896ի օգոստոսեան դէպքերու առիթով։

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը բանակցութիւններու մասին հաղորդեց

երկրի ու դրսի բոլոր կոմիտէներուն և բոլորը միաձայն պատասխանեցին, որ սուլթանի բրած դիմումները և տուած խոստումները զուրկ են կարևորութենէ։ 1898ի Ընդհանուր ժողովն ալ նոյն որոշումն ընդունեց,— հաւատ չընծայել Եըլդըզի խոստումներուն և խզել բանակցութիւնները։

Իսկ սուլթանի պատուիրակը ամբողջ ութ ամիս նստած էր Ժընևում և շարունակ Արթին փաշայէն նամակներ կառնէր— մեզի կարդալու համար— նամակներ՝ որոնք կը ծանուցէին սուլթանական նորանոր «շնորհներու» մասին և յոյս կը յայտնէին, որ հեռահաս Աբտիւլ-Համիտ խոշոր բարիքներ պիտի հասցնէր հայ ժողովուրդին։

«Դաշնակցութեան» Ընդհանուր ժողովը չուզեց անպայման մերժումով պատասխանել Համիտին, և— ապագային պէս-պէս տարակուսութիւններէ խուսափելու համար— որոշեց դարձեալ դիմում ընել, և վերջին անգամ մ'ուղղել Թուրք կառավարութեան, Յարութին փաշայի միջոցով։ Որովհետև Եըլդըզը կուզէր անվերջ շարունակել բանակցութիւնները— Եւրոպայի աչքին թող փչելու նպատակով— Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը յայտարարեց Յարութին փաշային, որ պատրաստ է վերսկսել պաշտօնական բանակցութիւնները Թուրք կառավարութեան հետ, ու եռամսեայ պայմանաժամ կուտայ անոր, առաջարկելով այդ երեք ամսուան մէջ իրագործել հետևեալ երեք կէտերը, իբր գրաւական մը Դաշնակցութեան մօտ բրած իր դիմումներուն անկեղծութեանը.

ա.— Թուրքիայէն ելած բոլոր հայ գաղթականներուն արտօնութիւն և ապահովութիւն տալ վերադառնալու իրենց հայրենիքը։

բ.— Ջարդերու և գաղթականութեան միջոցին Թուրքերու և քիւրդերու կողմէն խլուած հայոց անշարժ գոյքերը վերադարձնել իրենց օրինական տէրերուն։

գ.— Քաղաքական յանցանքով բանտարկուած բոլոր հայերն ազատ արձակել։

Այդ միջոցին լուր հասաւ Խլաթի մէջ տեղի ունեցած սարսափներու մասին։ Ուստի Կազմակերպութիւնը հարկ զատեց չորրորդ պայման մըն ալ աւելցնել.

դ.— Օրէնքի բոլոր խստութիւնով պատժել Խլաթի և Բաղէշի սարսափներուն հեղինակները և վնասուած բոլոր գիւղերը հատուցում ստանան։

Խստապահա՞նջ էր յեղափոխական մարմինը։ Շա՞տ էին դրուած պայմանները։ Թող անարգ թշնամին զէթ անոնցմէ մէկը իրագործէր...

Սուլթանը չընդունեց, ի հարկէ, Դաշնակցութեան այդ որոշումները. թելադրեց Յարութին փաշային ճիգ թափել, որպէսզի Կազմակերպու-

թիւնը յետ վերցնէ զայն և անոր փոխարէն խմբագրէ կարճ գրութիւն մը, ուր վստահութիւն յայտնէ սուլթանի «բարեացակամութեան» վրա, «փափաքի» ձևով և որպէս թէ «Դաշնակցութեան» բոլոր ուզած-չուզածը այդ չորս կէտերը միայն կը ներկայացնէ...

Եըլդըզը չափը կանցընէր... Լաւ կը զգար այդ, անտարակոյս, և Յարութին փաշան, որ այնուհետև արդէն անձամբ, ուղղակի կը գրէր «պատկառելի Դաշնակցութեան» խմբագրութեանը, կաղաչէր, որ «յաւ նկատողութեան» առնէին իր բառերը, «քանզի, կըսէր, Վեհ. Սուլթանը այլ և այլ առիթներով, թէ ինձ և թէ Ս. Պատրիարքին յայտնած է իր բարի տրամադրութիւնները առ հայ ազգն»...

1898ի դեկտեմբերի վերջերը Տրդատ պէյ արդէն հրաման ստացած էր Պոլիս վերադառնալու։ Մեկնելէն առաջ խնդրեց ամիս մը ևս երկարել եռամսեայ պայմանաժամը, որպէսզի ինքը միջոց ունենար ուր որ անկ է հասկցնելու, որ «Դաշնակցութիւնը» անդառնալիօրէն որոշած է չշարունակել բանակցութիւնները։ Այդ առաջարկն ալ ընդունուեցաւ։ Այդ պայմանաժամն ալ լրացաւ, առանց ոևէ արդիւնքի։ Այն ժամանակ (1899թ. 4/16 մարտ) ծանօթագրով մը յայտարարուեցաւ Յարութին փաշային, որ խզուած են պաշտօնական յարաբերութիւնները Դաշնակցութեան և Թուրք կառավարութեան պատուիրակներուն միջև։

Թուրք քաղաքական բարքերուն քիչ-շատ ծանօթ իւրաքանչիւր մէկը կը հասկնայ, անշուշտ, որ այս ամբողջ պատմութիւնը թշնամու կողմէն նենգամիտ խաղ մըն էր։ Եթէ Աբտիւլ Համիտ իրօք կը փափաքէր իր հայ հպատակներուն հետ հաշտութեամբ մը ոևէ խնդիր կարգադրել— բնաւ պէտք չունէր այդ բանակցութիւններն սկսելու նուաստացումին ենթարկելու զինքը։ Հին աղուէսը կուզէր մէկ քարով երկու թռչուն որսալ. յեղափոխական բռնկումներու սպառնալիքը հեռացնել և մէկ ալ բերանը գոցել արևմտեան ազգերուն, որոնք կը շարունակէին ռէֆօրմներու գործադրութիւնը պահանջել։

Յարաբերութիւնները խզուեցան 1899ի մարտին։ Իսկ քիչ յետոյ Լահէյի մէջ պիտի գումարուէր Խաղաղութեան Համաժողովը։ Թէև սուլթանը ապահոված էին, որ ներքին խնդիրներ չպիտի յուզուին այնտեղ, բայց միշտ վախ ունէր։ Ահա թէ ինչու նոր ու ապարդիւն փորձեր բրաւ վերսկսելու յարաբերութիւնները «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հետ։ Եւ նոր խարդախութիւն մը բանեցուց։ Վիեննայի «Կորեսպոնդենց Բլատտ»ի Պոլսոյ թղթակցին միջոցով հեռագիր հեռագրի վրայ քաշել տուաւ եւրոպական թերթերուն՝ աւետելու համար, թէ այդ բանակցութիւնները յաջող վախճան մը ունեցած էին և հայկական խնդիրը ինքնին լուծուելու վրայ էր։ Առաջին հեռագիրը, 1899 մայիս 1ին այսպէս կը ծանուցանէր.

— Ժընեւի կոմիտէի երեք անդամները Պոլիս ժամանած են կառավարութեան հետ վիճաբանելու, հայոց վիճակը բարելաւելու համար ձեռք առնելիք միջոցներու մասին: Խորհրդակցութիւնները սկսած են Արթին փաշային հետ: Լուր կը պտտի, թէ հայ պատրիարքները յանձնառու եղած են, որ Կոմիտէն հանդարտ պահելու ջանան:

Տաս օր յետոյ, նոյն թուրքական աղբիւրէն և նոյն օրգանի միջոցով, երկրորդ և աւելի եղջիւրաւոր սուտ մը հրապարակ նետուեցաւ:

Աւելորդ է ըսել, որ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը փութաց պէտք եղած հերքումները հրատարակել եւրոպական պարբերական մամուլին մէջ*): Գերմանական «Ֆրանկֆուրտեր Ցայտունգ»ը, մէկը արեւմտեան մեծագոյն օրգաններէն, որ ազնուագոյն կեցուածքն ունեցաւ հայկական շարժման ամբողջ տեւողութեան ընթացքին և միշտ կը տպէր «Դրօշակ»ի հեռագիրներն ու անգամ թղթակցութիւնները, իր մայիս 12ի թիւին մէջ (1899թ.) հրատարակեց ի լուր աշխարհի «Դաշնակցութեան» երկար ու վճռական հերքում-հեռագիրը, ի պատասխան թուրք կառավարութեան տարածած առասպելներուն,— հեռագիր մը՝ որ կը վերջանար այս բառերով.

— «Անոնք նենգութիւններն են միայն Եըլդըզին, որ կ'ուզէր խորհրդաժողովի նախօրեակին կը ճգնի մոլորեցնել Եւրոպայի հանրային կարծիքը**)...

Այսպէս վերջացաւ «բանակցութիւններու» կատակերգութիւնը: Որոշ օգուտ մ'ունեցաւ, բանալով աչքերը այն բոլոր մարդոց— հայ թէ եւրոպացի— որոնք միամտութիւնն ունէին կարծելու, թէ հայ յեղափոխականները մոլեռանդ ու ամբարիշտ տարգլուխներ են, որ կ'ուզեն արիւն թափել լոկ արեան սիրոյն համար... Եթէ Արթին փաշաներուն և Օրմանեան պատրիարքներուն ներելի էր մնալ իրենց «համոզումներուն» մէջ— համոզումներ՝ հիմնուած գիրքի և շահու վրայ— որոնց հայրենասէրներուն ժամանակ էր հասկնալու, որ գահին և իր զոհին միջև կարող է միայն մէկ յարաբերութիւն ըլլալ— կռիւ...

---

*) Կար եւ անպարկեշտ մամուլը, որ մեծ դեր խաղաց ճակատագրական ողբերգության ընթացքին, ստանձնելով առատօրէն թշնամու ռեկլամը եւ ծառայելով անոր շահերուն—

**) Խորհրդաժողովի օրերուն, երբ Մինաս Չերազն ալ Լահէյ երթալով, յիշատակագիր մը Եւրոպացւոց ժողովի Նախագահին եւ աղմուկ յարոյց հայկական խնդրի շուրջ, սուլթանի կառավարությունը Օրմանեան Պատրիարքի միջոցով հեռագրել տուաւ եւրոպական թերթերուն, թէ Չերազ հայութեան ներկայացուցչի հանձնարարական մը չունի եւ թէ թուրքահայ ժողովուրդը գոհ է իր վիճակէն:

* * *

Եւ կռիւը շարունակուեցաւ, որպէս անողոք, ճակատագրական անհրաժեշտութիւն: Ըսինք արդէն, ռէակցիայի շրջան մըն էր, յուսախաբութիւնն ու յոգնումը մեծ էր շարքերուն մէջ: Թշնամու հարուածները չափազանց ծանր էին: Եւ նոյնքան ծանր ու վհատեցուցիչ էր դիւանագիտութեան բռնած դիրքը... Ուրիշ ելք չկար, սակայն... Կը խորհէին, անշուշտ, շարունակելու կողմնակից մեր մտաւորական և մարտական ուժերը— Քրիստափոր մը, Հրայր մը, Արամեան մը, Սերոբ մը,— որ այդ անյոյս կացութիւնը յաւիտենօրէն չպիտի տևէր, որ քաղաքական կացութեան մէջ ալ կրնան վաղ թէ ուշ փոփոխութիւններ կատարուիլ ի նպաստ հայոց, որ ուրիշ ազգեր ալ— ամենէն առաջ Յունաստանը— ունեցեր են իրենց տագնապի ու աղէտի շրջաններ, ամբողջ տասնեակ տարիներ լքուած աշխարհէն, պետութիւններէն...

1898ի Ընդհանուր Ժողովի կարևորագոյն որոշումներէն մէկն եղաւ՝ ոյժ տալ արտասահմանեան պրոպագանդին, ստեղծել Արեւմուտքում հայասիրական ծաւալուն շարժում մը, քաղաքական շրջաններուն վրայ ազդելու համար— և այդ նպատակով ճամբեց Քրիստափորը՝ Ժընեւ: Հարկ էր միանգամայն ուժեղացնել Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը, ոյժ տալ յեղափոխական գրականութեան և խտացնել գաղափարային շարքերը՝ թէ արեւմտեան գաղութներու և թէ ուսանող երիտասարդութեան մէջ:

Ինչպէս և սպասելի էր, այդ բոլոր մարդերուն մէջ Քրիստափոր ունեցաւ փայլուն յաջողութիւն և լիովին արդարացուց իրեն վրայ դրուած յոյսերը: «Դաշնակցութեան» պարագլուխը, որ կարճ ժամանակ պիտի մնար արտասահմանում— երկու ու կէս տարի միայն— ծաւալեց արտակարգ եռանդ և այլազան ու բեղուն գործունէութիւն մը, զոր չպիտի կրնանք մանրամասնօրէն ցուցադրել այստեղ: Ամենէն առաջ «Դրօշակը» դրաւ իր պատշաճ բարձրութեան վրայ, նոր աշխատակիցներ բերելով, որոնցմէ կարեւորագոյններն էին Ակնունի և Ահարոնեան: Մնայուն աշխատակիցներէն էր 1896էն ի վեր Ա. Վռամեան*), Պոլսոյ Նախկին Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներէն, որ 96ի օգոստոսեան կռիւներէն յետոյ անցեր էր Ժընեւ: (1899ի սկիզբներուն մեկնեցաւ Ամերիկա, ուր երկար տարիներ վարեց «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը):

---

*) Վռամեանի եւ շարք մը ուրիշ յեղափոխական դէմքերու մասին— որոնք այդ դէպքերէն յետոյ դեռ ապրեցան ու գործեցին ամբողջ տասնեակ տարիներ— քիչ-շատ մանրամասնօրէն պիտի խօսուի, հարկաւ, Ներկայ աշխատութեան երկրորդ հատորին մէջ:

«Դրօշակ»ի ծաւալը մեծցաւ և նոր տարր մը մտաւ անոր պարունակութեան մէջ— Ակնունիի երկար յօդուածաշարքը «Կովկասեան խարբիկներ» վերնագրով՝ բողոք ընդդէմ Ռուսաստանի հակահայ բռնութիւններու, թարգման նոյն ընդհանուր ու խորունկ ցասումի, որ կը զգար հայութիւնը Լոբանովներու և Գոլիցիններու ձեռքերուն հանդէպ։ Ուրիշ ուշագրաւ նորութիւն մըն էին Ղարիբ-Ահարոնեանի լացացնող ու մտրակող պատկերները։ Վերջապէս, ինքը, Քրիստափորը կը բերէր իր հեղինակաւոր աշխատակցութեան բաժինը, տալով իր կուռ խմբագրականները, տպելով իր ընդարձակ և իմաստալից յօդուածաշարքը «Ամբոխային Տրամաբանութիւնը» խորագրով, որ կոչուած էր համատարած ռէակցիայի դէմ մաքառելու, գէթ մասամբ լրումի մղձաւանջը փարատելու և հայութեան ընկճուած տրամադրութիւնները բարձրացնելու։

Երրորդ կարևոր նորութիւն մը «Դրօշակ»ի մէջ։ Քրիստափորի թելադրութեամբ, խմբագրութիւնը կոչ ըրաւ եւրոպացի ամէն կարգի հեղինակաւոր դէմքերու, խնդրելով, որ իրենց կարծիքները տան հայկական շարժման մասին և իրենց ձայնը բարձրացնեն ընդդէմ համիտեան բարբարոսութիւններուն։ Եւ երկար ամիսներու ընթացքին «Դաշնակցութեան» պաշտօնաթերթը կը հրատարակէր այդ անուանի եւրոպացիներու արտայայտող նամակներն ու հրահանգները— Պրեսանսէի, Ժորէսի, Պիէռ Քիյարի, Իւրբէն Գոհիէի, Զիպրիանիի, Գարիբալդիի և ուրիշներու։

Ահա թէ ինչպէս կը վերջացնէր մեզի ուղղած իր նամակը զօրավոր Րիչոտտի Գարիբալդի, աշխարհահռչակ հերոսին զաւակը.

— «Հայերը, ինչպէս և միւս ժողովուրդները, որոնք այսօր թուրք բռնապետութեան լուծը կը կրեն, եթէ կուզեն ազատագրուիլ, պէտք է որ արդարութեան ու մարդկայնութեան այդ գործը պահանջեն զէնքը ձեռքին։ Այս կերպով միայն կարելի է ստիպել եւրոպական դիւանագիտութիւնը՝ ունկնդրելու թշուառ ժողովուրդներու ձայնին։

«Այդ մտքով ես և իմ բարեկամներս տրամադրութեանը տակ ենք հայ վատաբախտ ժողովուրդին, որու հետ է մեր բոլոր համակրանքը»...

Ապա Քրիստափոր ուղղեց իր պրպտող նայուածքը դէպի Փարիզ։ Իր ընկերներու միջոցով շօշափեց տրամադրութիւնները պարիզեան միջավայրում, ապա ինքն անձամբ գնաց այնտեղ եւ երկար բանակցութիւններէ յետոյ հիմնուեցաւ ֆրանսահայ ծանօթ թերթը— Պրօ Արմենիա։ Խոշոր անուններ զարդարեցին անոր ճակատը— Ժորէս, Պրեսանսէ, Կլէմանսօ, Անատոլ Ֆրանս։ Խմբագրապետ— Պիեռ Քիյեառ։ Թերթը պիտի հանդիսանար ոչ միայն իբրև տեղեկատու աղբիւր և հայկական դատի արծարծող.— նա պիտի դառնար կենդանի օճախ մը, որու շուրջը հետզհետէ պիտի համախմբուէին Ֆրանսայի ու բոլոր երկիրներու հայասէրները՝ ընդհանուր ճիգերով յառաջ տանելու Հայաստանի ազատագրութեան դատը։ Շարժման գործնական աշխատանքները վարելու համար (միթինկներ սարքելու և այլն) Քրիստափոր հրաւիրեց Պետերբուրգէն բժիշկ Լօրիս-Մելիքովը, հին դաշնակցական, որ տարաւ իր զուտ տեխնիկ աշխատանքը գովելի եռանդով ու հմտութեամբ։ Փորձեցինք անգլիերէն ևս հրատարակել նոյնանուն թերթ Լոնդոնի մէջ, սակայն, միջոցներու պակասութիւնը արգելք եղաւ և անգլիերէն լեզուով լոյս տեսան 1—2 թիւ միայն։

Հայանպաստ շարժումը կեդրոնացաւ գլխաւորապէս Ֆրանսայի մէջ և հետզհետէ աւելի ու աւելի ծաւալեցաւ։ «Պրօ Արմենիա» անունով մասնաճիւղեր հաստատուեցան շարք մը ուրիշ երկիրներու մէջ ալ։ Եւ տեղի ունեցան պարբերաբար ժողովրդական բազմամարդ միթինկներ ու ցոյցեր— Ժօրէսի, Պրեսանսէի, Դընի Կոշէնի, Սանբայի, Դ'Էստուրնէլ դը Կոնստանի և բազմաթիւ ուրիշներու մասնակցութեամբ— ցոյցեր՝ որոնց նմանը գուցէ չէր տեսած ոչ մի ուրիշ ազատագրուող ժողովուրդ ի նպաստ իր դատին։ Պարբերաբար կատարուեցան նաև հարցապնդումներ Հայոց հարցին շուրջ ֆրանսական, անգլիական, երբեմն նաև իտալական, բելգիական, հոլլանդական խորհրդարաններուն մէջ։ «Պրօ Արմենիա»ի Կոմիտէն կազմակերպեց նաև միջազգային կոնգրէս Բրիւսէլի մէջ (1903թ. Յուլիս), որ տեւեց երկու օր և որուն ներկայ էին Փարիզէն՝ գործօն մասնակցութեամբ՝ Ժօրէս, Պրեսանսէ, Քիյեառ և տիկին Սեվրին։

Տեղը չէ երկարօրէն նկարագրելու «Պրօ Արմենիա»ի յարուցած այդ մեծ շարժումը, որու գլխաւոր նպատակներէն մէկն էր՝ ազդել ֆրանսական դիւանագիտութեան վրայ, ստիպել, որ նա ըստ կարելւոյն անկախ դիրք բռնէ դաշնակից Ռուսաստանէն՝ Հայոց հարցին մէջ։ Եւ այդ ճիգերը ապարդիւն չանցան, ինչպէս կը տեսնենք հետագային, մանաւանդ, Սասնոյ երկարատեւ ճգնաժամի օրերուն։

***

Ռէակցիան պաշարեր էր հայութեան— նաև կովկասահայութեան— բոլոր խաւերը։ Թրքահայ շարժումը 1896—97ի օրերէն ի վեր՝ երկար ժամանակ չունէր այլ ևս նախկին թափանքը։ Դադրեր էին անգամ ժողովրդական ինտելիգենցիայի (մտաւորականութեան) շարքերը, որոնք սնուցեր ու զօրացուցեր էին Կազմակերպութիւնը 1890 թուականէն ի վեր և որոնց ծոցէն ելեր էին այնքան անձնազոհ գործիչներ ու նահատակներ։ Ազատագրական քարոզչութիւնը գրեթէ ամենուրեք սկեպտիկներու, թերահաւատներու խուլ ականջներուն միայն կը հանդիպէր...

Թերահաւատութիւնն ու վարանումը— ինչո՞ւ թաքցնել— ծայր առին նաեւ կուսակցական շարքերուն մէջ։ Եօթ ութ տարի անցաւ, տենդային աշխատանք, պրկուած ջղեր, գերմարդկային ճիգեր և գրեթէ շարունակական յուսախաբութիւն։ Զախորդութիւնները, աղէտները, միջազգային դիւանագիտութեան և մանաւանդ ռուսական քաղաքականութեան դժոխային խաղերը մղձաւանջի պէս ծանրացած էին բոլոր սրտերուն ու մտքերուն վրայ...

Անխուսափելի էր տեղատուութիւնը և սակայն, ժամանակաւոր էր։ Եթէ անգամ Կազմակերպութիւնը— ենթադրենք վայրկեան մը— որոշէր վերջ տալ պայքարին, հարիւր հազար նահատակներու զաւակները պիտի բարձրացնէին լքուած դրօշը։

Ուժերու վերագնահատում մը կատարուեցաւ, անշուշտ։ Ցաւով ու ցասումով արձանագրուեցաւ այն արտասովոր իրողութիւնը՝ որ առէջ միջոցներն են պակսեր հայ կռուող բանակին՝ պէտք եղած թափն ու ծաւալը հաղորդելու գործին։ Հայ ունեւոր դասակարգը քար անտարբերութիւն ցուցաբերեց շարժման ամբողջ ընթացքին... Անոր դարմանումի մասին ալ խորհուեցաւ... 1898ի Ընդհանուր Ժողովի մէջ խօսուեցաւ արդէն բռնի միջոցներով ունեւորներէն դրամ առնելու մասին։ Շատեր հակառակեցան։ Ի վերջոյ, սակայն, Կազմակերպութիւնը պիտի հարկադրուէր այդ արիւնարբու գաղափարն ալ որդեգրելու, այդ վտանգաւոր փորձերն ալ մտցնելու հայկական իրականութեան մէջ,— փորձեր, որ ճիշդ նոյն տարիներուն յաջողութեամբ կը կատարէին մեզի բախտակից— ապա և գործակից— մակեդոնացի յեղափոխականները...

Հաշտուիլ զարհուրելի կացութեան հետ այնքա՞ն զոհաբերութիւններէն և կորուստներէն յետոյ— անհնարին էր հոգեբանօրէն, անհնարին էր և փաստօրէն։ Ո՞վ էր այլ եւ, որ կը տարակուսէր թուրք բռնապետութեան հիմնական ծրագրի մասին— վերջ տալ հայկական դատին, բնաջինջ ընելով հայ ժողովուրդը... Եւ այդ ծրագիրը կը գործադրուէր մեթոդիկ կերպով։ Եւ հրոսակները անդուլ, անվերջ կը թալանէին ու կը սպանէին։ Զանգուածային մեծ ջարդերուն յաջորդեր էր դանդաղ մահացումը...

Դեռ կանգուն էին թրքահայ ըմբոստ մտաւորականութեան շարք մը խոշոր դէմքեր— Հրայր, Վահան, Վազգէն, Վարդգէս և այլն— որոնք կը զարնէին ահակոչնակը արեան ու արցունքի հովիտներէն, կ՚աղաղակէին, թէ ժողովուրդը կը փճանայ, կը հալի, կը կորսուի ամսէ ամիս, օրէցօր, կը հալի հրէշաւոր տուրքերէն, կոռ ու բեգարէն, յարաճուն ճնշումներէն, քիւրդի, թուրքի, պաշտօնեաներու և ամէն տեսակ տզրուկներու սանձարձակ հարստահարութիւններէն։ Արիւն, արցունք կը հոսի Հրայրի անվերջ տեղեկագիրներէն, որ կը տպէին «Դրօշակ»ի մէջ։ Հրայրը սակայն, յե-

ղափոխական էր։ Բայց նոյն արեան հոտը կը բուրէ հայ բարեպաշտ եկեղեցականներու, գաւառական համեստ, սրտցաւ հովիւներու տեղեկագիրներէն, ուղղուած Հայոց Պատրիարքին։ Ահա մէկը այդ վաւերագիրներէն, որ ժամանակին մեր ընկերներու ձեռքն է անցեր հեղինակի կամքով։ Ընդարձակ և խղճմիտ հետազօտութիւն մը Բաբկէն վարդապետի— այսօր Կաթողիկոս— որ և անոր համար ձերբակալուեցաւ ու Պոլիս տարուեցաւ։ Չենք կարող չբերել հոս գէթ քանի մը հատուած այդ զարհուրելի եղեռնապատումէն, որ կը պատկերացնէ հարազատօրէն Թուրքահայաստանի վիճակը 90ական և 900ական թուականներուն։

Պիթլիսի կուսակալութեան Մուշի գաւառը— այսպէս կը սկսի Բաբկէն վարդապետ— ... զեղծումներու, անհանդուրժելի կեղեքումներու և սոսկալի ոճիրներու թատր եղած է։ Այս շարիքները կը գործէին զանազան ձեւերով և դրութիւն մը դարձած են հայ տարրը փճացնելու համար։

Թուրք և քիւրդ աղաներ, վերջին քանի մը տարիներուն մէջ ձեռնարկած են հայ գիւղերու տիրանալու և զանոնք գրաւելու... Չնչին գումարի փոխարէն արտերը գրաւ կ՚առնեն և յետոյ կ՚իւրացնեն և գիւղացիներն այսպէս մերկացնելով կ՚ենթարկեն զանոնք իրենց ծառայութեանց։

«Աղնամի տուրքը» (անասնատուրք) հաւաքելու համար, ոստիկանէ և զինուորէ բաղկացած 20—25 հոգինոց խումբեր, ձիաւոր գիւղերը կը պտտին, իրենց ու ձիերուն ուտեստը գիւղացիներէն կը խլեն... տուրքերու և պարտքերու փոխարէն գրաւած ոչխարներու թիւը, տասնը զեղչելու, նախորդ տարուայ հաշւով կը գանձեն աղնամը։

Բռնի և տաճարկի իսլամութիւն ընդունողներուն թիւը կը բազմապատկի հետզհետէ. գեղանի կիներ և աղջիկներ կ՚առեւանգուին, կը բռնաբարուին և իրենց պարագաները սրէ անցնելու սպառնալեօք՝ դատարան կը տարուին, ուր իրենց բերնէն յայտարարութիւն կը կորզի կրօնափոխութեան։ (Տեղեկագրին հեղինակը կը յիշատակէ արինտ փաստեր։ Մ. Վ.)։

Քրդաց կողմէ հայոց վրայ գործ դրուած հարստահարութիւնք արդէն հռչակեալ իրողութիւններ են և սակայն վերջին տարիներս կազմակերպեալ վիճակ մը առած... Չմնաց բնաւ հայաբնակ գիւղ մը, ուր իսլամներ չգտնուին։ Անոնց առաջին գործն եղաւ հայոց արտերը, տուները գրաւել... զի այս մասին ունին ամէն դիւրութիւն ու միջոց... Աղաները, անոնց արբանեակքն ու սպասաւորները իրենց բոլոր պէտքերը բռնութեամբ կը ստանան... դիմադրողը կը սպաննուի։ Հայերը մարապարհակ աշխատութեամբ կը վարեն աղաներուն արտերը, կը քաղեն խոտերն ու հունձքերն։ Հունձքերը հաւաքելու՝ քիւրդերը կ՚իյնան հայոց արտերը, հացահատիկի խուրձերը կը յափշտակեն, կը տանին... Հարրա-

տանջանքներէ զատ՝ հեծեալ, հետեւակ հրոսախումբեր կազմած են, դաշտերն ու լեռները յայտնի և աներկիւղ կ'ասպատակեն, կարաւաններ, անցորդներ կը կողոպտեն, ոչխարներ ու արջառներ կը յափշտակեն... Աւարի առած են Ցրօնք և Աւազաղբիւր գիւղերը և Ս. Աղբերիկ, Ս. Մամնավանք և Առաքելոց վանքերը... Այս տարի ալ Զրաղանք գիւղը բնաջինջ եղաւ... Բոլոր բնակիչներն, որք 30—35 տնւոր կը հաշւէին, ցարդուկատար սպանւեցան...

(1900թ. յուլիս)

Նոյն պատկերը կուտան Հայ երկրի կացութեան մասին և անգլիական աղբիւրները. 1897—98—99 թուականներու «Կապոյտ Գրքերը» լեցուն են թալանի ու ասպատակութիւններու պատմութիւններով։ Բիթլիսի փոխ-հիւպատոսը կը հաղորդէ գնդապետ Քրրիին, որ իր աչքով տեսած է, թէ ինչպէս տասնեակ ժանտարմներ կը մնան տասնեակ օրերով հայ գիւղերու մէջ և ծեծելով կառնեն գիւղացիներէն անոնց ուժերէն վեր տուրքերը, առնելով ծախել ունեցածը։

Ուշագրաւ են Վանայ անգլիական գործակալի (Մէճըր Ուիլեըմս) զեկուցումները նոյն անգլիական դեսպանին.

Եթէ մէկ հատիկ ցիւրդ առաջնորդ— կըսէ նա— կառավարութիւնը բերէ ու Վանի բանտը նետէ, կացութիւնը կը լաւանայ...

Ես վախ չունիմ, կըսէ, նոր ջարդերէ, բայց և կաւելցնէ, որ գործնականի մէջ **այդ ձևով** *մեռնիլը (հարստահարութիւնով, սովամահով) ժողովուրդի մը համար* **աւելի վատթար է, քան սրով մեռնիլը...** *Մէճըր Ուիլեըմս կը գրէ բառացի.*

«Death by starvation is worse than death by the sword»...

Ու խղճմիտ գործակալը, խորհելով որ կրնան զինքը մեղադրել չափազանցութեան մէջ, կը յաւելու.—

«Անհնա՛րին է ինձի չափազանցել այդ վտանգը և սարսափելի բան է նստիլ այստեղ ու տեսնել իրերու այս ընթացքը, երբ լաւ գիտեմ, թէ որքան դիւրին կը լինէր այս ցիւրդերը խելքի բերել»։

Blue Book, *1898 էջ 26—27*

Դժուար է բերել աւելի պերճախօս, աւելի զօրաւոր վկայութիւններ՝ իրօք դժոխային կացութեան մասին։ Աւելորդ է քաղուածքներ բերել մեր Հրայրի, Արամեանի, Վահանի (Տողրամաճեան) և այլոց նամակներէն ու տեղեկագիրներէն։

Ահա թէ ինչու վարանումը կարճատև եղաւ յեղափոխական շարքերու մէջ։ Անհնարին էր այնքան զոհողութիւններէն յետոյ քաշուիլ հրապարակէ, թողլ տալ, որ Թաղուի հայկական դատը մի անգամ ընդմիշտ, ձգել ժողովուրդը ի սաստ բախտի, չտալ անոր ձեռքը գէթ քանի մը միջոցներ՝

ինքզինքը պաշտպանելու յարաժամեան հրոսակներուն դէմ։ Չէ՞նք և ռազմամթե՞րք... Իսկ այդ պահանջը շաղկապուած էր զինատար խումբերու գործունէութեան հետ... Դարձեալ, ուրեմն, «յեղափոխական» գործունէութիւն... Թշնամու աչքին՝ Չէ՛, տարրական ինքնապաշտպանութիւնն ալ ապստամբութիւն ու ոճիր էր Թուրքիոյ մէջ... Կախարդական շրջագիծ մը... Ուրիշ ելք չկար։

Բոլոր թուած պատճառներուն հետ, յիշենք դարձեալ ծանրակշիռ մէկ պարագայ, որ կը մղէր երկրի ու դրսի մեր շարքերը՝ յարատևելու «յեղափոխական», աւելի ճիշտ՝ ինքնապաշտպանողական գործունէութեան մէջ։

Ու դարձեալ օտար մըն է— իրազեկ անգլիացի հիւպատոս մը— որ կարձանագրէ այս իրողութիւնը։

Հիւպատոս Գրէյվ հետեւեալը կը տեղեկագրէ Պոլսոյ անգլիական դեսպանին (Էրզրումէն, 1897թ. ապրիլ 12ին).

— 1895ի հոկտեմբերին (մեծ կոտորածի առեն), երբ Թուրք ու լազ հրոսախումբերը հեղեղեցին ողջ Էրզրումի դաշտը, թալանելով և կոտորելով,— **անոնք կը փախչէին այն բոլոր տեղերէն, ուր կենթադրէին, թէ հայեր զինուած են։**

Ու նոյն հիւպատոսը կը վկայէ, թէ ատոր շնորհիւ մէկ քանի գիւղեր բոլորովին ազատ մնացեր են ջարդէ ու թալանէ։ (Blue Book, *1898թ., էջ 149*)։

Անգամ Էրզրումի մէջ, ուր տաճիկ ազգաբնակութիւնը թւով շատ աւելի էր, քան հայը, 1895ի կոտորածի առեն մահմետական խուժանը մեծ զգուշութեամբ կը մօտենար հայերուն, այդպէս կը վկայէ ականատես Ռոստոմը, որ «Դրօշակ»ի հետաքրքրական մէկ տեսութեան մէջ պարզեր էր «մահմետական ամբոխի դերը» («Դրօշակ», 1896 № 5 և 6)։ Քաղենք Ռոստոմի բառերով.

— «Բացի Էրզրումի Թուրք ժողովուրդէն՝ դրսից հաւաքւել էին ամէն տեսակ դիշատիչներ՝ լազեր, չերքեզներ, Թարաքամաներ, քրդեր... Թւով մօտ 20.000։ Այդ ահագին բազմութիւնը խառնւած էր Կարնոյ փողոցներում, անցնելու տեղ չկար։ Բայց և այնպէս հարկաւոր էր 3000ից աւել լաւ զինւած զինւորներ, որ համարձակէին հայերի վրայ յարձակում գործել։ Կոտորածի ժամանակ բաւական էր մի ատրճանակի ձայն՝ այդ «ահռելի» ամբոխը ցիր ու ցան անելու համար։ Հայերի կողմից ամենաթեթեւ դիմադրութիւնը ընդհատում էր մահմետական ամբոխի յաղթական ընթացքը։ Այդ ժամանակ օգնութեան էին հասնում մարտինի հրացաններով զինւած զինւորները և ամբոխի համար ճանապարհ բաց անում...

... «Բարերդ հայերը կազմում են տեղական մահմետական ազգա-

բնակութեան 10րդ մասը։ Չնայելով դրան, այնտեղ կուտակուած են եղել և անթիւ քանակութեամբ լազեր, բայց կոտորածը չի սկսել, մինչև Երզնկայից զորք չի եկել...

«Բաբերդի շրջակայ գիւղերը բոլորովին զոհ գնացին խուժանի վայրագութեան, որովհետև անզէն էին, անպաշտպան... Լուսահանք գիւղում... դաշնակցական հրոսակային խմբի անդամներից մէկը, հրացանը ձեռքին կարողանում է պաշտպանել հարիւրաւոր ամբոխի դէմ մի տուն, լիքը հարսներով ու աղջիկներով։

Ուրիշ յօդուածի մը մէջ («Դրօշակ» 1896 № 6) Ռոստոմ կը յիշատակէ բազմաթիւ այլ նման դէպքեր և կեզրակացնէ.

— «Այնտեղ, ուր Դաշնակցութիւնը զէնք էր բաժանել, ուր զինավարժ մարդիկ էր պատրաստել կամ հայդուկային խմբեր էր պահել, այնտեղ ժողովուրդը կամ անվնաս է մնացել (մեծ կոտորածի առեն։ Մ. Վ.) կամ թէ համեմատաբար շատ քիչ է վնասել... Հայ ժողովուրդը զոհ է գնացել, որովհետև զուրկ է եղել ինքնապաշտպանութեան միջոցներից»։

Ռոստոմի խօսքը այն ընդարձակ գաւառական վայրերու մասին է, ուր զօրք ու թնդանօթ չէին հասեր և ուր ջարդ ու թալանը կը մղէին թուրք ու քիւրդ խուժանը։

Վան քաղաքի մէջ երկար ժամանակ կոտորած չեղաւ, վասն զի հեռաւորութեան պատճառով բաւականաչափ զօրք չկար, իսկ խուժանները չէին համարձակեր մօտենալ, գիտնալով որ ներսը կան ինքնապաշտպանութեան զինուած խմբեր։ Անգամ երբ զօրքը եկաւ թնդանօթներով, հայոց ինքնապաշտպանութիւնը այնքան զօրաւոր էր, որ Վանը ելաւ համիտեան **մեծ** խորշակէն համեմատաբար չնչին զոհերով։

Այս բոլոր ծանրակշիռ իրողութիւնները չէին կրնար չազդել Կազմակերպութեան մտածելակերպին վրայ և անոնք ուժով շեշտուեցան դեռ 1896ին գումարուած Դաշնակցութեան Շրջանային Ժողովին մէջ*)։

1896ի վերջերն էր, որ գումարուեցաւ այդ ժողովը— Բանկ Օտտոմանի և Սամաթիայի դէպքերէն յետոյ։ Թէև Մայիսեան ծրագիրը վիժուած էր արդէն, բայց հայկական ռէֆորմներու մասին կը խօսէր տակաւին Եւրոպայի մէջ և դեռ յոյսերը չէին մարեր հայոց աշխարհում։

Արձանագրութիւնը կը վկայէ, որ երկարօրէն ծեծուեր են այդտեղ բոլոր հրատապ խնդիրները և մանաւանդ գործունէութեան տակտիկի խնդիրը։

---

*) Իր ժամանակին կոչւեցաւ **Ընդհանուր Ժողով** եւ այդպէս ալ արձանագրուեցաւ այն ատենուան փաստաթղթերու մէջ։ Սակայն, լիիւ ներկայացուցչութիւն մը չէր, ուստի հետագային «Ընդհանուր» բառը վերացուեցաւ։ Անիկա՝ Շրջանային Ժողով մըն էր։

Ոմանք առաջարկեցին կեդրոնացնել մեր գործունէութիւնը միայն եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, իսկ բուն երկրում զբաղուել միայն խաղաղ պատրաստութեամբ, սպասելով հայոց հարցի դիւանագիտական լուծման։ Անոնց դէմ յառնեցաւ ճնշող մեծամասնութեան անառարկելի ու վճռական ձայնը, որ կ'ըսէր.

— Անկարելի է ձգել երկրի ժողովուրդը իր ճակատագրին եւ անհնարին է երկար տարիներ զբաղիլ խաղաղ պատրաստութեամբ, առանց թշնամիէն ներուելու։ Ժողովուրդը զէնք կը պահանջէ ինքզինքը պաշտպանելու, եւ մենք չենք կարող չկատարել այդ պահանջը, եւս առաւել, որ այնքան պերճախօս իրողութիւններ կը վկայեն ինքնապաշտպանական խումբերու փրկարար դերը՝ կոտորածի առեն, որու սպառնալիքը շատոնց կախուած է ժողովուրդի գլխուն...

Այդ գիտակցութեամբ և նոյն իմաստով խօսեր ու որոշումներ է ընդուներ նաև 1898ի Ընդհանուր Ժողովը։

***

Այդպէս ուրեմն, կացութեան վերագնահատումը, ուժերու յարաբերութեան մանրազնին վերլուծութիւնը սահմանէն անդին ու ասդին՝ անկարող եղան հիմնական փոփոխութիւն բերելու Կազմակերպութեան տակտիկին մէջ։ Երկրի գործունէութիւնը, ինքնապաշտպանութիւնը դարձեալ կը մնար մեր շարքերու առաջնակարգ հոգը։

Զէնքի ներմուծումը, ուրեմն և զինակիր խումբերը, երիտասարդութեան զինավարժութիւնը և այլն մնացին առօրեայ ստիպողական պահանջ, ինչպէս առաջ։

Նոր արդէն անցեր էին Սերոբի, Հրայրի, Դուրգախի, Արամեանի, Խնուսցի Աւագի առաջ խումբերը (շուրջ 120 հոգի) և յաջողով տեղաւորուեր էին Բաղեշի ու Մուշ—Տարօնի շրջաններում։ Թուրքական սահմանն անցնելէ յետոյ (Դալիբաբայի գծին վրայ), Սերոբ ընդհարում ունեցաւ և ժամու մը չափ կռուելէ ետք՝ անցաւ Խնուս, ընտիր խումբով մը, բաղկացած միայն խլաթցիներէ։

XI

ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄ ԵՒ ՏԵՐՐՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՖԷԴԱՅԻՆԵՐԸ ՏԱՐՕՆՈՅ ՄԷՋ

Աւանդ մը ուրիշ ապստամբ ժողովուրդներէն.— Հայդուկ և ահաբեկիչ.— Տէրրոր «Դաշնակցութեան» պատմութեան մէջ.— Հրոսախումբերու կոչումը.— Զինուոր, մարզիչ և ճառագիչ.— Ձախողութիւններ.— Միջավայրի արգելքներ.— Խմբապետներ և առաքեալներ.— Ֆէդայիներու ժամադրավայրը՝ Սասուն.— Սերոբի դիւցազնավէպը.— Հէքեաթային կռիւներ և եղերական վախճան.— Անդրանիկ.— Անմեռ յիշատակ.— Լոյսեր և ստուերներ.— Ֆէդայիները խաղաղ օրերուն.— Կարգապահութիւնն ու Կուսակցութեան պաշտամունքը.— Հայ դաւաճաններու կատարած.— Զգայացունց դրուագ մը Սասնոյ անտառներուն մէջ.— Աշիրեթապետ Խալիլի գլխատումը մերիններու ձեռքով.— Սիփանի ճառաչանքներ.— Ուրիշ հէքեաթային բոյն մը.— Առաքելոց վանքի կռիւը.— Թագմիկներու կեդրոնացում Սասնոյ մէջ.— Վահան Մանուէլեան՝ Կուսակցութեան լիազոր.— Երկպառակութիւններ շարքերուն մէջ.— Վահանի հաշտարար ընթացքը.— Հրայր, Վահան, Վարդգէս.— Նման համագումներ և նման տակտիկ.— Ինքնապաշտպանութիւն և երկարատև պատրաստութիւն.— Դէրվիշ-Առաքելի արտակարգ նմոյշը.—

Ընդարձակ տեղ կը բռնէ երկու ձեւի գործունէութիւնը Կազմակերպութեան կեանքի մէջ։ Թերթեցէք «Դրօշակ»ը սկիզբէն ի վեր և կը տեսնէք գրեթէ իւրաքանչիւր թիւին մէջ ամբողջ էջեր նուիրուած հայդուկային անցուդարձին, զինուոր խումբերուն, արշաւանքներուն և տերրորական արարքներուն։

Տերրորական (ահաբեկչական) գործողութիւններ՝ որոնք, աւա՜ղ, խիստ յաճախ ուղղուեր են ներքին, հայ ոսոխներուն դէմ— մատնիչներուն, ախտագրուած լրտեսներուն և ամէն կարգի դաւաճաններուն։ Սակայն հայդուկ և տերրորիստ նոյնանիշ են։ Երկար տարիներ հայ ազատագրական շարժումը կ'ամփոփուէր այդ երկու գաղափարներու մէջ։ Հայդուկը և տերրորիստը կոչուած էին այդ շարժման նամբան հարթելու, անոր ընթացքը դիւրացնելու երկրի մէջ և երկրէն դուրս։ Հայդուկ բառը, որ փոխառութիւն մըն է հայ լեզուի մէջ, շատոնց ծանօթ է Արեւելքի միւս ազատագրող ժողովուրդներուն։ Փոխառութիւն մը— և տերրորիստը, որ կուգար Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան սոսկումնալի օրերէն։ Յոյներն արդէն մեծ ծաւալով մղեր էին հայդուկային շարժումներ։ Անոնցմէ ետք, կուի նոյն մեթոտը որդեգրեցին բոլոր միւս թրքահպատակ ազգերը, սերբ, բուլղար, մակեդոնացի և այլն։ Բայց գուցէ երբեք ժողովուրդ մը չէ ունեցեր այնքան յուզումնալից և արիւնոտ արկածներ հայդուկային ասպարէզի վրայ, ինչպէս մենք։ Գուցէ երբեք յեղափոխական կուսակցութիւն մը— անգամ ռուս նարօդովօլեցները և իտալացի հռչակաւոր կարբոնարիները— չէ ունեցած այնքան հարուստ փորձառութիւն տերրորական գործունէութեան նամբուն վրայ, ինչպէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ իր ընդարձակ միջավայրում մշակեր է տերրորիստի ամենէն խօլական տիպարներ և տուեր է հարիւրաւոր վարպետներ ատրճանակի, ռումբի ու դաշոյնի վրիժառու գործողութիւններուն համար)…*

«Դաշնակցութեան» տերրորը՝ եթէ սկիզբները ուղղուած էր գլխաւորապէս վատ Հայերուն դէմ, հետզհետէ— Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ— ուղղուեցաւ բուն իսկ թշնամուն դէմ, և մենք կը տեսնենք անոր հարիւրաւոր զոհերը, թուրք, քիւրդ, ռուս, մանր ու խոշոր բռնաւորներ, հայ ժողովուրդի արիւնը ծծող խալիլներ, Անդրէեւներ, Նակաշիձէներ ու Լալաձէներ, Բոգոսլաւսկիներ, Ալիխանով-Աւարսկիներ, Բրկովներ, ապա ամենէն խոշոր չարագործներէն՝ Թալէաթ, Ջիվանշիր, Բեհաէդդին Շաքիր, Ճէմալ փաշա, Ազմի պէյ և այլն, որոնք միանգամայն մարդկային ցեղի մեծագոյն դահիճներէն են և որոնց արիւնաշաղախ դիակները փռուեցան հետզհետէ մեր խիզախ դաւադիրներու հարուածներուն տակ, պա-

---

*) Գապօն քահանան՝ երբ Ռուսաստանի մայրաքաղաքին մէջ իր առաջնորդութեամբ կատարուած ահռելի ցոյցերէն յետոյ, անցաւ Ժընեւ (1905ի գարնան)— այն ժամանակ, երբ դեռ խմորվում էր յեղափոխական Ռուսաստանի— փութաց դէպի «Դրօշակ»ի խմբագրատուն եւ անոր շէմքին կանգնած՝ հանդիսաւոր ողջոյն տուաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ըսելով. «Մենք ռուսներս բաներ ունինք սորվելու ձեր դաւադրական արանչելի գործունէութենէն»… Նոյն հիացմունքը կը յայտնէր Դաշնակցութեան «վրէժխնդիր» ակումբին եւ ինքնապաշտպանութեան յաղթական կռիւներուն առջեւ՝ Ֆէլիքս Վոլխովսկոյ, ռուս սոց-յեղափոխական կուսակցութեան վետերաններէն, որ եւ յառաջապէս դիմեց մեր Դումային (Լոնդոնի մէջ, 1910ին), խնդրելով ձեռնարկել այս բան մը գրել ռուս յեղափոխականներուն համար, ցոյց տալու, թէ ինչպէս պէտք է վարել ազատագրական պայքարներու ընթացքին ինքնապաշտպանութեան կռիւը սեւ-հարիւրակեան վոհմակներուն դէմ։

կելով հիացումի և սփոփանքի հառաչանքներ հայութեան այրած, վրէժածարաւ սրտերէն...

Ինչպէս ըսինք գրքիս յառաջաբանին մէջ, մեր նպատակէն դուրս է մի առ մի նկարագրել մեր մարտիկներու թէ վրէժխնդիր, ահաբեկչական գործողութիւնները— անհատական կամ խմբական— և թէ զուտ հայդուկային հարիւրաւոր արշաւանքներն ու կռիւները, որոնք տեղի ունեցեր են հայրենիքի ընդարձակ տարածութեան վրայ՝ երկար տարիներու ընթացքին։

Պէտք է, սակայն, Խանասորի արշաւանքը պատմելէ յառաջ, նկարագրենք այստեղ Խաստուրի մեծ կռիւը, որ մէկն է Դաշնակցութեան ամենէն փայլուն ու յաջող ճակատամարտներէն՝ Թուրքաց Հայաստանի մէջ։ Պատմենք այն, որպէս հայդուկային տիպար-արկած մը։

1899ի Նոյեմբեր 26ը, արդարև յիշատակելի օր մըն է, երբ թուրք ու քիւրդ, զօրք ու խուժան չափուեցին բուռ մը ֆէտայիներու հետ և ծանր կորուստներով լքեցին կռուի դաշտը։

Արշաւանք մը չէր մեր կողմէն այս Խաստուրը։ Պարզ զինուոր խումբ մըն էր— աւար խումբ, շուրջ 80 հոգի— որ կուգար Կովկասէն, երկար ճամբայ կտրեր էր և պահ մը կանգ էր առեր Ալաշկերտի Խաստուր գիւղի մօտ՝ հանգստանալու։ Խումբը բնաւ կռիւ չէր փնտրեր, ընդհակառակն, ամէն կերպ խոյս կուտար ընդհարումէ, որպէսզի կարենար երկիր հասցնել իր թանկագին բեռը— զէնքն ու ռազմամթերքը։

Յոգնած, փշրուած երկարատև ուղևորութենէն, տղաները հանգիստի պէտք ունէին։ Սակայն, բաց դաշտի մէջ են և թշնամին շատ մօտ է,— զօրքը, քիւրդը, խուժանը։ Անհրաժեշտ էր բարձր դիրքեր գրաւել։ Բայց սարերն ալ հեռու էին և գիւրին չէր բարձրանալ... Ի՞նչ ընել։ Ժամը առաւօտեան չորսն է։ Մնալ արդէն անկարելի էր, սառը գետնի վրայ։ Հարկ էր աճապարել։ Հաւար մը— և խումբի գոյութիւնը վտանգուած էր։ Տագնապալի կացութիւն։

Ֆէտայիներու մէջ կան խառնուրդներ։

— Գիւղ մտնենք, կառաջարկէ անոնցմէ մէկը, որու ըսխերէն սառոյցի կտորներ էին կախուեր։

Միակ ելքն էր։ Գիւղի մէջ թերևս կրնային պատսպարուիլ, ցերեկը քնանալ և գիշերը շարունակել ճամբան։

Եւ վալաղներու ուղեկցութեամբ խումբը կուղղուի դէպի գիւղ։ Մութին մէջ խարխափելով, կը մտնեն խարխուլ հողակոյտի մը։ Մէկը շտապով կը բանայ դուռը։ Գիւղի վարժապետն է, Խաչիկը,— մէկը մեր հարիւրաւոր գաղափարական վարժապետներէն, որոնք իրենց ուսերուն վրայ կրեր են հայ ազատագրական շարժումը։

— Բարի էք եկեր, եղբայրներ,— կը շշնջայ տանտէրը։ Տղաք կը համբուրուին վարժապետին հետ, կը տարածուին գետնի վրայ ու կը քնանան։ Դուրսը կը հսկէ Խաչիկ վարժապետը։

Քանի մը ժամ յետոյ— ահազանգ։ Հայ կին մը վազելով դրան շէմքին կը գուժէ. «Թշնամին կուգայ, պատրաստ եղէք»... Ու կը հեռանայ։

Տղաները վեր կը թռչին, խմբապետը հակիրճ քարոզ կուղղէ անոնց և կը պատրաստուին թշնամուն դիմաւորելու։ Շուտով երևացին ասկեարները և հնչեց կռուի ազդարար՝ տաճկական զինուորական փողը։ Կռուին ի վայր 300—400 հրացան որոտաց։ Գիւղը շրջապատուած էր։

Ֆէտայիները դուրս նետուեցան իրենց թաքստոցէն և բուռն կերպով գրոհ տուին թշնամու առաջին դիրքերուն վրայ։ Թուրքերը կը կռուէին խոտի, աթարի դէզերէն, կտուրներու, աղբակոյտներու վրայէն։ Մերիները որոշեր էին ճամբայ բանալ դէպի մօտակայ բլուրը, խլել մէկ առ մէկ թշնամու դիրքերը, անխնայ արեան գնով... Եւ կը կռուին կատաղաբար, խմբապետի ու տասնապետներու հրամաններուն տակ, կը զարնեն ու կը զարնուին խուլական խրախանցումի մը մէջ, դիրքէ դիրք անցնելով. առաջին վայրկեաններուն իսկ բնաջինջ ըրին գիւղի աղէրը. Դարվիշ աղան իր ընտանիքով, երկու եղբայր, երկու կուռ զաւակներ. թշնամին, թիւով գերազանց, տեղի կուտար այդ մոլեգնած ռազմիկներու առջև, որոնք անհրկիւղ յառաջ կը նետուէին, արտակարգ ոգևորութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ... Եւ շուտով մեր փոքրիկ վաշտէն չորս տասնեակներ թշնամու շղթան կտրելով դուրս ելան գիւղէն ու գրաւեցին դիմացի բլուրը։ Խումբի միւս կէսը դեռ կը կռուէր գիւղին մէջ։

Զօրքը, սակայն, բռնած էր մեզմէ աւելի բարձր դիրքեր, մեր բլուրէն մօտ 1000 քայլ տարածութեան վրայ։ Բայց երկար ատեն չեն համարձակեր մերոնց մօտենալ։ Ընդհատ-ընդհատ կը շարունակէր հրացանաձգութիւնը մինչև երեկոյ։ Ժամը վեցին, երբ մութը կոխեր էր արդէն, յանկարծ, ալլահ կանչելով, թուրքերը գրոհ տուին մերոնց դէմ։ Եւ այնքան մօտեցան, որ այլ ևս հրացանով կռիւը անհնարին էր։ Տղաները ապաւինեցան իրենց մաուզեր ատրճանակներուն, որոնք ահաւոր հունձ կ'ընէին թշնամու շարքերուն մէջ։

Վայրկեանը գերհուզիչ էր. ցնո՞րք էր այլ ևս ազատուելու յոյսը։ Ու յանկարծ կը հնչէ ազատարար փողի ձայնը. «պառկեցէ՛ք»,— կը հրամայէ խմբապետը։ Շուրջ քառասուն տղաներ կը տարածուին գետնի վրայ ու կը շարունակեն կրակել ատրճանակներէն։ Մերոնք այժմ, խաւարին մէջ, գիտէին, որ կանգնածները թուրքեր են։ Իսկ թուրքերը չհասկցան ռազմագիտական այդ խաղը. մութին ու շփոթումին մէջ, անոնք դիրար թշնամի կարծելով, սկսան կրակել իրարու վրայ և փոխադարձաբար կո-

տարել... Մերիններն ալ պատկած տեղերէն պակաս լրացուցին իրենց մաուզերներով։ Թշնամու առաջին շարքերը Հնձեցան։ — Ցեսրինները, աՀաբեկուած սկսան փախչիլ վայրենի աղաղակներով։ Մերոնք՝ անոնց ետեւէն։

Զարգը կատարեալ էր։ Եւ նորէն Համախմբուեցան մեր զինուորները իրենց խմբապետին շուրջ։ Դրկախառնում ու Համբոյրներ։ Ցուցիչ էր տեսարանը։ Շուտով յայտնուեցաւ, որ գիւղի մէջ մնացած մեր ընկերներն ևս Հալածեր էին թշնամին և գրաւեր անոնց դիրքերը։

Գիշերը Հասաւ, կռիւը վերջացած էր։ Հեռագրով օգնական զօրք կը կանչեն Էրզրումէն, բայց խումբն արդէն Հեռացած էր։

Խասաուր գիւղը բնաւ չմոռնուեցաւ այդ դէպքի Հետեւանքով։ Հայ գիւղացիներու և քիւրդերու վկայութեամբ, թշնամիէն սպանուած էին 450—500 Հոգի։ Անոնց մէջ 9 շէյխ և 10—15 նշանաւոր քիւրդ բէկեր։ Նոյն աղբիւրներու Համաձայն, կռուին մասնակցեր էին շուրջ 800 Հետեւակ զօրք, Հեծելազօրք ու Հինգ քիւրդ ցեղեր։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան 15 կտրիճներ նաՀատակուեցան Խասաուրի այդ մեծ կռուին մէջ, 22էն մինչև 50 տարեկան, Հայաստանի բոլոր երեք Հատուածներէն, մեծագոյն մասը Թուրքահայաստանէն։ Հինգ տասնապետ և տաս զինուոր։

***

Թողունք քաղաքի, մանր-մունր ընդՀարումներն ու կռիւները, որ պատաՀեր են մեր զինուոր խումբերու վտանգալի ճամբաներուն. տանք միայն ընդՀանուր պատկեր մը, կանգ առնելով Հայդուկային շարժումներուն վրա մասնաւորապէս Տարօնի շրջանում, ուր կեդրոնացած էր երկար տարիներ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը իր այլազան ձեւերով—խաղաղ քարոզչութիւն, ժողովուրդի կազմակերպում ու զինում, արշաւախումբեր և արշաւանքներ, տեռոր և ապստամբութիւն։

Ինչ էր այդ Հրոսակային արշաւներու նպատակը։

Իննսունական թուականներուն մեր առաջին յեղափոխական քայլերն էին— կազմել Հայդուկային խումբեր և երկիր ճամբել։ Անոնց պաշտօնն էր՝ զէնք փոխադրել երկիր ու զէնքի վարժեցնել Հայ երիտասարդութիւնը. այլ և Ներսում կազմակերպութիւն ստեղծել ու յեղափոխական քարոզչութիւն մղել, վարժեցնել երիտասարդութիւնը ինքնապաշտպանութեան՝ իրենց իսկ անձնական օրինակով, իրենց զրկանքներով ու նաՀատակութեամբ։

ԱնՀրաժեշտ է փոքր ինչ կանգ առնել միջավայրի վրա։ Երկրի մը աշխարՀագրական դիրքը, գծագրութիւնը, ազգաբնակութեան ցեղային

ու ընկերային կազմը միշտ առաջնակարգ դեր են խաղացեր ազատագրական շարժման Հոլովոյթի մէջ։ Մակեդոնական չէթաները կը գործէին Հեռու քուն Թուրքիոյ Հորիզոններէն, ունէին Հոծ, Համատարր, միացեղ զանգուած, ազատ Թուրք ու քիւրդ մեծ խառնուրդներէ և թիկունքն ալ՝ ցեղակից Բուլղարիան։ Օսմանեան լուծէն ազատագրուած գրեթէ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդները կապրէին նոյն եւրոպական Հորիզոններուն տակ։ Յոյները, որոնց ազգային Հերոսամարտը աւելի 100 տարի առաջ փառաբանուեցաւ նաև արեւմտեան գրականութեան մէջ և որոնց դիւցազներուն շուրջ— Միաուլիսներուն, Բոցարիսներուն, Ցաւելլաններուն— առասպելներ ու երգեր Հիւսուեցան,— յոյները ունէին աւելի ևս նախանձելի աշխարՀագրական դիրք, այնքա՜ն նպաստաւոր Հայդուկային ու ապստամբական կռիւներու Համար, երկիր մը, որ կը գտնուի ծովային Հաղորդակցութեան մեծ ճամբուն վրա, գրեթէ. դրացի արեւմտեան մեծ պետութիւններուն։ Ժողովուրդ մը՝ Հեռու իսլամ մեծ զանգուածներէն, ապա՝ այլատարր ժողովուրդներու թիկունքային յարձակումներէն*)...

Բախտաւոր էին նաև բուլղար, սերբ, ռումէն ազգերը ամէն տեսակէտով։ Ինչ Համեմատութիւն Հայկական միջավայրի Հետ...

Արեւմտեան աշխարՀի մէջ ամենէն շատ Հռչակուած ու պանծացուած է իտալական ազատամարտը— Risorgimento։ Ապա և լեՀական, ունգարական, իրլանդական։ (Խօսքս այն շարժումներու մասին է, որոնք ընկած են օտար լուծեր թօթափելու նպատակով)։ Որքա՜ն դիւրին էր Համեմատաբար իտալացի ռազմիկներու գործը։ Ինչ նախանձելի միջավայր, ո՜րքան Հաջողակ պայմաններ... Գարիբալդիները թիկունք ունէին նախ Հարազատ Պիէմոնտէն, կազմակերպուած փոքրիկ իտալական պետութիւն մը իր կառավարութեամբ ու բանակով, որ անոնց դիւրութիւններ կընձեռէր ապստամբներուն**)։ Արեւմտեան սաՀմաններուն ալ ունէին բարեկամ Ֆրանսան, որ սիրով կը Հիւրընկալէր իտալացի յեղափոխականները և որ, ի վերջոյ, ճամբեց Հարիւր Հազարաւոր իր բանակը դէպի Հիւսիսային Իտալիա ու դուրս քշեց այնտեղէն աւստրիացիները։ Իսկ «Տիեզերական Ասպետը» կատարեց իր «Հազարի արշաւանքը», գրեթէ որպէս զինուորական (նաւային) զբօսանք մը, սքանչելի պայմաններու մէջ, ուր մին միւսի ետեւէ գտաւ իտալական նաՀանգներ, Հոծ, իտալա-

*) Եւ այնուամենայնիւ, կէս դարէ աւելի [illegible] յեղափոխական խմորումներն ու պատրաստութիւնները, [illegible] ազգը, մինչև որ [illegible] իր [illegible] քարոզչական ու [illegible] աջակցութեամբ և, ի վերջոյ, երեք մեծ պետութիւններու զինուորական միջամտութեամբ։

**) Ընդդէմ Աւստրիացիներու եւ Բուրբոններու։

ծին զանգուածներ, ազա՜տ ներքին ասոսներու մահացու պատուհաններէն, Հերոսի մէկ կոչին վրայ, ոտքի կ'ելնէն, յաճախ անզէն, անպատրաստ եւ առանց զինամթերութեան հանդիպելու, դուրս կը քշէին բռնութեան մեղկ ու տկար իշխանութիւնները Հայրենի Հողէն...

Երեւակայեցէք, սակայն, որ օտար բռնութեան դէմ ծառացած այդ ազգերը— իտալացին, յոյն, իրլանդացին, ունգարացին, զուիցերացին— ունենային իրենց Հայրենի Հողին վրայ իսկ՝ նախապատմական ցեղ մը, ներքին դաւադիր, ասոխ ոյժ մը, որ շարունակ թիկունքէն զարնէր իրենց ռազմիկները եւ կոչկոտէր անոնց թափը, բան թշնամուն՝ բռնապետական կառավարութեան դէմ, չեզոքացնէր ու խորտակէր անոնց բոլոր ազատագրական ճիգերը։ Երեւակայեցէք միւս կողմէն, որ այդ ազգերու վրայ ծանրացած բռնապետական իշխանութիւնները— աւստրիականը, անգլիականը, ռուսականը— ազատութիւն ունենային ըմբոստներու արարքներուն համար պատասխանատուութեան կոչելու եւ կոտորելու անմեղ, անմասն ժողովուրդը... Որքա՜ն պիտի փոխուէր այդ ազգերու ազատագրական պայքարի ընդհանուր պատկերը եւ անոր հետեւանքը...

Հայ յեղափոխականի, Հայ Հայդուկի գործունէութեան թատերաբեմը երկիր մըն էր, ուր ազատութեան զինուորի կեանքը տարիներու եւ տասնեակ տարիներու ընթացքին գրեթէ անդադրում Գողգոթայ մըն է, շարունական նահատակութիւն։ Անօրինակ միջավայր մը, ապահովաբար եզակի՝ յեղափոխական ազգերու պատմութեան մէջ։ Այդ իսկ պատճառով, եզակի է եւ Հայոց Ազատամարտը, հայկական Դրաման՝ իր մռայլ արարուածներով եւ իր խոլական, անհաման դերակատարներով...

Ինչո՞վ արդեօք կը չափուի պայքարի մը մեծութիւնը, կռուողի մը արիութիւնն ու անձնուիրութիւնը։ Անշուշտ, ամենէն առաջ՝ այդ պայքարի ճամբուն ցցուած արգելքներու մեծութեամբը։ Որքան մեծ են յաղթահարելի արգելքները, այնքան դժնդակ եւ անհաւար է գաղափարական փոքրամասնութեան մղած պատերազմը, այնքան մեծ է կռուողի հոգին, անոր բարոյական նկարագիրը, անոր ռազմական սխրանքը։

Ո՞ւր կը գտնէք այն դժոխային խոչ ու խութերը, որոնցմով պաշարուած էր Թուրքաց Հայաստանի մէջ հայ ֆէդային, հայ մարտական գործիչը, քարոզիչը, կազմակերպողն ու զինուորը— Արաբօ մը, Դուման մը, Սերոբ մը, Անդրանիկ մը... Ո՞վ է չափեր մեր հայդուկներուն հոգու մեծութիւնն ու տոկալունքի խորութիւնը։ Ո՞վ է որոշեր արիութեան ու անձնուրացութեան չափը հայ ռազմիկներու, որոնք ապրեր են տասնեակ տարիներ իրենց անհամապատ միջավայրում, հեռու աշխարհի մեծ ճամբաներէն, փակուած լեռնային ցանցերուն մէջ, ուր զինուորութեամբ չէին հասներ ոչ օգնական զօրք ու նաւատորմ, ոչ հիացմունքի ծափ ու ովսաննա,

ոչ իսկ կարեկցութեան ու համակրանքի ռեք ձայն լուսաւոր աշխարհէն... Միջավայր մը՝ ուր կայ ամենէն ահռելի պատուհասը, թափառական, խաշնարած ցեղ մը, որու բոլոր ընդունակութիւնները մշակուած, նրբացած, սրուած էին դէպի թալան, յափշտակութիւն ու սպանութիւն, ընդդէմ իր խաղաղ, հողագործ, աշխատասէր հարեւանի,— միջավայր մը, ուր հայ զանգուածը գրեթէ ամբողջապէս հիւսուած էր այդ թշնամի տարրին հետ, ենթակայ ամէն վայրկեան անոր դաւերուն ու հարուածներուն, ուր կար ռեժիմ մը՝ հազար անգամ աւելի վատթար, աւելի վայրագ, քան մեր յիշատակած ռեժիմները, բռնակալութիւն մը՝ որու նմանը դուցէ չի գտնուիր անգամ հնադարեան շրջաններում, Բաբելոնի, Ասորեստանի մռայլ, արիւնազանգ տարեգրութեան մէջ...

Իսկ սահմաններում հսկայ ռուս-պետութիւն մը, որ ամեհի պատնէշի պէս ցցուեր է միշտ հայ ազատարար հոսանքի դէմ, խաթարելով հեղափոխական միջամտութեան ամէն մի փորձ ի նպաստ հայութեան, խեղդելով Հայոց ազատութեան ամէն մի ճիգ եւ ի վերջոյ քաջալերելով նոյնիսկ Թուրքահայ ժողովուրդի զանգուածային բնաջնջումը...

Ո՞վ է չափեր խորութիւնը այդ չնաշխարհիկ դէմքերու, որոնք կռանեցան նմանօրինակ պայմաններու մէջ եւ երբեք չվհատեցան, չթուլցան եւ երբեք չկորսնցուցին իրենց հոգեկան հաւասարակշիռը եւ միշտ յուսացին— ընդդէմ բոլոր յուսախաբութիւններուն— եւ կատարեցին սխրալի գործեր— ընդվզումի ու ինքնապաշտպանութեան— եւ վարեցին յեղափոխական ճակատամարտներ, որոնք դուցէ չնմանին գարիբալդեան թռիչքներուն առջեւ...

Կային, անտաշ տիպարներ՝ որ վեհոգի «խենթութեամբ» կը նետուէին յեղափոխական արիւնոտ խառնարանին մէջ, կը գրկէին ամենէն դժնդակ մահերը, կը ճաշակէին ամենէն զարհուրելի հոգեվարքը, կ'ենթարկուէին դահիճի ներքին գազանութիւններուն՝ բանտերու մէջ, կը ճօճէին կախաղաններու վրայ, բոցերու ճարակ կը դառնային իրենց վայրկենական թաքստոցներում, կամ թէ կը սառէին, կանհետանային Հայաստանի բուք ու բորաններու մէջ...

Կային, բրոնզէ տիպարներ՝ որոնց պարզ, անշուք արտաքինին տակ կ'եռայ գաղափարի եւ սուրբ ատելութեան ու վրէժխնդրութեան հնոցը։ Պայքարը անոնցմէ շատերու աչքին՝ ինքնանպատակ է, պատուէր ներքին «վճռական հրամայականին»... Ոչ մի հաշիւ, վարձատրութիւն չէն ակընկալեր իրենց համար, ոչ մի փոխարինութիւն նիւթական կամ բարոյական, այս աշխարհի եւ ուրիշ ռեք աշխարհի մէջ։ Գործե՛լ— վասնզի պէ՛տք է գործել։ Մեռնիլ— վասնզի պէտք է մեռնիլ։ Այդպէս կը թելադրէր Հայրենիքի եւ հարազատ ժողովուրդի տիրական ձայնը։

Կարդացէ՛ք Մալոյեաններու, Աղբոններու աներեւակայելի մարտիրոսագրութիւնը, աչքէ անցուցէք կտրիճներու այդ հոյակապ շարանը— Մակարներու, Գալէններու, Մանուկներու— որոնց յուզիչ կենդանագիրը կուտայ Թուրէն իր յեղափոխական յուշերուն մէջ, պարզ, անպաճոյճ ու հակիրճ, առանց ոեւէ գրականութեան, բայց և աղեկտուր, սրտաճմլիկ՝ իրենց լակոնիկ պարզութեան մէջ։

Ու դեռ ֆիզիքական տանջանքները բաւական չեն։ Կայ բարոյական տառապանքը, աւելի ծանր, աւելի մորմոքող այդ զգայուն հոգիներու համար... Բարոյական տառապանքը— երբ իրենց աչքերուն առջև, իբր թէ իրենց մեղքերուն համար, դահիճ կառավարութիւնը կը կոտորէ խաղաղ, անմեղ ժողովուրդը, իրենց հարազատները։ Գտէ՛ք նման իրականութիւն համաշխարհային պատմութեան մէջ...

Այդ է ահա մեր հայրենիքի տարաժամ ճակատագիրը, անոր կեանքի ու մահուան պատերազմի տարօրինակ նկարագիրը։ Նահատակ— կրկնապատիկ։ Նահատակ՝ մարմնոյն մէջ և նահատակ՝ հոգիին մէջ...

Հապա որքա՜ն աւելի վսեմ է, աւելի փշոտ ու հերոսական՝ մեր անդրանիկ լեգէոնի ասպարէզը, մեր առաջին ռազմիկներու հաւատքն ու կորովը։ Շարժման նախակարապետներ՝ անոնք կերթային աւելի քառասուն տարի առաջ, մշակելու խոպան գետինը այդ զարհուրելի լռութեան մէջ, մաքառելով բնութեան և կենդանի շրջապատին հակառակ արգելքներուն դէմ...

Րաֆֆին գրեր էր իր «Կայծերուն» մէջ, թէ Հայաստանի բնութիւնը իր լեռներով ու անդունդներով պիտի ըլլար հաւատարիմ դաշնակիցը հայ յեղափոխական գործիչներու։ Այդպէս պիտի ըլլա՞ր, անտարակոյս, եթէ Հայոց «լեռ-կղզին» մէջ ըլլար միատարր հայ բնակչութիւն։ Այդպէս չէր սակայն։ Հայ տարրը գրեթէ ամենուրեք բանտուած էր քրդական սարդոստայնին մէջ, և անտառազուրկ լեռնաշղթաները սոսկալ կրկնապատիկ պատուհաս մըն էին մեր զինակիր խմբերու և հայդուկային շարժումներուն համար։

Վարդան օր մը կը պատմէր մեզի, թէ ինչպէս քիւրդ հովիւներէն չերեւալու համար, իր զինակիր խումբը անգամ մը ստիպուած եղաւ թաղուելու քրդական մէկ գիւղի շրջակայ... դէզերուն մէջ։

«Անակնկալ հանդիպումն էր— կ'ըսէր Շատախի համբաւաւոր ռազմիկը, որ աւելի քառասուն տարի առաջ կերթևեկէր Վանի ու Սալմաստի միջև— հեռուէն նշմարեցինք քիւրդ հովիւները, որ կը շարժէին մեր ուղղութեամբ... Պէտք էր անպայման կորսնցնել հետքերնիս։ Բայց ո՞ւր... Արագ-արագ նետուեցինք խոտի բուրգերէն մէկ քանիին և կերպով մը թաղուեցանք անոնց մէջ, թողնելով փոքրիկ բացուածքներ շնչելու համար։

Հասան հովիւները իրենց նախիրին հետ... Կը քալէին զրուցելով, գրեթէ մեր առջեւէն։ Ու մինչ մենք կծկուած, սրտատրոփ կը համրէինք վայրկեանները, աղօթելով անոնց հեռանալուն, մէկէն ի մէկ եզները մօտեցան մեզի պատսպարող դէզերուն և սկսան եռանդով քաշել ու լափել խոտը... Կարելի է երեւակայել մեր տագնապը։ Քիչ մըն ալ լափէին, պիտի բացուէր մեր թաքստոցը... Հովիւները հաւա՛ր պիտի գոռային մօտակայ քիւրդ գիւղին— և մենք կորած էինք... Բարեբախտաբար, երկար չտևեց եզներու այդ դաւաճան խաղը»...

Հայ յեղափոխական շարժման արհաւրալի պատմութեան մէջ հազարներով կարելի է գտնել նման սրտառուչ պատկերներ ու դրուագներ, գրեթէ անեկդոտային, զաւեշտական, բայց իրական և խորապէս ողբերգական...

Յուզիչ են մեր յեղափոխական շարժման առաջին դրուագները, այն առաջին քայլերն ու խարխափումները, այն խիզախ և յուսահատ փորձերը, որոնցմով մեր վաղեմի գործիչները ձգտեր են խորտակել անտարբերութեան սառոյցը իրենց թշուառ հայրենիքում, ձգտեր են փոթորկել ստրկութեան մրափը և հրել զանգուածները դէպի կռիւ ու վերածնութիւն։

Յուզիչ է պատմութիւնը և միթէ՞, օրինակ՝ իր դժոխային մանրամասներուն մէջ.

«Քայլի՛ր անմռունչ գիշերային խաւարի մէջ, սարերով ու ձորերով, լռատարացին թաղուի՛ր անմատչելի դարաններում, հսկի՛ր մշտապէս քըրդական [illegible] դէմ, որ ամէն մի քայլափոխին հետևում է նզովքի պէս, ծանր բեռին տակ, փոխադրելու հրացանները շալակին, դողա՛ միշտ մատնուելու վտանգից, մաքառի՛ր շարունակ սոսկալի բնութեան դէմ, տառապի՛ր ցրտից, քաղցից ու ծարաւից. ապրի՛ր միշտ անքուն, տանջալի գիշերներ, առանց տաք անկողնի, առանց տաք վերմակի, փնտռի՛ր շարունակ անտարիկ քարայրներ, ուր կարենաս շունչ առնել, փոքր ինչ հանգստանալ, կազդուրուել, պատրա՛ստ եղիր ամէն վայրկեան պաշտպանուելու, կռուելու և վտանգի րոպէին մագլցի՛ր լեռն ի վեր, շտապի՛ր գրաւելու ամենաբարձր դիրքերը, թաղի՛ր հապճեպով սպանուած ընկերներին, երբեմն ձգի՛ր նրանց հոգեվարքի ցնցումներում և փախի՛ր գահավիժող խուճապներից... Մի՛ խօսիր և մի՛ հազար պառկելիս միջոցին, քո ձայնը կարող է լսելի լինել շրջապատին. անտառի մէջ քայլելիս մի՛ զարնուիր տերևներին, նրանց դաւաճան խշշոցը կարող է ուշադրութիւն հրաւիրել. մի՛ ծխիր օդի մէջ, որովհետև այդ ծուխն էլ կարող է նկատուել թշնամու որջերից... Թաքնուի՛ր բոլորից, և քրդից ու հայից, և՛ կառավարական զապտիից, և՛ հովւից ու շներից, կծկուի՛ր ու գալարուի՛ր, երբ հանդիպես մի անմեղ կարաւանի, թէկուզ մի հատ ճամբորդի, թէկուզ մի

խեղճ, ողորմելի լամուկի, որ կարող է հաւար ձգել և խումբի գոյութիւնը վտանգել... Եւ այդ անհնարին դժոխքի մէջ միաժամանակ առաջ տար քու դրական աշխատանքը, մտի՛ր գաղտագողի հայկական գիւղերի մէջ, հաւաքի՛ր զգայուն երիտասարդներին, քարոզի՛ր, կազմակերպի՛ր, հալածի՛ր վատերին, պատժի՛ր լրտեսներին, մատնիչներին,— անհաւատալի այն անօրինակ պայմանները, որոնց մէջ մեր առաջին խումբերը կատարել են իրենց առաքելական թափօրը... Սոսկալի է, յոգնում էք, ձեր նեարդերը թուլանում են, ձեր ուղեղը տառապում է այդ միակերպ պատկերների անծայրածիր շարանից»։

Այսպէս կը գրէինք «Դրօշակ»ի մէջ, աւելի 20 տարի առաջ, խօսելով մեր վաղագոյն գործիչներու, մեր շարժման առաջին ծիծեռնակներու գործունէութեան մասին։

***

Այսպէս էր Դաշնակցութեան հայդուկը։ Ոչ միայն զէնք կը փոխադրէր, այլ և քարոզչական պտոյտներ կընէր, կը կազմակերպէր ու կը մարզէր։

Հետագային, երբ Կազմակերպութիւնը ճիւղեր արձակեց բուն երկրի մէջ, հայդուկային խումբերը ուրիշ դեր մըն ալ ստանձնեցին. անոնք ի հարկին դարձան արշաւախումբեր, որոնք կամ սահմաններէն օգնութեան կը փութային ապստամբութեամբ բռնւած վայրերուն, կամ կարշաւէին հայաջինջ աշիրէթներուն վրայ, վրէժխնդրական նպատակով, կամ թէ կը փորձէին աւերել ու ջարդել սահմանագլխի թուրքական զօրանոցներն ու պահակները։ Այսպէս— Խանասորի ու Խասաուրի արշաւախումբերը և այլն— Սասնոյ մեծ դէպքերու ատեն— Բագրեւանդի, Օլթիի և այլ արշաւախումբերը։

Ցանուն ճշմարտութեան, ցաւ ի սիրտ, պէտք է խոստովանինք, որ այդ ձեռնարկները, կլանելով հանդերձ նիւթական, մարդկային ու բարոյական ահագին միջոցներ, ընդհանուր առմամբ չարդարացուցին Կազմակերպութեան յոյսերը։ Մաս մը, անշուշտ, կը հասնէր նպատակին, զէնք ու ռազմամթերք ներմուծելով, բայց մեծագոյն մասը կէս ճամբուն իսկ կը կոտորուէին անհաւասար կռիւներուն մէջ, զարնուելով թշնամու անխուսափելի որոգայթներուն։ Անգամ Խանասորի արշաւանքը— վրէժխնդրական և պատժողական ամենէն խոշոր ու յաջող փորձը— քննադատութիւններու առարկայ եղաւ շարքերուն մէջ. թէպէտ և զգալի կորուստներ պատճառեր էր թշնամուն և զգալապէս բարձրացուցեր էր հայ երիտասարդութեան ընկճւած տրամադրութիւնները։ Իսկ այդ ձեռնարկը

խլեր էր Կազմակերպութենէն ոչ պակաս քան 40.000 րուբլի ծախս— այն ժամանակւան չափով պատկառելի գումար մը— խլեր էր և 19 զինւոր, մեր ընտիր զինուորներէն։

Ճշմարտութեան մեծ բաժին կայ, անշուշտ, Քրիստափորի գնահատութեան մէջ, երբ նա կը գրէր («Դրօշակ», 1900թ. № 2), որ «արշաւանքները, հրոսակային խումբերը կը կազմակերպեն կռւող ուժերը, կը ժողովրդականացնեն բողոքի ճանապարհը, կը կրթեն ժամանակակից սերունդը, վառ կը պահեն ժողովրդի դիմադրական տրամադրութիւնը, կը հարուածեն թշնամու հեղինակութիւնը թէ ներքը՝ սեփական հպատակների աչքում և թէ դուրսը՝ օտարներու առջև, կը վնասեն կառավարչական շահերուն, կը գրաւեն եւրոպական հանրային կարծիքը և դիւանատները, այսինքն առաջ կը մղեն միջամտութեան գործը, առնուազն թոյլ չեն տար, որ հարցը մոռացութեան մատնուի»...

Սակայն և այնպէս, յաճախակի ձախորդութիւններու և մարդկային ու նիւթական անդարձ կորուստներու առջև կը նսեմանային սակաւադէպ յաջողութիւնները։

Ձախողութեան պատճառներուն վրայ աւելորդ է երկար խօսիլ։ Հիմնական պատճառը, բնիկ արդէն, մեր աշխարհագրական և ցեղագրական պատճառը, կամ զարհուրելի միջավայրն է... Խումբերը ստէպ ողբերգական վախճան կ'ունենային, հալածւած թէ սահմանապահ թուրք զօրքերէն, թէ քիւրդ ու թուրք խաժամուժէն և թէ՛ նոյն իսկ ռուսերէն ու պարսիկներէն։ Յիշենք միայն Թորգոմի խումբը, որ դաւադրաբար մորթուեցաւ Օլթիի սահմանին մօտ և որու տասնեակ գլխատուած դիակներու շուրջը վայրենի խրախճանքներ սարքեցին թուրք զօրքը և ռուս սահմանապահ կազակները, Օրլովի հրամանատարութեամբ։ Յիշենք և Մահլամի դէպքը— Խանասորէն յետոյ— մեր եօթը գլխատուած ընկերները (պարսիկ Մեհմեդ շահի դահիճներն էին, որ կը գործէին թուրք դահիճներու գրգռումով...)։

Կազմակերպութեան զոհողութիւնները հսկայական էին, արդիւնքը՝ չնչին։ Հայդուկային արշաւախումբերը, որ նպատակ ունէին որոշ վայրկեաններուն յեղափոխական գրոյթ ստեղծել երկրի մէջ, ցրել կառավարութեան ուշադրութիւնը, բաժնել անոր ուժերը, աւերել զօրանոցներ են., շատ քիչ անգամ կրնային իրագործել իրենց առաջադրած ձեռնարկները, քանի որ մեր իւրաքանչիւր կռւողին դէմ թուրք կառավարութիւնը և մահմետական խուժանը կը բերէին տասնեակ ու հարիւրաւոր կռւողներ։ Եւ ամենէն հերոսական թռիչքները յաճախ կը կաշկանդուէին տեղն ու տեղը, կը խորտակուէին մեր անձնուէր հայդուկներու արիւնին մէջ...

Ուրիշ պարագայ մը՝ որ կուգար աւելի եւս շեշտելու հայ յեղափոխականի կացութեան զարհուրանքը։ Մեր հայդուկային կռիւները, որ

յաճախ, աւա՜ղ, ճակատագրօրէն կը մղէին քիւրդերու և թուրքերու դէմ— իբրև հետեւանք անոնց իսկ գրգռումներուն ու յարձակումներուն— և մա-նաւանդ պատմողական արշաւանքները՝ թէկուզ ամենէն արիւնարբու տարրերուն դէմ՝ այն համոզումը կը տարածէին թուրքերու և քիւրդերու մէջ (կառավարական պրովոկատորնի օգնութեամբ), թէ հայ յեղափոխա-կանները իրօք խուլ ժողովուրդներու դէմ էին ուղղած իրենց կռիւը... Մինչ մենք սկիզբէն ի վեր, մեր բազմաթիւ յայտարարութիւններով, մեր ծրագրի յօդուածներով իսկ ճգներ ենք միշտ համոզել այդ ժողովուրդ-ները, որ յեղափոխական պայքարը ուղղուած է տաճիկ կառավարութեան դէմ, որ մեր միակ թշնամին բռնապետական կարգերն են և ոչ թուրք ու քիւրդ ժողովուրդները, որոնց հետ մենք կուզէինք, ընդհակառակը, հա-մերաշխիլ՝ նոյն ընդհանուր թշնամուն դէմ։

Այսքան անհնելի էր այն միջավայրը, որու մէջ կոչուած էր խաղցնելու հայկական մեծ դրաման։ Այսքա՛ն եղերականօրէն բարդ էր հայ յեղա-փոխական իրականութիւնը, եղակի, այո՛, նմանը չտեսնուած ուրիշ ոեւէ ազգի պատմութեան մէջ...

Դրաման, այնուամենայնիւ, շարունակեցաւ— վերը ցուցադրուած պատճառներով— հայդուկային շարժումը շարունակեցաւ։ Զգալով քիչ-շատ բաւարարել ինքնապաշտպանութեան հոգերը բոլոր հայաբնակ գա-ւառներու մէջ, այդ շարժումը սկսաւ կամաց-կամաց կեդրոնանալ որոշ, համեմատաբար նպաստաւոր և առաւելապէս վտանգուած վայրերու մէջ, ուր վճռական պահերուն հնարաւոր էր կազմակերպել քիչ-շատ տեւական դիմադրութիւն։

1895ի աշնան սկիզբը Կովկասէն երկիր մտան Անդրանիկ, Հրայր, Սերոբ, Գուրգէն, Աշոտ-Թաթուլ, Խնուսցի Ասատ, իւրաքանչիւրը տանե-լով իր հետ քանի մը տասնեակ ընտիր զինուորներ, զէնք ու ռազմամը-թերք։ Սերոբ և Ասատ գացին դէպի Մուշ։ Հրայր և Աշոտ տեղաւորուեցան Բասենի մէջ։ Գուրգէն՝ Խնուս։ Հրայր, շատ չանցած ձերբակալուեցաւ և տարի մը էրզրումի բանտը մնալէ յետոյ, ազատ արձակուեցաւ ու նոյն-պէս գնաց Մուշ—Տարօն։ Անդրանիկ նորէն դուրս գնաց երկրէն ու շու-տով վերադարձաւ։

Ուրիշ շատ մը գործիչներ ևս— մտաւորական և ռազմիկ— համի-դեան սարսափներէն յետոյ, այլ և այլ տարբերութիւններով մուտք գոր-ծեցին երկիր։ Ճամբաները՝ աւելի քան երբեք՝ լի վտանգներով... Այնու-ամենայնիւ, մէկ քանիսը հազար ու մի արկածներով կը հասնէին ու կը տեղաւորուէին։ Այսպէս, Վաճանը (Տողրամաճեան-Մանուէլեան) 1897ի վերջերը ձգեց ուսուցչական իր պաշտօնը Բուլղարիայում, անցաւ Կով-կաս և ի վերջոյ գնաց հաստատուելու Կազմակերպութեան լիազորի պաշ-

տօնով Սասնոյ մէջ։ Տարօն հասաւ և նշանաւոր Գուրգէնը, ռուսական պահեստի զինուոր, Գողթան գաւառէն։

Ուրիշ ընկերներ նահատակուեցան կէս-ճամբան, սահմանի մօտերը կամ երկրի մէջ։ Աւետիք Մալոյեան, մեր հին, համեստ գաւառական գոր-ծիչներէն (ուսուցիչ էր Ալեքսանդրապոլի մէջ), որ համիդեան ջարդերէն յետոյ նոյնպէս կեռար վրէժխնդրութեամբ, 1896ի վերջերը ձգեց յան-կարծ, գիշերանց, հայրենական տունը, անցաւ գաղտուկ թուրքական սահ-մանագլուխը, բայց հոն բուքի բռնուելով, գիշերային մութին ընկաւ ջու-րերու մէջ և... սառեցաւ։

Նոյնքան ցնցող, եղերական մահ գրկեց ուրիշ թանկագին ընկեր մը, Մկրտիչ Սահակեան, Արօ (Շապին-Գարահիսարցի), որ 1895—1896ի դէպքերէն յետոյ նոյնպէս անցեր էր Տարօն, բայց ընկաւ վաղաժամ իր տարաքելութեան ճամբուն վրայ՝ ոչ թէ թուրքի կամ քիւրդի գնդակէն, այլ Հայաստանի ձիւնամրրիկներուն մէջ... Օր մը Մէզրէսուր բռնած բարձր սարէն անցնելու ատեն, Տ. Թովմաս էֆէնտիին հետ, երկուքով թաղուե-ցան ձիւնի հիւսին տակ*)...

Կամաց-կամաց կը վերակենդանանար Տարօնի մեռեալ մթնոլորտը։ Հին ռազմիկներու և քարոզիչներու թևերուն տակ կը զինուորագրուէին անձ-նուէր երիտասարդներու նոր շարքեր։ Հոն եկաւ շուտով և Անդրանիկը, որ 1897ին, Խանասորի արշաւանքի օրերուն, Վազգէնի հետ անցեր էր Սալ-մաստի գծով Վասպուրական։

Ֆէդայիներու գլխաւոր ժամադրավայրն էր Սասունը.— Հայոց հի-նաւուրց միջաբերդը, որ 1894 թուականէն ի վեր դարձեր էր թուրք կա-ռավարութեան աչքին փուշը. և զոր նա կը ձգտէր քար ու քանդ ընել, ըստ կարելւոյն շուտ... Վասնզի Սասունն էր, որ իր ընդվզումով ու կրած արհաւիրքով այնքան փոթորիկներ ծնաւ և քիչ մնաց լուծէր հայկական հարցը դիւանագիտական ուժեղ միջամտութեամբ։

1898ի Ընդհանուր Ժողովը, գումարուած ռէակցիայի, տեղատուութեան սեւ օրերուն, որոշեր էր կեդրոնացնել ուժերը (մարդ, զէնք, ռազմամը-թերք) գլխաւորապէս Սասնոյ մէջ. և ատոր համար ընտրուեցաւ յատուկ մարմին, Բարձրաւանդակի Կեդրոնական Պատասխանատու Մարմինը, ո-րու մէջ էին Վահան Մանուէլեան, Վարդգէս և Ռուբէն Շիշմանեան-Քեռի։ Միմիայն Բարձրաւանդակի «կեդրոնացման» գործին համար որոշուեցաւ ներմուծել առնուազն 1500 հրացան մէկ միլիոն փամփուշտով։ Այդ և ու-րիշ պէտքերու համար սահմանուեցաւ 300.000 րուբլիի բիւջէ։ Կեդրո-

*) Հարկիրատուր սասունցիներ պեղումներ կատարեցին եւ միայն մեկուկես ամիս յետոյ գտնեցան երկու դիակները։

նացում, նաև չափերով ու բնոյթով, Կուսակցութիւնը որոշեց նաև Վասպուրականի նկատմամբ։

Աւելորդ է ըսել, որ անկախ այդ բոլոր որոշումներէն ու սահմանումներէն՝ ըմբոստներու նոր խումբերը մեծ ջարդերէն յետոյ եւս, կը շարունակէին իրենց խորհրդաւոր պտոյտները, մասնաւորապէս Բարձրաւանդակի շրջանում։ Երիտասարդներ՝ որոնք ամէն բան կորսնցուցած և արդար վրէժխնդրութեամբ վառուած՝ զէնք ու զինավարժութիւն կը հմտանէին՝ ժողովուրդի համար կռուելու և մեռնելու, անոր ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար։

Ֆէտայիններու ստուար փաղանգ մըն էր, որ երեւան կուգար Հայոց աշխարհի բուն իսկ սրտին մէջ— Տարօնում։

Անոր հոգին էր— Խլաթցի Սերոբը: Հայ յեղափոխական դիւցազնավէպի ամենէն հմայիչ դէմքերէն մէկը, մի ճշմարիտ Condottiere, որ կը յիշեցնէ հելլէն դիւցազներգութեան Բոգատիրները և բոլոր ապստամբ ազգերու լեգենդական հերոսները։

Սերոբ-փաշա— Աղբիւր-Սերոբ... Խլաթ գաւառի Սոխորդ գիւղէն էր, հայկական հին ու համբաւաւոր օճախէ մը, Խլէի տոհմէն։ Իր տոհմական կազմուածքին կը միացնէր բնական խելք և բարոյական բարձր առաքինութիւններ։ Պատանի հասակին սիրած զբաղումն էր՝ ձի հեծնել, լեռներ ժուռ գալ, որսորդութիւն ընել։ Թռչունները կը զարնէր նախ պարսատիկով, նետ ու աղեղով։ Երբ քիչ մը չափահաս եղաւ, Մխէն, իր եղբայրը, դաշոյն ու հրացան մը նուիրեց իրեն։ Իսկ Առաքել հօրեղբայրը, որ Պոլսէն նոր եկած էր հայրենասիրական հովերով, կարիճ որսորդին մէջ յեղափոխական գաղափարը մտցուց... Այնուհետև 20—22 տարեկան պատանին կը սկսի իր գնդակներու ուժը թշնամու վրայ փորձել։ Օր մը, լեռներուն մէջ, երկու քիւրդի հետ կռիւ կը բռնուի, մէկը կը սպաննէ, միւսը փախչելով կազատի։ Քիւրդերը կը սկսին հետապնդել զինքը։ Սերոբ Վարդանեանի սխրագործութիւններու լուրը կը հասնի և թուրք իշխանութիւններու ականջին։ Հօրեղբայրը 1891ին տղան գաղտնի Պոլիս կը փախցնէ։ 1892ին Սերոբ կը ձգէ Պոլիսը, կանցնի Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքը, ուր կային արդէն մեծ թիւով հայաստանցի պանդուխտներ։ Սրճարան կը բանայ շատ մը ուրիշներուն պէս, կաշխատէ տարի մը, ապա կանցնի Բաթում։ Մէկ երկու տարի եւս թափառելէ յետոյ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, կը սորվի արագաձիգ հրացաններու գործածութեան եղանակը և ստուար հրոսախումբով կերթայ երկիր։

Իր գործունէութեան վայր ընտրեց Բաղէշի նահանգը, մասնաւորապէս Խլաթի գաւառը։ Ման կուգար Մուշ, Սասուն, Բաղէշ, Գուզանքի և այլուր, կը հաւաքէր երիտասարդութիւնը, հայրենասիրութիւն ու միութ-

թիւն կը քարոզէր։ Երկար ատեն չերքեզի զգեստով կամ ուրիշ տարազներով ծպտուած, իր ափ մը ընկերներով ժուռ կուգար, ամէն տեղ կապեր ու կոմիտէներ հաստատելով։ Առիւծի սիրտ մ'ունէր, քաղցր լեզու, անոյշ վեհանձն բնաւորութիւն, որով ամենուրեք սիրելի դարձաւ ժողովուրդին։ Ահագին էր անոր հեղինակութիւնը ամբողջ վիլայէթին մէջ, սարսափն ու պատկառանքը նաև թուրք ու քիւրդ խուժաններուն մէջ։

1895ի աշնան, երբ Բաղէշի գաւառներում ընդհանուր ջարդի արհաւիրքը կը տիրէր, Սերոբ զօրաւոր խումբով, երկինքէ իջածի պէս, ատոք կը գտնէ իր ծննդավայրին մէջ։ Սոխորդը կը շրջապատուի 5—600 քիւրդերով։ Ասոնք մեծ պատրաստութիւններ տեսեր էին նախօրօք, էշեր, ձիեր, սայլեր բերած էին, որպէսզի գիւղին հօխ ունքն ու կողոպուտը կարենան իրենց վրանները փոխադրել։ Թշնամին «ալլալլահ» կանչելով առաջ կը խուժէ։ Հրոսապետի հրահանգով գիւղացիներու կարիճ մասը գիւղէն դուրս կելլէ և դիրքեր բռնելով կը պատրաստուի դիմադրելու խաժամուժին։ Կը հասնի գերեզմանոցէն քիչ հեռու, որ ձորով մը կը բաժնուէր գիւղէն և ուրիշ քիչ մը վեր Սերոբ իր խումբով թաքնուած էր։ Հազիւ քիւրդերը գերեզմանոցէն և ձորէն անցնելով, գիւղացիներուն դէմ առ դէմ կուգան կռուելու, երբ Սերոբ իրեններուն հետ, ձորէն իջնելով կը մտնէ գերեզմանոց և քիւրդերը երկու կրակի մէջ կառնէ։ Թշնամին յեղապատառ, խառնիխուռն կը փախչի, ձգելով եօթ դիակ, որոնց մէջ իրենց շէյխը։

Նման յաղթական կռիւներ Սերոբ վարեց շատ ուրիշ տեղեր եւս։ Այն բոլոր գիւղերը, ուր խումբէն 2—3 հոգի կը գտնուէին, կոտորածէ ու կողոպուտէ զերծ մնացին։ Խլաթի 27 գիւղերը Սերոբի խումբին շնորհիւ անվնաս եղան կոտորածէն։ Կառավարութիւնը կը զարմանար այդ արտասովոր երեւոյթին վրայ։ Քիւրդերը սարսափած էին մարթինիներու արագաձիգ հրացաններէն։ Իսկ Հայ ժողովուրդը կօրհնէր Ֆէտային, կօրհնէր Սերոբը և այդ օրերէն կնքեց զայն «Աղբիւր» անունով, որ ժողովուրդի երեւակայութեան մէջ հեքեաթային դիւցազնի մը կերպարանք կառնէր։ Ինքը ճշմարիտ պաշտամունքի առարկայ մ'եղաւ։ «Վերև Աստուած, ներքև Սերոբ»... Հայ աղջիկները հիացմունքով կը պատմէին, որ Աղբիւր մէկ ձեռքով մէկ անգամէն եօթ քիւրդի գլուխ կարեր է»...

Որպէսզի իր սիրած ժողովուրդին ապահովութիւնը չվտանգէ և ինք ամէն վայրկեան կարենայ օգնութեան հասնիլ վտանգուած գիւղերուն, Ֆէտայիներու առաջնորդը փոխադրեց իր բնակավայրը դէպի բարձր լեռները։ Քանի մը շաբաթ թափառեցաւ Նեմրութի անառիկ բարձունքներուն, ձմրան բուք ու բորաններուն մէջ, ապաւինած իր հրացանին և անդադար հետապնդուելով զօրքերէն։ Բազմաթիւ կռիւներ ունեցաւ։ Ի վերջոյ, խաբուած կորսնցուց հետքը և ամէն որ կարծեց թէ Սերոբ մեռած է...

Աստղիկներ հիւսեցան փախստական հերոսին շուրջը, անգամ քիւրդերուն մէջ և երբ վերստին լուր հասաւ, թէ Սերոբ ողջ է, ընդհանուր զարմանքը այնքան մեծ եղաւ, որ մարդիկ խորհեցան, թէ հրաշքի մը առջև կը գտնուին... Նոր սլացք առաւ ժողովրդական երևակայութիւնը, նոր, գերմարդկային յատկանիշներով օժտեցին Հայդուկը. «Նեմրութի հսկայ— Նեմրութի ասլանը»...

Ողջ էր— և ժամանակ առ ժամանակ խումբ մը ընտիր քաջերով դուրս կը նետուէր իր խորհրդաւոր թաքստոցներէն, կը շանթահարէր բազմապիսի թշնամիները— մատնիչներ, չաւուշներ և ժողովուրդի ամէն կարգի հարստահարիչներ՝ ոստիկան, թալանչի ու ջարդարար, միւլթեզիմճի, թահսիլտար... Լեռը ապաւինելով, նա ազդարարեր էր ժողովուրդին, «մա՛հ դաւաճաններուն ու ազգուրացներուն»... Բազմաթիւ մատնիչներու և կրօնափոխ ազգայիններու գլուխը կտրեց, լրտեսութիւնը մեղմացաւ Սերոբեան տեռորի անողոք հարուածներուն տակ և շատերը, որ վախէն իսլամութիւն ընդունէր էին, Սերոբի սպառնալիքներէն ահաբեկուած՝ վերադարձան իրենց ազգութեան գիրկը։

Ընդհանուր հաւատք կար ժողովուրդի մէջ, թէ ուր որ Սերոբ կը գտնուի, հոն Աստուած իրեն օգնական է... 1897ին հարիւրի չափ Հաւանեցի քիւրդ ձիաւորներ կը յարձակին Թեղուտ գիւղին վրայ։ Պատահմամբ հոն կը գտնուի Սերոբ իր չորս ընկերներով. և սովորական խիզախութեամբ, հինգ հոգով կը ծառանայ ահարկու վոհմակին դէմ. կը զարնէ երեք հոգի, մէկ քանին ալ կը վիրաւորէ ու ետ կը մղէ յարձակումը։

Հրայր և Սերոբ— դաշտերու գէրմիչ-մտաւորականը և լեռներու պարզ, անուս ռազմիկը— տարածութեամբ իրարմէ զատուած, սերտ յարաբերութիւն կը պահպանէին իրարու հետ. անոնց հետ՝ ընտիր ֆէդայիններու փոքրաթիւ բանակ մը և թիկունքին՝ հոյակապ վեղարաւոր մը— Մշոյ առաքելոց Վարդան վարդապետը— որը գիւթիչ պերճախօսութեամբ, որը զէնքով ու խիզախութեամբ, որը դիւանագիտական հնարքներով՝ կարողացան մեր զուլումի տարիներում փրկել ընդհանուր կոտորածէն ողջ ընդարձակ ու հայաբնակ շրջանը— Մշոյ դաշտը. Ախլաթի գաւառը— բան մը՝ որ ատամներու կրճտոց յարոյց Էրզրումի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի իսլամ ջարդարար խուժաններու մէջ. ասոնք չէին ներեր իրենց ցեղակիցներուն, որ թանկագին առիթը փախցուցին և չկրցան ճաշակել Դուրան-Բարձրաւանդակի հոծ հայկական զանգուածները... Ատամներու կրճտոց՝ նաև, անշուշտ, Երզնկայի շրջաններում։ Ապացոյց՝ որ երբ 1896ին ներումի պէս բան մը հռչակուեցաւ և եկան համեմատաբար խաղաղ օրեր— իրօք կարճատև զինադուլ մը, արևմտեան բողոքի ցոյցերուն ազդեցութեան տակ— թուրք կառավարութիւնը փութաց պաշտօնանկ ընել

Մշոյ միւթեսարիֆը, որ ճոյլ զանուէր էր հայ յեղափոխականներու հանդէպ և հեռացուց Մուշէն Վարդան վարդապետը, որ այնուհետև գնաց կղզիացաւ Ս. Կարապետի վանքին մէջ, առանց սակայն կտրելու իր յարաբերութիւնները հայ մարտական խումբերուն հետ, առանց վայրկեան միակ լքելու իր սիրած հօտին դատը, հայկական ինքնապաշտպանութեան դատը։

Վերադառնանք Ախլաթ։ Ինքնապաշտպանութեան գործը այդ ընդարձակ գաւառին մէջ աւելի թափ առաւ, երբ Սերոբին օգնութեան հասաւ Վասպուրականէն Գուրգէնն իր խումբով։ Ռուս բանակի զինւոր, ռազմիկ և միանգամայն մտաւորական գործիչ՝ այդ արի Ագուլեցին, Կուսակցութեան վարիչ շրջաններէն հրահանգուած, եկաւ խորացնելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործը, ժողովուրդի սեփականութիւն դարձնելու կուսակցութիւնը, ժողովուրդի ուրոյն նախաձեռնութիւնը հրահրելու, ժողովրդային բնոյթ տալու ինքնապաշտպանութեան գործին։ Օգտուելով Սերոբի սիրական հմայքէն, անոր հետ միասին կը շրջէր գիւղէ-գիւղ, կը ցնցէր մեղկ, վեհերոտ բազմութիւնը, կը զատէր կռուի ընդունակ տարրերը, կը ստեղծէր կոմիտէներու ցանց մը, որոնք կը կազմակերպէին ինքնապաշտպանութիւնը, կը հայթայթէր անոր համար անհրաժեշտ նիւթական միջոցները, կը վարէր ներքին դատեր և այլն։ Ու ամենուրեք ժողովուրդը ընդառաջ կուգար յեղափոխական քարոզիչներուն, լաւ գիտնալով արհաւրալից փորձերէն, թէ որպիսի թանկագին օգնութիւն էին քանի մը ընտիր հրացանաւորները ամբողջ շրջանի մը համար։

Սերոբ՝ անդուլ հետապնդումներէ ազատելու համար, ստիպուած եղաւ, ի վերջոյ, թողնել հայրենի գաւառը և ապաւինեցաւ Սասնոյ լեռներուն, ուր շատոնց արդէն տարածուեր էր անոր զէնքի սխրագործութիւններու համբաւը։ Իրեն ուղեկից էր իր քաջարի կինը— Սօսէն։ Լեռնաստանի ֆէդայիններու փաղանգը ցուրցուրանքով ընդունեց զինքը որպէս պարագլուխ։ Երկար կը լինէր ցուցադրել այստեղ Նեմրութի ռազմիկին ամբողջ մարտական և վարչական գործունէութիւնը Սասունի մէջ։ Կառավարութիւնը հոն ալ շարունակեց իր հետապնդումները՝ թանկագին որսը ձեռք ձգելու համար և շարժման մէջ դրաւ լրտեսներու ամբողջ բանակ մը։ Կառավարական բոլոր ջանքը ապարդիւն անցան, մինչև որ հայ մարդու սեփական դաւաճանութիւնը միջամտեց և ծուղակին մէջ առաւ հայոց լեռներու աներևոյթ տիտանը... Մէկ-երկու ցած հայերու մատնութեամբ թուրք իշխանութիւնները գտան վերջապէս հայդուկի թաքստոցը— Կէլիէկուզանը։ Հոն էր ապաստանած Սերոբը ժամանակաւորապէս, և իրեն հետ էին կինը և 12 տարեկան զաւակը։ Նոյն վարձկան Ցուղանները թոյն

13—6

հրամցուցին ֆէտայիններու հրամանատարին... ծխախոտի միջոցով։ Անցնելու թշնամին, ամենէն արիւնարբու բիրտ ցեղապետի մը— Խալիլ-առաջնորդութեամբ և պաշարեց Գէլիէգուզանը։

1899ի աշնանային օր մըն էր. հայ շարժումներու պատմութեան ամենէն մռայլ օրերէն մէկը։ Հերոսի շուրջը օղակ կազմեր էին մօտ 1500 զօրք ու քիւրդեր, Պալուցի, Խնուսցի և այլ աշիրէթներէն։ Պաշարումը կատարեցաւ յանկարծակի, գիշերով։ Հայ ժողովուրդը ոչինչ գիտէր— գիտէին միայն ցածհոգի մատնիչները։ Փախուստի ոչ մի կարելիութիւն... Թադևիկը շուտով անձնատուր լինել առաջարկեց։ Ի՞նչ փոյթ, թէ ունէր միայն քսան մը կտրիճներ, ընդամենը 12 հոգի և իր Սօսէն ու Ցախորիկը։ Եւ մահուան թոյնն ալ արդէն բերեր էր իր անզգուշութիւնը. աչքերը կը մթագնէին ու հազիւ կրնար շարժիլ։ Երբ թշնամին բռնակցան կը մօտենար, մեր զինուորները դուրս կը ալանան իրենց պատսպարուած տունէն, երեք խումբի կը բաժնուին և հրացանաձգութիւնը կարկուտի պէս կը սկսի երկու կողմէն։ 14 հոգի— ընդդէմ 1500ի... Դիմադրութիւնը երկար չէր կրնար տևել։ Սերոբ կը սպանուի։ Սօսէն կառնէ անոր հրացանը և կը շարունակէ արհաւական կռիւը։ Կը նահատակուին Աղբիւր-Սերոբին հետ իր 12 տարեկան կորիւնը և երկու եղբայրները։ Կը սպանուի և գիւղին տէր Քաջ քահանան։ Սօսէն ալ, ի վերջոյ, գետին կը փռուի, ծանր վիրաւոր։ Երեք-չորս հոգի կը յաջողին փախչիլ։ Իսկ հայ նահատակները և երկու տասնեակ սպանուածներ ալ թշնամու կողմէն։ Ձեռին սփոփանք՝ անհաւոր կորուստին հանդէպ... Սօսէն, վիրաւոր, գերի տարուե։ Թադևիկին գլուխը կտրեց ինքը զազան Խալիլը և դրկեց Բաղէշ Սօսէին հետ միասին։ Թշնամին կը ցնծար խոլամ ամբոխին հետ։ Խրախճաններ սարքուեցան մեծ յեղափոխականի կտրուած գլխուն շուրջ, որ ցցի հանուեցաւ Բաղէշի մէջ, հայ ժողովուրդը ահաբեկելու համար...

***

Ծանր էր կորուստը հայ ազատագրական շարժման համար։ Դեռ նոր էր սպանուեր Գուրգէնը, որու եղերական վախճանը գրեթէ մահացու հարուած մը տուաւ յեղափոխական գործին՝ Մշոյ դաշտին մէջ։ Սերոբ՝ սպանուած— առանց Տարօնոյ ժողովուրդը մէկէն ի մէկ գլխատեցաւ...

Սակայն, հայոց ազատամարտի փաղանգը անպատ էր և անընկճելի։ Անմեռ լեգէոնն էր հին, քաղաքակիրթ և ազատատենչ ժողովուրդի, որ չէր ուզեր պարտուիլ և որ ամենայն իրաւամբ կրնար կոչել Գարիբալդիներու թևաւոր բարբառով.

Xoi siamo la sacra legione umana,
Che lotta e non mai muore! *)

Սպանուած առաջնորդին տեղը թափուր չմնաց։ Սերոբի գերը ստանձնեց— **Անդրանիկ**։ Ոչ նուազ կտրիճ և ոչ նուազ կարող՝ խելքով ու բնազդով։ Ծնեալ առաջնագէտ մը, քաջածանօթ Հայաստանի լեռ ու ձորերուն, անզուգական առաջնորդ ու հրամանատար, նոյնքան յանդուգն ու անվեհեր, որքան շրջահայեաց և հեռատես։ Մուրատը— սեբաստացին— վարպետօրէն բնորոշեր է զայն.

— «Անդրանիկ աչք ունի... հա՛, սար ու ձորով կանցնինք խումբով, հրացաննիս ուսերնիս, և ամէն մէկս իր ճամբան կը քալէ, իսկ Անդրանիկ ամենքիս ճամբան. մենք անհոգ կերթանք, ան կը տեսնի, կը գիտի, կը զգայ ամէն քար ու դար, ամէն ժայռ ու բլրակ, մացառ ու պուրակ։ Ոչինչ չի վրիպի նրա տեսողութենից։ Եւ ինչ որ մի անգամ տեսաւ, էլ երբեք չի մոռնայ. թէ նոյն ճամբով յետ դառնալ լինինք, կռուով ու նահանջելով, նա հրաշալի գիտէ, թէ մինչև ո՞ւր պիտի քաշւինք այս ինչ բլրին, թումբին հանդիպելու համար։ Ցեռոյ, նա գիտէ աննման դիրք բռնել թշնամու դէմ. և միանգամ որ նա մեր տեղերը որոշեց կռւից առաջ, այն ժայռի տակ, այս բլրի յետև, այն պուրակի ծոցում, ապա մենք վստահ ենք, որ դա լաւագոյնն է. ամբողջ օրը կռւել կանենք և մեր դիրքերը մինչև լուսադէմը կը մնան։ Անդրանիկի հրամանին տակ կռւիլը խաղ ու պար է»...

Այդ և ուրիշ կարգ մը առաւելութիւններու շնորհիւ, Անդրանիկի անձնական հմայքը հետզհետէ շեշտուեցաւ. նա նուաճեց ամենալայն ժողովրդականութիւն Տարօնոյ մէջ, ուր սակայն քաջութեամբ իրմէ ետ չէին մնար ուրիշ դէմքեր, ինչպէս Գէորգ Չաւուշը, Սպաղանաց Մակարը, ապա նոյն ինքը Մուրատը... Այդ հոյակապ Չաւուշը, որ արիութեան ու համեստութեան կատարելատիպ մըն էր և իր կեանքը՝ խոլ արկածներու շարան մը... Այդ անհարկու Մակարը, որու ձայնի որոտներուն ունկնդիր էր ամբողջ «Սասնայ աշխարհը» և այդ միւս, անելի խոնարհ, հարիւրաւոր կտրիճները, որոնք 1894էն մինչև Սասնոյ մեծ ապստամբութիւնը (1903—1904) ու անկէ յետոյ երկար տարիներ լեցուցեր են Դաշնակցութեան շարքերը, մաս մը հին ռազմիկներ, մեծաւ մասամբ նորընծաներ, վերամկրտուած Հրայրի, Ջաւուշի և այլ հին մարտիկներու գաղափարային աւազանին մէջ— Շէնքեցի Մանուկը, Ղազարն ու Ջօլօն, Մշեցի Տիգրանը, Եզօն ու Կրպօն, Ոսրուփայ Արթինը, Դալէն ու Ցակօն, Ախօն

---

*) Մենք մարդկային լեգէոնն ենք սրբազան,
Որ կը կռուի և երբեք չի մեռնիր։

ու Մկրօն, Մօսոն ու Աճօն, Կայծակ-Վաղարշակը, Կոտոյի Հաճին, Առիւծ Աւագը, Ալբանաց Արամը, Ախչանի Թուրէնը, Սուլուխցի Սերոբը— վարդ-Սերոբը, որ ամենէն արտայայտ կերպով ունեցաւ իր երկու կորիւններուն հետ և ամենէն ցնցող նահատակութիւնը— Խնձորեկի Նազօն, որ Սերոբի վրէժը լուծելու համար, գիշեր-ցերեկ գայլի պէս ժուռ կուգար անտառներուն մէջ և կը շանթահարէր իր ձեռքն ընկած քիւրդերն ու հայ դաւաճանները— Մաշադի Աւետիսը, Ասօն ու Ֆարհատը, Ալվարինցի Վարդանը, Քեաւթառ Արշակը, Մոտկանցի Սիմոնը, Աշոտն ու Միսօն, Սմբատն ու Խօսօն, Նշանն ու Վարդանը, Սեդրակն ու Սարօն, Զալումաթն ու Աստուր, Բաղէշցի Մուշեղը, Թաշօն ու Ակէն, Ցրոնքցի Մուրատը, Էլօն ու Միկօն, Գեալուցի Ղազարը, Ճահուտի Բարսեղը, Ջնգօն ու Սէյդօն, Բալաբեխ Կարապետը, Գոմսի Կորիւնը, Ճարտար Յակոբը, Երկար Բարսեղը, Ֆրանկ Սահակը, Ջրիկ Համբարձումը, Քեռի Ղազարը, Բաղդավայ Յովոն, Սոխտարայ Տիրանը, Մեզրի Սիսակը, Ցխավայ Արութը, Ախրանի Հայկը, Խօսօն ու Ասօն, Գոմերի Յովիկը և Տէր Սարգիսը, Բեղարցի Գեւոն, Կարինու Մկրտիչը, Մօկունաց Դաւօն, Տէտէվանաց Վարդանը, Բերդակի Ներսօն, Վարդենիսի Մարտիրոս, Դրմերդու Յովհանը, Ալիպըշրունի Անդրանիկը, Առաուցի Հրաչը, Դարէցի Արշակը, Բաղառլուի Ղազարը, Մխիթարայ Օհանը, Զոյլայ Արթինը, Փոթիկեան Արամը, Զաթօ և Փուրթօ, Զիթենաց Ըզօ, Ալիչանցի Մխիթար, Դուրանու Քեռին, Մշեցի Մուշօ, Սէմալայ Կրպօ և այլն և այլն։

Քանի՜ քանիսը կան, որոնց գործերը չեն իսկ յիշատակուած մեր յեղափոխական գրականութեան մէջ։ Քանի՜ քանիսը՝ որոնց անունները անգամ մոռցուած են յաւէտ... Շրջող, լեռնական տիպարներ՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրին կեանքը դիւցազներգութիւն մըն է և վախճանը՝ զարհուրանք մը։ Երբեք, անշուշտ, 2000ամեայ մեր պատմութեան մէջ չենք ունեցած այդքան առատ ցանք ժողովրդական ճշմարիտ հերոսներու...

Մեզմէ քանի՞ոք կը ճանչնան Շէնքեցի Մանուկը, հայ մեծատան այդ ընաշխարհիկ զաւակը... Կարդացէ՛ք տակաւին, անոր հերոսական կարիէրի նկարագրութիւնը։ Ի՜նչ վեհ հոգի այդ գեղջուկ երիտասարդին մէջ, ի՜նչ գեղեցիկ նկարագիր։ Իր եղերական մահէն քանի մ'օր առաջ, երբ ինքն ալ մեր միւս տղաներուն պէս սոված, տանջահար պառկեր էր Հարսնգոմերի ծառերուն տակ, Թուրէն— ինքն ալ ղեկավար մեր ռազմիկ ումբերուն— հետաքրքրութենէ մղուած՝ կը հարցնէ Մանուկին. «Ա՛յ մարդ, դու ինչո՞ւ ֆէզայի եղած ես, ինչո՞ւ համար կը տանջւիս»։ «Գարո՛ն, կը պատասխանէ, ռամը (թուրքը) զուլում էր»։

— «Լաւ, եթէ ռամը զուլում է, քեզի՞ ինչ. ձեր տունը հարուստ է... դուք ազատ էիք այդ զուլումից»։

— Ճիշտ կ'ըսես, պարոն, մենք աշխր էինք, ումեղ, հարուստ էինք

և ենք։ Այդ իսկ պատճառով մենք ամենէն շատ պէտք է չարչարուինք... Երբ Մարաթուկ կամ Ս. Կարապետ ուխտի գնան, մատաղացուի համար չեն ընտրեր քոսոտ այծերին, անընդունելի է սուրբին համար. միշտ պէտք է ընտրել զօշ ու զլաւ խոյերին՝ ուխտի նպատակին հասնելու համար... Մեր աստուածը Հայոց ազատութիւնն է. աշխր և հարուստ հայերը ամենէն առաջ պէտք է մատուցին այդ զոհարանին։

— Լաւ, բայց մատաղցու խոյը գոնէ մի բան կը ստանայ. նախ, լաւ կը կերակրեն, կը շոյեն ամենքը... և ճակատն ալ կը ներկեն... Դուն այդ հաճոյքներէն ալ զրկուած ես, փորդ անօթի, քալերն ալ կը հալածեն քեզ, յաճախ քո մօտիկներդ. նշան ալ չկայ վրադ, միշտ հասարակ զինուոր ես, ինձի նման պարոն ալ չես ճանաչւի։

Եւ Մանուկ կը պատասխանէ.

— Է՜հ, զատարկ բաներ են դրանք. թէ որ ամենքիս վերջը մի գերեզման է, մի տաք կուրշուն (գնդակ), աշխարհի վարձքը անմիտ բան է»...

Ո՜րպիսի չքնաղ փիլիսոփայութիւն այլասիրութեան և անվերապահ անձնուրացութեան...

Վարդագոյն վէպ մը չէր, անշուշտ, ֆէզայիներու ներքին կեանքը, քիչ-շատ խաղաղ օրերուն... Չենք ուզեր բնաւ իդէալացնել— անգամ այդ շրջանի անձնուրացները։ Համերաշխութիւնը միշտ կատարեալ չէր ազատութեան բանակին մէջ։ Մարդիկ էին— և հայ մարդիկ— իրենց նախնական բարքերով ու կիրքերով, իրենց կոպիտ նախապաշարումներով, որոնք ստէպ երկպառակութիւններ կը ծնէին... Ո՞ւր չեն եղեր նման բարքեր— փառասիրութիւն, ցուցամոլութիւն, իշխելու տենչ, նախանձ ու քէն, դաւ ու ստորանք— ո՞ր երկրի մէջ յեղափոխութեան ու ազատութեան անունով չեն ներուիր նոյն իսկ ամենածանր յանցանքներ... Մեր ամենէն հոյակապ ռազմիկներն անգամ ունեցեր են թերացումներ ու սայթաքումներ և առատօրէն տուեր են հայ նահապետական կենցաղի պահանջներուն, հայ բարքերու զոհերութեան։

Գէորգ Չաւուշի հօրեղբայրը կը սիրահարուի Ազրիկցի աղջկայ մը վրայ։ Եւ օր մը Փասնք գաւառի Մկրէնք գիւղէն կուղեւորուի դէպի Սասուն՝ աղջիկը փախցնելու համար։ Հասար կընկնի և կը ձերբակալուին երկու «յանցաւորները» մերոնց ձեռքով ու կը բերուին Սերոբի մօտ, իբրև յեղափոխական առաջնորդի՝ դատուելու համար։ Սերոբ պատասխանատուութեան կը կոչէ նոյնինքը Գէորգ Չաւուշը և ժողովուրդին առջև կը նախատէ զայն. «Ինչպէ՞ս կը լինի, որ դու ամենահին զինուորը այս երկրին, թոյլ կուտաս, որ հօրեղբայրդ կնիկ փախցնէ Սասնոյ աշխարհէն»։ Եւ Գէորգ կը պատասխանէ.

— Դու մեծն ես այս երկրի, դատ ու դատաստան քո ձեռքին. ինչպէս կուզես, արա։

Բայց Սերոբ բարկացած կը շարունակէ իր նախատինքը. «Գէորգ, Փանոս, ասլան, ինչպէ՞ս համարձակիր զալ այստեղ և Սասունէն աղջիկ փախցնել, եթէ խորհուրդ տուած չլինէր քեզմէ։ Եթէ դատ ու դատաստան իմ ձեռքն է, ես կըսեմ քեզ. գնա՛ ու դատէ»...

Գէորգ, առանց պատասխանի, դուրս ելլէ, շտապ քայլերով կերթայ դէպի այն տունը, ուր բանտարկուած էին հօրեղբայրն ու կինը և առանց խօսք մ'իսկ ըսելու, հրացանը կուզզէ հօրեղբօր կուրծքին ու մէկ հարուածով գետին կը գլորէ։ Ուրիշ գնդակ մ'ալ կուտայ տարաբախտ կնկան ճակտին և հրացանը վիզը ձգելով, կը հեռանայ դէպի Հարսնգոմերի բլուրները՝ ողբալու համար իր սիրելի ու անմեղ հօրեղբօր մահը...

Այս տխուր դէպքը և Սերոբի վարմունքը խոր դժգոհութիւն յարուցին ֆէտայիներու մէկ մասին մէջ, ոմանք ըմբոստացան առաջնորդին դէմ, ձգտեցին վարկաբեկ ընել զայն, և Սերոբ, ներքին համերաշխութիւնը վերահաստատելու համար, որոշեց հեռացնել հակառակորդ ուժերը ու պահել միայն իրեն համակիր ֆէտայիները։ Այդ իսկ նպատակով զինաթափ ըրաւ Անդրանիկը և անոր խումբ մը զինուորները՝ զանոնք յարմար ատեն արտասահման ղրկելու համար։

Ո՛չ, սուրբեր ու հրեշտակներ չէին ջան-ֆէտաները և դրախտավայր հովուերգութիւն մը չէր անոնց կեանքը (չէ եղած այդպէս և ոչ մի ուրիշ տեղ) և խաղաղ օրերուն ատեն նոյն իսկ դժգոհութիւն ու գանգատներ կը յարուցանէին ժողովուրդի մէջ։ Բայց բոլոր մարդկային թերութիւններով հանդերձ՝ անոնք դարձեալ պաշտելի էին ժողովուրդին համար, թէկուզ միայն այն պատճառով, որ անձնուրացի, ուխտեալի կոչումն ունէին, ամէնքը կանխօրէն զոհաբերուած ժողովրդական դատին, ամէնքը պատրաստ նետուելու արիւնի ու կրակի մէջ, ամէնքը գիտակից թեկնածուներ վաղաժամ, անխուսափելի մահուան...

Եւ ի՜նչ դաժան, ողբերգական դպրոց մը... Գիւղի պարզ, անուս մարդիկ— անոնք գիտէին իրենց անազատ միջավայրի դժնդակ պայմաններում, ինքնակրթութեամբ, խոլ արկածներու ճամբուն վրա, սորվիլ կռուի արուեստը, այն բոլոր ռազմական յատկութիւններն ու հնարքները, որոնք կը վաստկուին բարձր ազգերու մօտ, տարիներով, ակադեմիական և զինուորական վարժարաններուն մէջ։ Ի՜նչ դիւթական ոյժ մըն էր հայրենիքի և ազատութեան սէրը, որ անգրագէտ գեղջուկներուն մէջ կը մշակէր այդքան բարձր առաքինութիւններ,— այդ անտրտունջ հնազանդութիւնը հեղինակաւոր ընկերներու, զինակիցներու հանդէպ, այդ

խոր յարգանքը դէպի առաջնորդը, դէպի Կուսակցութիւնն ու հաւաքական գործը...

Հսկայ Մակարը, որ վերը Աստուած կը ճանչնար, վարը՝ Յեղափոխական Կազմակերպութիւնը և որու համար զէնքէ զրկուիլը մեծագոյնն էր անարգանքներէն, թոյլ կուտայ սակայն— մանկական խոնարհութեամբ և մանուկի պէս հեկեկալով— որ Կուսակցութեան լիազօրը իբրև պատիժ, իր մէկ պարտազանցութեան համար, հանդիսաւոր կերպով զինաթափ ընէ զինքը։

Տեսարանը այնքան յուզիչ է, որ կարժէ նկարագրել փոքր ինչ մանրամասնօրէն։ 1904ի փոթորկալից դէպքերէն ու հալածանքներէն յետոյ, տագնապ կապրէր ֆէտայիներու փոքրիկ բանակը։ Երկպառակութիւն կար շարքերուն մէջ։ Հրայրի, Վահանի սպանութենէն և Անդրանիկի ու խումբի հեռանալէն վերջ, Գէորգ Չաւուշ ճանչցուած էր որպէս ղեկավար, հրամանատար։ Բայց դժգոհութիւն կար անոր դէմ։ Սկսեր էր պակսիլ աւանդական հնազանդութիւնը մեծաւորի հանդէպ։ Փչացեր էին մասնաւորապէս Մակարի և Գէորգի յարաբերութիւնները։ Առաջնակարգ ֆէտայիներէն՝ Շէնիկցի Ղազարն ու Մանուկը, Զօլօն ու Գալեն, որ Գէորգի հին ընկերներն էին, չէին կատարեր այլ ևս անոր հրամանները և կը թեքէին Մակարի կողմը։ Վէճը հետզհետէ կը բորբոքէր Գէորգի ու Մակարի միջեւ։ Կային սկզբունքի և անձի հակառակութիւններ։ Հինաւուրց, ականաւոր ֆէտային— Սպարապետ Մակարը— որ իշխան մըն էր և խիստ ազդեցիկ սասունցիներու մէջ, գրեթէ ըմբոստ էր Գէորգի հանդէպ և ամէնուրեք կը քննադատէր անոր գործերը։ Միամիտ, անուս, նեղ աշխարհայեացքի տէր, մարդը կապրէր ֆէտայիի հին աւանդութիւններով. չէր հանդուրժեր, որ Գէորգը շատ մը քայլեր կընէր առանց իր խորհուրդին։ Կը պահանջէր, որ ինք միշտ շարժի ընկերներուն հետ համախորհուրդ։ Կը դժգոհէր նաև, թէ Գէորգ դուրս ելած էր կուսակցական աւանդութիւններէն և ամուսնացած էր հակառակ ընկերներու որոշման։ Չէ՞ որ ժամանակին Գէորգ ինքը հակառակեր էր Սերոբին, որ ընտանիքով ֆէտայութիւն կընէր... Այժմ ինքը նոյնը կընէր։ Այդպիսի մէկը չէր կարող ղեկավար լինել, ըստ Մակարի։ Վերջապէս Գէորգ անզգոյշ էր, յաճախ ձիով կը պտտէր— մինչ ֆէտային ոտքով շրջելու է, անվտանգ մնալու համար— ապա Գէորգ շատ կը հաւատար քիւրդ բէկերուն և այլն և այլն։ Այդ բոլորի դէմ կը բողոքէր Մակար և անոր քննադատութիւններուն մէջ կար ճշմարտութեան բաժին մը։ Կար և կիրք ու չափազանցութիւն։

Այսպէս թէ այնպէս, վէճը բաւական սուր կերպարանք առեր էր և դէշ կազդէր ժողովուրդի վրա, մինչ թշնամին կուրախանար։ Պէտք էր լուծել այդ վէճը և վերականգնել կարգապահութիւնը։ Եւ ահա հաւաքուած

էն Ղըզըլաղաճի անտառին մէջ շուրջ 30 ֆէտայիներ և 40ի մօտ ծրառեալ գիւղացիներ։ Տանը էր կուսակցութեան լիազօրի պաշտօնը, զոր բատանձնէր էր նորեկ Թուրքէն Թաղուհը, որ ինքը խօսի.

— «Իմ դրութիւնս շատ ծանր էր. առջեւս կանգնած էն մարդիկ, որոնք իրենց անցեալով կարող էին զիս իրենց գրպանը կախել և իրենց բռնութեամբ ու ազդեցութեամբ մղումներով բարձր էին ինծմէ։ Հրաժարիլ միջամտութենէ, պիտի նշանակէր ծածկել վէրքերը և խարազանել, ինչպէս նաև ցոյց տալ իմ թուլութիւնը… Ֆէտայիները որքան որ կը սիրեն իրենց մեծաւորը, նոյնքան և կը սոսկան անկէ։ Անոնք գիտեն, որ մեծաւորը կը սիրէ զիրենք, բայց դաժան, անողոք է իր հրամանը չկատարողին հանդէպ։ Մանաւանդ վտանգի ժամանակ խմբապետը խիստ կոպիտ է ու անողոք. ան կը պահանջէ առանց վարանման իր հրամանին անսաստագը։ Ծայր աստիճանի բռնութիւնը և ծայր աստիճանի հաւատարմութիւնը իրարու հետ խառնուած ներդաշնակութիւն են առեղծած ֆէտայիներու բնաւորութեան մէջ…

«Որոշեցի միջամտել… և գործել կտրուկ ու վճռական, եթէ նոյն իսկ կորցուցութիւններս ալ ըլլային… Կը զգայի, որ Մակարի ու Գէորգի վէճին լուծումէն կախուած էր շատ բան… Չեմ յիշեր ինչքան երկար խօսեցայ… ահա եզրակացութիւնս. «Երբ դուք բոլորդ կը տեսնէք, թէ այս երկպառակութենէն կը վնասուի ֆէտայական կեանքը, որմէ կը տուժէ միութիւնը և ժողովուրդի հաւատը դէպի ֆէտային… Ասոր այս բոլորի պատճառ Սպաղանաց Մակարը պիտի պատժուի զինուորական կարգով, իբր ըմբոստ իր զինուորին հանդէպ… Ու դառնալով Մակարին, կէս շոյանքով, կէս սպառնական ըսի. «Թէ որ դուն Մակարն ես Սպաղանաց, որ քանի տարիէ ասկէ զէնք է շալկած, թէ որ դուն ես Նախանձախնդիր ֆէտայիի պատւին ու կարգապահութեան, ապա իբր օրինակ, դուն իսկ քու ձեռքովդ պիտի պատժուիս, ուստի քանդի՛ր զէնքերդ ու ինծ յանձնէ»։

«Եթէ ճիշտ է, որ վագրին ու առիւծին երգն ու նուագը կը զարկեն, ապա ֆէտային ալ կընկճի գեղեցիկ խօսքերէ, անդարձ վճռի ձեւով արտասանուած։ Սպաղանաց Մակար քարի է կանգնած. անոր հոյակապ հասակն ու կեցուածքը պատկեր մըն է շքեղ անտառի լռութեան մէջ… Դեղուխը խոժոր, սպիտակով պատած… աչքերը մեծ մեծ, արիւնով լեցուած. վիշտ ու կատաղութիւն մրցման են եկած, շրթունքները դեղնած կը դողան։ Բայց լուռ է Մակար։ Անձայն ձեռքերը կը տանի կողքին և կը քանդէ իր ատրճանակը, սպիտակ խենչալը, մաուզեր հրացանը՝ Դուրգէնի յիշատակ, իր պատրոնդաշները տասնեակ տարիներ պատւով պահպանած. կը համբուրէ զանոնք մէկիկ-մէկիկ և յանդիմանական նայուածքով կը բերէ կը թափէ առաջս։ Սպաղանաց Մակար զինաթափ է եղած։ Ով որ

ֆէտայի եղած է, ա՛ն կը հասկնայ թէ ինչ կը նշանակէ զինաթափ ըլլալ. ատ ամենաբարձր ու դաժան վճիռն է, աւելի ծանր քան մահը։

«Բոլորս ալ, Գէորգ Չաւուշն ալ, խորապէս զգացուած էինք… Դառնալով դէպի Մակարը և անոր կողմնակից ընկերները, ըսի.— «Քանի որ, Մակար, դուն բարձր պահեցիր և կատարեցիր յեղափոխութեան ու ազգի հրամանը, այժմ նոյն պատիժը պէտք է լինի միւս զինուորներու վերաբերմամբ, յանուն արդարութեան»։ Շէնքի Ղազար և Հաճկանցի Արթին իրենք իրենց զինաթափ եղան։ Իսկ Շէնքցի Մանուկ, որպէս կատաղած վագր, ամուր բռնած իր հրացանը, հեծկլտալով ձայնով կ'աղերսէ. «Զէնքս չեմ տար. գնդակ մը տուր իմ ճակատիս. դուն իմ պատւի հետ հօ՞րի կը խաղաս»։ Սպաղանաց Մակարը աչքերը կը յառէ Մանուկի վրայ. յանկարծ հրացան մը կը վերցնէ մօտի ընկերէն և կը մօտենայ հպարտ Մանուկին. կոնդակով հարուած մը կ'իջեցնէ թիկունքին և հրացանը խլելով կը բերէ կը դնէ առջևս։ Այնուհետև, քաշուելով ծառերու տակ, վիրաւոր եղնիկի նման, հոնդուր-հոնդուր արտասուք կը թափէ. իր զինուորներուն գլուխները իր կուրծքին քաշած։

«Տեսարանը խիստ յուզիչ է։ Կարապետ և Գէորգ Չաւուշ, որ այլ ևս չդիմանալով, կը մօտենան Մակարին ու անոր վիզէն փաթթուած, միասին կուլան… Այդ դէպքը բոլոր ֆէտայիները միացուց, մէկ հոգի դարձուց։ Բոլորն ալ գուրգուրանքով իրարու փարեցան… Մէկ ժամ յետոյ, Գէորգն է, որ կը պահանջէ.

— «Եղածն եղած է, պատիժը բաւ է, զէնքերը դարձուր… վճռեցաւ որ Մակար երկու օր առանց խենչալի անցնէ, միւսները երկու շաբաթ, իսկ Մանուկ ամբողջ մէկ ամիս ծպտեալ պիտի մնայ»…

Ու քանի՛ քանիսը Մակարի նման…

Բալաբեխ Կարապետը իր հայ քրիստոնէի կրօնքին հետ ունի գերագոյն պաշտամունք մը— Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշը և անոր կնիքը, որոնց առջև միասին երկիւղածութեամբ կը ծնրադրէ այդ ահարկու մարդը և որոնց համար ամէն վայրկեան պատրաստ է իր կեանքը տալու։

Բալաբեխ Կարապետը, մոլեռանդ հաւատացող, կը պաշտէր նաև Սերոբի գլուխը, որով կ'երդնուր, ինչպէս և «Սուրբ Դաշնակցութեան» անունով։

Բալաբեխ Կարապետը՝ բռնակալ, դաժան բնաւորութեամբ՝ չէր հանդուրժեր որևէ ընդդիմութեան ու փոփոխութեան Դաշնակցութեան ծրագրին մէջ, սրբապղծութիւն կը համարէր այն և կատաղօրէն կը մրցանար մեղանչողներուն դէմ։ Երբ 1905ին հրապարակ նետուեցաւ «Կովկասեան Նախագիծը» և Կարապետին հասկցուցին, թէ Կուսակցութեան ծրագիրը կը փոփոխուի, նա խորապէս յուզուեցաւ, հաւաքեց իրեն նման հաւա-

տացեալներ և պատրաստուեցաւ կախ յայտարարել «փրատանի հրմերուն», այսինքն ռուսահայ մտաւորականութեան դէմ, որ կը համարձակի փոփոխութեան ենթարկել «սուրբ կնիքն ու ծրագիրը»։ Եւ հաւաքուած զինուորներուն առջև, արճարանի անգանին վրա մատով շրջան մը գծելով— Դաշնակցութեան կնիքին նման— նա կըսէր. «Էդ ա Սերոբ փաշի ծրագիրը, էդ ա Դաշնակցութեան կնիք, էդ ա գրիչ, էդ ա խանչալ, էդ ա դրօշակ, էդ ա դաշնակցական ձեռք։ Որն որ փոխէ, գլուխնին պիտի թռնի, թէ որ էն էղնի գուճան Ռոսօ*)։

Բայց երբ Բալաբեխ, իբրև պատգամաւոր, կերթայ Թիֆլիս և տեսնր ցոյց կուտան Դաշնակցութեան կնիքը ու կը հասկցնեն, թէ ան փոփոխութեան չենթարկուիր, Կարապետ կը տեսնէ, որ կնիքը նոյնն է մնացեր Սերոբի օրերէն ի վեր, կը համբուրէ զայն, աչքին կը դնէ, գլխուն կը դնէ և մեղայ գալով Բիւրոյի առջև, կախ կը յայտարարէ Միհրանականներուն...

Օր մը Կարսի շրջանին մէջ Բալաբեխ Կարապետը բոլոր չէզոքները կը յայտարարէ դաւաճան, քանի որ չեն պատկանիր Սուրբ Դաշնակցութեան, իսկ միւս կուսակցութեանց անդամները կը յայտարարէ կրկնակ դաւաճաններ, մահապատժի արժանի։ Այդ քայլը պատճառ կը դառնայ, որ Կազմակերպութիւնը Կարսի շրջանէն հեռացնէ զինքը, զինաթափ ընելով։ Շատեր կը խորհէին, թէ կարելի չպիտի ըլլայ առանց արիւնհեղութեան զինաթափ ընել Կարապետը։ Բայց երբ Արամը Յակոբ Զիլինկիրեանի հետ կը ներկայանայ իրեն և ցոյց տալով Դաշնակցութեան կնիքը կը պահանջէ զինաթափ ըլլալ, կարել պեխերը զոր կը հիւսէր մինչև ծոծրակին վրայ և անմիջապէս Կարսէն մեկնիլ Բաթում. Բալաբեխ կը համակերպի։ Պահանջները մահապատժէ աւելի ծանր էին։ Սերոբն անգամ զինաթափ չէր ըրեր զինքը... Բայց հոն իր առջևն էր անողոք հրամանագիրը՝ Դաշնակցութեան կնիքը վրան... Բալաբեխ երեխայի պէս կուլայ, զէնքերը կը յանձնէ, պեխերը թոյլ կուտայ կարճել (ռուս իշխանութիւններու ուշադրութիւնը կը գրաւէր), կը հագնի իր չարքած եւրոպական շորերը և կը մեկնի Բաթում։

Տեսեր ենք ուրիշ բազմաթիւ զինուորներ նոյն Բալաբեխի մտայնութեամբ, որոնց համար Կազմակերպութեան խորհրդանիշները կրօնական ամենամոլեռանդ պաշտամունքի առարկայ էին— Թէքիրտաղցի Նեվրուզ, Մաթէոսը, Դաշնակցական Խէչօն և հարիւրաւոր Նեվրուզներ ու Խէչօներ, որոնց աչքին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գերագոյնն էր սրբութիւններէն և անոր դէմ եղած բոլոր արարքները՝ սրբապղծութիւն ու դաւաճանութիւն

*) Բիւրօ։

արժանի բուռն հակահարուածներու։ Իր ցաւոտ կողմերն ունի, անշուշտ, այդ կոյր, նախնական մոլեռանդութիւնը, բայց որքա՜ն մեծագործ է ան՝ զուլումի և կռուի օրերուն, երբ ազատութեան փաղանգը պէտք է շարժի զինուորական բանակի մը պէս, կուռ, պողպատէ կարգապահութեամբ։ Այդ դիսցիպլինը— զինուորական և միանգամայն գաղափարային— հայ մարտական կուսակցութեան փառքի տիտղոսներէն մէկն է յընթացս 40 երկար տարիներու, անոր անխաթար կենսունակութեան մեծագոյն երաշխիքներէն մէկը։

* * *

Քանի մը կռիւներ յիշատակեցինք արդէն, բայց անցանք հարիւրաւոր ուրիշներու վրայէն— ինքնապաշտպանութեան կռիւներու և տեռրորական գործողութիւններու— զոր գալոց ընդարձակ պատմութիւնը միայն պիտի արձանագրէ հանգամանօրէն։ Չենք կարող սակայն չյիշատակել մէկ երկուքն ալ։ Եւ նախ՝ վրէժի ահաւոր պոռթկումները Սերոբի և Գուրգէնի դահիճներուն դէմ։

Հայ բազմաթիւ մատնիչներ ու դաւաճաններ մորթուեցան անխընայ, վայրագօրէն, երբեմն ամբողջ ընտանիքներ խողխողուեցան... Յեղափոխութեան ճամբան, աւա՜ղ, չէ եղերած վարդի թուփերով— կրքի խոլ բռնկումներուն զոհաբերուած են յաճախ անմեղներ... Բայց հայկական փոխ-վրէժի գլխաւոր առարկան հայ դաւաճաններու կոտորածը չէր։ Կարուն դահիճը— աշիրեթապետ Խալիլը։ Նա էր, որ կտրեր էր Սերոբի գլուխը*) և ցցի հաներ Բաղէշի մէջ։ Նա էր, որ Սպաղանքը հիմնայատակ կործաներ էր և բազմաթիւ հայեր ջարդեր։ Նա՛ էր, որ իր հայաջինջ սխրագործութիւններու համար, արտակարգ պատիւներու արժանացեր էր Թուրք կառավարութեան մօտ և շքանշաններ ստացեր օսմանեան փադիշահէն։ Մուսա պէյի տիպարով գազան մըն էր, Սասնոյ քիւրդ ցեղապետներու մէջ գուցէ ամենէն վայրագը, որ իր ատելութիւնը հայոց դէմ կը գործադրէր զարհուրելի ձևերով՝ անգամ ծերերու, կիներու, մանուկներու դէմ։ Հայ եկեղեցական մըն է, որ կը նկարագրէ այդ արիւնարբու դահիճը— հանգուցեալ Զիլինկիրեան եպիսկոպոսը, որ այն ատեն Բաղէշի առաջնորդ էր և հետագային արձանագրեր է իր յուշագրքին մէջ ֆէդայիներու շարք մը գործերը, որոնք իրենց մանրամասներով ծանօթ էին ողջ Տարօնոյ հայութեան.

«Տեսնելու էր այդ քիւրդ գազանին ամբարտաւանումը, երբ սուլթանին չքա-

*) Իրեն գործակից էր Հիւսէյին աղան, նոյնպէս սպաննուած մարտիկներու ձեռքով։

Նշանը իր կուրծքին՝ շրջապատուած իր մարդիկով, կուգար Մուշ, կերթար դուրս և կը բազմէր միւթէսարրըֆին քով: Իր թեւաւոր և փէշաւոր հագուստին թափթփածութիւնը, իր խոշոր-խոշոր աչքերը արևէն անցած դէմքի մը խոռոչներուն մէջ, յեցուն առնլութեամբ և արիւնով, խոզի մազերուն պէս բուսնած իր պեխերը կաւելցնէին իր դէմքին վայրագ գիծերուն խստութիւնը... Հեծնալ և զինեալ մարդոց խումբով կապպատէր մինչև և կը յոխորտար, թէ ինքը վախցող մը չէր ֆէդայիններէն և կուզէր հանդիպիլ անոնց անգամ մը... Եւ իրօք օր մըն ալ հանդիպեցաւ...

1899ի աշնան երեկոյ մըն էր: Իմաց տրուած էր Անդրանիկին, թէ Խալիլ պիտի անցնէր Մուշի Խասգիւղէն դէպի Ս. Աղբերիկ երկարող կնճռոտ կիրճէն, որու խորքէն ամպամած կը սողոսկի հեռակիկի ճամբայ մը: Անդրանիկ սաստիկ կը տատանէր յօղացուէ: Հազիւ կը քալէր, կրթնելով իր զինուորներուն... Իշան ճամբու եզերք և բնութեան այնպիսի դիրքեր՝ իրարմէ հեռու՝ որոնք հովանաւորապէս կը տիրէին այդ ճամբուն, այնպէս որ կարելի չէր, որ անցորդ մը վրիպէր գնդակէ: Անդրանիկ և իր մարդիկ անտեսանելի էին ժայռերու և ծառերու ետև: Ամէն կողմ լռութիւն կը պատէր, խորունկ, ահաւոր խաղաղութիւն մը կը ծանրանար կիրճին մէջ:

Լսեցուեց ձիերու քայլուածքին դոփիւնը: Քիւրդ ցեղապետը իր ամենէն հուժկու 13—14 ձիաւորներով կը քալէր: Խալիլ հեծած էր գորշ գրաստի մը վրայ, գեղեցիկ էգ մը, զոր բռնի առած էր Սասնոյ Կոփ գիւղի ռէս Խըչօ Արէի ձեռքէն: Խօսակցելով կերթային և կը խօսէին ֆէդայիներու հանդիպելու հաւանականութեան վրայ, այնքան կասկածանքով, որ Խալիլ կը ջանար քաջալերել իր մարդիկը և կը յոխորտար, թէ ոչ ոք պիտի յանդգնէր իր դէմ ելլել... Խօսակցութիւնը բաւական բարձր ձայնով էր, բայց լեռնցիներու սովորութեան և յատակօրէն կը հասնէր Անդրանիկի խումբին: Խալիլի հեծելախումբը կամաց-կամաց կը հասնէր այն կէտերուն, ուր հայ ֆէդայիներ բռնած էին իրենց դիրքերը: Անդրանիկ տուաւ նշանը և ահա գնդակ մը*) սուր սուլելով յանկարծակիի բերաւ յոխորտացող ցեղապետը:

Գնդակները յաջորդեցին իրարու: Խառնշտկեցաւ Խալիլի հեծելախումբը նեղ ճամբու վրայ և խոյս տուաւ: Խալիլ ինկաւ ձիէն... Տղերքը վազեցին և ցեղապետը բերին Անդրանիկի առջև:

Խօսք տանք այժմ Անդրանիկին որ իր բնագրական յուշագրքին մէջ չէ մոռցած, ի հարկէ, այդ նշանաւոր դրուագը:

---

*) Սպասման Մակարն էր ճառուէն ճառս արձակողը— առանց ոեւէ պաշտպանութեան, տՀանծիւրէին խուսափեծուրը կը փոխար իր ձեռքով որսող սաՀարկու Տրոսականը:

— «Որչափ կարելի է, բոլ, պէտք է աշխատիլ ողջ բռնել, որպէս զի կրնանք հարցաքննել, թէ իր հայ լրտեսները որո՞նք են եղած մինչև հիմա... Ժամը 3½ն էր. Երկու հայու առաջնորդութեամբ, 15 ատենակ քալած, Խալիլի քեռորը կը տանէին հայերից հաւաքուած իւղ, բուղդուր, և այլն.. Երբ Խալիլը գիւղէն ճանապարհ պիտի ընկնի եղեր, ձին կը սկսի փէշոր ընել, մի ագռաւ ալ կը սկսի կռկռալ: Խալիլ կըսէ իր խուլամներուն. «Էսօր մեր առաջ փորձանք մը կայ, ձիս փէշոր կընէ, ագռաւն ալ կը կռկռայ»: Խուլամները կըսեն. «Աղա՛, ո՞վ պիտի ըլլայ առաջդ, երթանք»...

Մէյ մ՚ալ տեսանք՝ հեռուէն ձիու գլուխը երեւաց... Մի մի հատ ձիուն զարկինք... Բայց մը չանեց ձին ընկաւ: Խալիլի ոտքը մնաց ձիուն տակ, զինի մէջ: Նա մեզնից 400 քայլ հեռու էր: Վազեցինք, բռնեցինք Խալիլին: Նրան նստեցուցի և տուի Գալէի ձեռքը: Էդ ատեն ուզեցի խանչալովս զարնել, մոռցեր էի, որ պայմանաւորուած էինք հարցաքննութիւն ընելու: Մակար, Գեւորգ, Յարութիւն հեռուից պոռացին. «Բան պիտի հարցնենք, մի՛ զարնիր»: Սպասեցի մինչև էնոնց գալը:

Գեւորգ, Յարութիւն բռնեցին Խալիլի թեւերից, ես բռնած էի գլխու երկար մազերէն: Յարութիւն հարցուց (քրդերէն).

— Խալիլ դը րէժէն զո՞ւ է:

(Խալիլ որ կըսեն, դո՞ւն ես):

Խալիլ կը պատասխանէ.

— Հըյ հարիս ազըմ (այո՛, ես եմ):

— Սարը Սերոփ փաշա դու չարժէքը, դու խար խեստար քը:

(Սերոբ փաշայի գլուխը դո՞ւն կտրեցիր):

— Դո՞ւն էիր, որ Սպաղանք քանդեցիր...

Խալիլ ձայն չէր հաներ, պատասխան չէր տար:

— Ովքե՞ր էին հայ լրտեսներդ: Նա միայն կրցաւ ըսել.

— Բառը, բառը, իշխուլումը թամամ բըր:

(Բաւ է, բաւ է, ալ գործս լմնցած է):

Գեւորգ, Յարութիւն երկու կողմից զարկին երկու խանչալ, ես կտրեցի գլուխը, որովհետև կը շտապէինք, հաւարը հասնելու էր:

Խալիլը վիզը կախած ունէր մի համայիլ՝ կախարդական բան, որպէսզի գնդակը չբռնէ իրեն... Վրան ունէր սուլթանէն տրուած պատուանշանը, որ այժմ Դրօշակի խմբագրատանն է»...

Այդ սպանութեան համար ամբողջ Սասունի և Դաշտի ժողովուրդը ուրախութեան մէջ էր...

Իսկ Ջիլինկիրեան սրբազանը կը գրէ.

«Հայակեր քիւրտին գլխատումը ափիբերան բրաւ Մշոյ թուրք կառավարութիւնը և պահ մը խաղաղութիւն բերաւ խռովանդամ Սասունին։

***

Պատմենք այժմ համառօտակի ֆէդայական մի այլ դրամա, որը թատերաբեմն էր Հայոց հինաւուրց վանքերէն մէկը և որն ունեցաւ իր արձագանգները նաև Եւրոպայում։ Հայ անձնուրացներու յուսահատական թռիչքներէն մէկն էր, ծնունդ անել, դժոխային կացութեան մը։

Սասնոյ շուրջը կը խտանային հետզհետէ շարունակակ ամպերը։ Հայոց դիմադրութեան միջնաբերդը խորտակելու համար կառավարութիւնը կը ջանար խապառ մեկուսացնել զայն հայ աշխարհէն, կտրել զայն Մշոյ դաշտէն։

1901թ. աշունն է։ Թուրք զօրքերը և մուհաճիրները գրաւեր են Դաշտի բազմաթիւ հայ գիւղեր, ալան-թալանի կենթարկեն ժողովուրդը. անդի կունենան սանձարձակ բռնութիւններ, սպանութիւնները համաճարակի բնոյթ կը ստանան։ Ռուս հիւպատոս Ոււմանսկի, գիշակեր թռչունի նման կը շրջի ամէն կողմ և կը ջանայ յուսահատ հայութիւնը օրթոտոքսութեան գիրկը նետել։

Այդ օրերուն մեր ատամիկներու մէկ մասը հաւաքուած Մուշ քաղաքին մէջ, ելք կը փնտրեն ծանր կացութենէն։ Կառոյի Հաջին, որ շատ չէր սիրուած իր քանի մը թերութիւններու պատճառով, բայց որ մեր քաջ անձնուէր գործիչներէն էր, խելօք, յանդուգն ճարպիկ, կառաջարկէ քանի մը խիզախ ծրագիրներ։ Մէկը, որ ընդհանուր հաւանութիւն գտաւ, հետեւեալն է.— Յեղափոխականները կորոշեն՝ պաշարուիլ Առաքելոց վանքին մէջ և, պաշտպանուելով անոր բերդանման պարիսպներու ետեւ, կռիւ մղել երկար ատեն։ Այդ միջոցով յոյս ունէին սթափեցնել ժողովուրդը, սիրտ տալ անոր, որ հրաժարի կրօնափոխ ըլլալու գաղափարէն։ Կը խորհէին նաև, թէ դէպքը աղմուկ պիտի հանէր Եւրոպայի մէջ և ատոր հետեւանքով թուրք կառավարութիւնը կրնար մեղմել իր հալածանքը։

«Ժողովուրդը յուսահատած, օրթոտոքսութեան դիմած է։ Զօրս կողմերնիս մաանիշով լեցուած։ Փոխանակ երթալու Դաշտ մեռնելու, հոս կը մնանք (վանքին մէջ), կը կռուինք ու կը մեռնինք»... Այսպէս կը գրէ Անդրանիկ իր յուշերուն մէջ։

Բաւականաչափ զէնք ու ռազմամթերքով ֆէդայիները կամրանան վանքի մէջ։ Շուրջ 60 հոգի՝ ֆէդայի, շալակաւոր և այլն։ Անկէ զատ՝ միաբանները և 40—50 որբ երեխաներ։ Վանքի ամուր դռները կը գոցուին և դիրքերը կը բաժնուին։ Գլխաւոր ղեկավարը Անդրանիկն է, անոր

հետ է Գէորգ Չաւուշ։ Զօրքերը կուգան շուտով, վանքը կը պաշարուի։ Մերինները գնդակներու տարափ կը տեղան և թշնամին կը ստիպուի փոքր ինչ յետ քաշուիլ, վանքի հաստ պատերէն հեռու։ Եւ կը սկսին բանակցութիւնները կողմերու միջեւ... Տեսարանը կը յիշեցնէ Բանկ Օտոմանի գրաւումը։ Միջնորդը՝ վանահայրն է, Յովհաննէս վարդապետ, որ կը բերէ մերիններուն Մուշի միւթեսարիֆի սպառնագին նամակները։ Ըլդըզը շարունակ անցուդարձին իրազեկ էր և կը տեղար իր հեռագրական հրամանները։ Ի վերջոյ, սուլթանական բանագնացները եկան մերիններու պահանջմամբ պաշտօնապէս խօսելու և ընդունեցան վանքին մէջ։ Թուրք կառավարութիւնը կը պահանջէր ֆէդայիներէ անձնատուր լինել։ Անդրանիկ կը պատասխանէ.

— Երբ Մայիսեան ծրագրի ռէֆորմները երկրի մէջ մտնեն, մենք այն ատեն էստեղից դուրս կը գանք... Գիտցէք, որ վեց ամիս կռուելու ույժ ունիմ։ Եթէ կուզէք, թնդանօթ բերէք զարկէք։ Մինչև ձեր ներս գալը ձեզնէ հազարաւորներ կը սպանուին, ապա միայն կրնաք մեզ յաղթել։ Իսկ մենք որ օրը որ հրացան առեր ենք, այն օրէն գիտցեր ենք մեր մեռնիլը։ Այսչափ տարի դուք լսա՞ծ էք քիւրդ մը, կարաւան մը թալնելնիս կամ փոստ մը զարնելնիս (բսին՝ չէ)։ Լսա՞ծ էք անմեղ քիւրդ մը կամ թուրք մը սպաննելնիս։ Էն մարդը, որ մեզի վնաս կը հասցնէ, քառսուն տարի ալ անցնի, մեր վրէժը կառնենք։ Եթէ մենք ինքներս չկրնանք վրէժնիս առնել, մեզմէ յետոյ եկող շատ ֆէդայիները կառնեն իրենց ընկերներու վրէժը»*)

Մայիսեան ծրագրի ռէֆորմներէն զատ՝ ֆէդայիները առաջարկեցին սուլթանի կառավարութեանը շարք մը գործնական պահանջներ, դիւրաւ իրագործելի.

— Ազատ արձակել քաղաքական բանտարկեալները։ Պատժել Սպաղանքի և այլ քանի մը վայրերու աւերողներն ու կոտորողները և հատուցում տալ վնասուած գիւղերուն։ Եւ այլն։

Ըլդըզը, բնականաբար, խուլ ականջ բրաւ։ Սատրապական, ճարպահատաւ, հայոց պատրիարքարանի միջոցով առաջարկեց ֆէդայիներուն անձնատուր լինիլ, խոստանալով ներման արժանացնել զանոնք և գոհացում տալ անոնց պահանջներուն։ Մերինները, իրաւամբ կասկածելով, որ նենգ թշնամին, խարխափելով կուզէ միայն զիրենք ձերբակալել, կը սկսին միջոցներ ձեռք առնել՝ վանքէն անվտանգ դուրս ելնելու համար։ Ծանր վայրկեաններ էին։ Վիրաւոր զինուոր մը կար ներսը, մահամերձ վիճակի մէջ։ Ուրուփայ Յարութիւնն էր (Արթինը), մեր լաւագոյն հայդուկներէն

*) Անդրանիկ. Յուշեր։

մին, որ ժամանակցեր էր Գէորգ Չաւուշի բոլոր արկածներուն և սիրուած էր ամենքէն։ Դուրս ելնելու խիզախ ծրագրի իրագործումը այդ պատճառով կը ձգձգուէր։ Քսան օր արդէն անցեր էր պաշարումի օրէն։ Վերջացաւ դժբախտ Հայցուկի Հոգեվարքը։ Հողին յանձնեցին վանքի մէջ Արթինի դիակը և պատրաստուեցան քաշուելու դէպի ազատ լեռները, գիշերատեն, զօրքի շղթան կտրելով։ Հայոց Հերոսամարտի ամենէն դրամատիկ վայրկեաններէն է... Արիութիւնը միայն կռուելու մէջ չէ, այլ և ճարպիկօրէն խուսափելու թշնամու գերակշռող ուժերուն առջև— գրեթէ անխուսափելի մահուան վտանգով...

Պաշարման ճիշդ 21րդ գիշերը, նոյեմբերեան ձիւն ու բուքին կորոշեն դուրս ելնել վանքէն՝ խնդրելով միաբաններէն և որբերէն չհետևիլ իրենց։ Բայց նախքան դուրս գալը, կը հագնին եկեղեցու երկար ճերմակ շապիկներ։ (Ձիւնը իջած էր ամենուրեք, տղաք կը յուսային այդպիսով աննկատելի լինել պահակներուն)։

Հրամանատարը կուտայ պէտք եղած հրահանգները. տղաք կը բաժնուին խումբերու. յառաջապահ, յետնապահ և այլն։ Առջևէն՝ պիտի քալէին Հաճի և Բարսեղ։ Ետքը՝ Անդրանիկ, Գէորգ և ուրիշ քանի մը տղաներ։ Ամենէն ետքը՝ Վաղարշակ, Սարգիս։ Մաս մը կը ճամբուին այլ և այլ ուղղութիւններով ու կը պայմանաւորուին վերջը հաւաքուիլ բարձր դիրք ունեցող մարագի մը մէջ։

Եւ փոքրիկ վաշտը կը շարժի լուռ, անշշուկ։ Իբր թէ թուրք զինուորներ են... Ճամբուն կը հանդիպին առաջին թուրք պահակին, որ կը փորձէ կանգնեցնել տղաները, բայց վախէն լուռ կը մնայ։ Քամին ու բուքը կարգիլեն թուրքերուն լաւ հետևիլ ֆէդայիներու շարժումներուն։ Սակայն, երբ տղաք կը մօտենան նոր պահակներու, Դաւթի քարերուն մօտ, գաղտնիքը կը բացուի։ Զօրքը կը սկսի կրակել, գոռալ.

— Ղաչըրըյա՛ր, քաճ ֆիտայիլար, ղաչըրըյա՛ր։

Բայց արդէն ուշ էր։ Վանքի կռիւներու ընթացքին մենք կորսնցուցինք չորս ընկեր, իսկ թշնամին, ըստ Անդրանիկի, 12 զինուոր և 2 սպայ։ Բայց թուրքերու մեծ կորուստները յայտնուեցան դէպքէն յետոյ։

Զօրքերը տիֆով բռնուեցան, օրական 20—30 հոգի կը մեռնէին... Պոլսէն եկած բժիշկը քննեց, ըսաւ, որ շատերու թոքերն այրուած են։

Առաքելոց վանքի երեք շաբաթուան դիմադրութիւնը և հայդուկներու յաջող նահանջը սիրտ տուին ու նոր յոյսեր ներշնչեցին Դուրան—Բարձրաւանդակի ժողովուրդին։

* * *

Դաշնակցութեան փոքրիկ բանակը Սասնոյ մէջ կ'աճէր հետզհետէ։ Կազմակերպութեան գործին ուժեղ զարկ տուաւ Վահանը (Մանուէլեան), որ իբրև Կուսակցութեան լիազօր, եկաւ ստանձնելու գործերու ղեկը։ Անցեր էր Վանէն, տեսակցեր էր Վարդգէսին հետ, որ այն ատենները ղեկավարն էր Վասպուրականի ուժերուն։ Կատարուեր էր, Հրայրի մասնակցութեամբ, ընկերներու խորհրդակցութիւն մը Վասպուրականի և Տարօնի ուժերուն ապագայ գործունէութեան մասին. ապա Վահան կը մեկնի դէպի Սասուն, ուր յանուն Դաշնակցութեան կը հաստատէ տեսակ մը զինուորական դիկտատորութիւն։ Դիկտատորի կեցուածք մըն ալ ունէր, կը պահէր լեռներու մշուշին մէջ, խորհրդաւորութեամբ շրջապատուած, մատչելի միայն սակաւաթիւ պարագլուխներուն։ Արդէն իսկ պարզ լեռնականներու աչքին Կուսակցութեան գերագոյն ներկայացուցիչը խորհրդաւոր վեհութիւն ու կախարդանք մ'ունէր— և լաւ էր ատիկա, անհրաժեշտ էր զանգուածներու երևակայութեանը զարնելու, սրտին ու մտքին խօսելու, հաւատ ու կորով ներշնչելու և դէպի գործ մղելու համար...

Վահան, անշուշտ, Հրայր մը չէր. չունէր դէրվիշ-ագիտատորին ոչ խօսքին ուժը, ոչ ալ գրչին գեղեցկութիւնն ու հմայքը։ Բայց դուրսէն եկած մարգարէ մըն էր, Բիւրօի տարեկալ, հին, երախտաւոր գործիչ մը, բարեհամբոյր, հարթ ու հանդարտ բնաւորութեան տէր— և յաջողեցաւ կարճ միջոցում ուժեղ զարկ տալ ներքին համերաշխութեան, յարգանք ու հեղինակութիւն պարտադրել ֆէդայիներուն ու Սասնոյ ժողովուրդին։

Վահանի գալէն յետոյ, Հրայր ձգեց լեռնաշխարհը, իջաւ դաշտ և վերսկսաւ իր քարոզչական պտոյտները դէպի Ախլաթ, Բուլանըխ, Վարդօ, Խնուս և այլուր, զինուած իր հին ու անսասան գաղափարով— պատրաստել ժողովուրդը, մշակել տակաւին անգիտակից ու անտարբեր զանգուածները գալիք մեծ պայքարներու համար։ Երկրորդ Քրիստոս մըն էր ժողովուրդին համար. ցուպն առած, պարզ շինականի զգեստով, մէն մենակ կը շրջէր գիւղէ գիւղ և կը քարոզէր։ Կառավարութիւնը գիտէր այդ, կը փնտռէր այդ վտանգաւոր մարդը ամենուրեք. բայց ոչ ոք կը մատնէր զինքը, հակառակ չարչարանքներուն ու կաշառքի խոստումներուն։ Անգամ Ախլաթի յայտնի դաւաճանները, որ շատերը մատնած էին, չէին համարձակեր վատութիւն ընել այդ նոր մարգարէին։ Հայ ժողովուրդը կը պահէր զայն գուրգուրանքով իր ծոցին մէջ։

Յեղափոխական քարոզչութեան հետ, Հրայր կը զբաղէր նաև մշակութային գործերով, կը քաջալերէր ուսումը, վաճառականութիւնը, համայնական աշխատանքները, փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը։ Անոր

14—653

գործերէն են Դրդուռի տակ փուած Ջրհոր գիւղի ջուրն ու աղբիւրները։ Գիւղացիք կը տառապէին ջրի սակաւութենէն, ցանքերը կը փճանային։ Դաշնակցութեան քարոզիչ շինականներու համագործակցութեամբ ջուր բերել տուաւ և աղբիւր մը կառոյց, որ կը կոչուի «Արմենակի աղբիւր»։

Պէտք է լուսաւորել ժողովրդեան միտքը, արծարծել յեղափոխութեան գաղափարը. պէտք է պատրաստուիլ, հանդարտ ու յամառ աշխատանքով, ըստ կարելւոյն խուսափելով կռիւներէ, խնայելով ժողովուրդի ուժերը։ Որովհետև, կ'ըսէր, համբերելը, տոկալը նոյնքան անհրաժեշտ զէնքեր են, որքան հարկ եղած պարագային զէնքով կռուիլը և արիւն թափելը... Այս էր Հրայրի շատոնց որդեգրած տակտիկը։ Աւա՜ղ, միայն թշնամին չպիտի թոյլ տար յեղափոխականներուն՝ երկար տարիներ պատրաստուիլ, աճիլ ու զօրանալ...

Հրայրի տակտիկին համոզուած կողմնակից էր ինքը Դաշնակցութեան Նորեկ լիազօրը՝ Վահան Մանուէլեան։ Երկու առաջնորդները, թարգման բուն իսկ Կուսակցութեան տրամադրութիւններուն, ոչ միայն կը խորհէին, որ զանգուածը երկարատեւ պատրաստութեամբ միայն կարող է ընդունակ դառնալ կռուի, դիմադրութեան, այլ և կը գիտակցէին, որ սոսկ հայու ուժերը բաւական չէին՝ լուրջ, արդիւնաւոր ցնցումներ յառաջ բերելու բռնապետական կարգուսարքին մէջ և որ անհրաժեշտ է կրկէս բերել միւս ըմբոստ ցեղերն ևս։ Անոնց միտքը կանգ կառնէր, բնականաբար, քրդական որոշ ցեղերու վրա— և հայ-քրդական համաձայնութեան ծրագիրները երկար ատեն կը զբաղեցնէր Տարօնոյ մեր Կազմակերպութիւնը։

XII

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Բանակցութիւններ Ժընեւի մէջ (1895—96թ.).— Ապտիւռահման բէյ «Դրօշակ»ի խմբագրատունը.— Մերիններու աշխատանքը երկրին մէջ.— Քեռին՝ Տերսիմ.— Հրայր, Գէորգ, Վարդան վարդապետ.— Կապեր ցեղապետներուն հետ.— Իբրահիմ փաշա, Ղասըմ բէյ, Չէլեպ և այլն.— Ապարդիւն ճիգեր.—

Հին, ցաւոտ կնճիռ մը՝ որ իր երկար պատմութիւնն ունի և որ այստեղ չպիտի ըսենք։ Հակիրճ տողեր միայն։ Դաշնակցութիւնը, իր գոյութեան առաջին տարիներէն իսկ ճիգ ըրեր է մօտենալու մեր արիացեղ դրացիներուն և դեռ 1895—96 թուականներուն Բեդրխանի ժընեւաբնակ զաւակներէն մին, Ապտիւռահման բէյ մեր հրաւէրով, կուգար յաճախ «Դրօշակ»ի խմբագրատուն ու անդի կ'ունենային երկարատեւ զրոյցներ անոր և Ռոստոմի ու այլ ընկերներու միջև։ Բանակցութիւններ՝ աւա՜ղ, անօգուտ։ Կը յորդորէինք, որ մեր միջոցներով երկիր երթար, որպէս քարոզիչ... Ապարդիւն։ Միակ արդիւնքը այն քանի մը պաթեթիկ կոչերն են, որ Ապտիւռահման բէյ մեր խնդրանքով հրատարակեց «Դրօշակ»ի մէջ,— կոչեր՝ որ քիւրդ երեւելին, մեր միջոցով, կուղղէր իր հեռաւոր ազգակիցներուն, կը հրաւիրէր զանոնք ըմբոստացումի, կը յորդորէր համերաշխ ըլլալ հայերուն հետ, ճանչնալ բուն թշնամին, չենթարկուիլ Թուրք կառավարութեան դաւերուն, չմասնակցիլ հայերու կոտորածին։ Քիւրդ լեզուով ու արաբական տառերով՝ այդ կոչերը երկիր կը ճամբուէին և մերիններու ձեռքով կը տարածուէին քիւրդերու մէջ։

1896էն ի վեր, Երզնկացի Քեռին (Ռուբէն Շիշմանեան) հաստատուեցաւ իբրև Դաշնակցութեան առաքեալ, Տերսիմի մէջ, երկու-երեք տարի մղեց այնտեղ իր քարոզչութիւնը քիւրդերու մէջ, ձերբակալուեցաւ թուրքերու ձեռքով և կախաղանով պսակեց իր դժուարին առաքելութիւնը։ Այդ ձեռնարկն ևս— ամենէն նպաստաւոր նկատուած քրդական գետնին վրա— արդիւնք մը չտուաւ։

Ռուբէն Շիշմանեան ունէր արդէն յեղափոխական պատկառելի անցեալ մը. եղեր էր Դալուստ Արխանեանի խումբին մէջ, մասնակցեր էր

Հնտագային Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովին (1898թ.)։ Զերբակալուելէն յետոյ, Երզնկայի բանտը նետուեցաւ շղթայակապ և մնաց այնտեղ ամբողջ չորս տարի, մինչեւ իր եղերական վախճանը... 1903 Յունիս 10ին կախաղան բարձրացաւ 30 տարեկան հասակին մէջ։

Քիւրդ-հայկական մերձեցման աշխատանքը հետապնդուեցաւ և ուրիշ վայրերում։ Քանի՜ քանի անգամ մեր ընկերները Վասպուրականի, Տարօնի մէջ յուսահատ փորձեր ըրեր են դաշնակցելու այս կամ այն քիւրդ ցեղապետին հետ, աշխատելով կառավարութեան դէմ հանել քիւրդերը, կամ գէթ չէզոքացնել անոնց հայաջինջ ձգտումը... Որքա՜ն ճիգ թափեր են մեր Հրայրը և Գէորգ Չաւուշը։ Երկար տարիներ աշխատեր է այդ ուղղութեամբ Վարդան վարդապետը, որ կը գործէր նոյն Հրայրի հրահանգներով։ Մասնաւորապէս Գէորգ Չաւուշ մեծ հմայք ունէր քիւրդերու մէջ և անոր մահը պահ մը զագրեցուց բանակցութիւնները, զոր շարունակեց Ռուբէն 1907էն ի վեր։ Դաշնակցութիւնը կապեր ստեղծեց Դիարբեքիրի նահանգին քիւրդ Իբրահիմ փաշային հետ, նաև Փէնջանարցոց և Սլիվանի կիսանկախ ցեղերուն հետ, որոնք առատօրէն կաշառքներ կը ստանային Աբդուլ Համիդէն՝ հնազանդութեան մէջ պահելու համար։ Կապեր՝ նաև Սեւերիկի քիւրդ հզօր ցեղերուն հետ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին հայկական Բարձրաւանդակի աշիրէթներուն վրայ։ Մերինները նամակ ու ընծաներ կը ղրկէին ցեղապետին և անկէ ալ կը ստանային նամակ ու ընծաներ։ Այդ բոլորը, սակայն, լոկ պղատոնական համակրանք մըն էր, առանց ոեւէ գործնական հետևանքի։ Ընծաներու փոխանակութիւնը Գէորգ Չաւուշի հնարքներէն էր։

Սերտ կապեր հաստատեր էինք և Ղասըմ բէյի հետ (տխրահռչակ Մուսա բէյի եղբայրը), որ շատ ազդեցիկ էր իր շրջանի քիւրդերուն մէջ։ Ղասըմը յայտարարեր էր զինքը մեզի դաշնակից և անդամագրուեր էր «Դաշնակցութեան»։ Անոր հետ ևս մերինները կը փոխանակէին ընծաներ։ Կերթային ծածուկ անոր վրանը և խորհրդակցութիւններ կունենային։ Օր մըն ալ Ղասըմ բէյ փոխայցի կուգայ մեր ֆէտայիներու բանակը, 100ի չափ քիւրդ ու հայ զինուորներով և տեղի կունենայ խորհրդաւոր տեսակցութիւն մը Ղզըլաղաջի անտառին մէջ։ Երկու օր հիւր կը մնայ մերիններուն։ Ամէն տեղ արդէն տարածուեր էր մեր միութիւնը, «եղբայրութիւնը»... Գաղտնիք չէր, հարկաւ, և թուրք իշխանութիւններուն համար։ Եւ ահա Ղասըմի այդ դղրդագին փոխայցէն ետք, օր մը թուրք զօրքը կը շրջապատէ ու թնդանօթի կը բռնէ քիւրդ ցեղապետին բնակավայրը։ Վերջինը քանի մը տասնեակ ղոլամներով պահ մը կը դիմադրէ։ Բայց միայն իր ու ընտանիքի գլուխն ազատելու համար... Ապա կը

փախչի։ Բազմաթիւ քիւրդեր կը սպանուին այդ կռուին մէջ և անոնց հետ՝ քանի մը հայ ֆէտայիներ, որ օգներ էին իրենց «դաշնակցին»։

Այս դէպքերը տեղի կունենան 1907ին։ Ղասըմէն ալ յուսախաբ եղանք։ Եւ դարձեալ մերոնք չյուսահատեցան։ Հայ-քրդական եղբայրացման փորձերը շարունակուեցան։ Կազմակերպութիւնը ճիգ կընէր ամրապնդելու իր կապերը մի այլ աշիրէթի հետ (Խօրքէկալի, Դըմլիկ ցեղէն), որ ցեղակից էր Տերսիմի քիւրդերուն։ Աշիրեթի պետը հսկայ մըն էր, Ջէյնալ անունով, որ հայերէն ալ քիչ-շատ գրել-կարդալ գիտէր — սորվեր էր Խարբերդի հայկական դպրոցին մէջ։ Յեղափոխական մըն էր, ըմբոստ ընդդէմ կառավարութեան, ջերմ կուսակից հայ-քիւրդ եղբայրութեան և կը քարոզէր երկու ցեղերու խառն ամուսնութիւններ՝ միութիւնը աւելի սերտ դարձնելու համար (մերիններու մէջ ևս կար այդ գաղափարը)։

Թուրք կառավարութիւնը, ի վերջոյ, այդ դուռն ևս չէզոքացուց։ Սկըսաւ հալածել Ջէյնալը, իբրև հայերու դաշնակից։ Ապստամբ ցեղապետը փախստական եղաւ։ Հալածանքը անոր դէմ շարունակուեցաւ և Իթթիհատի օրով։ Ի վերջոյ, Ջէյնալ դաւադրութեամբ սպանուեցաւ (1908ի վերջերը, Բինգէօլի մէջ)։

Յարաբերութիւններ կը մշակէին և շարք մը ուրիշ ցեղերու հետ — Հասանանցի, Ջիբրանցի, Հայտարանցի և այլն։ Հայ-քրդական համերաշխութիւն ստեղծելու փորձեր ըրին մեր ընկերները նաև Վասպուրականի մէջ,— Արամ, Իշխան, Վ. Փափազեան, Վռամեան, Մալխաս և այլն։

Երբեմն մեր պրոպագանդը կուտար փոքրիկ արդիւնքներ։ Երբեմն ալ՝ մեծ վնասներ։ Մեր գործիչներէն ոմանք կուգան այն համոզումին, որ հարկ է երես դարձնել աշիրեթներէն և կեդրոնացնել համերաշխութեան քարոզչութիւնը քիւրդ ռայայի մէջ։ Այդ ըմբռնումը ուժով շեշտուեցաւ համառուսական մեծ անցքերէն և մեր Վիեննայի Համագումարէն վերջը, երբ թրքահայ մտաւորական երիտասարդութիւնն ևս Վան ու այլ կեդրոններու մէջ տարուեցաւ ընկերվարական հովերով։ Կենթադրուէր, à priori, թէ «ռայան», աշխատաւոր ու տառապող քրդութիւնը, խոր համակրանք ունի դէպի չարչարակից հայ ժողովուրդը և անոր դատը... Եւ մեր երիտասարդ ընկերները ամենայն եռանդով սկսան մշակել քիւրդ ռայան։ Քանի մը քիւրդ գիւղեր կազմակերպուեցան, որպէս «դաշնակցականներ»։ Բայց ցաւը հոն էր, որ ռայան ալ յուսալի հենարան մը չէր, քանի որ կը շարժէր աշիրեթի կամքով ու հրամանով... Եւ շարք մը անյաջող փորձերէ վերջ, մեր վստահելի քարոզիչները համոզուեցան, որ լաւ է ձգտիլ աշիրէթներուն համակրանքը շահելու, քան ստրուկ ու անզօր ռայային...

Քանի՜ յուսահատ փորձեր, բանակցութիւններ, միութեան և եղբայրութեան յայտարարութիւններ ու հրաւէրներ... Ապարդիւն։ Կցկտուր ու

կարճատեւ էին Համերաշխութեան գործնական արտահայտութիւնները։ Երբեմն ալ բարեկամ ու դաշնակից քիւրդ առաջնորդը կը կատարէր անակնկալ վոլտ-ֆաս մը և դաւադրօրէն կը խողխողէր իր յարկին տակ հիւրընկալուած «դաշնակցական» առաքեալները... Այսպէս աղէտուեցան, ի միջի այլոց, Ձնդօ, մեր լաւագոյն զինուորներէն։

Հայոց չար ճակատագիրը կամեցաւ, որ իր դրացի քրդութիւնը արթնընար, գնահատէր Համերաշխութեան քարոզները և ձեռք մեկնէր Հայութեան միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքական բռնութիւնը քիւրդի ձեռքով խեղ ջնջեր էր, կամ թէ երկրէն դուրս նետեր հայ զանգուածը...

Այսպէս, տասնեակ տարիներու ընթացքին, Տարօնոյ, Վասպուրականի մեր անխոնջ գործիչներու քարոզչութիւնը քիւրդերու մէջ մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անոնց նման ու զոհեր տուաւ երկու դարաւոր հարեւաններու Համերաշխութեան գործին, բայց չկրցաւ իրագործել քիչ-շատ լուրջ ու տեւական գործակցութիւն— եւ չկրցաւ անգամ չէզոքացնել այդ զօրաւոր դրացիի յարձակողական բնազդները, չաջողեցաւ զայն համոզել, որ չդառնա՛յ կոյր գործիք բռնակալութեան ձեռքին՝ հայ գաւառ խոշտանգելու, հայութիւնը բնաջնջելու նպատակով...

Եւ երբ Եղլզըրդի դաւերով բռնկեցաւ 1901 թուականին Սասնոյ մեծ ապստամբութիւնը, քիւրդ ցեղերը փութացին միանալու զօրքերուն, գրոհ տուին հայոց դէմ) և խեղդեցին, անգամ մ'եւս, հայ ժողովուրդի ազատագրական ճիգը...*

Սասնոյ ապստամբութեան մասին կը խօսինք հետագային։ Այժմ վայրկեան մը հեռանանք երկրէն և արձանագրենք Հայկական Դրամայի մէկ ուրիշ փոքրիկ արարը, որ խաղացուեր է Բալկաններու մէջ, ուր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը— թուրք ու քիւրդ ժողովուրդներէն յուսահատ— մօտեցեր էր և եղբայրական համերաշխութեան կապեր հաստատեր Մակեդոնացի յեղափոխականներուն հետ։

---

*) Նոյնը, աւա՜ղ, 1915ին, երբ քիւրդը հանդիսացաւ ծայրայեղ Մեծ Եղեռնի մեծագոյն դերակատարներէն մէկը...

XIII

ՀԱՅ-ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Հայկական շարժման անդրադարձումներ Բուլղար-Մակեդոնիայի մէջ.— Շփումը Դաշնակցականներու և մակեդոնացի յեղափոխականներու միջև.— Կ. Պոլիս, Սոֆիա, Ժընև.— Թոսում և Սարաֆով.— Հայ և մակեդոնական զոյգ դատը Եւրոպայում.— «Դրօշակ»ի խմբագրատունը՝ ժամադրավայր.— Հայ-մակեդոնական եղբայրութիւնը արեան դաշտում.— Ադրիանապոլսի կախաղաններ.—

Նման են շատ կողմերով երկու ժողովուրդներու ճակատագիրները.— հայերու և բուլղար-մակեդոնացիներու։ Բուլղարիոյ ազատագրութիւնը թուրքաց լուծէն— անկէ 53 տարի առաջ— չեղաւ լիակատար։ Խոշոր մաս մը այդ երկրէն— բուլղար Մակեդոնիան— մնաց Թուրքական բռնութեան տակ, մեզի բախտակից։ Նոյն բարբարոս ռէժիմը, ճնշումներն ու հալածանքը, միլիոնաւոր ժողովուրդի տառապանքն ու ապարդիւն բողոքը... Եւ այդ բոլորը՝ հզօր, ցեղակից բուլղար պետութեան կողքին, անոր սահմաններում... Այդ հարեւանութիւնը և առհասարակ Մակեդոնիոյ աշխարհագրական դիրքը, եւրոպական մայր-ցամաքին վրայ, հարկաւ կը մեղմէին Թուրքական բռնապետութեան հարուածները։ Զանգուածային մեծ ջարդերը անհնարին էին Մակեդոնիոյ մէջ։ Ուրիշ նպաստաւոր պարագայ մըն ալ իսլամ տարրի սակաւութիւնն էր, գրեթէ չգոյութիւնը այդ երկրում։

Այնուամենայնիւ, ուշ արթնցան մակեդոնացիք, մեզմէ ալ ուշ։ Մեծ զարկ տուաւ հայ շարժումը անոնց յեղափոխական զարթօնքին։ Մասնաւորապէս Օսմանեան Բանկի գրաւումը և Կ. Պոլսոյ կռիւները (1896թ.)։ Այսպէս կը խոստովանէին իրենք իսկ մակեդոնացի պարագլուխները և անոնց մէջ ամենէն հռչակաւորը՝ Բորիս Սարաֆով:

1896ի դէպքերէն առաջ և մանաւանդ անկէ յետոյ, Պոլսոյ մէջ այդ պարագլուխներէն մէկ քանիսը ինքնաբերաբար կը մօտենան մերիններուն և ծանօթութիւնը հետզհետէ կը դառնայ սերտ բարեկամութիւն։ Բանկ Օսմանի նահատակները, Բարկէն Սիւնիի հերոսական պատկերը, Սամաթիոյ մտաւորական ռազմիկները բուլղար-մակեդոնացիներու խանդավառ հիացմունքի առարկայ էին։

Հայ-Մակեդոնական գաղափարային դաշնակցութիւնը կը գործէր, միւս կողմէն, նաեւ բուն Բուլղարիոյ մէջ, ուր 1898էն ի վեր հաստատուած էր — Ֆիլիպէի մէջ — Ռոստոմը, որպէս տեղւոյն վարժարանի տեսուչ և միանգամայն Բալկանեան մեր մարմիններու ընդհանուր ղեկավար։ Միաժամանակ, Ռոստոմը, մակեդոնացի ընկերներու աջակցութեամբ, Բուլղարիոյ ազատ հողին վրայ կը կատարելագործէր պայթուցիկ նիւթերու իր սիրած մասնագիտութիւնը, զոր հետագային պիտի շարունակէր Քրիստափորը նոյն Բուլղարիայում։ Նոյն մակեդոն յեղափոխականներու շնորհիւ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը ստանար այլ և այլ արտօնութիւններ երկրի կառավարութենէն։ Այսպէս, Բուլղարիոյ բարձր Զինուորական Վարժարանը դրուեցաւ մեր տրամադրութեան տակ և հոն զինուորական արուեստ սորվեցան շարք մը դաշնակցական երիտասարդներ, որոնցմէ մէկ քանիներ հետագային կարեւոր դեր խաղացին մեր կռիւներուն մէջ (Գարեգին Նժդեհ, Քանցիկ Գէորգ, Թաշիր և ուրիշներ)։

Բորիս Սարաֆովի աջակցութեամբ մերինները հիմնեցին նոյն իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղտնի զինուորական դպրոց մը, Դուբնիցայի շրջանին մէջ, բուլղար-թուրք սահմաններուն մօտ։ Տարաբախտաբար, գաղտնիքը երեւան գալով, թուրք կառավարութեան ազդարարութիւններուն վրայ, բուլղար իշխանութիւնները հարկադրուած եղան փակել դպրոցը։ Բայց իր կարճատեւ գոյութեան ընթացքին ալ (շուրջ մէկ տարի, 1906—1907), այդ վարժարանը, բուլղար բանակի հարիւրապետ Պօղոս Պօղոսեանի տնօրէնութեան տակ, տուաւ ութսունի չափ հայ երիտասարդներ, բաւականաչափ մարզուած զինուորական արուեստի մէջ։ Վարժարանի ծախսերը կը հոգար մեր Բալկանեան Կեդրոնական Կոմիտէն, որ այն ժամանակները ունէր արդէն ընդարձակ ճիւղաւորումներ Բուլղարիոյ շուրջ 30 հայաբնակ հայ գաղութին մէջ, Ֆիլիպէ, Վառնա, Ռուսճուկ, Բուրգաս, Սլիվէն, Եամբոլ և այլն։

Նոյն Սարաֆովի և ընկերներու շնորհիւ, Դաշնակցութիւնը սերտ բարեկամական կապեր ստեղծեց շարք մը բուլղար նախարարներու և այլ բարձրաստիճան անձերու հետ, ինչպէս Պետկով (Նախարարապետ), Ն. Գենադիէվ և մանաւանդ զօրավար Սավով (Հետագային Բուլղարիոյ դեսպան Փարիզի մէջ)։

Բորիս Սարաֆով սիրեց Ռոստոմը, որու հետ շատ ամիսներ ունեցաւ շփումը իր բուլղար հայրենիքի մէջ։ Ռոստոմն ալ փոխադարձաբար սիրեց Բորիսը, որ հայ ժողովուրդի ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենաջերմ բարեկամներէն էր և — ինչ ալ որ ըսեն հակառակորդները անոր անձնական կեանքի մասին — մեծագոյն յեղափոխական դէմքերէն մէկն էր Բալկաններու մէջ և ատեն մը ամենէն ժողովրդական մարդը բուլղար աշ-

խարհում։ Երբ նա գիւղական կռիւներէ յետոյ, Մակեդոնիոյ ռազմադաշտերէն փառքի դափնիներով կը վերադառնար ազատ Բուլղարիա, կ'անցնէր մայրաքաղաքի յաղթական կամարներու տակէն, ժողովրդեան խելայեղ կեցցէներուն մէջ...

Երրորդ վայրը, ուր կը մշակուէր հայ-բուլղար-մակեդոնական բարեկամութիւնը— Ժընեւն էր։ Բազմաթիւ էին բուլղար ու մակեդոնացի ուսանողները Ժընեւի համալսարանին մէջ և դեռ 1896 թուականէն անոնցմէ մէկ քանիներ կը յաճախէին «Դրօշակ»ի խմբագրատունը։ Հոն էր անոնց ամենէն նշանաւոր հրապարակագիրը, Սիմոն Ռադէվ (այժմ դեսպան Բուլղարիոյ՝ Վաշինգտոնում), որ թերթ հիմնեց Ժընեւի մէջ և երկար տարիներ մեզի հետ քով քովի մղեց պրոպագանդը Եւրոպայի մէջ ի նպաստ իր երկրի։ Բուլղար-մակեդոնացիք կուգային մեր ուսանողական ժողովներուն ու միթինկներուն, մերիններն ալ կերթային անոնց հաւաքոյթներուն, երբեմն ալ միասին կը կազմակերպէինք միթինկներ՝ երկու քոյր դատերը եւրոպացիներու առջեւ արծարծելու նպատակով։

Միթինկներ՝ նաեւ Փարիզի, Լոնդոնի, Միլանի մէջ, հայ և մակեդոնական դատերուն շուրջ, կազմակերպուած «Պրօ Արմենիա»ի կոմիտէի ձեռքով, ուր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն հետ՝ բեմ կուգային և մակեդոնացի գործիչներ։ 1907 թուականին ալ Դաշնակցութիւնն ու Մակեդոնացի յեղափոխականները մէկտեղ յիշատակագիր ներկայացուցին Հաագի Վեհաժողովին (յատուկ հայկական պատուիրակութիւն մըն ալ— Ահարոնեան, Ութիւճեան եպ., Յակ. Շահնազար— Կաթողիկոսի կողմէն գնաց Հաագ, Վիքթոր Բերարի առաջնորդութեամբ՝ նոյն Վեհաժողովին մօտ հայ դատը պաշտպանելու համար)։

Իսկ երբ բորբոքեցաւ մակեդոնական յեղափոխութիւնը— 1902—903 թուականներուն— կռիւներէն յետոյ, մին միւսի ետեւէ Ժընեւ կուգային հանգստանալու շարժման կարեւոր դէմքերը. Սարաֆով, Լիապով, Դարվանով, Թիւֆէկչիեւ, Չակալարով և այլն (վերջինս երկար ամիսներ կը բնակէր մեզ մօտ, «Դրօշակ»ի խմբագրատանը)։ Եւ տեղի կունենային յաճախակի տեսակցութիւններ ու մտերմական զրոյցներ մակեդոնական շարժման փայլուն աստղաբոյլին հետ։

Հայ-մակեդոնական զինակցութիւնը ունեցաւ, վերջապէս, և իր արիւնոտ սրբագործումը կռուի դաշտում։ 1901 թուականի ամառը, Ադրիանուպոլսոյ մասերը տեղի ունեցաւ ճակատամարտ մը, ուր կը մղէին բուռն մը մակեդոնացիներ ու Դաշնակցութեան զինուորներ, թուրք զօրքին դէմ— մէկ գունդ հեծելազօր և երկու վաշտ հետեւակ։ Զինակիցներէն վեց հոգի ընկան կռւին մէջ և չորսը գերի բռնեցան, սպառելով իրենց վերջին փամփուշտը։ Թուրք սատրապը— Քիւչիւկ Սայիտ փաշա— խիստ աղա-

ւորւած անակնկալ դէպքէն, որոնց սաղմի մէջ խեղդել հայ-մակեդոնական զինակցութիւնը։ Եւ «մահու անարգ սիւները» անկւեցան Ադրիանուպոլսոյ չորս հրապարակներուն վրայ։ Մահապարտներն էին՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հինաւուրց ու սիրւած կամաւորներէն՝ Պետրոս Սերեմճեան, Յիլիպեցի և Օննիկ Թորոսեան, Ռոտոսթոցի։ Մակեդոնացիներն էին՝ Սվետոսլավ Մերջանոֆ, Ժընեւի համալսարանէն, և Խրիստո Հաջի Իլիեվ։

Ադրիանուպոլիսը շատոնց չէր տեսած կախաղաններ և այդ օրը արտակարգ յուզումի մէջ էր։ Սուգ էր հայերու և բուլղարներու մէջ։ Ահագին ամբոխ մը հաւաքւած էր կախաղաններու շուրջ։ Զօրս կորիճները մեռան հերոսաբար։ Պետրոս*) չանթալից ճառ մը բսաւ կախաղանի տակէն, նման այն ճառին, որ արտասաներ էր Արամ Արամեան էրզրումի իր կախաղանէն, տակէ երեք տարի առաջ։

— Այո՛, ես յեղափոխական եմ, գոչեց Պետօ, բարձրանալով մահու աթոռին վրայ և դիմելով ժողովուրդին ու դահիճներուն. մի՛ մոռնաք, որ ես այստեղ կը ներկայանամ, իբրև գաղափարի ներկայացուցիչ. ինծի կը կախէք, բայց գաղափարը կախել չէք կարող...

Ապա ինքը վիզն անցուց չուանը և հրեց աթոռը...

Ադրիանուպոլսոյ կախաղանները խորապէս ցնցեցին հայ ու բուլղար-մակեդոնական շրջանները և նոր զարկ տւին երկու ժողովուրդներու փոխադարձ ջերմ զգացումներուն։ Դէպքը ունեցաւ իր արձագանգները և Եւրոպայում։ Հայ ու մակեդոնական դատերը այլ ես անբաժան կը ներկայանային արեւմտեան հանրային կարծիքին առջև (մէկը յանուն Բերլինի դաշնագրի 61րդ յօդւածին, միւսը՝ յանուն նոյն դաշնագրի 23րդ յօդւածին)։ Ֆրանսիս դը Պրեսանսէ— մարդկանց և ազգերու իրաւունքներու անզուգական պաշտպան— եկաւ Ժընեւ, Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան հրաւէրով, և «Վիքտորիա Հոլ» մեծ սրահին մէջ, քաղաքի բազմահազար բնակիչներին առջև, խանդավառ գովքը բրաւ հայ-մակեդոնական հերոսներուն ու նահատակներուն։ Իսկ Ժընեւի բուլղար ու հայ ուսանողները յուղիչ սգահանդէս մը կազմակերպեցին, Ակնունիի նախագահութեան տակ, ուր հայ ու բուլղար հռետորներ փառաբանեցին երկու ազգերու կուռ տարրերու եղբայրութիւնը։

Եղբայրութիւն մը՝ որու շքեղ, աննախընթաց տեսարանը պարզեց մայրաքաղաք Սոֆիան մեր Քրիստափորի և Վռամի թաղման օրը (մարտ 1905թ.)։

Եւ տակէ երեք տարի յետոյ, Բորիս Սարաֆովի և Գարվանովի եղե-

---

*) Կը կոչէինք զինքը Բօղդարացի Պետօ։ Բուլղար բանակի սպայ մըն էր, շատ սիրւած Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ։ Մասնակցեր է և Խանասորի արշաւանքին։

րական մահէն վերջ, անոնց հանդիսաւոր թաղումին, նոյն Սոֆիայի մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր յարգանքի ու վշտակցութեան բաժինը կը բերէր մակեդոնացի ընկերներուն, յատուկ պատգամաւորութեամբ— Անդրանիկի և ուսանող ընկեր Ասլանի, որ գնաց Եւրոպայէն։

Ազատագրական գեղեցիկ ու փոթորկալից շարժում մ'ունեցաւ բուլղարական Մակեդոնիան։ Յեղափոխական կազմակերպութիւնը, զոր տահասարակ գաղտնօրէն կը հովանաւորէր բուլղար կառավարութիւնը, հերոսական և արիւնալի կռիւներ վարեց Մակեդոնիայի լեռ ու ձորերում և ունեցաւ ռազմիկներու, նահատակներու փառաւոր բոյլ մը— Դելչեվներ ու Դամիան Գրուեւներ, Ապոստոլներ, Սարաֆովներ ու Մերջանովներ... Ճարժումը, սակայն, հակառակ այնքան արիւններուն ու աւերածներուն, հակառակ նաև եւրոպական միջամտութեան կրկնակի փորձերուն, չտւաւ ակնկալւած արդիւնք, չյանգեցաւ ռէֆորմներուն։ Բայց արդէն կը մօտենար Վեստենենկներու և Հոֆերու գալստեան ժամը նաև այդ բազմատանջ երկրին համար, արդէն մակեդոնական նաւը արագ-արագ կը մօտենար իր փրկարար նաւահանգիստին, ինչպէս հայկականը, որ համիդեան և իթթիհատեան արիւններու մէջէն դուրս յողալով 1912—13 թւականներուն, եւրոպական մարզպաններու օգնութեամբ, կը մտնէր խաղաղ ու ազատ ծովին մէջ... Համաշխարհային պատերազմը եկաւ տրորեց բոլոր յոյսերն ու ծրագիրները և քանի մը շաբաթւան մէջ ի չիք դարձուց այն գեղեցիկ արդիւնքը, որ վաստկեր էր հայ ժողովուրդը, տասնեակ տարիներու դժնդակ մաքառումներով, իր հերոս զաւակներու և հարիւր հազար նահատակներու արեան գնով... Հայաստան և Մակեդոնիա իրենց լիակատար ազատագրութեան սեմին վրայ էին— համաշխարհային պատերազմը նետեց զանոնք վերստին եաթաղանին ու լուծին տակ։

Բուլղար Մակեդոնիան— նւազ դժբախտ, քան Հայաստանը— կ'ողբայ, սակայն, տակաւին իր ճակատագիրը օտար իշխանութեան տակ (Եուգոսլաւիոյ ու մասամբ Յունաստանի) և կոմիտաջիներն ու չեթաները դեռ կը շարունակեն, ծանր կորուստներով, ազատագրական իրենց պատերազմը...

XIV

ՍԱՍՆՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Աբդիւլ Համիդ՝ անդրդուելի իր հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ.— Նոր դաւը Սասունի դէմ.— Խորտակել հայկական միջնաբերդը և «մաքրել» Տարօնոյ հայութիւնը.— Դաւեր՝ միաժամանակ Զէյթունի դէմ.— Սասնոյ տագնապը և ֆէտայիները.— Օգնական ուժեր Կովկասէն.— Զինուոր խումբի մը զգայացունց ոդիսականութիւնը.— Սեբաստացի Մուրատ.— Մեծ բախումի նախօրեակին.— Հայոց զօրակոչը և զինուած ռազմիկներու հանդիսաւոր գրկախառնումը.— Արտայայտ տեսարաններ.— Հրամանատարի ընտրութիւն.— Թուրք բանակի զգուշաւոր վերելքը.— Թուրք ու քիւրդ նորէն համերաշխ.— Քրդական դաւ Անդրանիկի դէմ.— Առաջին ճակատամարտ (1904, մարտ 30).— Հայկական ուժերու դասաւորումը.— Երկրորդ ճակատամարտ.— Միջնորդներ և բանակցութիւն.— Եըլդըզը կը պահանջէ անձնատուր ըլլալ.— Սասունցիներու մերժումը.— Անհաւասար կռիւ.— Բուռ մը հայութիւն ընդդէմ 30 հազար թուրք ու քիւրդերու.— Մերիններ՝ յաղթող առաջին բախումներու մէջ.— Նահանջը դէպի բարձունքները.— Ճակատագրական վայրկեաններ.— Թնդամբերք սպառելով. ֆէտայիները կորոշեն դաշտ իջնել.— Առնելով կը տանին իրենց հետ ժողովուրդը.— Եըլդըզը կը հրամայէ քրդերով լեցնել պաշարուած Սասունը.— Պետութեանց միջամտութիւնը և սուլթանական ծրագրի վիժումը.— Սասունցին կը վերադառնան իրենց բոյները.— Հրայր և Վահան նահատակուած.— Հրայրի կտակին երգը.—

1902—903 թուականներն են։ Ֆէտայիները ցրուեր են Սասնոյ գիւղերուն մէջ, լուծուեր են, անհետացեր լեռնական ժողովուրդի ծոցում։

Այդպէս էին անօրինակ Հրայր և Վահան։ Երկու մեծ վարիչները հայկական շարժման՝ Մեծ Հայքի մէջ։ Երկու դէմքեր՝ նման խառնուածքով և համոզումով. զգուշաւոր և խոհական։ Երկուքն ալ համոզուած՝ որ հայ ժողովուրդը պատրաստ չէ ընդհանուր ապստամբութեան համար, իսկ ժամանակի, անհատական և խմբական թռիչները Սասնոյ վրա կը հրաւիրէին կառավարութեան ուշադրութիւնը։ Կուզէին ըստ կարելւոյն խուսափիլ անօգուտ գրգռումներէ, պատրուակ չտալ թշնամուն լայն ծաւալով հալածանք ու ճնշումներ նիւթելու։

Եւ երկուքին համամիտ էր Դաշնակցութեան երրորդ խոշոր վարիչ դէմքը՝ Վարդգէսը. որու գործունէութեան վայրն էր Վանը, Վասպուրականը։

Այլ կարգի խոհութիւններ. եւ կը թուի թէ կոչուած էին հանդարտեցնելու համիտեան կառավարութիւնը, մեղմելու անոր վախը, կասկածները և հալածող եռանդը։ Կովկասեան, ռուսական իշխանութիւնները սկսեր էին խստիւ նեղել իրենց հպատակ հայութիւնը։ Կը հալածէին նաև կովկասաբնակ թուրքահայ տասնեակ հազարաւոր փախստականները, հարկադրելով զանոնք՝ կամ ընդունիլ ռուսահպատակութիւն, կամ թէ հեռանալ Կովկասէն։

Ու գրեթէ միաժամանակ ռուս հիւպատոսները Թուրքահայաստանի որոշ շրջաններում— անշուշտ, վերին հրահանգով— կաշխատէին գրաւել թշուառ, անօթի հայ զանգուածները՝ օրթոդոքսութեան գիրկը։

Վերջապէս, ցարական կառավարութիւնը, իշխան Գոլիցինի սադրանքներով, հրատարակեց ծանօթ ուկազը հայ եկեղեցական գոյքերը բռնագրաւելու մասին, որով ոտքի հանեց ամբողջ ռուսահայութիւնը, հարկադրելով թուրքահայ պատրիարքն եւս հանդիսաւոր բողոք բառնալ ի լուր աշխարհի։

Համիտեան կառավարութիւնը կը տեսնէր այդ բոլորը։ Նա կը տեսնէր ողջ հայութեան բուռն հակազդեցութիւնը ցարիզմի ռուսարար քաղաքականութեան դէմ, և Բագուի, Թիֆլիզի, ամբողջ Ռուսահայաստանի արիւնահեղ ընդհարումները Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու բռնագրաւող ոստիկաններու, կոզակներու միջև։ Միւս կողմէ, թուրք կառավարութեան համար բնաւ գաղտնիք չէր, որ թուրքահայոց պահանջները արտակարգ ոչինչ կը պարունակէին, որ անոնց ուզածը կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն մըն էր և որ նոյն Դաշնակցութեան գործիչները, մանաւանդ՝ Մուշ—Տարօնի շրջանում, ամէն առթիւ համերաշխութեան քարոզը կը հնչեցնէին ազդեցիկ թուրքերու մէջ եւ՝ ձգտելով համոզել զանոնք, որ հայ մարտական կուսակցութիւնը չունի բնաւ անջատական ձգտումներ և որ թուրքահայք կուզեն մնալ օսմանեան պետական յարկին տակ, բարենորոգուած Հայաստանի մէջ։

Քիչ-շատ բարեացակամ, համբերատար ընթացք մը Եըլդըզի վարիչներուն կողմէ դէպի հայութիւնը կրնար մեղմել այդ վերջինի առելութիւնն ու թշնամանքը և տրամադրել զայն ի նպաստ օսմանեան տիրապետութեան։ Գերազանց առիթ մըն էր սիրաշահելու հայ ժողովուրդը...

Եըլդըզը, սակայն, նշանախեց մ'անգամ չփոխեց իր դաւադիր քա-

զաքանանութիւնը հայոց հանդէպ, ինչպէս որ չփոխեց 1898—1899 թուականներու զինադադարի շրջանին, երբ Արթին փաշայի միջոցով կը բանակցէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ— այդ վերջինը զինաթափ ընելու նպատակով— և երբ Հայաստանի ու Թուրքիոյ մեր մարմինները չձեռնարկեցին բիչ-շատ խոշոր ապստամբական ոևէ շարժման։ Հայաջինջ մեթոդը անշեղ, անդուլ կը շարունակուէր։ 1902 թուականէն հալածանքները բուռն թափ առին։ Այս անգամ թշնամու բոլոր ճիգերը կը կեդրոնանային մէկ կէտի վրայ— Սասնոյ դէմ։ Ծրագրը ծրագիրն էր այս անգամ իսպառ ոչնչացնել հայկական ըմբոստացումի կեդրոնավայրը, զոր չկրցաւ խորտակել 1894—1895ին։ Եւ այդքանով նա չպիտի գոհանար։ Պէտք էր ճարակել և Մշոյ, Տարօնոյ հոծ հայութիւնը, որ 1895—1896ի զարհուրանքներէն ազատուեր էր համեմատաբար թեթև կորուստներով։ Ֆէտայիներու բանակը անհետացե՞ր էր, լուծուե՞ր էր ժողովուրդի մէջ,— այդ ամենին չէր հանդուրժեր դահիճը։ Սասնոյ դատարկման ծրագիրը նա պիտի իրագործէր, եթէ անգամ մէկ հատիկ ֆէտայի չմնար հայոց ըմբոստ լեռնաստանի և ողջ հայկական Տարօնի մէջ։

Դեռ 1901 թուականէն Թուրք կառավարութիւնը ձեռնարկած էր զօրանոցներ կառուցանելու Տալւորիկի, Շէնքի, Գէլիէգուզանի բարձունքներուն վրայ, բայց հանդիպեր էր սասունցիներու կորովի ընդդիմութեան։ Անգամ մը սասունցի կանայք էին, որ կատաղաբար նետուեցան հայ բանուորներուն վրայ և վիժեցուցին շինութեան գործը։

Մինչ թշնամին կը պատրաստէր իր յարձակումը Սասնոյ դէմ, քիւրդ ու թուրք վոհմակներ ազատ, անպատիժ կը կատարէին իրենց թալանի արշաւները Մշոյ դաշտին վրայ։ Եւ ահազանգը պարբերաբար կը հնչէր Թաւրիզի, Թիֆլիսի վրայով դէպի Ժընև։

Աղէտը, սակայն, տակաւին հեռու էր։ Թշնամին կը շարժէր խիստ զգուշութեամբ։ 1893ի օրերը չէին։ Հիւպատոսները մին միւսի ետևէ կը փութային դէպի դէպքերուն թատերավայրը։

Ամբողջ 1902—1903 տարիներն անցան հայ ազգաբնակչութեան ահ ու դողին մէջ։ 1903ի վերջին ամիսներուն, դէպքերը հասան իրենց տագնապալի շրջանին։

***

Տեսնենք, թէ ի՞նչ կանցնէր-կը դառնար Սասնոյ ֆէտայիներուն մէջ։ Ծանր մտահոգութիւններով պաշարուած էր փոքրիկ բանակը։ Գիտէին, անշուշտ, Հրայր, Վահան և մեր միւս ղեկավարները, որ Թուրք կառավարութիւնը իր վերջին ու զօրաւոր ճիգը կընէր ըմբոստ լեռնավայրը ոչ

միայն ընկճելու, այլ և իսպառ քարուքանդ ընելու։ Գիտէին, որ նոյն բախտը վիճակուած էր Մշոյ դաշտին, ողջ Տարօնոյ հայութեան։ Գիտէին, վերջապէս, որ իրենց փոքրաթիւ, բիչ-շատ զինուած, ռազմունակ բանակը միակ յոյսն ու ապաւէնն էր հալածական ժողովուրդին։ Պատրաստ էին, ինչպէս միշտ, արիաբար կուրծք տալու թշնամու ուժերուն, բայց կռիւը չափազանց անհաւասար պիտի ըլլար և իրենք դեռ չունէին բաւականաչափ զէնք ու ռազմամթերք, չունէին և բաւականաչափ կռուողներ։

Օգնական ուժերու կը սպասէին Կովկասէն։ «Դաշնակցութեան» կովկասեան մարմինները չթերացան իրենց պարտականութեան մէջ և Սասնոյ, Տարօնի այդ բախտորոշ օրերուն, արտակարգ եռանդ ցուցնելով, կազմակերպեցին ամբողջ շարք մը կռուող վաշտերու, որոնք ընտիր խմբապետներու առաջնորդութեամբ, նորագոյն զէներով սպառազինուած, պիտի անցնէին— ու անցան մին միւսի ետևէ— թուրքական սահմանագլուխը— բայց դիւրին բան չէր ժամանակին օգնութեան գալ Սասունին, յաղթահարելով տարածութեան անհաշիւ արգելքները և ամէն վայրկեան հանդիպելով կամ թուրք կանոնաւոր զօրքերուն, կամ թէ քիւրդ ու թուրք խաժամուժին...

Մէկը, այնուամենայնիւ, այդ ընտիր ու սատար խումբերէն կարողացաւ անցնիլ հազարաւոր խոչ ու խութերէն և Կովկասէն մեկնելով, հասաւ ժամանակին իր երազավայրը, գնաց գրկախառնուելու Սասնոյ ֆէտայիներուն հետ, դէպքերէն ամիսներ առաջ։ Ղարաբաղցի Թումանի (Թորգոմի) ձիաւոր խումբն էր։

«Tour de force» մըն էր, գրեթէ հրաշք։ Քանի՜ այդպիսի հրաշքներ է գործեր հայ քաջերու փաղանգը իր որհասական պատերազմի ընթացքին,— հրաշքներ, որոնք, աւա՜ղ, նսեմացեր ու մարեր են թշնամու նիւթած հրդեհներու բոցերուն մէջ, ձախորդութիւններու, յուսախաբութիւններու համայնակուլ ալիքին մէջ...

Մեծ էր ոգևորութիւնը։ Անդրանիկն է, որ կը գրէ իր յուշերուն մէջ.

— Լուր եկաւ ինծի, թէ 20 հոգիէ բաղկացեալ ձիաւոր խումբ մը եկաւ Աէմալ։ Ելանք գացինք Աէմալ, տեսնուեցանք Թումանի հետ։ Նրանց մէջ կային իմ նախկին ընկերներս, 95էն— Քեաւթառ Արշակը*), Սեպուհ Արշակը, Գուրգախը, Մուրատը։ Ուրախութիւննիս շատ մեծ էր, ամբողջ ժողովուրդը ոգևորուեցաւ**)։

---

*) Հետագայի Ճշմաւոր Քեռին։

**) Թորգոմը, իր այդ խիզախ եւ յաջող փորձէն յետոյ, վերստին քանի մը հոգով սլացաւ դէպի Կովկաս, որպէսզի նոր ուժերով ու ռազմամթերքով վերադառնայ Սասուն։ Բայց այդ երկրորդ արշաւի ընթացքին, անոր վիճակուեցաւ զարհուրելի վախճան մը, որ համառօտիւ կը պատմենք հետագային։

Մուրատն էր, վերջապէս— Սեբաստացի Մուրատը— հասաւ, երկար, սրտատրոփ սպասումէ ետք, իր երազներուն աշխարհը՝ Սասուն։

Եւ ահա անոնք, Հայոց աշխարհի ռազմիկները բանակ դրած Սասնոյ բարձրաբերձ լեռներուն մէջ, դռռ անցքերու նախօրեակին։ Հրայր, Վահան, Անդրանիկ, Ջաւուշ, Մակար, Մուրատ, Սեպուհ, Առաքել, Աւօ, Մանուկ, Վաղարշակ, Քեռի, Սմբատ, Սէյդօ, Գալէ... Կարծէք այդ խորհրդաւոր լեռնաշխարհի հին, լեգենդական դիւցազուններն էին, որ մէկէն ի մէկ լոյս աշխարհ ելան հայրենիքի ցաւոտ երկունքի օրերուն... Տարերային ույժ մը խլեր էր զանոնք իրենց հայրենի օճախներէն, ծնողներէն ու սիրելիներէն, խլացուցեր էր անոնց մէջ աշխարհիկ վայելքներու տենչը և կատաղօրէն նետեր էր զանոնք դէպի արիւնոտ հրապարակ։ Մայրի և բազուկի ընտրանին էր Թուրքահայ գաւառի՝ որ կ'անձնաւորէր ցեղի ազնուական յատկութիւնները, անոր խիղճը, պատիւն ու պարծանքը։ Քաղաքական բիչ մը նպաստաւոր պայմաններու մէջ, անոնք պիտի կարենային լուծել ազգային մեծ կնճիռը և պիտի պսակէին համաշխարհային հռչակի դափնէ պսակներով, նման հելլեն դիւցազնավէպի մեծ դէմքերուն...

Կը հնչէ հայդուկներուն զօրակոչը, Սասնոյ բոլոր ծայրերէն հարիւրաւոր կտրիճներ կը համախմբուին իրենց ընտիր ատրպատականներուն շուրջ։ Թիկունքը՝ մեր լեռնական ժողովուրդը, զինուած կայծքար զէնքերով, անանձնականօրէն քաջ, ռազմատէր և անհրկիւղ։ Իսկ անդին՝ ողջ Տարօնոյ հայութիւնը, սարսափահար գալիք անցքերու հեռանկարէն և կծկուած իր հարազատ, Նախրական Սասունի շուրջը։

Սպասելով նոր օգնական խումբերուն, «Դաշնակցութեան» սպայակոյտը կը հաւաքէ իր բոլոր ուժերն ու ռազմամթերքը, կը կանչէ հեռու մնացած նշանաւոր ռազմիկները, յետ կը կոչէ Վասպուրականի «արջառքէն» Գէորգ Չաւուշը, որ պիտի կռուէր յառաջապահ շարքերուն մէջ— «Բիչիկ Չաւուշը», կերպիկցի տիտանին փոքրիկ հասակով և անոր անվեհերութեամբ ու խիզախութեամբ— կը կեդրոնանայ փոքրիկ բանակը իր ռազմական դիրքերուն վրայ և կը սպասէ անցքերուն։ Կը պատրաստուի ճակատելու մեծ գրոհին, որու նմանը Սասունն անգամ ապահովաբար երբեք չէր տեսած իր հողմակոծ գոյութեան ընթացքին, ինչպէս չէր տեսած և այդ լեգէոնը ազատութեան մարտիկներու, որոնք ամէն բան թողած, համակ գաղափար ու անձնազոհութիւն, համակ սէր ու գուրգուրանք դէպի հայրենի բազմաչարչար ժողովուրդը, գացեր էին հոն, այն ահաւոր լեռնացանցին մէջ գրկելու դաժան, անխուսափելի մահը...

Սպայակոյտին մէջ, տեսանք արդէն, դէպքերէն առաջ, համերաշխութիւնը կատարեալ չէր։ Ո՞ւր չեն գժտուեր ռազմիկները խաղաղ ժամանակ, առօրեայ մանր հոգերու մթնոլորտին մէջ... Լաւ չէին յարաբերութիւնները

Հրայրի ու Անդրանիկի, Հրայրի ու Գէորգի. Վաղարշակի ու Հրայրի, լաւ չէին և երկար ատեն չէին խօսեր։ Դժգոհ էին և շատ մը զինուորներ, ոմանք դառնացած Անդրանիկէն։

Հաշտութեան գերագոյն ժամն էր,— անվերապահ զղջումի, եղբայրական գրկախառնումի ժամը։

Հաւաքուած են այդ նուիրական արարողութիւնը կատարելու։ Խօսքը Վահանինն է։ Մաւուրական ղեկավարն է, Կուսակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը, որու ձայնին ամէնքը կունկնդրեն պատկառանքով, երկիւղածութեամբ։ Եւ այդ ձայնը կարուկ է, վճռական, ինչպէս զօրավարի կոչը պատերազմի դաշտին վրայ։

— Ընկերնե՛ր, պէտք է խա՛չ դնենք անցեալին վրայ և ամէնքս մաքուր սրտով, թեւ թեւի տուած, յառաջ տանինք մեր սուրբ գործը։

Վահան Մանուէլեանին կը յաջորդեն Կովկասէն նոր ժամանած Եգորն ու Երկաթը.

— Տղե՛րք, գործի սիրոյն համար անցեալը պէտք է գերեզման իջեցնել։

Եւ տեղի կունենայ գրկախառնումի վսեմ, սրտաշարժ տեսարանը։ Կը համբուրուին Հրայրն ու Անդրանիկը, կը համբուրուին Գէորգն ու Հրայրը և բոլոր զինուորները և բոլոր գժտուածները։ Եւ այդ կարծրացած, ապառաժի կուրծքերուն տակ, սիրտերը կայլկայծին ու կը փղձկին. Հրայր՝ մէկ կողմ, Անդրանիկ՝ միւս կողմ— չեն դիմանար զգացումներու յորդ հեղեղին ու կը սկսին լալ...

Եւ սրբազան լեռներու շուքին տակ կը վերականգնի, աւելի ամուր զարկնելով, ուխտակալներու յուզիչ ներդաշնակութիւնը։

Ահա և հրամանատարի ընտրութեան ժամը։ Նո՛ւրբ, կենսական խնդիր մըն ալ այս։ Ո՞վ պիտի առաջնորդէ ազատութեան լեգէոնը պատերազմի ընթացքին։ Թեկնածուները— մէկէ աւելի և գրեթէ հաւասար իրաւունքով։ Վիճաբանութիւնները կը սկսին, ձայները կը բաժնուին։ Կը հնչէ սեբաստացի Մուրատի ձայնը.

— Հրամանատարի պաշտօնը տալու ենք այն ընկերոջ, որ Սերոբի մահէն յետոյ առաջնորդեր է ֆէտայիներու շարքերը... Անդրանի՛կն է այդ առաջնորդը և եթէ անգամ նա մեռած լինի, անոր դիակը մեր դրօշակին հետ պէտք է տարուի մեր առջեւէն դէպի կռիւ ու ազատութիւն...

Եւ Անդրանիկ կը նշանակուի կռուող ուժերու ընդհանուր Հրամանատար։

***

Դէպքերը կը գահավիժէին։ Թրքական ուժերը ամէն կողմէ, անգամ հեռաւոր Տիգրանակերտէն, անընդհատ կուգան, կը համախմբուին Սա-

15—063

տունի շուրջ։ Կը կտրէ ամէն հաղորդակցութիւն լեռնավայրի ու դաշտի միջեւ։ Կը սկսին անվերջ խուզարկութիւններ հարիւրաւոր գիւղերուն մէջ։ Կը գրգռեն հայերուն դէմ իսլամ խաժամուժը։ Ամէն միջոց ի գործ կը դրուի հայութիւնը զինաթափ ընելու եւ ահաբեկելու։

Միւս կողմէ, սակայն, Թշնամին կը ջանայ «երեւոյթը փրկել» արտաքին աշխարհի առջեւ։ Նա եկեր էր 1895ի տեսարանները վերարտադրելու ամբողջ Տարօնոյ մէջ, եկեր էր հիմնական բնաջնջումի ծրագրով եւ խիստ մտահոգ էր Եւրոպայի մէջ տեղի ունեցող շարժումներէն։ Վախ ունէր, անշուշտ, եւ տասնեցիներու երկարատեւ դիմադրութենէն, կը շափազանցնէր հայերու ուժը։ Ուստի յառաջ կը շարժէր մեծ ուժերով, դանդաղաքայլ եւ զգուշութեամբ։ Կը խուսափէր գահավէժ, դղրդալի ժեսթերէ, չէր արտօներ մասսային նախճիրներ, անգամ Մշոյ դաշտին վրայ, ուր համեմատաբար դիւրին էր այդ։ Նա կուզէր ցուցնել աշխարհին, որ ինքը եկեր է Սասնոյ հայոց ապստամբութիւնը ճնշելու, «խռովարարները» պատժելու... Իսկ այդ արդէն իր իրաւունքն էր եւ ատոր դէմ ոչ ոք կարող էր բողոքել...

Երբ թուրքական բանակը, երկար պատրաստութենէ ետք, բարձրացաւ Սասուն, տասնեակ լեռնային թնդանօթներով, նա այնտեղ եւս երկար ատեն չէր դիմեր զինուորական գործողութիւններու, չէր ուզեր նախայարձակի դեր ստանձնել, այլ կամացուկ կը պատրաստէր իր դիւրին յաջողութեան գետինը— կը գրգռէր քիւրդ աշիրէթները հայոց դէմ։ Փորձ մը՝ որ նոյնպէս ճիգ կը պահանջէր, վասն զի քրդերը տեղ-տեղ կը մերժէին իրենց գործակցութիւնը, յիշեցնելով տասը տարի առաջ եղած դէպքերն ու յուսախաբութիւնը.

— Անկէ առաջ ալ մեզի գրգռեցին հայերը ջարդելու, բայց երբ եւրոպացի քննիչները եկան, մեր վրայ ձգեցին ամբողջ պատասխանատուութիւնը, իբր թէ մենք ինքնագլուխ էինք սարքեր ջարդերը...

Մերինները գիտէին սակայն, որ կայ այդպիսի տրամադրութիւն մը քրդական որոշ տարրերուն մէջ եւ շատ ճիգ թափեցին օգտագործելու զայն, սիրաշահելու այդ անհաւատ ուժը, գէթ չէզոքացնելու նպատակով, բայց բոլոր ճիգերն ապարդիւն անցան։ Թուրք կառավարութիւնը ունէր զօրաւոր միջոցներ ունէր գրաւելու Քիւրդը եւ մեզի դէմ մղելու զայն։

Քրդական դաւադրութիւն մը բացուեցաւ Անդրանիկի դէմ, զոր ծրագրեր էին սպանել Տափրկայ մէջ։ Մերայնոց արթուն հսկողութեան շնորհիւ դաւը վիժեցաւ։ Մեր խումբերը գրաւեցին Տափրկը եւ դուրս քշեցին քիւրդերը։ Ուրիշ կողմ մը, «Տալւոր գոմ» ըսուած տեղը, պատըկանցի քիւրդերը խորհուրդ ըրին՝ իրենց շրջանին մէջ գտնուող եօթը տուն հայերու գոյքերը գրաւել եւ զիրենք ալ գերի պահել։ Հայասէր քիւրդ մը կը

մատնէ այդ դաւը մեր բնիկներուն։ Շէնիկ, Սէմալ գիւղերը կը յուզուին։ Մուրատ այդ միջոցին կը գտնուէր Սէմալի մէջ։ Խորհրդակցեցան— եւ սեբաստացի ռազմիկը, առնելով իրեն հետ գոմերցի Իսօն, մօկունքցի Իսրայէլը, եւ ուրիշ զինուած ու չալակաւոր զինուորներ, կերթան գիշերով փոխադրելու անօգնական, լքուած հայերը։ Զատկի առաջին օրն էր, Մարտ 27ը։ Դեռ տանը ճամբայ չելած, լուր կուգայ, թէ քրդերը յարձակեր են Տալւորի վրայ, թալներ են Միրրօի տուն, տղան տարեր եւ մնացած հայերն ալ բանտարկեր իրենց տուները։ Մուրատ բազմաթիւ ընկերներով կուղղուի դէպի Տալւոր, կը վառեն քիւրդերու տուները, կառնեն իրենց հետ անօգնական, փաթթուած բուռ մը հայերը ու կը քաշուին Գելիէգիւզան։ Հասուրը Կրնկնի քիւրդերուն մէջ։ Մօտ 200 պատերազմիկներ կարշաւեն հայոց գիւղին վրայ։ Ու կը սկսի արիւնահեղ կռիւ մը, Մարտ 30ին։ Շէնիկցիներ ու Սեմալցիներ ալ օգնութեան կը վազեն մերիններուն։ Կռիւը տեւեց առաւօտեան բացումէն մինչեւ կէսօր։ Հայոց յաղթութիւնը կատարեալ էր։ Թշնամին չդիմանալով մերայնոց կատաղի յարձակումներուն, փախուստ տուաւ թողնելով կռուի դաշտում 25 սպանուածներ եւ բազմաթիւ զէնքեր։ Սասնոյ այդ անդրանիկ ճակատամարտին մենք զոհ տուինք մէկ ընկեր միայն— Իսօն, մօկունքցի հերոսը։ Եւ երկու շէնիկցի՝ վիրաւորուած։

«Հոս աննկարագրելի քաջութիւն ու յանդգնութիւն կը ցուցնեն՝ թէ Մուրատն ու զինուորներ եւ թէ հայ ժողովուրդը»...

Վահանն է գրողը... Իր առաջին թղթակցութիւնն է պատերազմի մասին՝ տպուած «Դրօշակ»ի մէջ։

Քրդական յարձակումը նախերգանք մըն էր։ Անոր յաջորդեց թուրք կանոնաւոր բանակին գրոհը։ Եւ Սասուն ամբողջ բռնկեցաւ։

Ինչպէ՞ս էին դասաւորուած մեր ուժերը։ Հայերու պաշտպանողական գիծը կունենայ հինգ գլխաւոր կէտ։ Հարաւ՝ Տալւորիկ եւ Իշխնձոր, հիւսիս՝ Տափրկ եւ Շէնիք։ Ու կեդրոն՝ Գելիէգիւզան։ Հարաւային կէտերը աւելի ամուր էին, թշնամին ալ հոն համեմատաբար տկար էր։ Ուստի Գէորգ Չաուշ իր ուժերու մէկ մասը կուղղէ դէպի հիւսիսային ճակատը, Սպաղանաց Մակարի մօտ, իսկ ինքը Գելիէգիւզան կը բերէ իր ամենաընտիր զինուորները Տալւորիկէն ու Սպաղանքէն։

Կը նախատեսուէր, որ թշնամին պիտի գար Շատախներու կողմէն եւ գրաւելով գիւղերը մինչեւ Շուշամերիկ, պիտի բարձրանար Չայլը ու մտնէր Գելիէգիւզան։ Այդ շարժումը կասեցնելու համար, Անդրանիկ կը ստանձնէ պաշտպանութեան գործը այդ ուղղութեամբ։ Եւ կեդրոն ունենալով Տափրկը, կը սպասէ դէպքերու զարգացման։

Բարձրանալով Չայլը, թշնամին մէկ կողմէն պիտի կտրէր Անդրանիկն

ու շատախցիները Կէլիէն, միւս կողմէն պիտի մտնէր Կէլի, բարձրանալով Ալիխանքի ու Բարբառի Հովիտով։

Այս ճակատի պաշտպանութիւնը յանձնուեցաւ Հրայրին։

Հրայր երեք մասի բաժնեց իր ճակատը. ա. Զալի շրջան, զոր յանձնեց Մակարին։ Այստեղ կը գործէին նաև Մուշա իր ֆէտայիներով, Կոտոյի Հաճին իր կամաւորներով։ բ. Կեդրոնը, որ կը գտնէր Ալիանցիներուն ձեռքը, մինչև Բարբառի Հովիտը. և գ. Բարբառի Հովիտը։ Այս վերջին կէտերը պիտի պաշտպանէին՝ Սեպուհը իր ֆէտայիներով, Շէնիքցոց տասնեակները Ղազարի ու Մանուկի ղեկավարութեամբ, Լաճկանցի Արթինը, Սէմալցի քեաթիպ Մանուկն ու Կոպօն՝ Սէմալի գլխաւոր ուժերով, Խաօն՝ Գոմսեցի կամաւորներով ու Ալիանցիներով, Մերկերցի Յովսէփը և ուրիշները իրենց տասնեակներով։

Ի՞նչպէ՞ս էր դասաւորած թշնամին իր ուժերը։ Սալիհ փաշան եօթը թաբուր կանոնաւոր զօրք ունէր այդ ճակատին վրայ։ Հասած էր և Բիթլիսի կուսակալ Ֆէրիտ փաշան։ Հոն էր նաև Կինճի միթէսարիֆը։ Յարձակող զօրամասերու հրամանատարն էր ռուս-տաճկական պատերազմի հերոսներէն չէրքէզ Քեազիմ պինպաշին։

Հարաւային ճակատներուն վրայ Տիարպէքիրէն ու Սղերդէն եկած զօրքերը յառաջ կը շարժէին։ Անոնք կը բռնեն Ղայսերի, Փասուր, Սալտոնի և Փուտրա գիւղերը։ Հաւաքուած են և ուրիշ երեք թաբուրներ ու տեղական քիւրդեր։ Այդ բոլոր ուժերը խիստ ճնշում կը գործեն Տալւորիկի Հարաւ ու Հարաւ-արևելեան մասերուն վրայ։ Ու ապրիլ 1ին արդէն Գէորգ Չաւուշին յանձնուած ճակատները լուրջ վտանգի տակ են։

Ապրիլի 2ին թշնամին գրոհ կուտայ դէպի Քօրախու, Ծովասարի փէշերուն վրայ։ Սպաղանաց Մակարը, որ կը հսկէր Տալւորիկ գետի հոսանքին, կանցնի գետը և օգնութեան կերթայ Քօրախուին։ Իրեն կը միանայ Սմբատի տասնեակը։ Մակար, սակայն, կը յաջողի կոտորածէ ազատել միայն Քօրախուցիները և անոնց հետ կը նահանջէ գետի աջ եզերքը, ուր իր գլխաւոր պաշտպանողական կէտերն էին։

Հիւսիսային ճակատներուն վրայ թշնամու ուժերը կը կեդրոնանան երկու ուղղութեամբ. մաս մը՝ դէպի Հաւատորիկ, մաս մը՝ դէպի Ղըրը Աղաչ—Խոզման—Կէտուկ։ Ապրիլի 6ին զօրքերը Հաւատորիկի վրայով կը բարձրանան դէպի Քոր ու Գեհման։ Միաժամանակ, Մահպուպանքի վրայով, Բանաշէնի կողմէն կը յառաջանան քիւրդերը դէպի նոյն ճակատը։ Անդրանիկ, տեսնելով, որ անկարելի պիտի լինի դիմադրել երկու կողմերէն եկող թշնամուն, կը դատարկէ յիշեալ գիւղերը և այրելով զանոնք, ետ կը քաշուի դէպի Տափըկ ու Գեղաշէն։

Այդ շարժումներուն զուգընթաց՝ չորս թաբուրէ աւելի զօրքեր, իրենց

հետ ունենալով Մշոյ ու Բաղէշի առաջնորդներն ու երևելիները, կուղղուին դէպի Շէնիք։ Թշնամուն օգնութեան կերթան նաև Պաարկանցի ու Սօլախցի քիւրդ աշիրէթները։ Բայց սաստիկ ձիւնը անկարելի կը դարձնէ ամէն յառաջխաղացում՝ թէ թշնամուն և թէ սասունցիներուն համար։ Թուրք ու քիւրդ ուժերը կամփոփուին Մէրկէմօզանէն դէպի արևմուտք, իսկ սասունցիք Սեմալ կը փոխադրեն Շէնիքի ժողովուրդը և Շէնիքն ալ կը վառեն՝ թշնամու ձեռքը չտալու համար։ Ու երկու կողմերը կը մնան սպասողական վիճակի մէջ մինչև Ապրիլ 11։

Ապրիլ 11ին տեղի կունենայ երկրորդ ճակատամարտը, աւելի մեծ ու արիւնահեղ, քան Մարտ 30ի հայ-քրդական ընդհարումը։ Թուրքերը, շուրջ 700 հեծեալներու զօրամասով կը մտնեն կիսաւեր Շէնիքը և իսկոյն կը յայտնուին վտանգաւոր կացութեան մէջ։ Մէկ կողմէն՝ Կուռոյի ձիւները, միւս կողմէն (արևելքէն) Սեմալն էր, իսկ հարաւէն՝ սասունցիներ ու ֆէտայիներ։

Հայոց ուժերը օգտուելով այդ նպաստաւոր պարագաներէն, անմիջապէս կանցնին յարձակման։ Սէմալցի քեաթիպ Մանուկը՝ իր համագիւղացի զինուորներուն հետ, Շէնիքցի Ղազարն ու Մանուկը, իրենց տասնեակներով, Սեպուհը իր ֆէտայիներու և Ալիանցիներու հետ, Շէնիքցի Ջօլոն իր համագիւղացիներու և Կէլէկուզանցիներուն հետ, Լաճկանցի Արթինը, Աւետիսն ու ուրիշ մարտիկներ զանազան կողմերէ միահամուռ գրոհ կուտան Շէնիքի վրայ, առնելով զայն խաչաձև կրակին տակ և ջախջախելով կտրել զայն թշնամու բանակէն։ Թուրք ձիաւորները չորս ժամու չափ դիմադրելէ յետոյ, փախուստի կը դիմեն, թողնելով երկու տասնեակ սպանուած ու վիրաւոր և շատ մը զէնքեր։ Սասունցիք բաւական առեն կը հետապնդեն փախչողները, բայց մութը կոխելով, կը դառնան իրենց նախկին դիրքերուն։

Այս երկրորդ ճակատամարտին մէջ հայ շարքերէն սպանուեցաւ Ալիանցի Տօնօի Չիրօ անունով քաջարի երիտասարդը։

Թշնամին փախաւ տասնեակներ կորսնցնելով և շուտով պիտի գար նորէն ու աւելի մեծ բանակով։ Ի՞նչ կընէին թուրքերու բերած հայ առաջնորդները, որոնց միջեւ նաև Սահակ ու Վարդան վարդապետներ, ամբաստանուած, իբրև ապստամբութեան հեղինակներ։ Ի պատիւ իրենց, պէտք է ըսել, որ հակառակ ուժերու սպառնալիքին, անոնք յամառօրէն մերժեցին թշնամուն՝ առաջ պահանջած վաւերաթուղթը։ Հայ բարձրաստիճան եկեղեցականները և Մշոյ ու Բաղէշի երևելիները պիտի ստորագրէին արձանագրութիւն մը այն մասին՝ թէ ֆէտայիները յարձակեր են թուրքերուն վրայ, ջարդեր ըրեր են և հրդեհեր քիւրդ ու հայ գիւղեր, մինչդեռ երկրին մէջ ոչ մէկ բռնութիւն, անարդարութիւն գոյութիւն ունի…

Ապրիլ 12ի իրիկուան, Կուաշկայի կողմէն իբր պատգամաւոր Սեմալ եկողայ Մ. Յովհաննէսի վանահայր Առաքել վարդապետը, որ 1894ին ստորագրած էր Թուրքերուն համար նպաստաւոր գրութիւն մը։ Ան կը բերէր իր հետ Հայոց Պատրիարքին կոնդակը, որուն միտքն այն էր, թէ ապստամբները պէտք է անձնատուր ըլլին կառավարութեան ու ապա[illegible]դառնան իրենց տեղերը, ժողովուրդն ալ հպատակի կառավարութեան ու ապաւէ անոր շնորհներուն։

Անմիջապէս Հրայր, Անդրանիկ և տեղացի իշխաններ խորհուրդ ընելով, կորոշեն յաջորդ առաւօտ մեծ ժողով գումարել, բայց որովհետև իրենց պատասխանը, անձնատուութեան վերաբերեալ, մերժողական պիտի ըլնէր, կը վճռեն պատասխանելէ վերջ Ալիանքի, Սեմալի, Գեղաշէնի, Շուշնամերկի, Տափըքի, Իրիցանքի և այլ գիւղերու կռուող ուժերն ու ժողովուրդը հաւաքել Կէլիէկիւզան և հոն սպասել թշնամուն։ Այս բոլոր գիւղերը կրակի կը տրուին։ Անդրանիկ գիշերով կը մեկնի Տալըր։

Հրայր առաւօտեան նկատելով թուրք զօրքերու յառաջխաղացութիւնը, կը հասկնայ, որ բանակցութիւնը լոկ խաբէական միջոց մըն է թուրքերու կողմէն և ճամբու կը դնէ Առաքել վարդապետը։ Ինչպէս 1894ի սպանդի օրերուն, այս անգամ եւս, թշնամին կը փորձէր խարդախութեամբ իր ծուղակին առնել ըմբոստները և մէկ հարուածով խեղդել հայկական դիմադրութիւնը։

Հասաւ Ապրիլ 13ի առաւօտը։ Ճակատագրական օր մը Հայոց ազատութեան հինաւուրց երգչին՝ Հրայրին համար, որ Սեմալի տանիքներէն հեռադիտակով կը դիտէր զօրքերու յառաջխաղացքը դէպի Շէնիք ու Սեմալ։ Անմիջապէս, նա հրաման կուտայ դիմադրելու։ Մերինները խիզախ կրակի կուտան Սեմալն ու Դաշտակը։ Խումբ մը ֆէտայիներ և ժողովուրդը երկու մասի կը բաժնուին, մէկ մասը Սեպուհի ու Մուրատի հետ կը բռնեն Բլրիկ, միւսը Հրայրի առաջնորդութեամբ կը բարձրանան գիւղի վերևի քարերը և կը պատրաստուին դիմադրութեան։ Կուաշկայէն իջնելէ հինգ անգամ թնդանօթ արձակել կուտայ Սեմալի վրայ և զօրքերը երկու խումբի բաժնուած, կարշաւեն դէպի Սեմալ։ Թշնամու ուժն էր՝ մի վաշտ զօրք և 3—4000 քիւրդ։ Մեծ մասը պիտի յառաջանար դէպի Հաբաւ, Ալիանքի վրայով անցնելու Բէրբէրի հովիտով և մտնելու Կէլիէկիւզանի հովիտը։ Իսկ միւս մասը պիտի ուղղուէր դէպի արևելք և Սեմալ, Ձալ ու Ձալի գլուխն անցնելով նորէն պիտի մտնէր Կէլիի հովիտը։

Ծանր էր մեր խումբերու կացութիւնը Սեմալի մէջ, թշնամու ահագին բանակի հանդէպ։ Ամենէն աւելի մտահոգիչ էր անզէն ժողովուրդի վիճակը։ Տղաները աշխատեցին բաւ կարելւոյն դանդաղեցնել զօրքերու ընթացքը, որպէս զի ժողովուրդը կարենար ապահով անցնիլ Կէլիէկիւզան։ Երկուստեք կը տեղար բուռն հրացանաձգութիւն։ Ծառերը ձիւնապատ, դիրքերը անյարմար— բայց մեր կտրիճները անվհատ կը մղեն կռիւ Մխիթարայ խորէն մինչև Ալիանցոց գլուխը։ Անձրևի պէս կը տեղան գնդակները և թնդանօթը կորոտայ անընդհատ։

Գլխուն գնդակի հարուած մը ընդունելով, Ձալի մէջ կը նահատակի Հրայրը... Ու քիչ չետոյ կը սպանուին Սեմալցի Կոտոն, Ախալցխացի զինուոր Մարտոն և ուրիշ քանի մը տեղացիներ։

Կուռզներէն մաս մը Ձալի վրայով կ'ելնէ Կէլիի կողերը։ Ծուէն կը խուժէ զօրքը։ Ծանր հարուածներ կրեր էր հայոց բանակը, բայց այդ վայրկեանին բախտը ժպտեցաւ անոր։ Անդրանիկ և ուրիշ խմբապետներ իրենց զինուորներով օգնութեան հասան ու կատաղօրէն յարձակեցան զօրքերուն վրայ։ Խուճապ սկսաւ թուրքերու և քրդերու մէջ, ցիր ու ցան փախան։ Մաս մը զինուորներ, որ մնացեր էին հովիտի մէջ, անխնայ հոտորուեցան մերոնց ձեռքով։ Ֆէտայիները շարունակեցին հետապնդել փախչող թշնամին, նետելով զայն դէպի Ձալը և այնտեղէն վար, դէպի Շէնիքի ու Սեմալի աւերակները։ Գիշերը հասնելով, կռիւը դադրեցաւ։

Թշնամին հարիւրէ աւելի զոհ տուաւ, բազմաթիւ վիրաւորներ ու թողուց կուի դաշտը 17 հատ մաուզեր։ Բայց մեր շարքերն ալ ճարակուած էին և դառնացին կորուստին Հրայրի մահը...

Այդ կռւի մէջ վիրաւորուեցան Սեպուհը և քանի մը այլ ընկերներ։

Ապրիլ 14ին Մուշէն նոր օգնական զօրք հասաւ թուրքերուն։ Դրոհ-ուին դէպի Մէրկէր, բայց մերոնք վայրկեանաբար ցիր ցան ըրին թշնամին։ Մէրկէրն ալ պարպեցին, Իշխնձորն ալ կրակի տուին... Երկու-երեք օր խաղաղ անցաւ։ Զօրքերը հետզհետէ կը խտանային ու կը պատրաստէին դրոհ տալ դէպի բարձունքները, ուր համախմբուած էին ժողովուրդն ու ֆէտայիները։

Այս բոլորը կը պատմէ մեր դժբախտ Վահանը իր հաշմուած ու կցկտուր նամակներուն մէջ, ուղղուած «Դրօշակ»ին։ Այստեղ կը կտրի անոր թղթակցութեան թելը... Դաշնակցութեան չիտագորի թաթը մէկէն ի մէկ կանդամալուծի և անոր մարմինը թաւալգլոր կերթայ հանգչելու իր պաշտելի լեռնաշխարհի խորխորատներուն...

Այնուհետև Տարօնոյ մեր Կոմիտէն է, որ կը տեղեկագրէ ողբերգական դէպքերը Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթին։

Թուրք զօրքը կը բարձրանայ, կը պաշարէ Կէլիէկիւզանը։ Ահագին բազմութիւն են՝ բանակ ու աշիրէթներ, տասնեակ լեռնային թնդանօթներով։ Ապրիլ 20ի գիշերն է... Պատերազմը դրեթէ անընդհատ տևեր է արդէն տասը երկար, տանջալի օրեր... Կէլին պաշարուած է։ Առաւօտեան ժամը 7էն թնդանօթները կորոտան և հրացանաձգութիւնը թշնամու բա-

նակէն կը տեւէ մինչեւ երեկոյ։ Մերինները կը դիմադրէին, բայց մօտ էր արդէն ճակատագրական վախճանը։ Առաջին օրը կրցան պահպանել իրենց դիրքերը, ապա ստիպուեցան նահանջել։ 300է աւելի թնդանօթային ռումբեր թափուեցան պաշարուած Հայերուն վրայ... Մեծ էր կորուստը, մեծ էին նաեւ թշնամու կորուստները։ Սկիզբէն ի վեր և մանաւանդ այստեղ, Կէլիէկիւզանի պաշարման միջոցին, անզէն ժողովուրդի կացութիւնը սաստիկ կը նեղէր ու կը կաշկանդէր մեր ռազմիկներու շարժումները։ Կէլիի մէջ համախմբուած շուրջ 20.000 կիներու, երեխաներու, ծերերու և հիւանդներու լացն ու կոծը թնդանօթային ռումբերու տարափին տակ՝ սիրտ կը կտրատէր։ Շարունակել կռիւը՝ բան էր անխուսափելի բնաջնջման մատնել այդ ահագին բազմութիւնը, որ Սասնոյ 45 գիւղերու ժողովուրդն էր։ Կացութիւնը կրիտիքական էր, պէտք էր միջոց գտնել՝ այդ զանգուածը փրկելու։ Մաս մը ռազմական առաջնորդներուն հետ ապաստանեցան ժամանակաւորապէս Տալւորիկ։ Թշնամին սակայն, կը հետապնդէր և բուռն կռիւներու թատր դարձան Տալւորիկի բարձունքներն ալ։ Ժողովուրդի միւս մասը մեր խումբերու պաշտպանութեան տակ, գիշերանց, գաղտնի ճամբաներով դէպի դաշտ իջաւ, հալածուած շարունակ քիւրդ ու թուրք վոհմակներէն, որոնք լեռնային բոլոր խորշերը կը խուզարկէին անդադար։ Կռուելով դաշտ իջան և մեր մեծ խմբապետները, տանելով իրենց հետ մնացած ժողովուրդը, որ ապաւինած էր բարձունքներուն։ Կրակը վերջացած էր Սասնոյ մէջ և կը շարունակէր Մշոյ դաշտին վրայ, ուր ամենուրեք կը վխտային թուրք զօրքերը։ Սասունը ընկճելէ յետոյ, թշնամին այժմ կը սպառնար Տարօնոյ հօծ հայութեան...

***

Աւելորդ է ըսել, որ Սասնոյ ժողովուրդը մեծ զոհեր տուաւ՝ թէ կռիւներու ընթացքին և թէ գահավէժ փախուստի օրերուն, երբ դաշտ կ'իջնէր նահանջող ու կռուող ֆէդայիններուն հետ, տուն, տեղ թողած, աննկարագրելի թշուառութեան մէջ։ Հազարէ աւելի սպանուածներ, մնացածը՝ կամ պատսպարուած Սասնոյ անդունդներուն մէջ, կամ թէ ցիր ու ցան Մշոյ դաշտում, ենթակայ հալածանքի ու ամէն տեսակ զրկանքներու։ Շուրջ 6.000 հոգի իջեր էին Մուշ։

Եըլտըզի կառավարութիւնը գոհ չէր բնաւ պատերազմի ելքէն, գոհ չէր իր այնքան դժուարին ու զոհառատ ճիգերու արդիւնքէն։ Ու կը պատրաստէր նոր հարուած մը։ Հրաման տուաւ, որ հազարաւոր փախստական սասունցիները այլ եւս չվերադառնան իրենց բոյները, այլ տեղաւորուին տափարակներուն վրայ և Սասունը բնակեցուի ամբողջապէս քիւրդերով...

Հայկական Սասունը— խոպան ճայթագերծ... Զարհուրանքի և ցասումի ճիչ մը անցաւ փախստական զանգուածներուն և ողջ Տարօնոյ հայութեան մէջ։ Բայց անակնկալ միջամտութիւն մը եկաւ խանգարելու Եըլտըզի ծրագիրները։ «Եւրոպա» բուածը, այժմ այլեւս անզգայ լէշ մը չէր... Հիւպատոսները հոն էին, Մուշի մէջ իսկ, կը կատարէին հետազօտութեան իրենց գործը, հրահանգուած իրենց պատկանեալ կառավարութիւններէն։ Ու երբ հասաւ սուլթանի հրամանը, անոնք ծառացան, բողոքեցին, արգիլեցին։ Ու անոնց հովանաւորութեան տակ, շուրջ 6000 սասունցի ժողովուրդը նորէն բարձրացաւ իր հարազատ լեռնավայրը, գնաց վերստին շտկելու և շէնցնելու երկիրը...

Այո՛, անզէն ժողովուրդն էր տուժողը— մեծ մասամբ կանայք, ծերեր ու երեխաներ— զինեալները գիտէին կռուիլ ու պաշտպանել թէ իրենք զիրենք և թէ, բառ կարելւոյն նաեւ ժողովուրդը։ Դրութիւնը կրիտիքական էր։ Գարագլուխներ կառավարի հետապնդումի առարկայ էին։ Հակառակ ատոր, հակառակ 15 հազարանոց թուրք բանակի և տասնեակ հազարաւոր քիւրդերու ներխուժումին ու արշաւներուն, Գէորգ Չաւուշ, Մակար ու այլ խմբապետներ չհեռացան Սասունէն, մնացին պահուըտած քարայրներուն մէջ։ Անդրանիկ, Մուրատ, Սեպուհ, Առաքել, Աւօ և այլք, շուրջ հարիւր ընկերներով նոյնպէս երկար ատեն պահուեցան Մշոյ դաշտի գիւղերուն մէջ, ուր սակայն հետապնդումներն ու խուզարկումները կը կատարէին անողոք կատաղութեամբ։ Հայ ժողովուրդը հիւրընկալած ու պահած էր զանոնք։ Խոշոր վարձատրութիւն մը նշանակուած էր Անդրանիկը մատնող հայուն։ Ոչ ոք համարձակեցաւ ստանձնել դաւաճանի անարգ պաշտօնը։ Անդրանիկ կրցաւ նոյնիսկ նորէն Սասուն բարձրանալ, մնաց այնտեղ մէկուկէս ամիս և ապա ձգեց— ընդմիշտ, աւա՜ղ— իր սիրած լեռնավայրը... Դաշտ իջաւ Գէորգ Չաւուշի հետ, գտաւ ընկերները համախմբուած Բերդակի մէջ։ Կամեցաւ, նախ քան մեկնիլը, անգամ մըն ալ հարուած տալ թուրք կառավարութեան ու զօրքերուն, որոնք կը շարունակէին իրենց խժդժութիւնները, հակառակ որ Սասունը ընկճուեր էր արդէն։

Յուլիս 16ին 34 զինակիցներով կ'երթայ Կուրավու։ Յաջորդ օրն իսկ լուր կը հասնի խումբին, թէ 80ի չափ թուրք զինուորներ գիւղը կուգան։ Գիւղապետը կը դիմաւորէ զանոնք և կը տանի գերեզմանոցը, ուր ամէնքն ալ կը ստանան ուտելիք։ Զինուորներու վոհմակը ատով չի գոհանար, կը մտնէ գիւղը և կը սկսի տուներէն բանի պահանջներ ընել։ Մէկը կը փորձէ հայ կնոջ մը պատիւն դպչիլ։ Կինը, ահաբեկած, ճիչ կ'արձակէ ու կը փախչի։ Ֆէդայիները իրենց թաքստոցէն կը դիտէին տեսարանը։ Խումբը չորս մասի բաժնուած էր։ Զինուորներէն մէկը կը մօտենայ այն դրան, ուր

Առաքելի տասնեակը կը գտնուէր, կը ծեծէ դուռը. տղերք կուզեն դուրս նետուիլ, բայց Կայծակ-Առաքել կը պահէ զանոնք։ Դրան առջեւէն զինուորը կը նկատէ ներսը գտնուողները և «Կէչի՜ն», պոռալով ֆէզայի վարը կանչելով ձայն կուտայ միւս ընկերներուն։ Ճուտով կը հաւաքուին թուրք զինուորները և կը պաշարեն տունը։ Անդրանիկ միւս երեք խումբերը պատրաստ կը պահէ, բայց քիչ մը կը սպասէ, որ զօրքերը աւելի հաւաքուին, որպէսզի կարենայ աւելի առատ հունձ ընել։

Յանկարծ երեք կողմէրէ կը պայթին մերոնց հրացանները։ Թուրքերը կընկնին դիակ դիակի վրայ, խուճապը կը սկսի։ Մէկ մասը հազիւ կը կարողանայ գիւղի աթարներու կոյտերուն ետեւը և գերեզմանոցին մէջ դիրք բռնել։ Գէորգ Չաւուշ և Մուրատ կը սլանան գէղի գերեզմանատան և անոնց ետեւէն կը թափին գիւղի թուրքերը։ Ու երկու կողմէն կը սկսի կատաղի կռիւ մը, գրեթէ կուրծ կուրծքի։ Կը հասնին շուտով Սմբատ, Իսօ, Պօղօս, Աստուր։ Թուրք զինուորներու դիակներով կը ծածկուի գերեզմանոցը, ողջ մնացողները մի կերպ փախչելով կազատին։ Գլխապատառ կը փախչի և զօրապետը, որ քիչ առաջ խրոխտ հրամաններ կարձակէր։

Ժամ էր, սակայն, հեռանալու։ Անդրանիկ կը զրկէ Մուրատը բոլոր գիւղերուն իմաց տալու, որ մութը կոխելուն պէս, ամէնքը կազմ ու պատրաստ սպասեն սուլիչի ձայնին՝ հաւաքուելու Մուրատ գետի ափը։ Որոշուած ժամուն խումբը այնտեղ է և գիշերային լռութեան մէջ կ'անցնի ջուրը, կը հեռանայ։

Ի վերջոյ, հրամանատար և խմբապետներ ճամբայ բացին հազարաւոր արգելքներու մէջէն և բազմաթիւ ընդհարումներէ յետոյ, անցան Վասպուրականով Պարսկաստան, ապա Կովկաս։

Երկուքը միայն մեր յեղափոխական առաջնորդներէն գտան իրենց յաւիտենական հանգիստը Սասնոյ լեռներուն մէջ։ Չկար այլ եւս Կուսակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը, Վահան Մանուէլեան։ Քալելու անվարժ՝ նա չէր կրցեր միանալ Անդրանիկին, Մուրատին, դաշտ իջնող ընկերներուն։ Պահուեր է որոշ ժամանակ քարայրի մը մէջ, և օր մը դուրս ելլելով, նշմարուեր է զօրքերէն ու գնդակահարուեր։ Ո՞ւր կը հանգչին անխոնջ քարոզչի ոսկորները— ոչ ոք գիտէ...

Կէլիէկիւզանի հանգստարանին մէջ, Սերոբի կողքին, պառկած կը մնայ մեր միւս խնկելի նահատակը, Ղզլաղացի մեծ զաւակը— Դժոխք-Հրայրը։ Ի՜նչ գեղեցիկ կեանք մըն էր— համակ նուիրուած Գաղափարին— և ի՜նչ հերոսական մահ։ Անոր ազատատենչ կերպարանքը յաւէտ պիտի մընայ դրոշմուած մեր հայրենապաշտ սրտերուն մէջ և անոր քարոզներն ու ռազմի թեւաւոր խօսքերը հոգեպարար մեղեդիի պէս պիտի հնչեն միշտ մեր ականջներուն։ Սերոբ մը չէր, ոչ ալ Անդրանիկ. չունէր մէկուն առիւ-

ծային կազմուածքը, միւսին խիզախ թռիչքները, բայց իր ձայնին մեղեդիով տասնհինգ տարի շարունակ կը հմայէր ժողովուրդը՝ լեռնցի և դաշտեցի՝ որոնց հետ ապրեցաւ նա սիրող ու գթոտ եղբօր պէս, բաժնելով անոնց վիշտն ու տառապանքը և ներշնչելով յոյս ու կորով... Տասնհինգ տարի՝ թափառական ու հալածական, երբեմն նաև բանտի ու աքսորի մէջ... Եւ նոյն ժողովուրդին հետ մնաց գերագոյն փորձութեան ժամին, երբ նուիրական լեռներուն վրայ նորէն կուտակուեցան շանթասատ ամպերը... Անգամ մը եւս, իր վճիտ մարմնով ցցուեցաւ Սասնոյ ծերպերուն վրայ և աղիողորմ, սրտառուչ ձայնով հաւա՜ր կոչեց համայն հայութեան.

«Սասունը ահա բռնկեցաւ— կը գրէր Դրօշակին իր վերջին նամակով*), դէպքերէն ամիս մը առաջ— գուցէ այս ըլլայ մեր վերջին նամակը... Ձիւնը շա՜տ, բուք ու բորանը՝ խիստ, ժողովուրդը՝ մերկ ու բոբիկ, կռիւը անհաւասա՜ր... Ընկերնե՛ր, դիմում ըրէք քաղաքական աշխարհին, մեր բարեկամներուն, առանց վայրկեան կորսնցնելու. գուցէ գազանութիւններուն սահման կը դրուի...

Անվերջ համբոյրներով

Հրայր։

Մէկ ու կէս ամիս այդ հաւաքէն վերջ, Յեղափոխութեան և Ազատութեան քաղցրախօս առաքեալը ընկաւ շանթահարուած թշնամու գնդակէն ու մնաց ընդմիշտ հանգչելու այն խրոխտ բարձունքներուն վրայ, ուր այնքա՜ն հառաչանքներ էր արձակեր և այնքան երազներ փայփայեր...

Այսպէս վերջացաւ Սասնոյ աննախընթաց պատերազմը։

Ապստամբութեան— ճիշդ կը լինէր ըսել՝ ինքնապաշտպանութեան— կռիւները մնացին կղզիացած լեռնաստանի մէջ։ (Եթէ չհաշուենք պարտիզանական քանի մը կռիւներ դաշտին վրայ, որոնք անխուսափելի դարձեր էին ստեղծուած պայմաններուն մէջ)։ Վասպուրականի**), Կարնոյ ու այլ շրջաններ հանդարտ մնացին։ Այդպէս ալ կանխաւ որոշուած էր։ Թշնամին անպարտելի էր, ժամանակ չէր տուեր մեր ուժերուն քիչ-շատ պատրաստուելու, կեդրոնանալու։ Ոչ իսկ Սասունի մէջ։

Իսկ հայոց պատրաստութիւնները դանդաղ կերթային... Դիւրին բան չէր զէնք, խումբեր ու ռազմամթերք փոխադրել ու կեդրոնացնել այնքան ծանր պայմաններուն մէջ...

*) 1904թ. 6—7 փետրուար։

**) Վասպուրականի մարմինն ալ արդէն գլխատուած էր։ Վարդգէս բանտն էր...

XV

ՍԱՍՆՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՃԻԳԸ

Հ. Յ. Դ. Կովկ. Շրջանային Ժողովի մէջ.— Թռուցիկ խումբեր և պարտիզանական կռիւներ.— Օգնութեան աշխատանքներ Բագւում.— Ռումբերու արհեստանոց.— Խմբապետներու շարանը.— Դուման, Խան, Նիկոլ, Ռոստոմ, Աշոտ-Երկար.— Զօրի և Մօսինի արշաւանքները.—

Տալւորիկի և Գէլիի բարձունքներուն խաղացուող դրաման իր զգրգացին արձագանգներն ունեցաւ ողջ հայ աշխարհում։ Հերոսական լեռնաշխարհի կենաց ու մահու խնդիրը և նոր ընդհանուր կոտորածի հաւանականութիւնը դարձեր էին, բնականաբար, համայն հայութեան հրատապ խնդիր և ծանր մտահոգութեան առարկայ։ Տարօնէն մինչև Սալմաստ ու Թաւրիզ, մինչև Թիֆլիզ, Երևան ու հեռաւոր գաղութները՝ ողջ գիտակից հայութիւնը հետ ի հետ կը հետևէր Սասնոյ շարժման ելևէջներուն և սրտատրոփ կը սպասէր վախճանին։ Գուցէ երբեք հայ ազատագրական պատերազմի սկիզբէն ի վեր, կովկասահայք այն աստիճան չէին խանդավառուեր Թուրքահայոց շարժումներով և երբեք չէին ծաւալեր այնքան բուռն գործունէութիւն ի նպաստ թուրք-հատուածին, անոր դատին, անոր ազատութեան պայքարին։ Ռուսահայ մամուլի էջերը լեցուն էին Սասնոյ անցքերու նկարագրութիւններով և Անդրանիկին ու այլ պարագլուխներուն նուիրուած ռազմական երգերը կը հնչէին մեծատան ապարանքներէն մինչև լեռան հայ գեղջուկի խրճիթը։ Ռուս մամուլն իսկ, Կովկասի ու Ռուսաստանի մէջ, կենդանի հետաքրքրութիւն կը ցուցնէր դէպի Սասնոյ անցքերը և օրը օրին կարձանագրէր հայ մարտիկներու սխրագործութիւնները։

Ու ամենուրեք կը շեշտուէր, որ 1904ի պատկերը հիմնականապէս տարբեր էր 1894ի պատկերէն. հայը, սասունցին, կը ներկայանար աշխարհի աչքին՝ ոչ այլ ևս իբրև զարկուող, այլ իբրև կռուող ժողովուրդ։ Կռուող՝ յանձին իր ազատատենչ, գաղափարական փորձառութեան, կռուող յանձին իր անմեռ լեռնցիներին։ Սասունը չէր ծածկեր միայն մարտիրոսութեան դափնիներով, այլ և հերոսութեան լուսապսակով։

խանդավառութիւնն ու երգերը, սակայն, բաւական չէին։ Պէտք էր իրական օգնութիւն բերել կռուող Սասունին, նոր ջարդերու մղձաւանջին տակ ապրող Տարօնոյ ժողովուրդին։ Եւ այդտեղ ալ՝ դրսի հայութիւնը, կարող եղաւ ընել, չթերացաւ իր պարտականութեան մէջ։ Խօսքս, հարկաւ, մեր միլիոնատէր դասակարգի մասին չէ, որ երբեք չէր ելլեր իր վհատեցուցիչ անտարբերութենէն— թէև կը պարծենար յաչս օտարի իր ցեղակից ռազմիկներու գործերով— խօսքս բուն ժողովրդական տարրերու մասին է, որոնք այս անգամ չզլացան իրենց փութկոտ աջակցութիւնը Հայ Մարտական Կազմակերպութեանը, բերելով անոր իրենց տուրքը դրամով, զէնքով, մարդով։

Պէ՞տք էր օգնել Սասունին, պէ՞տք էր ընել անկարելին՝ նոյն իսկ **օգնական խումբեր ճամբելու Կովկասէն։**

Եւ ահա մեծ, դժուարալոյծ կնճիռը, որ կը դրուի ու կը ծեծուի երկարօրէն Դաշնակցութեան Շրջանային Ժողովին մէջ)։ Կը մասնակցին Հ. Յ. Դ. բոլոր կովկասեան մարմինները՝ իրենց ձեռնհաս պատգամաւորներով։*

Թռուցիկ, օգնական խումբերու հարցը լուծուեցաւ դրական իմաստով։ Քանի մը խումբեր ղրկուած էին դեռ դէպքերու սկիզբը։

Գրքիս սահմանափակ ծաւալը թոյլ չի տար տարաբախտաբար, ներկայացնել այստեղ քիչ-շատ լիակատար պատկերը հայրենասիրական այն աննախընթաց եռուզեռի և այն ահեղային աշխատանքներուն, զորս պարզեցին կովկասահայ և պարսկահայ հատուածները այդ խռովայոյզ ժամանակաշրջանում, երբ ինքը Ռուսահայաստանն ալ խորապէս ալեկոծուած էր եկեղեցական գոյքերու առթիւ ծագած շարժումներով։

Ահա փոքրիկ պատկեր մը— Բագուն՝ նաւթաշխարհի մայրաքաղաքը 1903—1904 թուականներուն թատերաբեմ է հետաքրքրական ու պէս-պէս աշխատանքներու։ Ռամիկանական հեղողութիւնը թոյլ է համեմատաբար և հայ տարրը քիչ-շատ ազատ է իր շարժումներուն մէջ։ Բալախանիի նաւթահանքերը, Սեւ Քաղաքը, բուն իսկ Բագուն ցանցապատուած են Դաշնակցութեան բջիջներով։ Բազմաթիւ են ծանօթ ու անծանօթ հայդուկները և մանաւանդ հայդուկութեան երիտասարդ թեկնածուները։ Զէնքի ֆոնդեր ու պահեստներ կը ստեղծուէին և Ռուսաստանի հեռաւոր քաղաքներէն զէնք, ռազմամթերք և պայթուցիկ նիւթեր կը փոխադրուէին ու կամբարուէին Բագուի մէջ՝ Թուրքահայաստանի և Կովկասի կարիքներուն համար։ Զոհեր շատ տուաւ Կազմակերպութիւնը թէ այդ փոխադրութեան աշխատանքներու և թէ ռումբեր պատրաստելու փորձերու առթիւ (1903ի աշ-

*) Անդրադարձը չկայ Արձանագրութեան վրայ։ Հատուածականօրէն Ժողովը կայացեր է Մարտ ամսուն մէջ (1904)։

նան Կարսի ուժանակային պայթիւնը խլեց մեզմէ հինգ թանկագին գործիչներ, որոնք կը պատրաստէին սահմանն անցնիլ— Իսաջան Առաքելեան, շուշեցի, Գաղոս Գօղոսեան, տրապիզոնցի, Յովհաննէս Նահիկեան, խարբերդցի— Հիւսէյնիկ գիւղէն— Սարգիս, ռոդոստացի, Վարդան Տոնօյեանց, կարսեցի)։

Բագուի Կեդրոնական Կոմիտէն նոյն իսկ սեփական արհեստանոց հիմնեց ռումբեր պատրաստելու համար։

Կային և չորս մը կանանց խումբեր, որոնք թէ պրոպագանդով կը զբաղէին և թէ ձեռագործ կը պատրաստէին գաղտ հայդուկներուն նուիրելու կամ թէ Կարմիր Խաչին համար վաճառքի հանելու։

Գաղտնի խումբեր ամենուրեք։ Ու մէկ կարգախօս— ամէն դաշնակցական պէտք է զինավարժ լինի և սեփական զէնք ունենայ։ Միմիայն քարոզչութեամբ չէին պարապեր խումբերը. զինական մարզանքներ ալ կը կատարէին մեր նորակոչ, նորընծայ տղաները։ Դաշնակցական Նէշօ և ուրիշ հին ռազմիկներ հեռու, բաց դաշտին մէջ, Գայլի Դրունք կոչուած տեղը զինավարժութեան դասեր կուտային տղաներուն։ Մարզուած կամաւորները, Կուսակցութեան կոչին վրայ, կուղղուէին դէպի Կարս ու այլ սահմանակից վայրեր՝ ապստամբային խումբեր կազմելու և Սասուն ճամբելու նպատակով։

***

Եւ ահա ասպարէզ նետուեցաւ փայլուն, աննախընթաց շարան մը հայդուկային զինեալ խումբերու, որոնք Խանի, Թորգոմի, Դումանի, Բէքիրդաղցի Նեվրուզի, Աշոտ Երկաթի ու այլ խմբապետներու ղեկավարութեան տակ, Տարօնոյ մեծ դէպքերու օրերուն, անցան ռուսական սահմանը, մաս մը Սասուն երթալու դիտաւորութեամբ, մաս մըն ալ Կարնոյ, Բայբերդի, Վասպուրականի շրջաններում կռուելու, թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը ցրուելու, թուրքական ուժերը ցրուելու և անոնց մէկ մասը բուն դէպքերու թատերավայրէն հեռացնելու նպատակով... Մղեցին հերոսական ճակատամարտներ զօրքերու, քիւրդերու դէմ, մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն, բայց ի վերջոյ— անխուսափելի վախճան մը— պարտուեցան ու մեծ մասամբ զոհ գացին անհաւասար գօտեմարտին։

Ամբողջ վէպի մը նիւթ պիտի դառնար այդ Բէքիրդաղցի տիտանը— Օննիկ Նեվրուզ— ճշմարիտ Հերքուլէս մը, Սերոբէն ալ աւելի բարձրահասակ, յաղթանդամ, որ թէեւ ծնած Հայրենիքէն հեռու, մեծատան զա-

ւակ մը**) մանուկ օրերէն երազեր էր Հայաստան ու ազատութիւն, գործեր էր Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ Ռոդոստոյի գետնայարկերում, ապա, 1895ի դէպքերէն վերջ, հալածական, ձգեր էր տուն ու ընտանիք, երկար տարիներ թափառեր էր Բալկաններում անասելի գրկանքներու մէջ, շարունակ աղաչելով մեր մարմիններուն, որ զինքը տանին Հայաստան, չափուելու համար թուրքերուն ու քիւրդերուն հետ և շարունակ մերժուելով, իբրև անփորձ ու անվարժ,— այդ մեծ մանուկը, մանկական ջինջ հոգիով, պարզ գեղջուկի մտայնութեամբ, որ սրտաչարժ պաշտամունք մ'ունէր իր Մայր-Կուսակցութեան հանդէպ... Կը ձգէ Բալկանները, կերթայ Թիֆլիզ, նորէն ու նորէն կաղերսէ մարմիններուն, որ իրեն ալ հագցնեն ֆէդայական համազգեստը, զինքն ալ ճամբեն դէպի Հայրենիք, և, ի վերջոյ, մուրազին հասած, նորընծայի ջերմեռանդութեամբ կը գրկէ հրացանն ու խմբապետութեան դրօշը, կը սլանայ դէպի Երկիր և Բասենի մէջ, կարճատև ու բուռն ճակատամարտէ ետք, կը նահատակուի, շանթահարուած թշուառ զինուորի մը կամ քիւրդի մը գնդակով,— այդ հսկան՝ որ անդէն գօտեմարտի մէջ կարող էր գետին զարնել մէկ քանի ախոյեաններ**)...

---

*) Հին, գաղափարական ընտանիքներէն էր։ Օնիկի հետ միաժամանակ կը գործէին Կուսակցութեան դրօշին տակ Նեվրուզ ընտանիքի միւս անդամները՝ Հակոբ (Օնիկի [illegible] Նեվրուզ), և իր եղբայրը՝ Մարտ-Լեզոն, որ իր տեղն ունէր Բանկ Օտտոմանի դէպքին մէջ։ Նեվրուզները կը զբաղէին նաև զէնքի փոխադրութեան գործով։ Անոնց ջանքերով 1895ի ընդհանուր կոտորածի օրերուն, քաղաքի և շրջանի ժողովուրդը բաւականաչափ զէնք ձեռք բերաւ— ստեղծուեցան նոյն իսկ ռումբի պահեստներ— տաճիկները գիտնալով այդ պատրաստութիւնները, չմօտեցան Ռոդոստոյին։

**) Ինչպէ՞ս չխօսել այս տիպար ըմբոստի մասին, որ մէն-մենակ կը յաղթահարէր [illegible] ժողովրդական զինուորները։ Պէտք էր տեսնել Նեվրուզը իր մանկական յափշտակութեան մէջ, իր հսկայի հասակով և վրէժխնդրութեամբ վառուած աչքերով... Պատկեր մըն էր։ Ռոդոստոյի իր տան մէջ, շատ անգամ իր զաւակներու ձեռքը մի-մի զաւազան տալով և ինքն ալ սուրը բռնած անոնց առջևէն քայլելով ու հայրենասիրական երգեր երգելով, բարձր կըսէր ու կըսէր.— «Տղա՛ք, դուք Հայաստանի զինուոր պիտի ըլլաք»... (Իր նուաճուն ջանքերով կազմակերպուեցաւ Դաշնակցութեան Ռոդոստոյի կոմիտէն, 1893—94 թիւերուն։ [illegible] պատասխանատու գործեր ալ կը յանձնէին իրեն, ինչպէս, օրինակ, զէնքերու փոխադրութիւնը)։ Դաշնակցութիւնը գերագոյն սրբութիւնն էր և բոլոր առաքինութիւններու մարմնացումը Նեվրուզի աչքին։ Խոհարարութեամբ կընէ փոքրիկ խնայողութիւններ և 1899ին «ուխտի» կերթայ Բալկաններէն Ժընև։ Նպատակն էր մօտէն տեսնել խմբագրութիւնն ու գործիչները... Որովհետև հակառակորդները քանիցս փորձեր էին խախտելու Նեվրուզի հաւատքը, ըսելով. «Դուն և ընկերներդ կեանքերնիդ կը զոհէք հայրենիքի համար, իսկ Ժընևի մէջ խմբագիրները քէֆերով կը զբաղին»... Չտեսաւ այդ քէֆերը և աւելի ևս ամրապնդեցաւ Նեվրուզի հաւատքը դէպի Կազմակերպու-

Վէպերու նիւթ են և հարիւրաւոր ուրիշ տաղմիկներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ամբողջ աշխարհ մըն է հոգեկան փոթորկումներու և արտացունց գրուագներու... Ե՞րբ պիտի գրուին այդ վէպերը, ո՞վ պիտի գրէ, ե՞րբ պիտի տեսնեն մեր սերունդները գէթ ամփոփ կենդանագիրներ ծանօթ ու «անծանօթ» այդ հերոսներուն, որոնք մղեցին ազատութեան պայքարներուն ամենէն դժնդակը և մեռան, որպէսզի ապրի հայկական դատը... Մենք կանցնինք միայն հակիրճ, թռուցիկ ակնարկներով։

Ի՜նչ հեքիաթային թռիչք մըն էր այդ սքանչելի Թորգոմի առաջին ուղեւորութիւնը ձիաւոր խումբով դէպի Տարօն, անոր անակնկալ ժամանումը Սասուն— և ի՜նչ սասանեցուցիչ, ողբերգութիւն էր նոյն կարինէ երկրորդ ելացքը, աւելի մեծ խումբով, դէպի մարտնչող լեռնավայրը, և աղեխարշ նահատակութիւնը կէս ճամբուն...

թյանը։ Հետևյալ պատկերն ևս պարզ կը ցուցադրէ այդ մղձավանջ ճակատը. 1893ին թէ 94ին Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն Թորգոմը կը ղրկէ իր Ներկայացուցիչը եւ անոր հետ Կուսակցութեան կնիքը։ Այդ օրը մեծ էր ոգեւորութիւնը մեր մենավոր շրջանի մէջ։ Մարդիկները, չորս հոգի, հաւաքուեցան մէկուն մօտ՝ հինգերորդ ընկերոջ մը ներկայութեամբ, որ տակաւին չէր «մկրտուած»։ Երբ Կեդրոնական Կոմիտէի պատգամաւորը ոգեւորիչ խօսքերով բացատրեց իւրաքանչիւրի պարտականութիւնը եւ ապա հանեց գրպանէն խորհրդաւոր կնիքը, Նեմրուդ խոլոյն ձեռքն առաւ զայն եւ համբուրեց կրօնական ջերմեռանդութեամբ։ Անոր օրինակին հետեւեցան միւս ընկերները, բացի հինգերորդէն, որ ինքզինքը տակաւին անարժան կը սեպէր յեղափոխութեան կնիքը համբուրելու — «Տղա՛ս, պոռաց Նեմրուդը, ա՛ռ համբուրէ, աս քո խաչէդ սուրբ է»...

Հետաքրքրական էր տեսնել թէքիրդաղցի այդ վիթխարին մեր բազմամարդ գաղութային ժողովներում, 1896—97ին, Ռումանիոյ մէջ, ուր «աչքի» էր եւ փոքրիկ ճաշարանի տէր։ Կը խօսէր համարձակ, ժողովրդական պարզ, անզարդ բարբառով եւ ընդհանուր սիրով, գործադրական առարկայ էր։ Բայց մինչ Կարապետի պէս, միայն Դաշնակցութիւնը կատարելագործեր, կը պաշտէր անոր կնիքն ու դրօշը եւ չէր համդուրժեր ոևէ համախառնութիւն։ Անհատ էր անձնական վառ, բանաւոր հակառակորդներու հանդէպ, որոնք կուսական խանդավառ ժողովներուն ընթացքը իրենց կըրքոտ հակառակութիւններով։ Նեմրուդի մի խիստ ձայնովը բաւ էր՝ զինաթափ ընելու անհանդուրժ կրքերը եւ տիրապետել անոր ներկայութեամբ միջկուսակցային վիճաբանական ժողովներու մէջ կը տիրէր կարգ ու անդորրութիւն։

Երբ 1899ին այցի եկաւ մեզ, «Դրօշակի» խմբագրատունը պաշտ անհամբերութեամբ ընդունեց զինքը։ Քրիստափորին ճանչնալ չէր անոր միամտական հետաքրքրութիւնն ու երկար ուղեւորութիւնը ամբողջ գրպանով ժողովի անդրադարձը եւ գործիչները տեսնելու նպատակով։ Բայց 2—3 տարի յետոյ, Դաշնակցութեան առաջնորդը, ազատ փախչող Նեմրուդը... «Փոթորիկի» ճամբու մէ ու զատ եւ թէքիրդաղցին ի-ելքում Մուշի գիշերային դաւադրութեան մէջ։ Իր Ճերմակ սեւ կերպարանքով եւ խորհուրդ սարսափահար ըրաւ ժամանակներ եւ առեւանգ զայն դուրս աննման տեղերուն հետ դէպի ժամանակաւոր գերութիւն, քաղաքէն դուրս...

Երիտասարդ ուխտաւորներու շարքէն էր. Մհնակի, Իսաջանի, Նժդեհի դասընկեր Ճուշիի Թեմականում. ապա բարձրագոյն ուսման հետամուտ Մոսկուայի մէջ, դրկէ մանկութենէն ինքզինք նուիրած Հայրենիքին, նա շատերուն պէս կիսատ կը թողու ուսումը, կը մտնէ զինուորական ծառայութեան, կը ստանայ ռուսական սպայի աստիճան ու կը նետուի հրդեհին մէջ... Առաջին յաջողութիւնները կը պատեցնեն իր գլուխը և հետզհետէ կը դառնայ աւելի յանդուգն ու ձեռներէց։ Սասուն երթալը 20 ձիաւորով, ան ալ 1903ի վերջերուն, երբ քիւրդ ու թուրք խաժամուժը մարախի պէս փռուած էր իր ճամբուն, ապա Սասունէն վերադարձը Կովկաս, դարձեալ անվնաս, քանի մը ընդհարումներէ ճողոպրելով,— այդ բոլորը, ինչպէս ըսինք, հրաշքի պէս բան մըն էր։

Բայց ահա երկրորդ ու եղերական արշաւը։ Որսորդ Գէորգի հետ կը կազմէ 61 հոգինոց խումբ մը։ Մէջը՝ շարք մը մասնագիտականներ, բժիշկ, ուսանող, քահանայ. նոյն իսկ հարուստ ընտանիքի մէկ զաւակ, Լ. Քալանթարեան, որ Բագուի նաւթահորերը թողած, գացեր էր Հայաստանի համար կռուելու։ Այդտեղ էր և արիասիրտ Վազօն, որ թողեր էր Ալեքսանդրապոլի կառավարական մեծ պաշտօնը և միլիոնաւոր փամփուշտներ յանձներ Դաշնակցութեան։ Այդտեղ էր Անուշաւանը և անոր պէս բազմաթիւ անձնուրացներ։

Ճամբայ կելլեն Օլթիի շրջանէն, սահմանը կանցնին, աղբիւրի մը վրան, լեռ կը բարձրանան ու դիրքեր կը բռնեն։ Բայց ռուս զինուորները կը նշմարեն ֆէտայիները և լուր կուտան իրենց սահմանապահ զօրքի հրամանատարին։ 150 ռուս զինուորներ, կը շրջապատեն մերոնց դիրքերը, միաժամանակ լուր տալով տաճիկ զօրքերուն, որոնք կը փութան դէպի վայրը։ Օլթիի կողմէն ալ ռուսական հրամանատար, զնդապետ Բրկով, կը հասնի նոր օգնական ուժերով։ Առաջին յարձակումը կը գործեն ռուսներ, քշելով ֆէտայիներուն խումբը դէպի թուրքերը։ Թորգոմ կը հրահանգէ ընկերներուն՝ չպատասխանել ռուսներու յարձակումին և կռիւ միայն տաճիկներուն դէմ։ Ու պատգամաւոր կը ղրկէ ռուս հրամանատարին՝ բացատրելու խումբի նպատակը։ Իրարու ետևէ գացող երկու պատգամաւորները, Անուշաւան և Քալանթարեան, բռնի կը նետուին։ Բրկովի հրամանով ռուսները երեք կողմէ կը պաշարեն ֆէտայիներու խումբը. չորրորդ կողմէն ալ՝ թուրքերը. ու այսպէս կ'անցնի հերոս խումբը խաչաձևող կրակին տակ։ Անել կացութիւն մը՝ տարօրինակօրէն ողբերգական։ Մեր ըմբոստ ընկերները, չէին կրակեր ռուսներուն վրայ, իսկ վերջինները, առիթէ քաջալերուած, աւելի եռանդով կը շարունակէին յարձակումները։ Միայն տաճիկներն են, որ 10ի չափ ակեարներ զոհ կուտան մերիններու գնդակներուն։ Մէկ ռանև ժամ կռուէլ յետոյ, ֆէտայիները կը-

բոլէն անձնատուր չինիլ ռուսներուն։ Խումբի քահանան, խաչը ձեռին, ընդառաջ կ'երթայ, բայց կը զարնուի ռուսներու կողմէ։ Որսորդ Գէորգն ալ կը սպանուի, դարձեալ ռուս գնդակի մը ուժինով։ Ըստ երևոյթին մինչև վերջ սպաները կը մնան իրենց կրաւորական դիրքին մէջ՝ հանդէպ ռուսներուն։ Բան մը, որ կը մնայ անհասկնալի… Մերիններէն կը սպանուին 27 հոգի, 6 հոգի ալ կը վիրաւորուին և 14 հոգի գերի կիյնան ռուսներու. անոնց մէջ՝ խմբապետը։ Մնացած սպաները կրցան փախչիլ ու ապաստանիլ մութ անտառներ։ Իսկ գերիները, նոյն Բրկովի հրամանով, մորթուեցին Թուրք բանակի ներկայութեամբ։ Ռուս և Թուրք զինուորականներ խրախճան սարքեցին մորթուած հայդուկներու դիակներուն շուրջ…

Կուկունեանի ողբերգութիւնն էր, որ կրկնուեցաւ աւելի վայրագ, բարբարոս ձևով…

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր կրնար մոռնալ ռուս սահմանապահ բանակի այդ նենգաւոր խաղը և շատ չանցած, 1904 օգոստոս 31ին, Օլթի քաղաքին մէջ, սահմանապահներու հրամանատարը, գնդապետ Բրկով, գետին փռուեցաւ մեր տերրորիստի վրիժառու ձեռքով*)։ Գրեթէ միաժամանակ սպանուեցաւ մեր ձեռքով միւս բարձրաստիճան հայատեացը, Իգդիրի գաւառապետ Բօզուսլավսկի։

Ահա ուրիշ, նոյնքան ուշագրաւ տիպարներ։ Յեղափոխներու ուրիշ խումբ մը՝ որ Դումանի առաջնորդութեամբ կը մեկնի Բագուէն դէպի Սասուն, նոյն 1904 թուականի ամառը։ Դարձեալ, բուն կուռ հայդուկներուն հետ— շարք մը մտաւորականներ, ճեմարանաւարտ կամ համալսարանաւարտ, Յակոբ Զաւրեան, Մարգար Ժամհարեան, Ռուբէն— այն ատեն տակաւին սկսնակ— Սարգիս, փոքրիկ Սարգիսը, յանդուգն տերրորիստ և յեղափոխութեան պերճախօս քարոզիչը, և զինուորներէն՝ երկու համբաւաւոր Խէչոները՝ Դաշնակցական և Սարրազ Խէչօ, Թաթէոս Ամիրեան, Սուրէն, Ասօ, Սերոբ և այլն։

Դումանի խումբը։ Կովկասեան մարմինները կը ճամբէին Դումանը, որպէս լաւագոյն թեկնածուն Սասնոյ կռիւներու հրամանատարութեան պաշտօնին համար։ Կը ճամբէին Նիկօլը այդ դժուարին առաքելութեամբ, գիտնալով, որ տեղւոյն պարագլուխները փոքր ինչ պաղած էին իրարմէ և որ դուրսէն եկածը առհասարակ աւելի հմայք ու հեղինակութիւն կը ներշնչէ շարքերուն, քան տեղացիներէն մէկը, որ, ինչքան ալ բարձր ըլլայ, «տեղացի» մըն է, «մարգարէ չըլլար գաւառին»… Կը գրէին Նիկօլ-

---

*) «Երեք գնդակներն ալ մահացու էին— կը ծանուցանէր Կարսի մեր Կեդրոնական Կոմիտէն— տերրորիստը ազատ է, ապացուցուեցաւ մեծ է ամէն տեղ, ժողովուրդի արդար վրէժխնդրութեան ծարաւը մասամբ յագեցաւ»…

Դումանը մանաւանդ այն նկատումով, որ Սասնոյ բոլոր մեծ դէմքերը, Հրայրէն մինչև Անդրանիկ, ջերմ, անվերապահ յարգանք կը տածէին դէպի Դարաճիսարի, Բաղաքեստանի և Խանասարի կռիւներուն հերոսը, դէպի անոր ռազմագիտական ու վարչական տաղանդը, այլ և քաջութիւնն ու վճռականութիւնը։

Կը վարանէր հին Մարտիկը։ Գիտէր, որ այդ անօրինակ պայմաններուն մէջ, երբ Հայաստանի ահագին տարածութեան վրայ Թուրք ու քիւրդ ուժերը ենթարկուած էին ընդհանուր զօրաշարժի, Սասուն հասնիլը այդ բիւրաւոր խուժաններու շղթաները ճեղքելով, բացարձակ անկարելիութիւն էր։ Գիտէր, որ իր խումբը կ'երթար «էշ նահատակ» միայն դառնալու և այնուամենայնիւ որոշեց մեկնիլ։

Բագուի ընկերները տուին բոլոր անհրաժեշտ պատրաստութիւնները խումբի զինման համար։ Եւ հոս տեղի ունեցաւ յուզիչ միջադէպ մը, որ կենդանի զրոյցներու նիւթ դարձաւ Բագու, Թիֆլիզ և այլուր։ Մէկէն ի մէկ հանդէս եկաւ բժիշկ Զաւրեան— նաւթաշրջանի բանուորական հիւանդանոցի գլխաւոր վարիչը— և խնդրեց, որ զինքն ալ տանին Թուրքահայաստան՝ կռուելու։ Մարդ մը, փափուկ սնած ու մեծցած, որ նոր էր մտեր մեր շարքերուն մէջ և երբեք գործ չէր ունեցած հրացանի ու վառօդի հետ… Դուման, բնականաբար, մերժեց։ Նա որոշեր էր տանիլ իրեն հետ միայն փորձառու, զինավարժ երիտասարդներ։ Բայց ի վերջոյ ստիպուած եղաւ զիջիլ բժիշկ ընկերոջ աղերսանքներուն։

Ջնաշխարհիկ իդէալիստներէն էր այդ նորընծայ դաշնակցականը, մօտ 40 տարեկան, որ այնուհետև ընդմիշտ լծուեցաւ մեր աշխատանքներուն, գեղեցիկ անձնազոհութեամբ գործեց Կազմակերպութեան դրօշակին տակ՝ Տարօնոյ, Պոլսոյ, Կովկասի, Ռուսաստանի մէջ, մինչև 1917 թուականը, երբ նոր ազատուած բոլշևիկեան բանտէն, կը պատրաստուէր Երևան անցնելու և յանկարծ տիֆով բռնուեցաւ ու մեռաւ Մոսկուայում, խոր կսկիծ թողնելով մեր բոլոր շարքերուն մէջ։

Յակոբ Զաւրեան— դոկտոր Զաւրիեվ, ինչպէս կ'անուանէին զինքը իր հազարաւոր ընկերներն ու հիւանդները— իր տեսակին մէջ եզակի մարդ մըն էր. Նա կուգար մեր «վերին» խաւերէն, գրեթէ իսպառ ռուսացած, ռուսախօս հայ ընտանիքէ մը, «Հրաժարիմք» կ'ընէր իր բարեկեցիկ գոյութեան, ցասումով երես կը դարձնէր նաւթաշրջանի ոսկի, նիւթապաշտ միջավայրէն և կը գրկէր նոր կեանք մը, գաղափարական կռուողի կեանքը, իր տառապալից արկածներով, կ'երթար ձուլուելու խոնարհ, չարքաշ ժողովուրդին հետ, հետևելով իր մեծ սրտի ազնուական մղումներուն։ Անդրկովկասի մեր ահարկու բախումները ցարի կառավարութեան հետ— եկեղեցական-ազգային գոյքերու շուրջ— արթնցուցեր էին անոր

մէջ հայրենասիրական ուժեղ զգացումը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծառացեր էր անոր պրպտող աչքերուն առջև փառքի, հերոսութեան լուսապսակով և ստարացած հայ մարդը թողնելով տուն, տեղ, հարազատներ ու փայլուն կարիէր, կուգար 1903 թուականի վերջերուն դէպի Արևմուտք, կուգար նետուելու Կազմակերպութեան գիրկը, թերևս յիշելով ռուս յեղափոխութեան մեծագոյն բանաստեղծ՝ Նեկրասովի ծանօթ պատգամը.

— Տա՛ր ինձ այնտեղ, կռուողներու բանակը, ուր կը մեռնին Սիրոյ մեծ գործին համար...*)

Նիկոլ-Դումանի արշաւախումբը Սալմաստի գծով անցաւ Վասպուրական, չկրցաւ, սակայն, շարունակել իր յառաջխաղացումը դէպի Սասուն, կռուի բռնուեցաւ թուրք զօրքերու, քիւրդերու հետ և մէկ-երկու զոհ տալով վերադարձաւ։

Աշոտ-Երկաթ իր վերադարձին Կովկասէն, Արճէշի մօտերը, ռմբային յուսահատ կռիւէ մը յետոյ նահատակուեցաւ ամբողջ խումբով։

Մեծ եղաւ իր նիւթած կատարածով և յարուցած ոգևորութեամբ Զօրի ու Մօսունի արշաւանքը։ Այդ անուններով կը կոչուին թուրք սահմանապահ զօրանոցներ, որոնք շատ կորուստներ պատճառած էին մեր արշաւող խումբերուն։ Երևանի մեր Կեդրոնական Կոմիտէն կորոշէ ոչնչացնել զանոնք։ Քայլ մը՝ որ վրէժխնդրութեան արտայայտութիւն մըն էր և միանգամայն կարող էր թեթև օգնութիւն հասցնել վտանգուած Սասունին, թուրքաց բարձր հրամանատարութեան ուշադրութիւնը ցրուելով։

Այդ ծրագիրը իրագործելու համար երկու խումբեր կը կազմուին, Արտաւազդ ու Մասիս անուններով, բաղկացած 102 ֆէտայիներէ։ Մէկուն ղեկավար կը դառնայ Գայլ Վահանը (Մինաս Տօլպաշեան)։ Միւսին՝ Խարբերդցի Միհրանը, այն, որ հետագային նիւթեց միհրանական ծանօթ շարժումը։

Երկու խումբերը մէկտեղ անվտանգ կանցնին սահմանը, կը հասնին Ջինգիլի բարձունքը, ուր կը բաժնուին երկու մասի։ Արտաւազդ խումբը կուղղուի դէպի Մօսուն, Գայլ Վահանի առաջնորդութեամբ, իսկ Մասիսը կերթայ Միհրանի առաջնորդութեամբ Զօր, Ջիլանցի աշիրէթի վրայ։

Գիշերուան ժամը 2ին Արտաւազդ խումբը կը պաշարէ հեռուէն թըրքական զօրանոցը, նախապէս կտրելով Բայազիտի հեռագրաթելը և զօրանոցէն քիչ հեռու, երկու գիւղական վրաններն ալ առնելով պաշարման օղակին մէջ։

*) Отъ ликующихъ, праздно болтающихъ

. . . .

Уведи меня въ станъ погибающихъ
За великое дѣло любви.

4 ֆէտայի մուտքին մէջ կը մտնեն զօրանոց ու կը բարձրանան երդիքը, որուն տակ պառկած էին մօտ 150 զինուորներ։ Պահապանը կը նշմարէ այդ, բայց տեղն ու տեղը կընկնի ֆէտայիի գնդակէն։ Անմիջապէս չորս ռումբ կը նետուի զինուորներուն մէջ։ Ռումբերը պայթելուն պէս, մեր բոլոր հայդուկները չորս կողմէն կրակ կը բանան։ Թուրք զօրքերը, յանկարծակիի եկած, խուճապի կը մատնուին և ժամ մը չանցած, ամբողջ զօրքը կը վերածուի դիակոյտի մը։ Կը կոտորուին մօտակայ հայ գիւղի մէջ գտնուող թուրք զինուորներն ալ. ամբողջ զօրքը այդպիսով բնաջինջ կը լինի։ Հայ գիւղացիք, վաղուան պատասխանատուութենէն վախնալով, դեռ լոյսը չբացուած, կը դիմեն դէպի ռուսական սահմանը։

Ի՞նչ կ'ընէր Մասիս խումբը։ Բաժնուելով Արտաւազդէն, նա կերթայ կը բռնէ Զօրի շրջակայքը և այն հովիտը, ուր օպա դրած էին Ջիլանցի քըրդերը։ Երբ գիշերուայ ժամը 2ին Մօսունէն կը լսուի մեր ռումբերուն որոտը, իրենք ալ միաժամանակ յարձակում կը գործեն զօրանոցին ու քիւրտերուն վրայ։ Հաւա՜րը բարձրացած էր արդէն թշնամու շարքերում, բայց մերինները դուրս նետուելով իրենց դարաններէն, կը պաշարեն թէ զօրանոցը և թէ օպաները։ Զօրքի ու քրդերու մէկ խոշոր մասը կը կոտորուի, մնացածը փախչելով կազատուին։

Այսպիսով երկու ձեռնարկներն ալ կատարեալ յաջողութեամբ կը պսակուին։ Այնուհետև ուրիշ ծանր խնդիր մը ցցուեցաւ մեր հայդուկներուն առջև. պէտք էր պաշտպանել փախչող հայ գիւղացիները կատաղած թըշնամու վրէժխնդիր յարձակումներուն դէմ և հասցնել ռուսական սահմանը։ Եւ այդ պարտքն ալ հերոսաբար կատարեցին— զոհաբերելով, սակայն, խմբապետ Գայլ Վահանը և Նիկողայոս-Բարկէնը և շատ մը ուրիշ անձնուրացներ։ Տարաբախտաբար, ռուս սահմանապահ զօրքը— կոզակներ ու քիւրդեր— բռնեցին նահանջի ճամբան և կրակ բացին ֆէտայիներու ու ժողովուրդին վրայ... Շատերն ընկան ռուսական գնդակներէն, մաս մը փախչելով ազատեցան, մնացած ֆէտայիներն ու ժողովուրդն ալ գերի ընկան ռուսներուն ձեռքը։

Փշոտ էր, աւա՜ղ, այդտեղ ալ մեր դաշնակցական ձեռնարկներու ճանապարհը։ Մերինները, անշուշտ, կը նախատեսէին այդ վտանգները, ձեռնարկէլ առաջ, բայց Սասունի և Թուրքահայութեան այդ բախտորոշ օրերուն Կազմակերպութիւնը չէր կարող կանգ առնել այդպիսի վտանգներու և կորուստներու հաւանականութեան առջև։

Զօրի, Մօսունի և հետագայ կռիւներու ընթացքին 102 ֆէտայիներէն սպանուեցան 30 հոգի։

XVI

ՍԱՍՆՈՅ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

«Երրորդ ազդակը».— Ֆրանսական դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը.— Հանոտոյէն մինչեւ Դելկասէ.— Ընկերվարականները եւ հայ դատը.— Պրեսանսէ եւ Ժորէս.— Բրիւսէլի միջազգային համագումարը.— Սասնոյ շարժումը Ֆրանսական խորհրդարանի մէջ.— Հայանպաստ շարժման հետեւանքները.—

«Ընկերնե՛ր, դիմում ըրէք քաղաքական աշխարհին, մեր բարեկամներուն, առանց վայրկեան կորսնցնելու. ցոյցէ գազանութիւններուն սահման կը դնի»...

Այսպէս կը վերջացնէր իր ահազանգի նամակը Հրայր,— իր վերջին նամակը։

Եւ նոյն կոչը մեր բոլոր միւս ընկերներէն ու մարմիններէն եւ նոյն ձեւով, ատենագրական կոչերը մեր Կովկասեան Երջանային ժողովէն, որ երեք խմբագրական յանձնաժողովներ ընտրեր էր Սասնոյ եւ Թուրքաց Հայաստանի անցքերը գրելու, հետագրելու, քաղաքական աշխարհին հասցնելու— Կուսակցութեան Արեւմտեան Բիւրոյի միջոցով— Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւելու, եւրոպական միջամտութիւնը հրահրելու նպատակով...

Վանդի Հրայր եւ ամբողջ յեղափոխական մեր բանակը լաւ գիտէին, որ— ինչքան ալ դիւցազնական թռիչներ գործէ ու գերմարդկային ջանք ու ճիգ թափէ մեր ռազմիկներու անձնական յեղյոնք եւ նոյնիսկ ողջ Հայութիւնը— առանց մեր ուժերով չզիտի կարենային յաղթահարել ամբողջ պետութիւն մը, որ ունէր միլիոնաւոր բանակ, թնդանօթներ, անհաշիւ զէնք ու ռազմամթերք, ունէր նաեւ իրեն աջակից, հայութեան դէմ՝ շրջապատող խուժ զանգուածները...

Հայկական շարժման նպատակն է եղեր սկիզբէն ի վեր՝ կազմակերպել բոլոր կարելիոյն երկար տեւողութեամբ կռիւ օսմանեան բռնապետութեան դէմ, առեղծել երկրի մէջ յարատեւ յեղափոխական կացու-

թիւն, միշտ ունենալով աչքի առջեւ Երրորդ ազդակի միջամտութիւնը... Եւրոպական ազդակի։

Եւրոպան, Բերլինեան դաշնագրի 61րդ յօդուածի զօրութեամբ, պիտի կատարէր Իրաւարարի նոյն պաշտօնը մեր եւ Թուրք պետութեան միջեւ, ինչպէս ըրեր էր հին օրերուն՝ յոյնի ու Թուրքի, սերբի ու Թուրքի, բուլղարի ու Թուրքի միջեւ։

Ի՞նչ ըրաւ այդ «Գերագոյն Իրաւարարը» 1903—1904 թուականներուն, երբ ծագեր էին Սասնոյ հրդեհն ու անոր հետեւանք պարտիզանական խումբերու արշաւները եւ երբ մասսային կոտորածներու վտանգը վերըստին կախուած էր Թուրքաց Հայաստանի վրայ։

Ըսենք անմիջապէս. Հայկական խնդրի լուծման համար, բարենորոգումները իրագործելու համար, դիւանագիտութիւնը այս անգամ եւ վերջական քայլ մը չըրաւ։ Մեր խօսքը, հարկաւ, երեք շահագրգռուած պետութիւններու մասին է՝ Ռուսաստանի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի։ Ռուսաստանը, ամենէն շահագրգռուածը, բռնուած այն ատեն ճապոնական պատերազմով, կը շարունակէր ընդդիմանալ Հայոց Հարցի բիչ-շատ լուրջ, հիմնական կարգադրութեան։ Բայց այլ եւ չէր խրախուսեր զանգուածային կոտորածներ Թուրքահայոց մէջ, ինչպէս Լոբանովի օրերուն եւ մինչեւ որոշ աստիճան կը գործակցէր երկու միւս պետութիւններուն՝ 1895ի սարսափներու կրկնութիւնը արգիլելու նպատակով*)։

Ռուսաստանը չքաշլեցին այլ եւ համիդեան սանձարձակութիւնները եւ չտարաւ իր ետեւէն դաշնակից Ֆրանսան, ինչպէս 1895—96ի օրերուն, Հանոտոյի ու Մէլինի ատեն։ Ընդհակառակը, Ֆրանսան էր, որ յայտնի չափով ազդեց բռնապետական դաշնակցին վրայ, մեղմելով անոր հայատեաց տրամադրութեան բռնկումները...

Արդէն 1895էն ի վեր զգալի փոփոխութիւն մը յառաջ եկած էր Ֆրանսայի հանրային կարծիքի տրամադրութեանց մէջ, շնորհիւ այն բուռն ու ծաւալուն հայանպաստ շարժումին, որ մղուեր էր այդ երկրի մտաւոր ու քաղաքական շրջաններուն մէջ եւ որուն գլուխ կանգնած էին շարք մը առաջնակարգ, աշխարհահռչակ դէմքեր. Պրեսանսէ, Ժորէս, Կլէմանսօ, Անատոլ Ֆրանս եւ այլն։ «Պրօ Արմէնիա»ի նիւթած շարժումը այնքան զօրաւոր էր, որ Հանոտոյի պէս նախարարներն անգամ չափով մը պիտի ենթարկէին անոր ազդեցութեան։

Ենթարկեցաւ, բնականաբար, եւ այն ատենուան կառավարութիւնը,

*) Ռուսաց հիւպատոսն ալ Մուշ գացեր էր— թէեւ քաղաքական ուշ— միւս երկու պետութեանց հիւպատոսներուն հետ [illegible] համար։ Պաշ. [illegible], [illegible] [illegible] Ռուսիոյ այդ գործակցութը, ոչ մի նոտա ու [illegible] խառնակութիւն... գործողները միւս երկու հիւպատոսներն էին։

Վալդէկ Ռուսսօ և մանաւանդ Դելկասէ, որ Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարն էր։ Ենթարկեցաւ և շարք մը կարևոր քայլեր առաւ ի նպաստ Հայոց, որու համար երախտագիտութեան ջերմ խօսքեր ուղղեցին իրեն Հայ կարևոր գործիչներ, մամուլի մէջ և նամակներով, Եւրոպայէն ու նոյնիսկ երկրէն։

Յոռետեսները, ակումբները, մարքսեան նիւթապաշտ վարդապետութեան մոլեռանդ կուսակիցները, որոնք ամէն տեղ և մանաւանդ պետութիւններու դիւանագիտական ձեռնարկներուն մէջ կը տեսնեն միայն չոր ու գռեհիկ շահի առարկը, այս պարագային ալ կը տրամաբանեն, որ 1894—95ին, Սասնոյ ու Թուրքաց Հայաստանի ջարդերու առեն Ֆրանսայի շահը կը թելադրէր Հանոտոյի պէս շարժիլ, իսկ 1904ին, տասը տարի ետքը— Դելկասէի պէս։

Այս եւս կոպիտ թիւրիմացութիւն է։ Ճշմարտութիւնն այն է՝ որ դիւանագիտութիւնը, կառավարութիւնները յաճախ են ենթարկւեր Հանրային կարծիքի ճնշումներուն, իսկ այդ վերջինը, անգամ խորապէս բուրժուական հասարակութիւններուն մէջ՝ երբեմն-երբեմն ունեցեր է մարդասիրական վեհոգի շարժումներ, մանաւանդ Ֆրանսայի մէջ, ի նպաստ ճնշուած, իրաւազուրկ ժողովուրդներու։

1895—96ին Ֆրանսան, Հակառակ Ժօռէսի և քանի մը այլ Հեղինակաւոր անձերու փաստացի ճառերուն ու պատգամաւորութիւններուն, չըմբռնեցաւ գանգատածորէն դաշնակից Լօբանովի ու անոր ատրուկ Հանոտոյի ամբողջ քաղաքականութեան դէմ, վասնզի ռամկային անգէտ, անտեղեակ էր Հայաստանի մէջ կատարուող անցքերուն, անտեղեակ Հայկական խնդրի ու Հայ ժողովուրդի պատմութեան, անոր մշակոյթին ու ձգտումներուն։ Շատերն ալ կը խորհէին— շատ շատերը, տարաբախտաբար— թէ այնտեղ, հեռու Արեւելքի մէջ, խղճուկ, անհրապոյր համայնք մը կայ, վաշխառուներու ցեղ մը, որ զուրկ է իրապէս ամէն ազնուական յատկութենէ, որ չունի անգամ ինքնապաշտպանութեան տարրական բնազդը, որ գիտէ միայն վիզը երկնցնել ու կոտորուիլ...

Իսկ այժմ, ֆրանսական մեծ գործիչներու բերան, ազդարար գործունէութիւնը խորհրդարանի ու երկրի մէջ. Հրապարակային բանախօսութիւններն ու բազմամարդ միթինկները, յաճախակի հարցապնդումներն ու ճառերը պառլամենտական ամպիոնէն, ներքաղաքային արտահայտութիւնները Հայ կռիւներուն ու հերոսներուն շուրջ նոյն խորհրդարանի բեմէն և նոյնը անգլիական, բելգիական, հոլլանդական, իտալական խորհրդարաններուն, անգամ գերման Ռայխստագի և աւստրիական Ռայխսրաթի մէջ, գրեթէ ամէն տեղ կատարուած ընկերվարական կուսակցութեանց

ձևերով*), Ինտերնացիոնալի (Ընկեր. Միջազգայինի) շրջաբերականները, որ ցասումով կը բողոքէին Հայաջինջ սարսափներուն և անոնց բոլոր [illegible], Թուրք ու այլ հեղինակներուն դէմ, Բրիւսէլի Հայ-եւրոպական համագումարը՝ Ժօռէսի ու Պրէսանսէի, տիկին Սէվրինի, Էլիզէ Ռէքլիւի և գերման ու այլ երկիրներու պատգամաւորներուն մասնակցութեամբ, ապա ֆրանս-բրիտանական բազմամարդ համագումարը Լոնդոնի մէջ, նախագահութեամբ Լորդ Բրայսի և մասնակցութեամբ նոյն Պրեսանսէի, Պիէռ Քիյեառի, Վիքտոր Բերարի և շատ ուրիշ անգլիացի ու ֆրանսացի հայասէրներու. վերջապէս, անհաշիւ յօդուածները հայկական խնդրի մասին, թերթերու, հանդէսներու մէջ,— այդ բոլորը եկան ոչ միայն վերջ դնելու եւրոպական հասարակութիւններու անգիտութեանը Հայերու և Հայոց Հարցի վերաբերմամբ, այլ և ստեղծելու իրական համակրանքի հոսանք մը բոլոր շրջաններու մէջ Հանդէպ հեռաւոր դժբախտ ժողովուրդի, որ ունի դարերու մշակոյթ ու պատմութիւն և որ այժմ մարդկային իրաւունքներու դրօշն էր պարզեր ասիական խաւարին մէջ...

Մեծ էր մանաւանդ այն տպաւորութիւնը, որ ըրին Ֆրանսայի մտաւորական շրջաններուն մէջ Վիքտոր Բերարի հմտալից ուսումնասիրութիւնները— հրատարակուած պարբերական առաջնակարգ հանդէսի մէջ (Լա Ռըվիւ դը Պարի)— ուր նա գիտուն ու յուզող գրչով կը ցուցադրէր Հայ ցեղի տնտեսական ու մշակութային կարողութիւնները և անոր ցնցող ողբերգութիւնը սուլթանեան բռնապետութեան լուծին տակ։

Զարհուրելի էր մեր ցաւին համար նախապաշարումներու, թիւր ու մոլար հասկացողութիւններու այն լեռը, որ բարձրացեր էր արեւմտեան աշխարհի մէջ Հայու «ցեղային բացառութեան» մասին։ Ու կար, անշուշտ, ճշմարտութեան բաժին մը այդ տխուր նախապաշարումներուն մէջ, զոր միայն խիստ գունաւորեր, չափազանցեր էին Պիէռ Լոտիներն ու Կլօդ Ֆարրէրները իրենց ուշագրաւ և, տարաբախտաբար, շատ տարածուած վէպերուն մէջ։ Հայկական շարժումը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնը եկան խոշոր չափով մը խախտելու, թուլցնելու այդ ծանր, մեզի համար այնքան նսեմացուցիչ, անարգական կարծիքներու ոյժը։ Դեռ Սասնոյ Դրամայի սկիզբներուն, Ֆրանսիս դը Պրէսանսէ, Ժընեւի «Վիքթորիա Հօլ» մեծագոյն սրահին մէջ, ամբողջ ժընեւեան ընտրանիի և բազմահազար ժողովուրդի առջև, մօտ երկու ժամուան իր սքան-

*) Աւստրիական Խորհրդարանում [illegible] կատարուեցաւ նաև [illegible] երեսփոխաններու ջանքերով։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եւրոպայի [illegible] Գալիցիայի ու Բուկովինայի [illegible] գաղութներու ընտրանիով ու մղումով [illegible] Խորհրդարանի [illegible] մըն ալ [illegible], ուղղելով զայն [illegible] և պահանջելով Բերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածին իրագործումը։

չէր բանախօսութեամբ կը շատագովէր հայ ազատագրական շարժումն ու Աղբիւրանալոյսի մեր նահատակները։ Եւ նոյն նիւթին շուրջ պարիզեան «Օրօր»ի իր խմբագրական մէկ յօդուածին մէջ— «Հերոսներ» խորագրով— այսպէս կարտայայտուէր բառացի.

— «... Լաւ է յիշեցնել այս իրողութիւնները բոլոր անոնց, որոնք արդար ցասումով կըմրոստանան այսպէս կոչուած հայկական թուլամորթութեան դէմ։ Աղբիւրանալոյսու մէջ կախուածները մեռած են իրենց պարտքը կատարած մարդկանց հանգարտութեամբ։ Մի նոր ողջակէզ է այդ՝ մատուցուած եւրոպական քաղաքականութեան ատրուշանի վրայ։ Մեծ գաղափարներու համար զոհուած այդ պարզ նահատակներու հանդէպ, ցուր կը զգար դիւանագէտներու անբուժելի նանրութիւնը... Կը հասկընար միևնոյն ժամանակ, որ այն ժողովուրդներ, որոնք կը ծնին այդպիսի հերոսներ և չեն դադրիր իրենց իրաւունքները պահանջելէ, վերջ ի վերջոյ պիտի տեսնեն յաղթանակը իրենց օրինաւոր տենչերուն...»

Իսկ 1904 Յունիս 9ին արդէն Ֆրանսայի Խորհրդարանի բեմէն էր, որ նոյն Պրեսանսէ, բուռն ծափերու մէջ, կը շնորհաւորէր ու կը ներբողէր հայկական շարժումը, նախարար Դելկասէի և ամբողջ ֆրանսական կառավարութեան առջև, ի լուր աշխարհի։ Ահա կտոր մը այդ զգայացունց և իմաստալից ճառէն, որ կը դառնար Սասունի դէպքերուն շուրջ.

— «Ես չեմ ըսեր, թէ այդ արիւնոտ ողջակէզները ջարդեր են միայն։ Եղեր են նաև կռիւներ— և ես բարձրաձայն կը գովեմ Հայերը— եղեր են կռիւներ, անհաւասար կռիւներ, քանի որ Հայք գրեթէ անզէն են. բայց դրանք այն կռիւներէն են, առանց որոնց ոչ մէկ ժողովուրդ կը նուաճէ իր գոյութեան իրաւունքը։ Հայերը չուզեցին նահատակուիլ, ինչպէս 1894ին, առանց գէթ փորձ ընելու իրենք զիրենք պաշտպանելու և բողոքելու։ Անոնք կռուեցան մի ամբողջ ամիս, առանց առնելու յաղթանակը, որ անհնարին էր»...

Միւս կողմէն, Ժորէս— ֆրանսական սոցիալիզմի մեծանուն պարագլուխը— որ իր հուժկու, հեղինակաւոր ձայնով կը մղէր Դելկասէն դէպի գործ, և միւս կուսակցութեանց առաջնորդներուն հետ պարբերաբար տեսակցութիւններ կունենար նախարարին հետ, կը յորդորէր անոր՝ ուրոյն քաղաքականութեան մը հետևիլ հայկական խնդրում, անկախ ռուսական ազդեցութիւններէն, համաձայն Ֆրանսայի մեծ աւանդութիւններուն։ Ահա թէ ինչ կըսէր Ժորէս Բրիւսէլի հայասիրական մեծ ժողովին արտասանած իր ճառին մէջ (Յունիս 1903թ.)։

«... Ինչպի՞սի դիրք պիտի բռնէ Թուրքիան Հայաստանի նկատմամբ։ Կը վստահանամ ըսելու, որ այդ կախուած է Ֆրանսայի բռնելիք դիրքէն... Ես կարող եմ պնդել առանց թթու հայրենասիրութեան, որ Ֆրանսայի

վրայ մեծ յոյսեր դրած եմ՝ Եւրոպայի հանրային կարծիքը հաւաքական գործունէութեան հրաւիրելու համար։ Ֆրանսան շուտով կը կրկնապատկէ իր հիւպատոսներու թիւը Հայաստանի մէջ։ Ասի սկզբնաւորութիւն մըն է. նա պէտք չէ կանգ առնէ կէս ճամբուն վրայ, պէտք է աւելի հեռուն երթայ, եթէ չուզեր դաւաճանել պատւոյ այն օրինագրքին, որը դարերէ ի վեր կը կապէ զինքը աշխարհի ճակատագրին հետ»...

Շատ ձայներ լսուեցան հայոց մեծ տագնապի օրերուն, շատ պերճախօս փաստաբաններ ունեցաւ հայ ժողովուրդը, հայկական դատը, բայց Ֆրանսայի մէջ— կարելի է ըսել՝ ամբողջ Եւրոպայի մէջ— ամենէն ջերմ, հեղինակաւոր ու զօրաւոր ձայնը այդ երկու ընկերվարական պարագլուխներունն էր— Պրեսանսէի և Ժորէսի— որոնք երկուքն ալ զարդն էին ֆրանսական ամբիոններու, յարգուած, ունկնդրուած բոլոր շրջաններուն մէջ. մէկը՝ ներհուն, քաղաքագէտ-հրապարակագիր, որուն հետ դժուար կարող էր մրցիլ ոևէ ուրիշը արևմտեան երկիրներում համաշխարհային կնճռալից խնդիրներու մարզին մէջ, խմբագիր պարիզեան մեծագոյն քաղաքական օրգանի։ Միւսը՝ Ժորէս՝ Ֆրանսայի և աշխարհի անզուգական հռետորը և միջազգային աշխատաւորութեան ամենէն փայլուն ու ազդեցիկ պարագլուխը։ Երկուքն ալ հայկական խնդրի շիտակ ըմբռնումն ունէին,— լաւ գիտէին, որ Թուրքաստանը հայոց ճակատագրի չար հրեշտակն է, լաւ գիտէին, որ միմիայն Ֆրանսան կարող էր ազդել իր դաշնակցին վրայ, Ֆրանսան միայն իր կորովի նախաձեռնութեամբ, կարող էր գլուխ բերել Եւրոպայի (կամ գէթ չորս պետութիւններու) հաւաքական միջամտութիւնը՝ հայոց բարենորոգումներու ցաւոտ կնճիռը լուծելու համար։ Վասնզի Անգլիոյ նախաձեռնութիւնները կը զարնուէին միշտ Թուրքաստանի կասկածոտ չկամութեան ու կը վիժէին։

Այո՛։ Տարիներու անդուլ ու համատարած քարոզչութեան շնորհիւ, Ֆրանսան 900ական թուականներու սկիզբներուն գէթ մասամբ լքեց Հանոտօներու պաշտպանած գիծը, համամոլ հաւասարակշռութիւնը, որու համեմատ Ֆրանսայի շահը կը նշանակէր՝ սոսկալ դաշնակից Թուրքաստանի առջև, քաշել անոր ետևէն— հայկական ազատագրութեան ընթացքին— երբեք ժեստ մը չընել ցարական դիպլոմատները վշտացնելու և Ֆրանսայի դէմ զանոնք տրամադրելու ռիսքով...

Այժմ ամէն ոք կը զգար, որ այդ քաղաքականութիւնը անարգանք մըն է Մեծ Յեղափոխութեան հայրենիքի համար և ողջ երկիրը կը պահանջէր, որ եթէ Ֆրանսան չէր կարող իր դաշնակցէն զատ, անոր հակառակ լուծում տալ հայոց հիմնական խնդրին, գէթ պարտաւոր էր կաշկանդել Մարդասպանին ճարակոտ թաթը, թոյլ չտալ, որ նա անվերջ անպատիժ նիւթէ արեան բաղնիքներ հայ ժողովուրդի գլխուն։

Եւ Ֆրանսայի հանրային կարծիքի այդ տրամադրութիւնն էր, որ հարկադրեց Դելկասէն ուսումնասիրել հայկական հարցը և ուշի ուշով հետեւիլ Հայաստանի անցքերուն։ Փաթոքիկը բարձրացաւ խորհրդարանին մէջ դեռ 1901ի օրերուն, երբ Ֆրանսան, քանի մը ամբաստանութիւններու շահերը պաշտպանելու համար Միտիլէն ճամբեց իր նաւատորմը և սպառնաց Թուրքիային։ Շարք մը հայասէր երեսփոխաններ պահանջեցին, որ կառավարութիւնը օգտէ առիթէն և հրապարակ հանէ հայոց ռէֆորմներու հարցը։ Մամուլն ալ խօսեցաւ։

Դելկասէ, հարկաւ պատասխանեց, որ Ֆրանսան միայնակ չէ կարող ընթացք տալ բարենորոգումներուն։ Գործը հետզհետէ սաստկացաւ Հարցապնդում՝ հարցապնդումի ետեւէ։ Աջակողմեան պահպանողականներն անգամ ազմկեցին։ Անոնց կողմէ կը խօսէր Դընի Կոշէն։ Բայց ամենէն համարձակ ու վճռական տոնով ճառեր խօսեցան երկու ընկերվարական պարագլուխներ՝ Մարսէլ Սանբա և Ժօրէս։ Ամէնքն ալ գիտէին, որ Դելկասէ ընդհանրապէս անկեղ պարկեշտ ու արդար մարդ մըն է, քան Հանոտօ, գիտէին նաև, որ նա արդէն առնէ առաջ ըրեր էր ազդու քայլեր՝ ապառնացող կոտորածները կանխելու համար և այնուամենայնիւ, խորհրդարանը գոհ չէր անկէ և կը յորդորէր յարունակ արտաքին գործոց նախարարին աւելի կորովի ընթացք բռնել։ Օր մը նոյն իսկ Սանբայի հարցապնդումէն վերջ, քիչ մնաց, որ դահլիճը տապալի։ Խորհրդարանը 227 քուէով ընդդէմ 212ի, առաջնութիւնն տուաւ ընկերվարական Սանբայի բանաձեւին՝ հայկական խնդրի առիթով... Վալդեկ-Ռուսօ, որ վարչապետ էր, այդ ծանր պատահարը կանխելու համար, միջամտեց ու յորդոր կարդաց խորհրդարանին ուրիշ բանաձեւ քուէարկելու և ազատեց դահլիճը։

Այդ անախորժ փորձութիւնն ալ ապարդիւն չանցաւ Դելկասէ, որ այնուհետև դեռ երկար տարիներ պիտի վարէր Ֆրանսայի արտաքին քաղաքականութիւնը, հետզհետէ աւելի և աւելի հետաքրքրուեցաւ հայոց ցաւերով։ Քանի մը անգամ խորհրդարանի բեմէն երկար ճառերու մէջ նա արտայայտեց իր միտքն ու զգացումները Հայաստանի անցքերուն առթիւ։ Անկարելի չէ քաղուածօրէն բերել այստեղ անոր շարք մը յայտարարութիւնները.

Դեռ 1901թ. Նոյեմբեր 4ին, նա կըսէր ի պատասխան Մարսէլ Սանբայի և Կոշէնի հարցապնդումներուն.

— «Երեք տարի է միշտ շահագրգռուած եմ Հայաստանով և հայերը քանիցս իրենք իսկ ճանչցած են մեր գործունէութեան ազդեցութիւնը... Կարդացած եմ բոլոր տեղեկագիրները, որոնք բոլորն ալ կը հաստատեն երկրին ցաւալի կացութիւնը... Բայց Ֆրանսան չէ մինակ Բեռլինի դաշնագրին ստորագրողը»։

Աւելի համարձակ և զօրաւոր յայտարարութիւններ ըրաւ նախարարը ամիս մը յետոյ, ի պատասխան ընկերվարական Ռուանէին, որ զինուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղեկութիւններով, երկար ու կորովի ճառ մըն էր արտասաներ խորհրդարանի մէջ.

«Ճակատագրական կը թուի, կըսէ Դելկասէ, որ եթէ ազգաբնակութիւնները շարունակաբար ու անպատիժ կերպով թալանին ու ենթարկուին եղեռնափորձերու, անոնք ի վերջոյ պիտի խորհին, որ ամէն վիճակ լաւագոյն է, քան այն կեանքը, որ կը գտնի կատարածի մղձաւանջի տակ*)...

«Ահա թէ ինչու... Ֆրանսան այս վերջին տարիներու ընթացքին ճիգ թափեր է— և պ. Ռուանէ լաւ գիտէ այդ— կասեցնելու չարիքները, որոնց միշտ աւելի պիտի զրգռեցնեն քաղաքագէտները, քանի որ անոնք միշտ աւելի կը յուզեն հանրային խիղճը։

«Մէկէ քանի անգամ մենք դիւանագիտական ճնշումներ ըրինք Կ. Պոլսոյ մէջ և ուրիշ գործողութիւններ, որոնց ազդեցութիւնը հայերն իսկ խոստովաներ ու հռչակեր են... Թոյլ տուէք ինծի յիշատակել երկու տող Հայաստանի ապրող հայէ մը, որ ամենէն ականաւոր հայերէն մէկն է և որու անունը լռութեամբ կանցնիմ, չկամենալով մատնել զայն ցասումի ու վրէժխնդրութեան։ Ահա թէ ինչ կը գրէ այդ հայը, դիմելով Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարին.—

«Ջարդերը տեղի չունեցան, շնորհիւ դեսպաններու ազդարարութիւններուն և դիւանագիտական յարաբերութեանց խզելուն ֆրանսական կառավարութեան կողմէ, որու կորովի ընթացքը ամենազօրաւոր ապաւորութիւնը գործեց»...

Խիստ հետաքրքրական են ուրիշ շարք մը յայտարարութիւններ, որ Դելկասէ ըրաւ Սենատոյ մեծ ժողովքերու օրերուն, 1904ի Յունիսի սկիզբներուն, երբ երկար ճառով կը հարցապնդէր Պրեսանսէ, պաշտպանելով նոյն Հ. Յ. Դ. Արեւմտեան Բիւրոյի նիւթերով։ Դաշնակցական մըն էր խորհրդարանին մէջ Պրեսանսէի ու Դելկասէի միջեւ։ Առաջինը, խոստովանելով հանդերձ, որ նախարարը իրօք կատարեր էր շարք մը ազդու, դիւանագիտական քայլեր հայոց ի նպաստ, բայց և վախնալով, որ Սասունը ընկճելէ յետոյ, Թուրք կառավարութիւնը կարող էր այնուամենայնիւ վերսկսիլ 1895ի ընդհանուր կոտորածը, կը յորդորէր նախարարին կրկնա-

---

*) Այս խոսքերով նախարարը ոչ միայն կը հաստատէր թուրքական ռեժիմը, այլ և ի լուր աշխարհի կը ճշմարտէր նրա յեղափոխական շարժումը։

պատկել իր ճիգը, պաշտօնանկ ընել տալ Զէքի ու Ֆէրիտ փաշաները ու պահանջել ռէֆորմներու իրագործումը։

Իսկ Դելկասէ կը ջանար հանգստացնել հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամը, կասկած կը նետէր անոր ստացած տեղեկութիւններու ճշտութեան վրայ— Սասնոյ կոտորածներու վերաբերմամբ— կը հակադրէր «Դրօշակ»ի տեղեկութիւններուն ուրիշ աղբիւրներ, ստացուած թուրքաբնակ բարձրաստիճան հայ մարդոց կողմէ (հաւանականօրէն եկեղեցականներէ), որոնց անունը չէր ուզեր տալ հասկնալի պատճառներով, ապա վերստին կը ցուցադրէր իր հայանպաստ ձեռնարկներն ու իր խորհրդածութիւնները Հայաստանի աղէտներու, ֆէտայիներու և ապստամբական կռիւներու մասին։ Ու այս անգամ ըրաւ կարգ մը բոցաշունչ, յեղափոխական յայտարարութիւններ, որոնք փոքր ինչ խորթ կը հնչէին մեծ պետութեան մը արտաքին գործոց նախարարի բերնին մէջ, և այսպէս, աննախընթաց էին դիւանագիտական տարեգրութեանց մէջ։ Այնպէս որ Պրեսանսէ նոյն օրը իր երկրորդ ճառին մէջ, յայտնելով հանդերձ, որ մինիստրի պատասխանը իր հարցապնդումին գոհացուցիչ չէ բնաւ.

— «Փորձեցին (ուրիշ մարդիկ, վարձկան, հայատեաց գրիչներ, որոնցմէ դեռ շատ կան նոյնիսկ Ֆրանսայի մէջ)— ապացուցանել, որ Մշոյ, Սասունի անցքերու մեղը կ'ընկնի իրենց իսկ հայերու, ֆէտայիներու վրայ։ Այս առթիւ ես իմ շնորհակալութիւնը կը յայտնեմ պ. նախարարին, որ նա բարեհաճեցաւ յայտարարել ամբիոնէն, թէ հայերու... համար կան այնպիսի պարագաներ, ուր ապստամբութիւնը ամենէն սուրբն է և առաջնագոյնը բոլոր պարտաւորութիւններէն (ծափահարութիւններ)։

Ահա Դելկասէի խօսքերը.

— «Սասունը դժուարամատչելի մի լեռնավայր է... ուր ապաստանած էին հայ յեղափոխականներու կամ ֆէտայիներու բազմաթիւ խումբեր՝ քիւրտերու և թուրք զօրքերու հետ ունեցած բազմաթիւ ընդհարումներէ յետոյ, Մուշի, Բիթլիսի ու Վանի շրջակայքում։ Այդ ֆէտայիները հայերու մէջ քիչ մը նոյնն են, ինչ որ անցեալ տարուան բուլղար յեղափոխականներն էին Մակեդոնիայի գիւղացոց համար,— եղբայրներ, անտարակոյս, բայց ծանրաբարձ, հրամայական ժեստով, որ օրէնքներ կը թելադրեն, կը հրամայեն տուգանքներ համախմբել, պաշար ու դրամ կը հաւաքեն և չեն հանդուրժեր ընդդիմութեան։

«... Թէպէտ և— կը խնդրեմ հաւատալ ինծի— մեր առևտրական շահերը բնաւ չեն պահանջեր այդ՝ ես ունեցուցեր եմ մեր գործակալներու թիւը Հայաստանի մէջ՝ միայն ու միայն ցոյց տալու համար Ֆրանսայի հոգատարութիւնը։ 1903 թ. Սեպտեմբերի 14ին ես հաստատեր եմ փոխ-հիւպատոսութիւն Վանի մէջ և այս տարուայ Յունուար 23ին՝ ուրիշ հիւպատոսութիւն մը Խարբերդի մէջ։ Նոյնը ըրեր են Ռուսաստանն ու Անգլիան։ Այդ հիւպատոսներու ներկայութիւնը մի ճշմարիտ սփոփանք է եղեր հայ ազգաբնակութեան համար և շատ անգամ մեր գործակալներու միջոցով մեզի հաղորդուած երկիւղը փարատուեր է մէկ փութկոտ ու կորովի միջամտութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ։

«Մինչև իսկ աւելի երկու տարի առաջ— յարգելի պ. Պրեսանսէ գիտէ այդ— ես կազմակերպեր էի յատուկ միսիոն (առաքելութիւն), որը պտտեր է գիւղերու ապաստանելիքներուն տակ գտնուող շրջանները... Այդ ես ունեցեր է լաւ հետևանքներ և ազգաբնակութիւնը վկայեր է մեզ իր երախտագիտութիւնը— յարգելի պ. Պրեսանսէն, ի հարկէ, չի կարող չգիտենալ այդ։

«Ձեր հրահանգներուն համեմատ, ես հրաման տուեր եմ Վանի մեր փոխ-հիւպատոսին՝ մնալ Մուշի մէջ Ռուսիոյ և Անգլիոյ իր պաշտօնակիցներուն հետ, մինչև այն օրը, երբ լիակատար հանգստութիւն կը տիրէ Սասունի մէջ»։

Վերջապէս, ահա թէ ինչ կը յայտարարէր Դելկասէ հայոց կոտորածներու մասին (Սասնոյ կռիւներու առթիւ), հիմնուած Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանի տեղեկագիրներուն վրայ.

«Այն տեղեկութիւններէն, որ հասեր են մեր դեսպանատան, Վանի մեր հիւպատոսի կամ Էրզրումի փոխ-հիւպատոսութեան միջոցով կամ թէ ... — թոյլ տուէք լռութեամբ անցնիլ այս անունը, օտարերկրացի մը, զոր չեմ ուզեր մատնել մարդոց բարկութեան— այդ տեղեկութիւններէն կը հետևի նախ՝ որ ոչ մի նմանութիւն չէ կարելի գտնել ներկայ և 1894ի անցքերուն միջև։ Ստոյգ է, որ զօրքի ու հայերու միջև տեղի են ունեցեր յաճախակի կռիւներ, և որ ճնշումը շատ խիստ է եղեր։ Որոշ թիւով գիւղեր հրդեհուեր են՝ Շէնիք, Սեմալ, Ալիանք, որոնց տիրեր են զօրքերը բազմաթիւ կռիւներէ յետոյ։ Երեք գիւղերն ալ մոխրի վերածուեր են։ Նոյն վիճակին է ենթարկուեր Կէլիէկիւզանը... Նա գրաւեր է յուսահատ դիմադրութենէ յետոյ... Անոր անկումն է, որ վերջ դրեր է Սասնոյ հայերու զինուած դիմադրութեան...

«Զօրքը տէր դառնալով Սասունին, կը քշէ ժողովուրդը դէպի Մուշ։ Կը խօսին հազարաւոր զոհերու մասին։ Կը կարծեմ որ չափազանցութիւն է... Չարիքը մեծ է, չէ կարելի վիճել... Տարակոյս չկայ, որ ապստամբութեան ճնշումը ունեցեր է իբր հետևանք կոտորումը մեծ թիւով ապստամբներու, նաև խաղաղ գիւղացիներու, որոնք կ'ապրէին ֆէտայիներու բռնած գիւղերուն»։

«Թող ուրեմն յիշել այստեղ Անգլիոյ խորհրդարանի մէջ կոմս Պերսիի երկու օր առաջ ըրած յայտարարութեան 3—4 էական տողերը. «Համաձայն այն տեղեկութիւններուն, որ ստացեր է Նորին Մեծութեան կառավարութիւնը, 12 գիւղ այրուեր կամ կործանուեր են Մուշի սանջաքին մէջ և 13 գիւղ Կենճի սանջաքում. սակայն, պարզ չերևար՝ ո՞վ է ոճրագործ ապստամբնե՞րը, թէ Թուրքաց զօրքը։ Կարծես թէ հիմքեր կան յուսալու, որ մեռածներու թիւը համեմատաբար փոքր է... Տարակոյս չկայ, որ հիւպատոսներու ներկայութիւնը բարերար ներգործութիւն է ունեցեր»...

Դելկասէ կը շարունակէ.

— «Սակայն, եթէ անգամ թիւը հասցնենք փոքրիկ չափերու, դարձեալ ողբալի է, որ այդ տեսակ խռովութիւններ կարող են առաջ գալ (Շատ լաւ, շատ լաւ)։

«Եթէ չէ կարելի մերժել Դրան իրաւունքը՝ ապստամբութիւնը ճնշելու, ապա կարելի է շատ իրաւացի կերպով ամբաստանել զայն, որ հակառակ բացորոշ յանձնառութիւններուն, կը պահպանէ մի այնպիսի վարչութիւն, որուն տակ ապստամբութիւնը կը ճանչնանայ, որպէս միակ ապաստանը յուսահատ ու կատաղած ազգաբնակութեան համար։ (Ծափահարութիւն)։

«Ու թէպէտ անխուսափելի է, որ ապստամբութեան ճնշման ընթացքին հարուածները, մոլորելով, կրնկնին նաև անմեղ մարդոց վրայ, սակայն, անմեղ զոհերու թիւը չափազանց պարզ կը վկայէ, որ զինուորները շատ ալ չեն նեղուիր ընտրութեան մէջ։ (Շատ լաւ, շատ լաւ)։

«Սասնոյ դէպքերը պէտք է ուշնկածէին շրջակայ վայրերը։ Մեզ հաղորդեր են, որ կայ խռովութիւն Բիթլիսի մէջ և շատ խիստ երկիւղ Մուշում։ Ահա թէ ինչու ես անմիջապէս հրաւիրեցի Վանի փոխ-հիւպատոսը՝ ճանապարհուել դէպի Մուշ և մնալ այնտեղ այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ իր ներկայութիւնն ու աչալուրջ հսկողութիւնը անհրաժեշտ կը լինին փախստականներու հովանաւորութեան համար։

«Միւս կողմէն, Կ. Պոլսոյ մեր դեսպանը հրահանգ է ստացեր՝ անյապաղ համաձայնութեան գալու իր պաշտօնակիցներուն հետ և ազդու կերպով դիմում ընելու Բ. Դրան, որ ապստամբութեան ճնշումը վերջացած է, որ պէտք է ոչ թէ շարունակել զինուորական գործողութիւնները, այլ օգնել անմեղ զոհերուն... որ մեր գործակալները անհրաժեշտ գտնեն դրկեն մեզ տեղեկութիւններ ու պիտի միջամտեն Թուրք կառավարութեան առաջ, որ, վերջապէս, Դուռը, հրահանգուած այնքան փորձերէն... պէտք չէ յոյս տածէ, որ իր պատասխանատուութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ յոկ խօսք։

«Կը խնդրեմ պատգամաւորներուն հաւատալ, որ կառավարութիւնը

չպիտի դադրի իր պարտականութիւնները կատարելէ, իր բովանդակ պարտաւորութիւնը»։ (Բուռն ծափեր)։

***

Ահա այս չափով անդրադարձաւ Սասնոյ շարժումը հայկական խնդրի այսպէս ասած դիւանագիտական ճակատագրին վրայ։ Մենք աշխատեցանք քիչ-շատ ամփոփ ու ամբողջայօրէն ցուցադրել այն «Երրորդ Իրաւարար Ազդակի» խաղցած դերը, որու ազդու միջամտութեամբ միայն Դաշնակցութեան գործը, հայ յեղափոխութեան գործը կարող էր պսակւիլ ճշմարիտ յաղթանակով։ Հետաքրքրական է, անշուշտ, մեր ներկայ ու գալոց սերունդներուն համար գիտնալ, թէ ի՞նչ ըրեր է այդ Երրորդ Ազդակը մեր տագնապալից շարժումներու ընթացքին, ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէին այդ շարժումները երկրէն դուրս, ի՞նչ հմայք ու համարում գտեր էր մեր ռազմիկը, մեր ազատագրական կռիւը քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ ու դիւանագիտական շրջաններում և թէ ի՞նչ խոչընդոտներ ցցուեր էին՝ մեր վերջնական յաղթանակը վիժեցնելու, հայոց հարցի հիմնական լուծումը յաւիտենօրէն ձգձգելու համար...

Արձանագրելով շարք մը գրական, լուսաւոր երևոյթները արեւմըտեան հանրային կարծիքի և դիւանագիտութեան մարզին մէջ, բնաւ, ի հարկէ, նպատակ չունինք չմեղադրելու այդ արևմտեան ազգերն ու կառավարութիւնները։ Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրող վեց պետութիւններէն երկուքը— Գերմանիա, Աւստրիա— սկիզբէն ի վեր անտարբեր մնացին դէպի հայկական խնդիրը, հաւատարիմ Բիսմարկի արձակած կարգախօսին։ Իտալիան, ամենէն նուազ ազդեցիկը վեց պետութեանց մէջ, պատրաստ էր գործակցելու հայանպաստ ձեռնարկներուն։ Ռուսիոյ դիրքը՝ միանգամայն թշնամական՝ հետզհետէ սակայն,— Ֆրանսայի և Եւրոպայի ուժգին բողոքներու ազդեցութեան տակ— աստիճան մը կը մեղմանար, կը շեղէր լոբանովեան աղէտաւոր ընթացքէն, ձգտելով գէթ տարրական պահանջներուն մէջ համերաշխ քալել Ֆրանսայի և Անգլիայի հետ...

Բայց հայ ժողովուրդը գանգատ ունի նաև այդ երկու պետութիւններուն դէմ, որոնք ամենէն համակրելի, բարեացակամ դիրքն էին բռնած հայոց հարցի հանդէպ և անկեղծօրէն կը բաղձային տեսնել Թուրքահայաստանը բարենորոգուած ու բարգաւաճ։ Հայ մարդը դառնութեամբ հարց կու տայ, թէ ինչո՞ւ այդ երկու պետութիւնները համախորհուրդ չձեռնարկեցին Հայաստանի բարենորոգման՝ Սասնոյ տագնապի օրերուն, երբ հայերու մեծ ոսոխը, Ռուսաստանը, բռնուած էր ճապոնա-

կան պատերազմով, կը պարտուէր շարաչար և բնաւ ի վիճակի չէր Անգլիոյ թաթը բռնելու, պատերազմով սպառնալու Անգլիային, ինչպէս ըրաւ 1896ին, յօրանոլի օրերուն, երբ Լոնդոնի կառավարութիւնը շանթ ու որոտ կարձակէր Եըլտըզի բռնաւորին դէմ և ջանք ու ճիգ կը թափէր— իր երկրի հանրային կարծիքին ճնշման տակ— լուծելու Հայոց «գորդեան հանգոյցը»... Հայ մարդը անհիծելով հարց կուտայ, թէ ինչո՞ւ ֆրանսական խորհրդարանը, երբ մեծամասնութեամբ անվստահութեան քուէ կուտար իր կառավարութեան, հայկական խնդրի նկատմամբ— ինչպէս որ եղաւ ընկերվարական Սանբայի հարցապնդումէն յետոյ— ինչո՞ւ նա չյամառեցաւ այդ գիծին մէջ, չուզեց տապալել դաշինքը Ռուսաստանի հետ և ստիպել, որ ֆրանսական նոր կառավարութիւնը Անգլիոյ, Իտալիոյ հետ միասին, լուծում տայ Հայ դատին, ընդդէմ Ռուսիոյ բացորոշ ցանկութեան, անոր տմարդի քաղաքականութեան...

Այդպիսի մի նախաձեռնութիւն Ֆրանսան միայն կարող էր ստանձնել, ինչպէս իրաւամբ կաղաղակէր Ժան Ժորէս։

Բայց այդ մեծ երկրի բուրժուա պոլիտիկանները ականջ կախեցին Վալդեկ Ռուսոներու յորդորներուն, չուզեցին ստիպել կառավարութիւնը հայկական դատի օգտին. Վախցան ատոր հետևանքներէն։ Վախցան՝ և՛ 1901 թուականին, և՛ 1904ին։ Անոնց աչքին Հայոց Հարցի այդքան ուժեղ պաշտպանութիւնը դաշինքի տապալումով և Թուրքիոյ դէմ բռունցք թափահարելով կը նշանակէր շանդալից ապտակ զարնել դաշնակից Ռուսաստանին, այն անհաւատ օրերուն, երբ ցարական բանակը ջարդուելով յետ կը նահանջէր ճապոնական թնդանօթներուն առջև և ողջ կայսրութիւնը բռնուած էր յեղափոխական ուժգին խմորումով... Վախցան, որովհետև 1871ին պարտուած և յօշոտուած Ֆրանսան դեռ կը դողար գերման թշնամու հանդէպ և Ռուսաստանը անոր կը թուէր միակ փրկութեան խարիսխը...

Որքան ալ խոր կարեկցութիւն ու համակրանք ունէր Ֆրանսան հայ տառապող ժողովուրդի հանդէպ, իր սեփական շահը այնուամենայնիւ վեր դասեց ամէն ուրիշ մտահոգութենէ և չկամեցաւ «Հայոց խաթեր» հարուած մը տալ ֆրանկո-ռուսական դաշնակցութեան։ Այդ հարուածն ալ, անշուշտ, չպիտի ապէր ֆրանկո-ռուսական զինակցութիւնը— այնպէս կը խորհէին ֆրանսացի ընկերվարականներն ու ձախ արմատականները— և ուրեմն, այդտեղ եւ Ֆրանսայի «շահը» թիւր կ՚ըմբռնէր կառավարութեան ընթացքը պաշտպանող խորհրդարանային մեծամասնութեան կողմէ... Վերջերս յայտնապէս կ՚չափազանցնէր երկիւղը։

Միակ ույժը երկրին ու խորհրդարանին մէջ, որ պատրաստ էր մինչև վերջ պաշտպանել հայկական դատը, առանց մտահոգուելու ռուս դաշնակցի համակրանքով կամ հակակրանքով, միակ ույժը, որ անկեղծօրէն

կը պայքարէր յանուն արդարութեան ու մարդասիրութեան և որոշած էր հասնիլ իր նպատակին, Հայոց Հարցին մէջ, անգամ ի գին նախարարական աթոռներու և պաշտօններու՝ այդ միակ ույժը— ըսելու ենք հոս, բարձրաձայն, անվերապահ— ձախակողմեան տարրերն էին, ընկերվարական կուսակցութիւնն էր, ղեկավարութեամբ Ժորէսի, Պրեսանսէի, Սանբայի, Ռուանէի, և անոր հետ՝ արմատական-ընկերվարականներու ձախ հատուածը։ Բայց ատոնք ալ, տարաբախտաբար, չէին կազմեր մեծամասնութիւն ազգային խորհրդարանին մէջ։

***

Որքան ալ անօրինակ էր հայասիրական շարժումը իր ծաւալով ու խորութեամբ, այնուամենայնիւ, գործնական բաւականաչափ ուժեղ չէր իր կամքը պարտադրելու կառավարութիւններուն՝ Հայոց Հարցի բարւոք լուծումն ստանալու համար։ Հարկ էր աւելի զօրաւոր շարժում ստեղծել։ Հարկ էր ստեղծել այդպիսին մանաւանդ այնտեղ, բուն երկրի մէջ։ Հարկ էր կազմակերպել աւելի ընդարձակ և աւելի ուժական դիմադրութիւն։

Տարաբախտաբար, Դաշնակցութիւնը իր ունեցած միջոցներով այդքանը միայն կարողացաւ գլուխ բերել։ Ու Եւրոպան ալ օգնեց մեզի այն չափով, որ չափով ինքը հայ ազգը օգներ էր իրեն, իր մարտնչող փոքրամասնութեան... Հայ ազգը՝ իր միլիարդատէր ու յախուռնօրէն բթացած բուրժուազիայով, իր ապիկար, պառակտուած ու մեծ մասամբ հակայեղափոխական մտաւորականութեամբ... Այս ալ մոռնալու չենք...

Եւրոպայէն եկած այդ համեստ աջակցութիւնն ալ, այնուամենայնիւ, խոշոր բան մըն էր՝ բազմաչարչար ժողովուրդին համար։ Խոշոր վաստակ մըն էր այն՝ որ խորհրդարանի բոլոր շարքերը համակող այդ շարժումը— կարեկցութեան, ցասումի ու բողոքի— հարկադրեց ողջ ֆրանսական կառավարութիւնը ծառանալ Եըլտըզի դէմ (և անուղղակի՝ Ռուսաստանի դէմ), բռնել դահճի արիւնոտ թաթը և կանխել նոր արհաւիրքները։ Առանց ատոր, ոչ մի տարակոյս,— և հոս միաձայն, ներդաշնակ են բոլոր վկայութիւնները, հայ և օտար— առանց ատոր, 1895—96ի արեան բաղանիքները պիտի վերսկսէին ողջ Բիթլիսի վիլայէթին մէջ, թերևս նոյնիսկ աւելի հեռուն։

Աւա՜ղ... Արիւնի հեղեղները եկան դարձեալ, վերջ ի վերջոյ, այդ դէպքերէն 10 տարի ետք, բայց այդ արդէն համաշխարհային պատերազմի օրերուն էր, երբ Եւրոպան անջատուեր էր Թուրքիայէն անանցանելի խրամատներով և միայն հեռուէն անզօր սպառնալիքներ կուղղէր ստահակին, հայկական աննախընթաց կոտորածներու առթիւ։ Անկէ առաջ, հայ ա-

գատագրական շարժումը գրեթէ բոլորովին հասած էր արդէն իր նպատակին, Հայաստանը կը վերանորոգուէր, հայ ժողովուրդը կ'աճէր ու կը յառաջադիմէր...

Ֆրանս-անգլիական գործակցութեամբ էր— և մանաւանդ Ֆրանսայի հրգերով— որ 1904ին Մուշ—Տարօնոյ հայութիւնը ազատեցաւ մասսային նախճիրներէ։ Գեղամ Տէր-Կարապետեանի թղթակցութիւնները, և բոլոր միւս աղբիւրները— Սասնոյ, Մուշի գերագոյն տագնապի օրերուն— միաբերան կը վկայեն, որ ֆրանսական հիւպատոսը գտնուեր է իր մարդկային կոչումի բարձրութեան վրայ, որ նա ճշմարիտ հայու մը պէս պաշտպաներ է հայ ժողովուրդը— այնպէս հրահանգուած էր իրեն Փարիզէն— և որ հիւպատոսներու նշանակումը ուրիշ վտանգուած վայրերում ու անոնց աշալուրջ հսկողութիւնը միեւնոյն ժամանակ Պոլսոյ դեսպանի մշտանչենաւոր յորդորներն ու ազդարարութիւնները Բ. Դրան՝ ազատեցին մեր ժողովուրդը միւս վիլայէթներուն մէջ ևս։ Եւ նոյն կորովի միջամտութիւններուն շնորհիւ ալ՝ Եըլդըզը յետ առաւ իր որոշումը՝ վերջ տալու հայկական Սասունին և բնակեցնելու զայն քիւրդերով...

Կատարուեցաւ այդպիսով մեր ողբացեալ Հրայրի բաղձանքը, արտայայտուած իր վերջին նամակի մէջ... «Սահման գրուեցաւ գազանութիւններուն»։

Եւ այդ բոլորը գլուխ եկաւ շնորհիւ արևմտեան, մասնաւորապէս ֆրանսական հանրային կարծիքի յեղաշրջումին, շնորհիւ պրոպագանդի այն մեծ, ծաւալուն գործին, որուն սկիզբ դրաւ Եւրոպայի մէջ նոյն ինքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան պարագլուխը, Քրիստափոր Միքայէլեան, 1899 թուականին։

XVII

«ՓՈԹՈՐԻԿ»Ի ԳՈՐԾԸ

Դրամական տագնապը և բանի հանգանակութեան խնդիրը.— Վարանումներ մեր վարիչ շրջաններում.— Քրիստափոր՝ նորէն Կովկաս.— «Փոթորիկ»ի առաջին հաւաքը Շուշիում.— Ժամհարեանի մատնութիւնը և մահը.— Բագու և Թիֆլիս.— «Դաշնակցութեան» սպառնագին դիմումներ և խուճապը հայ մեծատանց շարքերում.— Արդիւնքը.— «Փոթորիկ»ի դէմքեր.— Սարգիս Նէվրուզ. Մատթէոս.—

Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ արիւնոտ ձեռնարկը հակատագրական ծնունդ մըն էր այն պաղ, անխռով, հայրենազուրկ անտարբերութեան, որ կը ցուցահանէր հայ ունեւոր դասակարգը իր հարազատ ժողովուրդի օրհասական պայքարներու հանդէպ։

Մեր նորագոյն պատմութեան ողբերգական էջերէն մէկն է այս ցցուն հակապատկերը հայ տառապող ու զոհաբերող ընդհանրութեան և երջանիկ, բարեկեցիկ փոքրամասնութեան... Մինչ այդ չարքաշ, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը հազարներով կը ծնէր ճշմարիտ, մարդկայնատիպ հերոսներ, որոնք անվերջ շարքերով կ'երթային իրենց գլուխը դնելու հայրենիքի ազատութեան սեղանին, հայկական մեծահարուստ բուրժուազիան տասնեակ տարիներու ընթացքին չծնաւ մէկ հատիկ վեհանձն հայրենասէր, որ լայն բանար իր քսակը ազատութեան գործին համար...

Եւ այդ քար անտարբերութեան մէջ կը յամառէին ոչ միայն Պոլսոյ, Իզմիրի, Բագուի, Թիֆլիսի մեր կրեսոսները— որոնք իրենց բարոյական սնանկութիւնը քօղարկելու համար երբեմն կը պատրուակէին թուրք ու ռուս կառավարութեան հսկողութիւնը,— այլ և Փարիզ, Լոնդոն, Մանչեսթր, Նիւ-Եորք ու այլ ազատ կեդրոններում հաստատուած ու յղփացած մեր ազգային ջոջերը։

Պատերազմը յաջող վարելու համար— ըսեր է վաղուց Նապոլէոն— անհրաժեշտ է ամենէն առաջ դրամ, դրամ և դրամ։ Եւս առաւել անհրաժեշտ էր այդ անիծապարտ դրամը հայոց ազատութեան պատերազմի համար, որու դէմ ծառացած էին այնքան ահռելի խոչընդոտներ։ Քանի՜ քանի ձեռնարկներ վիժեր են այդ թանկագին նիւթի չգոյութեան երեսէն...

Հայ ժողովուրդը— հարուստ՝ գաղափարով ու անձնազոհութեամբ, հայ բուրժուազիան— աղքատ՝ հոգիով, գծուծ ու նսեմապաշտ։ Մէկը իր կեանքը կուտար՝ յանձին իր մարտնչող վաշտերուն, միւսը իր գանձին վրայ կը դողար և անարգօրէն կը փախչէր ազատագրական շարժման կրողներէն... Դժուար է գտնել նման պատկեր մը ուրիշ ազգերու տարեգրութեան մէջ։

Քրիստափոր՝ որ հրաշքի պէս բան մը նիւթեց, առեղծելով ազատութեան պատկառելի բանակ մը ցիրուցան, անմիաբան, կեդրոնախոյս ազգի մը մէջ, անզօր եղաւ այդ ցեղային արատին դէմ և յուսահատ կը բացագանչէր իր «Ամբոխային Տրամաբանութեան» մէջ.

«Հազարաւոր նիւթապէս ապահով հայեր Հնդկաստան, Անգլիա, Ամերիկա, Աֆրիկա, ջանանում են գտնում ո՞վ գիտէ ինչ դժոխային միջոցներով իրենց ունեցածը աւելացնելու համար. բայց ոչ մէկը չգտնւեց, որ այսպիսի մի անսովոր պատմական դժբախտութեան օրերում անդիցը չարժէր՝ հասարակօգուտ որևէ ձեռնարկի համար— և այս ոչ միայն հին սերունդի ներկայացուցիչների մէջ, այլ և երիտասարդ դրամատէրերի շրջանում, որոնք ունին և՛ ուսում և՛ զարգացում ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան և ժողովրդի շահերին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ, Դիոգեններ ու լապտերներ պէտք է գերեզմաններից կանչւեն նրանց հետ մրցելու համար»...

Միմիայն յեղափոխականները չէն, որ նշաւակներ ու մարտիկներ են այդ հնաւանդ արատը։ Յիշեցէք այն մոլեգին չանթերը, որ կը նետէր Միքայէլ Նալբանդեան հայ ունեւոր դասակարգին, դեռ «Հիւսիսափայլի» էջերէն։ Յիշեցէք Գամառ Քաթիպայի ցասկոտ աղաղակները՝ արձակով ու ոտանաւորով...

«Մեր ազգը կազատէր, երբ մեր հարուստները ընդունակ լինէին մի չնչին զոհաբերութեան».— կը գրէր «Հիմի է՞լ լռենք»ի հեղինակը 1878 փոթորկայոյզ թուականին, երբ Բեռլինեան Վեհաժողովի որոշումը պաղ ջուր էր մաղեր հայ գիտակից տարրերու «ինքնավարութեան» երազներուն վրայ։ Եւ խորունկ վրդովմունքով կը շարունակէ Պատկանեան.

«Ի՞նչ իրաւունք ունինք մենք գանգատւելու Բիկոնսֆիլդէն, Սօլսբիւրիէն... որ նոքա հայերուս ինքնավարութիւն չտւին, մինչ մենք ոչ միայն արեան զոհէն խուսափեցանք... այլ և մի քանի կոպէկ հասարակաց գան-

ձարան չձգեցինք... Մեր հարուստներն ձեռքէն բաց թողին այն բարեյաջող դիպւածը, որ հազար տարին մի անգամ է պատահում»...*)

Հայ շարժման ղեկավարները արիւնոտ սրտով կը յիշէին յոյն բախտակից ժողովրդի ազատագրական պատերազմը, երբ Աւերոֆ մը իր գրեթէ ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս դրաւ հայրենիքի փրկութեան գործին... Երկար անոնք քարոզեցին զոհաբերութեան գաղափարը ազգի կուշտ դասակարգին, երկար ատեն աշխատեցան խաղաղ ճամբով յուզելու անոր կարծրացած սիրտը... Ապարդիւն։ Ու մնաց վերջին, յուսահատական միջոցը— բռնի հանգանակութիւն։ Կազմակերպութիւնը հարկադրեցաւ անոր ալ դիմելու։ Մահացու տագնապ կ՚ապրէր հայութեան մեծ զանգւածը և այդ տագնապի հանդէպ զարմանալի չէին, անշուշտ, հետագային ծայրայեղութիւնները...

Եւ սակայն, բռնի հանգանակութեան գաղափարը մէկէն ի մէկ չընդունեցաւ շարքերէն։ Նա անցաւ երկար ճամբայ, հասունցաւ քայլ առ քայլ, ժողովէ-ժողով։

Ինչպէս կ՚ապրէր Կազմակերպութիւնը, ի՞նչ միջոցներով կը տարւէր շարժումը.— կամաւոր տուրքերով, անդամավճարներով, վիճակախաղի, երեկոյթներու, այլ և այլ հանդէսներու հասոյթներով, երբեմն ալ լայն ժողովրդական հանգանակութեամբ (Ռուսաստանի ու Թուրքիոյ մէջ, բնականաբար՝ գաղտնի)։ Բայց համեստ էին այդ ճամբով առաջացած գումարները, չափազանց խղճուկ՝ հսկայական պահանջի հանդէպ։ Այդ պահանջի մասին գէթ մօտաւոր գաղափար տալու համար՝ բաւ է յիշատակել Արեւելեան Բիւրոյի շրջանային ժողովի կողմէ 1899թ. յանւարին սահմանուած բիւջէն։ Ժողովի արձանագրութեան մէջ կը կարդանք.

«Բարձրավանդակի կեդրոնացման համար ներմուծել առնուազն 1500 հրացան... Կեդրոնացման վայրում ամէն մի հրացանի արժէքը մօտաւորապէս 70 ռուբլի ենթադրելով, 1500×70=105.000 ռուբլի։

«Նոյն քանակութեամբ հրացանների համար գոնէ մէկ միլիոն փամփուշտ...... 100,000 ռուբլի։

«... Անհրաժեշտ ռազմամթերքների և ծախսերի համար— 25,00 ռուբլի։

«Ջինակիրների և մարդախմբերի պաշարի համար— 75,000 ռուբլի։

«Ընդամէնը Բարձրավանդակի կեդրոնացման համար— 305,000 ռուբլի»։

*) Մի ճանապարհորդութիւն. Մշակ, 1878թ. №№ 166—167։

Եւ նոյն հաշւով նախագծուած էր նոյն գումարը Լեռնավայրի կեդրոնացման համար։

Այդպիսով, երկու գլխաւոր վայրերում Կազմակերպութիւնը յատկացուցեր էր աւելի քան 700,000 ռուբլի բիւջէ մը։

Եւ այդ միայն Արեւելեան Բիւրոի շրջանին համար…

Երբ առաջին անգամ բռնի հանգանակութեան խնդիրը դրուեցաւ Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի առջեւ (Թիֆլիզ 1898), տեղի ունեցաւ երկարատեւ վիճաբանութիւն։ Թէեւ սրտով չէր, որ ընկերները կը մօտենային այդ ծանր, պատասխանատու խնդրին։ Որքան ալ հայ շահամոլ արպագոններու դասակարգը յանցապարտ էր ցեղի գերագոյն պայքարի ամբողջական պահանջներուն հանդէպ՝ այնուամենայնիւ, այդ պայքարի ղեկավարները դժուարութեամբ կը մարսէին նոր, ահաւոր թելադրանքը— դրամ հայթայթել բռնութեամբ, ի հարկին նոյն իսկ՝ արիւնահեղութեամբ…

Ահա թէ ինչու 2րդ Ընդհանուր Ժողովը՝ ընդունելով հանդերձ բռնի հանգանակութեան սկզբունքը, յանձնարարեց մարմիններուն՝ տերրորի դիմել միայն ամենածայրայեղ, յուսահատական պարագաներում։

Եւ երբ այդ որոշումէն 5—6 ամիս յետոյ, խնդիրը աւելի սուր կերպով դրուեցաւ— Կարսի կոմիտէի կողմէն— Արեւելեան Բիւրոի շրջանային ժողովի մէջ (1899թ. յունուարի), դարձեալ ձայները բաժնուեցան, և մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ՝ նորէն յետաձգել տերրորի գործադրութիւնը, նորէն դիմել խաղաղ քարոզչութեան՝ անհրաժեշտ դրամը հայթայթելու համար։ Ատենագրութեան մէջ կը կարդանք բառացի.

«… Որովհետեւ մեծամասնութիւնը չէր կարողանում խղճի հանգստութեամբ հաստատել, թէ բոլոր հնարաւոր խաղաղ միջոցները իրագործւել և անյաջող սպառւել են,

«Որովհետեւ սուր միջոցի, այսինքն *տերրորի* **գործադրութիւնը վերապահւել է Ընդհանուր Ժողովի կողմից ամենածայրայեղ և յուսահատական դէպքում.**

«Որոշւեց չորսից մինչեւ վեց ամիս անդադար աշխատել ծանօթ խաղաղ միջոցների իրագործումին։ Եւ նոյն ժամանակամիջոցում, եթէ Դաշնակցութեան նիւթական միջոցները ցանկացած ծաւալն ու յաջողութիւնը չեն ստացել, այն ատեն միայն Բիւրոի շրջանական երկրորդ ժողովը գումարելով, կատարել գործունէութեան հաշւետւութիւն և արդիւնքի համաձայն վճռել յանձնարարել կոմիտէներուն Ընդհանուր Ժողովի արտօնած ծայրայեղ միջոցը իրագործելու, ուր որ անհրաժեշտ է համարւում»…

Եւ այդ որոշումն ալ անցաւ դարձեալ ոչ միաձայն, այլ 5 ձայնով ընդդէմ 2ի։ Խորհրդակցութեանը կը մասնակցէին ի միջի այլոց՝ Նիկրա

(Յ. Տաճրիկեանի ծածկանունը), որպէս Բագուի մարմիններու ներկայացուցիչ, Մէկի՛ (Ռոստոմեան) և Սմբատ Օհանեան (Ս. Զաւարեան). վերջինը յամառօրէն կը մերժէր տերրորը։

«Խաղաղ միջոցները» սպառուեցան։ Ապարդիւն— բոլոր քարոզներն ու յորդորները։ Հայ բուրժուազիան չպիտի շարժէր, մինչեւ որ «չփոթորկէր» իր հանգիստը։ Եւ շատ չանցած, **«Փոթորիկ»ը** հասաւ…

1901ին «Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմինը» նիստ ունեցաւ Ֆիլիպպէի մէջ, Քրիստափորի մասնակցութեամբ. վերստին քննեց բռնի հանգանակութեան խնդիրը, որոշեց գործադրել զայն և այդ նպատակով ընտրեց յատուկ մարմին մը— «Փոթորիկ» Կոմիտէն։ Նորընտիր մարմնի ղեկավարութիւնը ստանձնեց նոյն ինքը Քրիստափորը, որ և նոյն տարւայ աշնան ձգեց Եւրոպան ու վերադարձաւ Կովկաս։

Նախ քան մեկնիլը, իր ձեռքով իսկ «Դրօշակ»ի տպարանին մէջ, գիշերանց— երբ չկար գրաշար ու այլ անբաղձալի հիւրեր— պատրաստեց **«Փոթորիկ»** Կոմիտէի ճերմակ կաւէ պաստառները, դրոշմեց անոնց վրա «Դաշնակցութեան» խորհրդանշանն ու պատգամագիրը, որով յանուն Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէի, մահուան սպառնալիքով, հայրենիքի ազատութեան տուրք կը պահանջէր հայ հարուստներէն։ Անոնցմէ բազմաթիւ օրինակներ, խնամքով ամրացուց իր ճամբորդական պարագաներուն մէջ, ուղեւորուեցաւ Բեռլինին վրայով— ուր տեսակցութիւն մըն ալ ունեցաւ Բէբէլի հետ*)— և անցաւ ռուսական սահմանը։

Հաստատուեցաւ Բագուի մէջ։ Կը զբաղէր առժամապէս խաղաղ քարոզչութեամբ, կը զինուորագրէր նոր երիտասարդ շարքեր, որոնք անսովոր խանդավառութեամբ կը դիմաւորէին հայոց ազատութեան հնաւուրց Բանբերը։

Յեղափոխական վերազարթնումի օրերն էին ողջ կայսրութեան մէջ։

---

*) Իր վերջին ճիգն էր Եւրոպայի մէջ… Թարգման ունենալով Բեռլինի մեր ընկերներէն բժիշկ-ուսանող Գրիգոր Սաղեանը՝ Քրիստափոր գնաց արծարծելու հայկական դատը աշխարհահռչակ ընկերվարական պետին մօտ։ Աւգուստ Բէբէլ սիրով ունկնդրեց հայկական դատի առաջնորդին եւ երկար ճառախօսեց մը, ուղղուած «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, յայտարարեց թէ ինչու Սոցիալիստական Գերմանիայի կառավարութիւնները այդ, անտարբեր դիրք են բռնել դէպի հայկական խնդիրը եւ բոլոր արեւելեան խնդիրները։ Քրիստափորի այդ տեսակցութենէն յետոյ, Բէբէլի հրահանգով, ընկերվարական երեսփոխան Գրադնաուէր բրաւ առաջին հարցադրումը Ռայխստագի մէջ՝ հայոց հարցի առթիւ, եւ վարչապետ Բիւլով ստաց Բիսմարկի արժանաւոր յաջորդին վայել պատասխանը… Գերմանիան այն ատեն խիստ տարուած էր Բաղդադի երկաթուղու եւ այլ ծանր ծրագիրներով, կը սիրաշահէր սուլթանին հետ ու քնած պիտի չունէր հայկական ժողովուրդներուն համար։

Թաղուն— կովկասեան արդիւնաբերութեան մեծ կեդրոնը— թատերաբեմ էր վիթխարի գործադուլներու և հայ երիտասարդութիւնն ալ զահավէժ կը տարուէր ասոր ու վրացի ընկերվարականներու գիւղին կարգախօսներով ու կամաց-կամաց կը պաղէր, կը հեռանար բուն ազգային շարժումներէն։ Քրիստափոր նշմարեց վտանգը, իր աճագին հեղինակութեամբ նետուեցաւ միթինկներու ժխորին մէջ, սկսաւ տենդային բանակռիւ մասնաւորապէս սոցիալ-դեմոկրատ մարքսիստներուն դէմ։ Ինքն ալ հինուց և համոզուած ընկերվարական՝ նա, ի հարկէ, արտի խորունկ գոհունակութեամբ կը դիմաւորէր համառուսական շարժումը, բայց և կ'ըսէր հայ երիտասարդներուն.

— Դուք կը յափշտակուիք մարքսեան ուսուսարանով և գործադուլային անարին յեղափոխութեամբ, դուք կ'ըմբոստանաք դրամատէրներու իւրացուցած աշխատաւորական յաւելեալ արժէքին դէմ, բայց մի՛ մոռնաք, որ անոնց ամենէն ճնշուած ու պրոլետար ժողովուրդը կայ, որ ոչ միայն զրկուած է իր արդար վաստակի յաւելեալ արժէքէն, այլ և ամէն որ իր «յաւելեալ արիւնը» կուտայ թրքական նշարակի հարուածներուն տակ... Մի մոռնաք բուն հայկական դատն ու շարժումը, որ կը կարօտի ձեր մըշտարթուն ուշադրութեան ու աջակցութեան։

Մեր մեծ ընկերոջ կորովի միջամտութիւնը այդ պատմական օրերուն վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ մտքերուն վրայ և գաղափարական երիտասարդութեան ստուար զանգուածը թալեց սիրած քարոզչի եռանդէն ու մնաց Դաշնակցութեան շարքերում։ Բարեբախտ թեքում մըն էր... Բարեբախտութիւն էր, անշուշտ, որ հայ ազգային կարգախօսը չմարեցաւ այդ օրերուն կովկասեան հորիզոններուն տակ, համառուսական, ընկերվարական ժխորին մէջ, ընդհակառակը՝ հնչեց տիրականօրէն, Դաշնակցութեան հեղինակաւոր առաջնորդի բերնով, զգաստացուց պայքարող երիտասարդութիւնը և ուղղեց զայն դէպի շիտակ ճամբան։ Բարեբախտութիւն մըն էր, վասնզի շուտով պիտի հասնէր ռուսահայ ժողովուրդի գոյութեան ամենէն տագնապալի շրջանը, որ մեր գեղարոյս ընկերվարականներու կարգախօսները պիտի յայտնուէին կատարելապէս անզօր ու անանկ։ Արդարև, հայ սոցիալ-դեմոկրատները չէին— ոչ ալ սոցիալիստ-յեղափոխականները— որ պիտի վարէին արիւնոտ պայքարը ցարիզմի դէմ՝ հայ ազգային-եկեղեցական գոյքերու թալանի առթիւ՝ և անոնք չէին, որ պիտի մղէին ինքնապաշտպանութեան երկարատև պատերազմը թաթար հայաջինջ խուժաններուն դէմ...

Բայց Քրիստափոր այդ տենդագին օրերուն իսկ՝ չէր մոռնար իր գըլխաւոր հոգը— «Փոթորիկ»ի գործը։

Բանի գրամահաւաքութեան առաջին փորձը կատարուեցաւ Շուշիի մէջ

1902ի ամառը հոն էր ինքը առաջնորդը իր խուզարկու զինուորներով։ Այդտեղ էր փոքրիկ Սարգիս. զանձակեցի— հետագային Վանայ Սարգիսը (Օգարարշեան)— որ Քրիստափորի հրահանգով կիսատ ձգեր էր ուսումը Ժընեւի մէջ և անցեր էր Կովկաս։ Այդտեղ էր Թէքիրդաղցի հսկան՝ Օճենիկ Նիկոլայը։ (Անոր մէկ նայուածքը բաւ էր՝ ահաբեկելու դրամի իշխաններ և Քրիստափոր ընտրեր էր զայն յատկապէս այդ գործին համար)։ Այդտեղ էր Մարգար Ժամճարեան, բնիկ շուշեցի, որ Սարգսի պէս նոր ձգեր էր համալսարանը Գերմանիայում և այժմ կը հետեւէր Կազմակերպութեան Առաջնորդին՝ անոր ուղղակի ձեռնարկներուն մէջ։ Այդտեղ էին Սեւ Աշոտ և ուրիշներ։

«Փոթորիկ»ի առաջին հարուածն իջաւ ծանօթ միլիոնատէր Իսահակ Ժամհարեանի վրայ*)։ Այդ մարդու մօտ՝ Կազմակերպութիւնը բերեր էր արդէն առաջուին դիմումներ, 1900ի սկիզբները, Ֆրանսայի հարաւում, Նիսի մէջ։ Այս երկրորդ փորձն էր— և այս անգամ սպառնալիքով։ 1902ի ամառը, մէկ գիշեր, երբ Ժամհարեան Շուշիի քաղաքային ակումբէն իր տունը կը վերադառնար, «Փոթորիկ»ի խումբը ձերբակալեց զինքը և տարաւ քաղաքէն դուրս, ամայի տեղ մը, երկարօրէն բացատրեց Կազմակերպութեան նպատակը, յորդորեց, «համոզեց», որ կատարէ Գոլոս Կեդրոնական Կոմիտէի պահանջը և հասկցուց, որ հակառակ պարագային իր կեանքը պիտի վտանգուի։ Աւելորդ է նկարագրել զառամ դրամատիրոջ հոգեկան վիճակը այդ անակնկալ բանտարկութեան երկար ժամերուն։ Մահուան սարսափի տակ, նա խոնարհեցին կ'աղերսէ տղաներուն, որ ազատ ձգեն զինքը, կերդուի իր բոլոր սրբութիւններով, որ անմիջապէս պիտի կատարէ յեղափոխականներու պահանջը, առանց մատնելու գաղտնիքը ռուս իշխանութիւններուն։ Եւ այդ խոստումն առնելով, մերոնք ազատ կը ձգեն բանտարկեալը։ Ուրիշ ելք չունէին արդէն։ Դիւրին բան չէր օրերով պահել կալանաւորը քաղաքի շրջակայքում։ Դէպքը արդէն մեծ յուզմունք էր յարուցեր, ոստիկանութիւնը ոտքի էր։ Միակ ելքն էր՝ հաւատալ Ժամհարեանի խօսքին և տուն ճամբել զայն։ Վերջին անգամ «Փոթորիկ»ի խումբը կը յորդորէ անոր՝ գաղտնապահութեամբ, խաղաղ կերպով կարգադրել գործը, և նորէն ու վճռական շեշտով կը յայտարարէ, որ մերժումի ու մատնութեան պարագային երբեք չպիտի ազատի Դաշնակցութեան ձեռքէն և վաղ թէ ուշ մահով պիտի պատժուի։ Կը պայմանաւորուին, որ յաջորդ օրն իսկ, որոշեալ ժամուն՝ Ժամհարեան անձամբ բերէ պահանջուած գումարը նշանակուած տեղը (Գեխէ Աղբիւրին մօտերը) ու յանձնէ յեղափոխականներուն։

*) Մէկն էր Մոսկուայի առաջնակարգ [illegible], որ եկած էր ամառը անցընելու իր ծննդավայր Ղարաբաղում։

Յետոյ վերը բացատրեցինք, Դաշնակցութիւնը որոշած էր ամէն կերպ խոյս տալ սպանութենէ: Եւ այդ իսկ նպատակով, մեր ընկերները պահանջեցին ժամհարեանէն համեստ գումար մը— երեսուն հազար ռուբլի— որ Մոսկուայի մեծահարուստ անդամները կրնար դիւրութեամբ զոհաբերել: Սակայն, անվնաս տուն վերադառնալով և այլ եւս ինքզինքը ապահով զգալով, մարդը ոչ միայն արհամարհեց մեր ընկերներու պահանջքը, այլ և անմիջապէս լուր տուաւ Ոստիկանութեան: Եւ նշանակուած ժամուն, երբ մերոնք կը սպասէին անտառի իրենց թաքստոցի մէջ,— ոստիկաններու ստուար խումբ մըն էր, որ ժամհարեանի ու Ոստիկանապետի առաջնորդութեամբ եկաւ ձերբակալեց դաւադիրները:

Այսպէս ձախողեցաւ «Փաթթրիկ»ի առաջին փորձը, որ ունեցաւ դղրդացին արձագանգներ ողջ Կովկասում: Քրիստափոր և ընկերները չէին տարուեր պատրանքով: Միամիտ չէին և գիտէին փորձէն առաջ, որ հայ կրեզոսը, անգամ մը ազատելով, կարող էր դրժել իր խոստումը և ապաւինել իր աչքին ամենակարող Ոստիկանութեան… Թուրքահայոց ազատութեան գործը շատ արիւն էր հոսեցուցեր, երկար էր վաղ հայերու շարանը— ուրացողներու, մատնիչներու, ամէն տեսակ դաւաճաններու— շանթահարուած հայ վրիժառու ահաբեկիչի ձեռքով… Զոհեր պէտք էին այստեղ եւս: «Փաթթրիկ»ի անյաջողութեան և ահաւոր ձեռնարկն եւս չպիտի անցնէր առանց արիւնի: Հայ ունեւոր դասակարգը տասնեակ տարիներէ ի վեր արհամարհել էր հայ ժողովուրդի լաւագոյն զաւակներու գերմարդկային ճիգերը, արհամարհեր էր անոնց գոյութիւնն իսկ— պէ՞տք էր անգամ մը իջեցնել յախուռ հարուածը անոր մէջքին ալ…

Իր անինք մատնութեամբ ժամհարեան արդէն գծեր էր իր եղերական ճակատագիրը: Եւ ահա դէպքէն քանի մը ամիս յետոյ, որ ցերեկով, Մոսկուայի հայոց եկեղեցու բակին մէջ, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ, մատնիչը քաւեց իր յանցանքը, ընկաւ դաշոյնի հարուածներուն տակ…

Տպաւորութիւնը ահագին էր Մոսկուայի մէջ և մանաւանդ Կովկասում: Սարսափը պաշարեց հայ բուրժուազիային: Ոստիկանութիւնը խլրտաց: Եւ ընդհանուր խուզարկութեան մէջ դաւադիրներու խումբը սկսաւ իր գործը: «Փաթթրիկ»ի վշտոտ ու վրէժխնդիր ոգին՝ Քրիստափոր Միքայէլեան՝ թողեց Ղարաբաղի մայրաքաղաքը, անցաւ արդիւնաբերական մեծ կեդրոնները— Բագու, Թիֆլիս— ու շարժման մէջ դրաւ իր անձնական փաղանգը, ինքը մնալով գետնայարկերու մութին մէջ: Ժընեւէն բերուած կատուէ խորհրդաւոր պատգամները մեր զինուորներու ձեռքով կը թափանցէին հայ զօչերու գրասենեակներն ու բնակարանները. Կուսակցութիւնը կը պահանջէր իրաքանչիւրէն նախորոշուած տուրքը: Զօչերը իրարու անցան,

գաղտնի, խորհրդակցական ժողովներ գումարեցին որոշելու համար իրենց դիրքը անլուր անակնկալի հանդէպ: Ձայները բաժնուեցան: Ամենէն համարձակները— նաեւ ամենէն կծծիները— կը թելադրէին Ոստիկանութեան ձեռքը մատնել և՛ այդ կատուէ պատգամները և՛ Դաշնակցութեան բոլոր ծանօթ ղեկավարները: Մեծամասնութիւնը խոհականութեան ձայնը հնչեցուց և որոշուեցաւ համակերպիլ Դաշնակցութեան պահանջներուն: (Երկու խոշորագոյն զօչերը անձամբ եկան Պարիզ և հատուցին իրենց պարտքը Արեւմտեան Բիւրօին): Գտնուեցան, այնուամենայնիւ, միլիոնատէրերու դասակարգին մէջ, մէկ-երկու տիպար-Արպագոններ, որոնք յամառօրէն մերժեցին մեր մարմիններու պահանջը— Յարութիւն Աղամեան, Զանփոլադեան— և կրեցին մահուան պատիժ: Դաշնակցութեան կամքի առջեւ խոնարհեցան նաեւ ուրիշ վայրերու մէջ հաստատուած շարք մը խոշոր կապիտալիստներ— Հիւսիսային Կովկաս, Ռոստով, Մոսկուա և այլուր:

Ագուլեցի **Մարկոսն** էր այն անողոք նեմեզիդան, որ «Փաթթրիկ»ի ճամբան հարթեց, պատժելով ժամհարեանը և ահաբեկելով բոլոր միւս ժամհարեանները: Ռուսական ատեանի առջեւ նա յայտարարեց, որ անձնական ոչինչ ունէր հանգուցեալին դէմ, բայց որ այդ վերջինը արժանի էր մահուան պատժի, որովհետեւ մերժեր է իր խոստացած աջակցութիւնը նպաստ թուրքահայ դատի, «մերժեր է տալու այն չնչին գումարը, որ նա (ժամհարեան) մէկ գիշերուան մէջ կը վատնէր»…

Կառավարութիւնը հասկցեր էր, անշուշտ, որ այդ խորհրդաւոր գործը նիւթուած էր գաղտնի կազմակերպութեան մը ձեռքով, ուստի ամենուրեք կը փնտրէր դաւադիրները: Մանաւանդ հետապնդումի առարկայ էր «գաղտնի կոմիտէի» պարագլուխը: Շատեր գիտէին անոր անունը— ոչ որ մատնեց: Այնուամենայնիւ, Քրիստափոր փութաց անցնիլ արտասահման, ուր շուտով պիտի գումարուէր Յրդ Ընդհանուր Ժողովը: Իր գործը գրեթէ աւարտած էր:

Անցած արտասահման նաեւ «Փաթթրիկ»ի շարք մը անդամները— Օննիկ Նէփրուզ, Սեւ-Աշոտ և այլն: Փոքրիկ Սարգիսը միայն— խումբի առաջապահ կորիճը— մնաց ռուսական ոստիկանութեան ճանկերուն: Ձերբակալուած դեռ Պէխէ Աղբիւրի անտառին մէջ՝ նա մնաց Շուշիի բանտը. ապա որոշեցին փոխադրել զինքը Գանձակ՝ դատելու համար: Բայց Կազմակերպութիւնը միջոցներ ձեռք առաւ ազատելու թանկագին ընկերը: Եւ երբ վերջինը իր պահակին հետ հասաւ Եւլախ կայարանը, մեր դարանակալ զինուորները յարձակեցան, կոտորեցին պահակը և փախցուցին Սարգիսը: Անվեհեր երիտասարդը, որ պիտի դառնար այնուհետեւ Կուսակցութեան «գետնայարկերու» տաղանդաւոր բարդիչներէն մին, որոշ ատեն պահուեցաւ թաքստոցներում ու վերստին հրապարակ եկաւ Հայ-

թաթարական կռիւներու ընթացքին, գործեց Նախիջեւանի շրջանում, ապա 1906 թուականին անցաւ Վան, ուր երկար տարիներ մնաց զինկավար մարմնի մէջ՝ Արամի, Իշխանի, Կոմսի և այլոց հետ, սիրուած ու յարգուած բոլոր ընկերներէն... մինչեւ որ 1915ի խորշակը զինքն ալ տարաւ մեր հարիւրաւոր մտաւորականներուն հետ՝ դէպի մեծ Սպանդը...

Տանջալի ոդիսական մը ունեցաւ և Մաթէոսը։ Իր կատարած ահաբեկումէն յետոյ, տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուած, նա ճաշակեց բանտի վայրկեանները Մոսկուայի ու Կովկասի մէջ, ապա քշուեցաւ Սիբիր, ուրկէ, սակայն, յաջողեցաւ փախչիլ, երկար ատեն մնաց թաղնուած կովկասեան քաղաքներուն մէջ, ապա, յոյս աշխարհ գալով, շարունակեց ծառայել իր Ուխտին, նոյն սրտաշարժ անձնազոհութեամբ, անցաւ Թուրքաց Հայաստան, երկար տարիներ գործեց Մուշի մէջ և 1915ին զոհ գնաց նոյն խորշակին։

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի մէջ (Սոֆիա, 1904թ. Յունուար)— որու ատեն Քրիստափոր մանրամասն հաշիւ տուաւ «Փոթորիկ»ի գործունէութեան և ստացուած գումարներու մասին— Կուսակցութիւնը վերստին շեշտեց, որ բռնի հանգանակութիւնը ընդունելի է միայն «որոշ» տագնապալի վայրկեաններու մէջ, իբրեւ անխուսափելի միջոց մը, որը սակայն, իբր բացարձակ չարիք պէտք է իր կիրարկութեան մէջ սահմանափակի Ընդհանուր Ժողովի կողմէ մասնաւոր որոշումներով»։

Այս տողերը ժողովի ատենագրութեան մէջ գրուած են Քրիստափորի ձեռքով։ Եւ այդ պարբերութենէն յետոյ կուգայ անմիջապէս հետեւեալը.

«Այդ նպատակաւ Ընդհանուր Ժողովը կընդունի՝ ա. «Փոթորիկ»ի գործը շարունակելու իրաւունքը տալ միմիայն Կազմակերպութեան Ծուցական Մարմնին*) և այն՝ մինչեւ Դաշնակցական խորհուրդի առաջիկայ նիստը միայն (այդ Մարմնէն դուրս, արտասահմանի ոչ մէկ մարմին իրաւունք չունի բռնի միջոցներով դրամ հանգանակել)։ բ. Ընդհանուր Ժողովի բացակայութեանը՝ Դաշնակցական խորհուրդը միայն կրնայ բռնի դրամ հաւաքող խումբի ձեռք բերած գումարներու բաշխումը կատարել»։

«Փոթորիկ»ի գործունէութիւնը կարճ ժամանակով վերսկսաւ Կովկասի մէջ 1905ին, թաթարական գրոհի ալեծուփ շրջանում.. Վասնզի հայ ունեւոր դասակարգը, ընդհանուր առմամբ, կը շարունակէր իր փոքրոգի ընթացքը. չէր տրամադրեր անհրաժեշտ միջոցները ազգային պաշտպանութեան բանակին— անգամ համատարած սարսափի այդ օրերուն, երբ աւերածի հողմը կուգար վտանգելու իր իսկ, հայ բուրժուազիայի, կեանքն ու ստացուածքը...

*) Ընտրուած Սոյն Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովում։

XVIII

ՆՈՐ ՃԱԿԱՏԻ ՎՐԱՅ

ԿՌԻՒԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔԵՐՈՒ ՇՈՒՐՋԸ

Ռուսացման քաղաքականութիւնը և իշխան Գոլիցին.— Հալածանք հայ մշակոյթի դէմ.— Յունիսեան ուկազը.— Տպաւորութիւնը հայոց մէջ.— Էջմիածնի դիրքը.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին քայլերը.— Միջկուսակցական մարմին.— «Հայկական իշխանապաշտպանութեան Կեդրոնական Կոմիտէ».— Ռոստոմ՝ Արարատեան երկրի մէջ.— Կաթողիկոսը Ալեքսանդրապոլում և ժողովրդական անդրանիկ ցոյցը.— «Հայե՛ր, մի՛ յանձնէք, բողոքէ՛ք».— Խրիմեան երիտասարդացած.— Կաթողիկոսը ցարի դէմ.— Իշխան Նաքաշիձէ Էջմիածնում.— Ռուսիոյ վարչապետի սպառնալիքները.— Ռուսահայաստանը՝ փոթորկուած.— Ազգային յուզիչ համերաշխութիւն.— Ժողովրդական ցոյցեր և արիւնոտ տեսարաններ.— Գանձակի ողբերգութիւնը.— Կանոնաւոր ճակատամարտ Բագուի մէջ.— «Դաշնակցութեան» ահաբեկումները.— Թալանի օրէնքի գործադրութիւնը և հետեւանքը.—

Տասն և երեք տարի շարունակ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մէկ դատ միայն կը հետապնդէր.— Թուրքաց Հայաստանի ազատութեան դատը։ Հայ աշխատաւոր ժողովուրդը գանգատներ ունէր նաև ռուսական բռնակալութեան դէմ, որ բացառիկ օրէնքներու ենթարկեր էր հայ տարրը, կը հալածէր հայ մշակոյթը— դպրոց, լեզու, մամուլ, գրականութիւն— մանաւանդ այն օրէն, երբ կովկասեան կառավարչապետի պաշտօնով բազմեցաւ Թիֆլիսի մէջ չղջղար ու մոլեգին հայատեաց մը՝ իշխան Գոլիցին։

Բայց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը տարրական խոհականութեան թելադրանքով կռիւ չէր յայտարարեր ցարի կառավարութեան դէմ, կամենալով կեդրոնացնել իր թոյլ ուժերը միմիայն Թուրքական ճակատին վրայ։ Կռիւ չէր ուզեր Դաշնակցութիւնը Կովկասի մէջ— դաւադրութիւններով ու ցոյցերով— եւս առաւել՝ որ կովկասեան հայութիւնը, հակառակ եղած հալածանքներուն, ժողովուրդի սակաւահոգութեան, ծանր տուրքերուն ու

պաշտօնեաներու կեդրոնացումներուն, ընդհանուր առմամբ կը յառաջդիմէր ու կը բազմանար— օգտուելով երկրի մէջ իշխող յարաբերական ապահովութենէն և հաստատուն օրէնքներէն— կը յառաջադիմէր՝ թէ տնտեսապէս և թէ կուլտուրապէս։ Ռուսահայութեան վիճակը ընդհանուր առմամբ անհամեմատ աւելի բարձր էր, աւելի բարօր, քան իր թուրքահայ եղբայրներունը։ Դաշնակցութիւնը կը գոհանար միայն քննադատելով իր կեդրոնական օրգանին մէջ ռուսական կարգերն ու ճնշումները Անդրկովկասում— և այդ քննադատութիւնն ալ սկսաւ միայն 1899 թուականէն, Ակնունիի երկար յօդուածաշարքով, որ՝ առանձին գրքով հրատարակուած՝ կը կրէր արտայայտական խորագիր մը— «Կովկասեան Վէրճեր»։

Հայութեան բախտէն՝ հասաւ վայրկեան մը, երբ յեղափոխական կազմակերպութիւնը հարկադրուեցաւ զէնք բարձրացնել նաև ռուսական բռնապետութեան դէմ և առնել կռուի նոր, ահաւոր ճակատ մը— կովկասեան ճակատը։

«Դաշնակցութեան» ծրագրի ու տակտիկի այդ մեծ յեղաշրջումին գրգիռ եղաւ 1903թ. Յունիսեան ցարական հրովարտակը, որով յարձանիս կը գրաւէին հայ ազգային-եկեղեցական գոյքերը։ Գրգիռ միայն, շարժառիթ,— ոչ պատճառ։ Պատճառները խոր էին և կուգային հեռուէն։ Ցարերու ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ էին անոնք։ Այդ քաղաքականութիւնը մէկ բառով կը ձևակերպուէր— ռուսացում։ Ձուլել բոլոր ռուսահպատակ ազգերը տիրող ցեղին հետ— այս էր հինաւուրց կարգախօսը, որ կը գործադրուէր ամենուրեք՝ Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի, Ուկրաինայի, Կովկասի մէջ։ Հայերը ռուսացնելու ձգտումը ծայր տուեր էր սկզբէն, երբ— Նիկոլա Iի օրով— Ռուսաստանը Հայոց օգնութեամբ նուաճեց պարսկական Հայաստանի ընդարձակ հողամասերը և խոստացուած ինքնավարութեան տեղ՝ դարձուց Արարատեան երկիրը պարզ ռուսական նահանգ մը։ Այն օրերէն արդէն Հայաստանեայց եկեղեցիի ինքնօրինութիւնն ալ խեղդուեցաւ, ենթարկուելով ծանօթ «Պօլօժենիէ»ի սահմանափակումներուն։

Ատեն մը դադրեցաւ հալածանքը Հայոց դէմ,— 70ական թուականներու վերջերուն, Ալեքսանդր IIի աւելի մեղմ ու հեռատես թագաւորութեան օրով— երբ Ռուսաստանը պէտք ունէր նոյն Հայերու և մասնաւորապէս հայ զօրավարներու աջակցութեան՝ Թուրքաց Հայաստանը նուաճելու համար։ Ալեքսանդր II սպանուեցաւ (1881թ. Մարտ 1ին) և այնուհետև աւելի կատաղութեամբ վերսկսաւ ռէակցիան, յետադիմական շարժումը ամբողջ կայսրութեան մէջ, մասնաւորապէս այլազգիներու դէմ։ Նոր ցարի (Ալեքսանդր III) և անոր ղեկավար Պօբեդոնոսցէվի առաջին

քայլն եղաւ՝ հեռացնել հայազգի վարչապետը, Լօրիս-Մելիքովը, որ կուզէր թեքել կայսրութեան ճակատագրի անիւը դէպի արևմուտք, սահմանադրական կարգեր... Այսպէս և խիստ ու սիստեմատիկ ճնշումներու ենթարկուեցաւ ողջ կովկասեան հայութիւնը, մասնաւորապէս այն տարրերը, որոնք որդեգրած էին թուրքահայոց դատը։ 1882ին արդէն— նոր ցարի գահակալութեան յաջորդ տարին— ծանր դէպք մը տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի մէջ. ժանդարմները խուժեցին Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ի խմբագրատունը և առաջին անգամը կատարեցին խուզարկութիւն։ Հայ առաջադիմական չափաւոր օրգանին յանցանքն այն էր, որ տարիներէ ի վեր ջերմօրէն արծարծեր էր հայկական դատը։ 1884ին— խուզարկութիւններ Երևանի մէջ և հայ մտաւորականներու խմբական աքսորում։ 1885ին փակուեցան հայ դպրոցները, որ հետագային վերաբացուելով, 1896ին պիտի ենթարկուէին նորէն փակման։

1890ական թուականներէն— խառնութիւններու նոր շրջան, որ յանգեցաւ 1896ին հարիւրաւոր մտաւորականներու և ազդեցիկ հայերու բանտարկութեան ու աքսորումին, նոյն թուրքահայ դատի առիթով։ Գրաքննութիւնը խստացաւ հայ մամուլի ու գրականութեան դէմ,— ոչ մի խօսք ի նպաստ թուրքահայերու։ Եւ նոյն 1895—1896 թուականներուն, իշխան Լօբանով յայտնապէս քաջալերեց Համիտեան կոտորածները, ծառացաւ Անգլիոյ դէմ և վիժեցուց հայկական ռէֆորմներու Մայիսեան ծրագիրը։ Հալածանք նաև հայ բարեգործական ու հրատարակչական ընկերութիւններու դէմ։ Կատաղի հալածանք թուրքահայ փախստական զանգուածներուն դէմ, որոնք Համիտեան ջարդերէն ի վեր ապաստաներ էին Կովկասի մէջ։

1903թ. Նիկոլայ ցարի ուկազը հայ եկեղեցական գոյքերու մասին՝ այն կաթիլն էր, որով յորդեցաւ բաժակը...

Հարուածը կուգէր ամենէն առաջ հայ դպրոցներուն դէմ, որոնք կը սնանէին մեծաւ մասամբ եկեղեցական կալուածներու եկամուտներով։ Ռուսացման նոր ու վայրագ փորձ մըն էր, որ կը նիւթէր ցարիզմը իր հայատեաց կառավարչապետի ձեռքով։ Հայկական ինքնօրինութեան վերջին թոյլ պատուարն էր, որ կը խորտակէր այդ ցարական հրովարտակով,— ահա թէ ինչու փոթորկեցաւ ողջ հայութիւնը— և ոչ միայն ռուսահայերը, վասն զի Հայաստանեայց եկեղեցու հարստութիւնները ամբարուեր էին նաև դրսի ազգայիններու նուիրաբերութիւններով, և հետևաբար բացարձակ ապօրինութիւն մըն էր ռուս կառավարութեան կողմէ զանոնք բռնագրաւելու և սեփականելու փորձը։ Պատրիարք Օրմանեան իր հանդիսաւոր բողոքագրին մէջ շեշտեց ի լուր աշխարհի՝ քրիստոնեայ մեծ պետութեան աննախընթաց և աղաղակող ոտնձգութիւնը։

Ինչպէ՞ս, անկայն, յառաջացաւ փոթորիկը, ռուսահայոց բողոքի ու ըմբոստացումի շարժումը։ Մինչ այն՝ ժողովուրդը տարեր էր բռնութեան բոլոր հարուածները լուռ, ստրկական համակերպութեամբ։ Դժգոհութիւնը կը խորանար ու կը ծաւալէր գրեթէ միայն մտաւորական շրջաններուն։ Ոչ մի ցոյց, բողոքի, դիմադրութեան ոչ մի ակտ, անգամ այն օրերուն, երբ կը փակէին դպրոցները և տասնեակ հազարաւոր հայ մանուկներ փողոց կը նետէին, դատապարտելով յաճախել միայն ռուս դպրոցները։ Ցարական բոլոր հրամանները կընդունուէին հայոց կողմէ և կիրարգործւէին օրինակելի կարգապահութեամբ։

Եւ ահա անկէ քաջալերուած, կովկասեան կառավարչապետ Գալիցին տրուեց աւելի հեռուն երթալ։ Զեկոյց տալու Պետերբուրգ, թէ Հայոց եկեղեցին կը վայելէ դեռ չափազանց լայն ինքնավարութիւն, թէ նա վտանգաւոր ձեռք կզաւի իր հողերու արդիւնքներէն, թէ նա կը հովանաւորէ ըմբոստ, հակառուս, յեղափոխական շարժումներ և թէ, հետևաբար, այդ եկեղեցիի ստացուածքները պէտք է յանձնել ռուս Արքունական Վերատեսչութեան, որպէսզի այն կառավարէ «աւելի արդիւնաւորապէս», համաձայն ընդհանուր, պետական շահերուն։

Իշխան Գալիցին, իր թալանի ծրագիրը իրագործելու համար, ունէր այն ատեն Պետերբուրգի մէջ հզօր աջակից մը յանձին վարչապետ Պլէվէի— տխրայոր բռնաւոր մը, որ կը կառավարէր Ռուսաստանը մտրակով ու խարազանով։ Նա ջերմօրէն պաշտպանեց կայսեր առջև գալիցինեան զեկոյցը և կամազուրկ Նիկոլան օգոստոսին իր ձեռքով ստորագրեց կողոպուտի աննախընթաց հրովարտակը։

Հասաւ գործադրութեան ժամը։ Կովկասեան կառավարչապետը բռնութեամբ դիմաւորեց ցարական ուկազը և տուաւ իր հրամանները նահանգապետներուն ու գաւառապետներուն։ Այնքա՜ն դիւրին կը թուէր հայատեաց իշխանաւորին իր գալիք յաղթանակը։ Նա խոստացեր էր ցարին, Պլէվէին՝ երկու շաբաթուան մէջ ի կատար ածել թալանի օրէնքը։ Ո՞վ էր, որ պիտի յանդգնէր ըմբոստանալ ռուս վեհապետի կամքին դէմ... Կաթողիկոսը «զառամեալ խամաճիկ» մըն էր Գալիցինեաններու աչքին, իսկ ռուսահայ ժողովուրդը՝ անխօս կատարող բռնապետական բոլոր հրամաններուն։

Մոռցեր էին մէկ բան միայն։ Հաշւի չէին առեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութիւնը։

Երբ հրատարակուեցաւ Յունիս 12ի «օրէնքը» կովկասեան թերթերուն մէջ, ասես ռումբ մըն էր, որ պայթեցաւ Անդրկովկասի հայ գիտակից շրջաններում, ուր ազդեցիկ դիրք ունէին մեր մարմինները, փորձուած ղեկավարներով։ Անոնք անմիջապէս գործի սկսան։ Ժողովներ, խորհրդ-

ակցութիւններ, բուռն, եռուն վիճաբանութիւններ։ Ամենքը կը գտնէին, որ ատեն է բողոքելու, որ լեցուեր է Հայոց համբերութեան բաժակը։ Ամենքը... մշակականներ և նոր-դարականներ, դաշնակցական, հնչակեան, սոց.-դեմոկրատ և այլն։ Կը հրատարակէին կոչեր, կը հնչէին յեղափոխական կարգախօսներ, կը ցրուէին կարմրավառ թռուցիկներ՝ «զինուած կռուի» յորդորներով...

«Ջը հասա՞ւ արդեօք անվիճելի բողոքի ժամը— կըսէր մէկը այդ թռուցիկներէն— հերի՛ք է, որքան օրօրուեցանք խոհեմութեան մեղեդիներով...

«Թո՛ղ Ամենայն Հայոց Հայրապետը հրաժարական տայ և խզէ ամէն յարաբերութիւն հայ եկեղեցու և ռուս կառավարութեան միջև։

Թո՛ղ Հայոց բոլոր եկեղեցիները փակեն իրենց դռները, իբրև սուգի նշան։

Թո՛ղ ժողովուրդը կազմակերպուած ցոյցերով ու հանրագրերով հասցնէ բողոքի ձայնը կենտրոնական կառավարութեան։

Թո՛ղ, վերջապէս, երիտասարդութեան զգայուն տարրը, իբրև արտայայտիչ ժողովրդի ցասման, կազմակերպուի անհաշտ կռուի համար։

Ցոյց տանք ոխտագործ բռնապետութեան, որ նա չէ կարող անարգարար ու անպատիժ կերպով խաղալ մի ազգի ճակատագրի հետ։

Ցոյց տանք աշխարհին, որ երկչոտ, անզգայ ստրուկներ չենք, որ մենք էլ ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ ոտնահարում են մեր անկապտելի իրաւունքները»։

Դաշնակցական Անկախ Կոմիտէ։

1903թ. Օգոստոս.

Տենդի, յուզումի այդ օրերուն՝ հոն էր, Արարատեան երկրին մէջ՝ «Դաշնակցութեան» հին, անխոնջ առաջամարտիկը, գետնայարկերու մութ, խորհրդաւոր դարաններու հոյակապ դաւադիրը— Ռոստոմ։

Շտապ-շտապ կազմակերպուեցաւ, մերիններու նախաձեռնութեամբ, միջկուսակցային յատուկ մարմին, որ պիտի հանդիսանար պրոպագանդի ու շարժման բերան։ Անուանեցին այդ մարմինը «Հայկական Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Կոմիտէ»։ Անոր մէջ մտան այլ և այլ տարբեր՝ վարելու համար գործ մը, որ համազգային բնոյթ ունէր։ Մտան նաեւ սոց.-դեմոկրատ հայազգի ընկերվարականները։

Ահա թէ ինչ կըսէր այդ յատուկ մարմինը իր հրատարակած թռուցիկներէն մէկուն մէջ, շարժման տաք վայրկեաններուն.

«Ռուս կառավարութեան դիմակը պատռուած է։ Բոլոր հայ տարրերը հասկցել են նրա խարդախ նպատակները— ոչնչացնել հայ ժո-

ղովուրդի ինքնուրոյնութիւնը, ոչ մի միջոց չխնայել՝ ձուլելու նրան: Եւ հայ ժողովուրդը ընդունեց ուրախութեամբ անհաւասար կռիւը, որ ցարի կառավարութիւնը յայտարարել է հայութեան... Թշնամին ուժեղ է... ունի զօրք ու թնդանօթներ, իսկ մենք դրանցից և ոչ մէկը: Մեր միակ զէնքը արդարութիւնն է... մէկը այն բարձր ուժերից, որ կարողացել է... մեծամեծ պետութիւններ ջախջախել»...

Ի՞նչ կրնէր Էջմիածինը: Աւելորդ է ըսել, որ մեր վեղարաւորներու մարմինն անգամ չէր անցներ ցարի կամքին դէմ ըմբոստանալու գաղափարը: Նրանք առաջին իսկ վայրկեաններէն ցոյց տուին զիջելու տրամադրութիւն: Ցարը յայտարարած էր, որ եկեղեցու սպասաւորները կանոնաւորապէս պիտի ստանան իրենց ռոճիկները. այլ եւ ի՞նչ էր պէտք հայ կղերին... Ամենէն ըմբոստ և արտացոյց վեղարաւորներն անգամ— և նոյն ինքը Հայոց Կաթողիկոսը— չէին համարձակեր իրենց խորունկ վրդովմունքը արտայայտել բարձրաձայն— այնքան զարհուրելի կը թուէր անոնց՝ ցարիզմի վրիժառու բռունցքը... Հայը կըմբոստանար սուլթանին դէմ, գիտնալով, որ իր ու այդ սուլթանին միջև կայ Եւրոպան, կայ միջազգային դաշնագրի «հովանին» ու երաշխիքը: Բայց այստեղ, Ռուսաստանի մէջ, ցարը գերագոյն իրաւարար էր և ոչ ոք կարող էր միջամուխ լինել անոր ներքին գործերուն...

Զարմանալի չէր այն սահմռկումն ու խորտակուած տրամադրութիւնը, որ կը տիրէր Էջմիածնում: Վտանգ մը կար այդ կողմը... Հոգևոր իշխանութեան զիջումը մեծապէս պիտի քաջալերէր թշնամին և պիտի վհատեցնէր ժողովուրդը: Հարկ էր փութալ ազդելու նախ հոգևոր դասակարգին վրայ: Եւ ահա օր մը դաշնակցական պատգամաւորը յանուն Հայկական «Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի», գաղտնի, խորհրդաւոր այց մը տուաւ Էջմիածին, քանի մը կտրուկ յայտարարութիւններ ու յորդորներ ըրաւ, մասնաւորապէս թուլամորթ, տարակամիտ ճանչցուած վեղարաւորներուն և հեռացաւ:

Նոյնինքը Ռոստոմն էր: Այցի գլխաւոր նպատակն էր՝ համոզել Հայոց Կաթողիկոսին, որ հրատարակէ իր հանդիսաւոր մերժման կոնդակը, ի պատասխան ցարի ուկազին: Մեր ընկերը կը խոստանար Դաշնակցութեան կողմէ ամէն աջակցութիւն: Կոնդակը հրատարակուեցաւ: Եւ անմիջապէս լոյս տեսաւ նորակազմ Ինքնապաշտպանութեան Մարմնի այս առաջին «Ազդ»ը, որու միակ օրինակը գտեր է նոյն Ռոստոմը ուրիշ վաւերագրերու հետ, 1917ին, Պետերբուրգի ցարական կառավարութեան Դիւանին մէջ: Ահա այդ պատմական վաւերագիրը, գրուած հապշտապ Եղիշէ Թոփչեանի ձեռքով և տպուած գաղտնօրէն Ռաֆինեանի տպարանում.

Ա Զ Դ

Այս խորհրդաւոր րոպէին, երբ վեհափառ Հայրիկը կտրուկ կերպով մերժել է մեր եկեղեցական ազգային սեփականութիւն կազմող կալուածները ռուս կառավարութեան յանձնելը. երբ Ս. Սինոդի բոլոր անդամները, թեմակալ բոլոր առաջնորդները իբրև իրենց բողոքի արտայայտութիւն հրաժարուել են պաշտօններից, երբ ժողովուրդը ոտքի է կանգնել և բողոքում է այդ կարգադրութեան դէմ, իւրաքանչիւր հայ պարտաւոր է միանալ այդ բողոքի հոսանքին և չխոնարհել բռնակալ կառավարութեան պահանջի առաջ:

Ահա հէնց այդ պատճառով բոլոր կոնսիստորիաների և հոգևոր կառավարութիւնների անդամներին ու պաշտօնեաներին, գործակալներին, քահանաներին, երեսփոխաններին, կալուածների կառավարիչներին ու կապալառուներին սրանով նախազգուշացնում ենք, որ իրանք ոչ մի դէպքում չյանձնեն իրանց հսկողութեան տակ գտնուող կալուածները, ոչ մի թուղթ չստորագրեն, ոչ մի դոկումենտ չյանձնեն, ոչ մի կալուած կամ գումար ցոյց չտան և այլն և այլն:

Հակառակ դէպքում այդպիսիները իբրև ազգային դաւաճաններ և ստոր մարդիկ կը ստանան իրանց արժանի վարձատրութիւնները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Ռոստոմի ըսելով, այդ անդրանիկ կոչը վճռական նշանակութիւն ունեցաւ: Շուտով արդէն ծայր տուաւ ժողովրդական շարժումը: Ինքնապաշտպանութեան Մարմինը հրահանգեր էր ամենուրեք, որ հայ ժողովուրդի դիմադրութիւնը կատարուի առանց զէնքի, խաղաղ ցոյցերով, թափօրներով:

Ալեքսանդրապոլը, Ռուսահայաստանի զուտ հայաբնակ մեծ կեդրոնը, տուաւ ըմբոստացման ազդանշանը: Արդէն Յունիսեան հրամանի հրատարակման առաջին օրերէն քաղաքը կորսնցուցեր էր իր բնականոն կերպարանքը և արտակարգ յուզման մէջ էր: Տրամադրութիւնները բարձր էին և ժողովրդական ցասումը յարմարագոյն առիթի միայն կը սպասէր բռնկելու համար: Առիթը շուտով ներկայացաւ: Հայոց եկեղեցու ծերունազարդ Հովուապետը կը դառնար Էջմիածին Ալեքսանդրապոլի վրայով: Յուլիսի 29ն էր: Եկեղեցիներու զանգակները սկսան հնչել, որ նշան էր լինելիք համախմբման: Փակուեցան բոլոր խանութները և բազմահազար ժողովուրդը, հաւաքուած առաջնորդարանի դուռը, կը սպասէր Կաթողի-

կոսի ելնելուն։ Եւ երբ վերջինը, իր շքախումբով դուրս ելաւ առաջնորդարանէն, երթալու համար դէպի կայարան, անսովոր իրարանցում մը ընկաւ բազմութեան մէջ։ Ամենքը միաբերան կը գոչէին.

— «Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, մի՛ յանձնիր կալուածները, մերժի՛ր, բողոքի՛ր, մի՛ վհատիր, մենք քեզ հետ ենք»...

Եւ ամբոխը շրջապատեց կաթողիկոսական կառքը, ուղեկցեց մինչեւ կայարան, կրկնելով անդադար. «բողոքի՛ր, բողոքիր»... Ճամբան, գաւառապետի օգնականը փորձեց բարձրանալ Հայրապետի կառքը՝ արագ քշել տալու համար, բայց ամբոխը վար քաշեց զայն, ըսելով. «աղտոտներու տեղը չէ այս»։ Կայարանի մէջ գրգռուած ցուցարարները քարեր նետեցին ժանդարմներու վրա...

Ահագին էր ցոյցի յարուցած զգացմունքը. լուրերը հասան մինչեւ գաւառի խորքերը, մինչեւ Թիֆլիս ու Պետերբուրգ, երկիւղով համակերպեցան կառավարական շրջանները։ Իսկ հայոց տրամադրութիւնը աւելի բարձրացաւ, «Ինքնապաշտպանութեան Մարմինը» թեւ առաւ և— որպէս տեսակ մը հայ կառավարութիւն— աւելի ուժով սկսաւ անցնել իր հրամանները դէպի ամէն կողմ։ Ինչ խօսք՝ որ այդ անդրանիկ, զանգուածային ցոյցը խորապէս յուզեց ամենէն առաջ 84 ամեայ Կաթողիկոսը, որ այդ օրէն ի վեր, երիտասարդացած, հին հերոսական օրերը յիշելով, տիտանի պէս ծառացաւ ամե՛ն բռնապետութեան դէմ ու տուաւ իր խիզախ պատասխանը— «Չե՛մ կարող»... Չքացաւ Ամենայն Հայոց խոնարհ հնազանդ Հայրապետը և բեմ նետուեցաւ Ամենայն Հայոց Հայրիկը, հինաւուրց յեղափոխականը, Վասպուրականի արծուաթեւ մարտնչողը։ Ալեքսանդրապոլի ցուցարարներուն նա յայտարարեց, որ յօժարակամ չպիտի յանձնէ գոյքերը։

Նոր խրախոյս մըն էր Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի համար սիրուած Հովուապետի այդ համարձակ թատերամուտը շարժման ալեծուփ բեմին վրայ։ Նոր թափ առաւ Կոմիտէի գործունէութիւնը և անոր հրամանները անխախտելի օրէնքներու բնոյթ ստացան։ Նա ուժգին թափ տուաւ իր մտրակը անպարտաճանաչ, մեղկ, վեհերոտ եկեղեցականներուն վրայ և մահուան պատժի սպառնալիք ուղղեց անհաստատներուն։ Կաթողիկոս և Յեղափոխական Կոմիտէ նոյնացան։ Երկու տարբեր մարմիններ և մէկ հոգի։ Եւ ողջ ռուսական հայութիւնը բոլորեցաւ երկուքի շուրջը,— բոլոր դասակարգերը, բոլոր կուսակցութիւնները։ Ցուցիչ էր ազգային համերաշխութիւնը այդ օրերուն...

Եկեղեցու պետը, իր սիրած ժողովուրդի ձայնին ունկնդրելով, հրամայեց շարք մը կոնդակներով Էջմիածնի Սինոդին ու թեմական առաջնորդներուն՝ ոչ մի մասնակցութիւն չընդունիլ գոյքերու գրաւման գործին։

«... Ուստի պատուիրեմք հրամանագրել ընդփոյթ առաջադրել Ձեզ թեմական ատենից, Վանահարց, գործակալաց և երէցփոխանաց եկեղեցեաց, զի ի դէպս գրաւման քաղաքացիական իշխանութեան զստացուածս եկեղեցեաց և վանօրէից մերոց՝ մի՛ ունիցին զմասնակցութիւն ինչ ի գործողութիւնս յանձնողականս և ստացողականս։

ՄԿՐՏԻՉ
Ամենայն Կաթողիկոս Հայոց

21 Օգոստոս 1903 թ.
Էջմիածին

Այդ միջոցներուն կառավարչապետի դիւանին կողմէն դիմում եղաւ Կաթողիկոսին, որ Էջմիածնի պաշտօնական Արարատի մէջ տպագրել տայ Յունիս 12ի կայսերական հրամանը։ Խրիմեան այդ պահանջը թողուց անհետանալ։

Շատ չանցած, կովկասեան Կառավարչապետի հրամանով, Երեւանի փոխ-նահանգապետ իշխան Նակաշիձէ իր շքախումբով եկաւ Վեհարան և խոնարհագին յիշեցնելով կայսերական որոշման մասին, Կաթողիկոսի հաճութիւնը խնդրեց նոր օրէնքը գործադրելու և գոյքերը գրաւելու համար։

Եւ ահա Խրիմեանի պատասխանը.

«Ինձ ալ յայտնի է յիշեալ նոր որոշումը, որ միանգամայն անպատեհ էր համայն հայ ազգի և ինձ համար, քանի որ դժուար էր կարծել, թէ այդօրինակ մի կարգադրութիւն կրնար տեղի ունենալ եկեղեցիի մը վերաբերմամբ, առանց նախապէս անոր ներկայացուցչին յայտնելու կամ գոնէ կարծիքը հարցնելու։ Այն օրէն, երբ ես Էջմիածին մտայ և երդմամբ ընդունեցի ռուսաց մեծազօր կայսեր հպատակութիւնը, ուխտեցի լինել ամենահաւատարիմ հպատակ իմ Թագաւոր կայսեր... Միաժամանակ երդուեցի Աստուծոյ առջև, եկեղեցիի և իմ ժողովուրդի առջև՝ մնալ հաւատարիմ ս. եկեղեցւոյս և ազգիս, պահպանել անոր դարաւոր սրբագործուած իրաւունքները... և երբեք չդաւաճանել իմ կոչմանս, եթէ նոյնիսկ մահ ինձ վիճակի... Մնալով հանդերձ հաւատարիմ հպատակ իմ Թագաւոր կայսեր, կը յայտնեմ, որ երբեք չեմ կրնար իբրև Հայոց Հայրապետ, համաձայն լինել ներկայ օրէնսդրութեան և չեմ ընդունիր զայն երբեք»...

Նախաշիձէ*) կը կրկնէ իր խնդիրքը, փոքր ինչ աւելի խստացնելով իր խօսակցութեան տոնը.

— «Ձերդ Սրբութիւն... խնդրեմ ըմբռնել, որ... ինձ համար նոյնպէս սուրբ է Թագաւոր կայսեր կամքը և ես իբրեւ իմ Թագաւորի երդուեալ պաշտօնեայ, պարտաւոր եմ Նորին Մեծութեան հրամանը անթերի կատարել»...

Կաթողիկոսն ալ կը կրկնէ իր մերժումը.

— «Ես այս խնդրի առթիւ իմ աղերսներս մատուցեր եմ մինչև Թագաւոր կայսեր գահը և իմ բանակցութիւնս նախարարութեան հետ կը շարունակի: Կը հաւատամ, որ Նորին Կայսերական Մեծութիւնը... կը վերցնէ դառնութեան այն բաժակը, որ կախուած է այսօր երեք միլիոն հայ ժողովրդեան գլխուն: Հետեւաբար, այս խնդրի առթիւ Ձեր ձեռնարկութեան մասնակից ըլլալ չեմ կրնար: Նոյնը հրամայեր եմ թեմական առաջնորդներուն ու վանականներուն»...

Իշխան Նախաշիձէ ձեռնունայն մեկնեցաւ: Կաթողիկոսի ու փոխ-նահանգապետի պաշտօնական զրոյցը, Խրիմեանի կտրուկ մերժումը հեռագրեցաւ Թիֆլիզ՝ Գոլիցինին, ապա հասաւ Պետերբուրգ, Պլէվէին ու ցարին: Մեծ էր անակնկալը ամենուն համար: Անօրինակ էր փոքրիկ ժողովուրդի ընդվզումը ցարի կամքին դէմ... Եւ ահա կատաղութեան փրփուրը բերնին, ամենակարող Պլէվէ, որու անունը սարսուռ կազդէր ողջ կայսրութեան մէջ՝ Լեհաստանէն մինչեւ Ֆինլանդիա և Կովկասեան լեռնաշղթան՝ սպառնագին հեռագիր մը ուղղեց Կաթողիկոսին, մեղադրելով զայն անհնազանդութեան, ըմբոստութեան մէջ... Ահա այդ հեռագիրը.

3 Օգոստոս 1903, Պետերբուրգ

Էջմիածին

Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս Մկրտչին.

«Տեղեկանալով, որ եկեղեցական գոյքերու վերաբերեալ Յունիս 12ի բարձրագոյն հրամանին գործադրութիւնը կենթարկի յապաղումներու, կը խնդրեմ Ձերդ Սրբութենէն՝ հոգալ անյապաղ կարգադրութիւն ընելու այս մասին: Ամեն մի յետաձգում, իբրև անհնազանդութիւն կայսերական կամքին, պիտի յառաջ բերէ ծանր հետևանքներ»:

Ներքին Գործոց Նախարար Պլէվէ

---

*) Տխրահռչակ վրացի իշխանն է— բիրտ, ծայրահեղ սատրապներէն— որ ասկէ մէկուկէս տարի յետոյ պիտի ծնէր Բագուի հայ-թուրք արիւնահեղութիւնը, որու համար և սպաննուեցաւ Դաշնակցութեան ահաբեկիչին ձեռքով:

Ռուսիոյ զօրաւոր դիկտատորը— Ֆոն Պլէվէ*)— մէկ կողմէն կը բռնանար Էջմիածնին «անհնազանդութեան ծանր հետեւանքներով», միւս կողմէն, շշմած Կաթողիկոսի և ամբողջ հայութեան այդ միահամուռ դիմադրութենէն, ժողովրդական աննախընթաց ցոյցերէն, որոնք կարող էին վարակել նաև կայսրութեան միւս հպատակ ժողովուրդները, զգաստացուցիչ հրահանգներ կուղղէր կովկասեան կառավարչապետին, կը յորդորէր նոյնիսկ յետաձգել օրէնքի գործադրութիւնը, եթէ մեծ են դժուարութիւնները... Բայց իշխան Գոլիցին, կոյր, մոլեռանդ հայատեացը, որ իր ցաւագար ինքնասիրութեան խնդիր էր դարձուցեր հայոց ինքնուրոյնութեան խորտակումը, կը հաւատար դիկտատորին, թէ յանձնուած օրէնքի իրագործումը շաբաթներու գործ է միայն...

Իսկ անդին, հայ ժողովրդական ցոյցերը կը շարունակէին յարահուն թափով: Ալեքսանդրապոլին յաջորդեց Արարատեան մայրաքաղաք— Երեւանը: Շարժման ղեկավար խորհրդաւոր ձեռքը այդտեղ եւս կազմակերպեց խանդավառող, տպաւորիչ թափօր մը: Տանք ամփոփ նկարագրութիւնը**): Այդտեղ եւս գտնուեցաւ յարմարագոյն «առիթը»: Հոգեհանգիստ մը սարքեցին ի յիշատակ Զմիւռնիոյ նոր հանգուցեալ առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադեանի, որ ազատախոհ եկեղեցականի հռչակ ունէր և Գէորգ IVի մահէն յետոյ կաթողիկոսական թեկնածու էր, որու ընտրութիւնը սակայն ցարը չուզեց հաստատել:

Օգոստոսի 3ն էր: Պատարագէն վերջ, խռնուած ահագին բազմութիւնը շրջապատեց պատարագիչ Սուքիաս Արք. Պարգեւանը և պահանջեց անմիջապէս Էջմիածին երթալ ժողովուրդին հետ ու ժողովրդեան ցասումի ձայնը հասցնել Կաթողիկոսին ու միաբանութեան: Պարգեւան երկար կը վարանէր, կը մերժէր: Բայց ի վերջոյ, սրտառագին աղաղակներուն տակ ստիպուեցաւ տեղ բռնել յատուկ բերուած կառքին մէջ: Եւ բազմահազար ամբոխը կառքին հետ շարժեցաւ կեդրոնական (Աստաֆեան) փողոցէն, գոռալով. «Դէպի Էջմիածի՛ն, դէպի Էջմիածին»... Թափօրը ապա ծռեցաւ դէպի այն փողոցը, ուր կը գտնուէր նահանգապետին տունը: Եկան ոստիկանապետը, պրիստաւներ ու ոստիկաններ իրար խառնուեցան, ջանալով կասեցնել հոսանքը: Բոլոր ճիգերը՝ ապարդիւն: Ամբոխը գոռ

---

*) Տարի մը յետոյ, այդ դաժան բռնակալն եւս, Նախաշիձէի պէս, օր ցերեկով, շքեղապատ գետին փռուեցաւ յեղափոխական ռումբի որոտին մէջ, երբ կառքով կը պտտէր մայրաքաղաքի փողոցներով: Ահաբեկիչն էր Սազոնով, Դաշնակցութեան զինակից ու բարեկամ Ռուս Սոցիալիստ-Յեղափոխականներու շարքերէն:

**) Տարաբախտաբար, թող ու թերի են այս բոլոր նկարագրութիւնները, թխուած հապշտապ, եռ ու զեռին մէջ, մեր ականատես ընկերներու ձեռքով եւ հրատարակուած «Դրօշակ»ի մէջ:

տուս, ուր մէջ փայտեր պատեցան և մէկը դիպաւ ոստիկանապետի թեւին։ Ժողովուրդը կը շարժէր, քշելով հոսանքին հետ առաջնորդին կարգը։ Անցաւ բողոքի աղաղակներով նահանգապետի տան առջէն, անցաւ մեծ հրապարակէն, շուռ եկաւ դէպի Հրազդանի կամուրջը, նոյն աղմուկով, ցոյցերով։ Հոսանքը կաճէր հետզհետէ— և հսկայ բազմութիւն մըն էր, որ սարսափահար ոստիկաններու ուղեկցութեամբ բռնեց էջմիածին տանող ճամբան։ Ոստիկանապետը, մէկ պահակախումբ առնելով իրեն հետ, փութաց Երեւանէն դէպի էջմիածին։ Երկու վաշտ զինուոր ալ՝ ետեւէն։

Երբ ժողովուրդը մօտեցաւ էջմիածնի սահմաններուն, տեսաւ իր ճանապարհը փակուած մէկ վաշտ զինուորներով և 50—60 ստրաժնիկներով։ Վաղարշապատէն եկած զօրքն ալ միացաւ Երեւանի ուժերուն։ Արդէն ուշ էր, դիմադրութիւնը ուժեղ։ Հոսանքը, այնուամենայնիւ, կանգ չառաւ։ Երիտասարդութիւնը կրակ կտրեց, ասիրները շղշղացին, զօրքը միահամուռ արձակեց հրացանները. ժողովուրդի մէջէն եւս որոտացին ատրճանակներ. ուր մէջ տեղաց քարերու տարափ, զօրքի շղթան պատռեցաւ և հոսանքը յառաջ գնաց։ Քանի մը վիրաւորներ զօրքի ու ցուցարարներու մէջ։

Շղթայելու փորձերը կրկնուեցան մի քանի անգամ, բայց ապարդիւն։ Հինգ ժամ անցած, բազմութիւնը ցոյցերով մտաւ Վաղարշապատ։ Տեղւոյն ժողովուրդն ալ միացաւ խանդավառուած ողջոյններով։ Վեհարանի մուտքը պահող զինուորները գաղաղով մի կողմ քաշուեցան և տասը հոգիէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը մտաւ Վեհարան, իր հետ առած Սուքիաս առաջնորդը։ Ծերունի Հայրապետի դիմաւորումը յուզիչ էր, ազդու։ Խոստացաւ կատարել ժողովուրդի կամքը և խաղաղեցուց մտքերը։ Օդը թնդաց «Կեցցէ՛ Հայրիկ» աղաղակներով։ Երեկոյեան ժամը 7ին ցուցարարները, նոյն բողոքի կոչերով վերադարձան Երեւան։

Տպաւորութիւնը ահագին էր ամբողջ շրջանին մէջ։ Յուզմունքն ու խռովքը տարածուեր էին Արարատեան դաշտի բոլոր գիւղերուն վրայ. Սուրմալուի, Սարդարապատի, Աշտարակի, Օշականի և այլ գիւղերու հասարակութիւնները զատ-զատ հաւաքական որոշումով բողոք մատուցին Կաթողիկոսին։ Օր մըն ալ հայ կանայք, շուրջ 500 հոգի, հայրենասիրական երգերով ու ցոյցերով գացին նոյն խնդրանքով Հայրապետին— «չյանձնել գոյքերը յօժարակամ, թողուլ, որ կառավարութիւնը բռնի ուժով յափշտակէ որպէս աւազակ»։

Իգդիրի գաւառէն ալ քանի մը հարիւր հոգի փորձեցին նոյն նպատակով ուղեւորուիլ դէպի էջմիածին, բայց գաւառապետը բազմաթիւ կազակներով ու ստրաժնիկներով կտրեց ճամբան և տեղի ունեցաւ արիւ-

նահեղ կռիւ. մէկ կողմը՝ փայտերով ու քարերով, միւս կողմը հրացաններով։ Հետեւանքը— երկու հայ սպանուած, շատեր վիրաւորուած։

⁂

Շարժման ալիքն անցաւ Հայոց Ախալքալաքը։ Ցուցիչ, ցնցող, անմոռանալի տեսարաններ... Պիտի գրենք այս էջն եւս.—

Օգոստոս 24ն էր, կիրակի օր։ Վաղ առաւօտուն շրջակայ գիւղերէն հազարաւոր շինականներ խումբ-խումբ եկան լեցուցին քաղաքը... Կուգային և քահանաներ ու երէցփոխներ։ Նաև բազմաթիւ կանայք ու երեխաներ։ Ամէն գիւղէ կը բերէին բողոքագիր մը, ուղղուած Հայոց Կաթողիկոսին։ «Կոմիտէն» հրահանգեր էր զէնք չվերցնել, այնուամենայնիւ, շատերը հագուստի տակ կը կրէին դաշոյն ու ատրճանակ։ Շատերն ալ զինուած էին միայն փայտերով ու մահակներով։ Շուրջ վեց հազար բազմութիւն խռնուեցաւ եկեղեցիի մէջ և դուրսը։ Ամէնքը տխուր, մտադրուած էին։ Հանդիսաւոր պատարագի ժամանակ կերգէր քառաձայն խումբը իր սրտառուչ մեղեդիները։ Ժողովրդական ցասումը այնքան զօրաւոր էր, որ դպիրներուն թոյլ չաւին յիշել կայսեր անունը։ Քահանաներէն մէկը կրակոտ քարոզ մը խօսեցաւ Հոգեհանգիստէն առաջ, որ կատարուելու էր նոյն Մելիքսեդեկ Մուրատեանի համար, օրիորդ մը ճառ կարդաց, որուն հետեւեցաւ տխուր, մելամաղձոտ երգը՝ «Մ՛վ Հայոց Աստուածոր...» Վայրկեանը սրտաշարժ էր։ Աննկարագրելի յուզում մը տիրեց ժողովուրդին։ Այս ու այն կողմէն կը լսէին զսպուած հեծկլտանքներ։ Ներկաներէն մէկը արտասանեց ոգեւորիչ ճառ մը։ Անոր խրատանշիչ պարբերութիւններէն յետոյ կը լսէր բարձրաձայն, խլացուցիչ հեծեծանք։ Կուլային ամէնքը, այր և կին, ծեր, երիտասարդ, մանուկներ։ Եւ երբ ճառասացը— մեր պիտառորներէն— հարցական շեշտ մը ուղղեց ժողովուրդին, բազմութիւնը ահարկու ձայնով որոտաց.

— «Պատրա՛ստ ենք, պատրաստ՝ արեան գնով պաշտպանելու մեր դարաւոր իրաւունքները»։

Շատ ուշ միայն ժողովուրդը սկսաւ ցրուիլ դէպի ամայացած փողոցները։ Ոստիկանութիւնը, շուարած, հեռուէն միայն կը դիտէր տեսարանը։

⁂

Օգոստոս 29ին շարժեցաւ Գանձակը։ 6—7 հազարանոց բազմութիւն պատարագէն յետոյ, ուղղուեցաւ դէպի առաջնորդարան՝ իր հրահանգ-

ները տալու Բենիկ վարդապետին։ Խաղաղ թափօր մըն էր։ Բայց, ըստ երևոյթին, Թիֆլիզէն հրաման կար արդէն՝ խստացնելու ճնշումները։ Թափօրին առջև ելաւ զօրքով ինքը փոխնահանգապետը, զօրավար Անդրէէվ, նոյն հայատեաց պաշտօնեաներէն։ Պահանջեց ցրւիլ։ Ժողովուրդը անշարժ մնաց։ Սկսաւ ահարեկել, անարգել, սպառնալ։ Ոչ մի հետևանք։ Ժողովուրդը միայն կաղաղակէր. «Բողոքո՞ւմ ենք, չենք յանձնի»։ Յանկարծ բազմութեան մէջէն դուրս սլացաւ երիտասարդ մը, որ դիմելով զօրավարին, գոռաց. «Չե՛նք ուզում մեր ազգային գոյքը ձեզ յանձնել և չենք ուզում ձեզ պէս փոխել մեր հաւատը» (Անդրէէվ ռուսացած հրէա մըն էր)։

Այդ ժեստը ցնցող տպաւորութիւն բրաւ։ Անարգւած զօրավարը դիմեց զօրքին և հրամայեց կրակել։ Ինքը առաջինը հանեց ատրճանակը և գնդակահարեց խիզախ երիտասարդը։ Հրացանները որոտացին... Սըրտաճմլիկ տեսարան։ Դիակներ, վիրաւորներու լաց ու կոծ, ընդհանուր իրարանցում։ Տասը սպանւած, որոնցմէ երկուքը երեխաներ, և շուրջ 70 վիրաւոր, որոնց մէջ մէկ գինւոր և քանի մը ոստիկաններ։

Դէպքը խոր կսկիծ յառաջ բերաւ նաև միւս հայաբնակ գաւառներու մէջ։ Թափւած արիւնը վրէ՛ժ կը կոչէր։ Դաշնակցութիւնը դրեց արիւնարբու զօրավարի անունն ևս իր սև ցանկին մէջ, երկար հետապնդեց և ի վերջոյ, դաւանափոխ բռնաւորի դիակն ևս գետին փռւեցաւ մեր սքանչելի տերրորիստներու գնդակներուն տակ, ոչ հեռու իր նիւթած բարբարոսութեան թատերավայրէն։

* * *

Արիւնոտ ճնշումներն ևս չկրցան կասեցնել բողոքի շարժումը։ Թիֆլիզը ուժեղ արձագանգ տւաւ Գանձակին, վրէ՛ժ աղաղակելով։ Խառն Մարմինը որոշեց հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կատարել ի յիշատակ Գանձակի զոհերուն։ Օգոստոս 31ին խուռն բազմութիւն Վանքի մայր-եկեղեցիի մէջ։ Բազմաթիւ մտաւորականներ, մարդիկ բոլոր դասակարգերէ ու կուսակցութիւններէ։ Խաղաղ, կրօնական արարողութիւն... որ սակայն ցասումի ու զզւանքի ցոյց մըն էր ընդդէմ հայահալած բռնապետութեան։ Իշխան Գալիցին չէր կարող հանդուրժել... Ոստիկաններն ու կոզակները շրջապատեցին եկեղեցու պարիսպը։

Պատարագը վերջացաւ, աղօթող բազմութիւնը ելաւ եկեղեցիէն ըզգեստաւորւած քահանաներու ուղեկցութեամբ։ Դրւեցաւ սուգի սեղանը, վրան՝ խաչ ու աւետարան։ Հնչեց հանգստեան աղօթքը՝ Գանձակի նահատակներուն համար։ Ամբողջ բազմութիւնը ծունկ չոքեց բաց երկնքի

տակ... Խռովիչ էր տեսարանը... Եւ երբ վերջացաւ հոգեհանգիստը, ժողովուրդը ոտքի կանգնելով որոտաց. «Կեցցէ՜ հայութիւն, կեցցէ՜ ազատութիւն»...

Կոզակներ ու ոստիկաններ մերկացրած սրերով մտան ամբոխի մէջ ու սկսան աջ ու ձախ հարւածել։ Անզէն ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան փորձ մը բրաւ ու դրօհ տւաւ թշնամու դէմ, քարեր նետելով։ Այն ժամանակ գինովցած կոզակները կրակ տեղացին ատրճանակներէ ու հրացաններէ։ Իրարանցում, ճիչ, աղաղակ։ Կանայք կուչաթափւին, երիտասարդներ կը շարունակեն քարեր տեղալ։ Հասան կոզակներու նոր խումբեր։ Ի վերջոյ իշխան Գալիցինի հրամանով, զօրքն ալ հասաւ։ Յայտարարւեցաւ պաշարման վիճակ։ Բազմութիւնը սկսաւ ցրւիլ։ Սպանւած էր մէկ գործաւոր և Ներսիսեան դպրոցի մէկ աշակերտ։ Բազմաթիւ վիրաւորներու մէջ կային և կոզակներ ու ոստիկաններ։

* * *

Ահա և Բագուն։ Նաւթաշխարհի մայրաքաղաքին վիճակւած էր— եկեղեցական գոյքերու մեծ շարժումի ընթացքին— դառնալ ճշմարիտ ռազմաբեմ։ Սեպտեմբերի 2ին Պարապետ կոչւած կեդրոնական հրապարակը անսովոր պատկեր ունէր։ Սովորական դրօսարանը դարձեր էր ռազմական բանակատեղի. զօրք, ոստիկանութիւն, զինւած և պատրաստ խեղդելու «հայկական ապստամբութիւնը»... Բերեր էին անգամ թնդանօթ...

Դիմացը՝ հայոց եկեղեցին է, ուր պատարագի ժամուն թափւեր էր մեծ բազմութիւն, թէ քաղաքէն և թէ շրջակայ վայրերէն։

Անզէն ժողովուրդը ցրւելէ յետոյ, մօտ 300 զինւած երիտասարդներ խմբւեցան եկեղեցիի ու գաւիթի մէջ և զանգակները ղօղանջեցին... Առաջ անցան ոստիկանական պաշտօնեաները և խիստ սպառնալիքներով պահանջեցին ցրւիլ։ Տրւեցաւ միաձայն, մերժողական պատասխան։ Ու յանկարծ գաւիթէն դուրս թռաւ քաջերու մի խումբ և ատրճանակի հարւածներով դրօհ տւաւ թշնամու դէմ։ Ոստիկանութիւնը, ահարեկ, յետ նահանջեց։ Վայրկենաբար զինւորներու վաշտ մը պաշարեց եկեղեցիի պարիսպը։ Հրացանաձգութիւն, իրարանցում, ճիչեր, վիրաւորներու տնքոց... Կռիւը կատաղի եղաւ։ Ապստամբութեան ղեկավարներն էին մեր երկու կարող խմբապետները— Դաշնակցական Խէչօ և Ջուլլաղ։ Մէկ քանի ժամ տևեց՝ առանց վճռական վախճանի։ Մութը կոխեց։ Պաշարւած տաճարի զանգը կը շարունակէր իր մեղամաղձոտ ղօղանջը։ Բայց դիմադրութիւնը աւելի երկար տևել չէր կարող. փամփուշտը կը սպառէր։

Վարանոտ էր և թշնամին։ Շարունակել պայքարումը մէկ քանի օր եւս, կամ թէ ռմբակոծել եկեղեցին, քանի էր նոր գրգռումներ յառաջ բերել հայոց մէջ։ Նահանգապետ Օգինցեվ ժողով գումարեց։ Որոշեցին դիմել ազդեցիկ Հայերու միջնորդութեան։ Ընտրութիւնն ընկաւ ծանօթ դրամատէր Համբարձում Մելիքեանի վրայ, որ նոյն եկեղեցիի երէցփոխն էր։ Եւ ահա ուշ գիշերին, շրջապատուած քանի մը կարեւոր պաշտօնեաներով, հայ բանբերը մօտեցաւ եկեղեցիին, բանակցութեան մտաւ ըմբոստներուն հետ, հաւաստեց թէ իշխանութիւնները խոստացած են ամենքն ալ ազատ արձակել և յորդորեց անձնատուր ըլլալ։

Բարեմիտ միջնորդութիւնը յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ Մերիններն ալ արդէն ուրիշ ելք չէին նշմարեր... Երկար դիմադրելու ույժ չկար։ «Բանք Օտտոմանի» դէպքն էր, որ կը վերարտադրուէր կովկասեան մեծ արդիւնաբերական կեդրոնին մէջ, նոյն եղերական վախճանով... Ցարական իշխանաւորներուն մէջ ալ կային, անշուշտ, համիտեան մտայնութեամբ գահիճներ, բայց և այնպէս Պետերբուրգի վարիչները աւելի խորհող ու խոհական էին քան իրենց Թուրք պաշտօնակիցները, հաշիւ կառնէին դրսի աշխարհի հանրային կարծիքը, ինչպէս և կայսրութեան միւս ըմբոստ ժողովուրդներու տրամադրութիւնը. ցարը չէր ուզեր, հարկաւ, որ արեւմտեան մարդկութիւնը կնքէր զինքը «Կարմիր Ցար», «Մեծ Մարդասպան» անուններով...

Բագուի իշխանութիւնները ազատ չարձակեցին մեր ցուցարար ռազմիկները, որոնց կը սպասէր երկարատեւ բանտարկութիւն։ Բայց իրենց կեանքը խնայուեցաւ։

Քանի՞ կոզակ ու ոստիկան սպանուեցան մեր հայդուկներու գնդակներով— յայտնի չէ։ Մերոնք ունեցան 11 սպանուած և 65 ծանր վիրաւոր։

Համարձակ կարելի է ըսել, որ Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ վայրերը— գիւղեր ու քաղաքներ— պարզեցին բողոքի ու ըմբոստացման նոյն կազդուրիչ տեսարանը։ Ամէնուրեք խարանուեցաւ կատարուած աւազակութիւնը և անարգ սիւնին գամուեցան անոր հեղինակները։ Ցաւ է որ չենք կարող նկարագրել Շուշիի, Կարսի, Նախիջեւանի, Ղարաքիլիսի, Ջալալ-Օղլիի, Աշտարակի, Ղազախի, Ղամարլուի և բազմաթիւ այլ վայրերու ժողովրդական շարժումները, ոչ ալ պատմել, թէ ինչպէ՜ս, ինչ բարբարոս ձեւերով ռուսական իշխանութիւնները, կոզակներու, ոստիկաններու վոհմակներով կերթային բռնագրաւելու եկեղեցական և վանական գոյքերը, կը փշրէին էջմիածնի դրամարկղը, կը կոտրտէին դռներն ու դրամարկղները ուրիշ բազմաթիւ վայրերու մէջ, վասնզի ոչ մի տեղ, ոչ մի եպիսկոպոս կամ վանահայր «չէր մասնակցեր» գործողութեան,

չէր յանձներ բանալիներ, ամենքն ալ հնազանդելով հայրապետական հրամանին և մանաւանդ սարսափելով «Կոմիտէի» սպառնալիքներէն...

Վերջացաւ աւազակային արշաւը կառավարութեան յաղթանակով։ Պիւռոսեան յաղթանակ մըն էր։ Չգտան մեր թշնամիները կէսն իսկ այն վիթխարի հարստութեան, զոր մինչ այն երեւակայեր էր Գալիցինի հիւանդոտ ուղեղը։ Ցանեցին անբուժ ցասում, դրգռում ու ատելութիւն հայ բարեպաշտ և ընդհանրապէս խաղաղ, «բարեյոյս» զանգուածներուն մէջ։ Տուի՛ն իրենք եւս բազմաթիւ զոհեր, նոյնիսկ խոշոր, բարձրաստիճան իշխանաւորներէն։ Իսկ ստորադաս պաշտօնեաներու կոտորածին հաշիւ չկայ։ Շատուոր են պրիստաւները, ոստիկանները, ժանդարմները, զոր պատուհասած է Դաշնակցութեան ահաբեկչի գնդակը։

Դահիճներէն մեծագոյնը կը մնար սակայն Իշխան Գալիցին, իր յաղթանակով խանդավառուած, կապրէր տակաւին իր Թիֆլիզեան ապարանքին մէջ և դուցէ կերեւակայէր ինքզինքը անխոցելի ու անմատչելի հայ յեղափոխականին, տերրորիստին համար։ «Դաշնակցութիւնը» չէր մոռնար այդ թանկագին որսը... Տարաբախտաբար, մեր հնչակեան հայրենակիցները առաջարկեցին ու կանխեցին մեզ։ Պիտի հարուածէին, առանց աղմուկի... Օր մը, 1903ի վերջերուն, երբ հայատեաց կառավարիչը իր տիկնոջ հետ կառքով կը պտտէր Թիֆլիսի շրջակայքում, 2—3 հնչակեան ահաբեկիչներ յարձակեցան և դաշոյնի հարուածներ տուին Գալիցինի գլխուն, կուրծքին, պարանոցին։ Կոզակները վրայ հասան ու գնդակահար ըրին դժբախտ երիտասարդները։ Դաշոյնի հարուածներէն ոչ մէկը մահացու էր, սակայն վէրքերը ծանր էին. իշխանը արիւնաթաթախ ուղեցաւ իր կառքով դէպի Թիֆլիս։ Դէպքը ցնցող տպաւորութիւն ըրաւ կառավարական շրջաններու և կովկասեան ժողովուրդներուն վրայ. Հայատեաց բռնաւորը ամբողջ ամիսներ գեգերեց տագնապի ու զառանցանքի մէջ։ Ի վերջոյ, ապաքինեցաւ, բայց այլ եւս չմնաց իր պաշտօնին մէջ, հեռացուեցաւ... կամ փախաւ Կովկասէն։

Հայկական յաղթանակը կատարեալ եղաւ քանի մը ամիս յետոյ, երբ համառուսական մեծ շարժման թեւերուն վրայ Թիֆլիզ հասաւ նոր կառավարչապետը, փոխարքայի տիտղոսով, ձիթենիի ճիւղը ձեռքին... Վորոնցով-Դաշկով։

Վերադարձուեցան հայ դպրոցները ողջ Անդրկովկասի մէջ և հայ եկեղեցական գոյքերն ալ վերադարձան իրենց օրինաւոր տիրոջը— հայ ժողովուրդին։ Մեծ յաղթանակ մը՝ որ կը պարտինք միայն ու միայն այդ ժողովուրդին, անոր Ինքնապաշտպան Կազմակերպութեան. անոր կռուի-

ներուն։ Անգամ մը եւս արդարացաւ հին, ցաւոտ ճշմարտութիւնը. «Կռուո՞վ միայն կարող ես նուաճել իրաւունքդ»... Բռնապետութիւնը խոնարհեցաւ փոքրիկ, ըմբոստ ժողովուրդի կամքին առջեւ, գոռոզ արքան, որ այնքան ցինիկ արհամարհանքով կը պատասխանէր ծերունազարդ Կաթողիկոսի աղերսանքներուն— «Իմ որոշումը անդառնալի է եւ Ձեր խնդիրքը կը թողնուի առանց հետեւանքի»— խղճալիօրէն ջնջեց, յետ վերցուց իր ստորագրած թալանի հրովարտակը...

XIX

ՀԱՄԱՌՈՒՍԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուս մեծագոյն կուսակցութիւնները.— Սոցիալ-Յեղափոխականներ եւ Սոցիալ-Դեմոկրատներ.— Պլեւէի սպանութիւնը առաջիններու ձեռքով.— Ռուսաստանի յեղ. կուսակցութիւններու անդրանիկ խորհրդաժողովը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասնակցութեամբ.— Գապոն ու յեղափոխական շարժման ծփանքը ողջ կայսրութեան մէջ.— Միլիւկով, Ստրուվէ, Չեռնով, Ազէֆ.— Ընդհանուր որոշումներ.— Նոր ճակատի հարկադրանքը.— Դաշնակցութիւնը զօրակցելու էր ռուս ու վրացի ընկերվար. կուսակցութիւններուն.— Այդ նպատակով կը վերաքննէ իր ծրագիրը.— Երուանդ Ը. Ժ.-ի ցուցմունքները.— Դաշնակցութեան Խորհուրդի գումարումը 1905ի Մայիսին եւ «Կովկասեան Նախագիծը».—

Յեղափոխական նոր շարժումը ծայր էր տուեր Ռուսաստանի մէջ դեռ 900ական թուականներու սկիզբը։ Երկու մեծ կուսակցութիւններ կը տիրէին հրապարակին. Սոցիալ-դեմոկրատ Համառուսական կուսակցութիւնը (որու մէջ կային ռուս, հրեայ, վրացի ու շատ քիչ թիւով նաեւ հայեր) կը պայքարէր բացառապէս արդիւնաբերական կեդրոններում, կազմակերպելով բանուորներու գործադուլներ, խաղաղ ցոյցեր ու թափօրներ (1901էն ի վեր այդ պայքարական գործադուլներու թատր էր ռուսական նաւթաշխարհի մեծ կեդրոնը— Բաքուն)։

Միւս կուսակցութիւնը— «Սոցիալիստ-Յեղափոխականները» (համառօտելով կըսենք էս.էռ) կը պատերազմէր բռնապետութեան դէմ գլխաւորապէս տէրրորով, կը կոտորէր նախարարներ, մեծ ու փոքր պաշտօնեաներ, միաժամանակ ձգտելով արթնցնել ու ոտքի հանել բազմամիլիոն գիւղացիութիւնը։ Հին, հերոսական «Նարոդնայա Վոլիա»ի շարունակութիւնն էր այդ կուսակցութիւնը, որ կազմակերպուեցաւ 1900—1901 թուականներուն։

Սակայն, բուն զինուած, ժողովրդական շարժումներու թատերաբեմը կայսրութեան մէջ՝ կովկասեան Հայաստանն էր։

Ազատ Եւրոպայի մէջ, ռուս յեղափոխական օրգանները գործունա-

կութեամբ կը շեշտէին այդ պարագան։ Խօսքս մարքսեան սոցիալ-դեմոկրատներու մասին չէ, որոնք Պլէխանովի ու Լէնինի շունչին տակ իրենց թերթերուն մէջ շարունակ կանարգէին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս ազգայնամոլ, «նացիոնալիստ», կղերական, բուրժուական կուսակցութիւն մը, այն պատճառով միայն, որ նա իր ազգային նշանաբաններով և մարտական հմայքով գրաւեր էր ողջ հայկական հրապարակը և չէր թոյլ տար աճելու, զօրանալու հայ սոցիալ-դեմոկրատներուն։

Էսէռներուն օրգանը Չերնովի խմբագրութեամբ և Շտուտգարտի «Օսվօբօժդէնիէ» (Ազատագրութիւն) թերթը, որ բերանն էր նոր ստեղծուող Սահմանադիր-ռամկավար կուսակցութեան ու կը խմբագրուէր Ստրուվէի ձեռքով,— երկուքն ալ խանդավառ ներբողներ կուղղէին կովկասահայ շարժումներուն, տպագրելով մեր ընդարձակ տեղեկագիրները եկեղեցական գոյքերու առթիւ շղթայազերծուած կռիւներուն շուրջ։

Բուն Ռուսաստանի մէջ ևս յեղափոխական խմորումները հետզհետէ կը սաստկանային։ Անոնք մէկէն ի մէկ ահագնագործ կերպարանք առին, երբ, 1904ին, Հեռաւոր Արևելքի ռուս-ճապոնական ռազմաբեմին վրայ, ռուսական զէնքը ակամա շարաշար, նուաստացուցիչ պարտութիւն կրեց։ Պատերազմի յարուցած տագնապն ու իրարանցումը առատ սնունդ մատակարարեցին յեղափոխական քարոզչութեան՝ ընդդէմ ցարիզմի ու բռնապետական կարգերուն։

1904ի օգոստոս ամսուն սպանուեցաւ վարչապետ Պլէվէ, որ ուխտած էր միահաղամ ընդմիշտ խեղդել ազատութեան ամէն նշոյլ կայսրութեան մէջ, և որու խոշտանգող թաթը տեսանք արդէն կովկասահայ շարժումներուն մէջ։ Այնուհետև դէպքերը գահավիժեցան։

Հայոց կռիւները եկեղեցական կալուածներուն շուրջ զուտ ազգային ինքնապաշտպանութեան կռիւներ էին։ Բայց այնուհետև— համաձայն Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովի մէկ որոշումին (1904 թիւ Փետրուար-Մարտ) — Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մտաւ այսպէս ասած, համառուսական շարժման ճակատը։ Ի՞նչ զարմանք... Չէ՞ որ թշնամին ընդհանուր էր ռուսի ու հայու, լեհի ու վրացիի և բոլոր հպատակ ազգերու համար։ Չէ՞ որ այդ դաժան բռնակալութիւնն էր, որ հայկական շարժման սկիզբէն ի վեր թումբ կանգներ էր հայ դատին դէմ, խեղդելով թրքահայոց ազատագրութեան ամէն մի փորձ, քաջալերելով նոյնիսկ, 1895—96ին, զանգուածային կոտորածներ։ Չէ՞ որ տակաւին թարմ էին յիշողութեան մէջ Գալիցիններու, Բրկովներու, Անդրէէվներու անգթութիւնները... Թշնամին ընդհանուր էր, դատը մէկ էր և միայն ընդհանուր ճիգերով, ռուսի, լեհի, ֆինի, հայու, վրացիի, հրեայի ու բոլոր դժգոհ տարրերու գործակցութեամբ հնարաւոր էր տապալել զօրաւոր ոսոխը։

Եւ ահա նոյն 1904 թուականի նոյեմբեր ամսուն գումարուեցաւ Փարիզի Լատինական Թաղի խուլ անկիւնի մը մէջ Ռուսիոյ յեղափոխական և դիմադրական կուսակցութիւններու առաջին գաղտնի խորհրդաժողովը։ Նախաձեռնողն էր պաշտօնապէս Ֆինլանդիայի Ընդդիմադիր Կուսակցութիւնը, որու պարագլուխը, **Կոնի Ցիլլիակուս** անձամբ դիմեր էր բոլոր ազգերու կռուող մարմիններուն, եկեր էր ժընև, նաև «Դրօշակ»ի խմբագրատուն՝ հրաւիրելու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Այդ առաջին համագումարի նիստերը տևեցին մէկ շաբաթ։ Կը մասնակցէին՝ Ռուս Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնը, Ռուս Սահմանադիր-Ռամկավարները, Լեհական Սոցիալիստ կուսակցութիւնը, Լեհ Ազգային Լիգան, Ֆինլանդիայի «Գործօն-Դիմադրական» կուսակցութիւնը, Լատիշ սոց-դէմօկրատ բանւորական կուսակցութիւնը, Վրաց Սոցիալիստ-Ֆեդերալիստ կուսակցութիւնը և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը։ Կը նախագահէր **Միլիւկով** (Ալեքսանդրով ծածկանունով)։

Երկար խորհրդակցութիւններու ընթացքին, բոլոր ազգերու և կուսակցութիւններու պատգամաւորները պարզեցին իւրաքանչիւր իր տեսակէտը օրակարգի երեք հիմնական խնդիրներուն շուրջ.— **1. Ռուսաստանի Քաղաքական կազմը. 2. Ազգային խնդիրը. 3. Կռւի միջոցներու խնդիրը:**

Ահա միաձայն ընդունուած բանաձև-յայտարարութիւնը.

1. Բռնապետութեան ոչնչացումը։

2. Միապետական (ինքնակալ) կազմի փոխարինումն ազատ, ռամկավարական կարգերով, հիմնուած ընդհանուր ձայնատուութեան վրայ։

3. Ազգային ինքնորոշման իրաւունք. օրէնքներով երաշխաւորուած ազգայնական զարգացման ազատութիւն բոլոր ժողովուրդներուն համար։

Յանուն այդ հիմնական սկզբունքներուն ու պահանջներուն՝ խորհրդաժողովին ներկայացող կուսակցութիւնները կը միացնեն իրենց ջանքերը, փութացնելու համար անխուսափելի անկումը այն բռնապետութեան, որ հաւասարապէս անհաշտելի է իւրաքանչիւր կուսակցութեան առաջադրած հեռաւոր ու բազմազան նպատակներու իրագործման համար։

Այդ պատմական վաւերագրին տակ ստորագրած են Ռուս Սահմանադրականներէն՝ Միլիւկով, Ստրուվէ և Իշխ. Դոլգորուկով (որ անցեալ տարի գնդակահարուեցաւ բոլշևիկներու ձեռքով)։ Ռուս-Սոցիալիստ-Յեղափոխականներէն՝ **Վիկտոր Չերնով**, Լեհաստանի երկու մեծ կուսակցութիւններէն՝ **Յօդկօ-Վրոճսկի** (P. P. S.) և **Դմօվսկի** (Լիգա Նարօդօվա), Վրաստանէն՝ Գաբունիաշվիլի և Դէկանոզէ, Հ. Յ. Դաշնակցութենէն՝ **Վառանդեան**։ (Սոցիալ-դէմոկրատները չուզեցին մասնակցիլ ժողովին)։

Համագործակցութեան առաջին քայլն էր ռուս կայսրութեան ը[illegible] ազգերու և կուսակցութիւններու կողմէն։ Անոնց Յայտարարութիւնը հրատարակուեցաւ բոլոր ազատ երկիրներու մամուլին մէջ և ցնծութեամբ դիմաւորուեցաւ ողջ դեմոկրատ, ազատատենչ մարդկութեան կողմէ։ Ժօրէս կողջունէր խանդավառութեամբ ու կը գրէր իր թերթին մէջ.—

«... Եւ այժմ անձկայի, յուսախառն անհամբերութեամբ կը սպասենք հետեւանքներուն... Երբ կը խորհիք, թէ որպիսի սքանչելի արդիւնքներ պիտի ունենայ Եւրոպայի ու աշխարհի համար ռամկավարական ազատ կարգերու հաստատումը Ռուսաստանի մէջ, երբ կը մտածէք, թէ ցարական բռնակալութեան անկումով բոլոր լրիւ ու կէս-բռնապետութիւններ պիտի կորսնցնեն իրենց նեցուկը, իրաւունք կունենաք ըսելու, որ այդ կը լինի մարդկային պատմութեան մեծագոյն անցքը, Ֆրանսական Յեղափոխութիւնէն ի վեր»։

***

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդպիսով մտաւ համառուսական յեղափոխական կուսակցութիւններու և շարժումներու ոլորտին մէջ ու այնուհետև ունեցաւ ուրիշ խորհրդաժողովներ, Ժընեւի, Կովկասի, Կոպենհագի մէջ, և այլ վայրերում, իրեն գաղափարակից, գործելակերպով ու ծրագրով նման կուսակցութիւններու հետ, գլխաւորապէս ռուս «էսէռ»ներու և լեհ ազգային սոցիալիստներուն հետ։

Շուտով արդէն յեղափոխութեան ալիքը հզօր ծփանքով տարածուեցաւ ողջ կայսրութեան մէջ, կատարուեցաւ 100.000նոց ամբոխի արիւնլից ցոյցը Ձմեռային պալատի առջև, Գապոն քահանայի առաջնորդութեամբ (1905թ. Յունուար 9ին), տեղի ունեցան վիթխարի գործադուլներ, որոնք կտրեցին հաղորդակցութեան մեծ ճամբաները, պայս և տերրորական մեծաղղորդ գործողութիւններ*), նոյնիսկ զինուած կռիւներ, որոնք ի վերջոյ յանգեցան 1905ի Հոկտեմբերեան Մանիֆեստին, որով անգամ մը եւս նեղն ընկած ինքնակալ միապետութիւնը կը խոստանար սահմանադրական ազատ կարգեր, բիչ յետոյ վերստին յետ առնելու համար...

Նոր ճակատը հարկադրեց մեր Կուսակցութեանը՝ վերաքննել իր ծրագիրը, աւելի պարզ ու յստակ ներկայացնել անոր քանի մը հիմնակէտերը, որ տարտամօրէն ձեւակերպուած էին արդէն հին ծրագրին մէջ և որ պէտք էր յարմարցնել կովկասեան ու համառուսական իրականութեան պահանջներուն։

Այդ նպատակով Կուսակցութեան Խորհուրդը, գումարուած 1905ի Մայիսին, Ժընեւի մէջ, խմբագրեց յատուկ նախագիծ մը կովկասեան գործունէութեան համար, հիմնուելով մեր հինաւուրց ծրագրին և 4րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշման վրայ։ Մշակուեցաւ այսպէս կոչուած Կովկասեան Նախագիծը, որուն վիճակուած էր հետագային մեծ աղմուկ բարձրացնել շարքերուն մէջ։

Ահաւասիկ փոքրիկ յառաջաբանը, կցուած Նախագծին Արեւմտեան Բիւրոյի ձեռքով.—

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը, կայացած 1904թ. սկզբին, ընդունելով մեր կազմակերպութեան մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը կովկասեան յեղափոխական կեանքի մէջ, որոշեց այդ վարել առայժմ ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ։

Ներկայ 1905թ. գումարուած Հ. Յ. Դ. Խորհուրդը, նկատելով՝

1. Որ վերջին Ընդհանուր Ժողովից յետոյ Ռուսաստանի և մասնաւորապէս Կովկասի յեղափոխական շարժումները առացել են անսպասելի լայն ծաւալ.

2. Որ բռնապետութիւնը արտաքին թշնամու և յեղափոխական ու ընդդիմադիր տարրերի հարուածների տակ զգալապէս թուլացել է.

3. Որ համայն Ռուսաստանի քաղաքական փոփոխութիւնների սկզբում Կովկասը պէտք է բարձրացնէ իր ձայնը.

4. Որ ներկայ պատմական բոպէի ստիպողականութիւնը թոյլ չէ տալիս սպասել նոր Ընդհանուր Ժողովին՝ կովկասեան գործունէութեան ծրագիր մշակելու և հաստատելու համար.

5. Որ, բացի այդ, կովկասեան գործունէութեան որոշ ծրագիրը անհրաժեշտ է կռւի ներկայ պայմաններում՝ համաձայնութեան գալու համար միւս գործող կուսակցութիւնների հետ.

Որոշեց՝

Կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունէութեան, մշակել ծրագիր, համաձայն Կովկասեան Ռայոնական Ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել կովկասեան դաշնակցական մարմիններին, ժամանակաւորապէս ղեկավարուելու այդ ծրագրով, թողնելով նրա վերջնական մշակումը և հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին։

Հ. Յ. Դ. առաջարկում է հետեւեալ պահանջները.—

Քաղաքական

*) Սպանուեցաւ նոյն սոցիալիստ-յեղափոխականներու ձեռքով մեծ իշխան Սերգէյ Ալեքսանդրովիչ, կայսեր հօրեղբայրը եւ բռնապետութեան մեծագոյն սիւներէն մէկը։

1. Դաշնակցական ռամկավարական Հանրապետություն Անդրկովկասի համար, հիմնված ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի ձայնատվության վրա։

2. Կատարյալ հավասարություն բոլոր ազգերի... որոնք մտնում են դաշնակցության մեջ։ Ոչնչացումն դասակարգային բոլոր առանձնաշնորհումների։

3. Անդրկովկասը կազմում է ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնակից մասը, կապված Ռուսաստանի հետ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանության, դրամական սիստեմի և ընդհանուր քաղաքականության խնդիրներում։ Նա ուղարկում է վերոյիշյալ սկզբունքներով ընտրված ներկայացուցիչները Ռուսաստանի ընդհանուր խորհրդարանին։

4. Անդրկովկասը անկախ է իր բոլոր ներքին խնդիրներում՝ վարչական, տնտեսական և այլն։ Անդրկ. դաշնակցությունը ունի իր կենտրոնական խորհրդարանը Թիֆլիզում... Պատասխանատու նախարարական մարմինը վարում է, համաձայն խորհրդարանի որոշումների, երկրի վարչական, տնտեսական, կուլտուրական բովանդակ քաղաքականությունը։

5. Մամուլի, խոսքի, խղճի, ժողովների, բանվորական միությունների և գործադուլների կատարյալ ազատություն... Անդրկ. ռամկավար դաշնակցությունը չէ ճանաչում պետական եկեղեցի։ Կրոնը անհատական խղճի գործ է։

6. Անդրկովկասի ինքնապաշտպանության սիստեմը ժողովրդական միլիցիան է... Նա ենթարկվում է Ռուսաստանի ընդհանուր հրամանատարությանը։ Եվ այլն.

Տնտեսական

1. Հողերի աստիճանական համայնացում։

2. Վերացումն անուղղակի հարկերի։ Մտցնել պրոգրեսիվ տուրք եկամտի ու ժառանգության վրա...

3. Սահմանել օրենքով 8-ժամյա աշխատանքի օր... և նվազագույն օրավարձ։

4. Պետական ապահովագրություն դժբախտ պատահարներից, հիվանդություններից, ծերություններից, անաշխատություններից՝ պետության ու գործատերերի հաշվով։

Աշխատանքի բորսաներ։ Եվ այլն։

Ահա սկզբունքներ ու նշանաբաններ, որ կը բխին զուտ դեմոկրատ, ռամկավարական այն աշխարհահայեացքէն, որու ուրվագիծը տուած էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դեռ հին օրերէն։

Համաձայն այդ աշխարհահայեացքին և համաձայն միջկուսակցային խորհրդաժողովներու որոշումներուն, մեր կովկասեան մարմինները

բանւորական մեծ գործադուլներու ընթացքին կը պաշտպանէին հարստահարուած գործաւոր դասի շահերը։ Եւ կը յորդորէին հայ բանւոր զանգուածներուն՝ համերաշխ ընթանալ միւս ազգերու բանւորներուն հետ։

***

Դաշնակցութիւնը որոշեց, ուրեմն, Կովկասի մէջ, «ինքնապաշտպանութեան շրջանէն անցնիլ բուն յեղափոխական գործունէութեան», համաձայնեցնելով իր տակտիկը հասարակական կուսակցութիւններու տակտիկին հետ։

Դարձեալ, սա՛ ը, բախտը այլ կերպ տնօրինեց և այդ որոշումը թոյլ չափով միայն իրագործուեցաւ։ Հայ Մարտական Կազմակերպութիւնը, որ այնքան կարճ ժամանակամիջոցում իր վարած կռիւներով կովկասեան ճակատի վրա դարձեր էր արդէն կարեւոր ազդակ հասարակական շարժումներու մթնոլորտում, չկրցաւ, տարաբախտաբար, իր ամբողջ թափով, իր երկար տարիներու փորձառութեամբ, իր մարզուած ռազմիկներու լիգէոնով նետուիլ կովկասեան, հասարակական յորձանուտին մէջ... Այդ թափը կաշկանդուեցաւ, այդ սքանչելի ռազմիկները դարձեալ մի անգամ հարկադրուեցան իրենց ճիգերն ուղղելու դէպի հարազատ ու հալածական ժողովուրդի ինքնապաշտպանութիւնը։ Վասն զի ճիշտ նոյն օրերուն, երբ կը բորբոքէր բոլոր ընդոստ ազգերու և կուսակցութիւններու օրհասական պատերազմը միահեծան բռնապետութեան դէմ, երբ Անդրկովկասն ալ կը պատրաստուէր ազդուօրէն իր ձայնը հնչեցնել այդ ընդհանուր պատերազմի մէջ, ճիշտ այդ օրերուն— 1905ի սկիզբները— մէկէն ի մէկ, անակնկալ խորշակի պէս, կատաղաբար մռնչելով, բարձրացաւ թուրք խուժանը, գրեթէ ամբողջ անդրկովկասեան թրքութիւնը՝ հայերուն դէմ... Բարձրացաւ նոյն նենգաւոր բռնապետութեան սադրանքներով, որ նպատակ ունէր դուրս նետել յեղափոխական կրկէսէն Անդրկովկասի ամենէն «վտանգաւոր» մարտական կազմակերպութիւնը և ազգերը իրարու դէմ լարելով— divide et impera— ամրապնդել իր տիրապետութիւնը։

XX

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ա

ԲԱԳՈՒ

Պատճառներ՝ տնտեսական, քաղաքական, կրօնական, մշակութային և այլն.— Բագուն և թաթար պարագլուխներ.— Ինչպէ՞ս էկաւ պատերազմը.— Բագուի չարդը.— Նահանգապետ Նակաշիձէի և ոստիկանութեան դերը.— Նաւթային մայրաքաղաք արեան ու կրակի մէջ.— Դաշնակցութեան ապարդիւն կոչեր.— Նիկոլ-Դումանը հրապարակի վրա.— Հայոց հակահարուածը և թշնամու նահանջը.— Հաշտութիւն.— Դաշնակցութեան տէրրորը Նակաշիձէի դէմ.— Տպաւորութիւնը Բագուի մէջ և Կովկասում.—

Ինչպէ՞ս ծագեցաւ այդ խօշական գոտեմարտը երկու դրացի ժողովուրդներու միջև, որոնք մինչ այն— ռուսական տիրապետութեան տակ— ապրեր էին ընդհանրապէս հաշտ ու խաղաղ, տեղ-տեղ նոյնիսկ— գաւառներու մէջ— պահպանելով բարեկամական պարզ, անկեղծ յարաբերութիւններ։

Բարդ է, անշուշտ, Դրամայի խորքը։

Տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրօնական պատճառներու հիւսուածք մըն է այն՝ որու մէջ մէկ երկուքը առաջնակարգ և վճռական դեր խաղացին անակնկալ հրդեհի բռնկման մէջ։

Անդրկովկասեան թրքութեան վերին ու վարին տարրը և ամենէն առաջ խոշոր կալուածատէր ազնուականութիւնը— խաներ, բէկեր, աղալարներ— որ անգամ ռուսական տիրապետութեան տակ դեռ կը պահպանէր մէկ քանիսը իր վաղեմի առանձնաշնորհումներէն և աւատապետական իրաւունքով կը տիրէր նաև Թուրքահայաստանի շատ մը արգաւանդ, լայնածաւալ հողերուն, դարերէ ի վեր վարժուած էր տեսնել հայ ժողովուրդը խոնարհ ու երկչոտ հպատակի, ճորտի վիճակում… Եւ այժմ խէթ ու նախանձոտ աչքով կը դիտէր հայութեան արագաշարժ յառաջադիմութիւնը համակովկասեան հրապարակի վրա, մարզի, մշակոյթի և մանաւանդ առևտրի ու արդիւնաբերութեան մարզերու մէջ։

Սուր բախումներ չկային երկու դրացի ցեղերու միջև, բայց խուլ հակամարտութիւնը ակներև էր։

Այդ նախանձոտ ատելութիւնը դէպի հայ տարրը՝ ամենէն ուժով կը շեշտուէր Բագուի մէջ։ Բագուն՝ ռուսական և համաշխարհային նաւթարդիւնաբերութեան մեծագոյն կեդրոններէն մին, կեդրոնն էր միանգամայն անդրկովկասեան թաթարներու, ոստանն էր անոնց նորաբողբոջ մշակոյթի, գրականութեան և հրապարակագրութեան։ Բագուի մէջ էր կեդրոնացած թաթարական Ընտրանին, այնտեղ էր ոչ միայն թուրք բուրժուազիան, հանքատէրերու դասակարգը իր վիթխարի հարստութիւններով,— այնտեղ էր թաթար ազդեցիկ կղերը, մոլեռանդ և հայատեաց, որ իր կարգախօսները կընդունէր հեռաւոր Ստամպոլէն. այնտեղ էր համիսլամական շունչով վարակուած թուրք մտաւորականութիւնը։

Եւ այդ ամբողջ զանգուածը, որ իր ձեռքի մէջ կը պահէր անդրկովկասեան շուրջ $2^1/_2$ միլիոն թրքութեան ղեկը), վաղուց ատամ կը կրճտէր «էկւոր», intrus հայերուն, որոնք կարեւոր դիրք էին վաստկեր Ապշերոնեան թերակղզիի մէջ, որ դարերէ ի վեր զուտ թրքական բնակավայր էր։ Անցեալ դարու 80ական թուականներէն էր, որ ծայր տուաւ հայերու հոսանքը Կովկասի բոլոր կողմերէն դէպի Բագու, ուր նոր-նոր կը սկսէր նաւթի մշակութիւնը արևմտեան ձևերով։ Ռուսներու, հրեաներու, եւրոպացիներու հետ, հայ վաճառականներն ալ, սկսան գնել թաթարներէն նաւթահանքերը և շնորհիւ իրենց նախաձեռնութեան ոգիին, առևտրական արտակարգ կարողութիւններուն, արագօրէն յառաջադիմեցին ու բարձրացան, դրաւելով հետզհետէ հայ առևտրականներու և բանուորներու նոր ու առատ խումբեր ռուսահայ գաւառներէն,— և ընդամէնը երեսուն տարուայ ընթացքին հայ տարրը ոչ միայն դիզեց պատկառելի հարստութիւն, այլ և իր մտաւորականներով, ճարտարապետներով և ամէն տեսակ մասնագէտներով լեցուց նաւթաշխարհը, տէր դարձաւ փայլուն, առաջնակարգ պաշտօններու՝ նաւթարդիւնաբերական բարձրագոյն խորհուրդի մէջ, Բորսայի և ուրիշ միջազգային հիմնարկութիւններու մէջ։*

Ահա այդ հանգամանքն էր, որ կը գրգռէր բնիկ տարրը, որը, տարաբախտաբար, խիստ յետամնաց, մեծամասնութեամբ անգրագէտ, անվարժ առևտրի, արդիւնաբերութեան մէջ, զուրկ ամէն ձեռներէցութենէ.

---

*) Առաւելապէս շիա դաւանութեան պատկանող թրքութեան... Սիւննիները փոքր ինչ հեռու էին Բագուի ազդեցութենէն եւ ընդհանուր առմամբ չեզոք մնացին հայ-թաթարական պատերազմի ընթացքին։

չէր կարող մրցիլ Հայերուն հետ, չէր ալ հանդուրժեր, որ անոնք փայլուն դիրքեր նուաճին թաթարական հայրենիքին մէջ...

Աւելի ծանրակշիռ պարագայ մըն ալ կ'աւելնար ատոր։ Անդրկովկասեան գիտակից, վարիչ թաթարներու աչքին Հայը անհաշտ հակառակորդ մըն էր և այն պատճառով, որ նա տասնեակ տարիներէ ի վեր կռիւ կը մղէր, սահմանէն անդին, ցեղակից տաճիկ կայսրութեան դէմ, ձգտելով անջատել, Եւրոպայի օգնութեամբ ազատ, ինքնավար Հայաստան։ Հակառակ Հայոց այնքան աղէտներուն, հայ դատի կրած անօրինակ հալածանքներուն ու թշուառութիւններուն, մեր դրացիները— և ոչ միայն թաթարը— կը նախանձէին տակաւին Հայուն, կ'ատէին անոր յառաջդիմութիւնը, և ահաւոր վտանգ կը նկատէին «Հայկական կոմիտէներուն» մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ, մանաւանդ 1903ի օրերէն ի վեր, երբ այդ կազմակերպութիւնը, իրեն հետ ունենալով ողջ ժողովուրդը, ծառացաւ ցարի կառավարութեան դէմ, վարեց յաղթանակաւոր շարժում մը, ցոյցեր ու ճակատամարտներ, նոյնիսկ թաթար մայրաքաղաքին մէջ, թուրք ժողովուրդի ապշահար աչքերուն առջև, ապա տեռրորական գործողութիւններով ահ ու սարսափ տարածեց կովկասեան կառավարական շրջաններուն։ Այս բոլորը անօրինակ, շշմեցուցիչ յայտնութիւն մըն էր իսլամ ընդհանրութեան համար, որ սովոր էր արհամարհել «կնամարդ» Հայը, երկչոտ, թուլամորթ Հայը, թուրքի, տաճկի, պարսկի առջև դողացող Հայը... Եւ թաթար ընտրանին, ի դէմս իր գաղափարախօս պարագլուխներուն, իր դրամի իշխաններուն, կը նշմարէր թերեւս, մօտ ապագայի մէջ, օր մը, երբ ցարական Ռուսաստանի քայքայումով, տկարացումով, նոյն հայկական կոմիտէները պիտի յաջողէին անջատել իրենց անկախ Հայաստանը ու պիտի ճնշէին, հալածէին թուրք տարրը... Ոմանք թերեւս կը հաւատային, ուրիշներ չհաւատալով հանդերձ, գաղտուկ կը շշնջային, կը տարածէին թուրք ժողովուրդին մէջ ամէն տեսակ առասպելներ հայկական դաւերու և հայ կոմիտէներու յարձակողական ծրագիրներու մասին, կը գրգռէին թուրք խուժանը հայերուն դէմ...

Համառուսական շարժումներու այդ օրերուն, թաթար պարագլուխները անվերապահօրէն, յստակօրէն դիրք բռնեցին ի նպաստ ցարի կառավարութեան և ընդդէմ յեղափոխութեան։ Անոնք խորհեցան, որ պատմական վայրկեանը իրենց համար միանգամայն բարեպատեհ էր,— միանալ ցարի հզօր ու հայատեաց կառավարութեան, թև տալ սև-հարիւրական բազմամիլիոն տականքներուն, ճզմել իրենց աչքին պատուհաս դարձած յեղափոխութիւնը, խորտակել հայկական երազները, մաքրել Անդրկովկասը հայ կոմիտէներէն ու Հայութենէն...

Բագուն, բոլոր, մեծագոյն շտեմարանն էր թուրք «պայթուցիկ» նիւթերուն։ Բագուն ամենէն պարարտ գետինն էր ցարի կառավարութեան հակահայկական դաւերուն համար։ Եւ Բագուն տուաւ ազդանշանը հայոց համատարած ջարդերուն։

Անզօր՝ մղելու կուլտուրական օրինաւոր մրցումը հայ տարրի դէմ, անզօր՝ կասեցնելու հայութեան տնտեսական ու մտաւոր յառաջխաղացումը, թաթար ղեկավարները, Հայերու երևակայական ճնշումներն ու ծրագիրները խափանելու համար, որդեգրեցին իրենց ստամպուլեան ցեղակիցներու սիրած մէթոտը— հակառակորդի ֆիզիքական բնաջնջումը...

Եւ այդ նպատակով գրգռեցին ու զինեցին Բագուի թուրք ազգաբնակութիւնը։ Իսկ ռուսական ոստիկանութիւնը ինքն արդէն կը հայթայթէր զէնքերը։ Իշխանութիւն և խռովարարներ թեւ թեւի աշխատեցան, «մշակեցին» թուրք ժողովուրդի տականքները, որոնցմով լեցուն էր նաւթաշխարհը։ Տարածեցին շշուկներ՝ թէ հայ կոմիտէները կը պատրաստեն յարձակում թուրքերուն վրայ, կոտորած մը... Քիչ-շատ զգաստ տարրերը գիտէին անշուշտ, որ առասպել մըն էր այդ, պարզ գրգռում մը— պրովոքասիոն... քանի որ թաթարները ճնշող մեծամասնութիւն էին Բագուի մէջ ու ամբողջ նաւթաշխարհում և ընդհանրապէս աւելի զինուած ու ռազմունակ։ Բայց դիւրին էր բացատրել անգիտակից զանգուածը, բացասական բնազդներով հարուստ թուրք խուժանը։ Դիւրին էր՝ անոր մէջ գրգռել թալանի և սպանութեան ախորժակները։ 1905ի սկիզբներուն Բագուի թուրքերու մէջ արդէն իսկ տարածուած էր այն չարաշուք համոզումը՝ որ կարող են անպատիժ թալանել ու կոտորել Հայերը և որ կառավարութիւնը իրենց կողմն է։ Թաթար կղերն ալ իր եռանդուն աջակցութիւնը կը բերէր խուժանավար «ընտրանիին», հրահրելով մոլի ամբոխի կրօնական մոլեռանդութիւնը, հնչեցնելով «ջիհաթի», սրբազան պատերազմի կարգախօսը, հաւատացնելով ամենուրեք, թէ իբր հայ կոմիտէները կռիւ են յայտարարեր իսլամի դէմ և մտադիր են օդը հանել մզկիթները։

Երբ «բազմալի» տրամադրութիւնը ստեղծուած է և պատրաստ է բռնկելու, պատրուակները չեն պակսիր։ 1905թ. Փետրուարի առաջին օրերուն, Սալեանսկի ռուսական գունդին պատկանող խումբ մը զինուորներ գատարանէն բանտ կ'ուղեկցէին նշանաւոր թուրք հրոսակապետ մը՝ Աշուրբէկով։ Բանտարկեալը փորձեց փախչիլ։ Ռուս պահակախումբը, որու մէջ կը գտնուէր հայ զինուոր մը, սկսաւ կրակել փախչողին վրայ։ Պատահաբար, հայ զինուորի գնդակն էր, որ սպաննեց յանցագործը։ Ականատես թուրքերը տարաձայնեցին իրողութիւնը։ Հաւար ինկաւ թուրքերուն մէջ, որոշեցին վրէժ առնել։ Անցաւ քանի մը օր։

Փետրուարի 6ն է, ճակատագրական օրը... Հայոց եկեղեցիի բակին մէջ և դիմացը, Գարապետ կոչուած հրապարակին վրայ խռնուած էր հայերու մեծ բազմութիւն։ Այնտեղ էր և ռուսական բանակի հայ զինուորը, որ պատներ էր Աշուրբէկովը։ Թաթար Թարաչէվ մօտեցաւ անոր և ատրճանակով վիրաւորեց զայն։ Հայերը խոկոյն բռնեցին Թարաչէվը և յանձնեցին ոստիկանին։ Բայց ճարպիկ թուրքը փախուստ տուաւ։ Քանի մը հայ երիտասարդներ եռեէն սլացան և սպաննեցին յանցաւոր ոճրագործը։ Եւ այդ եղաւ ազդանշանը արիւնոտ իրարանցումի...

Նոյն օրն իսկ, թուրքերը առին սպանուած Թարաչէվի դիակը և սայլի վրայ պտտեցուցին թրքական թաղերուն մէջ, հա՜ւր ու վրէժ գոռալով հայերուն դէմ։ Ոչ մի փորձ իշխանութիւններու կողմէն՝ միջամտելու և դադրեցնելու վտանգաւոր գրգռումները։

Եւ ահա նոյն օրը, երեկոյեան յանկարծակի փողոց նետուեցան թուրք ղոչիբաշիներ իրենց զինուած խումբերով և սկսան աջ ու ձախ զարնել հայ անցորդները։ Միաժամանակ թրքական գնդակներու տարափը սկսաւ տեղալ հայերու վրայ թուրք տներու պատշգամներէն ու յուսամուտներէն։ «Էրմանի դր, վո՜ւրըն» — կը լսէր ամէն վայրկեան։ Մինչև կէս գիշեր տևեցին հրոսակներու սանձարձակութիւնները։ Զոհերու թիւը մեծ չէր, սակայն, այդ առաջին օրը. մէկ քանի տասնեակ սպաննուած ու վիրաւոր։ Յաջորդ օրն էր, որ սկսաւ թուրքերու զանգուածային գրոհն ու կոտորածը։

Աղէտը այնքան անակնկալ էր, որ Բագուի մեր կազմակերպութիւնն ալ շշմեր ու կորսնցուցեր էր գլուխը։ Ուժերը ցիր ու ցան էին, կռուող տարրերու մեծագոյն մասը կը գտնուէր շրջակայ վայրերուն մէջ, Սև-Քաղաք, Բալախանի և անոնց կեդրոնացումը՝ խիստ դժուարին, վասն զի ոստիկանութիւնը կտրեր էր ճամբաները, կարգելէր հայերու հոսանքը շրջականերէն դէպի քաղաք, կամ եթէ կարտօնէր, զինաթափ կընէր եկուորները, մինչ թուրք տարրը կերթևեկէր ազատօրէն և զինուած։

Մեր զէնքի պահեստներն ալ կը գտնուէին թրքական թաղերու մէջ, հետևաբար զինուած խումբեր հրապարակ հանելը կապուած էր մեծամեծ խոչընդոտներու հետ։ Յանկարծակիի եկած և դեռ յուսալով, որ աղէտը վաղանցիկ է, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բագուի մարմինը կը բաւականանար ռուս յեղափոխական կուսակցութիւններուն հետ թռուցիկներ հրատարակելով և խաղաղութեան յորդորներ կարդալով թուրքերուն։ Երբ մեր ընկերները համոզուեցան, որ կոտորածը սարքուած է բարձր իշխանութեան ձեռքով իսկ, յանուն «Դաշնակցութեան» սպառնագիր մը ուղղեցին նահանգապետին, որուն մէջ կըսէին. «Պաշտպանեցէ՛ք ժողովուրդը, եթէ ոչ, անձամբ պատասխանատու կը լինիք»։

Նահանգապետ Նակաշիձէ չէր իսկ թաքցներ իր մեղսակցութիւնը,

շնականօրէն կը ղեկավարէր թուրք հրոսակներու արշաւները հայ անզէն ժողովուրդին դէմ, ինքը ձիու վրայ, կոզակներուն հետ կերթևեկէր փողոցներու մէջ, իր աչքի առջև կը կատարուէին սարսափներ և երբ իրեն կը դիմէին զոհերը աղերսանքով, լաց ու կոծով, կը պատասխանէր, թէ անզօր է կոտորածի դէմ, թէ չունի բաւականաչափ զօրք...

Նահանգապետը մերժեց նաև հայերու խնդիրքը՝ զէնք տալ իրենց ինքնապաշտպանութեան համար։

Սարսափը աննկարագրելի էր քաղաքին մէջ։ Երբ ջարդարար խուժանը տեսաւ, որ հայ բնակիչները փակուեր էին իրենց տներու մէջ և այլևս փողոց չէին ելներ, սկսաւ այրել տուները։ Առատ նաւթով օծուեցան ու վառուեցան բազմաթիւ բնակարաններ, իրենց տէրերով միասին։ Շարք մը դրուագներ կը յիշեցնէին համիտական սարսափները Հայաստանի մէջ։ Գազանաբար կոտորուեցաւ հարուստ Լալայեանի ամբողջ ընտանիքը։ Նըմանապէս Աղամեան իր կնոջ ու զաւակին հետ, իր վառուող տան մէջ իսկ։ Բայց տանտէրը, որ զինուած էր, երկար ժամանակ հերոսաբար պաշտպանուեցաւ, իր պատշգամէն գլորելով մէկ երկու տասնեակ հրոսակներ։ Անզէն էր, սակայն, գրեթէ ողջ հայ ժողովուրդը Բագուի մէջ, և մանաւանդ սասանած էր ու խելակորոյս՝ շղթայազերծ աղէտին հանդէպ։

Դիւրի՜ն էր միւս կողմէն սանձարձակ վոհմակներուն համար՝ կոտորել ու հրդեհել իրենց իսկ թաղերուն մէջ, ուր կը բնակէին հայկական ցիրուցան փոքրամասնութիւններ։ Շատ շքեղ բնակարաններ վառուեցան ուղղակի, գոյքերը թալանուեցան և մարդիկ կոտորուեցան կամ հրդեհի ճարակ եղան։

Մօտ քառասուն ժամ թշնամին անարգել ու անպատիժ կը կատարէր իր արիւնոտ խրախճանքները։ Բազմաթիւ էին արդէն փողոցներու և հրապարակներու մէջ թափուած դիակները — գրեթէ միայն հայ դիակներ։ Զարհուրելի համեմատութիւններ պիտի առնէր, անտարակոյս, կոտորածը նաւթաշխարհի հայութեան մէջ, եթէ յանկարծ չբարձրանար բարբարոս խուժանին վրայ մեր ռազմիկի շանթահարող թաթը։ Մէկ ու կէս օր սպասելէ և խաղաղութեան ապարդիւն յորդորներ կարդալէ յետոյ, Դաշնակցութիւնը որոշեց բեմ նետուիլ իր տրամադրելի փոքրաթիւ զէնքերով ու փամփուշտներով։

Նիկոլ-Դուման, որ կը գտնուէր Բալախանիի նաւթահանքերում, անցաւ Բագու և հապշտապ կազմակերպեց ինքնապաշտպանութիւնը։ Հոն էին, քաղաքի մէջ, մեր արի տղաներէն՝ Մարտիրոսը (Զարուխչեան), Մկրտիչ Աղամալեան, Աբր. Գիւլխանդանեան, Հմայեակ Զանփոլադեան (Բըկօվի ահաբեկիչը) և ուրիշներ։

Ծանր էր կացութիւնը, անհաւասար էր ոյժը. յուզիչ էին մերիններու առաջին քայլերը. հրաշքի պէս բան մը կը թուէր դիմադրութիւնն ու յաջողութիւնը նմանօրինակ պայմաններում... Բուռ մը անձնուրացներ՝ որ կը նետուէին կրակի մէջ առանց փրկութեան ոեւէ յոյսի, սոսկ իրենց նուիրական պարտքի մղումով։ Բուռ մը խիզախներ՝ ահագին քաղաքին մէջ, ուր ծայրէ ծայր կը վխտային արիւնարբու հրոսակները, ոտից ցգլուխ զինուած, հովանաւորուած կօզակներէն ու բարձրագոյն իշխանութիւններէն... Բայց մեր ռազմիկ խումբերը շա՜տ անգամ էին յայտնուել անհաւասար և անյոյս բախումներու կրկէսներում...

Մելիքեանի լուսանկարչատան սենեակը վերածուեցաւ դաշնակցական զինանոցի։ Ընկերներէն մէկ մասը զբաղուած էր հրացանները շտկելով ու սրբելով, իսկ անուանի խմբապետը աջ ու ձախ իր կարուկ ու վճռական հրահանգները կարձակէր։ Բաքու հասնելով, իր առաջին քայլերէն մէկն էր՝ նետուիլ չորս ընկերներով դէպի Հեռաւոր Թրքական Թաղի ծայրը գտնուող Դաշնակցութեան գաղտնի պահեստը, ուրկէ բերաւ 10—12 հրացաններ, որոնցմով և հիմք դրուեցաւ հայկական ինքնապաշտպանութեան...

Մերիններուն կը բերէին իրենց թանկագին աջակցութիւնը և ռուսական բանակի քանի մը հայ զինուորներ, որոնք զէնք ու փամփուշտ կը հայթայթէին մեր խումբերուն պետական զօրանոցէն։

Դաշնակցութեան թատերամուտը, անգամ փոքրաթիւ զէնքերով ու կռուողներով, անմիջապէս և ուժգնօրէն անդրադարձաւ դէպքերու ընթացքին վրայ։ Հռչակաւոր հայդուկապետի ղեկավարութեան տակ, հմուտ, փորձուած մեր ռազմիկներու անվրէպ գնդակները կը ճարակէին խառնաղանճ ամբոխի շարքերը, յառաջացնելով սարսափ, խուճապ ու փախուստ։ Արագ-արագ անոնք մաքրեցին հայ թաղերը թրքական հրոսակներէն, նետելով զանոնք դէպի Ղուրա Մէյդանի և Շեմախինկա թուրք շրջանները։ Մերթ ընդ մերթ կը սլանային դէպի թրքական թաղերն ալ, ուր խուժանը ահարկու ոռնոցներով կը հրդեհէր մեկուսացած հայ տուները, կը կոտորէր ու կը թալանէր։

Կօզակները, որ երբեք թուրքի մը չէին մօտենար և զինաթափ չէին ըներ, կատաղօրէն կը հետապնդէին մեր կռուողները՝ զէնքերը խլելու նպատակով։ Մեր խումբերը աւելի ազատ և համարձակ կը շարժէին, երբ մութը կը կոխէր։

Ահա պատկեր մը, որ կուտայ «Դրօշակ»ի թղթակիցը.

«... Յայտնուեցաւ մեր առջև հայ մարդ մը, գունատ, սարսափահար, դողդոջուն։ Պատմեց, որ թուրքերը պաշարեր են իր տունը, որ հրդեհը ընկեր է բնակարանը և երեխաները բարձրացած հարևան տան կտուրը,

պիտի վառուին շուտով։ Խումբ մը իսկոյն կերթայ պաշարուածներուն օգնութեան։ Եւ ահռելի տեսարան մը կը պատկերանայ անոնց աչքին։ Այրուող տուներու բոցը կը լուսաւորէր շրջապատը։ Բազմաթիւ հայ ընտանիքներ, մէկտեղ հաւաքուած, վայրկեան առ վայրկեան կը սպասէին մահուան։ Ծուխը լեցուեր էր սենեակները, կը խեղդէր։ Դուրս գալ չէին ուզեր— դուրսը կը սպասէր գազանացած խուժանը... Բայց ահա կ'որոտան մերիններուն հրացանները. քանի մը զալպ— և թուրքերը խառնիխուռն կը փախչին և փողոցը կը մաքրուի և հոն այլ ևս թուրք չերթար։ Տղաները կը հաւաքեն այդ ամբողջ բազմութիւնը— շուրջ 100 հոգի, կին, ծեր, երեխայ— և կը փոխադրեն դէպի աւելի ապահով վայր։ Աննկարագրելի էր ժողովուրդի ցնծութիւնը, յուզիչ էին անոր երախտագիտութեան ցոյցերը ազատարար խումբերու հանդէպ։ Ամենէն մոլի հակայեղափոխականը հիացումով ծունկ կը չոքէր «Դաշնակցութեան» զինուորներուն առջև։ Նշանաւոր քահանայ մը, կղերական տարկամիտ բանակէն, որ միշտ միայն պարսաւանքով խօսած էր մեր կռուող երիտասարդութեան մասին, հետևեալ տողերը կը գրէր Կոմիտէին. «Համբուրում եմ հայ քաջերին. արտասուքս չեմ կարող պահել, երբ յիշում եմ նրանց անձնազոհութիւնը։ Աղօթում եմ, որ Ամենաբարձրեալը ուժ ու կարողութիւն պարգևէ նրանց»...

Դաշնակցութեան հակահարուածը ազդու էր, շշմեցուցիչ։ Անակնկալ էր և՛ թուրքերու, և՛ ռուս իշխանութիւններու համար։ Դեռ նոր էր կրկէս մտեր Դաշնակցութիւնը և արդէն փողոցներու մէջ փռուած էին հարիւրի չափ թշնամի դիակներ և հարիւրաւոր վիրաւորներ։ Ջարդարար խուժանը ամենուրեք յետ կը նահանջէր, հաւաքելով իր սպանուածներն ու վիրաւորները։

Կազմակերպութիւնը կը ծրագրէր արդէն իր ռումբերը հրապարակ նետել... թէ խուժանի և թէ զօրքի դէմ։ Բայց ահա թաթար պարագլուխները զինադադարի ու հաշտութեան նշաններ բրին։

«Բարըշը՛ր ղ»— գոռաց հակառակորդը, երբ զգաց իր կաշիի վրայ մեր զէնքերու կսկծեցուցիչ հարուածը... Աժանագին յաղթանակ երազեր էր— յուսախաբ էր...

Աննախընթաց տեսարան մը կը ներկայացնէր նաւթային մայրաքաղաքը։ Կեանքը մեռեր էր Կովկասի ամենէն եռուն արդիւնաբերական կեդրոնին մէջ։ Դադրեր էին հաղորդակցութիւն ու առևտուր, փակուեր էին խանութներ, բանքաներ և հանրային ամէն տեսակ հիմնարկութիւններ։ Ասդին ու անդին՝ ծխող տուներ, փշրուած կահկարասիք, անդամահատուած կանայք, ածխացած երեխաներ, հարիւրաւոր այլանդակուած դիակներ։ Եւ այդ բոլոր անգթութիւնները՝ գործուած նոյն անսանձ խու-

ժանի ձեռքով… Մերինները բնաւ երբեք չդիմեցին թալանի ու աւերածի. թշնամու խանութները, որ կը գտնուէին մեր պաշտպանութեան շրջանի մէջ, մնացին անձեռնմխելի,— բան մը որ ապշեցուցեր էր թուրք ու բարբարոս հրոսակները…

Աւելորդ է ըսել, որ Դաշնակցութիւնը ուրախութեամբ ընդառաջ գնաց «բարըշլըղի», հաշտութեան կոչերուն։ Չորս օր տևող ահռելի մղձաւանջը փարատեցաւ… Եւ երկուստեք համրեցին զոհերը… Հայերէն սպանուած էին 205, թուրքերէն՝ 111 հոգի։ Հայերն ունեցան 121 վիրաւոր, թուրքերը՝ 128։

***

Ահա քաղուածօրէն այն թռուցիկը, ուղղուած թուրք ժողովուրդին, որ փետրուարեան անցքերէն յետոյ հրատարակեց մեր Կ. Կոմիտէն, նախ ռուսերէն լեզուով.

«Բագուի թուրքերին

Մեր քաղաքը արիւնալի, ամօթալի գործողութիւններու տապարէզ էր դարձել։ Չորս օր ականատես և ակամայ մեղսակից էինք անմիտ, զզուելի եղբայրասպանութեան։ Թափուեց շատ անմեղ արիւն, ընկան բազմաթիւ մարդկային զոհեր։

Թէ ում վրա է ընկնում այդ սարսափելի օրերի պատասխանատուութիւնը,— մենք դեռ յետոյ կը վերադառնանք դրան։ Այժմ անկեղծ սրտով ողջունում ենք վերականգնուած խաղաղութիւնը… Մենք այդ արիւնին ծարաւի չէինք… Մեծ զզւանքով ենք յիշում դեռ նոր անցած օրերը և ի գործ կը դնենք մեր բոլոր ուժերը, որ նրանք այլ ևս չկրկնուեն։ Նոյն հաշտութեանն ենք հրաւիրում ձեզ, մահմետականնե՛ր, մի փնտրէք թշնամուն այնտեղ, ուր նա չկայ»…

14 փետրուար, 1905թ.

«Բարըշլըղ»ը կատարուեցաւ, մեր խումբերը ցրուեցին, բայց մեր գործը վերջացած չէր։ Պէտք էր պատժել այդ արիւնոտ մղձաւանջի բուն իսկ հեղինակները։

Գեներալ-նահանգապետ Նակաշիձէ մահուան էր դատապարտուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ։ Եւ ոչ միայն հայ յեղափոխականը,— ամբողջ ռուսական հանրային կարծիքը անարգ սիւնին գամեր էր արիւնազգեստ գահճապետը։ Յեղափոխական տագնապի օրերն էին, կար քիչ-շատ ազատութիւն խօսքի, մամուլի.. Եւ ահա թէ ինչ կը գրէր դէպքէն

յետոյ Բագուի նախկին քաղաքագլուխը, ազատախոհ ռուս Նովիկով իր պերճախօս ու ցնցող բաց նամակի մէջ, ուղղուած նոյն Նակաշիձէին.

«Ողջ Ռուսաստանը, ողջ աշխարհը սոսկաց, իմանալով փետրուար 6—9ին Բագուի մէջ կատարուած սարսափները… Ով որ կը ճանչնայ հեղինակը, պարտաւոր է ցոյց տալ զայն հրապարակաւ… Ես կը ճանչնամ յանցաւորը և սրբազան պարտք կը սեպեմ յիշել անոր անունը։ Կոտորածի հեղինակը դուք էք…

Դուք Կայէնէն ալ վատ էք,— Կայէն միայն մէկ եղբայր սպաննեց, դուք թաթխեցիք ձեր ձեռքերը հարիւրաւոր անմեղ եղբայրներու արեան մէջ։

Դուք Յուդայէն ալ վատ էք. որովհետև Յուդան, զարհուրելի գործը նիւթելէ յետոյ, զղջաց ու խեղդուեցաւ, իսկ դուք հնարաւոր կը գտնէք ապրիլ…

Դուք անպատուեցիք հրաշագեղ Վրաստանը, որ ձեզի իրեն զաւակ կը սեպէր։ Դուք անարգեցիք Ռուսաստանը… Թող ձեր անունը լինի յաւիտեանս արհամարհուած»։

Թեթև հով մըն էր, որ կը փչէր Նակաշիձէի ան երեսին Նովիկովներու այդ ցասկոտ անէծքներէն ու անարգանքներէն։ Ոչ իսկ ամբողջ պատմութեան թուք ու նախատինքը կարող էր խռովել այդ համիտատիպ գահիճի հոգին։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան խարազանը միայն կարող էր զգացնել անոր՝ իր արարքներուն հրէշաւորութիւնը։

Մայիս 11ի ցերեկուան ժամը 3ի ատեն, երբ գեներալ-նահանգապետը կառքով կը սլանար քաղաքի կեդրոնական պողոտայով, ռումբ մը նետուեցաւ անոր վրայ և ահաւոր դղրդիւնի մէջ Նակաշիձէի ջախջախուած ու այլանդակուած դիակը փռուեցաւ գետնին…

Հակառակ իր բոլոր զգուշութիւններուն, Ոճրագործը չկրցաւ խուսափիլ հայոց Նեմեզիդայի արդար վրէժխնդրութենէն…

Դժուար է նկարագրել այն պանիքական սարսափը, որ յառաջացաւ Բագուի մէջ։ Փայթոնի տեսարանն արդէն սոսկում կ'ազդէր։ Նակաշիձէի արիւնաթաթախ դիակն ընկած էր պողոտայի մէջտեղը, կառքը երկու կտոր եղած էր. թուրք կառապանն ալ ծանրապէս վիրաւորուած էր ու շուտով մեռաւ, մահացան նաև ռումբի հարուածէն Նակաշիձէի ծառան ու մի թուրք մրգավաճառ, որ բազմած էր այն անկիւնին մէջ, ուրկէ Դաշնակցութեան խորհրդաւոր ձեռքը նետեր էր դժոխային գործիքը։

Սարսափը այնքան մեծ էր բազմամարդ փողոցին մէջ, որ ամբողջ 10 քայլ ոչ ոք կը համարձակէր մօտենալ սպանուած իշխանաւորին։

Ահարեկիչը— մեր անվեհեր Դրօն— վայրկենաբար անհետացաւ և

տառիկանութեան բոլոր ճիգերը՝ գտնելու թանկագին որսը՝ ապարդիւն անցան։

Սփոփանքի և ուրախութեան հառաչանք մը պոռթկաց ազատ Հայութեան կուրծքէն։ Հարուածը իր զօրաւոր արձագանգն ունեցաւ մինչև հեռու Պետերբուրգ, ուրկէ թագաւոր կայսրը իր հանդիսաւոր ու ջերմ ցաւակցութիւնը կը յղէր սպանուածի ընտանիքին և կը նշանակէր անոր յաջորդը,— դարձեալ հայատեաց վրացի իշխան մը, զօրավար Ամիլախվարի։ Բագուի թերթերը և ռուս ու այլ ոչ-հայկականները կազմակերպեցին հսկայ, չտեսնուած յուղարկաւորութիւն, հարիւր հազար մարդ, մեծ մասամբ թուրքեր, շրջապատեցին դիակառքը...

Ռմբային հարուածի տպաւորութիւնը ահագին էր ողջ Կովկասի մէջ։ Դաշնակցութեան համբաւը, որ մեծ էր արդէն եկեղեցական գոյքերու շուրջ կռիւներէն և ահաբեկումներէն ի վեր, խիստ բարձրացաւ ժողովուրդներու աչքին։ Հայ Մարտական Կազմակերպութեան անունը կը հոլովէին բոլոր շրջաններում, ոմանք հիացումով ու պատկառանքով (ռուս յեղափոխականներ ու ազատականներ), ուրիշները ատելութեամբ ու ատամներու կրճտոցով (ոչ-հայկականներ, վրացի թթու-ազգայնականներ և մանաւանդ թաթար հայատեաց պարագլուխներ)։ Իր ճշտակի հարուածով և իր յարուցած դղրդիւնով, այդ տեռորը, զոր կարելի է համեմատել Պլէվէի և մեծ իշխան Սերգէի դէմ կատարուած մեծաշառաչ տեռորներուն հետ*), պիտի մնայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան փառաւոր ժեսթերէն մէկը։

Հետապնդուեցին, ի հարկէ, մեր ահաբեկիչներուն կողմէ նաև երկրորդական կարգի ոճրագործ պաշտօնեաները— ռուս, թուրք, վրացի— որոնք զիներ ու խրախուսեր էին ջարդարարները Բագուի հայերուն դէմ։ Ջարնեցան Մահմէտբէկով, Միքէլաձէ, Նախատախտինսկի (առաջինը վիրաւորուեցաւ, միւս երկուքը սպանուեցան)։

Ուրիշ քանի մը պաշտօնեաներ ալ վաղաժամ ձգեցին Բագուն, փախան։

*) Եւ դեռ ռուսական մայրաքաղաքներու այդ երկու մեծ տեռորները, տարաբախտաբար, խիստ կը նմանէին այն հանգամանքով՝ որ երկուսի կազմակերպիչն ալ **Ազեֆ** անունով առեղծուածային մարդն էր, այն երկճակատ հրէշը, որ կը ծառայէր միաժամանակ Յեղափոխութեան և ցարական կառավարութեան՝ երկուսէն ալ վարձատրուելով և երկուսէն ալ առատօրէն զոհեր խլելով (Աւելի առատ էին յեղափոխական, էսէռական զոհերը...)։ Երկու պարագային ալ, բուն ահաբեկիչները ռուս գաղափարական, ընկերվարական երիտասարդներ էին։

XXI

ԲԱԳՈՒԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԴՐԱՑԻ ԱԶԳԵՐՈՒ ԱՏԵԱՆԻՆ ԱՌՋԵՒ

Թուրքերը վերստին յարձակողական.— Նոր արհաւիրքներ Բագուի մէջ.— Հարիւրաւոր սպանուածներ երկուստեք.— Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը միշտ անվհատ զօրաւոր.— Հանրային կարծիքը հայ-թաթարական կռիւներու շուրջ.— Արեւմտեան մամուլի արտայայտութիւնները.— Թայմզ, Թան, Մաթէն.— Լուիջի Վիլլարի.— «Կռիւ քաղաքակրթութեան ընդդէմ բարբարոսութեան».— Հայ-թաթարական մղձաւանջը և վրացիք.— Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մեղադրանքներու տարափին տակ.— Վրաց Սոցիալ-դեմոկրատիայի անարժան ընթացքը.—

Փոթորիկն անցաւ— շուտով, աւա՜ղ, վերսկսելու համար։ Մեր անուղղելի դրացիները գո՛հ չմնացին իրենց նիւթած սարսափներու արդիւնքէն։ Զզուելի թափօրներ սարքեցին, բանբէներու, խնճոյքներու մէջ եղբայրացան, հաշտուեցին հայերուն հետ, հանդիսաւոր խոստումներ ըրին չենթարկուիլ այլ ևս «Շէյթանի»*) ազդեցութեան ու ներշնչումներուն և չվերսկսիլ եղբայրասպան կռիւները։ Կային անկեղծ, բարեմիտ թուրքեր, որոնք իրօք կը բաղձային վերջնական հաշտութիւն ու բարեկամական յարաբերութիւններ հայոց հետ։ Կային սակաւաթիւ չէ թուրքեր, որոնք նոյն իսկ աղէտի օրերուն պատսպարեր էին իրենց տներու մէջ հայ մարդիկ (նմանապէս հայերն ալ ապաստան տուեր էին բազմաթիւ թուրքերու),— մեծամասնութիւնը, տարաբախտաբար, վարիչ խաւերու բանաւոր ազդեցութեան տակ, որոնց բնաւ չէր հաշտուեր և այդ նոյն վարիչ խաւերը, որ բարձրաձայն համերաշխութեան ու եղբայրութեան յայտարարութիւններ կ'ընէին, տակէն անդուլ կը շարունակէին իրենց դաւերը անդրկովկասեան հայութեան դէմ...

«Թարբշիրդ»ը անոնց աչքին ժամանակաւոր էր։ Հաշտութիւն չէր,

*) «Շէյթան» (սատանայ) անունով կը յորջորջէին դրդիչ և խառնակիչ կառավարութիւնը։

այլ զինադադար... Եւ նոյն Բագուի մէջ, 7 ամիս յետոյ, վերսկսան հրդեհի ու ջարդի տեսարանները աւելի խոշոր ծաւալով։ Թաթարական երկրորդ պօգրոմն էր այն— 1905թ. օգոստոս ամսուն— որու ընթացքին սպանւեցան շուրջ 400 հոգի, 270ը թուրք, 130ը հայ ու այլազգի։ Հրդեհւեցան Բալախանիի հանքերը, կրակի ճարակ եղան հայոց նաւթահորերը Սաբունչիի, Ռոմանիի, Բիբի-էյբաթի մէջ։ Շուրջ 25 միլիոն րուբլիի կորուստ։

Եւ դարձեալ չհանդարտեցան։ Ուրիշ պօգրոմներ ալ նիւթեցին թաթար շէֆերը, նոյն տարուան մէջ— Հոկտեմբերեան ծանօթ մանիֆեստէն յետոյ— ռուս յետադէմ, սեւ-հարիւրակեան պարագլուխներուն հետ ձեռք ձեռքի։ Անկարող ենք կանգ առնել բոլոր դէպքերուն վրայ։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան շնորհիւ, հայութիւնը պատուով ելաւ այդ դիւային փորձութիւններէն և այնքան անհաւասար ու արիւնալի բախումներէն, որոնց թատերաբեմն էր անդրկովկասեան թրքութեան հզօր միջնաբերդը— Բագուն։

Ինչպէ՞ս գնահատեց, ի՞նչ դատավճիռ տուաւ արտաքին աշխարհը երկու պատերազմող կողմերուն, նաւթաշխարհի այդ անօրինակ ողբերգութեան առթիւ։

Շատ կրքեր յուզեցին Բագուի դէպքերը, շատ մելան թափեցաւ ամիսներ շարունակ։ Եւրոպական մամուլը, ռուս ազատամիտ մամուլը, յատուկ թղթակիցներ ղրկեր էին դէպքերուն վայրը, որոնք երկարօրէն ու խղճմտօրէն պրպտելով իրողութիւններն ու անոնց պատճառները, միանգամայն նպաստաւոր կարծիք կը յայտնէին կռւող հայութեան վերաբերմամբ, շեշտելով այն միտքը՝ որ հայ-թաթարական գոտեմարտը էապէս կռիւ մըն էր քաղաքականութեան՝ ընդդէմ ասիական բարբարոսութեան։

Տարբեր էր «հանրային կարծիքը» Կովկասի մեր դրացի ազգերուն մէջ։ Եւ այդ զարհուրանքի օրերուն, հայ բազմատանջ ժողովուրդը անգամ մ'եւս ցաւով նշմարեց, որ գրեթէ մեն-մինակ է կովկասեան հորիզոններուն տակ, որ իր շուրջը գրեթէ ամենքը անբարեացակամ են, հակառակորդ կամ թշնամի, անզգայ և անկարեկից իր ծով վշտերուն ու տառապանքներուն...

Բան մը ակներև ու անժխտելի էր ամենուն համար։ Այն՝ որ կոտորածը նիւթեր էր նոյն ինքը կառավարութիւնը։ Բան մը՝ որ ուժով յայտարարեց ծերակուտական Կուզմինսկի, որ ղրկւեր էր մայրաքաղաքէն Բագու՝ քննութիւն կատարելու համար։

Բայց քիչերը կընդունէին, որ այդ ընդհանուր պատճառէն դուրս (իրօք՝ աւելի շարժառիթ քան պատճառ) առաջնակարգ դեր խաղցեր էր

թուրք ղեկավար տարրերու հակահայ, համիսլամական տրամադրութիւնը, անոնց ձգտումը՝ ջախջախելու հայ աշխարհը, օրըստօրէ յառաջադիմող ու բարձրացող տարրը.

Քիչեր կը խոստովանէին անգամ այն պարզ, յստակ իրողութիւնը՝ թէ թուրքերը նախայարձակ էին, հայերը՝ միամիտ, անպատրաստ, յանկարծակիի եկած զոհ....

Չպակսեցան, ի հարկէ, արդարամիտ դատաւորներ, որոնք դրուատեցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործը, անոր վարած հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը։ Չպակսեցան ռուս հրապարակագիրներ, որոնք ցաւով վեր հանեցին, իբրև հիմնական պատճառներէն մին, թուրք զանգւածի յետամնաց վիճակն ու տգիտութիւնը։ «Թայմզ»ը իր կովկասեան թղթակցի բերնով, կը խօսէր թուրքերու թալանիչ բնազդներու մասին («The predatory instincts of the tartars»... The Times. 1905թ. սեպտ. 25)։

Իսկ պարիզեան «Թան»ը, իր 1905ի սեպտ. 15ի կովկասեան թղթակցութեան մէջ վառ գոյներով կը պատկերացնէր քաղաքակրթական խոր հակադրութիւնը երկու կռւող տարրերու միջև։

«Հայերը աւելի կրթւած և աւելի աշխատասէր, քան կովկասեան միւս ժողովուրդները, կը ներկայացնեն խելքն ու մտաւորականութիւնը. իսկ թուրք ժողովուրդը ունի պահպանողական կուսակցութեան մը մտայնութիւնը, նախանձախնդիր աւանդութիւններու և յարգող ցարի վեհապետական իշխանութեան»։

«Մատէն»ի թղթակիցը, Գաստոն Լըռու, որ նոյնպէս յատուկ առաքելութեամբ գացեր էր հայ-թուրքական պատերազմի թատերավայրը, հետեւեալը կը գրէր իր թերթին, սեպտեմբեր 20ի իր նամակով.

«... Անդունդ մը կը բաժնէ երկու ցեղերը... Հակադիր ազգակցութիւններ, ներհակ բնազդներ և քաղաքակրթութեան իտէալ մը, որ մէկը կը հետապնդէ, միւսը յետ կը մղէ... Թաթարները յանձնառու կը լինին պատժելու մէկ ազատամիտ, հակապետական ժողովուրդ, որը իր իտէալով իսկ՝ ահարկու ոյժ մըն է բռնապետական կառավարութեան դէմ»...

Ամենէն լուրջ և ուշագրաւ ուսումնասիրութիւն ներկայացուց նշանաւոր հրապարակագիր Վիլլարի, որ հրատարակեց անգլիերէն լեզուով հատոր մը «Fire and Sword in the Caucasus» խորագրով («Հուր և Սուր Կովկասի մէջ»)։

Նա յայտարարեց, որ կովկասեան արիւնալի անցքերը **«մէկ մասն են այն կռւին, զոր կը մղէ ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը ասիական բարբարոսութեան դէմ»...**

Ի՞նչ կըսէին մեր դրացիները։ Աւելորդ է խօսիլ թաթար հրապարա-

կազիրներու մասին, որոնցմէ և ոչ մէկը կուզէր ճշմարտութեան զէթ մասնիկ մը խոստովանիլ թուրք խումանի, վարիչ տարրերու և թուրքական գաւերու շուրջը։ Անոնք միայն մէկ հատիկ մեղադրեալ ու պատասխանատու կը ճանչնային— ճոյուրինը։ Եւ կատաղութեան փրփուր ունէին շուրթերուն վրայ ամէն անգամ, երբ կը խօսէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին։ Աղայէվ*), Թոփչիբաշեվ, Վէզիրով, Ջիվանշիր և այլ թաթար մտաւորական առաջնորդներ համիսլամական ու համաթուրանական գաղափարի առաջնորդներ էին, ներշնչուած տաճիկ ցեղակիցներէն, և ունէին իրենց յատուկ օրգանը Բագուի մէջ— «Կասպիյ» թերթը։

Ինչ կըսէին ու կը գրէին մեր միւս, անկէ քաղաքակիրթ հարեւանները— վրացիք։ Հարկ է փոքր ինչ ծանրանալ այս կէտին վրայ, վասն զի այն պատմական շրջանի առնչուած տրամադրութիւնները յղի էին մեծամեծ չարիքներով ապագայի համար։

Վրաց հանրային կարծիքը՝ այն օրերուն կարտայայտէր գլխաւորապէս ի դէմս ընկերվարական կուսակցութեան**)։ Այդ վերջինը կը տիրէր Վրաստանի մէջ, ինչպէս Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ։

Վրդովեցուցիչ էր այդ կուսակցութեան բռնած դիրքը Թուրք-Հայկական կռիւներու ընթացքին։ Անոր մամուլը սկիզբէն ի վեր կը մեղադրէր գրեթէ բացառապէս «Հայկական նացիոնալիզմը» (ազգայնամոլութիւն) և անոր իբր մարմնացում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Միւս կողմէն՝ ծայրայեղ ներողամտութիւն կը ցուցնէր դէպի թուրք հակայեղափոխական, բացարձակապէս սեւ-հարիւրակեան տարրերը։ Թուրք-հայկական ընդհարումներու խթան-պատճառ կը հանդիսանար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ լաւագոյն պարագային, ս.-դ. պարագլուխները կը մեղադրէին հաւասարապէս «երկու ժողովուրդներու մութ տարրերը»... Դաշնակցութիւնը կը դրսէր թուրք ու ռուս սեւ-հարիւրակներուն հետ միեւնոյն սեւ տախտակին վրայ։ Նիկոլ-Դումանը կը յայտնուէր բոլ-բոլի թաթար զօշիրաշիններուն հետ, որոնք պետական հրացաններով զինուած, համիտեան խրախճաններ կսարքէին հայ կանանց ու երեխաներու այլանդակուած դիակներուն շուրջ... Այսպէս կը թելադրէր վրացի ընկերվարականներու խիղճը, որ անշուշտ եզակի էր ողջ ընկերվարական աշխարհում...

Վրացի համախոհներուն ջերմօրէն կարձագանգէին ռուս սոցիալ-դէմոկրատներու օրգանները, «Իսկրա» և «Պրոլետարի», մէկը Պլեխանովի, միւսը Լենինի խմբագրութեամբ։

*) Հայութեան ամենէն թունոտ ու կատաղի ոսոխներէն մէկը, միանգամայն ամենէն ճանչցուած «համաթուրանականը», որ այսօր ալ դեռ կը գործէ քեմալական Թիւրքիոյ մէջ։

**) Ուրիշ խօսքով՝ վրացական Սոցիալ-Դեմոկրատիայի (կը կոչէին նաեւ մենշեւիկ), որ անբաժան մասը կը կազմէր համառուսական Սոցիալ-Դեմոկրատիայի, որու ղեկավարներն էին Պլեխանով և Լենին։

Այդ ահագին կուսակցութիւնը,— համառուսական Սոցիալ-Դէմոկրատիան— որ գիտէր միշտ փախչիլ զինուած ընդհարումներէն, որու մասնագիտութիւնն էր խաղաղ ցոյցը, գործադուլը, ոլիմպեան կեցուածք ունէր հանդէպ միւս կուսակցութիւններու (Սոց.-Յեղափոխականներու, դաշնակցականներու), որոնք չէին ուզեր մերկ կուրծքեր ընդդիմադրել բռնապետական սուիններուն, այլ յաճախ թշնամիներու հարուածներուն կը պատասխանէին նոյն զէնքերով,— ահրթորով կամ զինուած ճակատամարտներով։ Կովկասեան մեծ ողբերգութեան ընթացքին, այդ հսկայամարմին ու միշտ յոխորտացող Սոցիալ-Դէմոկրատիան, ոչինչով ցոյց չտուաւ իր գոյութիւնը, բաւականացաւ միայն խղճալի թռուցիկներ հրատարակելով և Դաշնակցութեան վրայ չանթեր թափելով։ Թունոտ նախանձով կը գրէր Ս.-Դ. համառուսական կուսակցութեան կեդրոնական թերթը, «Իսկրան», թէ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ցանցով պատեր է ողջ Անդրկովկասը»... Եւ անկից յառաջ կուգար մեր հակառակորդներու անզուսպ ատելութիւնը։

Անոր կաւելնար իրենց որդեգրած մարքսեան վարդապետութեան միակողմանի ձգտումը՝ ամէն բան բացատրել դասակարգերու հակամարտութեամբ։ Մեղաւորը անոնց աչքին միմիայն Հայկական Նացիոնալիզմը չէր, այլ և հայ կապիտալիզմը (դրամատիրութիւնը)։

Հայ բուրժուազիան (դրամատէր դասակարգը) անոնց աչքին ճնշող տարր էր (ճնշող ոչ միայն հայ, այլ և թուրք պրոլետարիատի...) և «Դաշնակցութիւնն» ալ՝ կոյր գործիք մը այդ բուրժուազիայի ձեռքը...

Եւ սակայն, հայկական բուրժուազիան ճնշող տարր մը չէր անգամ նուաճողական մէջ, ուր հողը և դրամը գլխաւորապէս թուրքերու ձեռքն էր։ Վրացի հայատեաց մարքսիստներու աչքին նման փաստերը արժէք չունէին։ Արժէք չունէր և այն՝ որ թուրք աղալար դասակարգը գրաւած էր Ռուսահայաստանի լայնածաւալ ու բերրի հողերը, մինչ հայ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը տէր էր միայն լեռնային աղքատիկ հողերուն և անգամ այնտեղ, շատ վայրերու մէջ հարկատու էր թուրք բէկերուն...

***

Աւելի երկար հոս չենք ուզեր ծանրանալ ընկերվարական մեր դրացիներու այդ ցաւագար մտայնութեան վրայ, որուն դեռ սաիթ կունենանք վերադառնալու, վասն զի հետագային նա միշտ աւելի և աւելի հակահայ բնոյթ առացաւ, յարեց դրացիական յարաբերութիւնները, թշնամա-

ցուց երկու բարեկամ ժողովուրդները և ի վերջոյ Հայոց պատերազմի...

Հայ բուրժուազիայի և անոր գործիք «Դաշնակցութեան» սադրանքներով էր, որ բռնկեցաւ Բագուի աղէտը— այդպէս հաւատացին մեր աչառու դատախազները, գիտակցաբար կեղծելով ու խեղաթիւրելով իրականութիւնը։

Բայց ահա թուրքական պօղրոմներու ալիքը տարածւեցաւ, Հեղեղեց Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ գաւառները, ուր չկար հայկական բուրժուազիա և հայ կապիտալիզմ, ուր տէր էր թուրք կալուածատէր, աղայական դասակարգը...

XXII

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Բ

ԵՐԵՒԱՆ ԵՒ ԳԱՒԱՌ

Նախիջեւանի սարսափները.— Թրքութիւնը ամենուրեք յարձակողական.— Դաւը ողջ արարատեան հայութեան դէմ.— Միհրենգի կոտորածը.— Նիկոլ-Դուման Երեւանեան նահանգի ուժերու հրամանատար.— Հին ռազմիկի արտակարգ ժողովրդականութիւնը.— Նիկոլի տակտիկը թշնամու հանդէպ.— Ակն ընդ ականի մէթոդը.— Քաղուածներ Նիկոլի նամակներէն.— Թրքահայ խմբապետներու մասնակցութիւնը.— Բեկում թրքահայոց հոգեբանութեան մէջ.— Ոստիկանութիւնը ամենուրեք հայերու դէմ.— Կռիւ Երեւանի ու գաւառի մէջ.— Դաշնակցութեան սպառնագիրը իշխանութիւններուն.— Տէրօրներ.—

Աւերածի հողմն անցաւ Բագուէն՝ Երեւանեան նահանգը և ամենէն առաջ՝ Նախիջեւան,— ուրիշ թաթար միջնաբերդ մը, ուր խաները տէր ու տիրական էին, ազգաբնակութեան հնչող մեծամասնութիւնը թուրք, իսկ հայերը՝ չնչին փոքրամասնութիւն։

Ամէն բան կատարւեցաւ, ինչպէս Բագուի մէջ։ Նոյն գրգռումները ոստիկանութեան ու թուրք ղեկավար տարրերու կողմէ, նոյն զինուած, նախապատրաստուած հրոսակները, նոյն թուրքական նախայարձակը հայերու վրայ— որոնք Բագուի հաշտութենէն ի վեր հանգիստ, անհոգ կը զբաղէին իրենց գործերով— նոյն թալանն ու կոտորածը։ Իշխանութիւնները՝ հայատեաց, ինչպէս ամէն տեղ, ոստիկանութիւնը՝ թուրք ու վրացի...

Երեք օր շարունակ, 1905ի Մայիս 12էն մինչև 15, իշխանութիւններու աչքերուն առջեւ կը կատարուէր խուժանային գինարբուքը.— ջարդ, հրդեհ, կողոպուտ, կանանց բռնաբարում, եկեղեցիներու սրբապղծում... Հայոց բոլոր ապրանքները յափշտակւեցան, 182 հայկական խանութներէն ազատեցան 4 հատ միայն։ Եւ նոյն վայրագութիւնները՝ գաւառի մէջ։

Տասնեակ գիւղեր աւերուեցան ու այրուեցան, հայ ժողովուրդը քաղաքի ու գաւառի մէջ տուաւ շուրջ 400 զոհ, սպանուած ու վիրաւոր։

Հայկական հակահարուածը այդտեղ ևս ուշացաւ, բայց և այնպէս թշնամին ևս ունեցաւ գրեթէ նոյնքան մարդկային կորուստ։ Կեդրոնական իշխանութիւնը համբեց իր «խաղաղարարը»— զօրավար Ալիխանով, թաթարամէտ իշխանաւոր մը, որ անմիջապէս միացաւ իր ցեղակիցներուն և միայն կը քաջալերէր անոնց վայրագութիւնները։

Հայաջինջ արշաւանքը կը ղեկավարէին Նախիջևանի և Մակուի խաները։ Ոչ մի տարակոյս, որ այդտեղ ևս համիտեան համիսլամականներու թաթը կար... Բագուի մէջ մշակուած ծրագիրն էր, որ կը ձգտէին ի կատար ածել խաները,— պարպել շրջանը հայ տարրէն, կոտորել, կամ ստիպել գաղթելու դէպի այլ վայրեր, և ի հարկին անկախ յայտարարել Նախիջևանը իր գաւառով։

Դաւադրութիւնը, սակայն, աւելի ընդարձակ էր. ոչ արարատեան հայութիւնն էր, որ կուզէին մաքրել, ոչ հայկական Անդրկովկասը։ Շրշուկներ կային, թէ Թիւրքիան, օգտուելով Ռուսաստանի տագնապալի կացութենէն, կը պատրաստուէր գրոհ տալ դէպի Կովկաս, Բալաքէնի կողմերէն և ոտքի հանել կովկասեան 5—6 միլիոն իսլամները։

Տեղ-տեղ, կռուի վայրերուն մէջ, խուժանի պարագլուխները ֆէս կը կրէին, կարմիր թիւրեր, Մարգարէի սեւ դրօշը, որու վրայ «ջհատ» բառը գրուած էր։ Գտնուեցան և բազմաթիւ թռուցիկներ, որոնցմով թրքութիւնը սրբազան պատերազմի կը հրաւիրուէր գաւառաց հայերուն դէմ, որոնց դաւերով ու աջակցութեամբ, առէկ 77 տարի առաջ, Ռուսաստանը նուաճեր էր Նախիջևանի ու Երևանի խանութիւնները...

Թուրք պարագլուխները կը ջանային նաև միացնել շիա և սիւննի թուրքերը համիսլամութեան դրօշին տակ։ Մեծ յաջողութիւն չունեցան այդ ճամբուն վրայ։

Նախիջևանէն յետոյ՝ հրդեհը բռնկեցաւ հետզհետէ Շարուր—Դարալագեազի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի ու այլ գաւառներուն մէջ։ Շարք մը խուլ վայրերու մէջ, ուր հայերը աննշան փոքրամասնութիւն կը կազմէին, տեղի ունեցան քստմնելի բարբարոսութիւններ, որոնք կը յիշեցնէին Թալէաթ-Էնվերեան նախճիրներու տեսարանները։

Ջահուկ գիւղի մէջ գերի վերցուցին խումբ մը հայեր և հակառակ որ գերիները մահուան սպառնալիքին տակ, իսլամութիւն ընդուներ էին, զանոնք բոլորը սրէ անցուցին։

***

Ի՞նչ կընէր Կազմակերպութիւնը:

Չափազանց բարդ ու կնճռոտ աշխատանք մըն էր, որ դրուած էր անոր առջև։ Թաթարական խորշակը բոլորովին անակնկալ էր անոր համար։ Մինչեւ այդ հայ ազգաբնակութիւնը՝ անզէն, անպաշտպան։ Բազմաթիւ հայ համայնքներ՝ կորած, լքուած մահմետականութեան ծովին մէջ... Պէտք էր զինել ժողովուրդը։ Համեստ միջոցներով պէտք էր զինական ֆոնդ ստեղծել, ապա և ինքնապաշտպան խումբեր կազմակերպել, հապշտապ մարզել ու պատրաստել անհաւասար կռիւներու համար։ Պէտք էր զէնք գտնել և փոխադրել տեղէ տեղ, հազար ու մի դժուարութիւններով, թշնամի կառավարութեան աչքին հսկողութեան տակ...

Պէտք էր բոլոր կարելին ապահովել նաև հայկական փոքրամասնութիւնները անխուսափելի բնաջնջումէն։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ապացուցեց հանեց իր ամենէն ընտիր ուժերը։

Երկու հինաւուրց խմբապետներ իրենց ձեռքն առին երկու ամենէն հայաշատ և վտանգուած շրջաններու զինուորական հրամանատարութիւնը. Նիկոլ-Դուման— Երեւանեան նահանգի մէջ. Վարդան— Ղարաբաղի մէջ։ Դուման Բագուի դէպքերէն յետոյ վաստկեր էր արտակարգ ժողովրդականութիւն, անոր անունը հիացումով ու երախտագիտութեամբ կարտասանէր հայութեան բոլոր շրջաններում, և տեսակ մը համազգային վստահութեան քուէով էր, որ նա ընտրուեցաւ որպէս ռազմական ուժերու ընդհանուր հրամանատար Արարատեան աշխարհում։ Մենք տեսանք անոր երկաթէ կամքը, վճռականութիւնն ու արիութիւնը։ Տեսանք և անոր մտաւորականի կարողութիւնները։ Հաստատուեցաւ Երևանի մէջ և վարեց գործը դիկտատորի պէս... Պարագայ մը, որ ունի իր ստուերոտ ու ցաւոտ կողմը, բայց որ, աւա՜ղ, անխուսափելի է ռազմի օրերուն... Վա՜յ անոր, որ կըմբոստանար Հրամանատարի կամքին դէմ։ Նա չէր վարաներ անգամ մահուան պատիժի գործադրութեան առջև։ Առաջին օրերուն իսկ, երբ, կուսակցական բազմամարդ խորհրդաժողովին, մէկը տեղւոյն ձեռնհաս մտաւորական ընկերներէն— Ռ. Մելիք-Մուսեան— խնդրի մը առթիւ ընդհարում ունեցաւ Նիկոլին հետ, վերջինը կտրուկ յայտարարեց, որ կրիտիքական պահուն չի կարող հանդուրժել հակաճառութիւններու և վստահութեան խնդիր յարոյց, սպառնալով հրաժարական տալ։ Մելիք-Մուսեան ստիպուած եղաւ չքանալ հրապարակէն, թէպէտ և իրեն համակիր ու համամիտ էր Երևանի Կեդրոնական Կոմիտէն, որու աչքին Նիկոլի վարուելակերպը չափազանց միապետական էր։

Հին ֆէտային իր յատուկ, ռազմավարական արուեստ ունէր, իր

stratagème-ը պարտականական և յարձակողական կռիւներու համար և որոշած էր կիրառել զայն անշեղ կերպով։ Ամէն մի գիւղ, ամէն մի հայաբնակ վայր պիտի կազմակերպէր իր ինքնապաշտպան խումբերը և պիտի զինուէր բատ կարելւոյն սեփական միջոցներով։ Խմբապետները սակայն, պիտի ընտրուէին բատ կարելւոյն դրսի ուժերէն, որոնք առհասարակ աւելի հմայք ու ազդեցութիւն ունին այս կամ այն վայրի ժողովուրդի մէջ, քան տեղացի գործիչները։ Այդպէս կը թելադրէր մեր ընկերը, որ քաջածանօթ էր հայ ժողովուրդի հոգեբանութեան։

Կուզէինք այստեղ քաղուածք մը ընել անոր մէկ նամակէն, ուղղուած 1905ի Յունիս 30ին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօին։ Իր միակ նամակն է Արարատեան ռազմաբեմէն— որ կը գտնենք Դաշնակցութեան արխիվներուն մէջ— տեղեկագիր մը անցքերու և Դիկտատորի կարգադրութիւններու մասին, գրուած հապշտապ, իր ձեռքով, Նիկոլեան ոճով։

«Ընկերներ. Հիմա ժամանակ ունիմ մի քան գրելու։

... Ստիպւած եմ... այդ երկու հեռաւոր շրջաններն էլ (Ագուլիսն ու Նախիջևանը) գէթ ժամանակաւորապէս վերցնել ինձ վրա... Հրահանգ տւի, որ Մուրադը իր խմբով միանայ Թաշիրի խմբի հետ և ընդհանուր խմբապետութիւնը վերցնի իր վրա։ Դաշնակցական Խաչօին եօթը զինւած հայդուկով ուղարկում եմ նրան օգնական։ Այս խմբին երևի կը միանայ և Մրգաստանցի կամաւորների մի խմբակ հինգ հոգուց՝ իրանց սեփական զէնքերով։ Բացի դրանցից, այսօր ուղարկեցի նաև մի ինստրուկտոր, որ՝ այդ շրջանները կազմակերպելու...

«Նախիջևանի 47 (հայ) գիւղից 20ը հիմնայատակ, 10ը կիսաւեր... Մնացել հրի ու սրի 18 (թուրքական) գիւղ... Մրգաստանն ունի 27 շրջան... Բոլոր շրջանները արդէն մօբիլիզացիայի (զօրաշարժի) ենթարկւած-պրծած են տեղական մարմինների և այստեղից ուղարկւած շրջիկների միջոցով... Այժմ մենք թղթի վրա ունինք ամբողջ նահանգի մարտական ուժերի ընդհանուր ու ճիշտ պատկերը ամենափոքրիկ մանրամասնութիւններով, որի համաձայն հեռագրով ուժեղացնում ենք թոյլ կէտերն ու կողմերը։

«Անելիքների համար ոչինչ չեմ կարող ասել գրական, որովհետև զինւորական գրութիւնը լուրջ մտածմունքի առարկայ է ինձ համար և երկիւղ եմ կրում, որ նախայարձակ լինելով (մեր կողմէն), կառավարութիւնը աշկարայ ու ակտիւ յարի թուրքերին... Դուման»։

Գործի սկիզբն իսկ նա արձակեց բոլոր խումբերուն «ակն ընդ ական» կարգախօսը։ Երբ թաթարները սկսան ճամբաներու մէջ որսալ ու «անհետացնել» հայ մարդիկ, նա հրահանգեց իւրաքանչիւր հայ գիւղի

փոխարէն առևանգել ու «անհետացնել» մէկ քանի թուրք։ Ու կը պահանջէր ամենայն խստութեամբ, որ ճշտիւ կատարուի պատուէրը։

Հրամանատարը բաժնեց հայոց մայրաքաղաքը քանի մը շրջաններու և իւրաքանչիւրի մէջ նշանակեց շրջապետ մը, որ կը հսկէր զինման գործին։ Անձամբ կը կազմակերպէր մարտական խումբեր, կը կարգադրէր անոնց դաստիարակութիւնները, կ՚աւանդէր անոնց իր կռուի մեթոդը։

Միևնոյն ժամանակ ապտակագիրներ ու մահավճիռներ կարձակէր հայատեաց պաշտօնեաներուն դէմ, որոնցմէ շատերն ընկան Նիկոլեան դիկտատորութեան սրով։ Անոնցմէ մէկը, թրքամոլ ռուս Կէնգերլինսկի, որ կը խրախուսէր հակահայ արշաւանքը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան տերրորէն ազատելու համար, ձգեց Երևանեան նահանգը, փախաւ դէպի Ռուսաստան։ Հայոց հրամանատարը կարգադրեց զարնել խուլիգանը Երևանի կայարանի մէջ, մեկնելու պահուն. և երբ այդ չաջողուեցաւ, Դուման հրամայեց իր ահաբեկիչներուն՝ վերցնել երկաթուղիի տոմսակ ու հետապնդել Կէնգերլինսկին մինչև Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիզ, Բաթում, ուր և վերջապէս, ի կատար ածուեցաւ Հրամանատարի անողոք վճիռը.— մահապատիժը...

***

Ինքնապաշտպանութեան գործը բիչ-շատ ամուր հիմերու վրա դրուեցաւ նաև լայնածաւալ գաւառին մէջ, մեր սահմանափակ միջոցներով։ Անոր գլուխ կանգնեցան— Դումանի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ— Սաքօն, Դրօն, Խէչօն, Թաշիրի և կովկասահայ ուրիշ հին ու նոր խմբապետներուն հետ՝ թիւրքահայ մեծանուն առաջնորդները՝ Մուրատ, Սեպուհ, Առաքել, Աւօ, Քեռի, Աղբիւր-Աւագ, Կոփենցի Մուշեղ, Կոտոյի Համբի և այլն։

Գաւառական անմոռանալի վայրկեաններ էին։ Ցեղի երկու մեծ հատուածներու ճակատագիրը կը նոյնանար ընդհանուր դժբախտութիւններու բովին մէջ։ Մինչ այն՝ արևմտահայ եղբայրները սովոր էին նայելու ռուսահայութեան վրա, որպէս համեմատաբար առանձնաշնորհեալ, ապահով ու երջանիկ հատուածի, որ կոչւած էր իր բարոյական ու նիւթական աջակցութիւնը բերելու իսլամ լուծին տակ հեծեծող ու բնաջնջւող եղբայրներուն։ Այժմ ահա այդ «երջանիկ» հատուածն ալ նոյն ծանր ճգնաժամը կ՚ապրէր բռնատիրական տիրապետութեան տակ, կը հարկադրուէր իր գոյութեան դժնդակ կռիւը մղել նոյն ջարդարար խուժաններուն դէմ...

Բեկում մը տեղի ունեցաւ թրքահայ ժողովուրդի, մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութեան թրքահայ հատուածի հոգեբանութեան մէջ։ Նոյն

եղբայրական կարեկցութիւնն ու համազգային գաղափարը, որ առէջ տասնեակ տարիներ առաջ համակեր էր կովկասահայութիւնը հանդէպ սահմանէն անդին տառապող ցեղակիցներուն, կը մղէր այժմ Թրքահայոց յեղափոխական բնարանին դէպի Կովկաս՝ օգնելու զուլումի բռնւած արիւնակից ժողովուրդին։ Եւ շատերը կուզէին անցնել հայ-թաթարական ռազմաճակատը՝ միանալու մեր կռւող ուժերուն։ Այդ նոր տրամադրութիւնը կարտայայտուէր վասպուրականցի գեղջուկ-ֆէտայիի այս ուշագրաւ խօսքերուն մէջ, որ Արամ անգամ մը կը յիշատակէ իր յուշերում.

— «Պարոն, քառսուն տարի է, ռուսահայերը մեզի խմտառ (օգնութեան) կուգան, վախտը հասեր է, թող տուր երթանք մենք ալ իրենց օգնենք. իրենք ալ ազգութիւն են»...

Թշնամին նոյնն էր— թուրանական պատուհասը, ջարդող ու աւպատակող թուրք խուժանը։ Եւ Թրքահայ ֆէտային նոյնպիսի կատաղութեամբ կռւի դաշտ կը սլանար Երեւանի ու Ղարաբաղի մէջ, ինչպէս երբեմն Սասնոյ լեռներում։ Ասկերանի պատմական կռիւները հերոսացուցին մինչ այն անյայտ Համազասպը։ Քեռին հերոսացաւ Սիսեանի մէջ, Սէյտոն օրհասական կռիւներ վարեց հորդաներուն դէմ Դաւալուի շրջանում, Ասլանը գրկեց մարտիրոսութեան դափնեպսակը Նախիջեւանի գաւառին մէջ, աւազակապետ Ջարայի գրաւման ատեն, երբ յառաջապահ շարքերու գլուխն անցած, գրոհ կուտար դէպի թշնամու դիրքերը... Մինչ Սեբաստացի Մուրատը կանմահանար Զանգեզուրի մէջ, ջարդելով ու փախուստի մատնելով բէկերու և աւազակներու գիշատիչ խաժամուժը... Նմանապէս պիտի հռչակուէին Մուրատի համբաւաւոր զինակիցները՝ Կայծակ-Առաքել, Կորիւն, Սեպուհ, Ասօ, Սորփեցի Դուրգէն, զաւակ Արամը, Վարժապետը, Հաջի Դեւօն, Կատոյի Հաջին և ուրիշներ։

***

Թաթարական բարձր սպայակոյտը չէր հրաժարեր իր տակտիկէն. Նա գրեթէ ամէն տեղ նախայարձակ էր։ Հայք կը մնային ընդհանրապէս պաշտպանողական իրենց դիրքերուն վրայ, մինչև նոյն պատրանքով՝ թէ մոլորւած, անգիտակից թուրք զանգւածը խելքի կուգայ, կը ճանչնայ իր թշնամին ու բարեկամը... Նախայարձակ չեղան հայերը անգամ Երեւանի մէջ, ուր մեծամասնութիւն էին և ունէին պատրաստ ուժեր։ Չէին ուզեր նաեւ պատրւակ տալ իշխանութիւններուն, որոնք կրնային ճնշողական խիստ միջոցներ ձեռք առնել հայերուն դէմ*)... Աւելորդ է ըսել, որ այդտեղ եւ ոստիկանութիւնը կազմւած էր մեզի համար ամենէն անբաղձալի տարրերէ։ Կառավարական հայատեացներ էին ոստիկանապետը և պրիստաւի օգնական Մէհմէտ բէկ Վէզիրով։

Նախիջեւանի արիւնհեղութիւններէն յետոյ, յարաբերութիւնները ծայրայեղօրէն լարւած էին, անշուշտ, երկու ցեղերու միջեւ, բայց մերինները զուսպ էին Երեւանի մէջ և ամէն կերպ խոյս կուտային ընդհարումէ։ Թուրքական յարձակումի նախորդ օրն իսկ թուրք երեւելիները կը հաւատէին ազդեցիկ հայոց, թէ իրենց կողմէն երբեք ջարդի առիթ չպիտի տրւի. կերդուէին Ղուրանով ու իրենց բոլոր սրբութիւններով և կը յորդորէին, որ հայերը նոյնպէս խաղաղ մնան... Կեղծ էին, տարաբախտաբար, բոլոր երդումներն ու հաւաստիացումները։ Մայիս 23ին, ցերեկւան ժամը 2ին շուկայի այս և այլ կողմերում թուրքերը միաժամանակ սկսան հրացանաձգութիւն հայերու դէմ, որոնք 20ի չափ սպանւած ու վիրաւոր ունեցան։ Թիւրքերու կողմէն մէկ երկուքը միայն վիրաւորւեցան. Հայերը դարձեալ յանկարծակիի եկած էին և այդ օրը գրեթէ բնաւ զէնքի չդիմեցին, վասն զի նահանգապետը միջամտելով խոստացաւ պատժել չարագործները։ Պատժւեցան սակայն քանի մը խեղճ ու կրակ համալներ միայն, բուն ղեկավարները մնացին անպատիժ։ Եւ ահա յաջորդ օրը հայերը միահամուռ կրակ բաց արին քաղաքի զանազան կէտերու վրայ։ Թուրքեր պատասխանեցին և ամբողջ գիշերն ալ անընդհատ տեւեց հրացանաձգութիւնը։ Թուրքերը փորձեցին զանգւածօրէն գրոհ տալ հայկական թաղերուն դէմ, բայց մեր կազմակերպւած դիմադրութիւնը ի դերև հանեց անոնց բոլոր ծրագիրները։ Հետեւեալ օրը թուրքերն ունեցան հարիւրի չափ սպանւած և աւելի բազմաթիւ վիրաւորներ։ Նոյն օրը, Մայիս 25ի առտուան, երբ ռումբեր նետւեցան թուրք տան մը վրայ, որ տւաւ 20ի չափ զոհ։ Մարդկային այդ ծանր կորուստները ճնշող տպաւորութիւն բրին խուժանին վրայ, որ յետ նահանջեց ու այլ եւս հրաժարեցաւ բաց կռիւ ընելու։

Այդ կարովի հակահարւածը, նիկոլի կարուկ ու խիստ մեթոդով, փրկեց Երեւանը։ Թաթար հրոսակները, եթէ անզօր էին կատարած սարքելու, դիւրութեամբ սակայն կրնային վառել քաղաքը և հրոյ ճարակ դարձնել հայոց թաղերը։ Քանի մը անգամ փորձեցին վառել հայ խանութները, զոր նախօրոք կաւիճով նշանակեր էին։ Չկրցան։ Եւ իրենց

---

*) Ռուսական իշխանությունները, քաջալերելով հանդերձ հակահայ արշավանքը, առանձնապես ձեւով կը ջանային «կարգուկանոնը փրկելու» և ցուցնելու հայերուն, թէ իրենք չեզոք կը մնան հայ-թրքական պատերազմի մէջ... Իրականին մէջ, անոնք երբեք թուրք հրոսակները լրջօրէն չէին հետապնդեր, աչք կը գոցէին անոնց շարժումներուն վրայ, մինչ արթուն կերպով կը հսկէին հայոց շարժումներուն վրայ։

անհարութեան մէջ, մէկ ելք միայն նշմարեցին — հաշտուիլ հայերուն հետ։ Եւ «հաշտութիւնը» կայացաւ նահանգապետի մօտ։ Կրկնեցաւ Բագուի եղերակատակը...

Ընդհարումներու թատր էր և ամբողջ գաւառը։ Կատաղի կռիւներ տեղի ունեցան Ղամարլուի, Աշտարակի շրջաններում։ Նիկոլ-Դուման, Բիւրօին ուղղած իր Յունիս 30ի նամակով կը հաղորդէ, որ Երեւանեան նահանգի մէջ սպանուած էին մօտ 300 հայ, իսկ թուրքեր՝ շատ աւելի մեծ թուով։ Ասկէ յետոյ կռիւները, տարաբախտաբար, դեռ շարունակուեցան...

Նոր փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի իշխանութիւններու գործելակերպը կահարեկէր խաղաղասէր ժողովուրդը և մռայլ խոհեր կը ներշնչէր ապագայի նկատմամբ։ Հակառակորդը ազատօրէն կը զինուէր ու կը կատարէր իր արշաւանքները, մինչ հայը չունէր այդ իրաւունքը. Նա շատ յաճախ կը խուզարկուէր ու կը զինաթափուէր։ Վհատութիւնը կը պաշարէր հոգիները, բարոյալքումը ծայր կուտար շատ տեղերում։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միակ սփոփիչ իրողութիւնն էր այդ սրտաճմլիկ դժոխքի մէջ...

Իշխանութիւնները քիչ-շատ զգաստացնելու համար, Կազմակերպութիւնը մէկ գերագոյն միջոց ունէր — տերրոր, ահաբեկում։ Եւ պարբերաբար, թռուցիկներով, նա կազդարարէր իր վճռական կամքը — շարունակելու սուրի և ատրճանակի մէթոդը հայատեաց սատրապներուն դէմ։

Ահա այդ սպառնագիր-թռուցիկներէն մէկը, հրատարակուած ռուսերէն, Դաշնակցութեան «Կովկասեան Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի» կողմէ.—

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը յայտարարէ բոլոր ոստիկաններուն, ստրաժնիկներուն, ոստիկանապետներուն, գաւառապետներուն, ժանդարմներուն... որ այսուհետև անոնցմէ իւրաքանչիւրը անխնայ պէտք է ոչնչացուի, եթէ համարձակին հայերու ձեռքէն զէնքեր խլել, խուզարկութիւններ կատարել... Թող ամէն մէկը յիշէ Բագուի նահանգապետ Նակաշիձէն, Գանձակի փոխնահանգապետ Անդրէեվը, գաւառապետներ Բողուսլավսկին, Շմեոլինգը, Փավլովը, ոստիկանապետ Սախարովը, պրիստաւներ Նաշչանսկին, Ջավախովը, Շումակեվիչը, Տէր-Սահակովը... և ուրիշներ, որոնք Հ. Յ. Դաշնակցութեան որոշումով մահուան պատժի են արժանացել»։

XXIII

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գ

ՂԱՐԱԲԱՂ

Թաթար սպայակոյտի ծրագիրը.— Դրան դէպի Շուշի և դէպի Գանձակ.— Հայոց պատրաստութիւնները.— Վարդան՝ հրամանատար Ղարաբաղի կռւող ուժերուն.— Առաջին ընդհարումը Շուշիի մէջ.— Թուրքերը կը հրկիզեն քաղաքը.— Զինադադար.— Նոր դաւեր, նոր կռիւ.— Թշնամին՝ պարտուած հաշտութիւն կը խնդրէ.— Հայոց պահանջները.— Դիմաւան-Ղուսան.— Մեր ռումբերու աւերածը.— Կռիւ գաւառներում.— Ասկերանի դիւցազնամարտը.— Համազասպ.— Անցքերը Վարանդայի մէջ.— Հայ ցեցեր.— Դիլափիլուի կործանումը մերանց ձեռքով.— Անգթութիւններ.— Բարքերու վայրենացում նաև հայոց մէջ.— Արիւնահեղ ընդհարումները Զանգեզուրում.— Թուրքերը ամենուրեք նահանջող.—

Անդրկովկասի ոչ մէկ գաւառի մէջ հայ-թուրքական ընդհարումը այնքան կատաղի և արիւնահեղ եղաւ, ինչպէս Ղարաբաղում և անոր մայրաքաղաք Շուշիի մէջ։

Բագուի սուտ ազգանշանին վրայ, Ղարաբաղի թուրքութիւնը — որ շարք մը կարևոր շրջաններու մէջ ճնշող մեծամասնութիւն կը կազմէր — սկսաւ եռանդով զինուիլ ու պատրաստուիլ... Դարձեալ իշխանութիւններու ակնյայտ քաջալերութեամբ։ Թուրք էր Շուշիի ոստիկանապետը, թուրքեր էին բազմաթիւ այլ պաշտօնեաներ քաղաքում ու գաւառում, իսկ վերին կառավարիչ՝ Գանձակի նահանգապետը՝ դարձեալ վրացի զօրավար մը, Տակայշվիլի, քրոջորդին հռչակաւոր Նակաշիձէի, որ զոհ գընաց Բագուի մէջ «Դաշնակցութեան» ռումբին։ Իր քեռիին պէս հայատեաց և անոր վրէժխնդրութեամբ վառուած... Նա արդէն շարունակ կը մեղադրէր հայերը, որպէս բոլոր խռովութիւններու պատճառ։ Թուրք աւազակներու վայրագութիւններուն ամէնքն արդէն ընտելացեր էին. զգայացունց նորութիւնը՝ հայոց դիմադրութիւնն էր և տեղ-տեղ անոնց բուռն

յարձակումները... Ասոր վարժուած չէին ցարի հլու սպասաւորները, վարժ-ւած չէին և թուրք աղալարներն ու վրացական թթու ազգայնամոլութեան ասպետները։ Դաշնակցութիւնը ամենուն համար անհանդուրժելի անա-կընկալ էր...

Շուշիի շրջանին մէջ, բախնը արդէն, նահանգապետ Տակայշվիլի բաժներ էր ռազմական բարձր պաշտօնները՝ թաթարներուն։ Եւլախ-Շուշիի մեծ ճանապարհի հսկողութիւնն ալ յանձնուած էր յայտնի աւա-զակապետ Աբբաս Վէզիրովին...

Ղարաբաղի շարժումն ալ կը ղեկավարէին թուրք բէկերը. Բահա-թոր բէկ, Աղրգեօզալ բէկ և այլն։ Անոնք ծրագրեր էին, որ թրքական նախայարձակը սկսելուն պէս, զատոր թրքութիւնը պէտք է շարժէր երկու ուղղութեամբ,— դէպի Շուշի և դէպի Գանձակ, աւերելով ճանա-պարհին բոլոր հայ գիւղերը և կոտորելով հայ բնակչութիւնը։ Կազմուած էին ձիաւոր խումբեր, զօրակոչն ուղղուած էր նաև հեռաւոր վայրերու թուր-քերուն, հրապուրելով զանոնք գիւղին ու աւար կողոպուտի հեռանկարով։

Մերիններն ալ կը պատրաստուէին, նախատեսելով անխուսափելի վտանգը։ Կազմակերպուեցաւ քաղաքացիներէն խորհուրդ մը, որ ստանձ-նեց տնտեսական մասի ղեկավարութիւնը։ Քաղաքացիներուն վրա տուրք դրուեցաւ։ Բացի իր զինուորներէն, Դաշնակցութիւնը կազմակերպեց նաև տեսակ մը ժողովրդական միլիցիա։ Ձիաւոր ու զինավարժ երիտասարդ-ներ էին, որոնց կը տրուէր զէնք, ռազմամթերք և որոշ ամսական։ Անոնց թիւը հասաւ հետզհետէ 150ի։

Ինչպէս ամէն տեղ, հոս ևս գրգռողն ու կռիւ նախաձեռնողը թշնա-մին եղաւ։ Քաղաքի վերին, հայկական մասը՝ մերոնք բաժներ էին թա-ղերու, և իւրաքանչիւրի մէջ ռազմական տեսակէտով կարևոր կէտերը վերածեր էին դիրքերու։ Իւրաքանչիւր կէտի վրայ կը հսկէին 4էն մինչև 10 կամաւոր։ Կազմակերպուած էր և թռուցիկ խումբ մը, խմբապետով ու անոր օգնականով։ Ահա քանի մը կարևոր դիրքեր. Ճաքած քէրծի գլուխը, Վերի Դարպասները, Իրզարէկի պարտէզը, Գեօվհար աղայի տան դիմացի դիրքը, Քամու Ջաղաց, Ղուլյուղ, Ագուլեաց եկեղեցի։

1905թ. Օգոստոսի 7էն մինչև 16 տեղի ունեցան շարք մը անհա-տական դէպքեր, որոնց յաջորդեց խմբական կռիւը։ Քաղաքի կեդրոնում ու ծայրերում սկսաւ բուռն հրացանաձգութիւն, որ վայրկեանէ վայր-կեան կը սաստկանար։ Երկու կողմերը, դիրք բռնած, անխնայ կրակ կը տեղային։ Հայոց մասի կեդրոնական շուկային մէջ— Թոփխանա— գըն-դակահար կամ սրախողխող ընկան բազմաթիւ թուրքեր։ Նոյն վիճակին ենթարկուեցան քանի մը հայեր թուրքաց թաղամասում։ «Դաշնակցութեան» շուրջ համախմբուեցաւ կուռ ժողովուրդը։ Ինչպէս ամէն տեղ, հոս ևս,

անձնուշտ, շատեր եղան վառերը, վախկոտներն ու փախչողները։ Վար-դան իր սպայակոյտով կը ղեկավարէր կռիւը։ Թուրք խուժաններու ուրիշ վայրերում նիւթած բարբարոսութիւնները վրէժխնդրութեամբ վառեր էին Ղարաբաղի անտառիկ երիտասարդութիւնը, որ իր հերթին նոյնպէս անդ-անդ անխնայ եղաւ դէպի թշնամին... Բնական, աւա՛ղ, վրէժխընդ-րութիւն ու հակազդեցութիւն...

Կռուի մէջ պարտուած՝ թշնամին դիմեց կրակի օգնութեան... Հայ թաղերը վառուեցան քանի մը կէտերէ։ Մօտ չորս հարիւր հայ տուներ կրակուեցան— ամենէն հարուստ ու շքեղ քաղաքամասը։ Հրդեհը լաւա-գոյն դաշնակիցն եղաւ թուրքերուն։ Հայոց չար բախտէն, քամին այդ օրը սաստկութեամբ կը փչէր վարէն (թուրքաց քաղաքամասէն) դէպի վեր, հայկական մասը... Մերիններն ալ ստիպուած եղան պատասխանել և վառեցին մօտ 60 տուն թուրք թաղերում։

Հրացանաձգութիւնը ընդհատ-ընդհատ տևեց ամբողջ հինգ օր։ Հե-տևանքը— 40 սպանուած մեր կողմէն, 68 վիրաւոր։ Թուրք սպանուածներ կը հաշուէին շուրջ 500։

Ուշագրաւ մանրամասնութիւն։ Կռուի հինգերորդ օրը, երբ թշնամին ուժեղացուցեր էր շրջակայ վայրերէն արշաւող թաթարներով, հայերը տագ-նապի մէջ էին, ռազմամթերքը կը սպառէր։ Եւ ահա իրենց ձեռքն անցաւ հինցած թնդանօթ մը։ Երկաթի, հարթուկի կտորտանք լեցուցին մէջը և երեք անգամ արձակեցին։ Որոտի ազդեցութիւնը ահագին էր. թուրքերը անմիջապէս պարզեցին ճերմակ դրօշը։ Մերինները կը կռուէին նաև ռում-բերով։

Մեր մարդկային կորուստները փոքրիկ էին համրանքով, բայց մեծ էին որակով։ Զոհուեցաւ մեր առաջնակարգ, համալսարանական ռազմիկ-ընկերներէն մէկը— **Մարգար Ժամհարեան**։ Զոհ գնաց իր յանդգնութեան։ Կռուեցաւ առաջին շարքերուն մէջ, ոլացաւ կատաղաբար դէպի թշնամին, մէկ քանիսը գետին գլորեց ու ինքն ալ զարնուեցաւ դեռ կռուի սկզբին։ Մեր լաւագոյն գաղափարական տիպարներէն էր։ Ռէալական դպրոցը աւարտելէ յետոյ, կարծես կանխատեսելով խռովայոյզ ապագան, ան-ցաւ Պետերբուրգ ու մտաւ կամաւոր զինուորական ծառայութեան, դար-ձաւ ենթասպայ։ Ապա գնաց Գերմանիա և երկու տարի հետևեցաւ ըն-կերային գիտութիւններու։ Հայրենիքի դժբախտութիւնները կը կոչէին զինքը։ Կիսատ ձգեց ուսումը և վերադարձաւ Կովկաս։ Մենք տեսանք զինքը Նիկոլ-Դումանի խումբի մէջ, որ կերթար օգնութեան կռուող Սա-սունին։ Ապա Ջաւրեանի բժշկական խումբին հետ հաստատուեցաւ Մուշի մէջ, գործեց այնտեղ մինչև որ թուրք կառավարութիւնը հեռացուց խում-բը։ Կովկասի մէջ, եկեղեցական գոյքերու կռիւներու ընթացքին նա բա-

տանձնեց շատ մը պատասխանատու առաքելութիւններ, զոր ի կատար ածեց սքանչելի անձնուիրութեամբ։ Ի միջի այլոց, կազմակերպեց մահափորձը Գանձակի փոխ-նահանգապետ զօր. Անդրէեվի դէմ, որ գազանաբար ճնշեր էր հայկական ցոյցը։ Օգնեց և Քրիստափորին «Փոթորիկ»ի աշխատանքին մէջ Շուշիում, նոյնինքն Ժամհարեանի դէմ, որ իր ազգականն էր։

Շուշւայ կռիւը յաղթական եղաւ Դաշնակցութեան համար, բայց մեր շարքերը դառնօրէն կողբացին Մարգար Ժամհարեանի վաղաժամ մահը...

***

Կռիւներէն յետոյ, մեր տեղական կոմիտէն հրատարակեց արտասովոր թռուցիկ մը— Ղարաբաղի հայ ժողովուրդին— որու մէջ կը կարդանք.

«Ղարաբաղի մահմեդականութիւնը յարեց համիսլամական շարժման և մեր հայրենիքը սուզեց նորից խաւար ու խայտառակ միջնադարի մէջ... Հայրենիքի մի ծայրից միւսը հրդեհում, թալանում, սպանում է թուրքը, նոյնը անում է և հայը։

«Հայը չէր, սակայն, որ վառեց քաղաքացիական այս անիմաստ ու այլանդակ կռուի առաջին ջահերը...

Դաշնակցութիւնը հինգ օր շարունակ Շուշու ահռելի պատերազմը մղեց, առանց որևէ խրախուսանքի և օգնութեան՝ լեղապատառ եղած քաղաքացիների կողմից...

Այն Դաշնակցութիւնը, որ իր շարքերում ունէր Մարգար Ժամհարեան, Լեւոն, Իշխան, Շամիր և ուրիշ շատ ու շատ անանուն հերոսներ, որոնք հայ ժողովրդի համար մեռնել կամեցան։

Եւ նոյն ուժը որոշել է այսուհետև ևս, ինչ գնով էլ որ լինի, պաշտպանել հայ ժողովուրդը թուրք խուժանի յարձակումներից...

Աւերակների վրա թառած բուերի նման, էլ չողբանք մեր կորուստները... Յարե՛նք իրար և կազմակերպուե՛նք, որպէս զի գիտութեամբ դիմագրաւենք մեր յիմարացած հարևանների յարձակումներին։

Դէպի ինքնապաշտպանութի՛ւն, ուրեմն, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, յանուն քո պատուի, յանուն քո ապագայի, քո քաղաքական և հասարակական իդէալների։

Հ. Յ. Դ. Շուշու Կոմիտէ»:

1905 սեպտեմբեր

Մեր շարքերը խորապէս վրդովուած էին, ի հարկէ, բաւենկեցին ճաղաճացիներու դէմ, որոնք, ինչպէս ամենուրեք, աննշան բացառութեամբ, մեղկ էին, անպարտաճանաչ և՝ որ ամենէն ըմբոստեցուցիչն էր՝ չէին ուզեր զէթ նիւթական անհրաժեշտ օգնութիւնը բերել կռուողներուն։ Հին, եղկելի, ցեղային արատն էր... որ կը հարկադրէր անգամ մեր փափկասիրտ Վարդանին՝ «փոթորիկի», տեռորի խօսքեր հոլովել Շուշիի հարուստ հայերուն դէմ... Կռիւները անցնելէ յետոյ, անոնք այլ ևս պէտք չէին զգար սնունդ հայթայթելու մեր կամաւոր զինուորներուն, վտանգը անցած էր անոնց աչքին և բուրժուաներու խորհուրդը նորէն ամէն հոգ կը թողուր Կազմակերպութեան վրայ։ Ահա թէ ինչ կը գրէր Վարդան, Բիւրօին ուղղած իր մէկ նամակին մէջ (1906թ.).

«... Զինուորները կատաղած են, մարդիկ ապրուստի միջոց չունին, անօթի են... Հազիւ կարող ենք զսպել նրանց... Ստիպուած ենք լինելու՝ դիմել ծայրայեղ միջոցների... Հետևանքը գուցէ շատ ծանր լինի... Դարձեալ պէտք է սկսեն զոռալ, լրագրութեան էջերը սևացնել, թէ Դաշնակցութիւնը բռնութիւններ է գործ դնում և այլն, և այլն։

«... Մտածում ես մի կերպ վերջ տալ... ամէն բան թողնել իրենց պատասխանատուութեան ու... հեռանալ. բայց հետևանքը այնքան ողորմելի է, կործանարար, որ կը նշանակէ մի քանի բուրժուաների համար զոհ բերել մի ամբողջ անգիտակից ժողովուրդ, որին ստիպուած ես զոռով, իրեն ճանաչելով՝ իրեն պաշտպանել... Որպէս զի բոլորովին չխայտառակուենք, վարկաբեկ չդառնանք, դուք պէտք է մեզ օգնութեան հասնէք»...

«Մի ամբողջ անգիտակից ժողովուրդ՝ որին ստիպուած ես զոռով, իրեն համոզելով՝ իրեն պաշտպանել»...

Խորունկ ու դառն ճշմարտութիւն կայ Վարդանի այս խօսքերուն մէջ։ Միմիայն բուրժուաները չեն, ժողովուրդն ալ առէպ անտարբեր է՝ անգամ դէպի իր կաշուի հարցը, դէպի ինքնապաշտպանութեան ցաւոտ հարցը։ Եւ Դաշնակցութեան գաղափարական փաղանգները շա՜տ անգամ են մտրակով քշեր գիւղի ու քաղաքի ժողովուրդը դէպի կռիւ... Հայ-թաթարական պատերազմը պայծառօրէն յայտնաբերեց այդ հինաւուրց ճըշմարտութիւնը, զոր քանիցս դիտած էինք նաև Թիւրքահայաստանի կռիւներու ընթացքին։ Հայ-թաթարական պատերազմը ցոյց տուաւ, թէ որպիսի փրկարար դեր կը խաղայ կազմակերպուած ույժը, անգամ փոքրիկ ռազմական կորիզները՝ ծոյլ, անշարժ, անգիտակից զանգուածներուն մէջ, որոնք առհասարակ չունին ուղղութիւն ու նախաձեռնութիւն, և պատրաստ են փախուստ տալու մէկ-երկու զինուած հրոսակներու առջև...

Վերջացած չէր Շուշիի ողբերգութիւնը։ Թաթարը զօրաւոր էր ամբողջ Ղարաբաղի մէջ և չէր ուզեր հրաժարիլ հայ տարրը ճզմելու, «մաք-

բռլուս իր երազէն։ Նոր, անհատ զու մը կը նիւթէր Բագուի, Գանձակի, Աղդամի Թուրք շէֆերու բանակին մէջ... յատկապէս Շուշիի դէմ։

1906ի Յունիսն է, Քոչի օրերը։ Տասնեակ հազարաւոր թափառական-ներ, զինուած, իրենց նախիրներով կը բարձրանային դաշտերէն դէպի լեռը, դէպի Հայկական Ղարաբաղի հովասուն արօտավայրերը։ Այս տարի անոնք ճամբայ ելած էին ռազմական որոշ ծրագրով, զոր մշակել էին իրենց պարագլուխները։

Մարեխի պէս տարածուեցան ամենուրեք, գրաւեցին բարձունքները Շուշւայ շուրջը, կտրեցին ճամբաները, գրեթէ խալտա կղզիացուցին, անջատեցին քաղաքը իր հայաշատ շրջանէն և սկսան սիստեմատիկ յարձակումներ Հայոց դէմ։ Իրենց հանդիպած բոլոր հայերը հատ-հատ կամ խումբ-խումբ կը կոտորէին։ Հայ մարդը առհասարակ զէնքով ճամբորդել չէր սիրեր և զէնք ալ շատ չունէր... Որքան ալ մեծ էր Կազմակերպութեան ճիգը՝ զինելու ժողովուրդը այդ սեւ օրերուն, նա չէր կարող, ի հարկէ, բաւականաչափ դրամ ու զէնք գտնել՝ հայութիւնը զանգուածօրէն զինելու և զինավարժ ընելու համար։ Այդ մարզին մէջ, հայը, տարաբախտաբար, չէր կարող մրցիլ իր մահմետական դրացիին հետ, որ զինուած ու զինավարժ էր հինէն ի վեր և ունէր լայն հնարաւորութիւններ Պարսկաստանէն ու այլ տեղերէն զէնք ու ռազմամթերք փոխադրելու, եւ առաւել, որ ռուսական իշխանութիւնները, ինչպէս տեսանք, բնաւ արգելք չէին հաներ անոնց առջեւ։

Աւելի այդ շրջանին մէջ, Հայկական Ղարաբաղում, ուր կայ համեմատաբար արի ու արթուն հայ տարր մը, հարիւրաւոր հայ գիւղերը մեծ մասամբ անզէն, անպաշտպան էին։

Եւ թուրքը կը բարձրանար շարունակ, անպատիժ թալնելով ու այրելով։ Շուշիի շրջակայ հայ գիւղերը— Խալֆալու, Շօշիքենդ, Ղարագըշլաղ և այլն— պաշարուեցան։ Մաս մը փախան, ապաստանեցան քաղաքին մէջ (Շուշի)։ Բայց շուտով քաղաքի կացութիւնն ալ դարձաւ տագնապալի։

Գէշ լուրեր կուգային և Աղդամէն։ Գիշատիչներու աճարկու որջ մըն է, զուտ թրքական լայնածաւալ շրջանի մէջ, Շուշի—Եւլախ—Բագու մեծ ճամբուն վրայ։ Կարեւոր էր ազատ երթեւեկը։ Չէթաները կը յարձակէին շարունակ Եւլախէն եկող հանրակառքերուն վրայ, դուրս կը նետէին հայ ճամբորդները, այր և կին, կը կոտորէին կամ գերի կը տանէին։ Այդ ձեւով նահատակուեցան հարիւրաւոր հայեր։

Թուրք-հայկական պատերազմը մեզի համար ամենէն արտաճմլիկ վայրկեաններէն էր։ Եւ ամենէն զարհուրելին Աղդամի ու շրջանի ռազմական հորդաներու պատերազմական պատրաստութիւններն էին, որմէ յետոյ պիտի արշաւէին Շուշիի վրայ։

Շուշին— մահացու վտանգի տակ... Բուռ մը հայութիւն՝ գրեթէ խալտա մեկուսացած, շրջապատուած թուրքերու ապառաղէն հրոսակներով, ապաւինած իր ռազմական լեզէոնին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան բուռ մը կարիճներուն... Ներսն ալ՝ շուրջ 20 հազար թուրք բնակչութիւն, նոյնպէս սպառազինուած, կազմ ու պատրաստ։

Տագնապալի օրեր էին,— և ողջ ռուսահայութեան ուշադրութիւնը ուղղուած էր դէպի այնտեղ, Ղարաբաղի հինաւուրց ու բարձրաբերձ միջնաբերդը, զոր թշնամին որոշեր էր ամէն գնով նուաճել, ճարակելով ու դուրս մղելով հայ տարրը և այդ տիրական բարձունքներէն սպառնալ գաւառի հարիւր հազարաւոր հայութեան։

Չենք խօսիր իշխանութիւններու մասին։ Զօրավար Գոլոշչապով նոյն դիրքն էր բռնած, ինչ որ իր նախորդները, թէեւ որոշ ժամանակ սպառնազին բռունցք կը ցուցնէր թուրքերուն, զոր միշտ կը տեսնէր յարձակողական դիրքերուն մէջ։

Առաջին յաջողութիւնները խանդավառեր էին թուրք խուժանը և նա միշտ աւելի գրգռիչ ու յանդուգն՝ կը սաստկացնէր իր յարձակումներու թափը հայ գիւղերուն մէջ, Շուշւայ շրջակայքում։ Մեր խումբերը բաւական ուժեղ չէին պատասխաներ։ Կաշխատէին խոյս տալ զանգուածային բախումներէն, որոնք խիստ սուղի կը նստէին հայ ժողովուրդին, անգամ յաղթութեան պարագային... Այդպէս էր Կազմակերպութեան կարգախօսը, զոր խղճմտօրէն կը կատարէր ինքը Ղարաբաղի մեր ընդհանուր հրամանատարը— Վարդան։ Նա հրահանգեր էր խումբերուն՝ շարժիլ ծայրայեղ զգուշութեամբ, չպատասխանել հակառակորդի գրգռումներուն, համբերել, տոկալ բառ կարելւոյն երկար։ Եւ երբ խմբապետներէն մէկը— Տէր-Աբրահամեան («Թուլցիկ»)— Խոջալլուի մօտերը գերեվարեց ու չարդել տուաւ տասնեակ մը թուրք անզէն սայլապաններ, Հրամանատարը անմիջապէս պաշտօնանկ ըրաւ անկարգապահ խմբապետը և քշեց Թիֆլիզ։ Խեղճ ու կրակ սայլապանները, որ հանդարտ իրենց ճամբան կը քալէին, պէտք չէր կոտորել— ասի հակառակ էր թէ խղճի և թէ բանականութեան, վասն զի աւելի եւս կը գրգռէր հակառակորդը, և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ալ պիտի հռչակէր, որպէս բարբարոս ուժի մարմնացում։ Այդպէս կը խորհէր Վարդան։ Կը թուի թէ արիւնոտ դէպքերու հնոցին մէջ, հետագային փոքր ինչ խախտեցաւ հին ռազմիկի այդ մարդասէր փիլիսոփայութիւնը։ Դարձեալ, ի հարկէ, կը թարգէր միշտ՝ պատժել բուն ոճրագործները և բառ կարելի-

նոյն խնայել թուրք անմեղ ժողովուրդը, բայց շատ դէպքերու մէջ ինք-ալ կը կիրառէր «ակն ընդ ական» սկզբունքը Նիկոլ-Դումանի իմաստով:

Նա ցաւով կը տեսնէր, որ իր զգուշաւոր ու խաղաղասէր գործելակերպը սխալ կերպով կը մեկնաբանէր թշնամու բանակում և բնաւ չի նպաստեր մտքերը խաղաղացնելու: Ընդհակառակը, թշնամին առիթէ միայն աւելի կը քաջալերուէր ու կամբարատանար, վերագրելով հայոց վեհանձնութիւնն ու խաղաղասիրութիւնը— երկիւղի...

Ահա թէ ինչ կը գրէր ինքը Վարդանը) — 1890—91 թուականներու մեր անդրանիկ փաղանգի համբաւաւոր զինուորը, միակը իր ժամանակին ու սերունդէն, որ այսօր տակաւին ողջերու շարքին մէջ է, կամ բանել աւելի ճիշդ՝ խորհրդային հայրենիքի կենդանի մնացողներու ցանկին մէջ**).*

«Այս արիկաների համար *(խօսքը քուրդերու մասին է. Մ. Վ.)* մեծահոգութիւնը նշանակութիւն չունի... Լրբանում են և համարձակւում... ներադրելով, որ հայերը չափազանց վախենում են»...

Ուստի մերոնք ալ կը սկսին շարժիլ և հարուածին հարուածով պատասխանել: Աւա՜ղ, անհատական սպանութիւնները, վերջ ի վերջոյ անխուսափելիօրէն կը յանգէին զանգուածային բախումներու:

Երբ քուրդ խաժամուժը գրաւեց լեռնային գիւղերը, այն ժամանակ բան Շուշեցի թուրքերն ալ երես առին, գլուխ բարձրացուցին և ազատօրէն, զինուած, կը շրջագայէին քաղաքի մէջ. բան մը, որ հայերուն արգիլուած էր: Շուշիի թուրքերը պատրաստ էին յարձակման: Եւ որովհետեւ հայերը առիթ չէին տար, իրենք ստեղծեցին այդ առիթը: Օր մը զարկին մեր քաջ զինուորներէն մէկը, Սահակ անունով: Երբ ոստիկանութիւնը հասաւ սպանութեան վայրը և մեծ թիւով հայեր ալ համախմբուեցան դիակին շուրջ, մէկէն ի մէկ թուրքերու կողմէն սկսան գնդակներու տարափ տեղալ դէպի հայոց թաղերը: Մերինները անմիջապէս մտան իրենց դիրքերը և կռիւը բռնկեցաւ: Կազմակերպութիւնը ղրկեց իսկոյն սուրհանդակ մը դէպի Ասկերան և ռակետներու (հրթիռ) ազդանշանով իմացուցին գաւառին, որ կռիւը սկսած է Շուշիի մէջ: Արիւնոտ կռիւին մէջ կը շարժէին հազարի չափ թուրք հրացանաւորներ և շուրջ եօթ հարիւր կամաւորներ Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ: Նախնական որոշման համաձայն, մեր վաշտերը սկիզբէն իսկ գրաւեցին բուռն, չանթող յարձակողական, գլխաւորապէս Ղուրլուղի թաղէն և երկու ժամուան մէջ գրաւեցին թուրքական շարք մը դիրքեր:

Իշխանութիւնները, մեր յառաջխաղացման լուրն առնելով, իսկոյն զօրք ղրկեցին վրացի սպայի մը, Մաշավարեանի առաջնորդութեամբ, որ կրակ բանալով ետ մղեցին մերինները իրենց գրաւած դիրքերէն: Մեր նահանջը երկար չտեւեց: Տղաները կատղած էին վրացի սպային դէմ, որու պատճառով երկու ռուս զինուոր ալ սպանուեցան հայ գնդակներով: Վրացին խոհեմութիւն ունեցաւ չբանալ կրակ զաշտէն... Ասկէ օգտուելով մեր խումբերը վերստին յառաջ խաղացին և կռիւը աւելի եւս տարածուեցաւ: Զօրավար Գոլոշչապով, անշուշտ, ձեւի համար, բռունցք թափահարեց նաև թուրքերու դէմ և քանի մը անգամ նոյնիսկ թնդանօթ արձակեցաւ թուրքերու ուղղութեամբ: Իրիկուան դէմ մերոնք շրջապատեցին պարսկահպատակ Իբրայի և Յասայի-Միրզի քով քովի շինուած հոյակապ տները, որ բարձր դիրք ունենալով, կիշխէին հայկական շատ մը դիրքերուն վրայ, կաշկանդելով մեր ազատ շարժումները: Թուրքերու ամենակարեւոր դիրքերէն մէկն էր այդ, որ անոնք ամիսներու ընթացքին վերածեր էին ճշմարիտ ամրոցի: Այդ բարձունքէն թշնամին ծրագրեր էր արշաւել դէպի հայկական թաղերը և իսպառ հրդեհել զանոնք: Հրդեհը, այս անգամ արդէն մեր խումբերու ձեռքով նիւթուած, նոյն օրն իսկ լափեց այդ հսկայ շէնքը: Ապա Դաշնակցութեան հրձիգները կրակի տուին բազմաթիւ ուրիշ թուրք դիրքեր:

Յուլիս 12ի ամբողջ գիշերը յարձակողական դիրքի մէջ մնացին մեր խումբերը, մինչև լոյս: Հրդեհներու ճարճատիւնը կը խառնէր կռուի անընդհատ ձայնին հետ: Շատ տուներ վառուեցան թրքական թաղերուն մէջ): Տղաներու ձգտումն էր՝ հասնել թուրքերու Ճէյթան Բազարին:*

---

*) 1906թ. Շուշից 9ին յունիսի նամակով՝ ուղղուած Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին:

**) Խիստ ցաւալի, անբաւարար է այդ գնկոյն եւ, բայց համեմատաբար լաւերէն է Ցիշ կան, սպառապահաստապար, չնորհքով գրուած տեղեկագիրներ մեր յեղափոխական արշաւներու մէջ: Անգամ խոշոր դրուագներու մասին երկրի մեր գործիչ-թղթակիցները, իրենց ալ տարուած կռուի առօրեայ ցաւոտ հոգսերով, չեն ունեցեր ժամանակ, համբերութիւն եւ հոգեկան անդորրութիւն՝ արձանագրելու դէպքերը, պատմելու փաստօրէն, հանգամանօրէն յեղափոխական պայքարի անհաշիւ ու յուզումնալից դրուագները: Շատ շատերը, մանաւանդ խոշոր գործիչներէն— մասսայական կամ ռազմիկ— գրեր են միայն հակիրճ, կցկտուր նամակներ Բիւրոներուն իրենց գլխով անցած միջադէպերու շուրջը, ուրիշ շատերն ալ այդ դէպքերը մանրամասնօրէն պատմելու տեղ՝ սիրեր են ճոռոմ ու պաթեթիկ նկարագրութիւններ տալ, գրականութիւն ու փիլիսոփայութիւն ընել:

*) Հրձիգներու այդ խումբերը կազմակերպուած էին շատ տեղերում: Անոնք բաղկացած էին 12 տարեկանէն սկսած փոքրիկ, խիզախ տղաներէ, որոնք գնդակներու տարափին տակ ծնկերու վրայ քաշկռտելով, դէպի թշնամու դիրքերը կը սպառնային հրդեհելու համար: Վառելանիւթերն էին՝ ձիթ, ճարպոտ, ճարպոտ փաթաթներ, ճարպի մէջ թաթախուած տաշեղներ ու փայտի կտորտանք: Տղաներն ունէին նաև երկար փայտէ ձողերու վրայ ամրացած սրածայր երկաթէ պատառաքաղներ, որոնց միջո-

Լուսաղէմին հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ։ Յաջորդ օրը դաւաճէն մեզի օգնութեան հասան նոր թարմ ուժեր, 120 հրացանաւոր։ Նոր յարձակում մեր կողմէն։ Թուրքերը տեղ-տեղ կը կռուէին օրհասական կատաղութեամբ։ Մերինները իրենց պատրաստած թնդանօթներով կը ռմբակոծէին թըրքական թաղերը։ Մեծ սարսափ կը տարածէին մանաւանդ մեր հակի-թանման ռումբերը։

Յուլիս 13ի գիշերուան մեր բուռն յարձակումը յուսահատութեան ու բարոյալքումի մատնեց թշնամին։ Էէյթան Թաղաքը պարպուեցաւ, բազմաթիւ թուրք ընտանիքներ ապաստան գտան բանտի պարիսպներու ներսը։ Տեղի ունեցաւ ընդհանուր թալան թուրք թաղերուն մէջ՝ թուրքերու ձեռքով։ Դարձեալ մինչև լոյս շարունակուեցան մեր խումբերու յարձակումները, հրացանաձգութիւնն ու հրդեհումը։ Այդ երկու օրուան կռուի ընթացքին մեր պահեստէն կրակած փամփուշտներու քանակը կը հասնէր մօտ 80,000ի։

Կռիւը վերջացած էր։ Յուլիս 14ին առաւօտեան թուրք ազդեցիկ երեւելիներէն բժիշկ Մէհմանդարով աղերսագրով մը կը դիմէ զօրավար Դոլոշշապովին և հաշտութիւն կը խնդրէ հայերէն։ Հայոց բանակէն 8 կէտերէ բաղկացած պայմանագիր մը տրուեցաւ թուրքերուն։ Գլխաւոր պահանջներէն էին՝ ոչնչացնել Դիւտան-Ղուլուն և Դեօվհար աղայի տան դիրքերը և ապահովել սպանուած Սահակի ընտանիքը։

Թուրքերը շարունակ կը ձգձգէին իրենց պատասխանը։ Անոնք կ'ուզէին որ անոնք կուզէին միայն օգտուիլ ժամանակաւոր զինադադարէն՝ դուրսէն օգնութիւն ստանալու համար։ Որքան աւելի մեր ընկերները ընդառաջ կերթային թշնամու հաշտութեան պայմաններուն, այնքան աւելի նա

ցով վառելանիւթը կը զետեղէին տանիքներու, պատշգամբներու և պատուհաններու վրա։

Հրձիգներէն զատ՝ Դաշնակցութեան փոքրիկ բանակը ունէր նաև իր հրդեհիչներու խումբերը, որոնց ձեռքում կար երկու հրշէջ մեքենայ, տակառներով յուղեր ու բռնկելու գործիքներ, քաներ, բոխեր, ջրմուղ խողովակներ և այլն։ Անտաղի մէջ՝ նաև սանիտարական խումբեր իրենց պատգարակներով. վիրակապարաններ, ուր մշտապէս կը հսկէին մեր վիրակապ աղջիկները ու այրերը։ Կռիւներում պէս, ամէն շրջանում, ժողովուրդէն նախօրօք ընտրուած տնտեսական բաժանմունքները կազմակերպեցին զինուորներու համար քաղաքին ճաշարաններ, որոնց կլոռղներուն կը հասցնէին թէյ, ջուր ու տաք կերակուր։ Զինուորները կարգով ու կը հանգստանային։

Սուրհանդակները կնդրոնէն հրահանգներ կը տանէին դէպի շրջանները և տեղեկութիւններ կուտային կռուի ընթացքի մասին։ Փամփուշտ բաժնելու համար յատուկ մարդիկ էին նշանակուած։ Կարգապահութիւնը կատարեալ էր, մանաւանդ առաջին օրը (Յուլիս 12), երբ դեռ չէին եկած գաւառացի օգնական ուժերը։

կը դառնար խրոխտ, ամբարտաւան... Միւս կողմէն ալ ռուս զինուորական հրամանատարը կը սպառնար մերոնց. «Եթէ վերստին յառաջանաք, թնդանօթի պիտի բռնեմ»... Անել կացութիւն մըն էր։ Հակառակորդը չէր ուզեր հաշտուիլ և կռիւը պիտի շարունակուէր...

Կազմակերպութիւնը մէկ կողմէն, Հայոց ազդեցիկ քաղաքացիներու միջոցով կը մղէր անյոյս բանակցութիւնները, միւս կողմէն կը պատրաստէր նոր կռիւներուն համար։ Նա վճռեր էր ամէն գնով ոչնչացնել թուրքական ամենէն վտանգաւոր դիրքերը և մանաւանդ «Դիւտան-Ղուլուն»ը։ Դիմեց յուսահատական միջոցներու։ Մեծ դժուարութիւններով անցք մը փորուեցաւ շէնքի պատի տակէն և անոր մէջ զետեղուեցաւ մէկ արկղ, մօտ 30 քիլօ պայթուցիկ նիւթ։

Այդ յանդուգն քայլը, սակայն, աննկատելի չէր կրնար անցնիլ։ Սկսաւ Դիւտան-Ղուլուի շուրջը յամառ, ինքնատիպ և պաթէթիկ կռիւ մը։ Ներսը դիրք բռնած թշնամին, որ նկատեր էր հայերու գործողութիւնը, յուսահատական ճիգեր կ'ընէր հեռացնելու խորհրդաւոր արկղը պատի անցքէն. հրացաններով կը հրէին ու դուրս կը նետէին այն։ Բայց և ամէն անգամ մերինները վերստին կ'անցնէին պատի տակ ու պատի վրայէն ռումբեր կը նետեն դէպի ներս, «կը մաքրեն» ներսը, կը հեռացնեն թշնամին ու նորէն կը զետեղեն արկղը յարմարագոյն տեղը։ Ի վերջոյ, պատի տակ դնելով, կը վառեն պատրոյգը ու կը հեռանան։ Եւ առաւօտեան ժամը եօթ և կէսին խլացուցիչ դղրդիւնով կը պայթի ռումբակը, լայն անցք մը բանալով դէպի ներս, դէպի ահագին շէնքը։ Դիւտան-Ղուլուն խարխլուած էր։ Անմիջապէս Դաշնակցութեան հրձիգները, որ պատրաստ կը սպասէին, ներս կարշաւեն բացուածքով և տունը կը հրդեհեն։

Թշնամին, սահմռկած, զէնքը վար դրաւ ու դիմեց ռուս զինուորական հրամանատարին, հաշտութիւն խնդրելով։ Այդ գիշեր, սակայն, նա կարողացեր էր օգնութիւն ստանալ դուրսէն, շուրջ 200 զինուած ուժեր, որոնք անցեր էին մեր գիւղացի դիրքապահներու չնախատեսած գաղտնի ճամբով*) (Փահլուրի և Կրկժանի արանքով)։

Վերսկսան հաշտութեան բանակցութիւնները, որ հակառակորդը դար-

---

*) Առհասարակ, թուրքերը մեծ դժուարութեամբ կը յաջողէին դուրսէն ներս թափանցել, որովհետև Կազմակերպութիւնը ունէր նաև թուրքին խումբեր քաղաքի շուրջը գտնուող անդնդախոր ձորերում մէջ, ուսկից անոնք կը հսկէին թշնամու երթևեկին վրայ և ի հարկին կասեցնէին հայ օգնական ուժերու մուտքը գաւառէն քաղաք։ Այդ վերջինները, մեծ թուով չէին գար. Շուշիի ուժերը, քաղաքապահ, ինքնապահ էին, մինչ գաւառը կը գտնէր Անդրանիկի սպառնալիքներուն տակ և սաստիկ պէտք ունէր զինուած ուժերու։

ձեռք շարունակ ձգձգէր, դրսի օգնութեան յոյսով։ Յուլիս 21ին— նըդաւ։ Թուրքերու բարեկամ, ռուս Չերնեավսկի կուգայ զօրքով Աղաւնոյ աւերակները՝ պարպելու զայն Հայերէն։ Հոն են և բազմաթիւ Թուրքեր, որոնք քանի քայլի վրայ կը խօսին, կը վիճին Հայերու հետ։ Յանկարծ Չերնեավսկի կը մօտենայ Թուրքերուն և կարծես անոր ազդանշանի վրայ, պատնէշի ետևէն Թուրքեր կը սկսին կրակել դէպի Հայերը։ Երեկոյ էր։ Մերայինք փութով ուժեր կեդրոնացուցին աւերակներու ներսը և շուրջ ու ռումբ-հակիքթներով ջարդ տուին խուժանին, որ փախուստի մատնուեցաւ։ Աւերակները վերագրաւել յետոյ, նորէն յարձակելով, մերոնք քշեցին թշնամին մինչև իր նախկին դիրքերը։ Հրացանաձգութիւնը տևեց մինչև գիշերուան ժամը 2։ Յուլիս 22ի առաւօտը լուսացաւ արդէն խաղաղութեամբ։ Հրացանաձգութիւնը երկուստեք դադրած էր։

Այսպէս վերջացաւ Շուշիի երկրորդ կռիւը, որ փոքրիկ ընդմիջումներով տևեցաւ ամբողջ 9 օր և որ կատարեալ ռազմադաշտի վերածել էր քաղաքը։ Կռուի ընթացքին մերիններու ձեռքն անցաւ Թուրքական մէկ դրօշ, որու վրայ նկարուած էր Ալիի թաթը...

Անցնինք գաւառը։ Ամբողջ գիրք մը գրելու է այն արիւնահեղ կռիւներու մասին, որ տեղի ունեցան լեռնային Ղարաբաղի բոլոր անկիւններում, մասնաւորապէս Վարանդի ու Խաչէնի մէջ, Կատկառի հովտում, պատմական Ասկերանի շուրջը։ Կռիւներ՝ որոնց մէջ մեր լեռնցիները տուին բազմաթիւ ապացոյցներ արիութեան ու անձնազոհութեան։ Կռիւներ՝ որոնց մէջ առաջին անգամը հռչակուեցաւ մեր վատաբախտ Համազասպը, վաննցի համբաւաւոր խմբապետը, որ ռազմիկի փայլուն կարիէր մը ստեղծեց այդ օրերէն մինչև Կամաւորական շարժման և Բագուի հերոսամարտի արիւնալի թուականները և ապա կնքեց եղերականօրէն իր մահկանացուն 1921ին, Երևանի խորհրդային զնդանին մէջ։

Անհնարին է նոյնիսկ հակիրճ նկարագրութիւնը տալ այդ բոլոր կռիւներուն, որոնցմէ մէկ քանիսը իրօք խիստ հետաքրքրական են։

Ինչպէ՞ս կը պատրաստէր ինքնապաշտպանութիւնը գաւառներու մէջ։ Զինավարժ մարդիկ պակաս չէին Ղարաբաղում, բայց պահանջը չափազանց մեծ էր և հարկ էր նորերը պատրաստել։ Հարկ էր մանաւանդ զինել երիտասարդութիւնը, զէնք գտնել և տարածել ժողովուրդի մէջ։ Ամենէն հրատապ պահանջն էր այդ։ Վարդան հակիրճ տեղեկագիր մը ունի այդ մասին, ներկայացուած Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովին։ Խորագիրն է՝ «Ապագայի ինքնապաշտպանութեան գործը Կովկասում»։ Ահա էական յայտարարութիւնները.—

Շատ շատերը չէին ըմբռներ, որ կացութիւնը իրօք կրիտիքական էր։ Ժողովուրդը չէր կարող հասկնալ թրքական յարձակումներու իմաստը, չունէր վտանգի գիտակցութիւն և չէր ուզեր զէնք գնել։ Այդ պատճառով Կազմակերպութիւնը ստիպուած էր բռնութեան դիմել, որու համար շատ քարկոծուեցաւ նենգ ու շահախնդիր հակառակորդներու կողմէ։ Մեր ընկերները կը ստիպէին գիւղացիներուն ծախել իրենց եզը, կովը կամ ուրիշ որևէ գոյք՝ զէնք գնելու համար։ Անոնք կը յորդորէին, որ իւրաքանչիւր գիւղացի իր սեփական զէնքն ունենայ։ Կը ստիպէին ունեւորներուն մէկէ աւելի զէնք ձեռք բերել՝ մեր զինուորներու տրամադրութեան տակ դնելու համար։ Թոյլտուին չքաւորները կամ ազատ կը ձգէին կամ թէ կը պարտաւորեցնէին գէթ ատրճանակ մը ունենալ։ Կը հարկադրէին գիւղացիները ընդհանուր ժողովարարութիւն ընել և հաւաքուած դրամով զէնք ու ռազմամթերք գնել, որոնք կը դառնային գիւղի համայնական սեփականութիւն և կը տրուէին գիւղի մէջ գտնուող աղքատ զինուորներուն։ Կը հարկադրէին, վերջապէս, որ գիւղացիները դիւրութիւններ ստեղծէին զէնք ձեռք բերելու Կուսակցութեան մաքսանենգներու միջոցով։ Վերջիններս ենթակայ էին Դաշնակցութեան հսկողութեանը և չարաշահողները կը պատժէին։

Եւլախ—Շուշի մեծ ճանապարհը կտրուած լինելով, Կազմակերպութիւնը լեռներու, ձորերու վրայով, հայաբնակ վայրերու մէջէն, առաջին գծուորութիւններով նոր ճամբայ մը բացաւ, որով ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր Գանձակի ու Թիֆլիսի հետ և այնտեղէն զէնք ու ռազմամթերք կը ստանար մեր մարմիններու միջոցով։

Այդ միջոցներով Կազմակերպութիւնը կարողացաւ կարճ ժամանակի մէջ բաւականաչափ զէնք ձեռք բերել և տալ չունեւոր գիւղացիներուն։ Այն գիւղը, որ առաջները միայն չորս-հինգ հրացան ունէր, այժմ, մեր ընկերներու քարոզներէն ու ճնշումներէն յետոյ, կը տրամադրէր 20—30 հրացան, և զարմանալ նորերը ձեռք կը բերէր դէպքերու ընթացքին։ Զէնքերու գները առասպելական չափեր էին առած, վասն զի հայ և թուրք, Ռուսաստանի այլ և այլ քաղաքներ ընկած, զէնք գնելու մէջ կատաղի մրցում էին սկսեր իրարու դէմ... Կռիւներու առեն մօսին հրացանը արժէր մօտ 300 րուբլի, բերդանը՝ 150 րուբլի, փամփուշտը 20էն մինչև 50 կոպէկ։

Շարժումները կը ղեկավարէր Շուշիէն նոյն Վարդանը, որ ինչպէս տեսանք շատ սիրահար չէր կռուի թուրքական մէթօդներուն և կը հրահանգէր առհասարակ նախայարձակ չլինել ու շատ հեռուն չտանիլ մովսիական հինաւուրց պատգամը (ակն ընդական)։ Սակայն, Ընդհանուր Հրամանատարը հեռու էր,— և տեղական ուժերը իրենց խառնուածքի կնիքը կը դնէին զինուորական գործողութիւններու վրայ ու ստէպ կը շարժէին Նիկոլեան ձևով։

Նախքան կախեները նկարագրելը, փոքրիկ շեղում մը կատարենք խօսելու համար հին ու յաւերժօրէն մխացող ազգային մէկ վէրքի, արատի մասին, որ այդ սեւ օրերուն կը մտահոգէր մեր գործիչները:

Ինչպէս անցին Վահան Մանուէլեանը երկար ժամանակ կապրէր գրեթէ մեկուսացած Սասնոյ անտառի լեռներուն մէջ, նմանապէս Վարդան, իր հրամանատարութեան օրերուն կը մնար մեծ մասամբ անտեսանելի, փակուած իր խորհրդաւոր կղզիացումի մէջ, Շուշիի բարձունքներում: Գիտէին սակայն Վարդան անունը, հայոց պատմութեան ամենաշքեղ անուններէն մէկը, ամբողջ լայնարձակ գաւառին մէջ, գիտէին, որ «Կոմիտէական» գլուխն է նա, Վարդան սպարապետը, զոր, ի հարկէ, ժողովրդական երեւակայութիւնը կ'օժտէր արտակարգ յատկութիւններով: Ահագին էր Կազմակերպութեան հմայքը, ամենուրեք, ժողովուրդը կը կոչէր զայն «Սուրբ Դաշնակցութիւն»...

Երբեմն Հրամանատարը կիջնէր Շուշիի իր մեկուսացումէն և պտոյտի կերթար շրջանները, երբ առանձնապէս ծանրակշիռ գործ մը կը ներկայանար— կազմակերպչական կամ ռազմական— երբ հեղինակաւոր միջամտութեամբ պէտք էր ազդել գիւղական աղաներու, ամէն տեսակ «ազդեցիկներու», այլեւ յայտնի ցեցերու վրայ, որոնք խոչ ու խութ կը դնէին ինքնապաշտպանութեան գործին դէմ: Պակաս չէին դաւաճանները: Պակաս չէին նոյն իսկ խոշոր տիպի ուրացողներ, որ կը յիշեցնէին հայոց պատմութեան հին, մռայլ օրերը: Կային Թրքաբարոյ և աւազակաբարոյ հայ մարդիկ, որոնք ոչ միայն շնականօրէն կ'ըմբոստանային Կազմակերպութեան կամքին դէմ, այլ և հայկական գիւղերէն, իրենց բնակավայրէն, ձեռք կը մեկնէին դրացի կամ հեռու թուրք գիւղերու ղօչիբաշիներուն և անոնց հետ կը դաւէին իրենց հարազատ ժողովուրդին դէմ: Կային Շուշիում, կային գաւառներում:

Դաշնակցութեան առաջին գործերէն մէկն եղաւ՝ ոչնչացնել այդ ներքին ոսոխները, շատ աւելի վտանգաւոր, քան արտաքին ոսոխը: Խոշորներէն մէկը, Զաւշուղ, տէրրորի ենթարկուեցաւ բուն իսկ Շուշիի մէջ: Ուրիշ մէկը կար, խոշորագոյնը, որու հռչակը տարածուած էր ամբողջ Ղարաբաղում— Հաթամ բէկը: Նախիջեւանիկ գիւղի մեծատուններէն էր, Փիրումեան նշանաւոր տոհմէն, որ տուեր է շարք մը արիւնռուշտ աւազակներ ու մարդասպաններ, որոնց գործած ոճիրները միշտ ալ կը ծածկէին, շնորհիւ իրենց ունեցած լայն կապերուն կառավարական շրջաններուն մէջ: Անոնցմէ էր տխրահռչակ Ջալալ բէկը, ճիւաղատիպ ոճրագործ մը, որ միշտ միայն հայերուն կը վնասէր և աւելի թուրք էր, քան հայ: Անոնցմէ էր Շամիրը և իր եղբայր Հաթամ բէկը: Վերջինը Թերեւս տոհմի ամենէն հռչակուած ծնունդն էր: Իգիթ մը՝ խոշորատիպ

աւազակապետներէն, արտակարգ քաջութեան ու հնարքներու տէր: Աքիլլէս մը՝ արագավազ և ճարպիկ, սքանչելիօրէն ձիավարժ և զինավարժ: Մարդ մը՝ որու աւազակային արշաւներու և սխրագործութիւններու մասին առասպելական պատմութիւններ հիւսուած էին Ղարաբաղի ժողովուրդներուն մէջ: Կորիճ մը՝ որ տարբեր դաստիարակութեամբ, լաւ շրջանի ու պայմաններու մէջ, պիտի դառնար գաղափարական և զինուորական հաւատացեալ պարագլուխ մը, մեր մեծ հայդուկապետներու, Սերոբի, Անդրանիկի, Դումանի տիպարով...

Բայց Թշուառականը ճշմարիտ դաւաճան մըն էր, մէկը ամենէն անգութ, անխիղճ ազգուրացներէն, զոր առատութեամբ կը ծնի հայկական ցեղը: Հաստատուած Քեաթուկ գիւղի մէջ, Վարանդայի կեդրոնում՝ նա շատոնց սարսափն ու պատուհասն էր աշխատաւոր գիւղացիութեան. ունէր իր հայ և թուրք սպայակոյտը գիւղերում. օր մը այս կամ այն շինականի նախիրը կը քշէր գիշերանց ու կը ճամբէր դէպի հեռու թըրքական շրջանները, ուրիշ օր մը իր չսիրած հայ մարդը սպանել կուտար դաւադրօրէն: Եւ միշտ անպատիժ. ոչ ոք կը համարձակէր ձեռք տալ Հաթամին, անոր անունն իսկ սարսափ կազդէր ամենուն:

Եւ այժմ ալ, Թուրք-հայկական պատերազմի բախտորոշ օրերուն, իր եղբօր, Շամիրին հետ միացեր էր Թուրքերուն: Շամիր բացարձակապէս նետուեր էր Թշնամի հրոսակներուն մէջ և անոնց հետ կը մղէր հայոց դէմ Թալանի ու կոտորածի արշաւներ: Մինչ Հաթամը, աւելի ճարպիկ, խորհրդապահ, կը դաւէր իր ցեղակիցներուն դէմ գաղտնօրէն, մնալով իր բնակավայրին մէջ... Աւազակը լսեր էր, անշուշտ, «Կոմիտէ»ի, Վարդանի և «Սուրբ Դաշնակցութեան» մասին, լսեր էր իրեն համար խորթ այդ անունները, որոնք ոչինչ չէին ըսեր իր սրտին և ուղեղին: Քանիցս գիւղի մեր երիտասարդ ընկերները, յանուն Կազմակերպութեան, սպառնագիրներ ղրկեցին իրեն... Արհամարհեց: Թրքացած ղօչիբաշին, որ լեցուն էր իր անձնական քաջութեան հմայքով և չէր ըմբռներ գաղափար, ազգ, անձնազոհութիւն ու նման բաներ, չէր կարող երեւակայել, որ հայ մարդ մը, անգամ ամենէն արիասիրտը, յանդգնէր, իր կեանքը զոհելու գնով, ձեռք բարձրացնել Հաթամի վրայ...

Իրական պատուհաս մըն էր այդ տագնապալի օրերուն: Քանի դեռ ողջ էր նա, ինքնապաշտպանութեան գործը ընդարձակ և հայաշատ Վարանդայի մէջ ծանրօրէն վտանգուած էր: Պէտք էր մէջտեղէն վերցնել ամեհի գազանը...

Եւ ահա Վարդանը՝ գիշեր մը անոր նորընտիր բնակավայրին մէջ,— Քեաթուկ գիւղում, Կիչնէ գիւղի աւագ ու յարգուած մէկուն տունը— Աբրահամ Արամեանցի— և կը պատուիրէ գիշերանց իր մօտ բերել Հաթամ

բէկը՝ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը գուցէ տակաւին պատրանք մը ունէր... Գուցէ կը յուսար իր հեղինակութեամբ ու յորդորներով գործի բերել աւազակը և օգտագործել անոր հմայքը ինքնապաշտպանութեան գործին համար... Հաթամ կերթայ Վարդանի հրաւէրին, կերթայ գուցէ աւելի մղուած հետաքրքրութենէ, քան ակնածանքէ ու երկիւղէ։ Եւ տեղի կունենայ ուշագրաւ զրոյց մը երկու նշանաւոր հայերու միջև,— գաղափարական առաջնորդի և արիւնարբու աւազակապետի։ Վարդան երկար կը խրատէ, կը յորդորէ և ի վերջոյ կը սպառնայ ու թուրքերէն այս բաները կը նետէ հակառակորդին.

— Հաթա՛մ բէկ, դուն տոլան ես (առիւծ), ես այդ լաւ գիտեմ, ամէնքը գիտեն։ Բայց դուն ալ գիտնալու ես, որ առիւծէն աւելի զօրաւորը կայ— փիղը։ Դաշնակցութիւնը, որու անունով ես կը խօսիմ, այդ փիղն է և անոր կնճիթի հարուածներէն որ մին ալ քեզի կարող է հանել»...

Այս սպառնալիքն եւս անզօր եղաւ չէզոքելու թաթարախառն աւազակը իր ազգադաւ ուղղութենէն։ Առերեւոյթս համակերպեցաւ Վարդանի յորդորներուն, բայց տակէն շարունակեց իր դաւադիր ընթացքը։ Եւ քիչ յետոյ դոռոզ, ամենակարող Հաթամ բէկի գլուխը թաւալգլոր ընկաւ Քեթուկ բլրի վերելքի ճամբուն...

Տերրորի ենթարկեցաւ և Շամիրը, իր դաւաճան եղբայրը։ Հրապարակը մաքրեցաւ, ազգուրացութեան բոյնը քարուքանդ եղաւ։ Մեծ էր կռուող ու տառապող ժողովրդեան ցնծութիւնը...

***

1905ի օգոստոսի մէջ էինք։ Շուշիի առաջին կռիւը անմիջապէս արձագանգ տուաւ Ակներանի մէջ։ Շուշիի կազմակերպութիւնը զէնքի դիմելով, կը հրահանգէ Վարանդայի ընկերներուն՝ փակել Ակներանը։ Փակել պէտք էր այդ մեծ ճամբան թրքական հրոսակներու առջև, որոնք շատոնց պատրաստուեր էին արշաւելու Աղդամէն դէպի Շուշի։ Բայց ի՞նչ էր Ակներանը։ Ռուս-պարսկական պատերազմի օրերէն հռչակուած վայր մը։ Ընդարձակ կիրճ մը Վարանդայի ու Խաչէնի միջև, որու արանքով կը հոսի լայնատարած ու վարարուն Կարկառ գետը։ Հինաւուրց բերդի կիսափլատակ մարտկոցները կը մնան այսօր իբրև վկայ այն պատմական կռիւներուն, զոր մղեց Ռուսաստանը հայոց աջակցութեամբ Շահընշահի պետութեան դէմ, 19րդ դարու սկիզբներուն՝ Ղարաբաղը նուաճելու համար։

Կարկառի աջ և ձախ ափերէն ալիքաձև կիջնեն բլրակներու խըմբումներ, որոնց վերջին ծայրերը կը մխուին գետի մէկ ու միւս եզերքին։ Մարտկոցները երկու մասի բաժնուած են. մէկ մասը կը գտնուի Խաչէնի, միւսը Վարանդայի մէջ։ Երկուքի մէջտեղէն կանցնի մեծ ճամբան։

Շուշուայ հրահանգը ստանալուն պէս, մեր ընտիր կտրիճներէն քանի մը տասնեակ փութացին գրաւել մարտկոցներու մէկ մասը, Վարանդայի կողմը։ Անոնց մէջ՝ Գրիգոր Միրզաբէկեան (Մածուն Խէչօ), Արամայիս*) և ուրիշներ։ Շուտով ծայր տուաւ թուրք ձիաւոր հրոսակներու շարանը, որ կուգար Աղդամէն ու կը սլանար դէպի Շուշի։ Մերինները լուռ ու մունջ, մարտկոցներու մէջ թաղնուած, կը սպասէին։ Երբ թշնամին գըն-դակ հասնելու չափ մօտեցաւ, հայոց հրացանները որոտացին։ «Եա՜ Ալի» գոռալով ձիաւորներու բազմութիւնը յետ նահանջեց և գրոհ տուաւ դէպի Խաչէն, դէպի Խրամորթ և Խանաբաղ հայ գիւղերը։ Բայց այնտեղ ալ Համազասպի վաշտն էր, որ ծառացաւ անոնց դէմ, չարդ տուաւ և խուճապահար փախուստի մատնեց։ Թշնամին սակայն չէր հրաժարեր իր երազէն՝ ճեղքել Ակներանի հայակուռ շղթան և օգնութեան հասնիլ Շուշիի կռուող ցեղակիցներուն։ Ձիաւորներու թիւը ժամ առ ժամ կաճէր և շուտով 500 հոգինոց բազմութիւն մըն էր, որ կատաղի ոռնոցով և պարապ, աննպատակ հրացանաձգութեամբ սլացաւ դէպի ահաւոր կիրճը։ Եւ նորէն տեղաց մեր ռազմիկներու գնդակներուն տարափը— այս անգամ նաև Խաչէնի կողմի մարտկոցներէն, ուր Համազասպն էր թաղնըւած իր զինուորներով։ Ու վերստին արշաւախումբը սարսափահար փախուստ տուաւ։

Այս բոլորը կատարուեցաւ օգոստոսի 15ին։ Գիշերն անցաւ խաղաղ և լուսացաւ թրքական նոր արշաւի ժխորին մէջ։ Տեսարա՜ն էր... Բուռ մը հայ կտրիճներ՝ ապաւինած քարուքանդ բերդի մարտկոցներուն— ընդդէմ հազարաւոր զինուած խաժամուժի...

Մէկ կողմէն Խաչէնի կամաւորները Համազասպի առաջնորդութեամբ, միւս կողմէն Վարանդայի ուժերը, փոքրաթիւ, բայց արի ու վճռական, փակեր էին լայնատարած կիրճը և չէին թողուր, որ մէկ հատիկ թուրք անցնի Աղդամէն դէպի Շուշի կամ հակառակ ուղղութեամբ։ Անցնողները անխնայ կը զարնուէին։ Կուսպան, անգութ, միշտ նախայարձակ և չար-դարեր խուժաններու վայրագութիւնները վրէժխնդրութեամբ վառեր էին հայ խաղաղ, աշխատաւոր գեղջուկի սիրտը և Կարկառի ալիքները շատ դիակներ թաւալեցին այդ օրերուն...

Օգոստոս 22ն է։ Նոր ահազանգ։ Սպիտակ-կարմիր խաչով դրօշակները վերստին կը պարզուին Վարանդայի ու Խաչէնի եզրներէն,— պայ-

*) Միսաք Տէր Դանիէլեան, Խանձաձորի մեր մտաւորական զինուորներէն։

մանական նշան մը խումբերու կողմէն, թէ «պատրաստ ենք»։ Առաջին կռիւը վերջացեր է Շուշիի մէջ և այնտեղէն հարիւրաւոր թուրք ձիաւորներ կը վերադառնան դէպի Աղդամի իրենց որջերը։ Բայց կը վախնան անցնիլ Ասկերանէն, լսեր էին, որ հայ զինուորները փակեր են անցքը։ Ձիաւորները համախմբուեցին Խօջալուի մօտ և երկար ատեն սիրտ չէին ըներ մօտենալ սարսափելի մարտկոցներուն։ Ի վերջոյ, անոնցմէ 30 հոգի, թուրք ոստիկանապետի ու կօղակներու ուղեկցութեամբ, յառաջ շարժեցան։ Մերինները չուզեցին այդ 30ի պատճառով վիժեցնել աւելի խոշոր ծրագիր մը։ Թողին, որ անցնին, սպասելով ձիաւորներու աւելի ստուար բազմութեան։ Խօջալուի մէջ հաւաքուած խումբը, տեսնելով 30ի ապահով անցնիլը, քաջալերուեցաւ. խորհեցաւ, անշուշտ, թէ ճամբան բաց է, թէ հայերը լքեր են իրենց դիրքերը և մաս առ մաս սկսաւ նոյնպէս առաջանալ դէպի կիսաւեր պարիսպները։ Նախ գացին 11 հոգի թուրք հրոսակներ, համարձակ, ինքնավստահ մտան պարիսպներուն մէջ։ Տղաները, չորս կողմէն շրջապատելով, այնպէս յանկարծակիի բերին զանոնք, որ պաշարուածները ազդարարելու ժամանակ անգամ չունեցան ու կոտորուեցին։ Այդ եւս անցաւ անձայն, անշշուկ, և Խօջալուէն, այժմ աւելի քաջալերուած, ձիաւորներու առաջին բազմութիւն էր, որ դիմեց դէպի Ասկերան. շուրջ երկու հարիւր հոգի։ Եւ երբ ամբողջ ձիաւոր հրոսախումբը մտաւ պարիսպներէն ներս, նա մէկէն ի մէկ յայտնուեցաւ մեր հրացանաւորներու երկաթէ օղակին մէջ... Տղաք չորս կողմէն միահամուռ կրակեցին։ Հրոսակները խելակորոյս, սկսան ելք փնտրել։ Փորձեցին յետ փախչիլ, դէպի Խօջալու, Շուշի։ Բայց ճամբուն բերանը խցանի պէս փակ էր և անոնց ճակատին որոտացին մեր յետնապահներու հրացանները։ Ձիերը իրենց խուճապահար երիվարներով պտոյտ կուգային կախարդական շրջագծի մէջ... Անհաւոր «մեռելապար» մըն էր։ Շատերն, ի հարկէ, գետին փռուեցան։ Մաս մը կարողացան քշել դէպի Հասան աղայի քարվանսարան, բայց այնտեղ ալ մեր զինուորներու ուրիշ խումբ մը նախօրոք դիրք բռներ էր— Թրքական գերեզմանոցում— և իր դարանէն սկսաւ գնդակակոծել փախչող թշնամին։ Այդ դժոխային փորձութիւնը կատարուեցաւ այնպիսի գահավէժ արագութեամբ, որ հրոսակներէն ոչ մէկը ժամանակ իսկ չունեցաւ հրացանը ուսէն վար առնելու, փամփուշտ մը արձակելու։ Ջնջուեցաւ գրեթէ ամբողջ արշաւախումբը։ 200 ձիաւորներէն կրցան ճողոպրիլ ընդամենը վեց հոգի, որ փախան դէպի Ղուրդերը։

Դէպքը տեւեց մօտ երկու ժամ։ Մարդկանց և ձիերու դիակները խառն ի խուռն թափթփուած էին պատկառելի տարածութեան վրայ։ Տղաներու ձեռքն անցան մեծ քանակութեամբ ձիեր ու զէնքեր։ Թշնամու կո-

րուստը մեծ էր և որակով։ Այդտեղ, Ասկերանի մէջ, գերեզման գտան շատ մը նշանաւոր բէկեր, ուրիշ խօսքով՝ աւազակապետներ, դրամի ու հեղինակութեան տէր, որոնք ամենայն դիւրութեամբ արշաւախումբեր կը կազմակերպէին՝ հայ ժողովուրդը թալանելու և կոտորելու նպատակով։ Հայոց կորուստը իրենց արձակած փամփուշտներն էին միայն։

Աննկարագրելի էր ժողովուրդի բերկրանքը Վարանդայի ու Խաչէնի մէջ։ Այդ դէպքէն յետոյ էր, որ Համազասպի հռչակը տարածուեցաւ Ղարաբաղի մէջ։ Թուրք խուժաններու համար վանեցի կտրիճը ճշմարիտ հոգէառ սաթայէլ մըն էր։ Անոնք կը յիշատակէին «Համազգօնի» անունը անէծքով ու զարհուրանքով։ Իսկ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը կերգէր խանդավառ իր «Համազգոնցը պանծալի...»*)

***

Անհաշիւ են «դէպքերը» Ղարաբաղի գաւառներում, յիշատակենք գիւղ մը եւս— Գիլափլուի կործանումը մերոնց ձեռքով։ Դարձեալ գազանային վրէժխնդրութեան ու զարհուրանքի տեսարաններ։ Բայց անոնք պատասխան էին հակառակորդի անգթութիւններուն։ Աւա՜ղ, բարքերը փչեր էին, այլասերեր և թուրքական համատարած գրոհներէն ու սարսափներէն յետոյ, հայ խաղաղ շինականներու մէջէն եւս հանդէս կուգային ճշմարիտ մարդ-գազաններ։ Ցանցառ չէին այդ պարկեշտ, քաղցրաբարոյ շինականները, որոնց մէջ դէպքերէն առաջ չկար ոեւէ ատելութիւն դէպի մահմետական դրացին, հակառակ ծանր յուշերուն պարսկական տիրապետութեան օրերէն։ Հազա՜ր անէծք բէկերու, աղալարներու ոճրապարտ դասակարգին, որ ցարական բռնապետութեան ներշնչումով եկաւ մէկէն ի մէկ արեան բաղանիքներ սարքելու և բարի դրացիական յարաբերութիւնները պղտորելու այդ գեղեցիկ լեռնաշխարհի խաղաղ ու ջինջ երկինքին տակ։ Գոհունակութեամբ ու պարծանքով չէ, այլ խորունկ վշտով է, որ կը յիշատակենք հայկական վրէժխնդրութեան այս տեսարանները։ Պատմագրի տարրական պարտքն մըն է, որ կը կատարենք, առարկայական ճշմարտութիւնը ցուցահանելով, դէպքերը ըստ կարելւոյն հարազատութեամբ արձանագրելով։

Ահռելի էր տեսարանը այն գազանային նախաճիրներուն, որ նիւթեց թուրք խուժանը— իր աղաներու և իր բարձր մտաւորականներու ղեկավարութեամբ— Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ վայրերում, Բագու, Գան-

---

*) Ողբացեալ խմբապետը այդ դէպքերէն առաջ անյայտ ռանչպէր էր, բնակութիւն հաստատած Շուշիի մէջ։

ձակ, Նախիջևան, Շուշի, Զանգեզուր և այլուր։ Մինքենդ հայ գիւղում կատարուած սոսկումները կանանց ու ծծկեր երեխաներու վրայ կը յիշեցնէին Լենկթիմուրի, Աբդիւլ Համիդի ժամանակները և զարհուրանքի ու ցասումի ճիչ մը յարուցին ողջ կովկասեան աշխարհում։

Մենք չենք ալ գրաւիր այդ թաթարական սոսկումներու նկարագրութիւններով։ Կուզենք միայն ցոյց տալ, թէ ինչպէս հակազդեց հայ ժողովուրդը իր յանկարծուստ կատղած, խենթացած թուրք հարևանի սմբակներուն։

Գիլափլու և Աւզալ— երկու ծանօթ աւազակային որջեր էին, զուտ թրքաբնակ, նոյն Վարանդայի գաւառին մէջ։ Այդ խառնակ ժամանակներում, երբ ամէնուրեք կը հնչէր «էրմէնի գը, վո՛ւրն» մարտակոչը, այդ որջերու բնակիչները, բնականաբար, հանգարտ չպիտի կենային։ Խաղաղ օրերուն իսկ արդէն սովորական էին անոնց յարձակումներն ու խժդժութիւնները։ Եւ ահա արշաւախումբ մը այդ գիւղերէն կերթայ թալանելու Միրիշալլու հայ գիւղը։ Սեպտեմբերի 2ին (1905թ.) հիմնայատակ կը թալանեն շարք մը տուներ, կը սպանեն չահէլ հարս մը, երկու երեխաներ և քանի մը այրեր։ Վրա կը հասնին մօտիկ վայրերէ մեր ինքնապաշտպան խումբերը, և շարդ տալով կը փախցնեն արշաւախումբը։ Բայց մերինները գիտէին, որ Գիլափլուեցիք չպիտի գոհանան այդ առաջին փորձով և որոշեցին մի անգամ ընդ միշտ ցրիւ տալ թրքական այդ Արշակաւանը, որ վաղուց պատուհաս մըն էր հայ խաղաղ բնակչութեան համար։

Սեպտեմբեր 6ին տեղի կունենայ մեր յարձակումը։ Ինչպէս մեծ էր Աւզալ և Գիլափլու անառիկ դիրք և 700 տուն բնակիչ ունեցող գիւղեր էին։ Լաւ զինուած, ի հարկէ։ Եւ շրջակայ թուրք գիւղերէն ալ մեծաքանակ ձիաւորներ հաւաքուած էին այնտեղ։ Մեր ուժն էր 250 հրացանաւոր։ Մերինները գրո՛հ տուին առաւօտեան ժամը 6ին և սկսաւ կռիւը, որ կանոնաւոր պատերազմ մըն էր։ Հազարաւոր գնդակներ օդը կը պատռէին, շրջապատը կը թնդար հրացաններու խլացուցիչ որոտէն։ Թշնամին գրաւեր էր մերձակայ բլուրները և կը ձգտէր շրջապատել մեր վաշտը։ Բայց վերջինը լայնցուց իր շղթան և կանխեց հակառակորդը։ Խէչօն իր խումբով ուժգին գրո՛հ տուաւ, քշեց թուրքերը դիմացի բլրէն և գրաւեց անոնց դիրքը։ Նոյն վայրկեանին վարէն յարձակում գործեցին մեր միւս խումբերը և հալածելով թշնամին, կամաց-կամաց իջան դէպի Աւզալ։ Դարձեալ յարձակում մը— և թուրքերը դուրս մղուեցան իրենց բոլոր դիրքերէն։ Բազմաթիւ դիակներ կը թաւալէին քարերու վրա. թուփերու տակ։ Մեր կողմէն ոչ մի կորուստ։

Ժամը 11ին մերոնք խուժեցին Աւզալ։ Հասան ուրիշ օգնական խումբեր, որոնք արշաւեցին Գիլափլուի վրա և քանի մը կէտերէ վառեցին տները։ Կրակը նետուեցաւ և Աւզալի մէջ։ Եւ քիչ յետոյ զոյգ աւազակային որջերը դժոխային տեսարան մը կը ցուցադրէին։ Ծուխին ու բոցերուն մէջ թուրքերը գլխապատառ կը փախչէին։ Ով չէր կարող ազատիլ, բոցերու ճարակ կը դառնար։ Անկարելի է ըսել, որ զոհուեցան, տարաբախտաբար, նաև բազմաթիւ կին ու երեխաներ։ Մէկ տան մէջէն դուրս թռաւ թուրք կին մը, երեխան գրկած և աղերսագին մրմնջաց հայ տղաներուն.

— Միթէ՞ իմ կեանքը չէք խնայի այս երեխայի համար։

Վիշտն ու զարհուրանքը այնպէս ուժեղ դրոշմուած էին կնոջ դէմքին վրա, որ դժուար էր տեղի չտալ այդ աղերսանքի առջև։ Մեր խմբապետներէն մէկը ապաստանագին գոռաց տղաներուն.

— Ով որ ձեռք տայ այս կնոջ ու երեխային, հրացանի կը բռնեմ։

Բայց այդ վայրկեանին խմբապետին մօտեցաւ Միրիշալլուեցի գիւղացիներէն մէկը, որու կինն ու երեխան նախորդ օրն իսկ մորթեր էին թուրքերը, և ըսաւ.

— Դուն տեսա՞ր ես իմ կնոջ ու երեխայի դիակը... Անոնք իմն են...

Ըսաւ և հրացանի բռնեց թուրք կինը իր երեխայով միասին...

Հայ կամաւորներու ձեռքն անցաւ հսկայական աւար։ Անչափ հարուստ էր Գիլափլուն։ Հարստութիւն՝ որ այդ աւազակները չէին դիզեր, ի հարկէ, իրենց քրտնաջան աշխատանքով, այլ մեծ մասամբ յափշտակեր էին հայերէն։

Աւզալ-Գիլափլուէն յետոյ, հրդեհի, շարդի ու աւերածի մատնուեցան դարձեալ շարք մը թուրք գիւղեր՝ Դիւանլար, Հաջիռուճլու, Ղարադաղլու և այլն։

***

Դեռ չխօսեցանք Զանգեզուրի դէպքերու մասին։ Երկար է այդտեղ եղ արիւնալի բախումներու շարանը, երկար և խորապէս տպաւորիչ ու դրամատիկ։ Հայկական ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներն էին՝ Մուրատ, Քեռի, Առաքել, Ստեփան Ստեփանեան, Կորիւն, Դրօ, Օաշիգ և ուրիշներ։ Չունինք, տարաբախտաբար, անհրաժեշտ ուժերը գնահատելու այդ բազմերախտ գործիչներուն իւրաքանչիւրի քաջին գործը։ Եւ արդէն անհատական երախտիքները չեն, որ վեր կը հանենք այս հակիրճ պատմութեան մէջ... Անհատ-գործիչները, որքան ալ տաղանդաւոր և արժանաւոր, համեստ սպասաւորներն են այն հզօր, ծաւալուն Հաւա-

քանակութեան, որ այդ բախտորոշ պատմական շրջանին կ'ընդգրկէր միլիոնաւոր հայ ժողովուրդի բոլոր ռազմունակ, գաղափարական ուժերը և որ կը կոչուէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն։

Կցկտուր են, այո՛, մեր վարիչ մարմիններուն հաւատ և նոյնիսկ Ընդհանուր Ժողովներուն ներկայացուած և «Դրօշակ»ի մէջ տպուած տեղեկագիրները ռազմական գործողութիւններուն շուրջը։ Շատ բան արդէն մեր գործիչները ստիպուած էին վարագուրել, գրի չառնել, վասն զի բռնութեան թաթը դեռ ծանրացած էր հայ աշխարհի վրայ։

Բացի և մանաւանդ Նախիջեւանի արիւնոտ դէպքերէն յետոյ, պատմական Սիւնիքն ևս մղձաւանջի օրեր կ'ապրէր։ Իսկ երբ տասնեակ հազարաւոր քոչւորները տեղական թուրք ռամիկներուն հետ, առանց ոեւէ արիթի ու դրդումի հայերու կողմէն՝ թափեցան փոքրիկ, անպաշտպան, խաղաղ մեկուսացած **Մինքենդ** գիւղի վրայ և կացիններով, բիրերով, քարով ու փայտով կոտորեցին ողջ բնակչութիւնը, ցաք ու ցրիւ փռելով լերան ստորոտին կանանց ու ծծկեր երեխաներու դիակները, ամբողջ երկիրը սասանեցաւ... Մահու սարսափը կը սաւառնէր բովանդակ Զանգեզուրի վրայ, անսահման էր հայ շինական ժողովուրդի յուսալքումն ու ահաբեկումը*)...

Եւ ահա այդ ժամանակն էր, որ մէկէն ի մէկ, մեծ մասամբ հեռու վայրերէ, պահապան հրեշտակներու պէս յոյս բերկան՝ սպառազէն և անվեհեր՝ մեր հայդուկները... Մուրատ, Քեռի, Դրօ, Կայծակ Առաքել, Ստեփան Ստեփանեան, Մխիթար, Կորիւն, Կոտոր, Թաշիկ... որոնք գացին կազմակերպելու ժողովուրդը, հաւաքելու զինավարժ երիտասարդութիւնը կազմակերպութեան դրօշին տակ. սիրտ ու կորով ներշնչելու ահաբեկւած զանգուածներուն. և շուտով ամբողջ բանակ մըն էր, որ ծառացաւ յանդուգն ու մոլեգնած խուժանի դէմ։

Շատ տագնապներ ապրեցին այդ Դաշնակցութեան մարտիկները անհաւասար մաքառումներու մէջ, շատ զոհեր վիժեցուցին, շատ դժուարին ճակատամարտներ մղեցին և արժանացան ազատագրուած ժողովուրդի բուռն երախտագիտութեան։

Ամբողջ հատորի նիւթ մը— Զանգեզուրի հերոսամարտն եւ... Մէկ երկու դրուագ միայն։ Ահա զուլումի այդ սրտաճմլիկ օրերուն՝ թատերական, յուզիչ տեսիլ մը. Սեբաստացի Մուրատը 50 ձիաւորներու գլուխ անցած մէկէն ի մէկ երեւան կուգայ Տաթեւայ Վանքին առջեւ. յաջորդ օրը ձիա-

---

*) Կազմակերպութիւնը չէր կրցած ժամանակին լուրջ ուժեր կեդրոնացնել սահմանին, իսկ Մինքենդը մէկ հատիկ գիւղ մըն էր, բոլորովին կտրուած, հեռու հայկական զանգուածներէն։

ւորներու թիւը կը հասնի 200ի և առաջին արշաւախումբը, վանահայր Ներսէս Մելիք Թանգեանի հետ տեսնուելէ յետոյ, կը մեկնի Ղափան, այդ շրջանի 50 հայ գիւղերու ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարելու համար։

Երեւան եկան նոյն ռազմական վաշտերը և Զանգեզուրի ուրիշ շրջաններում, Կորիւնի, Կայծակի ու այլոց ղեկավարութեամբ, որոնք ամենուրեք լծուեցին նոյն փրկարար աշխատանքին, յետ մղեցին չարգարար խուժանները հայկական շրջաններէն, վարելով յաղթական ճակատամարտներ Մաղրայի, Գեօմրիի և շարք մը այլ պաշարուած հայկական կեդրոններու մէջ, կոտորեցին նշանաւոր, ահարկու աւազակապետներ, և— նոյն սխուր, անխուսափելի «ակն ընդ ական» կարգախօսով— քար ու քանդ ըրին բազմաթիւ թուրք գիւղեր, որմէ յետոյ թշւառ երկիրը, որ քիչ առաջ կը գալարէր անօրինակ տագնապի մէջ, խաղաղեցաւ և կայր, մոլեռանդ հակառակորդը մտնեցաւ իր դրացիին ձիթենիի ճիւղը ձեռին... Զարհուրելի չափեր առաւ անկրածի գործը մանաւանդ Ղափանի մէջ, ուր Մուրատը զաժան հարւածներ տուաւ ապաւինող բէկերուն ու խուժաններուն։ Բայց միւս խմբապետներն ալ քնքուշ չեղան։

«Եւ այնուհետեւ թուրք խմբերն էին, որ գալիս էին Տաթեւի վանքը՝ իմ միջնորդութեան դիմելու, հաշտութիւն խնդրելու, անիծում էին իրենց խաներին, որոնք կոտորածի պատճառ էին եղած, անիծում էին, որ զուր տեղը կռւեցրին երկու հարեւաններին»...

Այսպէս կը վկայէ մեզի ուղղած մէկ գրութեան մէջ, երբեմնի Տաթեւի վանահայրը, այժմ Ներսէս Արքեպիսկոպոս, Առաջնորդ Հայոց Ատրպատականի, որ այն սեւ օրերուն մեր լաւագոյն եկեղեցականներու՝ Խրիմեանի, Խարախանեանի, Վարդան վարդապետի աւանդութիւնը կեն-նաւորէր, անդուլ կը շրջէր հայ գիւղերը, սիրտ կուտար ժողովուրդին, ինքնապաշտպանութեան քարոզ կը մղէր և միեւնոյն ժամանակ կորովի դիմումներով կը հասցնէր հայութեան վիշտն ու բողոքը փոխարքային ու իշխանութիւններուն։

Ահա թէ ինչպէս կը խօսի Դաշնակցութեան մասին այդ չեզոք վեղարաւորը, որ կռուի ընթացքին մօտէն տեսեր է մեր խմբապետները և իր անվերապահ աջակցութիւնն է բերեր անոնց.

«... Անցաւ մի ամիս։ Սիւնիքի և Արցախի պատկերը փոխուեց։ Հայկական բոլոր գիւղերը կազմակերպուեցին։ Գիւղերի միջեւ սկսուեց հաղորդակցութիւն, ճանապարհները բացուեցին... Դէպի Շուշի, Եւլախ, Բագու, Թիֆլիս և այլ վայրեր՝ սկսուեց ազատ երթեւեկ։ Հայ ժողովուրդը զինուեց և նուիրուեց ինքնապաշտպանութեան գործին։ Բոլորը ենթարկուեցին մի կամքի, մի հրամանի և հայ գիւղացու դէմքին փայլեց ժպիտը...

«Այդ կազմակերպչական ու ինքնապաշտպանութեան ամբողջ գոր-

մի ընդհանուր ղեկավարը կը հանդիսանար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ իր անձնուէր գործիչներով, հերոսական խմբապետներով և մարտիկ-հայդուկներով։ Ժողովրդի այդ կազմակերպչական և ինքնապաշտպանութեան հրաշալի գործերը ի լոյս եկան միմիայն յեղափոխական ազգու միջոցներով։ Հնչակեաններն էլ, թէև քիչ էին, բայց այնուամենայնիւ իրենց քաղաքական և զինական մասնակցութիւնը ցոյց տուին և միացան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, պաշտպանելու համար Ղարաբաղ—Զանգեզուրի հայութեան կեանքը, պատիւն ու գոյքը։ Այս միացեալ, եղբայրական կուռ յամքերի շնորհիւ էր, որ վերահաս բնաջնջումից ազատւեցան Սիւնիք, Շուշի, Նախիջևան, Մեղրի և այն բոլոր վայրերը, որոնց մէջ ծնունդ էին առած հայ-թրքական արիւնալի ընդհարումները*)։

«Մի օր Թուրքերի մեծերից նշանաւոր Իդրիսմ բէկ Սուլթանովը եկաւ մօտս և սկսեցինք խօսել մեր շրջանի կացութեան ու կատարւած իրադարձութեանց մասին։ Իդրիսմ բէկը սահուն հայերէնով խոստովանեց հետևեալը, որ յիշատակում եմ բառացի։

— Տուեր քանդողի Դաշնակցութեան. էդ ի՞նչ սարսափելի կազմակերպութիւն է, որին ենթարկւեցին բոլոր հայերը։ Ա՜խր հայը մարդի լաղ չի. միմիանց հակառակ են, բայց արի տես թէ ինչպէ՞ս իսկոյն հնազանդւեցին և ինչպէս Դաշնակցութիւնը կարողացաւ զէնքեր բերել։ Ես տեսայ, որ մեր Թուրքերի և քիւրդերի բանը բուրդ ա, եւ էլ սկսեցի նրանց կազմակերպել դաշնակցական կոմիտէի նման։ Թուրք-քրդական մի կոմիտէ կազմեցի 7 հոգուց բաղկացած։ Մինչև անգամ 1000 ռուբլի էլ փող հաւաքեցինք զէնք գնելու համար, բայց դժբախտաբար, մեր կոմիտէի անդամները փողերը կերան, զէնք չբերին, այժմ եկել ու ինձնից են ուզում փողերը»...

Եւ Իդրիսմ բէկի այդ կարծիքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին, անտարակոյս, կը բաժնէին մեր բոլոր կովկասեան դրացիները՝ Թուրք, ռուս, վրացի և այլն։ Առաջին անգամը, ապահովաբար, իր սեւաւոր պատմութեան ընթացքին հայ ժողովուրդը իր չարչրկւած արգանդէն— հողմերու

*) Բացի արդէն յիշատակւած դէմքերէն, արձանագրենք հրախուսագէտ սկսալ ուրիշ շարք մը յայտնի եւ անյայտ մեծ ու խոնարհ երիտասարդ գործիչներու անունները, որոնք բաժին են ունեցեր մասնակցելու մայրական ինքնապաշտպանութեան այդ երկարատեւ պատերազմին, մասնաւորապէս Ղարաբաղ—Զանգեզուր շրջանին մէջ.— Մաշուրեան, Գերասիմ Բաղդասեան, Մարգար Տէր Սարգսեան, Բալլուջեցի Բաշխի, Թաթօսլի, Արշակ եւ Գրիգոր, Ակերասան դալի, Ապահմ, Աղասի, Աղասար, Դալի Մաթևոսս, Զարար Տէր Դաւիթեան, Կճոսզ, Հրաչ, Խոճօ, Լօրթօ, Ծիրին, Սարգսոտ, Դարաբաշցի Դաւիթ, Չոփուր Աբաէն եւ, անշուշտ, բազմաթիւ ուրիշներ, մեծ մասամբ մոռցւած...

և արիւնոտ դալարումներու մէջ— կը ծննդաբերէր հզօր, մարտական, այլ և գաղափարային, ժողովրդական կազմակերպութիւն մը։ Անոր հըմայքը այնքան էր բարձրացեր կովկասեան հորիզոններում, անոր անհանգիստ ուրւականը այնքան էր խռովեր իշխանութիւններու հոգեկան անդորրութիւնը, որ օրին մէկը զօրավար Լեվինցկի Ղազախէն հեռագրով կը խնդրէր փոխարքային՝ պահանջել, որ հայոց Կաթողիկոսը հանդիսաւոր կոնդակով անիծէ «Դաշնակցութիւնը»... (Ղազախի մէջ Սաֆօն էր կռւող ուժերու հրամանատարը)։

Իսկ Թուրքերը իրենց աղերսագին զանգատները «Հայկական Կոմիտէտի» դէմ կը հասցնէին մինչև Թագաւորն ու Թագուհին։

Երբ Դաշնակցութեան խումբերը կը պաշարէին Թուրք խուժանը՝ Շուշիի մէջ, Վլադիկավկազէն շուշեցի Թուրք քաղաքացիները հեռագրով իրենց ցասումը կը յայտնէին փոխարքայ Վօրոնցով-Դաշկովին, որ ազատութիւն կուտար Դաշնակցականներուն, ի տեղի ճնշելու զանոնք։ Բառացի կըսէր այդ ուշագրաւ հեռագիրը.

— «Փոխարքա՛յ, ասկէ քիչ առաջ, երբ Յեղափոխութեան հեղեղը իր մէջն առեր էր Ռուսաստանը, եթէ մեր մուսուլմաններու հաւատարմութիւնն ու շոյիչ անկեղծութիւնը չլինէր, Կովկասը հրդեհւած պիտի լինէր ընդհարումների և յեղափոխութեան կրակով»...

Անկլի զգայացունց ու սինիք էր ուրիշ ծանօթ Թուրք մտաւորականի, երդւեալ հաւատարմատար Ալապկեար բէկ Խաս-Մամէտովի մէկ ճառը ուղղւած նոյն ատենները ռուս բանակի սպաներուն, Գանձակի կայարանին մէջ։ Ահա հատւած մը.

— «Պարոնայք սպաներ, բացատրեցէք ձեր զինւորներուն, որ մենք Թուրքերս, բազմաթիւ զոհեր տալով, կը կռւինք ցարի թշնամիներու՝ Հայոց դէմ, կը կոտորենք զանոնք, կը հալածենք իրենց յեղափոխականներու և հնարաւորութիւն չենք տար անոնց դուրս գալու ցարի իշխանութեան դէմ»...

Կառավարութիւնը գիտէր իր ընելիքը։ Նա հայը կը պատժէր ոչ միայն Թաթարի ձեռքով։ Երբ տեսաւ, որ դաշնակցական ուժերը, յենւած հայութեան լայն զանգւածներու վրա, յաջողութեամբ կը մղեն իրենց ինքնապաշտպանութիւնն ու ազգային գոյութեան կռիւը, որոշեց քշել իր կօզակները այդ զանգւածներուն դէմ։ Շարք մը վայրերում, մասնաւորապէս Վարանդայի հայաշատ գաւառին մէջ, որու 70 գիւղերը մեր խումբերու ղեկավարութեամբ յաղթականօրէն յետ էին մղեր խուժաններու յարձակումները, չարաչար պատժւեցան նոյն ցարական կառավարութեան ձեռքով, որ ճամբեց այնտեղ պատժական մեծ արշաւախումբ մը (ինչպէս ըրեր էր Վրաստանի ապստամբ գաւառի՝ Գուրիայի մէջ)։ Շուրջ 400

կօզակներ իրենց սպաներով ու թնդանօթներով խուժեցին Վարանդա և կը պահանջէին գիւղացիներէն զէնքերն ու ցուցակագրուած յեղափոխականներու անունները։ Կը ստանային, թէ չէին ստանար գոհացում — այդ վայրենիները կը նիւթէին ամէն տեսակ խժդժութիւններ. կը ձերբակալէին անմեղները, կը թալանէին, կը ռմբակոծէին տուները, նաեւ կը լեցնէին ցորենի հորերը ու կը հրդեհէին։ Ծեծ, անարգանք ու նոյն իսկ կիներու բռնաբարում...

Տասն և հինգ քիչ-շատ բարեկեցիկ հայ գիւղեր, Ջանախչի, Տող, Գիւնէյ, Սօս, Թաղլար, Ճարտար, Ազոխ և այլն քանի մը օր շարունակ թատր եղան այդ լրբացած բաշիբոզուկներու անպատիժ ոճիրներուն։

Ժանդարմական բարձր իշխանութիւնն էր, որ կը նիւթէր այդ սարսափները։ Նպատակն էր՝ ջախջախել, իսպառ քայքայել անտեսապէս արդէն իսկ քայքայուած հայ շինական ժողովուրդը։ Թերեւս ռուս ազատական մամուլի ցասման աղաղակներն էին, որ վերջ դրին այդ գազանային խրախճանքներուն։ Ի՞նչ ընէր դժբախտ Կառավարութիւնը, որ ունէր արդէն իր թիկունքին հակահայկական բեռ մը, որ իր բոլոր ուժերը կը լարէր՝ թաթար ամբոխը յաղթահարելու... Ամէն մի դիմադրութիւն հայոց կողմէ պիտի վառէր այդ գինովցած կօզակներու վոհմակը և ամբողջ զինաթափ գիւղեր կարող էին սրի ճարակ դառնալ...

XXIV

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գ

ԳԱՆՁԱԿ ԵՒ ԹԻՖԼԻԶ

Խուճապը Գանձակի մէջ.— Նահանգապետ Տակայշվիլի և բուրժ. պարագլուխները.— Շուկայի թալանն ու կոտորածը.— Թշնամին յաղթական ու գրգռիչ.— Հայ ժողովուրդի տագնապը.— Ինքնապաշտպանութիւնը՝ սկիզբը թոյլ՝ հետզհետէ կը զօրանայ.— Ռազմիկներու փաղանգը.— Ռստոմը Գանձակի մէջ.— Համազասպը՝ հրամանատար.— Դաշնակցութեան շանթող հակահարուածները քաղաքի ու գաւառի մէջ.— Համբօ և Մարտիրոս վարժապետ.— Դէպքերը Թիֆլիզի մէջ.— Թուրքերու նախայարձակը և փոխարքայի դերը.— Իշխանութիւնները չէզոք.— Տագնապը Սօլօլակի մէջ.— Հայկական բուրժուազիան ապաւինած մեր դրօշին. — Հայոց ինքնապաշտպանութիւնը.— Արմէն Գարօ և Դուրբախ.— Արիւնահեղ կռիւներ.— Թուրքերու ճնշումը Բօրչալուէն.— Վրաց մենշեւիկներու ձախող միջնորդութիւնը.— Զօրաւոր և Ռամիշվիլի Դաշնակցութեան շտաբի մէջ.— Մեր 500 կամաւորները կը խաղաղացնեն Թիֆլիզը. — Թշնամին պարտուած՝ յետ կը նահանջէ.— Մեր զոհերը.— «Խաղաղարար» համաժողով փոխարքայի պալատին մէջ.— Մէկ ու կէս տարուան պատերազմի հետեւանքները.—

Ալիքը հասաւ Գանձակին։ Թրքական երկրորդ մեծ կեդրոնն է, Բագուէն յետոյ։ Դէպքերու անակնկալ բռնկումը և գահավէժ ընթացքը հնարաւորութիւն չէին տար Կառավարութեանը՝ ժամանակին քիչ-շատ լուրջ ուժեր կեդրոնացնելու այդ մեծ քաղաքում, ուր կար ստուար հայկական փոքրամասնութիւն։ Շուրջ քսան հազար։ Այդ պատճառով թուրքերու նախայարձակը 1905ի շրջանի թուրք խուժանը (Գանձակէն դէպի հիւսիս, դէպի Քուռ գետը կը ձգուի գօտի թրքական գիւղերու լայնատարած ցանց մը, ուր հայեր գրեթէ չկան) տրուած ազդանշանին վրայ,

«Եա՛ Ալի» գոռալով սլացաւ դէպի բաղարը, դէպի հայկական հարուա-
շուկան, որ կը գտնուէր թուրքաց թաղին մէջ, ու սկսաւ սանձարձակ թա-
լան։

Մէկ քանի ժամուան մէջ հարիւրաւոր հայ խանութները կողոպտուե-
ցին մինչև վերջին թելը, ապա քանդուեցին ու հրդեհուեցան։ Իշխանու-
թիւնները այստեղ ևս անտարբեր հանդիսատես։ Ոստիկանութիւնը՝ թուրք
նահանգապետը՝ նոյն վրացի Տակայշվիլին, որ յայտնապէս կը հովա-
նաւորէր թալանչիները։ Կը հովանաւորէր այն պատճառով, որ թոյլ տուաւ
քաղաք մտնել անգամ հռչակաւոր աւազակապետ Դալի Ալիին, որ հա-
լածուած էր իշխանութիւններու կողմէն իր բազմաթիւ ոճիրներուն հա-
մար։ Դալի Ալին ներս խուժեց իր 300 հրոսակներով և միացած իրենց
ցեղակիցներուն՝ իրագործեցին արիւնոտ ջարդ (Նոյեմբեր 18)։ Թալանի
հետ՝ ջարդ, հրդեհ ու աւերած։ Կայրուէին հայ հարուստներու հոյակապ
տուներ, կը կողոպտուէին անգամ եկեղեցիներ։ Կոտորեցան շատ մը խա-
նութպաններ, կոտորեցան մանաւանդ հայ մշակները, որ անհոգ կաշ-
խատէին այգիներու մէջ։ 100է աւելի սպանուածներ։

Նախիջեւանի ողբերգութիւնն էր, որ կրկնուեցաւ։

Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը շատ թոյլ եղաւ սկիզբները։
Մեր թուլութեան պատճառներէն մէկն այն էր, որ տեղւոյն զինուորական
մարմնի երկու ղեկավար անդամները գացեր էին Թիֆլիզ՝ Կուսակցու-
թեան շրջանային ժողովին մասնակցելու։ Ինքնապաշտպանութեան գոր-
ծը կը վարէր ղարաբաղցի համբաւաւոր քաջերէն Ալեքսան Բոլասեանը,
իր քանի մը զինուորներով։ Անոնք մղեցին շարք մը յաղթական կռիւներ
խուժանին դէմ։

Նոյեմբեր 20ին Թիֆլիզէն վերադարձաւ մեր երիտասարդ ընկերնե-
րէն Աբրահամ Գիւլխանդանեանը և իբրեւ Գանձակի մեր զինուորական
շտաբի ղեկավար, իր ձեռքն առաւ ինքնապաշտպանութեան կազմակեր-
պութիւնը։

Իսկ յաջորդ օրը Գանձակ հասաւ իր ընտիր զինուորներու խումբով
Համազասպը։

Վերջապէս, Նոյեմբեր 22ին ժամանեց և շտաբի կազմի մէջ մտաւ
Ռոստոմը, որ կուգար Շուշիէն։

Ինքնապաշտպանութեան գործը այժմ արդէն յուսալի ճամբու վրա
էր։ Ժողովուրդը սիրտ առաւ, կռուողներու շարքերը ստուարացան։

Ուրիշ տասնեակ կամաւորներ եկան Բաթումէն, Թիֆլիզէն ու Բա-
գուէն։ Անոնց մէջ՝ Ղարաբաղի մեծահամբաւ հրոսակապետը— բալլու-
ջեցի Բաշխին։ Եկան նաև ձիաւոր, զինուած խումբեր։ Թալիշէն ժամանեց
Դաւիթ բէկ Մելիք-Բէգլարեանի ձիաւոր խումբը, շուրջ 25 հոգի։ Գետա-

շէնի շրջանէն՝ Առաքել Իւզբաշիի, Եւանդի ու Ալեքսանդր Մելիք Մնա-
ցականեանի խումբը, թիւով 50 ձիաւոր։ Բանանցի շրջանէն՝ յայտնի հրո-
սակապետ, ղաչաղ Համբօի խումբը, թիւով 30 ձիաւոր։

Համազասպին յանձնուեցաւ ռազմական գործողութիւններու ընդհա-
նուր ղեկավարութիւնը։

Թուրք արշաւախումբերը անդադար շարժումի մէջ էին, կը կեդրո-
նանային Բաղմանլարի գիրքերու մէջ, ուսկից կարելի էր դիւրութեամբ
պաշարել հայոց քաղաքամասին։ Համազասպն ալ շարունակ դիրքէ դիրք
թռչելով, հրահանգներ կուտար մեր շրջանապետներուն ու խմբապետ-
ներուն։ Ալեքսանը, Բաշխին կը քաջալերէին, կը պատրաստէին շարքերը։

Լուր եկաւ, թէ թուրքերու զօրավար նշանակուած է նոյն աւազակ Դալի
Ալին, որ գաւառէն իր զօլամներով եկեր էր Գանձակի հայերը ջնջելու։

Նոյեմբեր 22ը, մինչև իրիկուան ժամը 9ը անցաւ խաղաղ։ Իրարու
դէմ յանդիման, 150—200 քայլի տարածութեան վրա կանգնած էին հայ
և թուրք բանակները, ոտքից գլուխ սպառազինուած։ Ժամը 9ին Բաղման-
լարի թուրքաց դիրքերէն լսուեցան հրացաններու ձայներ, որոնք երթա-
լով բազմացան, դարձան անընդհատ։ Մեր դիրքերէն պատասխանեցին
արագ և վճռաբար։ Մեր ուժերը շարժուեցան ու իրենց օղակի մէջ առին
հայկական քաղաքամասը, որ կը բռնէր ընդարձակ տարածութիւն։ Գաւա-
ռակի ուժեր կեդրոնացան թուրքաց քաղաքամասի հանդէպ գտնուող մեր
դիրքերուն։ Հրամանատար Համազասպը, շրջանապետներ և խմբապետ-
ներ՝ ամէնքը հանդիսաւոր ու վեհօրէն լուրջ— վայրկեանի լրջութեան
համապատասխան— մտեր էին իրենց դերերուն մէջ և արտասովոր կը
հետևէին դէպքերուն։ Քսան հազար հայերու լինել-չլինելու խնդիրն էր
դրուած անոնց առջև... Ռազմի վրա էր և շտաբը։ Ռոստոմ, Աբրահամ կը
շրջէին դիրքերը և անհրաժեշտ կարգադրութիւններ կընէին։ Հրացանա-
ձգութիւնը երթալով կը սաստկանար։ Թուրքերը կը կրակէին իրենց բո-
լոր դիրքերէն, որոնք կը ձգուէին գետի ձախ ափի երկայնութեամբ։ Մե-
րոնք կը պատասխանէին աջ ափի երկայնքով բռնած իրենց դիրքերէն։
Ճուտով լսուեցան կանոնաւոր զալպեր երկուստեք։ Թուրքական զալպերուն
հետ կը հնչէր սովորական «Եա՛ Ալի»ն։

Թշնամին ճիգ կընէր իր բոլոր ուժերով խուժել հայոց քաղաքամասը։
Ժամը 10ին կռիւը ահաւոր ծաւալ առաւ։ Ողջ քաղաքը կը թնդար հրա-
ցաններու որոտէն։ Երբեմն կորոտար և ռուսական թնդանոթը։ Մերթ
հայոց, մերթ թուրքաց ուղղութեամբ... «Շիտակ», «անաչառ» իշխանու-
թեան կարգադրութեամբ։ Աւելի յաճախ, սակայն, թնդանոթը կը գոռար
հայ բանակի հասցէին։

Ժամը տաս և կէսին թշնամի ուժերու մեծագոյն մասը ուղղուեցաւ

դէպի Դիք-Թիւչա կոչուած փողոցի գլուխը, ուսկից հնարաւոր էր անոնց ներխուժումը։ Մեր խումբերէն մաս մը թռաւ դէպի այն կողմը։ Թուրքերը յետ նահանջեցին, դիրք բռնելով շրջակայ այգիներու մէջ։ Երկու գեղջուկ կտրիճներ՝ Փիրեցի Խաչատուրը և Բանանցեցի Տօնունց Նիկոլ՝ աներկիւղ նետուեցին թուրքական ժխորին մէջ, դուրս քշեցին թշնամին այգիներու դիրքերէն, աջ ու ձախ կոտորելով... և ի վերջոյ իրենք ալ սպանուեցին, զոհ գնալով իրենց արտակարգ խիզախութեան...

Բայց այդ օրը հերոսութեան փառապսակը նուաճեց համբաւաւոր «ղաչաղ» Համբօն.— Թուրքերու մէջ իսկ հռչակուած Բաղմանլարցի հայ հրոսակապետը։ Իր ընտիր քաջերու գլուխ անցած՝ նա բուռն յարձակումով խլեց թշնամու ձեռքէն ջրաղացի դիրքը, ուր ամրացած էր թրքական ստուար ռազմախումբը։ Վառեց ջրաղացը և կռուելով առաջ անցաւ։ Մարտիրոս վարժապետն ալ քալեց անոր ետևէն, նոյնպէս խումբով։

***

Մինչ Համբօն իր ընկերներով կը գօտեմարտէր Բաղմանլարի մէջ, կռիւը կ'եռար Գանձակ գետի երկայնքով, մէկ և կէս վերստ տարածութեան վրայ։ Թշնամին քանիցս փորձեց անցնիլ գետը, չաջողեցաւ։ Զարդուելով յետ կը դառնային։ Կռիւ կար և Զալլուի ու Մօլլա-Ջալլուի շրջանում։

Համբօի և Մարտիրոս վարժապետի խումբերու մուտքը Բաղմանլար ապարդիւն չանցաւ։ Թշնամին իր հաւաքման կեդրոնէն սկսաւ յետ նահանջել Դիք-Թիւչայի գլխէն, ուրկէ որոշած էր խուժել հայկական թաղամասը։ Համոզուեցաւ, որ այդ խուժումն անհնարին էր և որ հայերուն յաղթահարել այդ կռւի մէջ չէր կարող։ Առաւօտեան ժամը 3ին Դիք-Թիւչայի գլխու դիրքերում այլ ևս թուրք չկար։

***

Կատարեալ էր հայերու յաղթանակը նաև Գանձակի գաւառին մէջ, ուր ամենուրեք հայ ժողովուրդը ենթակայ էր նոյն հրոսակներու յարձակումներուն։

Թօփալ-Հասանլու թուրք գիւղը կար, գողերու, աւազակներու ուրիշ որջ մը, նման Վարանդայի Գիլափլուին։ Ստուար աւազակախումբ մը այդ գիւղէն, որ մասնակցեր էր Գանձակի հայոց չուկայի կողոպուտին և հարուստ աւար բերեր էր, կերթար այժմ ասպատակելու հայ գիւղերը։ Համբօի ծանր թաթը իջաւ այդ հրոսախումբին վրայ և վերջ տուաւ անոր չա-

հատակութիւններուն։ Բայց այդ բաւական չէր։ Պէտք էր քարուքանդ ընել այդ պատուհաս աւազականոցը, ենթարկել զայն Գիլափլուի ճակատագրին։ Այսպէս ալ ըրին խումբերը, Մարտիրոս վարժապետի ղեկավարութեամբ։

(Հ. Յ. Դաշնակցութեան հինաւուրց զինուորներէն էր, Թիւրքահայաստանի Բուլանըխ գաւառի Եօնջալու գիւղէն։ Յեղափոխութեան զինւոր մը 1891էն, որ կռւեր էր հայդուկային արշաւներու ընթացքին։ 1896 թւին անցնելով Կովկաս, շարունակեր է հաւատարմօրէն ծառայել Դաշնակցութեան շարքերում, բանտ է նստեր Բաթումի ու Ալեքսանդրապօլի մէջ)։

Դեկտեմբերի 22ն է (1905թ.)։ 160 հոգինոց իր խումբով ռազմիկ-վարժապետը լուսաբացին անշշուկ, յանկարծակի կը քալէ Թօփալ-Հասանլուի վրայ, երեք կողմէ կը շրջապատէ գիւղը և կառնէ զայն իր երկաթէ օղակին մէջ։ Ու կը տեղան մերիններուն գնդակները գիւղին վրայ. Թուրքերն ալ իրենց դիրքերէն կը պատասխանեն, բայց արդէն ահաբեկուած էին պաշարողներու թիւէն և խմբապետ Մարտիրոսի շեփորին ձայնէն։ Կը կրակէին ցրիւ, անկարգ, առանց կարենալ վնասելու հայ շարքերուն, որոնք քանի մը համազարկերէ յետոյ ներս կը խուժեն ու կը սկսին անխնայ ջարդ փախչող խուժանին մէջ (թշնամին մեր յարձակումը նախատեսելով, գիւղէն հեռացուցած էր կիներն ու երեխաները)։ Կը պարզւին վերստին զարհուրանքի տեսարաններ... Համբօն չի գոհանար սպաննելով. խուժումի առաջին իսկ վայրկեաններուն, իր մէկ ընկերոջ հետ գաղտագողի կանցնի գիւղին խուլ անկիւնները, կը վառէ դէզ մը և տուն մը, կը բռնկեցնէ հրդեհը ամբողջ գիւղին մէջ։

Ամենքը փախան, մնաց պառաւ կին մը, զոր մերինները խնայեցին ու ազատ ձգեցին, պատուիրելով, որ երթայ պատմէ դէպքը ամենուրեք, հաղորդէ թուրք ղեկավարներուն, որ «խումբ-աղամլարը»*) զինուած են լաւագոյն հրազէններով...

Թօփալ-Հասանլուն վերածուեցաւ աւերակոյտի։ Մեծ աւար անցաւ հայոց ձեռքը. մօտ հազար ոչխար, 160 գլուխ տաւար, 30 ձի ու ջորի և այլ տնային գոյքեր, մեծ մասամբ գողցուած Գանձակի հայերէն։ Մեզմէ ոչ մէկ զոհ։

Յաղթական կռիւներ տեղի ունեցան նաև դուրսը, թուրք հրոսախումբերուն դէմ, որոնք Գանձակի արուարձաններէն կը սլանային Թօփալ-Հասանլուի օգնութեան։

Կազմակերպութիւնը չուզեց անպատիժ ձգել և միւս թուրքական գիւղերը, որոնց հրոսախումբերը աւերեր էին Գետաբեկի գործարանի մօտ

*) Այսպէս կը կոչէր թշնամին Դաշնակցութեան կամաւորները։

գանուող Ղազախ հայ գիւղը, կոտորելով շատ հայեր, չխնայելով կին ու երեխայ։ Անէծք էր և Բաղաղի*)։ Լռութիւնը մեր կողմէն՝ պիտի համարէր երկիւղի ու թուլութեան նշան և պիտի խրախուսէր ու մղէր հակառակորդը դէպի նոր հայաջինջ սխրագործութիւններ... Արդէն անոնք երես առած կը կազմակերպէին նոր արշաւանքներ շարք մը հայ գիւղերու և մանաւանդ Ջարդախլուի դէմ, որ առանձնապէս հարուստ էր, բարեկեցիկ։

Դեկտեմբերի վերջերուն Կազմակերպութիւնը, նոր կամաւորներ հաւաքելով շրջանէն, ստուար արշաւախումբ մը կազմեց, շուրջ 200 հոգի ձիաւոր և հետեւակ։ Խումբը Մարտիրոս վարժապետի ղեկավարութեամբ, Դեկտեմբերի 31ին մեկնեցաւ Ջարդախլուէն ու գնաց պատժելու յիշատակուած թուրք գիւղերը։ Անոնց բնակչութիւնը, վտանգը նախատեսելով, քաշուեր էր իր տեղերէն և համախմբուեր Սեօգիւթլու մեծ գիւղին մէջ։ Այդտեղ հաւաքուած էին շուրջ 1000 հոգի, բնականաբար, ամենքը զինուած ու կռուող ուժեր չէին, բայց անոնց շուտով օգնութեան հասան Գետաբեկի շրջանի թուրքերը։

Նոյն Դեկտեմբերի 31ի գիշերը մեր արշաւախումբը բանակ դրաւ Սեօգիւթլուի շրջակաները և կարեւոր դիրքեր գրաւեց։ Ուրիշ օժանդակ խումբեր դարան մտան շրջակայ ձորերու մէջ։ Լուսաբացին, նոր տարուան առաջին ժամերուն (1906, Յունուար 1) հնչեց խմբապետի որոտաձայն շեփորը։ Պատերազմական փողի տուած ազդանշանի վրայ, հարիւրաւոր կուրծքերէն դուրս թռաւ «յառա՛ջ, յառա՛ջ» աղաղակը և խումբը գրոհ տուաւ դէպի թշնամու բանակը։ «Յառա՛ջ, յառա՛ջ» գոռալով, դուրս նետուեցան ձորերէն նաև օժանդակ խումբերը։ Սեօգիւթլու շրջապատուեցաւ։ Թուրքերը իրենց դիրքերէն սկսան կրակել։ Բայց անզօր էին մերիններու բուռն հարձակումներուն դէմ։ Խմբապետը նետի պէս յառաջ կը սլանար և ետեւէն՝ աւերուած հայ գիւղերու և ողջ սգաւոր Հայաստանի վրէժխնդիր կամաւորները. ղազախեցի Բէգլարը, բանանցեցի Մակիչը, փիրեցի Համբարձումը (Թասաբալեան), ախալքալաքցի Պետրոսը, վանեցի ղասար Գրիգորը, վանեցի Կարապետ Միլքոնեանը... Գիւղի տակէն միաժամանակ ներս արշաւեց մշեցի Վարդանը, տասնեակ ընտիր զինուորներով... Եւ մէկ ժամուան մէջ մեր ձեռքն անցան թշնամու բոլոր դիրքերը։ Տուն առ տուն ձգելով, թուրքերը փախան ու մերոնք՝ ետեւէն։ Սովորական տեսարաններ... Անխնայ կոտորեցին այր մարդիկը, խնայելով կին ու երեխայ, և աւերեցին ու հրդեհեցին գիւղը։ Երեք ժամէն յետոյ անհա-

*) Հայոց այդ բոլոր պարտությունները մեկ գլխավոր պատճառ ունեին.— փորձված խմբապետների բացակայությունը...

գին Սեօգիւթլուն ոչնչացած էր։ Մեր կամաւոր գիւղացիները դուրս տարին մօտ երեք հազար ոչխար, 500 գլուխ տաւար, ձի ու ջորի, տնային այլ և այլ իրեղէններ։ Սպանուած էին շուրջ հարիւր թուրք։ Մեր կողմէն՝ ոչ մի կորուստ։

Ապա Դաշնակցութեան լէգէոնը շարժեցաւ դէպի Գետաբեկ՝ դուրս քշելու թուրքերը գործարանէն։ Այդտեղ՝ ծանր անակնկալ մը։ Ռուս իշխանութիւնները, հայատեաց նահանգապետը չէին կարող հանդուրժել հայոց այդքան յաջողութիւններուն... Մէկէն ի մէկ 150 կօզակ դրագուններ, հետերնին բաւականին թիւով թուրքեր կտրեցին մեր խումբերու ճամբան։ Այդտեղ էին և երկու թուրք պրիստաւ, հայերու դահիճ՝ Սուլէյման բէկ Ճամխորսկի և Մուսիէվ։ Դրագունները սկսան եռանդով կրակել մերոնց ուղղութեամբ։ Թուրքերն ալ կը կրակէին։ Դժուարին կացութիւն։ Կօզակներու դէմ մերինները, բնականաբար, չուզեցին կռուիլ։ Յետ նահանջեցին։

Բայց այդ կռուին մէջ մենք արդէն ունինք թանկագին զոհեր։ Սպանուեցին եօթ կամաւոր և մէկն ալ անհետ կորաւ։

Նոր յարձակում կատարեցաւ թուրքերու կողմէն Դալի Ալիի առաջնորդութեամբ։ Մօտ երեք հազար հրոսակներով նա փորձեց ջարդի ու աւերի տալ հայոց Նուզգար գիւղը։ Տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտ, որ տեւեց առաւօտեան ժամը 5էն մինչև 11ը։ Հակառակ իրենց գերազանց թիւին ու բոլոր հնարքներուն, թուրքերը չաջողեցան ներս խուժել։ Յամառ ու կատաղի էր հայոց դիմադրութիւնը։ Պաշարողները հազիւ կարողացան հրդեհել քանի մը մարագներ ու խոտի դէզեր։ Ի վերջոյ, յետ մղուեցան մեծ կորուստներով։ Անպատիւ նահանջ մըն էր. Ֆուրգոնները, որ բերեր էին աւարը տանելու համար, լեցուցին իրենց սպանուածներու դիակներով ու գլխիկոր վերադարձան։ Մեր կորուստը — վեց քաջարի կամաւորներ Նուզգար գիւղէն։

Հայ ինքնապաշտպան խումբերու ձեռքով հիմնայատակ աւերուեցան նաև հետեւեալ աւազակաբոյները՝ Մոլլա-Ջալլու, Դօզիլար, Սարիսու, Թեօղան, Հաջի-Մազադլու, Բայուլաղ, Ալի-Ուշաղի, Բայրամլու, Էնդիջա և այլն։

Ամէն տեղ, ուր ռուս զօրքը չէ կարողացեր կաշկանդել մեր զինուորներու ճիգերը, ուր որ մերոնք ազատ շարժելու հնարաւորութիւն են ունեցեր, գրեթէ ամէն տեղ յաղթող ելեր են կռիւներէն և աննշան կորուստներով։

Հայ կամաւորական վաշտերու այդ անվերջ ու յաղթական կռիւները անհունապէս բարձրացուցին ճնշուած, ահաբեկուած ժողովրդեան տրամա-

զրութիւնը։ Կայր հակառակորդը վերջնականապէս ամճահարեցաւ, զ-գաց այդ ժողովուրդի կազմակերպութեան ոյժն ու հմայքը…

***

Ահա, վերջապէս— Թիֆլիզը։ Արեւան ու աւերածի Մողոքը չխնայեց անգամ կովկասեան չքեղ, փոխարքայանիստ մայրաքաղաքին, ուր հայ տարրը կը կազմէր յարաբերական մեծամասնութիւն (շուրջ 100.000)։

Դէպքերը պայթեցան Թիֆլիզի մէջ գրեթէ միաժամանակ Գանձակի հայոց կոտորածի հետ (1905ի Նոյեմբեր 22ին)։ Նախայարձակը դարձեալ, ի հարկէ, թուրքերն էին, որոնք խանդավառուած Գանձակի թուրքաց յաջողութիւններէն, մէկէն ի մէկ, իրենց մէյդանի չորս կողմը գտնուող տուներէն ու քարվանսարայէն սկսան գնդակներ տեղալ դէպի հրապարակը բացուող փողոցներուն բերանները։ Հայոց կողմէն պատասխանը չուշացաւ։ Մեր ընկերները անմիջապէս գլուխ անցան ինքնապաշտպանութեան գործին, շուրջ 500 կամաւորներով։ Անմոռանալի Դուրգաթը նշանակուեցաւ հրամանատար Հաւլաբարի (Թիֆլիզի ընդարձակ եւ ամենէն հայաշատ քաղաքամասը, թուրքերուն մօտիկ)։ Իսկ մեր ողբացեալ Արմէն Գարոյին յանձնուեցաւ Քուռի աջ ափի հրամանատարութիւնը։ Գարոյի օգնական նշանակուեցան զինուորական գործերու համար զաքարագցի կապիտան Բաղդասարեանը, նոր վերադարձած ռուս-ճապոնական պատերազմէն, իսկ վարչական գործերուն համար՝ ճարտարապետ Տիգրան Սանասարեան, մեր հին ընկերներէն։ Պարենաւորման գործն ալ իր վրայ առաւ Դաշնակցութիւնը յանձին Թիֆլիզեան իր կոմիտէի։

Երեքշաբթի գիշեր մըն էր, որ սկսաւ կռիւը երկուստեք բուռն հրացանաձգութեամբ, որ տեւեց ամբողջ գիշերը եւ յաջորդ օրը։ Թուրքաց թաղէն դէպի հայ թաղերը գացող բոլոր փողոցներուն բերանները մերոնց պատնէշներ կանգնեցուցին, տեղ-տեղ մի քանի շարք։

24 ժամուան մէջ մեր զինուորական կազմակերպութիւնը կատարեալ ձեւ մը առաւ։ Ռուս ոստիկանութիւնը քաշուեցաւ հրապարակէն եւ Թիֆլիզի իրական տէր դարձաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Մեր պահակները կը կանգնեցնէին, կը խուզարկէին նոյն իսկ ռուս սպաները, որպէսզի անոնք զէնք ու ռազմամթերք չտանէին դէպի թրքական թաղը։ Հայ թաղերու բնակիչները մեծ մասամբ քաշուեցան դէպի քաղաքի միւս, ապահով մասերը։

Մեր աղէտը, Վորոնցով-Դաշկով հրահանգեր էր ազատ ասպարէզ տալ երկու կռուող կողմերուն… Քիչ յետոյ արիւնոտ խառնարանին մէջ պիտի փորձէ նետել եւ վրացիները… Միջոց մըն էր՝ ճշտելու ամենուն

դիմադրական կարողութիւնը եւ ջլատելու ամենուն ոյժը։ Միջոց մըն էր ազգամիջեան կռիւներով զբաղեցնելու բոլոր վտանգաւոր տարրերը, հեռացնելու զանոնք ցարական ռէժիմին սպառնացող բուն յեղափոխական հոսանքէն…

Թիֆլիզը վերածուեցաւ ռազմադաշտի։ Հրացաններու միահամուռ որոտ բոլոր գիրքերէն։ Ճշմարիտ պատերազմ մըն էր։ Դաշնակցական խումբերու կազմն ու կեցուածքը ընդհանուր հիացման առարկայ էին։ Հիացումով կը դիտէր մեր մարտական շարքերը նաեւ հռչակաւոր Սոլոլակի հայ պճնազարդ, օտարացած բուրժուազիան, որ կը ներկայացնէր կովկասեան մայրաքաղաքի ամբողջ հարստութիւնն ու պերճանքը եւ որ մինչ այն քար անտարբերութիւն էր ցուցահաներ հայ մարտական կազմակերպութեան եւ անոր դատին հանդէպ… Այժմ, երբ իր կաշի՛ն պէտք էր ազատել, իր հոյակապ ապարանքներն ու գոյքերը պէտք էր փրկել կողոպուտէ ու հրդեհէ, այժմ, երբ իշխանութիւններէն լքուած, թշուառօրէն նա կը դողա՜ր թուրքական հրոսակներուն առջեւ,— այդ ապիկար յանկարծօրէն անպարտաճանաչ, եսամոլ դասակարգը ինչպէ՜ս կը գուրգուրար դաշնակցական ռազմիկներուն վրայ, ինչպիսի՛ հպարտութեամբ կը դիտէր անոնց խրոխտ ու անվեհեր կեցուածքը եւ կը տրամադրէր իր շքեղ պալատները մեր զինուորական մարմիններուն եւ այժմ արդէն քիչ կը սակարկէր իր նիւթական աջակցութիւնն ալ ինքնապաշտպանութեան գործին համար…

Ամբողջ հայկական Թիֆլիզը վստահեր էր իր ճակատագիրը մեր հինգ հարիւր կարիճներուն, որոնք կուռ հակահարուածներով երկրորդ օրն իսկ արդէն յաղթահարեր, զսպեր էին թշնամի հրոսակները։ Հրացանաձգութիւնը, սակայն, ընդհատ-ընդհատ կը շարունակէր։ Նա տեւեց ամբողջ 40 ժամ, երեքշաբթի օրէն մինչեւ հինգշաբթի առաւօտ,— եւ այդ օրը կատարուեցաւ թատերական անակնկալ մը։ Վրացի սոցիալ-դեմոկրատները առաջարկեցին իրենց միջնորդութիւնը մեր ու թուրքերուն միջեւ։ Վրաց մենշեւիկ կուսակցութիւնը շատ էր խլացուցեր մթնոլորտը ամբոխավար իր ֆրազներով,— ժամանակը հասեր էր, որ ինքն ալ ցոյց տար կովկասեան աշխարհին իր ոյժն ու հեղինակութիւնը…

Իրօք միջնորդութեան առաջարկի նախաձեռնութիւնը կուգար փոխարքայէն։ Վորոնցով-Դաշկով, ոստիկանապետ Ցիսի միջոցով դիմեր էր Թիֆլիզի ռուս-վրացի յեղափոխական կուսակցութիւններուն, մանաւանդ սոցիալ-դեմոկրատներուն, խնդրելով, որ անոնք վերջ դնեն հայ-թուրքական պատերազմին… Իբր թէ ռուս զօրքը միանգամայն անզօր էր…

Արտառոց անակնկալ մըն էր փոխարքայական այդ ժեսթը։ Սոցիալ-դեմոկրատները խորամանկաբար պատասխանեցին, թէ իրենք յանձն կառնեն խաղաղացնել քաղաքը, եթէ կառավարութիւնը իրենց տրամադրէ 500 հրացան փամփուշտներով։ Կուզէին մէն-մենակ իրենք ստանձնել այդ մեծ, դժուարին առաքելութիւնը։

Փոխարքան սիրով ընդառաջ եկաւ ս.-դ.-ներու ցանկութեան և հրամայեց տալ անոնց 500 հրացանները։ Մեծ էր ընդհանուր զարմանքը։ Ոմանք կը կարծէին, թէ խորամանկ Կառավարչապետը, լաւ գիտնալով սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան զինուորական անկարողութիւնը, կուզէր վարկաբեկել զայն։ Եւ իրօք հասաւ այդ նպատակին։ Անձնապաստան և յաւակնոտ, վրացի սոցիալ-դեմոկրատները զինեցին ու խումբ խումբ յառաջ անցան, մաս մը դէպի դաշնակցականներու պատնէշները, ուրիշ խումբեր լեցուցին այն պարապ տարածութիւնը, որ բացուած էր մեր և թուրքերու միջև։ Եւ ամէնքն ալ՝ ճերմակ դրօշներ անցուցած էին իրենց հրացաններու ծայրը... Չէին կրակեր, այլ բարձրաձայն քարոզ կը կարդային թուրքերուն, կը յորդորէին, յանուն ռուսական ազատաբար Յեղափոխութեան, դադրեցնել հրացանաձգութիւնը։ Մեզի ալ պաշտօնապէս դիմեցին վրացի միջնորդները՝ զինադադար ընելու և սպասելու իրենց իրաւարարութեան արդիւնքին։

Դաշնակցութիւնը սիրով, ի հարկէ, կատարեց անոնց ցանկութիւնը։ Ուրախ էր երրորդ ազգակի միջամտութեան, զէնքը վար դրաւ և սրտատրոփ կը սպասէր հետեւանքին։

Օր մը անցաւ առանց կռուի։ Կը թուէր թէ սոցիալ-դեմոկրատներու միջամտութիւնը աւելի հաճութեամբ պիտի ընդունէին թուրք պարագլուխները, քանի որ մինչ այն յաղթանակը հայերու կողմն էր, որոնք ընդմէնը մէկ-երկու զոհ տուած էին, մինչ թուրքերէն սպանուած էին շուրջ 70 հոգի։ Բայց նոյն օրը գիշերանց հազարաւոր զինուած թուրքեր Բորչալուէն Թիֆլիզ մտեր էին և խառնուեր թշնամի բանակը։ Ահա թէ ինչու թուրքերը, քաջալերուած այդ օգնութենէն և գուցէ չհաւատալով սոցիալ-դեմոկրատներու անկեղծութեան, կամ գուցէ ենթադրելով, թէ Դաշնակցութեան խումբերը տկարացեր ու յոգներ են, մերժեցին սոցիալ-դեմոկրատներու առաջարկը, արհամարհեցին ճերմակ դրօշը, շարունակեցին հրացանաձգութիւնը և գնդակներն ուղղեցին նոյն իսկ միջնորդներու կողմը... Երկու սոցիալ-դեմոկրատ հրացանաւորներ սպանուեցան, մէկ երկուքն ալ վիրաւորուեցան... Եւ վրացական լեգէոնը խոհեմօրէն, անմիջապէս քաշուեցաւ կռուի հրապարակէն։ Դաշնակցութիւնը մնաց դարձեալ մէն-մենակ կրկէսին մէջ։

Այդպէս եղերականօրէն վիժեցաւ վրացոց ստանձնած հաշտարար ա-

ռաքելութիւնը։ Այդ դառն յուսախաբութիւնն ու այդ ծանր աղէտն ալ մարսեցին անոնք և դարձեալ շարունակեցին ներողամիտ աչքով նայիլ թուրք խուժանի խժդժութիւններուն և մեղադրել միշտ հայերը, Դաշնակցութիւնը...

Վրացիք լուրջ մտահոգութեան մէջ էին և կը ձգտէին հայոց նուաստացումի գնով ձեռք բերել Թիֆլիզի խաղաղացումը։ Իրենց մայրաքաղաքն էր աւերածի ու հրդեհի վտանգի տակ... Մանաւանդ հրդեհի։ Թուրք աղաները նաւթոտ պատառներով ներս կը սպրդէին այլ և այլ անկիւններ և կը ջանային վառել քաղաքը։ Հայերը սարսափեցնելու և ամէն գնով հաշտութեան մղելու նպատակով, վրաց սոցիալ-դեմոկրատները կը տարածէին նոյն իսկ առասպելական լուրեր թրքական ուժերու մասին։ Պարագլուխները՝ Ժորդանիա և Ռամիշվիլի կուգան հայկական շտաբը, և կը հաղորդեն այնտեղ հաւաքուած մեր զինուորական ու մտաւորական առաջնորդներուն, թէ Բորչալուէն 14 հազար կռուողներ են Թիֆլիզ մտեր, զինուած ռուսական մօսին հրացաններով, թէ քաղաքի դրութիւնը օրհասական է և թէ պէտք է զիջիլ թուրքերուն ու վերականգնել խաղաղութիւնը։ Ուրիշ բազմաթիւ վրացի գործիչներ նոյնը կը տարածեն քաղաքի բոլոր անկիւններում. «Ընկերնե՛ր, կըսեն անոնք հայերուն. փոխարքան մեզ կը խաբէ, նա մեզ տուաւ 500 հրացան, բայց թուրքերուն ալ տուեր է տասնեակ հազարներով, տուեր է, որպէս զի Թիֆլիզը, կովկասեան յեղափոխութեան կեդրոնը, քարուքանդ լինի թուրքերու ձեռքով»...

Վրացիք այնպիսի եռանդով ու ճարպկութեամբ կը տանէին այդ պրոպագանդը, որ հայ ազգաբնակութիւնը ի վերջոյ ենթարկուեցաւ սոսկալի խուճապի և սկսաւ պարպել Սոլոլակն ու մօտակայ թաղերը.

«Պէտք է մի կերպ հաշտուել», — այսպէս կը թելադրէին մեր սոցիալ-դեմոկրատ դրացիները։

Եւ Ժորդանիա ու Ռամիշվիլի կը հաղորդէին մեզի հաշտութեան կէտերը, իբր թէ առաջադրուած թուրքերու կողմէն, վերջնագրի ձեւով, զոր պէտք է ընդունէինք 24 ժամուան մէջ.

1. Հայոց Կաթողիկոսը պէտք է անձամբ երթայ Շէյխ-իւլ-Իսլամի մօտ ներողութիւն խնդրելու կատարուած սպանութիւններուն համար։

2. Հայ հոգեւորականութիւնը եկեղեցիներուն ու փողոցներուն մէջ պէտք է դատապարտէ կատարուած սպանութիւնները և հաշտութեան քարոզներ կարդայ ժողովուրդին։

3. Անմիջապէս իշխանութիւններուն յանձնել 70 սպանուած թուրքերուն դահիճները՝ դատուելու համար։

Այս երեք էական պահանջներն են, որ կառաջադրէր թուրք աղբակոյտը, ըստ վրացի պարագլուխներու։

14.000 բորչալուեցի թուրքերու խուժումը Թիֆլիսի մէջ՝ տագնապ մըն էր։ Մեր իրական ընկերներու կարծիքով, Բորչալուէն եկեր էին ոչ աւելի քան երկու հազար զինուած թուրքեր։ Այդ եւ, անշուշտ, մտահոգիչ էր... Կացութիւնը լուրջ էր, եւ առաւել՝ որ խուճապն ու փախը սկսեր էր Հայ բուրժուազիայի շարքերուն մէջ։ Բայց և անհնարին էր ընդունիլ թըրքական պահանջները, որոնք միանգամայն մեր վրացի ընկերներու արտօմն էին, բայց վիրաւորական մեր ազգային ու կուսակցական արժանապատուութեան համար։ 2րդ և 3րդ կէտերը դեռ ընդունելի էին։ Մեր մտաւորական ընկերները պատրաստ էին այսպէս ձեւափոխել 1 և 3 կէտերը.

1. Կաթողիկոսը հիւանդ լինելուն համար՝ անոր կողմէն Սաթունեան եպիսկոպոսը այցի կերթայ Շէյխ-իւլ-Իսլամին և ցաւ կը յայտնէ կատարուած սպանութիւններուն համար։

3. Սպանողները ռուս կառավարութեան չենք կրնար յանձնել, բայց պիտի աշխատինք գտնել և պատժել մեր միջոցներով։

Պահանջագիրը այսպէս ձեւափոխելով— յանուն խաղաղութեան և այնքան մտահոգիչ կացութեան մէջ— մեր ընկերները կարծես թէ էական և մեզի համար վիրաւորական զիջումներ չէին ըրեր։ Հանգուցեալ Արմէն Գարօ գրած է «Կովկասը 1905 թւին» խորագրով իր մէկ յօդուածին մէջ (Հայրենիք ամս. Մարտ, 1923), թէ ինքն էր, որ յետ մղեց տեղւոյն մեր բոլոր ընկերներուն կողմէ ընդունուած այդ ձեւակերպութիւնը, սպառնալով, որ հակառակ պարագային ինքը երեսուն մարտիկներով պիտի յարձակի թուրքերուն վրայ և վերսկսի կռիւը...

Այսպէս թէ այնպէս, հայ-թաթարական գոտեմարտը Թիֆլիսի մէջ շարունակուեցաւ, երեք օրուան զինադադարէն յետոյ։ Շաբաթ գիշեր խուժանը քանի մը անգամ, «Եա՜ Ալի» կանչելով գրոհ տուաւ մեր դիրքերուն վրայ և ամէն անգամ յետ մղուեցաւ քանի մը տասնեակ զոհեր տալով։ Կիրակի ամբողջ օրը տաք կռիւ էր բոլոր դիրքերուն վրայ։ Հաւլաբարի իր դիրքերէն Դուրբախը ճշտակի հարուածներով կը խաչէր հանդիպակաց տուները, ուր թշնամին դիրք բռնած էր։ Այդ գիշեր թուրքերը փորձեցին վառել մօտիկ հայ թաղերը, բայց հրդեհի առաջն առնուեցաւ։

Վերջապէս, երկուշաբթի առաւօտ թրքական դիրքերուն վրայ երեցան սպիտակ դրօշներ և հրացանաձգութիւնը անոնց կողմէ դադրեցաւ։ Մենք դեռ եւս կը շարունակէինք։ Եւ ահա ռուս զօրքը մէջտեղ եկաւ ու ազդարարեց ամէն կողմ, թէ կռիւն այլ եւս արգիլուած է։ Թուրքերու զոհերն եղան— ըստ Գարօի— շուրջ 500 հոգի սպանուած ու վիրաւոր։ Մենք ունեցանք ութ սպանուած և 60 վիրաւոր։ Նահատակուածներու մէջ էր Խնուսցի Մուշեղը, Դաշնակցութեան ընտիր հայդուկներէն մին... Ընկաւ, երբ Խարփուխի թաղին մէջ իր խումբով ներս խուժեց թշնամու դիրքը, կոտորեց և հրդեհեց։ Անխոհեմութիւն ըրաւ, ժամանակին յետ չքաշուեցաւ։ Թաղումը յուզիչ էր։ Շատ ընկերներ լացին այդ անձնուէր երիտասարդին մահը, շատ մայրեր սգացին այդ «ղարիբ ախպօր» համար, ինչպէս կանուանէին Մուշեղը Հաւլաբարցի կանայք։

⁂

Վերջացաւ Թիֆլիսի պատերազմն եւս։ Փարատեցաւ, վերջապէս, հայ-թրքական արիւնոտ մղձաւանջը Անդրկովկասում։

Փոխարքային հրաւէրով և անոր նախագահութեան տակ, հրաւիրուեցաւ երկու ազգերու պատգամաւորական խորհրդաժողով Թիֆլիսի մէջ՝ խաղաղութիւնը նւիրագործելու, ամրապնդելու նպատակով։ Թուրք ու հայ պատգամաւորներ երկար ճառեր խօսեցան, ուր, բնականաբար, երկու կողմերէն իւրաքանչիւրը հակառակորդի վրայ կը նետէր անցքերու պատասխանատուութիւնը։ Երկու ցեղերը կռուեցնելէ և արիւնելէ յետոյ, բռնակալութեան նենգ սատրապները եկեր էին այժմ հաշտեցնելու հայն ու թուրքը։ Նողկալի զաւեշտ մըն էր...

Հաշտարարը ցարական կառավարութիւնը չէր— չէր կրնար լինել— հաշտարարը թուրք հայատեաց աղալարներն ու մտաւորական պարագլուխները չէին, որ բազմեր էին այդ արտառոց կոնգրէսին մէջ և որ այնքան ոճրապարտ թեթեւամտութեամբ ենթարկեր էին «չէյթան-կառավարութեան» ներշնչումներուն,— բուն հաշտարարը հայ բազմատանջ ժողովուրդի օրհասական դիմադրութիւնն էր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան փրկարար բռունցքը...

Բռնապետութեան ճիգերը, անշուշտ, միանգամայն ապարդիւն չանցան. «բաժնէ-տիրէ»ի հաշտարար նշանախօսքը անգամ մը եւս յաջողութեամբ պսակուեցաւ. հայ առաջադէմ և ազատատենչ ժողովուրդը, բռնւած խուլական մենամարտով իր դրացիին հետ, գրեթէ դուրս մնաց համառուսական Յեղափոխութեան յորձանքէն, Կովկասը չկարողացաւ թափով մասնակցիլ հարիւր միլիոնաւոր ժողովուրդի ազատագրական պատերազմին...

Ատելութեան պառակտիչ թոյնը առատօրէն ներարկուեցաւ երկու դրացի համայնքներու մինչ այն խաղաղ յարաբերութեանց մէջ, արեան անջրպետ մը բաժնեց երկուքը։ Հազարաւոր դիակներ փռուեցան անարգ պատերազմի դաշտերուն մէջ, շէն քաղաքներ ու գիւղեր կործանեցան, սովը իր անբաժան ուղեկից համաճարակ հիւանդութիւններուն հետ տիրեց ամենուրեք, հազարաւոր նոր զոհեր խլելով թուրք ու հայ ժողովուրդ-

ներէն, հաղորդակցութիւնը կանգ առաւ, անտեսական կեանքը մարեց եւ հովուի ու մշակի երգերուն տեղ՝ աղէտաւոր զանգուածներու լացն ու բառաչը հնչեց լայնածաւալ, ամայացած վայրերուն մէջ... Ահռելի էր Անդրկովկասի տեսարանը մէկ ու կէս տարուան պատերազմէն յետոյ։

«Չկայ չարիք առանց բարիքի»... Դրական, սփոփիչ կէտեր եւս կան անտարակոյս, այդ մռայլ, արտասուելի համայնապատկերին վրայ։ Դրական— նոյն իսկ մեր յետամնաց, խաւարակուռ դրացիին համար։ Պատերազմը մեծ զարկ տուաւ թուրք համայնքի ընդհանուր յառաջդիմութեան, որ բարիք մըն է եւ թուրքի, եւ հայու համար, բարիք մըն է ընդհանուր, համակովկասեան ճակատագրի տեսակէտով։ Այդ ահռելի, արիւնահեղ բախումներուն մէջ մեր անգիտակից հակառակորդը կզգայ առաջին քայլափոխի հայու մրցման ուժը, անոր մտաւորական, կազմակերպչական եւ նոյն իսկ ռազմական ասելի չեղուած կարողութիւնները եւ արտակարգ եռանդ ծաւալեց— մասնաւորապէս Բագուի մէջ— իր սեփական մշակոյթը բարձրացնելու, իր գրականութեան զարկ տալու, դպրոցներ եւ ազգային այլ եւ այլ հաստատութիւններ հիմնելու։ Կասկած չկայ, անտարակոյս, ուսման ու ճշմարիտ քաղաքակրթութեան խրոցումն է որ պիտի հանէ բազմամիլիոն թուրքութիւնը արեւելեան անշարժութեան ճահիճներէն եւ պիտի բերէ տեւական խաղաղութիւն Արեւելքի, Կովկասի բազմաչարչար ժողովուրդներուն...

Սփոփիչ հետեւանքներ— նաեւ հայութեան համար։ Հայը մինչ այն կը դիտուէր իր նախնական, բայց ռազմասէր եւ ռազմունակ դրացին կողմէն, նոյն իսկ վրացու, ռուսի կողմէն, որպէս մի տեսակ ստորաքարշ ցեղ, շահու ետեւէ ընկած, մեղկ ու երկչոտ վաճառականներու եւ վարժապետներու զանգուած մը։ 15 տարուան ազատագրական պայքարը սահմանէն անդին եւ եկեղեցական գոյքերու կռիւը սահմանէն ասդին՝ փոքրինչ, անշուշտ, մեղմեր էին այդ համոզումը, բայց տակաւին կովկասեան ժողովուրդները եւ մանաւանդ թաթարները բարձրէն կը նայէին հայուն վրայ եւ կը հեգնէին «արիւնէ խորշող ու սարսափող» էրմանին... «Հայը արիւն տեսաւ» («Էրմանի գան գեօրդի») արտայայտութիւնը պայծառօրէն կը թարգմանէ թաթար հարեւանի այդ արհամարհոտ վերաբերումը։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ իր ծոցն առնելով հայ բովանդակ ժողովուրդը, այդ երկարատեւ մաքառումներու ընթացքին ցուցաբերեց այնքան եռանդ, արիութիւն ու անձնազոհութիւն, այնքան ռազմական ու ռազմագիտական կորով ու տաղանդ, որ հակառակորդը ըմբռնեց— միանգամայն անսպասելի էր իրեն համար— ըմբռնեց նաեւ Չարիքը նիւթ-ցարական կառավարութիւնը։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երկաթի բռունցքով հակահարուածներով պատժեց

արիւնարբու բէգերն ու խուժանները, որոնք— կոյր գործիք ցարական պաշտօնէութեան— դիւրին յաղթանակի պատրանքներով գացեր էին մորթոտելու հայ խաղաղ, աշխատաւոր ժողովուրդը եւ դարձնելու հայոց աշխարհը լայնածաւալ գերեզմանոց մը։ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւնը իր վճռառու թաթն իջեցուց նաեւ բազմաթիւ գազանատիպ պաշտօնեաներուն վրա— Նակաշիձէներ եւ Ալիխանով-Աւարսկիներ— որոնք թաթխեր էին իրենց ձեռքերը հայոց անմեղ արիւնին մէջ։

Բայց կատարելով այդ պատմական գործողութիւնները երկարաձիգ, արիւնոտ շրջբը, Հայ մարտական լեգէոնը չմնաց յանցապարտ հայոց ու կովկասեան պատմութեան առջեւ, գալոց արդարադատ միջազգային ատեաններուն առջեւ։ Նա՛ չէր ծրագրեր եւ նիւթեր ժողովրդապատ այդ պատերազմը, որ երկար տարիներով յետ մղեց այդ շէնաշ երկրի յառաջդիմութեան անիւը։ Նա չէր ստանձներ զանգուածային կոտորածներու նախաձեռնութիւնը Բագուի մէջ եւ դահճի բաժնեկի դերը։ Նա՛ չէր սկըսեր... գիտէ արդար աշխարհը, որ այդ զարհուրելի ողբերգութեան ընթացքին եւս, ինչպէս մեր բոլոր ազատագրական պայքարներու մէջ, մենք եղեր ենք պաշտպանուող զոհի արդար ու դժնդակ դիրքերուն մէջ։ Գիտեն այդ՝ թաթարները եւ մեր ամենէն մոլի հակառակորդներն ու դատախազները։ Գիտեն նաեւ յաւիտեններէն մեզի քարկոծող վրացական սոցիալիզմի բանբերները, որոնց գոհացում տալու համար պէտք էր խոնարհ համակերպէինք ճակատագրին, պէտք է ընդունէինք Յիսուսի, Տոլստոյի հռչակաւոր պատգամը— «մի՛ կալ չարին հակառակ»— պէտք է մատնէինք մեր ժողովուրդը՝ ոտ ու ձեռք կապած, անզէն, անպաշտպան— ջարդարարներուն...

Այսօր եւս պիտի կրկնենք մեր բազմաթիւ հակառակորդներուն ու ոսոխներուն հանդէպ այն՝ ինչ որ կը գրէինք անկէ քառորդ դար առաջ, Թիֆլիսի մէջ, հայ-թաթարական պատերազմի օրերուն*)։

— «Հայ ժողովուրդը չուզեր այլ եւս էջ-նահատակի անպատիւ դերը։ Դարեր շարունակ խաչ ու աւետարան կուրծքերնիս սեղմած՝ համբերաշխութեան քարոզը հնչեցինք— եւ կոտորուեցինք, գթութի՛ւն աղերսեցինք— եւ կոտորուեցինք։ Շատ արդէն վայելեցինք կոտորուողի հռչակը, ամբողջ տիեզերքը սասանեցինք մեր մարտիրոսութեամբ— հերի՛ք է։ Երբեք յարձակողական ախորժակներ չենք ունեցեր, երբեք թալանի ու աւարի արշաւանքներ չենք խրախուսեր։ Մեր հիմնական մտահոգութիւնն է եղել ամէն տեղ՝ պաշտպանել մեր խեղճ, հալածական ժողովուրդն, մարդել

*) «Կովկասեան Վանգէտ», էջ 123։

նրան ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ, պաշտպանել նրա խաղաղ կուլտուրական գոյութիւնը բռնաւորների հարուածների դէմ...

Հայը գտնւում է ազգամիջեան կռւից և չնայած բոլոր արեան ու սարսափներին, նա դարձեալ հաւատում է... որ մի օր, վերջապէս, ազգերի եղբայրութեան գաղափարը կը յաղթանակէ իր բազմատանջ հայրենիքում, կանցնի դարերի պղտոր հոսանքը, շուրջը կը լռեն թունաւոր կրքերը, կը լռէ ատամների գազանային կրճտոցը, և նա իր մաճին, արօրին փարած, իր սեփական հանճարին ապաւինած, անդորր սրտով կը շարունակէ իր ստեղծագործ աշխատանքը։

Դրացին էլ կը փոխւի... Հին, քարացած պաշտամունքներն էլ կանհետանան ժամանակի համայնաջինջ ալիքների մէջ...։ Ապագայի հորիզոնում Արեւը կը ճառագայթէ այն բոլոր հաստատութիւնների և դօգմաների փլատակների վրայ, որոնք այսօր ըմբոստ, թշնամի են քաղաքակրթութեան, և ժողովուրդները՝ Ռամկավարութեան հովանիի տակ եղբայրացած՝ կը տօնեն միասին երրեակ պանծալի դաշնակցութիւնը— Աշխատանքի, Ազատութեան և Խաղաղութեան։

XXV

ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ԻԶՄԻՐԻ ԳԵՏՆԱՅԱՐԿԵՐՈՒՄ

ԵԸԼԴԸԶԻ ՌՌՄԲԸ

Մեծ դատաւորութեան նամբուն վրա.— Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովի ոմեծ դատաւորութեան նամբուն վրա.— Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովի որոշումը.— Քրիստափոր Կ. Պոլսում.— Դաւադիրներու միջազգային փառչումը.— Քրիստափորի և Վռամի նախաձեռնութիւնը.— Դաշնակցութեան ղանգը.— Քրիստափորի և Վռամի նահատակութիւնը.— Դաշնակցութեան ղանգը.— Ռումբի չարդ ու գժոխային մեքենան Եըլդըզի պարիսպներուն մէջ.— Ռումբի չարդ ու ... Թանկին փաշայի ուշադրութեանը.— Ինչո՞ւ Համիդ ազատեցաւ.— Թանկին փաշայի ուշադրութեանը.— Տպաւորութիւնը Եւրոպավկայութիւններ.— Տագնապը Եըլդըզի մէջ.— Տպաւորութիւնը Եւրոպական յայտարարութիւնը.— Քաղաքական արեւմտեան թերթերէն.— Վանդերվելդի յայտարարութիւնը.— Քաղաքական արեւմտեան պէտքեր խորհրդարանում.— Ժորիսի ձերբակալումը.— Դատական թիւր բելգ խորհրդարանում.— Ժորիսի ձերբակալումը.— Դատական ժողովը Իզմիրի մէջ.— Դաշնակցութեան պատասխանատուութիւններ.— Ժողովը Իզմիրի մէջ.— Հարցաքննութիւն և պատասխա՝ բուռն դատական ատեանին առջև.— Հարցաքննութիւն և պատասխաններ.— Ակնարկ մը 1905 թուականի անցքերուն վրա.— Մեր զոհերը.— Քրիստափորի և Վռամի յուղարկաւորութիւնը Սոֆիայի մէջ.— Բաւեր.— Քրիստափորի և Վռամի յուղարկաւորութիւնը Սոֆիայի մէջ.— Բաւ-
ղար-մակեդոնացիներու ցոյցը.—

Մինչ կովկասեան հայութիւնը համառուսական մեծ անցքերու ոլորտին մէջ բռնուած էր իր ազատագրութեան երկունքով,— անդին, Թուրքիայում, աւելի դժնդակ պայմաններու մէջ, Կազմակերպութիւնը նորանոր միջոցներ կը խորհէր ցնցելու աշխարհի խիղճը և պարտադրելու սուլթանին, Եւրոպային՝ հայկական խնդրի լուծումը։

Սոֆիայի Ընդհանուր ժողովը (1904թ. յունւար) այդ նպատակով ընդունել էր ծանրակշիռ որոշումներ։ Եւ ամենէն ծանրակշիռը— վեր-
սկսել ցուցական գործունէութիւններ երկու մեծ ծովեզրեայ կեդրոններում
արձագանգ տալու հա-
մէջ (Պոլիս, Իզմիր)՝ երկրի գալիք շարժումներում արձագանգ տալու համար։ Ժողովի ընդունած բանաձևին մէջ կը կարդանք նաև այս երկրորդ
յօդւածը.

«Նպատակայարմար պարագային, միացած մակեդոնացի յեղափոխականներուն հետ, առնել այս կամ այն քայլը՝ մեր մէջ համերաշխութիւնը ամրապնդելու և երկու դատերը միացնելու նպատակով»։

Կայ և երրորդ յօդուածը.

«Երկրի շարժումներէն անկախ գործ կատարել Վիչապի մէջ այն պարագային միայն, երբ յայտ կայ ճոյակապ ձեռնարկ մը գլուխ բերելու։

Եւ ցուցական գործունէութեան համար ժողովը սահմանեց խոշոր բիւջէ մը*).

Սօֆիայի Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ՝ Զաւարեան և Վարդան— մէկը մտաւորական, միւսը ռազմիկ առաջնորդ— մտան Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմնին մէջ (հոն էր և Հրաչը, Թիրեաքեան) ու գացին

---

*) Առաջին Ընդհանուր Ժողովն էր «Փոթորիկ»էն յետոյ. Դաշնակցութեան միջոցները այժմ ճնշապատր կը դարձնէին աւելի լայն ծաւալով գործունէութիւն։ Կուսակցութեան տրամադրութեան տակ կը գտնէին հետեւեալ պատրաստ գումարները. Կիլիկիոյ Պատ. Մարմնին մօտ՝ 16.000 ֆրանկ, Ամերիկա՝ 15.000, Բալքանեան Կ. Կ.՝ 2000, Եգիպտոս՝ 500, Պարսկաստան՝ 2760, Բաթում՝ 8000, Ախալքալաք, Ախալցխա՝ 32.000, Ալեքսանդրապոլ՝ 8000, Կարս՝ 11.500, Երեւան 900, Բագու՝ 12.500, Թիֆլիզ, Գանձակ եւ Շուշի՝ 38.500, «Դրօշ» Կոմիտէի մօտ («Փոթորիկ»)՝ 326.000, ընդամենը՝ 452.960 ֆրանկ։ Այս գումարին մէջ չէին մտներ ոչ Թուրքիոյ մեր մարմիններուն առձեռն դրամը, ոչ ալ Կազմակերպութեան ունեցած զէնքի, ռազմամթերքի եւ այլ գոյքերու արժէքը։

Բացի այդ, նոյն 1904 թուականի ընթացքին ստացուեցին մուտքեր (մեծ մասամբ «Փոթորիկ»ին վճարելի գումարներէն), Բաթումի մարմնի մօտ՝ 12.500 ֆրանկ, Ախալքալաք, Ախալցխա՝ 10.000, Ալեքսանդրապոլ՝ 22.500, Կարս՝ 30.000, Երեւան՝ 10.800, Ռուսաստանի եւ Հիւսիսային Կովկաս՝ 7.500, Բագու՝ 100.000, Արեւելեան Բիւրօ, Գանձակ, Շուշի՝ 12.500, Արեւմտեան Բիւրօ՝ 27.500, Ամերիկա՝ 60.000, Բալքանեան Կ. Կ.՝ 8000, Եգիպտոս՝ 2.500, ընդամենը՝ 303.8000։

Ահա եւ Նախահաշիւը, սահմանուած Սօֆիայի Ընդհ. Ժողովին մէջ, համաձայն Կուսակցութեան իրական միջոցներուն։ Ժողովը յատկացուց վերոյիշեալ գումարները հետեւեալ ձեռնարկներուն (առաջին տարուան համար միայն).

1) Բանտարկեալ քանի մը կարեւոր գործիչներու ազատման համար՝ 20.000 ֆր.

2) Երկիր քարոզիչ-ուսումնասիրողներ եւ օժանդակ գործիչներ ղրկելու համար՝ 30.000 ֆր.։

3) Արեւելեան Բիւրօի ծախքերուն համար՝ 10.000 ֆր.։

4) Կովկասեան ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէին՝ 50.000 ֆր.։

5) Սասունի պէտքերուն (միայն 1904 թուականի համար)՝ 145.000 ֆր.։

6) Կիլիկիային՝ 200.000 (տրուած Կիլ. Պատ. Կեդր. Կոմիտէի տրամադրութեան տակ)։

7) Վանի ու Պարսկաստանի պէտքերուն՝ 46.000։

8) Ցուցական Մարմնի եւ «Փոթորիկ»ի ծախքերուն՝ 150.000։

9) Պրօ-Արմէնիա-ի եւ արտասահմանեան պրոպագանդի համար՝ 30.000, որմէ 10.000ը, որպէս մշտական (տարեկան բիւջէ), իսկ 20.000ը՝ 1904 թուականի արտակարգ ծախքերուն համար։

10) Արեւմտեան Բիւրօին եւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան՝ 35.000։

ուսումնասիրելու երկիրը. իսկ Քրիստափոր առանձնեց ցուցական գործունէութեան ղեկավարի պաշտօնը։

«Փոթորիկ»ի ծանր գործը յաջողութեամբ պսակելէ յետոյ, մեր մեծ ընկերը ըսաւ իր մտերիմներուն. «Ես այժմ կ'երթամ սուլթանի դէմ...» Նետուեցաւ նոր, աւելի ահաւոր Փոթորիկի մէջ, որուն պիտի զոհաբերէր իր կեանքը։

Դաւ մըն էր սուլթան Համիդի կեանքին դէմ,— մէկը ամենաբարդ, ամենախիզախ դաւերէն, զոր արձանագրած է ազգերու յեղափոխական պատմութիւնը։

Ինքն իսկ յղացեր էր ձեռնարկի գաղափարը,— զոր որդեգրեց Սօֆիայի Համագումարը— և ինքն ալ կը վարէր նախապատրաստական աշխատանքը՝ գաղափարակից ընկերներուն հետ,— ընկերներ ամէն ազգէ ու դասակարգէ, ընկերներ, որոնց տարամերժ մթնոլորտին մէջ քով քովի կը բազմէին Առնաուտքեօյցի Վռամշապուհը, բելճիկացի անիշխանական Ժորիսը, կէս-յունածին Սիլվիօ-Ռիչչի, գերմանածին Սօֆի Ռիգար և ուրիշ սրտոտ, արկածասէր անհատներ, կին ու տղամարդ, ամէն դիրքի ու պաշտամունքի տէր,— խոյսառըղէն, կոմօպոլիտ շրջան մը, հաւաքուած Թիւրքիոյ, Կովկասի, Եւրոպայի այլ և այլ անկիւններէ, կազմակերպուած յատկապէս Եըլդըզի տօնական օրերուն համար, հայոց գերագոյն Դաւադրութեան անվրէպ իրագործման համար...

Կը վարէր այդ հազուագիւտ նուագախումբը հայկական շարժման մեծ կախարդը, Սամուէլ Ֆոյն անունով*), որ օր ու գիշեր որոճալով իր խա- յական յղացումը, որու համար ինքն իսկ գտեր էր նիւթական անհրաժեշտ միջոցները Կովկասի մէջ, հայ ունևոր դասակարգը մտրակելով ու արթնցնելով, կը վարէր գործը 1904էն մինչև 1905ի եղերական գարունը, Թուրքիոյ և Բալկաններու մէջ, անդուլ ուսումնասիրելով միջավայրը, պրպտելով սուլթանանիստ մայրաքաղաքի ամենամութ խորշերը, երթևեկելով Պոլսէն—Ֆիլիպպէ—Սօֆիա—Պոլիս, պատրաստելով իր մահառիթ գործիքները և ուրբաթ օրերուն, high lifeի իր երկար շրջախումբով ազատօրէն մտնելով Եըլդըզի պարտէզներէն ներս, դիտելով երկարօրէն Սէլամլըգի արարողութիւնը, սուլթանական թափօրը, օտար հարիւրաւոր հանդիսականներուն հետ...

Զարնե՛լ այն մարդը, որ մեծագոյն պատասխանատուն է հարիւր հազարաւոր հայերու կոտորածին, զարնե՛լ Թագակիր Մարդասպանը, որու գոյութիւնը մշտնջենաւոր և մտրակող défi մըն էր, անարգանք մը

---

*) Քրիստափորի գերման-ֆրէնկեան ծածկանունը։ (Այդ անունի անցագրով մտած էր Թուրքիա)։

հայ ցեղի, հայ յեղափոխական Կազմակերպութեան համար... Եւ հայոց Նեմեզիդայի այդ գերագոյն ժեստը պէ՛տք է կատարէր նա ինքը՝ հայ ժողովուրդի առաքելատիպ զաւակը, անոր մեծագոյն յեղափոխական պաշտպանը— **Քրիստափոր Միքայէլեան...**

Ահա սեռուն գաղափարը, որ գուցէ վաղուց բոյն դրեր էր Վարպետի ուղեղին մէջ։

Պէ՛տք էր հասցնել այդ հարուածը, եթէ անգամ հայկական խնդրի լուծման տեսակէտով ոեւէ դրական արդիւնք չունենար։ Կան վայրկեաններ, երբ նման վրէժխնդիր գործողութիւնները ինքնին յեղափոխական արժէքներ են, անկախ տալիք հետեւանքէն,— արժէքներ՝ նախագործուած բանականութեան, համամարդկային բարոյագիտութեան օրէնքներով։

***

Եւ Կուսակցութիւնը «այո՛» ըսաւ Քրիստափորի ծրագրին։ Կուսակցութիւնը, իր սիրտը կարծրացնելով, օրհնեց անոր ճամբան և նետեց զայն ահաւոր յորձանուտին մէջ... Գուցէ առաջին անգամը ազգերու պատմութեան մէջ, պատերազմի առեն, բանակի մը հրամանատարը այդպէս գահավէժ կը սլանար դէպի մահ, որբ ձգելով շարքերը...

Շատերն արդէն գրեցին Եըլդըզի Ռումբին պատմութիւնը, գրեց երկարօրէն ինքը սուլթան Համիդի առաջին քարտուղարը, Թահսին փաշա։ Ինչպէս ուրիշ գրագէտներու նկարագրութեան մէջ, մենք այստեղ եւս ստիպուած ենք միայն պատմութեան կմախքը տալու, խուսափելով մանրամասներէն։

Քրիստափոր նահատակեցաւ կէս ճամբուն— գրեթէ բոլոր պատրաստութիւնները աւարտելէ յետոյ— 1905ի Մարտ 17ին, երբ Վռամշապուհ Քէնդիրեանին հետ ռումբային փորձեր կը կատարէր Վիտոշի լանջերուն, Բուլղար մայրաքաղաքի շրջակաները։

Հակառակ որ այդ անակնկալ աղէտը խորունկ վհատութիւն առաջ բերաւ ընկերներու մէջ և թուլացուց հայ դաւադիրներու վճռականութիւնն ու թափը, միաժամանակ մեծ աղմուկ յարուցանելով Եըլդըզում, որ այնուհետեւ աւելի եւս խստացուց իր հսկողութիւնը,— հակառակ այդ բոլորին, չորս ամիս յետոյ ռմբային փորձը, այնուամենայնիւ, տեղի ունեցաւ Եըլդըզ Քեօշկի պարիսպներուն մէջ։ Հեռագրական գործակալութիւնը այսպէս կը ծանուցէր դէպքը եւրոպական մամուլին,—

Ուրբաթ օր, յուլիս 21ին (1905) Սէլամլըքի արարողութենէն յետոյ, երբ սուլթան Աբդիւլ Համիդ կը վերադառնար պալատ, ռումբ մը պայթեցաւ մզկիթի առջև։ Սուլթանը ողջ մնաց, բայց իր շրջապատողներէն

մօտ երկու հարիւր հոգի սպանուեցան ու վիրաւորուեցան։ Նիւթական վընասներն ահագին են։ Փորձի հեղինակն անյայտ է։

Յեղափոխականները, որ Քրիստափորի առաջնորդութեամբ յաճախակի այցելութիւններով հանգամանօրէն ուսումնասիրեր էին Սէլամլըքի արարողութիւնը և սուլթանի շարժելու սովորութիւնը, եկած էին այն եզրակացութեան, որ ձեռքով նետուած ռումբերը կրնային վրիպիլ նպատակէն և որ լաւագոյն միջոցն էր, ժամացուցային մեքենան։ Անհրաժեշտ էր կառք մը, արտասովոր շքեղութեամբ և ընտիր ձիերով, որ առանց կասկած հրաւիրելու երթար, ուրիշ եւրոպացիներու կառքերուն հետ, կանգ առնէր մզկիթի բակին մէջ, ըստ կարելւոյն մօտիկ սուլթանական թիրախին և ուժանակով օդը հանէր Մարգարապանը իր ամբողջ պալատական վոհմակով։

Այդպիսի կառք մըն էր, որ մեր ընկերները աւստրիական մայրաքաղաքէն տարին Պոլիս բացառիկ զոհողութիւններով ու դժուարութիւններով և յուլիս 21 Սէլամլըքի օրը, վրան բարձելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան դժոխային մեքենան, հասցուցին Եըլդըզ-Քեօշկ, ճշտեցին վայրկեանը, երբ Համիդ իր շքախումբով պիտի ելնէր մզկիթէն, լարեցին ըստ այնմ մահաբեր գործիքը, որ և նշանակուած վայրկեանին բռնկեցաւ կառքին ու կառապանին հետ խլացուցիչ դղրդիւնով, ջարդ, աւերած և արհաւիրք սփռելով իր շուրջը։

Սխա՜լ էր արդեօք դաւադիրներու հաշիւը, թէ՞ պայթուցիկ նիւթը բաւականաչափ զօրաւոր չէ եղեր, որպէսզի վառէր ու բնաջինջ ընէր ամբողջ բազմութիւնը Սուլթանով միասին... Շշուկ մը կար՝ թէ Համիդ այդ օրը ուշացեր էր մզկիթի մէջ։ «Շաի-բաստ»-ներ, կռահումներ։ Մերինները շատոնց փորձով գիտէին, որ փադիշահը ամէն անգամ Սէլամլըքէն յետոյ, մինչ նոյն որոշեալ ժամանակին դուրս կելնէր մզկիթէն և մօտաւորապէս մէկուկէս վայրկեան գործ կը դնէր անցնելու համար կառքով այն փոքրիկ տարածութիւնը, որ կը բաժնէր մզկիթը պալատէն։

Եւ այժմ ահա սուլթանական քարտուղարն է, որ կուգայ պարզելու գաղտնիքը, յայտարարելով, որ այդ օրը իրօք Աբդիւլ Համիդ սովորականէն փոքր ինչ ուշ ելեր էր մզկիթին բակը, զրոյցի բռնուելով Շէյխ-իւլ-Իսլամի հետ,— և որ այդ փոքրիկ շեղումը փրկեր է անոր կեանքը։

Ահա թէ ինչ կըսէ Թահսին փաշան բառացի իր «Յիշատակներուն մէջ.

— «Մահափորձին հեղինակները հաշուած էին, որ Սուլթանը ճիշդ մէկ վայրկեան և 42 երկվայրկեանէն կանցնի մզկիթին բակէն մինչև պալատ եղած տարածութիւնը և դժոխային մեքենան պայթեցաւ ճիշդ այն վայրկեանին, որուն համար լարուած էր... Աբդիւլ Համիդ մզկիթէն

ելլելով, դէպի մարմարեայ սանդուխը կը յառաջանար, իր կառքը նըս-տելու համար։ Պահ մը կանգ առաւ և կարճ խօսակցութիւն մը ունեցաւ հանդուցեալ Շէյխ-իւլ-Իսլամ Ճէմալէտտին էֆէնտիի հետ։ Համաձայն արարողական կարգին, պալատականները, զինուորականները և թիկնա-պահները շարուած էին աջ ու ձախ։ Զինուորները բարևի կեցած էին, իսկ բազմութիւնը լուռ ու մունջ կը սպասէր սուլթանին անցքը դիտելու հա-մար...

Այս ուրիշ տեղ մը, Թահսին փաշա, վերապատմելով նոյն դրամա-տիկ վայրկեանին, հետևեալը կը գրէ.

— «Սուլթան Համիդի Սէլամլըքի արարողութենէն վերադարձին իր ժամանումը կառքով ճիշտ դուռը հասած պահուն է, որ պիտի պայթէր դժո-խային մեքենան և սուլթանը իր բոլոր հետևորդներով օդը պիտի հա-նէր։ Սակայն, պատահմամբ այդ օրը Սուլթան Համիդ աղօթատեղիէն ելած պահուն, դրան առջև Շէյխ-իւլ-Իսլամ Ճէմալէտտին էֆէնտիին հետ տեսակցութիւնը սովորականէն քիչ մը աւելի տեւած էր... Շէյխ-իւլ-Իս-լամին հետ ունեցած զոյգ մը խօսակցութիւնն էր, որ Համիդը ուշացուց ռումբի պայթած պահուն, ան դեռ կառք նստելու համար դէպի սան-դուխները կուղղուէր»...

Թէ որքան ուժեղ էր ռումբի պայթիւնը, անոր պատճառած արհա-ւիրքն ու իրարանցումը պալատական շրջաններու մէջ և թէ որպիսի հո-գեկան տագնապ կ'ապրէր ինքը օդատափառ դահիճը հայկական ան-նախընթաց դաւադրութեան հետևանքով,— այդ բոլորի մասին լաւա-գոյն է դարձեալ դիմել նոյն Թահսին փաշայի վկայութիւններուն, կար-դալ անոր երկարապատում արձանագրութիւնը, որու մէջ նախկին հա-յասեաց Համիդեան քարտուղարը չէ ուզած, անշուշտ, չափազանցնել և պանծացնել հայ յեղափոխականներու ուժը, հմայքը և անոնց գիւտին հնարքները։

Քաղենք ուրեմն քանի մը հատուած.

— «Այս պայթիւնը, որ ահարկու աղմուկ մը հանեց լեռնային ան-համեմ թնդանօթներու որոտման պէս և լսեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ, սարսափի մատնեց Աբդիւլ Համիդը, ինչպէս բոլոր անոնք, որ դէպքին վայրը կը գտնուէին։ Ամենքն ալ անասելի ապշութեան մը մատնուեցան։

... «Քարլոֆացի Իպրահիմ օղլու Հասան, որ Երլդըզի մահափորձին մէջ վիրաւորուած և Կիւմիւշ Սուի հիւանդանոցը փոխադրուած էր, բաւա-կան ապաքինած և խօսելու կարողութիւնը վերստացած ըլլալով, հար-ցաքննութեան ենթարկուեցաւ։ Հասան այսպէս պատմեց.

— «Ես կառքովս յաճախորդ մը բերած էի Երլդըզ. տեսայ երկու թուխ ձիերու լծուած և քառաչուրք անիւներով կառք մը, որ ներս մտա-

ժամացոյցի աշտարակին հանդիպակաց բակին դուռնէն։ Կառքին մէջ կը գտնուէր ճերմակ հագած երիտասարդ, վայելուչ կին մը։ Կառապա-նը*) գէր մարդ մըն էր, խարտեաշ պեխերով... Մեր ծանօթ կառապան-ներէն չէր և եզրակացուցի, թէ մեր էսնաֆին չի պատկանիր։ Նամազէն վերջը, թագաւորին վերադարձի ժամանակն էր և զինուորներուն հրաման տրուեցաւ «ի զէն», բարևի կենալ։ Այս հրամանէն անմիջապէս յետոյ, սարսափելի պայթիւն մը տեղի ունեցաւ։ Այնուհետև, չեմ գիտեր, թէ ինչ եղաւ։ Ինքզինքս կորսնցուցած էի։ Ես մասնակցած եմ Պլէվնայի ճակատամարտին և քանի մը անգամ շրապնելներով վիրաւորուած զին-ուոր եմ, բայց այդ տեսակ պայթիւն չէի լսած»։

***

Տեսնենք դէպքի տպաւորութիւնը եւրոպական մամուլի մէջ։ Քանի մը հակիրճ քաղուածներ միայն հարիւրաւոր թերթերու մեծ մասամբ ա-կանաւոր թղթակիցներու գրածներէն։

Գերման մեծագոյն թերթերէն՝ «Ֆրանկֆուրտեր Ցայտունգ»ի մէջ հետևեալը կը կարդանք, ի միջի այլոց, դէպքի յաջորդ օրը, յուլիս 22ին.

— «Երբ մահափորձի հեղինակը երէկ իր զարհուրելի հարուածը կէս վայրկեան մը յետաձգէր, սուլթանն ալ, իր զաւակներն ալ, պալատական-ներու մեծագոյն մասն ալ, անտարակոյս, պիտի զոհուէին։ Փորձը կա-տարուած է 50 մետր հեռաւորութենէ։ Այն վայրկեանին, երբ սուլթանը մզկիթէն կելլէր... լսեցաւ սարսռեցուցիչ դղրդիւն մը, որ կրկնուեցաւ հինգ կարճ ընդմիջումներով։ Դուրս նետուեցան այնպիսի թանձր ծուխի ու փո-շիի ամպեր, որ ամէն ինչ մէկ ակնթարթում կորսուեցաւ մթութեան մէջ։ Տիրեց սարսափելի իրարանցում մզկիթի բակին մէջ... որուն հետևեցին անհամականալի աղաղակներ, գոռում-գոչումներ և շատերու ահաբեկուած փախուստ։ Սուլթանի ամենամօտ մարդկանց շարքերում նկատելի էր սաստիկ վախ, որովհետև չէին կարող ըմբռնել, թէ ինչ էր պատահեր։ Դէս ու դէն կը թռչէին ու կրնկնէին մարդոց և ձիերու մարմնի կտորներ։ Մզկիթի հրապարակի շէնքերուն բոլոր պատուհանները փշրուեցան, նոյն «Համիդիէ մզկիթի», ուր սուլթանը վայրկեան մ'առաջ կաղօթէր, բարձր մինարէէն շառաչիւնով ծանր կառքատախտակներ կը թափթփէին։ Երբ դղըր-դիւնը վերջացաւ և ծուխի մշուշները ցրուեցան, հանդիսականներուն առ-ջեւ պարզուեցաւ ահռելի տեսարան մը. մօտ 40 մարդ և 50 ձի բառացի

---

*) Մեր պատմիչի Զարեհը (Սամաթիացի, Բանք Օտտոմանի տղաներէն), որ կամեցեր էր մինչեւ վերջ վարել կառքը եւ վառուիլ անոր հետ միասին...

կառք-կառք եղած էին և 80էն աւելի մարդիկ ծանր ու թեթեւ վիրաւորւած... Կառքը (սուլթանի) շրջապատեցաւ հարիւրաւոր մարդկանցով, որոնք իրենց սուրերը հանած էին պատեաններէն, այնպէս որ ամբողջ տեսարանը վայրկեան մը խոլ, վայրենի ֆանթէզիի մը տպաւորութիւնը կը գործէր...

Հանդիսականներէն խուլացի երեսփոխան էրլօտտա կըսէր, թէ ինքը քանիցս ներկայ գտնուեր է փորձնական մեծ թնդանօթաձգութեանց, բայց այսքան ուժգին որոտում երբեք չէ լսեր»...

Բերլինի «Լօքալ Անցայգեր»ը կը հրատարակէր ուրիշ սարսափահար ականատեսներու զրոյցներ.

«Սոսկալի պայթում... Մեր աչակողմը, մօտ 100 քայլ հեռու, բարձրացաւ ամպ մը։ Կառքերու կտորտանք, մարդոց և ձիերու դիակներու բեկորներ կը սլանային օդին մէջ։ Կատարեալ հրաբխային ժայթքում մըն էր։ Մեր առջև կանգնած զօրավարներու ձիերը սկսան կատաղաբար պըտտոյտներ գործել»...

Վիեննայի «Դի Ցայտ»ի մէջ կը կարդանք (Յուլիս 26).

«Թիւրքական թերթերը կիսապաշտօն ձեւով կը հաղորդեն, թէ 82 ընտանիք և 400 մարդ սուգի մէջ են։ Ծանր ու թեթեւ վիրաւորներու մէջ կան 17 զինւոր ու ժանդարմ, 12 նշանաւոր թուրք քաղաքացի և մէկ երիտասարդ աւստրիուհի։ Սպանւած ու վիրաւորւած ձիերու թիւն է 70, խորտակւած կառքերու թիւը՝ 32։ Պայթումի եղանակի մասին զգայացունց լուրեր կը պտտին։ Կ'ըսեն, օրինակ, թէ ան կատարուեր է փոքրիկ օդապարիկի միջոցով, որ արծիւի ձեւ ունեցեր է... Սուլթանի երկու սպանւած ծառաները ամենեւին վէրք չունին. անոնք մեռեր են սարսափէն յառաջացած օդի պայթումէն»։

Պարիզեան «Թան»ի թղթակիցը հետեւեալ մանրամասները կը հաղորդէր հեռագրով (23 Յուլիս).

«Դժոխային մեքենան պէտք է որ պարունակէր 15 կիլօգրամ ումանակ, գնդակներ ու երկաթի կտորներ։ Որոտը զարհուրելի էր և լսեցաւ մօտ 10 կիլօմետր հեռաւորութեան վրայ։ Ռումբը մէկ մետր տրամագծով և 50 սանտիմետր խորութեամբ փոս մը բացաւ»...

Բելժիական «Մաթէն»ի թղթակիցն ալ այս տողերը կը գրէր (Յուլիս 22).

«Ես եւս որոշեր էի այդ օրը ներկայ գտնուիլ համբաւաւոր Սէլամլըքին... բայց տհիպւած եղայ, այցելութիւններու պատճառով, մնալ պանդոկիս մէջ և երբ հանդիսա զբաղած էի... լսեցի մի խուլ որոտ, որ կարծէք ահաւոր բան մը կաղդարարէր։ Կպայ լուսամուտին և քիչ յետոյ տեսայ կուգային երեք կառքեր, որոնց ձիերը ծածկւած էին վէրքերով և

արիւնը կը հոսէր։ Անոնք վիրաւորները կը բերէին, որոնցմէ շատերը ծաւեր կը հեծկլտային... Ռումբը, ինծի բաւ մէկ պաշտօնական անձ, շինւած է եղեր ժամացոյցի մեքանիզմով և ունեցեր է պայթելու անհրաժեշ-կայնի ոյժ»...

Ուշագրաւ անտարբերութիւն կը մատնէր համաշխարհային մամուլը դէպի կարմիր սուլթանի ճակատագիրը։ Եըլտըզի ռումբը չյարոյց ցասման ու կատաղութեան շանթեր դէպի անյայտ դաւադիրները,— անգամ բարձրա-պահպանողական թերթերու մէջ։ Իսկ բոլոր դեմօկրատ, պարկեշտ օրգանները կը բացատրէին, կը պատճառաբանէին յեղափոխականներու արարքը և նոյն իսկ կը ջատագովէին զանոնք, վեր հանելով սուլթանական ոճիրները, մասնաւորապէս 1895—96ի Հայոց ջարդը։ Տեղ-տեղ, անշուշտ, կը լսէին կեղծ, շահախնդիր համակրանքի խօսքեր Համիդի հասցէին։ Այսպէս, օրինակ, Բելժիկայի խորհրդարանին մէջ նախարարը փորձեց դատապարտել Կ. Պոլսոյ դաւադրութիւնը, վեր հանելով քաղաքակիրթ մարդկութեան ծանօթ սկզբունքը, որ կը հռչակէ, թէ «մարդկային անձը սուրբ է, անբռնաբարելի»*)։ Բայց մինիստրական ճառէն յետոյ նոյն խորհրդարանի մէջ որոտաց ընկերվարական Վանդերվելդի վրիժառու ձայնը, որ ցասումով կը յայտարարէր ի լուր աշխարհի, թէ մարդկային անձի սրբազնութեան հաւատամքը գործ չունի Աբդիւլ Համիդի հետ, վասն զի նա բռնակալ մըն է, որ դուրս է վտարւած մարդկութեան շրջանակներէն»— «un despote au ban de l'humanité».

***

Վերադառնանք Պոլիս։

Իր մահաբոյր ապարանքում Աբդիւլ Համիդ կը դողար հոգեկան անօրինակ տագնապի մէջ։ Պայթումի վայրկեանին, կ'ըսեն, նա պահպաներ է երեւութական պաղարիւնութիւն, բայց յայտնի է անոր առասպելական երկչոտութիւնը։ Արդէն խաղաղ օրերուն կը տառապէր հալածախտէ և իր շուրջը կը տեսնէր միշտ երեւակայական թշնամիներ։ Դէպքը սասանեցուցիչ տպաւորութիւն ըրեր էր ոչ միայն Համիդի վրայ։ Թահսինն իսկ կ'ըսէ մեզ իր Յուշերուն մէջ.

«Ինչպէս կը տեսնենք, ոճիրները իսկապէս դիւային ձեւ մը ունէին։
«Քննիչ յանձնաժողովներու եզրակացութիւնները կը հաւաքէին Հա-

*) Բելժ կառավարությունը խիստ ճնշված էր այդ օրերում, վասն զի բացահայտվել էր պարզել, որ Եըլդըզի ռումբի պատրաստության մեջ կարևոր դեր խաղացել է բելժիկացի Ժորիս, որպես աջակից յեղափոխականների։

միջը։ Օր մը անոնք լուր կը բերէին, թէ յեղափոխականները մտադրած են եղեր օդը հանել Օսմանեան Դրամատունը, Տունէլը, Կամուրջը և այլն։

«Մերթ ալ մը կը հաղորդէին, թէ դաւադիրները հիմնովին ուսումնասիրած են պալատի տեղագրութիւնը, պատրաստեր են անոր քարտէսը և գծոխային մեքենաներ պիտի բերեն հոն օդապարիկներով։

«Համիդ բոլորովին այլայլած... ամէն միջոց ձեռք առաւ փոփոխելու համար իր բնակութեան պայմանները, իր պառկելու և արթննալու ժամերը և այլն»...

Թանակալը ամենէն աւելի կը վախնար հայ յեղափոխականներէն։ Տեսեր էր անոնց յանդուգն թափիչները 1896ին Բանկ Օտտոմանի և Սամաթիայի օրերուն։ Թահսին կը հաստատէ իր տիրոջ այդ կատաղի վախը հայկական կոմիտէներէն։ Նկարագրելէ յետոյ անոր սիստեմատիկ հալածանքները հայութեան դէմ, սուլթանի առաջին քարտուղարը կըսէ իր Յուշագրքին մէջ.

«Այս բոլորին հետ մէկտեղ Համիդ շատ կը վախնար հայ կոմիտէներէն»։

Սակայն, առաջին օրերուն, փադիշահը և իր շրջապատը մութի մէջ էին դաւադիրներու նկատմամբ։ Ո՞վքեր էին անոնք։ Ո՞վ էր այն յանդուգն ոգին, որ կարողացեր էր օր ցերեկով, իր գծոխային գործիքն առած, ներս սողոսկիլ Եըլտըզի անմատչելի պարիսպներէն և մօտենալ արքայական թախտին, որ պաշտպանուած էր հազարաւոր զինուորներու կրկնակի շղթաներով... Հայոց աշխարհում գիտէին այդ. Ողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը գիտէր այն. գիտէր, որ անյայտ, խորհրդաւոր վրիժառուն գաղափարի խենթ ջահակիրներէն է, ազատութեան պատգամաբեր բանութեան արջերուն մէջ, ժողովրդային ցաւերու ծնունդ, դաժան, արիւնոտ օրերուն ծնունդ, խիզախ անձնուէր, խիզախ արա-յալիչ...

Այդպէս չէր, սակայն Եըլդըզի համոզումը։ Այդպէս չէր խորհեր ինքը Թագակիր կալանաւորը։ Անոր կարծիքով թշնամին ներսէն էր... Դժոխային մեքենան և ամբողջ դաւադրութիւնը իր պալատական ստախօսներուն գործն էր։ Եւ ահա նա կը հրամայէ ամենէն առաջ ձերբակալել գահաժառանգը,— Ռէշատը... Եւ Չրաղանի պալատին մէջ արգելափակուած իշխանը կը գրէ Համիդին, կը բողոքէ ցասումով, կը սպառնայ պետութիւններուն դիմել։ Տեսարան մըն էր— զզուելի և զաւեշտական, որու առթիւ շատ աղմկեց արեւմտեան մամուլը։

Միւս կողմէն, Համիդ անզօր կատաղութեան մէջ իր թոյնը կը թափթփէր քննիչներու և ոստիկանական իշխանութեանց դէմ, զոր կը մեղադրէր գիտակցական անտարբերութեան մէջ։ Շարունակ— կը գրէ Թահ-

սին— բոլը կը կանչէր Քննիչ Յանձնաժողովը, կը սաստէր, կանարգէր, որպէսզի աւելի եռանդով շարժին ու փութով գտնեն ոճրի հեղինակները։ Ինչ քննիչներն ու ոստիկան-ժանդարմական իշխանութիւններն ալ միանգամայն շուարեր էին։ Ո՞ւր գտնել «չարագործները»... Ուժանակը իր հրաբորխային ռմբումին մէջ սրբեր տարեր էր բոլոր հետքերը։ Կազմակերպիչները չքացեր էին։ Դաւադիր կառքը փշուր-փշուր եղեր էր և խորհրդաւոր կառապանի դիակը փռուեր էր գետնի վրայ, միւս բոլոր դիակներու պէս կտոր-կտոր, անճանաչելի։

Եւ այսպէս քանի մ՚օր շարունակ, դժոխային աւեղծուածին հանդէպ, ոստիկանութիւն և քննիչ յանձնաժողովներ, ՀՐՉ-Սուլթան, Բարձր Դուռ, կը գեգերէին անվերծանելի քաոսին մէջ։ Փառաւած ու սարսափահար, կը գեգերէին, ոստիկանութիւնը ամէն օր խումբ-չարին ցասումը մեղմելու համար, ոստիկանութիւնը ամէն օր խումբ խումբ կը ձերբակալէր բուլղարներ, հայեր, «երիտասարդ թուրքեր», մակեդոնացի, արաբ, դալմաթ և այլն։ Ձերբակալուեցան անգամ քանի մը եւրոպացիներ, որպէս անիշխանական։

Բայց ահա, վերջապէս, ոստիկանութիւնը իր ծուղակն առաւ բելճիկացի ժորիսը։ Դրամայի գլխաւոր դերակատարներէն մէկն էր, «Սինդեր» կոչուած, որ բելճիկացի ըլլալով, կապուած ընկերութեան պաշտօնեայ, մեր ընկերներու մտերիմ գործակից, կապուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ։ Եւ այդ բոլորը հաջերմ համակրանքով Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ։ Ժարմաւ խոստովանեցաւ Քննիչ Յանձնաժողովին առջեւ։

Յանձնաժողովը կը պահանջէ, որ բելճիկացի յեղափոխականը յայտնէ հայկական կոմիտէի միւս անդամներուն և բոլոր մեղսակիցներուն անունները։ Բայց ժորիս բացէ ի բաց հրաժարեցաւ մատնելու իր հայ ընկերները։ Նա կուտար միայն մեռածներու և փախածներու անունները։ Հարցաքննութիւնը կատարուեցաւ բելճիկական գեսպանի ներկայութեամբ։ Ժորիս բանտ նետուեցաւ, սպասելով դատավարութեան։

•°•

Դաւադրական շարք մը խոշոր ձեռնարկներ ալ պիտի կատարուէին Իզմիրի մէջ։ Անոնք մաս կը կազմէին Քրիստափորեան ընդհանուր ծրագրին և պէտք է իրագործուէին Եըլդըզի մահափորձին հետ, բառ կարելի եղածին չափ միաժամանակ, կամ իրարու ետեւէ, կարճ ընդհատումներով։

Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ երկրորդ վաճառաշահ մեծ կեդրոնը։ Զմիւռնիան էր, ուրկէ յեղափոխական հարուածները կարող էին զօրաւոր արձագանգ տալ Եւրոպայի մէջ։ Ուստի այդ քաղաքն ալ ընտրուած էր, որպէս դաշտ գլխաւոր գէպքերու թատերավայր։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը շատոնց արդէն հաստատուած էր Իզմիրի մէջ,

ուսկից ճիւղեր արձակեր էր դէպի Մանիսա, Էօտէմիշի և այլ գաւառական կեդրոններ։ Մեր մեծ ընկերներէն մղեր են այնտեղ իրենց քարոզչական ու կազմակերպական աշխատանքը Խաժակ և Հրաչ, առաջինը դեռ 1897էն ի վեր)։*

---

*) Ողբացեալ Խաժակը «Դրօշակ»ի անդրանիկ առաքեալն էր դէպի գաղութները։ Մինչեւ 1895 թուականը Դաշնակցութիւնը չունէր քիչ-շատ լուրջ կազմակերպութիւն հայոց գաղթաշխարհի մէջ։ 1895ին՝ տակաւին ուսանող եւ միանգամայն մէկը «Դրօշակ»ի խմբագիրներէն՝ Խաժակ անցաւ Բուլղարիա, շուրջ երկու տարի մնաց պրօպագանդը Ռուսչուկ, Վառնա, Բուրգաս ու այլ քաղաքներու մէջ ու վերադարձաւ Ժընեւ։ Նա աւելի բախտաւոր եղաւ իր քարոզչական պտոյտին մէջ, քան իրեն յաջորդող երկու Ժընեւեան ընկերները, Ռոստոմ, Վարանդեան, որոնք անկէ մը աշխատելէ յետոյ՝ մին միւսի ետեւէ ձերբակալուեցան Ռումանիոյ մէջ։ Խաժակ բուռն խառնուածք, լաւ խօսող եւ քաջակշռուած բանախօսող՝ մեծ ոգեւորութիւն պատճառեց Բուլղարիոյ մէջ, ուր այնուհետեւ ամուր հիմք դրաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Ապա, արդէն համալսարանաւարտ, 1896ին նա անցաւ Եգիպտոս։ Այնտեղ եւս փայլուն աջողութիւն ունեցաւ եւ մեծ զարկ տուաւ կազմակերպական գործին այդ գաղթավայրում, ուր ուժեղ դիրքեր ունէին հակադաշնակցական տարրերը։ Խաժակ որ ունէր նաեւ գիտական առատ պաշար ու գիրքին գրիչ, կը ներէր գաւառական հակառակորդներուն հետ խօսքով ու գրչով։ Կը խօսէր ընդհանրապէս ժողովուրդին մատչելի լեզուով,— ոչ շատ գրական ու անոյշ— համեմատած սրախօսութիւններով ու առածներով, եւ իրեն զանգուածի, ամբոխի հանդէպ, մնաց մինչեւ վերջ անմրցելի ժողովներու, միթինգներու, լրագրային յօդուածներու մէջ չէր խնայեր հակառակորդները, շփոթեցնող հարուածներ կուտար անոնց։ Երբ իր պաշտպանած թեզը բաւականաչափ ամուր չէր, մէջտեղ կը նետէր գիտութիւն ու փիլիսոփայութիւն, լռութեան մատնելով հակառակորդը։

Յիշատակելի է Խաժակի բանակռիւը ծերունի Մամուրեանի հետ, Իզմիրի մէջ, ուր մեր ընկերը փոխադրուեր էր Եգիպտոսի իր աշխատանքներէն յետոյ։ Մամուրեանը յաղթահարելու եւ անոր հակադաշնակցական ընթացքը չէզոքացնելու համար, Ժընեւի նախկին փիլիսոփայութեան ուսանողը առաջարկեց կը կոչէր **Հէգէլը...** Խմբագրութեան թուղթերու մէջ՝ կը փաստարկէր, կապացուցանէր, որ հայոց երեք կուսակցութիւնները— **Արմէնիա, Հնչակ, Դաշնակցութիւն**— տիեզերական համատարած օրէնքի մը զօրութեամբ կը վերարտադրէ Հեգելեան ծանօթ եռաստիճանութիւնը **(տրիադը)**, որ Արմէնիան **թեզն** է— դրութիւն— Հնչակը՝ **անտիթեզը**— հակադրութիւն— եւ Դաշնակցութիւնը **սինթեզ**— համադրութիւն— որ նկատ առնելէն ուշը, սակայն, խուսափող իր մէջ միւս երկու կուսակցութիւններու դրական կողմերը, ժխտելով, ջնջելով երկուքի գոյութեան իրաւունքը եւ ինքը միայն համախմբելով, որպէս հայ կեանքի հեղափոխութեան գերագոյն ու տեւական արդիւնքն ու պսակը։ Խաժակ այդպիսով կը փաստէր որ Հնչակ-ի ու Արմենիա-ի անհետացումը հայոց հրապարակէն ու Դաշնակցութեան միահեծան տիրապետումը նոյն ինքը պատրաստուած է մարդկային մտքի իրերու անողոք տրամաբանութեան,— պատրաստուած է Հեգելեան հոյակապ փիլիսոփայութեան... Մամուրեան, անտարակոյս, շշմեր էր հնաւանդութեան այդ չարաճճի խաղերէն եւ անզօր էր իրեն անծանօթ Դաշնակցութեան գիտուն առաքելին հանդէպ, որ իր թաղառողէն կը ուղարկէր «Արեւելեան Մամուլ»ի խմբագրատուն եւ որու բերնով կը խօսէր ինքը Հէգէլ, գերման աշխարհի դիւանանկար փիլիսոփան...

Ինչպէս ամէն տեղ, հոս եւս կը վխտային հայ լրտեսներն ու մատնիչները,— և առաջին տարիներուն Կազմակերպութեան գլխաւոր գործիչներէն մինն էր՝ մաքրել հրապարակը այդ ազգադաւ ցեցերէն։ Հոս եւս ժողովուրդի խոնարհ խաւերէն կուգային առատութեամբ վրիժառու և անձնուրաց կարիճներ)։*

Երբ զարնուեցան առաջին լրտեսները, Պոլսոյ ոստիկանութիւնը անոնց տեղ Իզմիր ճամբեց աւելի փորձառու մէկը,— Հայ Մաքսուտը։ Անոր կը գործակցէր տեղացի հայ մը։ Եւ երկու լրտեսներն ալ նիւթապէս ու բարոյապէս կը հովանաւորէր տեղւոյն հայ Առաջնորդը.— Մատթէոս Գալէօզեան, որ ազդեցիկ մէկն էր կառավարական շրջաններու մէջ։ Ասոնց հետապնդումով կուսակցական գործիչներէն Վարդը անակնկալի բերուելով ձերբակալուեցաւ և տանջանքներէ յետոյ ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուեցաւ։ Կազմակերպութիւնը, բնականաբար, տեղի չտուաւ և չարաչար պատժեց հայ ցեցերը։ Մաքսուտ և Գարեգին (երկրորդ լրտեսին անունը) ահաբեկուեցան։ Նոյն բախտն ունեցաւ և Գալէօզեանը, որ յամառօրէն կը շարունակէր աջակցիլ ոստիկանութեան։ Անոր ահաբեկումը կազմակերպեց ինքը Հրաչը (1902թ.)։ Ահաբեկիչն էր Մանիսացի Գէորգ Աղիզօֆ (բուն անունով Խորէն Սարգիսեան)։ Աղիզօֆ ձերբակալուեցաւ և երեք տարուան բանտարկութենէ վերջ, մահուան պատիժ կրեց կախաղանով (1905ին)։ Այդ քաջասիրտ երիտասարդը, որ 1898ին մահակ-

---

Կատակներ կ՚ընէր մեր եղերաբախտ Խաժակը, բայց իրօք մարգարէ մը եղաւ։ Երբ 1905—1906 թուականներուն, ինքն ալ հայկական դրամայի խոշոր դերակատար, կը դիտէր կովկասեան մեծադղորդ անցքերը և իր Մայր-Կուսակցութեան արտակարգ ծաւալումը, յաղթական գրոհն ու տիրական հմայքը, կը յիշէր, անշուշտ, գօտեմարտը ծերունի Մամուրեանի հետ... Հէգէլ, գիտութիւն ու փիլիսոփայութիւն, գաղափար եւ տառապանք, անդուլ ճիգ ու եռանդ՝ ի սպաս հարազատ ժողովուրդի... Հէ՜ք ընկեր... ամէն ինչ տրորուեցաւ 1915ի տարիներուն թուրքական անհծապարտ եաթաղանին տակ...

*) Ահա մէկը։ Բէնիկ Իզմիրցի, Էդուարդ Պապազեանեան, ընդամէնը 18 տարեկան, կ՚իմանայ, որ երկու վարսէր՝ Խաչատուր Նշանեան եւ պօլսեցի Գալուստ կառավարութեան ձեռքն են մատներ «Դրօշակ» կարդացող երիտասարդ մը (Իրենք իսկ, մատնիչները յայտարարեր էին այդ, ի լուր ամենուն) ու տղան բանտարկուեր էր։ Պատանի Էդուարդ, ձայնակցելով Կազմակերպութեան հրահանգին, կ՚երթայ ու տեռորի կ՚ենթարկէ երկու մատնիչները, միեւնոյն օրը, միեւնոյն ժամուն։ Կը սկսի խուճապն ու հետապնդումը ոստիկաններու կողմէ։ Պատանին շաբաթ մը քաղաքին մէջ պահուըտելէ վերջ, կորոշէ փախչիլ. մակոյկ մը կառնէ ու ծովը կը նետուի։ Մակոյկավարը կը մատնէ զինքը եւ տղան շուտով կը պաշարուի 10 ոստիկաններէ։ Կը քաշէ ատրճանակը, կը զարնէ նախ մակոյկավարը, ապա ոստիկաններէն մէկ քանին ալ վիրաւորելէ յետոյ, վերջին գնդակը իր կուրծքին կուղղէ եւ ձերբակալուելէն քանի մը ժամ վերջ կը մեռնի, յայտնելով, որ ինքը միայն պատասխանատու է կատարուած երկու տեռորներուն համար։

ցեր էր Խանասորի արշաւանքին, կը սիրէր վտանգը եւ կը ստանձնէր ամենադժուարին պարտականութիւններ։ Իր ձեռքով էին սպաննուած Թիֆլիսի ու Ալեքսանդրապոլի մէջ երկու ուրիշ մատնիչներ, Սամուէլ եւ Շիկօ, նմանապէս աւազակապետ Շէրիֆ բէկը Բագուի մէջ։

Ոստիկանութիւնը ձեռք անցուց եւ Հրաչը, որ դատապարտուեցաւ ցկեանս բանտարկութեան*)։

Նոր ուժեր հրապարակ եկան Իգդիրի ու շրջանի մէջ, Մարմինը վերակազմուեցաւ եւ 1905ին առաջին անգամը ծաւալեց լայն գործունէութիւն։ Բազմաթիւ խումբեր յղուեցան «ռումբային» աշխատանքին եւ համաձայն Կուսակցութեան որոշումին, պատրաստուեցան արձագանգ տալու Ելդըզի դէպքերուն։ Որոշուած էր ուժանակով օդը հանել գրեթէ բոլոր եւրոպական հաստատութիւնները, ամենէն առաջ բանկերը, ապա եւ փոստ, մաքսատուն, կայարաններ, կամուրջներ եւ այլն։

Եւ բոլոր անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնուեցան երկար ամիսներու ընթացքին, ընդ հսկողութեամբ Քրիստափորի, որ ժամանակ առ ժամանակ կերթար Զմիւռնիա։ Այդ աննախընթաց ծրագիրը պիտի իրագործուէր, նիւթելով ահագին իրարանցում մը, երբ Պոլսոյ մէջ ժողովի թուղթերը քննող յանձնաժողովը չգտնէր Իգդիրի մէջ դաշնակցական Տիգրան Նայիրանդեանի հասցէին չէքով ղրկուած գումարի մը արձանագրութիւնը... Այդ հասցէն երեւան գալով, Իգդիրի մէջ եւս սկսան խուզարկութիւններ ու ձերբակալութիւններ։

Ահա թէ ինչ կըսէ այդ առթիւ Կ. Պոլսոյ թերթը Դատական Առաւօտը, որ երկարատեւ դատավարութենէ յետոյ— 1905թ. նոյեմբերին— Ելդըզի ռումբին շուրջը կազմեր է առաջին արձանագրութիւն։

«... Ձերբակալեալ Տիգրան Նայիրանդեանի եւ եղբօր խոստովանութենէն հասկցուեցաւ, որ Իգդիրի մէջ ալ... որոշած են կամուրջները ականել, երկաթուղիի գիծերը քանդել, բանտերը օդը հանել... այս չար նպատակով... շատ մը պայթուցիկ ու քանդիչ նիւթեր դրած էին կամուրջներուն ու ճամբաներուն տակ եւ ականներ փորած էին... Ասոնցմէ զատ Յակոբ անուն ստորին արարած մը Կրէդի Լիօնէի... վարձու դրամարկղներէն մէկը վարձած եւ անոր մէջ դինամիթի մեքենայ մը պահած էր՝ նոյն Դրամատունը օդը հանելու մտադրութեամբ»...

---

*) Ազատուեցաւ 1908ի «Հուրիէթի» օրերում, որպէսզի նոր տարի չհասած վերստին մատնուի թշնամու ձեռքը եւ Գանձասարի մեր միւս մատուռակալներում հետ։

Դատական այդ երկարաշունչ արձանագրութեան մէջ, որ կը կազմէ ոչ պակաս քան հարիւր հինգ էջ— Համիդեան Առաւօտը թոյն կը թափէ հայերուն վրայ. ծայրէ ծայր զազրատուր, ատելութիւն ու գրգռութիւն է այդ վաւերագիրը, ուր ամէն մի տողի մէջ ցեղային թշնամանքը կարծարծեն եւ փրփրաբերան կոչ կընեն թուրք ամբոխի ջարդարար բնազդներուն. «առէ՛ք, այս գեաւուրները մեր փատիշահն անգամ սպաննել կուզեն»... Դրդութիւնները արդիւնք չունեցան, Ելդըզը չյանդգնեցաւ ջարդի հրաման արձակել, գազանը կրճտեց ատամները եւ զուսպ պահեց ինքզինքը, ինչպէս ասկէ տարի մը առաջ, Սասնոյ դէպքերու ատեն... Նոր ջարդերու համար արեւմտեան մթնոլորտը այլ եւս նպաստաւոր չէր... Համիդ տեսաւ հանրային կարծիքի վերաբերմունքը դէպի իր անձը, ամենէն զարհուրելի մահափորձէն յետոյ։ Եւ դեռ թարմ էր յիշողութիւնը այն օրերէն, երբ երեք պետութեանց ներկայացուցիչները Մշոյ դաշտը հասնելով, թոյլ չտուին Սասունը պարպել հայերէն եւ ստիպեցին վերադարձնել սասունցի փախստականները իրենց բնակավայրը։ Թուրք կառավարութիւնը անզօր էր անգամ պարզ եւրոպացի յեղափոխականի մը, Ժորիսի հանդէպ։ Երկար, տանջալի հարցաքննութեան ընթացքին, այդ վերջինը խրոխտ, համարձակ կը յայտարարէր թրքական ատեանին, որ ինքը, այո՛, բարեկամ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, կ'ատէ բոլոր բռնաւորները, կ'ատէ մանաւանդ Աբդիւլ Համիդը եւ միացեր է հայերուն հետ անոր գահը չախչախելու... Բելժիկացի մեր ընկերը լաւ գիտէր, որ իր դղյակացունց դատավարութեան ընթացքին ողջ արեւմտեան հանրային կարծիքը իրեն հետ է, կը ծափահարէ իր քայլը, եւ չպիտի թող տայ որ զինքը դատապարտեն։ Նա չէր իսկ պատասխաներ դատական ատեանի շատ մը հարցումներուն, կուտար միայն մեր փախստական ու մեռած ընկերներու անունները, մերժելով ոեւէ տեղեկութիւն ողջերու մասին։ Ուրիշ ապտակ մը. Պոլսոյ մէջ ապաստանած մեր կարգ մը ընկերները ձեռք ձգելու համար, թուրք կառավարութիւնը կը դիմէ Կրէդի Լիօնէի պարիզեան կեդրոնական վարչութեան։ Այդ բանկի միջոցով էին փոխադրուած Դաշնակցութեան խոշոր գումարները արտասահմանէն՝ Պոլիս ու Իգդիր... Բանկի վարչութիւնը, չնայած հաճոյակատարութեամբ կը պատրաստէր հրապարակ հանել իր գիտցած կարեւոր հայ անունները, բայց պարիզեան մեր ազդեցիկ բարեկամներէն Մէնար-Դորեան կորովի միջամտութեամբ վիժեցուց այդ ստոր դաւն եւս։

Այսպէս վերջացաւ Ելդըզեան ռումբի մեծաղմուկ պատմութիւնը, որ անգամ ձախողած՝ դարձեալ անսովոր ջղաձգութիւններ ու ցնցումներ

պատճառեց Օսմանեան բռնակալութեան, երկար ամիսներ զբաղեցուց Թուրք կառավարական շրջանները և ծանր տագնապի մատնեց Եըլտըզի Կալանաւորը։

Քանի մը տասնեակ հայեր Պոլսոյ և Իզմիրի մէջ— մեծ մասամբ լոկ կասկածով ձերբակալուած— դատապարտուեցան ցկեանս բանտարկութեան, իսկ փախածները՝ մահուան պատժի։ Մահուան դատապարտուեցաւ և Ժորիս, որպէս գլխաւոր գերակատարներէն մին, բայց բելճիական կառավարութիւնը միջամտեց և փոքրիկ Բելճիկային օգնութեան հասան Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնները— Ժորիս ազատ արձակուեցաւ և վերադարձաւ իր հայրենիքը։

***

Եըլտըզի դաւադրութիւնը առիթ տուաւ մեր Սիամանթօյին գրելու իր ամենէն պաթեթիկ էջերէն մէկը։

Հայկական Հերոսամարտը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծներ ու սնուցեր են վիպասաններու, բանաստեղծներու գեղեցիկ բոյլ մը— Ահարոնեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Հայ-Գուսան, Վասպուրանցի և այլն— որոնք երկար տարիներ իրենց ռազմաշունչ քնարով արտակարգ փայլ տուեր են Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեան մամուլին ու գրականութեանը, խթանելով շարունակ հայ երիտասարդութեան անձնուիրութիւնն ու կորովը, արծարծելով շարունակ ազատութեան սէրը և հայրենիքի պաշտամունքը։

Չենք կարող, տարաբախտաբար, այս սահմանափակ էջերուն մէջ գլուխ մըն ալ նուիրել մեր ազատութեան այդ երգիչներուն, Հայ Կեօրներներուն ու Դէռուլէդներուն (poètes de combat), որոնք, սակայն, պատկառելի տեղ մը ունին Կուսակցութեան պատմութեան մէջ։

Ատոմ Եարճանեան—Սիամանթօ, որ դուցէ իրաւամբ կրնար կոչուիլ Հայկական Körner, որ հրաբխային տողերու մէջ պանծացուցեր է հայ դաւադիրը, հայ ֆէտային ու ահաբեկիչը.— Ատոմ Եարճանեան, նոյնքան պաթեթիկ ու զօրաւոր արձակի մէջ, որքան և ոտանաւորի մէջ— իրական պաշտամունք ունէր մասնաւորապէս Քրիստափորի համար, որ պիտի մնայ միշտ հայ դաւադիրներու մեծ պարագլուխը, հայոց Մածծինին։ Դաշնակցութեան հիմնադրի դաւադրական յղացումները Կովկասի ու Թուրքիոյ մէջ և մանաւանդ Եըլտըզի ռումբին ցնցող արկածը վառեր էին «Դիւցազնօրէն»-ի գերզգայուն հեղինակը, որ ահա թէ ինչ կը գրէր իր կարմիր նամակին մէջ, ուղղուած Եըլտըզի դահիճին.

Ոճրագո՛րծ,

Եւ վերջապէս դուն ալ օրերուն ամենէն զարհուրելին և վայրկեան-

ներուն ամենէն արդարը տեսար, տեսար ու զառանցեցիր և քու խուարող ու հրէշային աչքերդ հազիւ հազ կրցար ծածկել հալածականներուդ անմեղ արիւնին մէջ փտտած կմախքնե՛ն ձեռքերովդ... Եւ հիմա աղօթէ՛ որու որ կուզես՝ ծնկաչոք և հողաթաթախ Մուհամմէտին կամ Եղնանի տառածից, կամ Դիպուածին, կամ Զօրիքին, աղօթէ՛, որովհետև քու կենդանի սատակդ դեռ հողին վրայ կեցնելու պարգևը չարաշուք վայրկեանին կը պարտիս, ոչ թէ անոնց անշուշտ, որոնք այդ անիմանալի, հանճարեղ ու գերբնական պատիժը յղացան քեզի համար...

... Գիտեմ, թէ ի՛նչ դժոխային չարչարանք, ի՛նչ մղձաւանջ, ի՛նչ ժահագոր տենդ և ի՛նչ չի յագեցած և անյափրանալի կատաղութիւն մըն է, որ զքեզ կը գալարէ, զքեզ պալատիդ մէջ պատէ ի պատ կը զարնէ և աթոռի վրայէն աթոռի վրայ կը նետէ, կարենալ լուծելու համար տիեզերքին ամենէն դուրս եղող այս առեղծուածը։ Բայց պիտի չի կրնաս լուծել, ո՛վ արիւնռուշտ յարուշէզ, պիտի չի կրնաս ձեռք գնել այն արհաւիրքից, այն վրիժառու, այն քինայոյզ, այն հայրենատարփ, այն աստուածատար ու չքեղ ու անպարտելի Անծանօթին վրայ... որ քու զինուորապատ պատնէշներէդ ներս մտաւ, գլուխը իր փառքէն ու իր հպարտութենէն բարձր ու նայուածքը մահով և ազատութեամբ առլցուն... Տեսար հարիւրաւոր մարմիններ ճղակոտոր՝ բաշարձակ ու հոգեւարքի մէջ վխտցող ձիեր, որ խորտակեալ չքակառքերուն հետ բոցերէն ու մոխրապատ օդերուն մէջ ցնորապարեցին և ճախրեցին. ի՞նչպէս գտար այս պատկերը, դուն ամենազօր ոճրագործ, կրցա՞ծ էիր յօրինել այս խրախճանքի համայնապատկերը, յաջողեցա՞ն քու վրիժառուներդ։ Այո՛, կրնաս զարհուրանքով և քրքիջիդ կոհինչը կմախքիդ ոսկրաանկիւններին հետ չորս հողմերէն կիմացւի... Յաջորդ անգամուն... քու պալատիդ... անկիւնաքարերուն տակ, որ ահագնաշառաչ պիտի կործանին, քու սուլթաններուդ բովանդակ սերունդները պիտի խմորուին... Այդ օր ալ ըլլայ, Վրէժին սառոյց և անխուսափելի և պատրաստ ճամբաներէն պիտի հասնի, պիտի թեւէ, պիտի գայ հրաշագեղ Անծանօթը... և իր անողոք սուրը վիզիդ և իր բռունցքին զօրութեան ծանրութիւնը քու քստմնելի գանգիդ վրայ հանգչեցուցած՝ պիտի գայ Անծանօթը, որովհետև բոլոր ճամբաները ու բոլոր երկաթապատ դուռները անոր քայլերուն առջև բաց են, ինչպէս բաց է ապագան մարմարեղէն Գաղափարին առջև։

***

Գացե՛նք 1905ի խելագար Բաքուն, իր փոթորկայոյզ անցքերով, ուր այնքան սերտ կը հիւսին յաջող և ձախող դրուագները, վիշտն ու բերկ-

բանքը, յուսախաբութիւնն ու վարդագեղ խանդավառութիւնը: Մէկն էր մեր պատմութեան ամենայեցուն թուականներէն, զոր ապրեցանք ազգովին մեր բոլոր նեարդերով: Դաշնակցութիւնը կեդրոնն էր, առանցքը համազգային կեանքին ու բուռն շարժումներուն: Դաշնակցութիւնը մէկն էր նաև համաշխարհային մեծ շարժման ազդակներէն: Արեան Մողոքը վայրկեան մը չդադարեցաւ շնփորելէ և արիւնոտ անցքերու գահավիժումը վայրկեան մը չընդհատեցաւ:

Ու— գո՞հ էր, գոհ էր... Անզուգ փորձութեան թուական մըն էր Կուսակցութեան համար, որ կը բոլորէր իր կեանքի 15-ամեակը: Մեռելներ կան, որոնց պատճառած սուգը չի նմանիր անգամ ժողովրդական համատարած աղէտներու հանդէպ: Գործիչներ կան, որոնց անակնկալ կորուստը պայքարի գահավիժող ալիքներուն մէջ հաւասար է կորսնցուցած պատերազմի մը: Եթէ մէկ կողմէն մեր սիրտը կը լեցուէր արդար հպարտութեամբ ի տես ազգային ինքնապաշտպանութեան շքեղ դրուագներուն, զոր կը պարզէր Դաշնակցութիւնը անզիջակից հորդաներու դէմ մղուած ահաւոր պատերազմի ընթացքին, զարմանք ու հիացմունք շարժելով դրացի ազգերու և ողջ Ռուսաստանի մէջ, եթէ մեր ցեղային արդար վրէժխնդրութեան ծարաւը դէթ մասամբ կը յագենար մեր անխնայ ահաբեկիչներու յաղթական թռիչքներով ընդդէմ հայատեաց բռնաւորներու,— ապա միւս կողմէն մեր շարքերը անփոխարինելի վշտով կը համակէին, անդրադառնալով նոյն այդ թուականին մէջ կրած հաւաքական ու անհատական կորուստներուն,— կորուստներ՝ որոնց տխուր ֆոնին վրայ առանձին վեհութեամբ կը բարձրանայ Կուսակցութեան հիմնադիր-առաջնորդի, մեր անզուգական Քրիստափորի կերպարանքը...

Մեծ էր անոր մահուան տպաւորութիւնը ամենուրեք: Կովկասը դեռ կը տնքար բռնակալական լուծին տակ, հայ մամուլը Թիֆլիսէն մինչև Պոլիս, գրաքննութեան կապանքներուն մէջ՝ չկարողացաւ ազատօրէն արտայայտուիլ չարաշուք դէպքի առթիւ, բայց մահուան գոյժը խուլ որոտումով անցաւ հայոց աշխարհէն և ամենքը, բարեկամ ու հակառակորդ, զգացին անփոխարինելի, անդարմանելի կորուստը:

Սուգ էր շարքերուն մէջ: Մեռաւ Դաշնակցութեան պարագլուխը այն ժամանակ, երբ ծանրակշիռ անցքեր կը պատրաստէին մօտ ապագային պայթելու հայութեան գլխուն,— անցքեր՝ ուր անոր մասնակցութիւնը կարող էր բախտորոշ դեր կատարել:

Բուլղար-մակեդոն յեղափոխականները կողբային մեզի հետ Դաշնակցութեան մեծ աղէտը: Անոնք սարքեցին Քրիստափորին արքայավա-

լի թաղում մը, որ ճշմարիտ ապօթէօզ մըն էր*): Յուղարկաւորութիւնը, իր տարամերժ պարագաներով և տրտակարդ շքեղութեամբ, աննախընթաց թափօր մըն էր բուլղար մայրաքաղաքում: Համիդեան քարտուղարն ի Թահսին փաշան, որ կը գրէ իր յիշատակարանին մէջ.

— «Սօֆիա, այդ օրը ընդհանուր տրտակարդ վիճակ մը կը տիրէր: Քաղաքի բոլոր կառքերը յատկացուած էին յուղարկաւորութեան հանդէսին և երթեւեկը դադրած էր ամբողջ քաղաքին մէջ»:

Անձամբ հանդէսին կը նախագահէր Բորիս Սարաֆով, բուլղար Մակեդոնիայ աշխարհահռչակ հերոսը, որ ինքն ալ, աւա՜ղ, երեք տարի յետոյ պիտի սպանուէր իր արիւնակից թշնամիի ձեռքով և պիտի ամփոփուէր նոյն գերեզմանոցում, ոչ հեռու մեր Քրիստափորէն ու Վռամշապուհէն... Դաշնակցական ընկերները Բալկաններէն, Ժընևէն ու Վիեննայէն եկան համախմբուեցան երկու յօշոտուած, պաշտելի դիակներուն շուրջը**):

Երկու դագաղները՝ քով քովի, հայկական մատուռին մէջ: Խուռն բազմութիւն մը լեցուցեր է մատուռը, բակը, հրապարակը: Մակեդոն հայդուկները, մարտական համազգեստով, պատուոյ պահակ կը կազմեն: Պատարագը վերջացաւ: Ժողովուրդը, դագաղներն ուսերուն առած, շարժեցաւ դէպի գերեզմանատուն: Եղանակը հրաշալի էր: Բուլղար ժողովուրդի հոծ բազմութիւն փողոցի երկու կողմերէն ու պատշգամներէն կը դիտէր պատկառանքով հայկական նահատակութեան տխուր հանդէսը:

---

*) Ապօթէօզ մը՝ որ չանցաւ, ի հարկէ առանց թուրք կառավարութեան ազդարարութիւններուն ու բողոքներուն:

**) Աղէտին ականատես ժամկէտոնացի ընկերները այսպէս կը նկարագրէին ողբալի պատահարը.

Փորձերը կը կատարուէին Կենտամէնօ գիւղին մօտ, լեռներում թաղնուած ձորի մը մէջ: Այդ օրը պիտի պայթէին Վռամշապուհին՝ ռումբերու կատարելագործման ըն-[illegible] Նոյն փորձերը Երկրորդ անգամ ձեռքով: Խորհրդաւոր ներխուժողը պիտի ըլլար շատոնց [illegible] փորձառութիւններուն մէջ...

Աննա Վռամը, ռումբը ձեռքին, դիրք կը բռնէ: Տասնի չափ ականատեսները, զգուշութեան համար, կը հեռանան՝ առնելի բարձրէն դիտելու պայթումի հետեւանքը: Չի հեռանար միայն Քրիստափորը: Կը մնայ անշարժ իր տեղը, անտարբեր՝ իր ամբողջ [illegible]— [illegible]: Ոչ մի խնդրանք ու յորդոր չազդեր վրան: Անցան քանի մը վայրկեան— [illegible], որոտման դղրդոցը ցնցեց շրջակայքը և ծուխի վշուշը պատեց ամբողջ [illegible]: Հեռացած ընկերները շտապեցին և անոնց աչքերուն առջև պարզուեցաւ [illegible]: Քրիստափոր, [illegible], ծանր շունչը [illegible], իսկ Վռամը՝ [illegible] անճանաչելի... Ռումբը կատարեալ [illegible], [illegible]՝ [illegible], էր իր անկումը անձնական կատարեալ: Դէմքը, կուրծքը, [illegible]— [illegible]: Քրիստափորի մարմնին վրայ՝ երեք վէրք, մէկը կուրծքին— մահացու [illegible], կը փորձէ վերջնական աչքերը, կը նայի շուրջը. Իբրև «մնաս բարով»ի վերջին ճշան, կը դիտէ հեռո՜ւն և կը մարի, առանց բառ մը արտասանելու...

Առջևէն կ'երթային ներկայացուցիչներն ու մարտիկ ընկերները, 40է աւելի պսակներով (պսակներ դաշնակցական մարմիններէն, Սարաֆովէն, ռուս Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութենէն, Հնչակեաններէն և այլն)։ Զինուորական նուագախումբը կը հնչեցնէր իր ողբաձայն երաժշտութիւնը խորին լռութեան մէջ, զոր մերթ ընդ մերթ կ'ընդհատէր մարտիկներու զսպուած հեկեկանքը։ Մէկ քանի հազար ժողովուրդ է— մեծ մասամբ բուլղար, մակեդոնացի— որ կը հետեւէր դագաղին... Ահա և թաղման արարողութիւնը, ճառերը։ Մակեդոնացիներու կողմէն Գիրով արտասանեց գեղեցիկ ճառ մը, որով խանդավառ ջատագովականն ըրաւ հայկական շարժման և անոր երկու նահատակներուն։

— «Ձեզ, մակեդոն ընկերներ, բաւ մեր Ակնունին իր ֆրանսերէն դամբանականին մէջ— ձեր հսկողութեանը կը յանձնենք Հայ Յեղափոխութեան անմահ վէթերանը իր երիտասարդ բարեկամի հետ... Այս զոյգ գերեզմանները թո՛ղ հայ-մակեդոն դաշնակցութեան գրաւական լինեն, յուշարձանը մեր դժբախտութեան, մեր կռուին և մեր գրաւիչ ապագայի։ Պահեցէք խնամքով, քնքշութեամբ, մինչև այն Մեծ Օրը, երբ մեր ընկերները, անկասկած, աւելի երջանիկ քան մենք, դարձեալ մի անգամ կուգան այս քաղաքը, ոչ գլխիկոր ու վշտաբեկ, ինչպէս մենք, այլ հպարտօրէն, անկեղծ ճակատով, այս հիւրընկալ երկրէն ազատ Հայաստան փոխադրելու նշխարները այն տարագիրներու, որոնք իրենց շղթայակապ հայրենիքի մէջ գերեզմանատեղ մը անգամ չունին, վերջին հանգստարանը բազմատանջ գործիչներու...

Այս դագաղի մէջ ամփոփուած է Հայ Յեղափոխութեան սիրտը և հայ մարտնչող երիտասարդութեան փայփայանքը։ Գրչի վարպետ չէր մեր անմահ ընկերը, կամ շանթաճարող ճառասաց, ոչ ալ հայդուկներու ղեկավար Արեւան Երկրի փշոտ ձորերուն մէջ։ Ոչ։ Անոր ոյժն ու տաղանդը բնորոշելու համար, պէտք է հնարել մի նոր բառ, որ գոյութիւն չունի մեր լեզուի մէջ.— մարդագործ էր նա, մի հմայիչ, գիւթիչ ոյժ, որ կը հրաշակերտէր գաղափարական մարդը խոպան սրտերու և ուղեղներու մէջ, կը շաղկապէր ու կ'ուզզէր զանոնք դէպի յեղափոխական վերանորոգիչ կռիւը»...

XXVI

ՀԱՄԱՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՐԱՐԱՆՑՈՒՄԻ ՄԷՋ

Նոր փոխարքան և հայերը.— Եկեղեցական գոյքերու վերադարձ և դըպրոցներու վերաբացում.— Հոկտեմբերեան մանիֆեստ.— Ստոլիպին և յետախաղաց շարժում.— «Դաշնակցութեան» գործը կիսագաղտ կարգե-րան մէջ.— Դաշնակցական ազատ մամուլ Կովկասում.— Վրացական շարժումը և զօրավար Ալիխանովի արշաւը Գուրիայի դէմ.— Զօրավարի ահաբեկումը Դաշնակցութեան ձեռքով.— Էջմիածնայ Կեդրոնական Ժողովը.— Կուսակցութիւնը իր հմայքի գագաթներուն.— Դաշնակցութեան դատական ատեանները Ռուսաստանի մէջ.— Մեր մամուլի արտակարգ յաջողութիւնը և հակառակորդ տարրերու խլրտումները.— Անջատական հոսանք Դաշնակցութեան մէջ.— Հայ ձախակողմեան տարրերը Կովկասում ու Թուրքաց Հայաստանում.— Միհրանական հերձուածը և կռիւը միհրանականութեան դէմ.— Կովկասաբնակ արեւմտահայերու դիրքը.— Չորրորդ Ընդհանուր Ժողով.— Բուռն վիճաբանութիւններ «Կովկասեան Նախագծի» շուրջ.— Ընկերական հաշւեյարդար.— Անջատականութիւնը դատապարտուած միաձայն.— Նոր ծրագիր և Կուսակցութեան մուտքը Ինտերնացիոնալի մէջ.— Դաշնակցութեան ընկերվարական նա-
տատամքն ու տակտիկը.—

Անօրինակ թոհուբոհի շրջան մը կոթողեցին 1905—906 թուականները բովանդակ Ռուսաստանի և մանաւանդ Հայ ժողովուրդի ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար։ Յեղափոխական շարժումներ, հայ-թաթարական պատերազմ, փոխարքայութեան վերահաստատում, եկեղեցական գոյքերու վերադարձ, Հայ դպրոցներու վերաբացում, յաղթական տրամադրութիւն Հայոց մէջ, ժողովրդական ցոյցեր և վիթխարի գործադուլներ Ռուսաստանում ու Կովկասում, բռնապետութեան նահանջ, Հոկտեմբերեան մանիֆեստ, Սահմանադրութիւն ու ազատութիւն, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազատ մամուլ, ամբիոններ ու միթինգներ Կովկասում, փոթորկայոյզ բանակռիւ Հայ և օտար կուսակցութեանց հետ, տենդային վիճաբանութիւններ ծրագրային հարցերու շուրջ, «անջատական» ժխոր և միհրանական հերձուած, Սահմանադիր ժողով Էջմիածնում, Հայ Մարտական Կու-

տակցութիւնը՝ կացութեան տէր, մեծադղորդ ճակատամարտներ ու տեր-րօրներ, թաթարական յարձակմը՝ յաղթահարուած, Վրաստանը՝ յեղափո-խութեան բոցերու մէջ, ապա ռէակցիա, յետադարձ շարժում ողջ երկ-րութեան մէջ, Սեւ-Հարիւրակեան խրախճանքներ, Ազատութեան արեւ վերստին մթագնած, բռնապետութիւնը վերստին յաղթական...

Նիւթը առհագին է— հարկ է զարմանալ անզմէյ։

Տեսանք արդէն նախորդ էջերուն մէջ, թէ ինչպէս իշխան Գալիցին, յուսաբեկ, հեռացաւ Կովկասէն: Հեռացուցին զինքը, որպէս խայտառակ վար-կաբեկուած, վնասակար պաշտօնեայ մը, միանգամայն անհամապատա-խան պատմական այնծուփ շրջանի պահանջներուն: Անոր տեղ, փոխար-քայի պաշտօնով, բազմեցաւ Թիֆլիսի մէջ կոմս Վորոնցով-Դաշկով:

Ահա մարդ մը, որու անձին ու քաղաքական էութեան շուրջ շատ կըր-քեր յուզեցան, շատ թեր ու դէմ կարծիքներ շրջեցան ընդհանուր երկար տարի-ներ հայ, ռուս, վրացի, թուրք ու այլ կովկասեան ազգերու մէջ: Ոմանց աչքին նա աներկբայ և անվերապահ հայասէր մըն էր, ջերմ, անկեղծ բարեկամ ու պաշտպան հայ ազգի յառաջդիմութեան ու բարօրութեան. Ուրիշներուն— նոյն իսկ հայ մարդոց— կը ներկայանար, որպէս նենգ-խարամանկ ցարական պաշտօնեայ, աւելի վատթար ու վտանգաւոր, քան Գալիցին:

Ճշմարտութեան մօտիկ կը լինինք, ապահովաբար, եթէ ընդունինք երկու հակառակ կարծիքներու միջինը:

Ցարական մըն էր, անշուշտ, Վորոնցով-Դաշկով, միապետութեան սիւներէն մէկը, Ռոմանովեան արքայատոհմի ջերմ, մոլեռանդ սպասաւոր, կայսեր լիակատար վստահութեամբ օժտուած: Բայց և այնպէս չէր բռնապետական յախուռն, վայրագ մեթոդներուն, կողմնակից չէր Պօբէ-դոնօսցեւի, Պլէվէի, Ստոլիպինի «բռունցքային» քաղաքականութեան, մտրակի, խարազանի վարչաձեւին: Իբրեւ աւելի հեռատես, իմաստուն ռուս իշխանաւոր, նա հակուած էր դէպի աւելի մեղմ վարչական— ոչ անպատճառ սահմանադրական— մէկ ձեւ, որու նմանը ցուցադրեր են արեւ-մըտեան պատմութեան մէջ այսպէս կոչուած «լուսաւորեալ» բռնապետու-թիւնները (despotisme éclairé)— Ֆրիդրիխ II Գերմանիոյ մէջ, Յովսէփ II Աւստրիոյ մէջ:

«Թաւշեայ ձեռնոցներու» մարդն էր նոր կովկասեան փոխարքան,— ռուս պետական այն փոքրաթիւ գործիչներու շարանէն, որոնք անգամ յեղափոխական շարժումներու դէմ կը նախընտրեն պայքարիլ աւելի մեղմ, լօրիս-մելիքովեան մեթոդով, քան բարբարոս ճնշումներով՝ կախաղան-ներով ու արեան բաղնիքներով: Ռուսացման քաղաքականութեան ալ կողմնակից էր, անտարակոյս, բայց այդքան ևս կը չեղէր Պլէվէներու,

Գալիցիններու բռնած ճամբէն և կը խորհէր, որ հայու, լեհի, թուրքի, վրացիի ռուսացումը պէտք է կատարել քիչ-շատ կիրթ ու բնականոն ձեւերով, ռուսական գրականութեան ու քաղաքակրթութեան միջոցով, խա-ղաղ թափանցումի, աստիճանական, յամրընթաց ձուլումի ճանապարհով:

Նա չէր թաքցներ իր հակակրանքը ընդդէմ իշխան Գալիցինի վար-չաձեւին և իր գահակալութենէն քիչ յետոյ, առաւ Նիկոլա կայսրէն հրո-վարտակ մը, որով— առաջին Յեղափոխութենէն ու Հոկտեմբերեան Մանիֆեստէն առաջ— հայ եկեղեցական գոյքերը կը վերադարձուէին հայ ժողովուրդին և հայկական դպրոցները կը վերաբացուէին...

«Ցարի որոշումը անդառնալի է»— կը հաստատէր Պլէվէ 1903ին հա-յոց Կաթողիկոսին՝ եկեղեցական գոյքերու առթիւ:

Այժմ նոյն ցարը արդահատելիօրէն կը խոնարհէր հայ ապստամբ ժողովուրդի կամքին առջև և զիջումի ճամբան կը բռնէր: Այդ պայմա-նով էր, անտարակոյս, Վորոնցով-Դաշկով մեկներ Պետերբուրգէն դէպի Թիֆլիս և ստանձներ ալեկոծուած Կովկասի փոխարքայութիւնը: Նա լաւ գիտէր, որ այդ զիջումով ցարի կառավարութիւնը մեծապէս պիտի խան-դավառէր ու քաջալերէր ըմբոստ հայութիւնը, լաւ գիտէր, որ Հ. Յ. Դաշ-նակցութիւնը արդարօրէն պիտի դիտէր հզօր միապետութեան նուաստա-ցուցիչ այդ նահանջը, որպէս իր սեփական յաղթանակ, արդիւնք իր վա-րած կռիւներու,— և այնուամենայնիւ, Վորոնցով-Դաշկով կանգ չառաւ անգամ այդ ծանր մտահոգութեան առջև, վասն զի խելօք, շրջահայեաց կառավարչապետի աչքին քաղաքական գերագոյն իմաստութիւնը հէնց այն է, որ գիտէ ի հարկին խոնարհիլ բողոքող ու կռւող ժողովուրդներուն առջև և գոհացում տալ անոնց հրամայող պահանջներուն:

Որ նոր փոխարքան իրօք կողմնակից չէր Պլէվէներու, Գալիցիններու վերջին, հայահալած մեթոդներուն՝ աւոր ապացոյց է և Սովէտներու վեր-ջերս հրատարակած ուշագրաւ թղթակցութիւնը փոխարքայի և Պետեր-բուրգի միջև՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան և Ռուսիոյ հայկական քաղաքակա-նութեան շուրջը: Թղթակցութիւն մը՝ որու մասին կը խօսինք հետագային, Դաշնակցութեան մեծաշառաչ դատի ընթացքին: Թղթակցութիւն մը՝ որ Ստոլիպինեան կառավարութիւնը Ոստիկանական Գերագոյն Բաժանմուն-քի միջոցով կատաղաբար ու թունոտ ակնարկներով կ'ամբաստանէ, կը պարսաւէ, կը դատափետէ Վորոնցով-Դաշկովը, անոր իբր թէ աչառու, «թոյլ, ներողամիտ» քաղաքականութիւնը: Տեսանք, որ ձիթենիի ճիւղը ձեռին հայերուն մօտեցող ծերունի կոմսը իրօք նոյն մակեավէլեական սկզբունքներու աւանդապահն էր («բաժնէ և տիրէ»), տեսանք, որ անոր Կովկաս մտնելէն յետոյ հայ-թաթարական պատերազմը մէկ տարի ևս

25–853

շարունակեցաւ, մինչ փոխարքայի շիտակ ու ազդու մէկ հրամանը պիտի բաւէր՝ երեք օրուան մէջ մարելու արիւնալից հրդեհը։ Տեսանք, որ փոխարքան նոյն տիրական մտահոգութիւնն ունէր՝ փրկել միապետութիւնն ու ցարի գահը այդ մրրկածուփ օրերուն, ջախջախել յեղափոխութեան հիդրայի գլուխը Կովկասի մէջ, և այդ նպատակով նա կը ձգտէր զբաղեցնել ժողովուրդները փոխադարձ ծեծառումներով, տկարացնել, հեռացնել զանոնք համառուսական շարժման կրկէսէն...

Հնարաւոր է, անշուշտ — և Սովէտներու հրատարակած վաւերագրերու ընթերցումը հիմք կուտայ ենթադրելու — որ Վորոնցով-Դաշկով չէր ծախահարեր որոշ սանձարձակութիւններ, ի գործ դրւած հայ խաղաղ ժողովուրդի դէմ, հնարաւոր է, որ կօզակներու և անոնց անմիջական հրամանատարներու այս կամ այն աղաղակող գործողութիւնք, ինչպէս, օրինակ, Վարանդայի բարբարոս նախճիրները, կատարւեր են հակառակ փոխարքայի կամքին, պարտադրւեր են վերին, ժանդարմական իշխանութեան կողմէ, Պետերբուրգի Ռասպուտինական Բաժանմունքէն, որու մէջ պակաս չէին լօբանովեան մտայնութեան տէր անհատներ, հայու արեան ծարաւի սատրապներ... Որովհետև, ասոնց կարծիքով, փոխարքան ոչ միայն չէր պատժեր հայ ըմբոստ ու յանցապարտ ժողովուրդը, այլ և պարգևալէս կը հովանաւորէր զայն...»

Հայու ճակատագի՜ր... Դիակները և աւերակները կոյտերով կը ծածկէին հայկական լեռ ու դաշտեր, հրդեհը կը լափէր հարիւրաւոր շէն ու բարօր հայ գիւղեր, տասնեակ տարիներու հարստութիւններ կոչնչանային, հայ ժողովուրդը կարիւնէր հազար վէրքերէ,— և այնուամենայնիւ դեռ գո՞հ չէին Պետերբուրգի վարիչները, դեռ հայասէ՞ր էր անոնց աչքին Վորոնցով-Դաշկով, դեռ յանցաւո՞ր էր փոխարքան, վասն զի չէր ուզեր հրով ու սրով բնաջինջ ընել «Դաշնակցութիւնը», չէր խլեր ինքնապաշտպանութեան բոլոր զէնքերը հայ ժողովուրդէն, չէր թողուր, որ հայութիւնը անզէն, անպաշտպան նետւէր արիւնարբու հորդաներուն առջև, խաղաղ ջախջախւէր ու միանգամ ընդմիշտ չքանար կովկասեան հորիզոններէն...

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամենէն ահաւոր պատուհասն էր Պետերբուրգի վարիչներու աչքին և անոնց անկախ փոխարքայէն, սակայն հակառակ անոր կամքին և յարաճուն կատաղութեամբ շարունակեցին հետապնդել այն Կազմակերպութիւնը, մինչև որ հասցուցին 1912ի դատական մեծ, երկարատև, աննախընթաց պրոցէսին՝ նոյն արքայանիստ Պետերբուրգի մէջ...

⁂

Համազգային սուգը Թուրք-հայկական աղէտալի պատերազմի ընթացքին երկու անգամ ընդհատեցաւ հանուր խնդութեան ցնծագին ցոյցերով։

Առիթը ցարական երկու հրովարտակներն էին։ Մէկը՝ 1905ի օգոստոսին հայ եկեղեցական կալուածներու առթիւ, միւսը՝ նոյն տարւայ հոկտեմբերեան Մանիֆեստը սահմանադրութեան մասին։

Ցնծութեան ծափ կը զարնէր հայութիւնը իր խոր սուգի մէջ, երբ տարածուեցաւ աւետաբեր լուրը՝ թէ ցարը կը վերադարձնէ հայ ժողովուրդէն յափշտակւած եկեղեցական գոյքերը և իրաւունք կուտայ վերաբանալու եկեղեցական-ծխական դպրոցները։ Վայրկեան մը մոռցւեցան Բաքուի, Նախիջևանի աղէտները, մոռցւեցան մօտիկ անցեալի բոլոր ցաւոտ դրւագները, հայ ժողովուրդը զգաց, որ իր արիւնոտ մաքառումներու արդիւնքն է այդ փառաւոր յաղթանակը. զգաց, որ ինքն ալ ոյժ մըն է, որմէ կակնածին, որու առջև կը խոնարհին,— և անհուն երախտագիտութեամբ համակւեցաւ դէպի իր Մարտական Կազմակերպութիւնը։

Հասաւ և պատմական Հոկտեմբերը։ Հսկայ կայսրութիւնը ծայրէ ի ծայր սասանեցաւ։ Յեղափոխական շարժումը վերջապէս յաղթանակեց, նպաստաւորւած ռուս զօրքի ցաւագին պարտութիւններէն՝ ռուս-ճապոնական պատերազմի մէջ։ Ցարը, ահաբեկւած ժողովրդական բուռն ընդվզումներէն ու մեծածաւալ գործադուլներէն, իր գահը փրկելու համար, ստորագրեց հռչակաւոր հրովարտակը, որով հարիւր միլիոնաւոր քաղաքացիներուն կը ծանուցանէր սահմանադրութիւն, խորհրդարանային կարգեր, ազատ խօսք ու մամուլ...

Եւ Ֆինլանդիայի ծայրերէն մինչև Քուռի ու Արաքսի հովիտները՝ բոլոր այլազան ժողովուրդները խանդավառ թափօրներով կատարեցին Սահմանադրութեան տօնը։

Հոյակապ էր յաղթական թափօրը Թիֆլիսի մէջ։ Բոլոր ազգերու պայքարող կուսակցութիւնները բեմ էին նետեր իրենց մարտական ուժերը։ Եւ ամենէն տպաւորիչը Հ. Յ. Դաշնակցութեան շքերթն էր նոյն Թիֆլիսի կեդրոնական պողոտային վրայ, ուր մեր ռազմիկները կանցնէին անվերջ շարքերով Փոխարքայի պալատի առջևէն, յեղափոխական դրօշը պարզած և Քրիստափորի մեծադիր նկարը ձեռքերնուն։

Ամէնքը կուրախանային, բայց գուցէ ոչ ոք— մեզի չափ։ «Պատմական մեծ վայրկեաններ ենք ապրում— կը գրէր Դրօշակը այդ օրերուն... Դուռը բացւում է Թուրքահայաստանի ազատագրութեան։ Ո՞վ չգիտէ,

որ մեր յօշոտուած ազգի բոլոր հատուածների վրայ մինչև օրս տիրականօրէն ծանրացած էր նոյն (ռուսական) բռնապետութեան թաթը»...

«Դեռ կայ, կայ, սակայն— կը շարունակէ Դաշնակցութեան կեդրոնական օրգանը— դեռ շատ ճակատամարտներ պէտք է մղել՝ Ազատութիւնը կատարեալ դարձնելու համար»...

Ասա՛ց, երբեւն ու վաղանցուկ էր յեղափոխութեան յաղթանակը: Վասն զի տկար էին ռուս յեղափոխական կուսակցութիւնները: Վասն զի անոնք մերկ կուրծքերով կը սլանային կօզակներու սուիններու դէմ, կը կռուէին գրեթէ միայն գործադուլներով ու խաղաղ ցոյցերով: Բռնապետութիւնը կրկէս նետեց սեւ-հարիւրակեան վոհմակները: Ռուս ահագին ազգաբնակութեան խաւար ու բիրտ տականքները վեր բարձրացան ամենուրեք, երկրի հեռաւոր նահանգներէն մինչև Կովկաս, միացան ցարի համազգեստ զօրքերուն ու կօզակներուն, գրոհ տուին յեղափոխական անզէն բանակի դէմ և լռութեան մատնեցին զայն: Դաւադիր ցարը, որ այնքան թեթև սրտով կը խաղար ազգերու ճակատագրին հետ և այնքան դիւրութեամբ կը դրժէր իր արքայական խօսքն ու յանձնառութիւնները, գրչի մէկ հարուածով ջնջեց ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը, ցրեց համառուսական առաջին ազատ խորհրդարանը, Դուման...

Չյաջողեցին, սակայն, վերահաստատել նախկին իրաւակարգը. միահեծան բռնապետութիւնը: Ռուսաստանը մնաց առժամանակ կիսասահմանադրական, կիսազատ երկիր: Դեռ կար քիչ-շատ խօսքի, մամուլի ազատութիւն: Նոր ընտրութիւններ կատարուեցին, գումարուեցաւ Երկրորդ Դուման, աւելի ձախ, արմատական ներկայացուցչութեամբ, որու մէջ ահագին թիւ կը կազմէին սոցիալիստ-յեղափոխականները, աշխատաւորականները: (Հայոց Անդրկովկասը ունէր այդ Դումայի մէջ հինգ պատգամաւոր, որոնցմէ երեքը— Յ. Սաղաթէլեան, Սիր. Տիգրանեան, Ստ. Տէր-Աւետիքեան— Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընտրեալներ: Անոնք կը գործէին թեւ թեւի ռուս սոց.-յեղափոխականներուն հետ):

Երկրորդ Դուման ալ երկար կեանք չունեցաւ: Ցարիզմի մոլեռանդ պաշտպանները, երես առած, շարունակեցին մերժել Սահմանադրութիւնը: Ռուսաստանը ծնեց իր Բիսմարկը— Ստոլիպին— աւելի դաժան, քան համբաւաւոր «երկաթէ վարչապետը», բացարձակ միապետութեան համոզուած ախոյեան, ուժեղ՝ խելքով ու կամքով— որ հետզհետէ սեղմեց բոլոր իրաւունքներն ու ազատութիւնները, ջնջեց ընտրողական օրէնքը, անողոք պատերազմ յայտարարեց բոլոր ըմբոստ տարրերուն, բանտով, աքսորով ու անվերջ կախաղաններով, վերականգնեց միահեծան բռնապետութեան դիրքերը և ցարական մանիֆեստով հռչակուած սահմանադրութենէն թողուց խղճալի ծաղրանկար մը: Աշխարհի աչքին

թող փչելու համար այդ նոր դիքտատորը արտօնեց, որ խորհրդարանի պէս բան մը շարունակէ իր գոյութիւնը: Եւ գումարուեցաւ Երրորդ Դուման, ապա Չորրորդը, միշտ աւելի և աւելի կրճատուած իրաւասութեամբ,— խորհրդարաններ՝ որոնք այլ ևս ժողովրդական ներկայացուցչութիւն չէին, այլ ստոլիպինեան դահլիճի նախաձեռնակներ, կոչուած նուիրագործելու անոր յետադէմ որոշումները:

Թշւառ կայսրութիւնը այդպիսով վերադարձաւ իր նախկին վիճակին: Ազատութեան արշալոյսը, այնքա՛ն յուսալից ու խոստումնալից, խաւարեցաւ կարճատև մեղրալուսին ապրելէ յետոյ... Խաւարեցաւ՝ ներշնչելով անհուն ատելութիւն ու վրէժխնդրութիւն ռուս ազատատենչ, մտաւորական աշխարհի մէջ ընդդէմ ցարական յամառօրէն բութ ու վայրագ բռնապետութեան,— ատելութիւն՝ որ ատկէ 10 տարի յետոյ ժայթքեցաւ բոլշեւիկեան յեղափոխութեան աղմուկ, աւելի դաժան ու պատառապան յորձանքին մէջ...

***

Ի՞նչ կ'ընէր Հ. Հ. Դաշնակցութիւնը մէկուկէս տարուան այդ ալեկոծ շրջանի ընթացքին, կիսասահմանադրական և կիսազատ երկրի մէջ:

1906ի գարնան օրերուն մեր Կուսակցութիւնը, նման ռուս, վրացի ու յեղափոխական կուսակցութիւններուն, ունէր արդէն իր ազատ մամուլը Թիֆլիսի մէջ (որոշ ժամանակ նաև Երեւան, Շուշի ու Ալեքսանդրապոլ). ունէր և ազատ, քարոզչական իր ամբիոնները կեդրոններում ու գաւառներում, ուրկից Կուսակցութեան ընտրանին կը հնչեցնէր իր նոր խօսքը, կ'արծարծէր իր ծրագիրն ու յեղափոխական-ռամկավարական հաւատամքը:

Ջախջախուած խանդավառութիւն էր ամենուրեք: Կ'ալեկոծէր և մեր դրացի Վրաստանը, որ չունենալով մեզի պէս ինքնապաշտպանութեան ծանր հոգեր, ամբողջապէս, յանձին իր ըմբոստ տարրերու, նետուեր էր համառուսական յորձանուտին մէջ, ընկերվարական դրօշակին տակ, տարաբախտաբար, նոյն մերկ կուրծքերով, նոյն կրաւորական դիմադրութեան և անարիւն ճակատամարտներու, գործադուլներու կարգախօսով: Վրացական Սոցիալ-Դէմոկրատիան, որ մէկ զօրաւոր ճիւղն էր համառուսական նոյնանուն կուսակցութեան և ունէր իր շարքերուն մէջ նաև գիւղացիութեան հոծ զանգուածներ՝ բնաւ չէր հոգացեր քիչ-շատ զինելու այդ զանգուածները, գէթ քանի մը կռուող վաշտեր սարքելու,— և երբ զօրավար Ալիխանով-Աւարսկի, իր պատժական արշաւախումբի գլուխ անցած՝ սլացաւ Գուրիայի բողոքող ու ցուցարար գիւղացիութեան դէմ,

ու մի արգելք, դիմադրութիւն չտեսաւ իր ճամբուն վրայ և անցաւ սարա-
գանի պէս Վրաստանի գեղեցիկ վայրերէն, աւերելով ու կոտորելով...*)

***

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ժողովրդականութիւնն ու հմայքը կը հաս-
նէր իր գագաթնակէտին։ Եւ այդ իրողութիւնը ցցուն կերպով երևան եկաւ
Էջմիածնում գումարուած Կեդրոնական ժողովի մէջ։

---

*) Վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատիան, որ անսահման յառաջդիմութեամբ ամէն առ-
թիւ կը պարծենար իր ուժով ու ճկունութեամբ եւ անդուլ կը քննադատէր ու կը
խարազանէր Դաշնակցութիւնը, չկրցաւ գլխ աղէտաւոր արշաւախումբի պարագլուխը
պատժելու— Վրաստանի մեծագոյն դահիճը՝ Ալիխանով-Աւարսկի։ Երկու անգամ ա-
հաբեկիչներ դրկեց արիւնարբու զօրավարին դէմ եւ երկու փորձերն ալ վիժեցին։
Դարձեալ Հ. Յ. Դաշնակցութեանն էր վիճակուած պատժելու այդ յոռեգործին ցեղը,
որ տխուր դեր խաղցեր էր նաեւ հայկական Նախիջեւանի մէջ, ուր դրկուած էր իր
քէ թուրք խուժանը խաղաղացնելու։ 1907ի ամառը, երբ օր մը զօրավար Ալիխանով
գիշերանց կառքով դուրս կելլար Ալեքսանդրապոլէն, Դաշնակցութեան երկու ահա-
բեկիչները, որ դարան մտած կը սպասէին քաղաքէն դուրս, կանգնեցուցին կառքը
եւ գնդակահար ըրին փոխեցին թաթար բռնաւորը։ Ահաբեկիչներն էին՝ Դրօ եւ Մար-
տիրոս (Չարուխչեան)։

Այս դրուագը առանձնապէս ուշագրաւ է մէկ տեսակէտով։ Մարտիրոս եւ Դրօ
(Դրաստամատ Կանայեան, իգդիրցի— զօրավար Նախիջեւանի ահաբեկիչը) մանկուց
անբաժան ընկերներ էին, լեռնական Օրեւանի ու Պիզարը։ Դաշնակցութեան գնա-
հատակի երկու անվեհեր հրոսներն էին, սրտապատ միշտ նետուելու ամենէն յան-
դուգն ու անհատ արկածներու մէջ։ Երկուքն ալ նուիրուած ասոնց ու դաշտի արի-
նոտ մարզանքներուն պատանեկութեան օրերէն ի վեր։ Դրօ եւ Մարտիրոս, մանա-
ւանդ վերջինը, 1905ի փոթորկոտ օրերէն առաջ փարեր էին միջազգային համերաշ-
խութեան դրօշին, խանդավառուած համամարդկային շարժումներով— որոնցմէ միայն
կ'ակնկալէին նաեւ թուրքահայոց ազատագրումը— եւ նոյնիսկ կը քարոզէին, որ
Դաշնակցութիւնը՝ ռուս ու վրացի յեղափոխականներուն միացած՝ մնայէր բան
խաղ ազատամարտական շարժումներ Կովկասի մէջ։ Իրենք պատերազմ— անշուշտ, Կովկա-
սեան վարիչ մարմնոյն հետ համաձայն— երկու ահաբեկիչները գացին սպաննեն
զօրավար Ալիխանովը, որ Վրաստանի դահիճն էր շատ աւելի խոշոր չափով, քան
Հայաստանի։ Այդ տխրօրը, որ Նախիջեւանի մանուկներին պէտ չտեսաւ անցաւ
կովկասեան Բարեկոնի վրայէն— տուրք մըն էր միրոնց կողմէն հայ-վրացական հա-
մերաշխութեան հաստատումին... Տուրք մը, աւա՜ղ, առանց փոխադարձութեան (Վրաց
Սոցիալ-Դեմոկրատները շնորհակալութեան գիր մը ուղղեցին Դաշնակցութեան)։

Նոյն միջազգային համերաշխութեան հաւատամքը մղեց արդէն Մարտիրոսը դէպի
Ռուսիոյ երկիրը՝ գործակցելու այնտեղ յեղափոխականներուն, ազատագրական պա-
տերազմին մէջ։ Կռուեցաւ քաջաբար Դաշնակցութեան շարքերում եւ փառաւոր նա-
հատակուեցաւ (1908ին)։ Դրօն շարունակեց սիրած ընկերոջ գործը Կովկասի ու Թուր-
քիոյ մէջ։ Պիտի տեսնենք հոչակաւոր ռազմիկի մասնակցութիւնը— միշտ ցեղի, ան-
վեհերաբար, միշտ առաջին դիրքերում— բոլոր հետագայ դրուագներուն մէջ, կամաւո-
րական շարժումներէն մինչեւ Ղարաքիլիսի ու Սարդարապատի օրերը։

1905թ. օգոստոս 15ն էր, Հայոց պատմութեան հազուագիւտ, երջա-
նիկ օրերէն մէկը։ Արարատեան դաշտը, երկաթուղիի գծի երկայնքով,
կը պարզէր ուշագրաւ տեսարան մը։ Ռուսահայաստանի և Կովկասի բո-
լոր ծայրերէն ժողովրդական պատգամաւորները խումբերով կը փու-
թային դէպի Էջմիածին և շրջակայ գիւղերէն բազմութիւնը քահանաներով
կը դիմաւորէր զանոնք կայարաններուն մէջ, բարի գալուստ մաղթելով։
Կաթողիկոսական ընտրութիւն մը չէր, այլ աւելի ծանրակշիռ բան
մը։ Խորտակեր էր ամէնի բռնապետութիւնը և Հայ ժողովուրդը՝ ազ-
ատական իր ճակատագրի— նման միւս ժողովուրդներուն— կերթար,
երիմեան Կաթողիկոսի հրաւէրով*), լուսաւորելու իր ներքին
գործերը. դպրոց, մշակոյթ, եկեղեցի, հանրային այլ և այլ հաստատու-
թիւններ։

Երեք ու ծիծաղ պատգամաւորներու շարքերուն մէջ, անոնք, անձ-
նուէր և վարդապետ, անխոնջ յաւատարմութեան։ Ա՜հ, Հայ մտաւորա-
կանութիւնը և վարդապետ, անխոնջ յաւատարմութեան։ Ա՜հ, Հայ մտաւորա-
կանը անզուսպ, անվերապահ է իր հոգեկան թռիչքներուն մէջ... Ո՞վ կը
համարձակէր այդ օրերուն տարակուսիլ յաղթութեան մասին։ Ո՞վ կա-
րող էր մտածել, թէ նոյն իսկ նենգ, յոր փոփոխ, բռնապետական հա-
մակարգի մէջ անուած ցարը՝ պիտի կարենար այնքան արագութեամբ շուտ
ստանալ անիւր, դաւաճանել իր հանդիսաւոր ուխտին, ծառանալ համազգա-
յին ու յաղթական յեղափոխութեան դէմ և փոխարկել համառուսական
ռազմաշունչ խանդավառութիւնը հանուր, ցասումին հետաթափութեան ու
... Հայու չար բախտէն՝ բոլոր քաղաքական առաջնումները ցարե-
ալի... Հայու չար բախտէն՝ բոլոր քաղաքական առաջնումները ցարե-
րու կայսրութեան մէջ, ինչպէս և բոլոր ամէնուժբրայումները ռամանեան
երկիրի տակ՝ պիտի դառնային մի-մի նոր աղբիւր աղէտի ու թշուառու-
թեան։ Ճակատագիրը կամեցաւ, որ 1905—906ի ռուսական մեծ Յեղա-
փոխութիւնը՝ անցէն ու անցից, անզօր ու անանկ՝ չախջախուէր ան, բա-
ցառական ուժերու դրաշին տակ, նման 1917ի փետրուարեան մեծ, ազա-
տաշունչ, դէմոկրատիկ Յեղափոխութեան...

Բայց այդ օրերուն, Արարատեան դաշտէն ոյացող Հայոց գնացքին
մէջ կասկածի ու յոռետեսութեան ստուերը չկար. ամէնքն ուրախ էին,
յուսատես, ինչպէս ուրախ էր և յուսալից ողջ Հայութիւնը Օսմանեան յե-
ղափոխութեան վաղորդայնին։ Մէկ տիրական գաղափար կը շնչաւորէր ամէն-
քը. տապալուե՞ր էր ցարական հզօր բռնակալութիւնը, թօթափուե՞ր էր հա-
յոց ազատութիւնը խոչընդոտող մեծագոյն տապանաքարը— որ ծանրա-
ցած էր նաև ռամանեան Հայութեան ճակատագրին վրայ— ազա՜տ էր

---

*) Առնէ առաջ մտցնելու փոխանակութիւն մը եղեր էր, անշուշտ, Կաթողիկոսի
եւ ժողովրդական ծննդեան դէմքերու միջեւ։

ռուսահայը և ինքը ռուս ժողովուրդը, մօտ էր ուրեմն և թուրքահայոց ազատութիւնը…

Եւ Կովկասէն ու Ռուսաստանէն աքսորեալ պատգամաւորները կը դիմէին դէպի էջմիածին այդ թովիչ գաղափարի հիպնոզին տակ, տոգորուած իրենց պարտքի և պատմական վայրկեանի վսեմութեամբ։ Ամէն ինչ կը ժպտէր մեր շուրջը։ Կը թուէր թէ ալեւոր Մասիսն անգամ կը վանէր իր ճակատէն դարաւոր սուգի մռայլը, կը խոյանար այդ անսովոր տեսարանի հանդէպ և կողջունէր հայ ժողովուրդի ընտրեալները…

Յաջորդ օրը— նոր, սրտացունց տեսարան։ Պատգամաւորները, խռնուած Գէորգեան ճեմարանի մէկ սրահին մէջ, սրտատրոփ կը սպասեն Համագումարի բացումին, Հայոց Կաթողիկոսի ներկայութեամբ,— և ահա երեւալով ներս կը մտնէ 86ամեայ Խրիմեանը, որպէս վեհափառ տեսիլք մը, կրթնած երկու վեղարաւորներու թեւերուն։ Հաներ էին ծեր Հայրապետը իր մահիճէն, ուր կը գեգերէր տարիներէ ի վեր (և ամէն տարի մը յետոյ պիտի մեռնէր)… Եկեր էր նա ազգային պատմութեան այդ հանդիսաւոր ժամուն իր վերջին ժեսթն ընելու սիրած ժողովուրդի ներկայացուցչութեան առջև, իր վերջին ճառն արտասանելու— Հայոց Հայրիկի կարապի երգը…

Ամենքը ոտքի էին, խորապէս յուզուած, և Վաղարշապատէն ու այլ վայրերէ հաւաքուած բազմութիւնը պատգամաւորներուն հետ թնդացուց սրահը «կեցցէ՛ Հայրիկը», միահամուռ աղաղակով։ Ճառ չըսաւ Խրիմեան Հայրիկ. միայն կրցաւ քառորդ ժամ մնալ բազկաթոռին մէջ և տնքալով, հեւալով քանի մը խօսք ըսել։ Բայց որքա՜ն յուզիչ էր տեսարանն այն քանի մը վայրկեաններուն, երբ այդ խորտակուած հսկան հայրապետ հանդիսականներու կրօնական յուզման մէջ, իր թիկնաթոռէն խոշոր ու մարող աչքերը ամբիոնին յառած, ուշի ուշով կ'ունկնդրէր «Դաշնակցութեան» ուղարկած պատգամաւորի՝ Հայր Աբրահամի բացման ճառին… ժողովուրդը, կ'ըսէր Աւետիս Սահակեան, հասեր է արդէն ինքնագիտակցութեան և կուզէ բացարձակ տէր լինել իր մշակոյթին, իր արդիւնութեան, իր բոլոր գործերուն։ Խանդավառ ներբող մըն էր մեր ընկերոջ ճառը հայ ժողովուրդին և այն անմահ սկզբունքներուն, որոնց կենդանի անձնաւորումն էր, իր հեռաւոր երիտասարդութեան օրերէն, ինքը վեհափառ ունկնդիրը, որ այժմ, աւա՜ղ, փռուած էր մեր աչքերուն առջև, որպէս տիտանեան անդամալոյծ մը,— Արծիւ՝ մահու հանգրուանում, մահահիթ արծիւ թեւերուն մէջ…

* * *

«Դաշնակցութիւնն» էր, որ կը բանար էջմիածնայ Կեդրոնական ժողովը,— Ռուսահայութեան «Սահմանադիր ժողովը»։

«Դաշնակցութիւնն» էր գրեթէ միակ կուսակցութիւնը, որ կը լեցնէր ժողովասրահը։ Ի՞նչ զարմանք։ Նա՛ էր, որ աւելի երեք տարի առաջ ղեկավարեր էր եկեղեցական գոյքերու շուրջը ծագած կռիւները։ Նա՛ էր, որ յետ խլեր էր բռնապետութենէն կալուածներուն հետ՝ հայ դպրոցները։ Նա՛ էր, որ այդ օրերուն իսկ աւարտեր էր հայութեան պատերազմը թաթարներուն դէմ, մէկուկէս տարի անդուլ կռուելով ու արիւնելով, և ի վերջոյ յետ մղելով անգիտակից խուժանները։ Բնական էր, որ անոր վրա կեդրոնանային հայ ժողովուրդի ազատ քուէները։

Կուսակցութիւնը ներկայ էր այդտեղ յանձին իր ծանօթ պարագլուխներուն, համբաւաւոր գրողներուն և հին ու նոր քարոզիչներուն։ 60 պատգամաւորներէն 6 հազի միայն կը պատկանէին մշակական կամ ռամկավար, սոցիալիստ-յեղափոխական ու սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւններուն։ Ալէքսանդր Թալանթար, Համբ. Առաքելեան, Սամսոն Յարութիւնեան և այլն։

Մնացածը դաշնակցական ընտրեալներ էին, որ գացեր էին— համառուսական վերիվայրումներու այդ կիսագաղտ օրերուն— կարգաւորելու ազգային ուրոյն մշակոյթի խնդիրները, վերակազմելու դպրոց, եկեղեցի, ազգային գոյք, այլ և այլ հաստատութիւններ ժամանակակից ոգով, դաշնակցական ազատաշունչ աշխարհահայեացքի ոգով։

Երկու շաբաթ տեւեցին խորհրդակցութիւններն ու բուռն վիճաբանութիւնները Սիմոն Զաւարեանի նախագահութեան տակ։ Մեր մեծ ընկերը, որ հիմնովին ծանօթ էր կովկասահայ իրականութեան, օժտուած թէ ուսումով և թէ գործնական խորունկ իմաստութեամբ, մօտ երկու ժամուան ճառի մը մէջ, իբրև իր կուսակցութեան բանբեր, ներկայացուց մանրամասն ու գեղեցիկ նախագիծ մը, կանգ առնելով մասնաւորապէս եկեղեցական կազմակերպութեան վրայ։ Դպրոցը պէտք է ազատէր եկեղեցական դասակարգի գարշելի խնամակալութենէն, պէտք է անցնէր ժողովուրդի ձեռքը, վերակազմէր միանգամայն աշխարհիկ ու դեմոկրատիկ ոգով։ Ներկայացուեցան բազմաթիւ ուրիշ նախագիծներ ու զեկոյցներ նոր կեանքի հրատապ խնդիրներուն շուրջ և քուէարկուեցան շարք մը ծանրակշիռ որոշումներ։ Էջմիածնի Կեդրոնական ժողովը կը յայտարարէր, ի միջի այլոց, որ եկեղեցական ու վանքական գոյքերը կը դառնան բունիսկ ժողովուրդի սեփականութիւն, որ Կաթողիկոսն ու ողջ կղերը ձեռնհաս են միայն զուտ կրօնական, դոգմային, ծիսական խնդիրներով զբաղ-

ձեւը և չունին այլ եւս ոեւէ առնչութիւն ազգային պէս-պէս հաստատութիւններու և գործերու հետ, որ այդ աշխարհիկ գործերը այնուհետեւ պիտի կառավարուին յատուկ աշխարհիկ մարմիններով, ընտրուած ժողովրդական ընդհանուր, գաղտնի, հաւասար ձայնատուութեամբ և այլն։

Տարաբախտաբար, այդ բոլորը պիտի մնար միայն թուղթի վրայ, ինչպէս ամբողջ Ռուսաստանի ազատագրութեան նախագիծը... Բռնակալութիւնը չպիտի հանդուրժէր հայ ժողովուրդի ազատածին խորհրդարանը, անոր համարձակ արտայայտութիւնները, ինչպէս որ չկրցաւ հանդուրժել շարք մը Պետական Դումաները։ Միւս կողմէն ալ, մշակականները և ծայրայեղ տարրերը նաև դաշնակցական շարքերուն մէջ— անոնք՝ որ տարուած էին անջատական հովերով ու քիչ յետոյ պիտի հեռանային Կուսակցութենէն— իրենց յախուռն արտայայտութիւններով փութացուցին էջմիածնայ Համագումարի անխուսափելի ցրումը։ Օգոստոս 23ին, Փոխարքայի հրամանով, ոստիկանութիւնը խուժեց էջմիածին և փակուած յայտարարեց Ժողովը։ Այդ բռնութեան դէմ նախագահ Չաւարեան, ոստիկանապետի ներկայութեանը, կարդաց իր բողոքագիրը, ստորագրուած ժողովականներու կողմէն,— և պատգամաւորները ցրուեցան։

***

Կուսակցութեան հեղինակութիւնն այնքան բարձր էր, որ Անդրկովկասի քանի մը ընդարձակ շրջաններու մէջ մեր մարմինները իրենց սեփական ատեաններն ունէին, ուր կը դիմէր ժողովուրդը, անտեսելով պետական դատարանները. այնտեղ, Կուսակցութեան մօտ՝ նա կը գտնէր դատ ու իրաւունք։ Այդ պարագան եղաւ հետագային, Դաշնակցութեան մեծ գործի ընթացքին, Պետերբուրգի մէջ, ծանր մեղադրական կէտերէն մէկը ցարական ատեանի աչքին... Դաշնակցութեան դատական ատեանները այդ խառնակ, անապահով ժամանակներում, կը քննէին, կը լուծէին ամէն կարգի խնդիրներ, նաև քաղաքացիական վէճեր։ Կուսակցութիւնը ունէր անգամ իր բանտերը։

Այդ տարօրինակ երեւոյթը գրաւեց նոյն իսկ արեւմտեան հրապարակագիրներու ուշադրութիւնը։ Ահա թէ ինչպէս կարտայայտուէր այդ ատիւ հռչակաւոր էմիլ Դիլօն։ Ճարտար լեզուով նա կը նկարագրէր Գոլիցինեան ռէժիմի բռնութիւնները, որոնք ի վերջոյ յանգեցան եկեղեցական գոյքերու յափշտակութեան և հայ ժողովուրդի յեղափոխական ուժերու բախման։

«Կովկասը այն երկիրն էր, կըսէ Դիլօն, ուր ազգերու փոխադարձ գրգռումը առաջ տարուեցաւ մեծ չափերով։ Այդ ընդարձակ երկիրը իր

երկու զինուոր ժողովուրդներով— հայերով ու վրացիներով— անիշխանութեան մէջ էր... Դրօշակեաններու Կոմիտէն ամէնէն դատական ատեաններու մի ամբողջ սիստէմ գիւղացիներու մէջ արդարադատութիւնը արագ ու անկաշառ կերպով առաջ տանելու և լուծելու համար այն բոլոր վէճերը, որոնք կը ծագին թէ գիւղացիներու և թէ ազգաբնակութեան տարբեր հատուածներու միջև։ Այդ ատեանները, որոնց դատավարութիւնը միշտ աչքի կը զարնէ իր անսովոր արագութեամբ և որոնց վճիռները անհատարակ ներշնչուած են արդարութեան նուրբ զգացումով, գործեր են խիստ ժողովրդական՝ ազգի մը մէջ, որ մինչև օրս սովոր էր սպասել ամիսներ ու տարիներ՝ ստանալու համար այնպիսի դատավճիռներ, որոնք երբեմն հակառակ էին անկեղծ ճշմարտութեան և սակայն համաձայն օրէնքի տառին։ Այսպէս, նորերս, ռուսական արդարադատութեան երեւանեան բաժնի ներկայացուցած պաշտօնական հաշուեցոյցին մէջ զարմանք կը յայտնուէր, որ գիւղացիներու աշխարհում ամէն կարգի վէճերը առհասարակ լռած են... Սեփականութեան դէմ կատարուած յանցանքները Կոմիտէն կը պատժէ զանազան եղանակներով, որ բաւական ինքնատիպ են ու զաւեշտական։ Օրինակ, նա կը ստիպէ յանցաւորին՝ ամբողջ օրը կանգնել հրապարակի վրայ և բարձրաձայն յայտարարել անդադար. «Ես գող եմ, անազնիւ եմ»... Որմէ յետոյ Կոմիտէն թոյլ կուտայ անոր վերադառնալ իր տունը և ջանալ վերականգնելու կորուած վարկը։

«Դժգոհ հայերու օրինակին հետեւեցին վրացիները... Երկու (ազգային) շարժումներու հեղինակներն ալ, անտարակոյս, ուժեղ կամքի տէր մարդիկ են, օժտուած կազմակերպելու հազուագիւտ կարողութեամբ... Այդ գաղտնի կոմիտէները իրար կը կազմեն իրենց ազգային կառավարութիւնները»...

Հայ յեղափոխական դատարանային այդ սիստէմը տարածուած էր ժամանակաւորապէս Կարսի, Շիրակի ու Երեւանի շրջաններում և անոր նմանը շատ առաջ գործադրեր էին մեր մարմինները Մուշ—Տարօնոյ և մանաւանդ Սասնոյ մէջ։

Յեղափոխութեան այդ բուռն, անիշխանական ժամանակաշրջանում, մանաւանդ Հայ-Թաթարական կռիւներու հետեւանքով, Հայ հրապարակի վրայ եւ կը վխտային ամէն տեսակ բախտախնդիրներ ու յանցագործներ— շանտաժիստ, դրամաշորթ, գող ու աւազակ— և վարակումը մտեր էր նաև մեր շարքերուն մէջ։ Անխուսափելի չարիք։ Դաշնակցութեան ճակատը առաջնորդէն աւելի էր կռիւներու ընթացքին, իր մէջ առնելով ամէն կարգի ու նկարագրի տէր մարդիկ— անգամ, ինչպէս տեսանք, համբաւաւոր աւազակներ— որոնք կռուի առթիւ կարող էին պիտանի

տանի չինի՛ և նոյն իսկ Թանկագին ծառայութիւն մատուցանել ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գործին, բայց խաղաղ օրերուն կը դառնային պատուհաս։ Այդպէս՝ նաև շատ մը կամաւոր զինուորներ։

Կուսակցական մարմինները անխնայ կը հալածէին յանցաւորները, կանգ չառնելով նոյն իսկ մահապատիժի, անբողոքի առջև։ Ահա թէ ինչ կըսէր Թիֆլիսի մեր Կեդրոնական Կոմիտէի մէկ Թռուցիկը, ուղղուած «աշխատաւոր ժողովուրդին».

— «Աշխատաւո՛ր գիւղացիութիւն, դո՛ւ որ կարողացար պատւով դուրս գալ Հայ-Թաթարական կռուրածից, դու կարող ես արմատախիլ անել... չարիքը։ Դու պէտք չէ թողլ տաս, որ քո ձեռքով մաքրած հրապարակում խաղեր խաղան գողերը, աւազակները, շանտաժիստները... Նրանք պէտք չէ խոչընդոտ հանդիսանան քո քաղաքացիական կեանքի ճանապարհին։ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ միշտ պաշտպանել է աշխատաւոր, դասն քրտինք թափող ժողովրդին, որ նրա գոյութեան ու բարեկեցութեան նեցուկն է եղել, չի կարող այս դէպքում էլ մնալ անտարբեր»...

***

Հետզհետէ աւելի և աւելի յստակօրէն կը շեշտուէր Կուսակցութեան դէմօկրատիկ պատկերը, անոր ժողովրդական, աշխատաւորական դիմագիծը։ Անոր հետ զուգահեռաբար, դանդաղօրէն և դժուարօրէն յառաջ կերթար շարքերու զտումը, բիւրեղացումը։ Կը հեռանային կամաց-կամաց խորթ տարրերը։ Հայ բուրժուազիան և անոր խնկարկու մտաւորականութիւնը, Թրքական վտանգը անցնելուն պէս, երես դարձուցին մեզմէ, թշնամացան։ Դաշնակցականներու և այդ տարրերու միջև խրամատը աւելի լայնցաւ, երբ Դաշնակցութիւնը հիմնեց իր սեփական մամուլը Կովկասի մէջ*)։ 1905ի գարնան ազատաշունչ օրերուն հիմնուեցաւ Թիֆլիսի մէջ Յառաջ Թերթը, որ արտակարգ յաջողութիւն ունեցաւ։ Եւ միևնոյն ժամանակ, Կուսակցութիւնը հեղեղեց հրապարակը բազմաթիւ ուրոյն կամ Թարգմանական գրուածքներով,— ստեղծուեցաւ «Յառաջ»ի գրադարանը։ Մտաւոր սնունդի ծարաւ երիտասարդութիւնը ագահութեամբ կը սպառէր

---

*) Մեր օրաթերթերը յաճախ կը փակուէին կառավարութեան կողմէ, բայց միշտ ալ կը վերսկսէին իրենց հրատարակութիւնը տարբեր անուններով. նախ՝ Յառաջ, ապա իրարու նաև՝ Ալիք, Զանգ, Երկիր, Խարիսխ, Վտակ և այլն։ Խմբագրական կազմի մէջ էին՝ Աճառեան, Խաժակ, Թոփչեան, Լ. Նազարեան, Վարանդեան ժամանակաւորապէս և Զաւարեան։

նոր խօսքի աւետաբեր, նոր կարգերու ազդարար՝ այդ առաջին գրականութիւնը։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան հին ու նոր գրողները, որ մինչ այն աշխատակցեր էին Մշակին և Մուրճին, հեռացան ու համախմբուեցին իրենց կուսակցական մամուլին շուրջ։ Դաշնակցական մամուլը շուտով տիրեց մտահրապարակին, խեղդեց հինաւուրց օրգանները։ Եւ շահու գռեհիկ մրցակցութիւնը այդ վերջիններու մէջ մղում տուաւ ամենաբուռն հակառակորդութեան, որ կը յանգէր պարզ թշնամութեան։ Մշակը, որ միաժամանակ Հայ առաջադիմական ու մարտական օրգանն էր, հետզհետէ վերածուեցաւ պարզ բուրժուա-պահպանողական թերթի մը և իսպառ կորսնցուց հին, արծրունական օրգանի հմայքը։ Նա դարձաւ ամբիոն մը, ուրկէ շարունակ միայն անարգանքներ կը տեղային Հ. Յ. Դաշնակցութեան գլխուն։ Մարդիկ չէին կանգ առներ մատնութեան առջև իսկ։ Չվարանեցան անգամ բարձրաձայն, ի լուր ցարական կառավարութեան յայտարարելու, թէ դաշնակցականները գացեր էին էջմիածին (Կեդրոնական Ժողովի օրերուն) խլելու կղերէն հայ եկեղեցական հարստութիւնները և ծառայեցնելու զանոնք իրենց կուսակցական նպատակներուն... Այս անօրինակ յայտարարութիւնը բռնեցաւ Թռուցիկով մը, որու տակ ստորագրած էին Հայ ռամկավար կուսակցութեան ծանօթ պարագլուխները։ Անով պարզապէս կ'արդարացնէին կառավարութեան ընթացքը։ Կեդրոնական ժողովի նկատմամբ, կը հակեցնէին Թիֆլիսի ու Պետերբուրգի վարիչներուն, թէ էջմիածնայ ժողովի ցրումը կատարեալ անհրաժեշտութիւն մըն էր...

Երբեք կիրքը այն աստիճան չէր կուրացուցեր հակառակորդը, երբեք հայ գրական բարքերը չէին հասեր այն աստիճան անկումի։ Մշակ, Մուրճ և հայ սոցիալ-դէմոկրատ օրգաններ,— ամէնքը արտաշարժ բլոք էին կազմեր՝ Դաշնակցութիւնը անվարկելու, տապալելու համար։ Եւ դաւի ու մատնութեան որդը կը շարունակէր իր աւերածը մինչև աւելի սանձարձակ ու անպատիժ. Թռուցիկը էջմիածնայ ժողովին առթիւ ոչինչ էր համեմատաբար,— աւելի ծանր ոճիրներ վերապահուած էին հետագային, երբ պիտի պայթեր— նոյն հակառակորդներու ամբաստանութիւններով— Միհրանական ծանօթ խլրտումը։

Համեմատական այդ թոհուբոհի օրերուն, Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ ծայր էր առեր փոքրիկ հոսանք մը «անջատական» անունով։ Պատճառը՝ այն չարաբաստիկ, անխուսափելի երկուութիւնն էր (dualisme), որ կար Կուսակցութեան տակտիկի մէջ։ Դաշնակցութիւնը կը պայքարէր երկու ճակատի վրայ, որոնց պայմանները խիստ տարբեր էին։ Ենթակայական [illegible] գոյգերու յարուցած կռիւներով, Հայ-Թաթարական պատերազմով,

1904ի Ընդհանուր Ժողովի որոշումով, 1905ին ընդունուած Նախագիծով, այլ և միջազգային խորհրդաժողովներուն բերած իր մասնակցութեամբ. Կուսակցութիւնը մտեր էր համառուսական, հակացարական շարժումներու բովին մէջ և բաւականաչափ սերտ կերպով կապուեր էր ռուս ու այլ յեղափոխական, ընկերվարական կուսակցութեանց հետ։ Ռուսական և Կովկասեան պայմաններու թելադրութեամբ՝ նա պարզաբաներ էր իր հին ծրագրի ընկերային բաժինը այսպէս կոչուած «Կովկասեան Նախագիծ»ին մէջ, ստանձներ էր— միւս ընկերվարական կուսակցութիւններուն հետ— հայ աշխատաւորութեան շահերու պաշտպանութիւնը ընդհանուր գործադուլներու և ամէն տեսակ քաղաքական ու ընկերային պայքարներուն մէջ։ Կուսակցութիւնը կը շարժէր, մի խօսքով, այն գաղափարներով ու կարգախօսներով, զոր կառաջադրէին Ռուսաստանի ու Կովկասի ամենէն զօրաւոր ընկերվարական կուսակցութիւնները։

Կովկասի մէջ Դաշնակցութիւնը հանդէս կուգար արմատական ծրագիրներով, ընկերվարութեան նշանակին տակ, մինչ իր հինէն որդեգրած ճակատին վրայ, Թուրքաց Հայաստանի ու Թուրքիոյ մէջ՝ նա կը մնար պարզ ազգային, յեղափոխական, դէմոկրատիկ կուսակցութիւն մը, վասն զի այնտեղ, Թուրք-բրդական տիրապետութեան աշխարհում, չկային ոչ գործարաններ ու գործադուլներ, ոչ ալ ոեւէ ընկերվարական, նոյն իսկ ռամկավար հոսանք։

Իրականին մէջ, Դաշնակցութեան կռիւները Կովկասում եւս կը մղուէին մեծագոյն մասամբ ազգային գետնի վրայ, անոնք էապէս ազգային ինքնապաշտպանութեան կռիւներ էին, ինչպէս տեսանք։ Շատ քիչ անգամ մեր կուսակցական մարմինները առիթ ունեցան դասակարգային պայքարի դրօշը պարզելու, դասակարգային կռիւ մղելու սուր, շեշտուած ձևերով։ Դաշնակցութեան սոցիալիզմը— հարկ է խոստովանիլ ճշմարտութիւնը այս գրքի մէջ— մնացեր է առհասարակ տեսական մարզանքներու աշխարհում, ծրագրի ու գրականութեան մէջ և շատ քիչ անգամ իջեր է հայ կեանքի ալեծուփ հրապարակը... Այն պարզ պատճառով որ այդ կեանքը խիստ սակաւ է առիթ ընծայեր ընկերվարական վարդապետութեան գործնական կիրառումներուն համար։ Աշխարհի ընկերվարական կուսակցութիւններու մէջ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ապահովաբար, բացառիկ վիճակ մը ունի, շնորհիւ իր բացառիկ, բարդ, կնճռոտ միջավայրի պայմաններուն։ Անոր հետ բաղդատութեան կարելի է դնել գուցէ միայն Լեհ Սոցիալիստ Կուսակցութիւնը— P.P.S.— որ նոյնպէս իր ճիւղերն ունէր Լեհաստանի երեք հատուածներուն մէջ՝ ռուս, գերման ու աւստրիական՝ և նոյնպէս կը մղէր իր ազգային ազատագրական պայքարը։ Մասամբ այդ պատճառով, Հ. Յ. Դաշնակցութեան և Լեհ Սոցիա-

լիստ Կուսակցութեան միջև երկար տարիներու ընթացքին գոյութիւն ունէին լաւագոյն բարեկամական յարաբերութիւններ։ Խասի գտանելով, համաձայնութիւն ալ չկար երկու ճակատներու գործելակերպին մէջ, քանի որ Թուրքիոյ մէջ եւ Կուսակցութիւնը՝ ազգային պաշտպանութեան կռիւը մղելով հանդերձ կը հետապնդէր միաժամանակ ռամկավարական կարգերու իրագործումը, բան մը, որ անհրաժեշտ նախահանգրուանն էր բուն ընկերվարական կարգերու։

Դաշնակցութեան ձախակողմեան տարրերը անձնային աճապարանք մը կը ցուցնէին իրենց նոր կրօնի քարոզչութեան մէջ։ Կը յափշտակուէին արմատական, կարմրավառ նշանաբաններով, կը նետուէին ծայրայեղութեանց մէջ, ձգտելով անպատճառ կիրառել կուսակցական Հաւատամքի այս կամ այն յօդուածը, նման ռուս ու վրացի ընկերներուն։ Սովորական երևոյթ մըն է ամենուրեք։ Ֆրանսացի էբերտականները, Մեծ Յեղափոխութեան օրերուն, կրօնը իսպառ ջնջելու համար, կը քարոզէին եկեղեցիներն ու վանքերը քարուքանդ ընել և քահանաները կոտորել։ Անգլիոյ ծայրայեղներն ալ, մի ժամանակ կապիտալիզմի անէծքին ու բռնութեան դէմ բողոքելու համար՝ կը քանդէին գործարաններն ու կը ջարդէին մեքենաները... Ինչ զարմանք, որ օրին մէկն ալ մեր հայկական ընկերվարութեան նորընծաները Կարսի մէջ, «Հարստահարիչ բուրժուաներու» խանութներուն ապակիները կը ջարդէին... Դասակարգային պայքարը, ընկերային ազատագրութեան պայքարը այսպէս կըմբռնէին։

Նորընծայական մոլեռանդութեան բուռն արտայայտութիւններ տեսանք մեր դաշնակցական շարքերուն մէջ նաև Թուրքիայում— Պոլիս, Իզմիր— և մասնաւորապէս Վանայ մեր դպրոցական երիտասարդութեան մէջ, որ ինքզինքը յորջորջեր էր Նոր-Սերնդական ու թերթ մըն ալ կը հրատարակէր 1906—907 թուականներուն։

Ըսինք, ընդհանուր, համաշխարհային երևոյթ մըն է այդ ծայրայեղամոլութիւնը։ Մեծ, փոթորկոտ հոսանքներուն թափն է այն— ժամանակաւոր և անցողիկ։ Ժամանակաւոր էր այն՝ և Դաշնակցութեան մէջ, ուր ծայրայեղ կարգախօսներուն իրենց տուրքը կուտային անգամ ղեկավարներէն մէկ քանիսը, ձգտելով ըստ կարելւոյն ձախ, կարմիր, արմատական երևնալ...

Շուտ անցաւ պղտոր հոսանքը և նոյն իսկ մեր տաքգլուխ «նոր-սերնդականները», որոնցմէ բարեբախտաբար շատեր տակաւին ողջ կը մնան, դարձան զգաստ, իրատես, պիտանի գործիչներ Դաշնակցութեան և ազգային վերաշինութեան ասպարէզում։

⁂

Երկու ճակատներու առերեւոյթս հակառակ գործունէութիւնը ծանըր կուգար մեր շարքերում գտնուող «զտարիւն» ընկերվարականներուն. Թեթեւ սրտով անոնք իսպառ կանգիտանային, կանտեսէին հայ կեանքի բացառիկ, եղերական պայմանները և կուզէին շարժիլ սօցիալ-դեմոկրատներու, սօցիալիստ-յեղափոխականներու պէս։ Դիւրին ճամբայ մըն էր... Նուազագոյն դիմադրութեան և նուազագոյն զոհաբերութեան ճամբան։ Ջինե՞լ ժողովուրդը, մարզե՞լ երիտասարդութիւնը զէնքի գործածութեան մէջ, կազմակերպել ինքնապաշտպան խումբեր և մղե՞լ դժընդակ, զոհառատ պայքարը ցեղի գոյութեան սպառնացող յաւիտենական վտանգներուն դէմ,— այդ բոլորը կը մնար մեր ձախակողմեան տարրերու, սօցիալ-դեմոկրատներու և սօցիալիստ-յեղափոխականներու մըտահոգութենէն։ Բաւ էր միայն խօսիլ, գրել, ճառողել։ Համերաշխութեան, եղբայրութեան սիրուն, դիւթիչ կարգախօսներով ու բանաձեւերով կարելի՞ էր լուծել բոլոր շարաաանց կնճիռները, խաղաղացնել թուրքը ու թաթար ժողովուրդը, պրոլետարիատը։ Ազգային կարգախօսներու պէտք չկար— ընկերվարութիւնը, սօցիալիզմը կը բերէ՜ն արդէն բոլոր չարիքներու համադարմանը։ Թուրքահայ դատի պէտք չկար— «Թո՛ղ Թուրքահայերը իրենք հոգան, իսկ կովկասահայք կարող են բերել իրենց օգնութիւնը, որպէս սոսկ բարեգործութիւն»... Արդէն Թուրքահայ դատը և ամբողջ հայկական շարժումը նիւթուած է հայ բուրժուա, կապիտալիստ տարրերու ձեռքով, որոնք կուզէին շուկայ մը ստեղծել իրենց արդիւնաբերութեան համար՝ Թուրքաց Հայաստանի մէջ... Այսպէս կը ճոռոմաբանէին հայ դեռաբոյս մարքսիստները։ Եւ մեր ձախակողմեան տարրերն ալ կը հրապուրուէին այդ խակ, պարզուկ կարգախօսներով, կը ձգտէին ըստ կարելւոյն ազատագրուիլ հայ-ազգային դատի բարդ, տանջալի մտահոգութիւններէն և որդեգրել զտարիւն ընկերվարականներու տակտիկը, մղել ընկերային-քաղաքական պայքարը գործադուլներով ու ցոյցերով, զարնել անխնայ ու ամէն տեղ հայ բուրժուա դասակարգին— փոյթ չէ թէ կարող էր կործանուիլ հայկական արդիւնաբերութիւնը (Բագու, Թիֆլիզ, Բաթում), որ կապրեցնէր նոյնիսկ հայկական պրոլետարիատը, հայ աշխատաւոր զանգուածը։ (Թուրք, ռուս ու այլ գործարանատէրեր, ինչպէս տեսանք, առհասարակ չէին ընդուներ հայ բանուորներ, որոնք աշխատանք ու վաստակ կը գտնէին միմիայն հայ գործարաններուն մէջ)։

Կը տարուէին մեր ձախ անջատականները այդ դիւրին ֆրազաբանութեամբ և օր մը թափով հրապարակ իջան ու պահանջեցին, որ Դաշնակ-

ցութեան կովկասեան հատուածը ձգէ թրքահայ գործը թրքահայերուն, իսկ ինքը նետուի ամբողջապէս համակովկասեան, համառուսական շարժումներուն մէջ, ընկերվարական դրօշակին տակ։

Արտառոց պահանջ մը՝ տրամաբանօրէն անհեթեթ, հոգեբանօրէն անկարելի։ Գործնականի մէջ՝ վնասակար, պառակտիչ։ Տասնեակ տարիներ դժնդակ, արիւնոտ պայքարներու մէջ յեղափոխական Ռուսաստանը միացուցեր էր դարերով խորթ՝ ցեղի երկու հատուածները, կերտեր էր ազգային ամբողջութեան գաղափարային շէնքը. տասնեակ տարի երկու հատուածներու մտաւորական ու ռազմիկ տարրերը քայլեր էին թեւ թեւի, վշտի, տառապանքի ու բերկրանքի օրերուն. շարժման սկիզբէն իսկ կովկասահայ գործիչները անցեր են սահմանէն անդին, դրամ, զէնք, ռազմամթերք հասցուցեր ու իրե՛նք ալ կուեր, նահատակուեր են իրենց արիւնի ու գաղափարի եղբայրներուն հետ. ապա երբ նոյն զուլումը հասեր էր ռուսահայութեան, թրքահայ առաջնակարգ խմբապետներն ու հայդուկները շարան-շարան եկեր կանգներ էին Դումաններու, Վարդաններու կողքին, Անդրկովկասի բոլոր վտանգուած վայրերու մէջ. Մուրատ՝ հրամանատար Զանգեզուրում, Համազասպ՝ հրամանատար Ակներանի, Գանձակի կռիւներում, Աճիծ Ալաղ, Սէյրօ, Ասլան, Կոտոյի Համբ՝ ղեկավարներ Երեւանեան նահանգում, Արմէն-Գարօ՝ Թիֆլիզի մէջ, Սեպուհ, Առաքել, Աւօ և բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք եկան արիւնահեղ բախումներէն յաղթանակով, շրջապատուած ողջ ռուսահայ ժողովուրդի գուրգուրանքով... Երբեք ոեւէ խօսք, հատուածային ոեւէ վէճ, պառակտումի ոեւէ փորձ։

Եւ այդ վէճը— բարեբախտաբար, վաղանցուկ— պիտի ծագէր, այդ փորձը պիտի կատարուէր համառուսական յեղափոխութեան օրերուն։ Որովհետեւ ձախ անջատականներու հանդէպ— որոնց պարագլուխն էր Լեւոն Առաքելեան— յայտնեցան աջակողմեան անջատականները, աւելի խռովիչ պատկերով, առաջնորդութեամբ ծանօթ խմբապետ Միհրանի։ Պէտք է կանգ առնենք այդ միհրանական խլրտումի վրայ, որ այն օրերուն շատ ժխոր յարուցեց և շատ արիւն պղտորեց։

Անոնք— միհրանականները— կըմրոստանային ոչ միայն ձախ անջատականներու, այլ գրեթէ ամբողջ դաշնակցական մտաւորականութեան դէմ, որ կը կազմէր Կուսակցութեան ողնաշարն իսկ։ Կը տրտնջէին, կը բողոքէին— մաս մը հանդարտ, ընկերաբար, ուրիշները սպառնագին— կը պահանջէին, որ Կուսակցութենէն դուրս նետուին բոլոր ընկերվարականները, որ Դաշնակցութեան կովկասեան հատուածը ըստ առաջնոյն

նիւրսի միայն Թրքահայ ազատութեան պայքարներուն*), հրաժարի ամէն մասնակցութենէ Ռուսաստանի, Կովկասի շարժումներուն մէջ, հրաժարի ընկերվարական գաղափարներէն և Կովկասեան Նախագիծէն, որը, ինչպէս ըսինք, Կուսակցութեան խորհուրդը ընդուներ էր 1905ին, իբրև առժամեայ ուղեցոյց կովկասեան ու համառուսական արտակարգ անցքերուն մէջ առաջնորդուելու նպատակով։

Այդ անակնկալ պահանջներուն Կուսակցութեան վարիչ մարմինները կը պատասխանէին, բնականաբար, որ իրենց գլխաւոր մտահոգութեան առարկան կը մնայ դարձեալ Թրքահայոց ազատութեան դատը, բայց որ չեն կարող արգիլել երիտասարդութիւնը յափշտակուելու նոր գաղափարներով ու հոսանքներով և չեն կարող անտես առնել կովկասահայութեան շահերն ու պահանջները համառուսական փոթորկուած ովկեանին մէջ (Արդէն հարիւրաւոր թարմ, կորովի դաշնակցական երիտասարդներ, որոնց նեղ կուգար Կուսակցութեան ծրագիրն ու գործունէութիւնը, հեռացեր էին մեր շարքերէն ու նետուեր սոցիալ-դէմոկրատներու, սոցիալիստ-յեղափոխականներու և անգամ վրացի մենշեւիկներու փարախը... Հեռացողներէն խումբ մը կազմեր էր Հայ Բանուորական Ընկերվարական Կուսակցութիւնը։ Ուրիշ խումբ մը կը կազմէր Հայ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներու Կուսակցութիւնը, հատուածիկ մը համառուսական Սոց.-Յեղափոխական կուսակցութեան, նոյն հանգուցեալ Լեւոն Աթաբեկեանի ղեկավարութեամբ։ Կուսակցութիւններ՝ որոնք չկրցան արմատ ձգել հայ իրականութեան մէջ, հակառակ իրենց պարզ, դրաւիչ նշանաբաններուն)։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, թէև երբեք չունեցաւ անոնց «զտարիւն» ընկերվարական դիմագիծը և ունէր միշտ այլատարր զանգուած, սակայն միշտ հայ հրապարակին և իր ազդեցութեան տակ պահեց հայ աշխատաւոր ընդհանրութիւնը՝ գիւղացի ու գործաւոր,— վասն զի հայ ժողովուրդի մըշտնջենաւոր անապահովութեան վիճակի մէջ՝ տարաբախտաբար, միշտ առաջնակարգ տեղ պահպանեցին, միշտ հրատապ այժմէութիւն ունեցան զուտ ազգային կարգախօսները, ոչ դասակարգայինը...

***

Աջակողմեան կամ միհրանական հերձուածը, ուրեմն ըմբոստացում էր ոչ միայն ընդդէմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան խորհուրդի, որ հրատարակեր էր Կովկասեան Նախագիծը, այլ և ընդդէմ Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի, որ տակաւին 1904ի օգոստոսը Սոֆիայի մէջ գումարուեր, ընդուներ էր այս որոշումը.—

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը ստանձնէ բոլոր տեղերու հայ ժողովուրդի խրամներու պաշտպանութիւնը, ի հարկին դիմելով և ահաբեկութեան, զինուած կամ խաղաղ ցոյցի։ Դաշնակցական բանուորները ամէն տեղ և ամէն ժամանակ կարող են մասնակցիլ բանուորական ցոյցերուն, ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի որոշմամբ։ Դաշնակցութիւնը իր կովկասեան գործունէութեան մէջ պէտք է համերաշխ ընթանայ վրաց ֆէդերալիստներու (ազգային-ընկերվարականներ), ռուսաց սոցիալիստ-յեղափոխականներու և այլ յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ, հիմք ունենալով ֆէդէրատիվ սկզբունքը (Ռուսիոյ և Կովկասի քաղաքական վերակառուցման համար։ Մ. Վ.)»։

Նման որոշում ընդունեցաւ քիչ յետոյ կովկասեան մարմիններու Ընդհանուր ժողովի մէջ։

Այս բոլորը, տարաբախտաբար, համոզիչ չէր մեր աջակողմեան անջատականներու համար։ Անոնց համակիր էին և քանի մը կովկասահայ գործիչներ— ի միջի այլոց հանգուցեալ Ռոստոմը։ Մեծագոյն մասը Թրքահայ զինուորներ էին Միհրանի առաջնորդութեամբ։ Վերջինը— քաջ, աչքառու խմբապետ— չզգաց, անհաւասարակշիռ մէկն էր, վերին աստիճանի մեծամիտ և ցուցամոլ։ Փոքրիկ Դոնքիշոտ մը՝ որ կը պատերազմէր ուրուականներու դէմ, Թրքահայ դատի երեւակայական թշնամիներուն դէմ...

Դաշնակցութեան հակառակորդներն ալ ամենայն եռանդով իւղ կը թափէին կրակի վրայ, կը քաջալերէին ըմբոստ խմբապետը։ «Մշակ» թերթի խմբագիրները այն օրերուն արդէն ոչ մէկ ճիգ չէին խնայեր՝ Դաշնակցութիւնը սեւցնելու, պառակտելու, հրապարակէն դուրս նետելու համար։ Անոնք, առէտ կը դիմէին հրապարակային մատնութեան, անհեթեթ, չինծու լուրեր հրատարակելով, ցարական կառավարութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէին Դաշնակցութեան հակապետական, յեղափոխական ծրագիրներուն վրայ։

Խմբապետ Միհրան հետզհետէ բոլորովին ենթարկուեցաւ այդ մարդոց ազդեցութեան, դարձաւ անոնց կոյր գործիք. և նոյն մարդոց մեղսակցութեամբ, սայթաքումէ-սայթաքում դարձաւ, ի վերջոյ, պարզ մատնիչ, ռուս ոստիկանութեան գործակալ, որու ցուցմունքները, երկու տարի յետոյ, այնքան խոշոր տեղ բռնեցին այն անվերջ ամբաստանագրին մէջ, զոր նիւթեց ստոլիպինեան կառավարութիւնը Դաշնակցութեան՝ կարելի է ըսել՝ ողջ Ռուսահայութեան դէմ։

Խռովարարը, թեւաւորուած իր հայ ու ռուս դաշնակիցներու աջակ-

*) Չէին միայն, անշուշտ, կովկասահայոց ազգային ինքնապաշտպանութեան խրամները։

ցութեամբ, որոշեր էր ամէն գնով դիքտատորութիւն ստանձնել, յանձնել Կուսակցութեան օրինաւոր վարչութիւնը, հեռացնել իր չսիրած գործիչները, այսինքն գրեթէ ամբողջ կուսակցական մտաւորականութիւնը։ Կոտորածի սպառնալիքներ կը տեղային մեր ձախակողմեան երիտասարդներուն դէմ։ Թիկունքն ունենալով ռուս Հայատեաց ոստիկանութիւնը՝ Միհրան շարունակ կը յոխորտար Դաշնակցութեան վարիչներուն դէմ, և օր մըն ալ, 1906ի սեպտեմբերին, զինուած խումբով ներս խուժեց մեր Թիֆլիսեան «Յառաջ»ի խմբագրատունը— ուր կը հաւաքէին առժամայ Կուսակցութեան ապայական ու զինուորները— և դիմելով Բիւրոյի ներկայացուցչին, պահանջեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան կնիքն ու այլ վաւերագիրները։ Մերժում ստանալով, սկսաւ սպառնալ։

Մէկէն ի մէկ ստեղծուեցաւ տագնապալի կացութիւն։ Կրակին, թէ բացի Միհրանի անմիջական թիկնապահներէն— Կոփերի եւ ... — որոնք սպառազինուած ներս էին խուժեր խմբագրատուն հետ, գոյութեան դարանամուտ կը պահէին միհրանական խումբեր, որ ի հարկին օգնութեան պիտի հասնէին վտանգուած առաջնորդին։ Դարանամուտ կը գիտէր դէպքը նաև ռուս ոստիկանութիւնը, որմէ, հարկաւ, գաղտնիք չէր ըմբոստներու այդ զինեալ արշաւանքը դէպի «Յառաջ»ի խմբագրատունը և այդ անուղղելի գրքերի Ցրէյլլինեան փողոցի վրայ։ Բայց չէր միջամտեր... Խմբագրատան շուրջը, Սոլոլակի կեդրոնական պողոտային վրայ խռնուեր էր մեծ բազմութիւն։ Վայրկեանէ-վայրկեան կը սպասուէր արիւնալի ընդհարում միհրանականներու և Դաշնակցութեան ապայականներու միջև,— բան մը՝ որ սրտանց, անշուշտ, կը փափաքէր ոստիկանութիւնը։ Արդարև, այդ վայրկեանին, տաքցած, էլեկտրականացած այդ խառնարանին մէջ, բաւ էր փոքրիկ անզգուշութիւն մեր զինուորներուն կողմէ— հարուած մը, անարգական խօսք մը կամ միայն բռունցքի շարժում մը հակառակորդին դէմ— որպէսզի փրթէր արիւնոտ գահամարտը։ (Դէպքին ականատես մեր զինուորները մեծ մասամբ անզէն էին. արշաւանքը գաւառ անակնկալ մըն էր ամենուն համար)։ Բարեբախտաբար, ամենքն ալ հանդարտ, պաղարիւն գտնուեցան, վայրկեանի լրջութիւնը ըմբռնելով...

Կատղած խմբապետը տեղի տուաւ միայն Աւետիս Ահարոնեանի առջև, որ յանկարծ վրայ հասաւ իր աշխատանոցէն և— առանց տեղի տալու ոխին մեծութեան, առաւ իր անուան հմայքին ապաւինած— մերկ կուրծքով նետուեցաւ սպառազինուած հրոսախումբին վրայ, բռնեց Միհրանի թեւէն և դո՛ւրս գոռաց... Սաստը նոյնքան անակնկալ էր, որքան ազդու։ Հրոսակապետը՝ հեղինակաւոր ձայնէն շշմած, դիմադրութեան փորձ մինչ չըրաւ և փախաւ իր շրախումբով։

Այսպէս վերջացաւ մեր անջատական շարժման այդ զաւեշտադրբ-ութը, որ կարող էր եղերական վախճան ունենալ։

Արեւելեան Բիւրօն հարկ անկեց յատուկ թռուցիկով ազդարարել շրջերուն միհրանական շարժման ապօրինի և անհամար բնոյթը։ Ահա փոքրիկ բաղուածք մը 1906ի աշնան Թիֆլիսի մէջ տպուած ընդարձակ շրջաբերականէն, որու բուռն ու ցասկոտ թոնը յատկանշական է այն անձնային օրերու համար.—

«Ընկերներ,

Հայ ժողովուրդի և յեղափոխութեան ներքին թշնամիները դուրս են եկել ... Դաշնակցութեան դէմ։ Բոլոր յետադէմ, հակաժողովրդական տարրերը մի սրբազան դաշն են կնքել տապալելու մեր Կազմակերպութիւնը, որ այս ծանր, փոթորկոտ օրերում միակ նեցուկն է ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան ու ազատագրութեան...

... «Չկայ Դաշնակցութեան այժմեան ընթացքի մէջ ոչ մի շեղում, ոչ մի հակառակութիւն նրա ծրագրի ու ընդհանուր ժողովների որոշումներին։

Չկայ Կովկասեան նախագծի մէջ ոչ մի կէտ, որ դաւաճանէր Դաշնակցութեան... ոգուն, աշխարհհայեացքին։

Դաշնակցութիւնը առաջուան պէս չէրմ պաշտպան է ամենահայոց ազատագրութեան գործին։

Դաշնակցութեան համար հաւասարապէս թանկ են, անհրաժեշտ հայ ժողովրդական երկու զաւակներն էլ— սահմանից այն կողմ, թէ այս կողմ...

— «Ի՞նչ արժէ այլ եւս այս բոլորի դիմաց մեր թշնամիների վայնասունը։ Ո՞վ է այլ եւս ճշմարտութիւնը այդ խելագար զառում-զռչիւնի մէջ...

«Ընկերնե՛ր զգո՛յշ դաւադիրներից...

«... Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը շատ փորձութիւններ է ունեցել իր կեանքում, շատ է տեսել... դաւադրութիւններ, բայց և միշտ դուրս է եկել յաղթանակով, միշտ անարատ ու անաղարտ...»

***

Վէճը շարունակուեցաւ, մերթ ընդ մերթ սուր կերպարանք ընդունելով։ Տեղի ունեցան և մէկ-երկու ոտնձգութիւններ։ Ի՞նչ դեր էին բռնած թրքահայ անուանի խմբապետները։ Այդ օրերուն Անդրանիկ ժընեւ կը մնար, միւսները՝ Մուրատ, Սեպուհ, Առաքել, Ալօ և այլն Թիֆլիս էին, ընդհանրապէս չէզոք կը մնային, չէին ծափահարեր Միհրանի սանձարձակութիւններուն, բայց էական խնդրի շուրջը անոր պէս կը խորհէին։

Ամենքը— բացառութեամբ գուցէ միայն Սեպուհի— կը հալածէին մեր ձախակողմեան տարրերը, մեր ընկերվարական երիտասարդութիւնը։ Եւ մենքն ալ կուզէին, որ Դաշնակցութեան կովկասեան հատուածը իր բոլոր ուժերը նետէ միայն Թրքահայ պայքարներուն, իսկ Կովկասի մէջ մղէ միայն զուտ ինքնապաշտպանութեան կռիւներ, առանց մխուելու համակովկասեան, համառուսական շարժումներու մէջ։

Իրականութեան մէջ այդպէս էր արդէն... Թղթի վրայ շատ բաներ կը ծրագրէինք, բայց ցեղային գոյութեան կռուի տիրական մտահոգութիւնը չէր թոյլ տար իրագործելու զանոնք։

Իրականին մէջ՝ Կուսակցութիւնը կը շարունակէր դրամի, մարդու, զէնքի ու ռազմամթերքի մեծ պաշար յղել սահմանի միւս կողմը— անգամ 1905—906 թուականներուն, երբ կովկասեան հայութիւնը կը գալարէր թաթարական մղձաւանջին տակ*)։ Այս իրողութիւնը հաստատելու համար դժուար է աւելի ձեռնհաս վկայ կոչել, քան մեր հին ընկեր Մալխասը, որ այն տարիները զէնքի փոխադրութեան գործով կ'երթեւեկէր շարունակ թուրք-պարսկական սահմաններուն վրայ։

Մալխաս կը գրէ իր «Ապրումներուն մէջ**)։

... «Հոս միջանկեալ ըսեմ, որ հակառակ բոլոր սպասումներուն և յոռետես մարգարէութիւններուն, Դաշնակցութիւնը 1905էն մինչև 1908ը Երկրի համար աւելի շատ մտաւորական ղեկավարներ հասցուց, աւելի դրամ ճամբեց, աւելի զէնք և ռազմամթերք սահմաններէն ներս մտցուց, քան ասկէ առաջ, 25 տարիներու ընթացքին, բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնները միասին առած»։

Եւ այս տողերը գրողը մեր արեւմտահայ ամենաթունդ հակաընկերվարական գործիչներէն է, որ հակամինհրանական լինելով հանդերձ, նոյնպէս կը դատապարտէ «Կովկասեան Նախագիծը», կը ծաղրէ 1905—907 թուականներու մեր երիտասարդութեան ընկերվարական գինովութիւնը։

Հայոց երկու հատուածներու մտաւորական տարրերը ընդհանրապէս

---

*) Մեր դիւանին մէջ կը գտնենք Սեպուհի 1906 փետրուար 6 թուակիր մէկ նամակը, ուղղուած Կովկասէն Ժընեւ. Անդրանիկին, որուն մէջ հետեւեալ տողերը կը կարդանք.

«Հայի օրհասը մօտ է... Կովկասը զբաղուած է իր լինել-չլինելու խնդրով... Ոչ մի բան նրանցից (կովկասահայերից. Մ. Վ.) չենք կարող սպասել։ Եթէ մենք (թրքահայերս) միջոց ունենանք, պէտք չէ խնայենք, որ մի կերպ այստեղ յաղթող հանդիսանանք... Թէ որ այստեղ յաղթենք, արդէն մեր ամէն բանը վերջացած համարենք Տաճկաստանում։ Թէ յաղթեցինք, մեր գործը յաջողած է։ Ուրեմն, այստեղից մեծ դրամներ չեն կարող ուղարկել»...

**) «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր 1928թ.։

համերաշխ էին, կարտայայտուէին ի նպաստ Կովկասեան Նախագծի, կը դատապարտէին անջատականութիւնը (թէ ձախ և թէ աջ)։ Թուրքահայ մտաւորականութեան հեղինակաւոր պարագլուխներէն մին, Յարութիւն Շահրիկեան Վիեննայի ժողովին ուղղած իր ընդարձակ գրաւոր զեկոյցի մէջ կը թելադրէր պարզել անվերապահօրէն ընկերվարական դրօշը.—

... «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ անշեղ իր սկզբնական նպատակից, պէտք է IV Ընդհանուր ժողովից դուրս գայ վերանորոգուած ու ամրապնդուած, տեսականապէս ու գործնականապէս աւելի բարձր կանգնած, քան որեւէ այլ կուսակցութիւն։

«Ընդունելով՝ որ հայ ժողովրդի երկու ամենախոշոր հատուածների շահերը և նպատակները տարբերութիւն չեն կարող ունենալ... որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունի արդէն մի նպատակ, այն է՝ սոցիալիզմը, որ նրա քաղաքական յեղափոխական ծրագիրը և գործունէութիւնը միջոց է ապագայ սոցիալիզմին հասնելու համար, անհրաժեշտ է, որ մեր ծրագրային, պատմափիլիսոփայական աշխարհահայեացքը այնքան պարզւած լինի, թէ մենք սոցիալիզմ ասելով ի՞նչ կամ ո՞ր ըմբռնումի սոցիալիզմն ենք հասկանում։

... «Ընդունելով, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ազգային Սոցիալիստական կուսակցութիւն է, անհրաժեշտ եմ համարում, որ վերախմբագրուելիք ընդ. ծրագրի պատմափիլիսոփայական ներածութեան մէջ կարեւոր տեղ տրուէր իր ազգայնականութեան դաւանութիւնը գիտնականօրէն ընդգծող։ Ցանկալի է, որ շեշտուած լինի՝ թէ «ազգերը ոչ միայն տնտեսական-հասարակական, այլ և բնական-պատմական իրողութիւններ են, որոնց գոյացման բազմադարեայ պրոցէսի մէջ մեծ դեր են խաղացել աշխարհագրական, կլիմայական, ցեղային-արենակցական գործօնները՝ Ցանկալի էր, որ շեշտուած լինէր, թէ «ճշմարիտ չէ, որ ամբողջ պատմութիւնը միայն դասակարգային կռիւ է»...

Չորրորդ Ընդհանուր ժողովին— որ պիտի գումարուէր 1907ի սկիզբները և պիտի որոշէր, ի միջի այլոց, նոր մշակելիք ծրագրի ընդհանուր հիմունքները— գրաւոր զեկոյց գրեց և Նիկոլ-Դումանը։ Ընկերվարական մը չէր նա Շահրիկեանի պէս, և չէր ալ զրահաւորուէր մեր ընկերվարական տարրերուն դէմ— աջակողմեան անջատականներուն պէս— կը թելադրէր, սակայն, որ Կուսակցութիւնը շատ չտարուի համառուսական ձախակողմեան հովերով, այլ կեդրոնացնէ իր ուժը ու միտքը ազգային գոյութեան պայքարին վրայ, ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն վրայ՝ սահմանէն այսին և անդին։

Քաղուածք մըն ալ այդ մեծ ռազմիկէն, որ միանգամայն իմացական պարագլուխ մըն էր և որու իմաստալից տեսութեան մէջ տեղ-տեղ կը

կարդանք նաեւ ուշագրաւ, մարգարէական խօսքեր։ Նախ խօսին չեմ կը մղէ երկու հայկական հատուածներու անջատման և զատ-զատ կազմակերպութիւններ առնեղծելու առաջարկը։ Եթէ երկուքի պայմանները տարբեր են, Կուսակցութեանը կը մնայ միայն յարմարցնել իր տակտիկը իւրաքանչիւրի պայմաններուն.

— ... «Դիտեմ, մենք ունինք շատ ընկերներ, որոնք ազատութիւնների կորիզը համարում են տնտեսականը։ (Ակնարկէ մեր ձախակողմեաններուն։ Մ. Վ.)։ Զուտ տնտեսական կաւի տեսակէտը նպատակայարմար է բոլոր այն ազգերի համար, որոնց գոյութիւնը, իբրև ցեղի, ապահովված է արտաքին վտանգներից։ Հայ ազգը, ընդհակառակը, միշտ ենթակայ արտաքին վտանգների, միշտ կանգնած «լինել-չլինելու» առաջ, պէտք է նախապէս ապահովի իր ցեղային գոյութիւնը...

«... Ինքնապաշտպանութիւնն է, որ պիտի լինի մեր ծանր մաքառումի միակ առարկան։ Երեւի շատ ծանր և մի քիչ էլ տարօրինակ կը թուայ ձեզ, որ առաջարկում եմ յեղափոխական խրոխտ բարձունքից իջնել մինչև խղճուկի ինքնապաշտպանութիւն։ Բայց թրթրեցէք մեր անցեալը և դուք կը տեսնէք, որ մեր ժողովուրդը, հէնց որ փոթորիկ է բարձրացել, de facto միշտ էլ դիմել է ինքնապաշտպանութեան... Նոյն փորձարիկ-պատմ իս. կրկնուելու է Տաճկաստանում, աւելի ահաւոր կերպով՝ երկրի ընդհանուր ազատագրական շարժման ժամանակ, ինչպէս Կովկասում։ Եւ նման պայմանների շնորհիւ՝ մեզ բաժին է ընկնելու նոյն դժբախտ վիճակը — լոկ մնալ ազատագրական շարժումը տանող առաջին շարքերից և զրկուել ինքնապաշտպանութեամբ...

... «Մեզ կը մնայ ինքնապաշտպանութիւնը Տաճկաստանում դնել ամուր հիմքերի վրա... Այդ նպատակին հասնելու համար, հարկաւոր է կովկասեան ինքնապաշտպանութեան փորձած... բոլոր միջոցները փոխադրել Տաճկաստան»...

Անցնելով ապա զուտ տնտեսական, դասակարգային պայքարին, Նիկոլ հետեւեալը կը գրէ Ընդհանուր Ժողովին.

— «Մենք անպայման պիտի պաշտպանենք բանւորութեան շահերը։ Միեւնոյն ժամանակ չպիտի սպանենք հայ արդիւնաբերութիւնը, որովհետև նոյն այդ բանւորութիւնը կը մնայ քաղցած... Մենք թոյլ չպիտի տանք, որ հայ ձեռնարկողը կամ կապիտալիստը նիւթապէս ուռճանայ ու փքուի հայ բանւորի հաշւին։ Միեւնոյն ժամանակ հնարաւորութիւն պիտի տանք հայ արդիւնաբերողին, որ նա դիմանայ մրցութեան ու իր ձեռնարկը չտայ օտարի ձեռքը... Հարկաւոր է, որ հայ բանւորը իր պահանջների մէջ չանցնի առաջ և չպահանջի հայ արդիւնաբերողից այնպիսի բաներ, ինչ տալիս են օտարները։ Այսուհետ... փոփոխել սահմաններում մնալու

համար, անհրաժեշտ է խորը գիտակցութիւն, որից զուրկ է տգէտ ու ըմբոստ հայ բանւորութիւնը։ Հէնց այդ գիտակցութիւնն է, որ պիտի զարթնեցնի ու զարգացնի Դաշնակցութիւնը... և երբեք թոյլ չպիտի տայ թափչներ սնող «չահէլներին», որ նրանք սուրբ համարեն ամէն մի անարդար պահանջ յանուն բանւորութեան և տարածեն նրանց վրա Դաշնակցութեան հեղինակաւոր հովանաւորութիւնը»...

Քիչ մը երկար կանգ առինք Դումանի կարծիքներուն վրայ, վասն զի այդ ծանրակշիռ խնդիրներուն շուրջ՝ անոր պէս կը խորհէր Կուսակցութեան հնչող մեծամասնութիւնը և յատկապէս մեծամասնութիւնը այն գործիչներու, որոնք մասնակցեցան Վիեննայի բազմամարդ Համագումարին։

Անջատական հոսանքի, միհրանիզմի, ընկերվարութեան և տնտեսական պայքարի շուրջը՝ պէտք է յիշատակենք այլ կարեւոր վաւերագիրներ մեր Կուսակցական Դիւանէն։ Ահա Բաքուաբնակ Թրքահայերու Միութեան Ընդհանուր Ժողովի որոշումը, որ նոյնպէս ուղղուած է Վիեննայի Համագումարին և կը կրէ 390 ստորագրութիւններ։ Կը բերենք քանի մը տող միայն.

1) «... Տաճկահայաստանի յեղափոխական շարժում ու գործունէութիւն... ուրիշ նպատակ չի կարող ունենալ, բայց եթէ քաղաքական ազատ կեանքի հետ նաեւ ազատել հայ աշխատաւոր դասակարգն կալուածատիրական, վաշխառուական ու կապիտալիստական հարստահարութիւններից...

2) Որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հիմնուելով միայն հայ աշխատաւոր դասակարգի վրա, իր քաղաքական ու տնտեսական գործունէութեան մէջ կարող է և պարտաւոր է պաշտպանել նոյն հայ աշխատաւոր դասակարգի շահեր, քաղաքական թէ տնտեսական տեղային պայմանների ներած չափով, աշխատաւոր դասակարգի նիւթական և մտաւոր վիճակ բարձրացնող պայմաններ կեանքի մէջ մտցնել տալով, դասակարգային անհաւասարութիւնների, արդիւնաբերող աշխատաւորների շահագործման նպատակ կարգերը ջնջելու աշխատանքով.

3) Հայութեան մի ստուար մասն էլ Կովկասում գտնուելով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարտաւոր է տեղւոյն հայ աշխատաւոր ժողովրդի քաղաքական թէ տնտեսական ճնշուած վիճակին անտարբեր չի մնալ.

4) Նրա այդ գործունէութիւնը բարձրացնում է կովկասաբնակ հայ աշխատաւոր ժողովրդի յեղափոխական տրամադրութիւնն ու գիտակցութիւնը, որով վերջինս աւելի մեծ թափով կարող է ստանձնել պարտականութիւն իր կեանքն ու նիւթական միջոցներ նուիրելու տաճկահայկական դատին...

Իսկ «Թուրքահայ կովկասաբնակ Դաշնակցական Ներկայացուցչական Համագումարը» հակիրճ բանաձեւով այսպէս կը խարանէր Միհրան—Մշակ—Առաքելեան դաւադիր տարրերու շահատակութիւնները.—

1. Դա հակայեղափոխական մութ տարրերի ագիտացիա է գանգան… ատոր նպատակների համար։

2. Այդպիսի մի ընթացք լոկ դաւաճանական գիրք է տաճկահայ գործի հանդէպ։

3. Դաշնակցութիւնը, իբր հայ ժողովրդի արդար դատի միակ պաշտպան, այսօր էլ գործում է նոյն ճանապարհով, ինչպէս 16 տարուց ի վեր։

4. Համագումարը սրանով կոչ է անում ամբողջ հայ հասարակութեան և մասնաւորապէս Կովկասի դաշնակցականներին՝ զգոյշ մնալ այդ հակայեղափոխական տարրերից և նրանց պրոպագանդից։

1906թ. 30 Նոյեմբեր։

°

Բուռն, երկարատեւ վիճաբանութիւններ եղան Վիեննայի մէջ Կովկասեան Նախագծի և անջատականութեան շուրջը։ Միհրան արդէն դատապարտել մըն էր ամենուն համար, քանի որ կը գործէր թշնամիին հետ, բայց անոր աջակից կարգախօսը— ընդդէմ Կովկասեան Նախագծի — ունէր Վիեննայի ժողովին մէջ քանի մը ջերմ փաստաբաններ։ Հանգուցեալ Սարգիս Մինասեան կը յայտարարէր, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ստեղծուած է միայն ու միայն Թուրքաց Հայաստանի համար։ Անոր բուռն կերպով կըմբռնատանար Մուրատ, որ չարունակ կը պնդէր, թէ Կուսակցութեան Խորհուրդը ապօրինի քայլ մըն է ըրեր, հրատարակելով Կովկասեան Նախագիծը, թէ նախորդ Ընդհանուր ժողովը որոշեր էր կռիւ Կովկասի մէջ միայն ինքնապաշտպանութեան գետնի վրայ, թէ մենք չենք կարող միաժամանակ պատերազմել սուլթանի ու ցարի դէմ… (Անորոշ հարկադրանք մը, սա՛ղ… Սեբաստացի ռազմիկը կը մոռնար, որ 1903 թուականէն մինչև 1906ը ինքնապաշտպանութեան դրօշի տակ վարած մեր բոլոր կռիւները ուրիշ բան չէին, բայց եթէ պատերազմ նաև ցարի կառավարութեան դէմ, նախ՝ եկեղեցական գոյքերու առթիւ— նոյն իսկ Հայոց Կաթողիկոսի առաջնորդութեամբ— ապա և թաթարներուն դէմ իր իսկ Մուրատի մասնակցութեամբ՝ երբ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն կը մղէր ցարի հովանաւորեալ ջարդարար, հակայեղափոխական խուժանը, այլ և կը կոտորէր նոյն իսկ ցարական բարձրաստիճան և հայաջինջ պաշտօնէութիւնը)։

Մուրատ կը խոստովանէր, որ Միհրան իրօք աննկարագիր, անպաոչ մէկն էր, խուլիգան մը (hooligan), բայց մարդ մը, որ թիկունքն ունէր 2—3,000 զինուորներ*) և ուրեմն կարող էն ծագիլ արիւնահեղ ընդհարումներ։

Վռամեան, Ակնունի, Սեպուհ, Թոփչեան, Ռոստոմ, Արամ, Համօ Օհանջանեան, Զարգարեան և այլ ընկերներ կը հանգստացնէին Մուրատը.

— Խորհուրդը իրաւասու չէր, կըսէ Վռամեան, սակայն, կեանքի հրամայական պահանջ մըն էր Նախագիծը։ Եւ այժմ արդէն կատարուած իրողութիւն է…

— Ոչ միայն Խորհուրդի, այլ և Կովկասեան Շրջանային ժողովներու որոշումն է այդ, կը յարէ Թոփչեան. դա պահանջն է մեր կուսակցական զանգուածներու, որոնք Դաշնակցութեան նիւթական ուժերու երեք քառորդը կը մատակարարեն։ Եթէ այդ զանգուածներուն դէմ երթանք, անոնք պիտի լքեն մեզ։

— Մէկ կողմ նետենք բիւրոկրատիկ ձեւապաշտութիւնը, կըսեն միւս ընկերները. ձեւական նկատումներէն զատ՝ կայ բարոյական խնդիրը։ Կայ կեանքի հարկադրանքը. վերջապէս, նախորդ Ընդհանուր ժողովի սահմանած ինքնապաշտպանութիւնը— կովկասեան գործունէութեան նկատմամբ— պէտք չէ ըմբռնել այդքան նեղ իմաստով։

— Վիճաբանութիւնները աւելորդ են. գիտենք նոյն իսկ Խորհուրդը իր իրաւասութենէն դուրս ելեր է, պէտք է խոնարհինք կատարուած փաստին։ Չվախենանք միհրանական շարժումէն, ոչ ալ միւս հակառակորդներէն, ընդունենք միաձայն Նախագիծ և մեր բոլոր թշնամիները կը լռեն— յայտարարեց Սեպուհ բուռն ծափերու մէջ։

Քուէարկութեան դրուելով, բանաձեւը Կովկասեան Նախագծի մասին ընդունեցաւ գրեթէ միաձայն։ Մուրատը մնաց իր կարծիքին։

Ահա այդ որոշումը.—

«Խորհուրդը… հիմնուելով Դաշնակցութեան հիմնական ծրագրի, Գ. Ընդհանուր ժողովի կողմէ կովկասեան գործունէութեան մասին տուած որոշումներու ոգուն, Կովկասեան Շրջանային ժողովի այս առթիւ տուած որոշումներուն, ինչպէս նաև կեանքի հրամայական պահանջներուն վրայ, պարտաւոր էր հրատարակել Կովկասեան Նախագիծը, իբրև ուղեցոյց կովկասահայ կեանքի քաղաքական և տնտեսական գործունէութեան, վերապահելով անոր վերջնական հաստատութիւնը Ներկայ Ընդհանուր ժողովին»։

---

*) Ծայրահեղ չափազանցութիւն մըն էր։ Ուրիշ ընկերներ դիտել տուին, որ բուն ֆիդայականները հաշուելու է մատներով, ոչ թէ հազարներով։

Երկար վիճաբանութիւն՝ նաև երկու գործունէութեանց անջատման խնդրին շուրջ, ճնշող մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ.

1. Յետ մղել անջատման առաջարկը և

2. Երկու գործունէութիւններն ալ (թուրքահայ և կովկասահայ) վարել Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի և ղեկավարութեան տակ։

Վերջապէս, ահա ժողովի որոշումը Միհրանի մասին, որ անցաւ միաձայն, մէկի ձեռնպահութեամբ.—

1. Համարել Միհրանի և իր գործակիցներու վարմունքը ծանր յանցանք կազմակերպութեան և նրա պաշտպանած թուրքահայ դատի դէմ. և այդ հիման վրա ճանաչել նրանց արտաքսուած Դաշնակցութեան շարքերից։

2. Յանձնարարել պատշաճ մարմնին՝ կազմակերպական կանոններով նախատեսուած պատժին ենթարկելու Միհրանը և իր գործակիցները

(Շուտով մահուան պատիժը գործադրուեցաւ)։

***

Ընկերվարական ծրագրի հիմնական սկզբունքներն ալ ընդունուեցան ճնշող մեծամասնութեամբ։ Ընկերային մտերմիկ խորհրդակցութիւններու մէջ շատ թիւրիմացութիւններ պարզուեցան, Մուրատ ու այլ ռազմիկ ընկերներ թողին իրենց անհաշտ ընթացքը հանդէպ մի վարդապետութեան, որուն բնականաբար, անծանօթ էին, հաշտուեցան մեր ձախակողմեան երիտասարդ ընկերներուն հետ, որոնց փայլուն ներկայացուցիչն էր ժողովի մէջ հանգուցեալ Շահխաթունեան։ Մուրատ և բոլոր «ընդդիմադիրները» համոզուեցան, որ այդ Շահխաթունեանները, թէեւ ընկերվարական լինելով հանդերձ, նոյնքան ջերմ ազգայնական են, հայրենասէր որքան իրենք ռազմիկները։

Ձախակողմեան տարրերն ալ, որ պահ մը տարուեր էին անջատական հովերով, որոշեցին— նոյնպէս երկար մտերմական բացատրութիւններէ վերջ— մնալ Կուսակցութեան դրօշին տակ*), հաշտուիլ ժամանակաւորապէս այն իրողութեան հետ՝ որ Կուսակցութեան շրջանակներուն մէջ կը մնային դեռ հակաընկերվարական տարրեր, որ հետեւաբար Կուսակցութիւնը՝ այնուհետեւ ալ իր աշխարհահայեցողութեամբ չէր ներկայացներ տակաւին ներդաշնակ գաղափարային ամբողջութիւն մը, նման արեւմտեան յառաջադէմ երկիրներու ընկերվարական կուսակցութիւններուն. նման պատկեր կը ցուցադրէր և վրացական Մենշեւիկ կուսակցութիւնը

*) Մեզմէ հեռացաւ միայն անհաշտ անջատականներու փոքրիկ խումբ մը՝ հանգուցեալ Լեւոն Աթաբէկեանի առաջնորդութեամբ։

և նոյն իսկ աւելի քաղաքակիրթ երկրի, Լեհաստանի մեծ ընկերվարական կուսակցութիւնը։ Կը բաւէր, որ սոցիալիզմ չդաւանող անհատները՝ մեծաւ մասամբ ռազմիկներ՝ խոչընդոտ չհանդիսանային իրենց սոցիալիստ ընկերներու աշխատանքին։

***

Փարատեցաւ անջատականութեան ու պառակտումի մղձաւանջը։ Դաշնակցութիւնը ազատեցաւ ծանր տագնապէ մը։ Տագնապը առեղծեր էին ո՛չ այնքան ծրագրային խնդիրները, ո՛չ Դաշնակցութեան աշխարհահայեցքը, զոր Քրիստափորներ ու Զաւարեաններ ծանուցած էին դեռ Կուսակցութեան արշալոյսին, այլ տգիտութիւնն ու թիւրիմացութիւնը, անկէ ետ՝ դաւն ու սադրանքը ներքին ու արտաքին թշնամիներու, որոնց ձեռքին Կովկասեան Նախագիծը պատրուակ մըն էր՝ միամիտները մոլորեցնելու, մեր շարքային զինուորներու հոգիները պղտորելու, պառակտումի սերմը սերմանելու և իրենց ատելի Կազմակերպութիւնը հրապարակէն վերցնելու համար։

Անգամ մը եւս Հայ Մարտական Կազմակերպութիւնը անցաւ փորձութեան բովէն և շեշտեց հայ ժողովուրդի թշնամիներու հանդէպ իր գոյութեան իրաւունքը, նուիրագործուած 17 տարուան զոհառատ պայքարներով։ Պիէռ Քիյեառ, հայ դատի և հայկական պայքարներու փողհարը, Դրօշակին ուղղուած իր յօդուածին մէջ (Մայիս 1907թ.), այսպէս կարտայայտէր իր գոհունակութիւնը.

— «... Ռուսաստանի և Կովկասի դէպքերը այնքա՜ն արագօրէն գահավիժեցին, որ առողջ դատողութիւնը և կեանքը կը պահանջէին (Դաշնակցութեան) հին ծրագրին լրացումը և ընկերվարութեան յարումը... Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ինքն իրեն ծանր հարուած պիտի հասցնէր, եթէ գոհացում չտար գործաւորներու և գիւղական աշխատաւորներու օրինաւոր պահանջներուն, իբրեւ անոնց շահերուն նուիրուած և գիտակցող կուսակցութիւն... Ընկերվարական ծրագիրն ընդունելով հանդերձ, Դաշնակցութիւնը անվթար կը պահէ Թուրքիոյ և Ռուսաստանի մէջ իր ազգային պահանջները»...

Մեծ էր բերկրանքը շարքերուն մէջ։ Դրօշակ ջերմ տողերով կարտայայտէր զայն.—

«... Գիտէինք, այո՛, որ հակառակորդների չարախորհուրդ գուշակութիւնները պառակտումի ու կազմալուծման մասին... չպիտի իրագործուէին... Ինչ. տասնեւօթ տարի հերոսութեան ու մարտիրոսութեան դափնիներ կրել ամենափշոտ մարտակերպերում, երկու հակատի վրա մղել

անհաշիւ ճակատամարտներ այնքա՛ն զոհերով, այնքա՛ն պաշտելի նահատակներով և հռչակելի ամբողջ Կովկասում, ամբողջ աշխարհում իբրև հայ կուլտուրական ազգայնութեան, հայ ժողովրդի շարժման ու պրոգրէսի միակ կռուանը և ապա յանկարծ, մի գեղեցիկ օր, մի քանի խղճուկ գաւառի շնորհիւ, մի քանի փառամոլ ինտրիգանների գձուձ ջանքերով վերջակէտ դնել մի այդպիսի գոյութեան, մարել ընդմիշտ անփառունակ, անպատիւ կերպով հայ ժողովրդի դիւցազնամարտի հորիզոններից... Դա կը լինէր պատմական և հոգեբանական անհեթեթութիւն։

«... Թո՛ղ բոլոր նրանք, որոնք տոգորուած են Դաշնակցութեան յաւացոյն աւանդութիւններով, որոնց մէջ անկեղծ և համեստ գործունէութեան տենչը աւելի ուժեղ է, քան գձուձ ու ճոռոմ հատուածամոլութեան ամբարիշտ ոգին,— համախմբուին նոր, ընդարձակուած դրօշակի շուրջ և կրկնապատիկ եռանդով մղեն ազատութեան կռիւը»։

* * *

Վիեննայի մէջ վաւերացուած ընդհանուր հիմունքներով մշակուեցաւ Դաշնակցութեան նոր ծրագիրը, որու քննութեամբ չպիտի զբաղինք այստեղ։ Այդ ծրագրով ևս նոյն 1907 թուականին ներկայացաւ Շտուտգարտի Միջազգային Ընկերվարական Համագումարին և ընդունուեցաւ որպէս անդամ այն մեծ, համաշխարհային ընկերակցութեան, որ կը համախմբէ իր դրօշին տակ տասնեակ միլիոնաւոր մտքի ու բազկի աշխատաւորներ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներէն և կը կոչուի Ինտերնացիոնալ (Միջազգայնական)։ Ընդունուեցաւ նախ կովկասեան հատուածը, ապա և, 1909 թուականէն ի վեր, երբ Թուրքիոյ Հայաստանն ալ թեւակոխեց սահմանադրական ազատութեան շրջանը, ողջ Դաշնակցութիւնը իր բոլոր հիւղերով անդամագրուեցաւ Ընկերվարական Ինտերնացիոնալին, որպէս ուրոյն հայկական մարմին, ներկայացուցիչը հայ աշխատաւոր ժողովուրդի։ (Անկախութենէ զուրկ ազգերու շարքին, մինչ այն մէկը միայն— Լեհաստանը— կը վայելէր այդպիսի արտօնութիւն)։

Եւ դարձեալ։ Մտնելով Միջազգային աշխատաւորական մեծ ընտանիքին մէջ, յստակօրէն գծելով իր ընկերվարական իդէալը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այնուհետև ալ կը շարունակէր մնալ խորապէս ազգային կուսակցութիւն։ Ծրագիրն ալ արդէն իր տեսական բաժնին մէջ կը շեշտէր այդ ազգայնական հաւատամքը.—

«Փոքրիկ, նուաճուած մշակութային միութիւններու մէջ աշխատաւոր տարրերը, պայքարելով հանդերձ իրենց ցեղակից բուրժուազիայի դէմ,

միևնոյն ատեն նախանձախնդիր են իրենց ուրոյն ազգային մշակոյթին, որ ստեղծած է ժողովրդական առանձնայատուկ հոգեբանութիւն մը։

«Ազգային ճնշումներու դէմ մղուած պայքարը աւելի յամառ ու յաղթանակող կը դառնայ շնորհիւ այն հանգամանքին, որ այժմ այդ մշակոյթի ներկայացուցիչները միայն ազգի «վերին» խաւերը չեն. ազգային մշակոյթը կը թափանցէ ժողովրդական լայն զանգուածներու մէջ և կը դառնայ անոնց սեփականութիւնը և անոնց յառաջադիմութեան միջոցը։

«... Փափագելով հանդերձ ոչնչացնել բոլոր սահմանները ու խտրութիւնները ազգերու միջև, ձգտելով հանդերձ կազմակերպել մէկ ներդաշնակ, ամբողջական մարդկութիւն այսօրուան կտոր-կտոր, բաժան-բաժան ու հակամարտ աշխարհին տեղ, ընկերվարութեան իրագործումը չի պահանջեր արդի ուրոյն ազգայնական միութիւններուն խափան ձուլումը,— միութիւններ՝ որոնք իրենց պատմականօրէն ժառանգած բազմաւոր մասնաւորութիւններով կարող են միայն ճոխացնել ապագայ ընկերվար մարդկութիւնը»։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան տակտիկի մէջ այնուհետև ալ ազգային-քաղաքական մօմէնտը, գոյութեան կռուի մտահոգութիւնը կը շարունակէր պահպանել իր տիրող առաջնութիւնը հանդէպ ընկերային-տնտեսական ազատագրութեան պահանջներուն։ Կարմիր, արմատական կարգախօսները, դասակարգային սուր բախումները հոգը շատոնց ձգեր էին միւս հայազգի, ձախակողմեան և ծայր-ձախակողմեան սոց.-դէմոկրատներուն ու սոց.-յեղափոխականներուն, որոնք առհասարակ ազատագրուած էին ազգային ինքնապաշտպանութեան ցաւոտ հոգերէն և տարուած էին մէկ գերագոյն մտահոգութեամբ— խլել Դաշնակցութեան ձեռքէն հայ գիւղացի ու գործաւոր դասակարգը, ահել ի հաշիւ Դաշնակցութեան, հարուածել հայ ժողովուրդի, հայկական դատի միակ կռուանը*)։

Ընկերվարութեան գաղափարները շարունակեցին արծարծիլ Դաշնակցութեան հարուստ մամուլի ու գրականութեան մէջ, մասնաւորապէս 1905—907ի թիֆլիզեան «Յառաջ»ի բազմաթիւ ուրոյն ու թարգմանական հրատարակութիւններուն մէջ, զինուորագրուեցան հարիւրաւոր երիտասարդներ հայութեան զգայուն, յառաջադէմ տարրերէն, որոնք միշտ ալ խան-

*) Արդարութեան պարտք է յիշատակել, որ 1918—21 թուականներուն այդ առանձնական մտայնութիւնը փոքր ինչ մեղմացաւ հայ սոցիալ-դէմոկրատիայի կարգ մը ղեկավարներուն մէջ, որոնցմէ [illegible] ու պատրաստ էր վարչա- [illegible] սոցիալիստ-յեղափոխականները, մասնաւորապէս Ռաֆայէլ Իշխանեանը։ Անոնք եւ մաս մը սոցիալիստ-յեղափոխականներ, [illegible] հանդէպ, պահ մը իջան իրենց [illegible] բարձունքներէն դէպի առօրեայ իրականութիւն, մօտեցան իրենց ծայր-կուսակցութեան եւ տեղ-տեղ բերին անոր իրենց համեստ գործակցութիւնը։

դաւանութեամբ ընդունեցին Արեւմուտքէն եկող ազատաշունչ վարդապետութիւններն ու հոսանքները։

Բայց Դաշնակցութեան սոցիալիզմը, ինչպէս ակնարկեցինք նախորդ էջերում, շատ քիչ անգամ իջաւ գրականութեան տեսական մարզէն դէպի գործնական կեանքի հրապարակը, վասն զի այդ կեանքի առանցքը կը կազմէին մշտահալած ցեղի հաւաքական գոյամարտը, անոր պարտադրած «վճռական հրամայականները»... Անշուշտ, ընկերվարական վարդապետութեան լոյսն ուղղակի կամ անուղղակի ճառագայթեր է մեր ամբողջ գործունէութեան վրայ, օգներ է մեզ լուսաբանելու մեր կեանքի շատ մը երեւոյթներ, աւելի եւ աւելի պղնուացուցեր է մեր ամենօրեայ գործելակերպը, մեր պայքարներն ու ձգտումները... Խօսքն արտայայտելով, մենք ընկերվարական պայքար ենք մղեր ամէն տեղ՝ ե՛ւ Թուրքիայում ե՛ւ Ռուսիայում ու Պարսկաստանում, երբ կը կռուէինք թուրք-քրդական միջնադարեան բռնակալութեան դէմ, կամ երբ պարսիկ ազատականներուն հետ կը տապալէինք Շահնշահի բացարձակ իշխանութիւնը, երբ յետ կը մղէինք հայ ազատատենչ ժողովուրդը ջարդող ու թալնող հորդաները. ընկերվարական գործ կը կատարէինք, երբ կը կռուէինք բէկերու աշիրեթներու եւ մեր հարազատ ու յետամնաց տարրերուն դէմ, հայ աշխատաւորի արիւնը ծծող օտար ու հայ վաշխառուներու եւ ամէն տեսակ ցեցերու դէմ։ Իւրաքանչիւր այդ կռիւներէն քայլ մը կը մօտեցնէր մեզ ազատութեան ու արդարութեան այն վեհ իտէալին, որուն կը ձգտի ողջ հարստահարուած մարդկութիւնը եւ որ փարոսի պէս կը լուսաւորէ մեր ճամբան։

Իր քառասնամեայ կեանքի ընթացքին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մէկ անգամ միայն հնարաւորութիւն ունեցաւ քիչ-շատ անդորր սրտով աշխատելու զուտ ընկերային բարենորոգման աշխատանքներուն եւ գէթ մասամբ կիրառելու ընկերվարական իր ծրագրին այսպէս կոչուած նուազագոյն բաժինը (programme minimum)— այդ եղաւ 1918—20 թուականներուն, անկախ Հայաստանի մէջ, ուր երկրի քաղաքական ղեկը իր ձեռքն էր եւ ինքը ճնշող մեծամասնութիւն էր Խորհրդարանի մէջ։ Այդ համեմատաբար դիւրին գործ մըն էր մեր, Վրաստանի, Ռուսաստանի իրականութեան մէջ, ուր քաղաքական առանձնայատուկ պայմաններու շնորհիւ ազատութեան կարճատեւ օրերուն ընկերվարական կուսակցութիւնն էր կացութեան տէրը, անմրցակից, առանց զօրաւոր օպոզիցիոնի, ընդդիմութեան։

Բոլորովին այլ բան է՝ փորձել իրագործելու բուն սոցիալիզմը, այսինքն ընկերվարական առաւելագոյն ծրագիրը (programme maximum)։ Այդ արդէն միշտ եղեր է հեռաւոր ապագայի երաժշտութիւն։ 1907ի մեր

Ծրագիրը, իր պատմափիլիսոփայական բաժնին մէջ չէ կրկներ այլ եւս մեր Ռասամի վարդագեղ յայտարարութիւնը (1892ի Ծրագրէն), թէ ընկերվարական կարգուսարքը պիտի իրականանայ «[illegible]» արեւմտեան երկիրներու մէջ, «պրոլետարիատի յեղափոխութեամբ»*)...

Ազգային-ընկերվարական կուսակցութիւն ենք եղեր միշտ՝ երբեմն ծայրայեղ՝ մեր տեսական մարզանքներուն մէջ, բայց առհասարակ չափաւոր, շրջահայեաց մեր գործնական ընթացքի մէջ։ Այդ «պատեհապաշտ» չափաւորութեան համար շատ անգամ են հեգներ ու ամբաստաներ մեզ հայ, վրաց, ռուս «զտարիւն» սոցիալիստները— սոց.-դեմոկրատ եւ սոց.-յեղափոխականներ— որոնք ծայրայեղական դիրքաւորութեամբ բռնկուած, խիստ մօտիկ կերեւակայէին ընկերային մեծ յեղաշրջումը եւ Պլեխանովներու, Լենիններու, Ջերնովներու բերնով կը ծաղրէին մեզ, մեղադրելով ու Բերնշտայնները, որպէս ազգայնական պատեհապաշտներ ու սոցիալիզմի ուխտադրուժներ...

Չենք ազդուեր հակառակորդներու այդ մեղադրանքներէն, չենք կարմրիր մեր չափաւոր ընթացքի համար... Զարհուրելի են այն բազմաթիւ խոչընդոտները, որ կը ցցուին սոցիալիզմի ջինջ վարդապետութեան իրականացման ճամբուն վրայ։ Անգամ այս մօտիկ ժամանակաշրջանում, երբ իշխող դասակարգերու շղթայազերծած անօրինակ պատերազմը այնքան տագնապներ, թշուառութիւն ու յուսահատութիւն բերաւ աշխատաւոր ընդհանրութեանը, երբ վիթխարի ծաւալ առաւ ընկերվարական շարժումը քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ եւ շարք մը երկիրներում հաստատուեց նոյն իսկ ընկերվարական կառավարութիւններ,— անգամ այսօր դեռ շատ հեռու ենք, տարաբախտաբար, ընկերային արդարութեան բաղձալի կարգերէն։

Անգամ ամենէն յառաջդէմ, տնտեսապէս զարգացած երկիրներու մէջ, աշխատաւորական հզօր կուսակցութիւնները մէկ կողմ դրեր են առժամապէս առաւելագոյն իրենց պահանջները եւ ծրագիրը եւ ջանք ու ճիգ կը թափեն՝ կերպով մը իրագործելու սոցիալիզմի նուազագոյն ծրագիրը, որ հասարակն է պարզ, բուրժուա-դեմոկրատ կուսակցութիւններու։ Իսկ ռուսական սոցիալիզմը, որու հիմնադիրն ալ ծնան ու ապրեցան մեր հայազգի ձախակողմեան, հակադաշնակցական հաւատծիքները— էսդէկ եւ էսէռ— ռուսական սոցիալիզմը, որ կերազէր գերազանցել եւրոպական-

*) Ռուսաստան եւ Ճապոնիայում ուրիշներ— բոլոր երկիրներու մէջ— ազդուած էին Ֆրիդրիխ Էնգելսի մէկ ճառարտասան ու խիստ լաւատես յայտարարութենէն, որու համաձայն ընկերվարական իրաւակարգը, ամենայն հաւանականութեամբ, պիտի իրականանար արեւմտեան աշխարհում... Նոյն իսկ անցեալ դարու վերջերուն։

նը, զտանք տալ ազգ յուսաւոր մարդկութեան և շուտընդփոյթ իրականացնել ընկերային դրախտը,— ռուսական սոցիալիզմը իր կոչը, մոլեռանդ և յաւակնոտ թռիչքներով զարնուեցաւ ստալինեան բռնապետութեան արիւնոտ մղձաւանջին մէջ…

Ազգային-ընկերվարական կուսակցութիւն մնաց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և նոյնինքը Ինտերնացիոնալը ամբիոն մըն էր մեզի համար— քաղաքակիրթ աշխարհի բարձր ու հմայքոտ ամբիոններէն մէկը— ուրկէց կարծարծէինք մեր ազգային դատը, ձգտելով շահագրգռել մեծ երկիրներու ընկերվարական պարագլուխները հայ ժողովուրդի ճակատագրով։ Այդ նպատակին կը ծառայէին մեր բոլոր տեղեկագիրներն ու բանաւոր զեկոյցները, որ 1896 թուականէն ի վեր կը ներկայացնէինք այդ միջազգային ատեաններ։ Ահա թէ ինչ կըսէինք այն անդրանիկ յիշատակագրին մէջ, զոր Դրօշակի խմբագրութեան ներկայացուցիչը տարաւ Լոնդոնի Միջազգային Ընկերվարական Կոնգրէսին, ասկէ 36 տարի առաջ, երբ տակաւին պաշտօնապէս չէինք մտած Ինտերնացիոնալի մէջ։ (Մեր առաջին դիմումն էր այդ՝ ընկերվարական աշխարհին, 1896 թ. Յուլիսին)։ Հակիրճ տողերու մէջ ցուցադրուած է այդտեղ հայ երկրի արտաքին պատկերը և հայկական ընդվզումներու յուզիչ պատմութիւնը.—

«Օսմանեան պետութեան զինուորական կազմակերպութեան դէմ— կը կարդանք այդ հինաւուրց վաւերագրին մէջ— մենք կը հանենք մեր անվեհեր մարտիկներու թռուցիկ խումբերը, որոնք շատ անգամ նեղը ձգեր են տաճիկ զօրքը և անկանոն հորդաները… Հայդուկային խումբերն են տղոնք՝ Արաբօի, Յարութիւն աղայի, Նիկոլի, Ջալլադի, Դուրրախի և այլն։ Իսկ թուրք ռամիկութեան շահատակութիւններուն դէմ կը գործադրենք կարմիր տերրորը…

«Բարոյական վայրագ ճնշումներուն, մարդի հալածանքին, գրաքննական… հալածանքներուն՝ կը հակադրենք գրաւոր ու բանաւոր… քարոզչութիւնը։ Կը տարածենք գիտական ընկերվարական գաղափարները, կարթնցնենք իրաւունքի ու արժանապատուութեան ժողովրդային զանգուածին մէջ և հնարաւորութիւն կուտանք անոր ընդնշմարելու ընկերվարական երջանիկ ապագան, որու համար մեր ներկայ պայքարը հանգրուան մըն է միայն»։

Ապա այս անկեղծ տողերը.—

«… Քաղաքացինե՛ր… չկան Թուրքաց Հայաստանի մէջ գործարաններ, չկայ բնաւ կապիտալիստական ճարտարարուեստ, ոչ բուրժուազիա, ոչ պրօլետարիատ ու դասակարգային կռիւ եւրոպական իմաստով. Հետեւաբար, չկայ մեզ մօտ սոցիալիստ-դէմօկրատիկ կուսակցութիւն։ Բայց մենք ձեզի համամիտ ենք մարդկութեան գալոց ընկերվարական ճակա-

տագրի նկատմամբ և կուզենք անոր ճամբան հարթել մեր երկրում։ Հանդէպ բիրտ ուժին՝ մեր կուսակցութեան գործելակերպը կարող է միայն ըլլալ յեղափոխականը»…

Ու վերջաբանը.—

«Եթէ եւրոպական պետութիւնները երբեք յօժարակամ և ազնուօրէն չեն միջամտեր մեզ ի նպաստ, հապա եւրոպայի հանրային կարծիքը կարող է ստիպել զանոնք միջամտելու… Մեր արդար դատին համար դուք բարձր հնչեցուցէք ձեր ձայները ամենուրեք, խորհրդարաններու ամբիոններէն մինչև հրապարակային ժողովները, ձեր թերթերուն ու հանդէսներուն մէջ ըսէք բարձրաձայն, թէ ի՞նչ ենք մենք, ի՞նչ կուզենք և դէպի ո՞ւր կերթանք»…

Տասնեակ տարիներէ ի վեր, իբրև հայ աշխատաւորութեան ներկայացուցիչներ, գացեր ենք այդ միջազգային ընկերվարական կոնգրէսներուն ցուցադրելու մեր ժողովուրդի կացութիւնը բռնապետական ռէժիմին տակ, խօսեր ենք հայ ցաւերու մասին բազմամարդ լսարաններուն մէջ, այնպիսի մարդոց առջև, որոնք գլուխն են եւրոպական մեծ երկիրներու խորհրդարաններուն և որոնց ձայնին ուշադիր են այդ երկիրներու կառավարութիւնները։ Խօսեր ենք անոնց միջոցով դէպի բազմամիլիոն զանգուածներուն, ողջ ընկերվարական աշխարհին, որ ունի հզօր մամուլ ու մեծածաւալ կազմակերպութիւններ… Չենք գացեր լուծելու միջազգային աշխատաւորութեան կենսական խնդիրները— այդ հողը [illegible] բացած է իրենց մեծ վարպետներուն վրայ— գացեր ենք մեր անփոխարինելի [illegible] հայութեան, մեզի վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելու և օգնութիւն խնդրելու։ (Մեզի պէս փոքր ժողովուրդներու ներկայացուցիչներն ալ, անշուշտ, ունին իրենց ձայնն ու քուէի իրաւունքը Միջազգայինի ժողովներուն մէջ, բայց ատոնք համեմատաբար չեն մասնակցիր [illegible] ակտիւ ձեւով կազմակերպական աշխատանքներուն. միջազգային ծանրակշիռ խնդիրներու լուծման (բանաձեւերու) մէջ վճռական են մեծ երկիրներու կազմակերպութեանց քուէները)։

Պարզեցինք արդէն նախորդ գլուխներուն մէջ այն առաջնակարգ դերը, զոր խաղացեր են ընկերվարական պարագլուխները հայասիրական շարժումներուն մէջ, մասնաւորապէս Ֆրանսայում. դեր մը, որ, ինչպէս տեսանք, բնաւ ապարդիւն չէ անցեր։

Էապէս, սակայն, պրոպագանդի աշխատանք մըն է, որ կատարեր ենք այդ միջազգային սոցիալիստական շարժման հրապարակի վրայ։ Եւ այդ պրոպագանդի մէջ հաւատարիմ մնացեր ենք մենք մեզի և ճշմարտութեան։ Չենք ներկայացուցեր ուրիշներուն պէս մեր երկիրը, իբրև կապիտալիստական նորագոյն արդիւնաբերութեան վայր, չենք ուռցուցեր, մեծացուցեր

հայ պրոլետարիատն ու հայկական սոցիալիզմը՝ ներսպացի ընկերներուն գիր գալու համար չենք կեղծեր մեր տակտիկը, մեր պայքարի էութիւնը և անգամ 1907էն յետոյ, երբ պաշտօնապէս անդամագրուեցանք Ինտերնացիոնալին, չէինք թաքցներ մեր արեւմտեան ընկերներէն՝ որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ ծնունդ ու թարգման իր ինքնատիպ միջավայրի, իր առանձնած առաքելութեան անօրինակ բարդութեան՝ դեռ միանգամայն համատարր ու ներդաշնակ չէ իր կազմով ու աշխարհահայեացքով, որ նա ունի տակաւին ոչ-ընկերվարական տարրեր, մասնաւորապէս իր ռազմիկ շարքերուն մէջ, բայց որ այդ ժամանակաւոր երևոյթ մըն է, որ Դաշնակցութիւնը հետզհետէ պիտի բիւրեղանայ, պիտի համոզէ ու մարսէ նաև այդ սակաւաթիւ հակածրագրային տարրերը, որոնք արդէն իսկ ընդհանրապէս բարեացակամ չէզոքութիւն կը պահպանեն հանդէպ Արագի ընկերային բաժնին, որու անձնանուիրութիւնը երբեմն կը խրախուսէ զիրենք, որը, սակայն, Դաշնակցութեան հիմնադիրներու հինաւուրց հաստատումն է...

Գրեր ենք այդ բոլորի մասին ամենայն անկեղծութեամբ նոյն իսկ ուղղափառ մարքսիզմի ամենէն հեղինակաւոր և տարածուած միջազգային հանդէսի մէջ, Կարլ Կաուցկիի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Die Neue Zeitի էջերում:

Այս է ճշմարտութիւնը Դաշնակցութեան սոցիալիզմի մասին, որու առթիւ ատեն-ատեն աղմկեցաւ մեր ներքին մթնոլորտը, առանց երբեք կարենալ խաթարելու մեր գործը, առանց երբեք տեւողաբար խախտելու մեր շարքերուն ներդաշնակութիւնն ու Դաշնակցութեան ամբողջութիւնը:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Օսմանեան յեղաշրջում.— Մեր յարաբերութիւնները «Երիտասարդ Թուրքիայի» հետ.— Խորհրդակցութիւններ Ժընեւ եւ Պարիզ.— Թուրք ժողովրդական խլրտումներ Մեծ Հայքում.— Պարիզեան Կոնգրէն.— Մակեդոնական տագնապը եւ դէպքերու զարգացումը.— Ազատամտութիւն եւ սահմանադրութեան հռչակում.— Միթինգներ եւ խրախճանքներ.— Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հրապարակի վրայ.— Իր նոր հանգամանքը.— Իթթիհատի զգոյշ թշնամականութիւնը եւ Մարտ 31ի համիտեան հակահարուածը.— Ադանա.— Շէվքէթ փաշայի գրաւը եւ Իթթիհատի յաղթական վերադարձը.— Սուլթան Համիդ գահազուրկ.— «Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն» համաձայնութիւնը.— Հայկական տրամադրութիւններ.— Տեղատուութեան ալիքը.— Արշաւանք Դաշնակցութեան դէմ.— «Ազատամարտ» եւ իր դերը.— Գաւառական անցուդարձ Յեղափոխութեան նախօրէին.— Խոստումներ Վասպուրականում.— Դաւոյի դաւաճանութիւնը եւ մեր զինապահեստներու կորուստը.— Դէպքերու արձագանգը Եւրոպայում.— «Դրօշակ»ի ազդարարութիւնը եւ դիւանագիտական միջամտութիւնները.— Վարդգէսի ողբերգութիւնը.— Ձերբակալում եւ մահավճիռ.— Միջամտութիւն Անատոլ Ֆրանսի.— Գէորգ Զառանեայի վարչապետը կը փրկէ Վարդգէսը կախաղանէն.— «Հուրիէթ»ի արձագանգները.— Մուշի վերջին կռիւը եւ նահատակութիւնը.— Մերին-Հայաստանում.— Զօրքի պատրաստութիւններ Կարնոյ մէջ.— Եղիշէ Թոփչեան.— Ներսէս կոռովի կեցուածքը կը կանխէ աղէտը.—

Պատմեցինք առաջին հատորին մէջ այն բազմաթիւ փորձերը, որ ըրեր է Դաշնակցութիւնը համերաշխութեան կամքեր առնելու Օսմանեան կայսրութեան այլ և այլ ցեղերուն, անոնց ընդդէմ տարրերուն հետ: Չենք մոռցեր, հարկաւ, բուն իշխող ցեղը, մասնաւորապէս անոր ընդդէմ կազմակերպութիւնները— «Երիտասարդ Թուրքիան»:

Չենք կարող պատմել այստեղ այն բոլոր անհատական ու խմբա-

կան բանակցութիւնները, որ կատարուեր են 90ական թուականէն ի վեր։ Դեռ 1895—96 թուականներուն մեր ընկերները կենդանի յարաբերութեան մէջ էին Ժընեւի մէջ հաստատուած Երիտասարդ Թուրքերուն հետ։ Թուրք Երիտասարդ մտաւորական Հիլմի Թունալը (հետագային Բարերդի շրջանի կառավարիչն եղաւ և յետոյ, եթէ չենք սխալիր, անդամ Էնկիւրիի խորհրդարանին) կուգար յաճախ ընկերներով «Դրօշակ»ի խմբագրատունը և երկար ժամերով կը խօսէինք Հայ-Թրքական գործակցութեան մասին։ Ունէին միշտ գրպանի մէջ Միթհատ փաշայի Սահմանադրութիւնը և կը թելադրէին մեզի՝ ընդունիլ զայն, հրաժարելով մեր մասնաւոր պահանջներէն, 61րդ յօդուածէն եւայլն։ [illegible] յետոյ Թուրք ազատականները սկսան աւելի համոզով յաճախել «Դրօշակ»ի խմբագրատունը։ Օր մը եկաւ ինծի ԱՀմէտ Ռիզան, Երիտասարդ Թուրքիոյ մտաւորական պարագլուխը, որ կը հրատարակէր Փարիզի մէջ իր «Մէշվէրէթ»ը։ Եւ նոյն պայմանը կ'առաջադրէր Հայ-Թուրք գործակցութեան համար. կը պահանջէր, որ Դաշնակցութիւնը հրաժարի ուրոյն հայկական դատէն, միջազգային դիւանագիտական յօդուածներէն, հրաժարի նաև յեղափոխական միջոցներէն— զէնքի, հրացէնի, ռումբի գործածութենէն— և Երիտասարդ Թուրքերուն միացած, ձգտի տապալել Համիդեան բռնակալութիւնը՝ սոսկ խաղաղ միջոցներով, գրչով ու խօսքով, բողոքի ցոյցերով, հանրային կարծիքը յուզելով, Եւրոպայի բարոյական աջակցութիւնը խնդրելով և այլն։

Խորհրդաժողով մըն ալ գումարուեցաւ 1902ի Փետրուարին Փարիզի մէջ, իշխան Սապահէտտինի և իր եղբօր նախաձեռնութեամբ և բազմաթիւ Օսմանցի ազատականներու մասնակցութեամբ՝ Թուրք, քիւրդ, յոյն, ալբանացի և այլն։ Այդտեղ էր և Դաշնակցութեան մի պատգամաւորութիւն, ԱՀարոնեանի ատենապետութեամբ. նաև հնչակեաններ ու քանի մը այլ Հայ գործիչներ, Մինաս Չերազ, Բաամալեան, Սախայեան անկարելի եղաւ համաձայնութեան գալ էական խնդրին շուրջ, վասն զի օսմանցիները ոչ միայն դէմ էին յեղափոխական տակտիկի, այլ և չէին ուզեր ճանչնալ Հայկական առանձին դատ մը, երաշխաւորուած միջազգային դաշնագրերով, բան մը՝ որու վրայ կը պնդէին բոլոր Հայ պատգամաւորները։ Վերջինները կը յայտարարէին, որ իրենք եւս կողմնակից են Թուրքիոյ ամբողջականութեան գաղափարին, ինչպէս նաև ջերմօրէն համակիր անոր ընդհանուր բարենորոգման (Միթհատեան Սահմանադրութիւն), կը խոստանային նոյն իսկ հայ կոմիտեներու գործակցութիւնը Երիտասարդ թուրքերուն «արդի (համիդեան) ռեժիմը կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամէն գործողութեան»։

Բայց և կ'աւելցնէին, որ իրենք կ'ուզեն.

Անմիջական գործադրութիւնն առաջ բերել Բերլինի Դաշնագրի 61րդ յօդուածին և 1895 թ. Մայիս 11ի Յիշատակագրին ու անոր յաւելուածին։

ԱՀմէտ Ռիզայի կուսակցութիւնը կատաղաբար ըմբոստացաւ Հայկական ուրոյն դատին և Եւրոպայի ամէն մի գործօն միջամտութեան դէմ Թուրքիոյ ներքին գործերում։

Հայ պատգամաւորները ստիպուեցան հեռանալ Համաժողովէն։

Մենք ջերմօրէն ողջուներ էինք Համաժողովի գաղափարը։ Առաջին անգամը Օսմ. կայսրութեան դժգոհ տարրերու ներկայացուցիչները, թիւով շուրջ 40 համախմբուեր էին զիրար ճանչնալու և համերաշխ գործակցութեան ծրագիր մշակելու... Բայց Հայ պատգամաւորները առաջին օրէն իսկ զգացին զիրենք պաղ, անհիւրընկալ մթնոլորտի մէջ։ Բուն Օսմանցիները և մանաւանդ ԱՀմէտ Ռիզա կը մատնէին ծայրայեղ անհամակրութիւն քրիստոնեաներու հանդէպ։ Դեռ որոշ յարգանք կը ցուցնէին դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Մակեդոնացիները չէին հրաւիրեր այն պատճառաբանութեամբ, թէ անոնք «խռովարարներ» են։ Բնականաբար չէին ճանչնար Մակեդոնական դատն ալ։ Ապագայ երանելի Սահմանադրութենէն դատ— որ չես գիտեր, թէ ի՞նչ միջոցներով «խաղաղօրէն» պիտի իրագործէին— անոնց գլխաւոր մտահոգութիւնն էր լուծել Հայկական դատը «ընդհանուր համաօսմանեան բարենորոգումներու» մէջ... Ապդիւլ Համիդն ալ արդէն այդպէս կ'առաջադրէր ամէն անգամ, երբ արտաքին ճնշումներէն նեղուած, կ'ուզէր կերպով մը ձգձգել բուն Հայկական ռեֆորմները։

Շատ չանցած վրայ հասան աւելի ուժեղ, զգաստացուցիչ ազդակներ, որոնք հասկցուցին այդ ծոյլ, թուլամորթ Երիտասարդ Թուրքիային այն տարրական ճշմարտութիւնը, թէ մարդկային պատմութեան մէջ երբեք ազգ մը առանց արիւնի, առանց բռնութեան չէ նուաճեր իր ազատութիւնը և թէ սուլթանի բռնակալութիւնը տապալել կարելի է միայն կռուով։

1907ին Թուրք սովալլուկ ժողովուրդն էր, որ չդիմանալով տուրքերու բեռին և ապրուստի յարաճուն սղութեան, խլրտաց ու ցոյցեր սարքեց իշխանութիւններու դէմ Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Տիգրանակերտ և այլուր։ Էրզրումի մէջ Թուրք ամբոխը անարգեց, ծեծեց, պահ մը նոյն իսկ բանտարկեց ատելի կուսակալը։ Կառավարութիւնը կը պատասխանէր խմբական աքսորներով, որոնք աւելի եւս կը բորբոքէին հրդեհը։ Տիգրանակերտում Թուրք ու Հայ ժողովուրդները կը սարքէին նոյն ցոյցերը թեւթեւի։

Վանայ մէջ կը գործէր արդէն խառն գործադիր մարմին մը, Հայերէ և Թուրքերէ։ Մեր ընկերները— Արամ, Իշխան, Սարգիս, Կոմս— իրականացման չափի մէջ դրեր էին Հայ-Թրքական Համերաշխութիւնը։ Այդ

խառն մարմնի ղեկավարութեան տակ չորս մը տեռորներ կազմուեցան, ի միջի այլոց զարնուեցաւ Թաւրիզի մէջ Վասպուրականի պատուհաս դարձած նախկին կուսակալ Ալի Պէյը։ Լաւ օրեր էին... Առաջին անգամ Վանայ բանտը տեսաւ նաեւ թուրք քաղաքական յանցաւորներ։

Յեղափոխական վիճակ մը ստեղծուեցաւ քանի մը վայրերու մէջ. Աւելորդ է ըսել, որ մեր կոմիտէները ամէն տեղ առաջնակարգ դեր կը խաղային այդ ցոյցերու պատրաստութեան մէջ, մանաւանդ Վան ու Էրզրում։ Ու յեղափոխական տրամադրութիւնը սկսաւ վարակել նաեւ մեզի, պառատախտ թուրք մտաւորականութիւնը... Պէտք եղան անթիւ, արիւնոտ ըմբոստացումներ, անհաշիւ զոհեր ողջ Փոքր Ասիոյ մէջ, պէտք եղան քանի տարուան կոչ ու յորդորներ հայ յեղափոխական մարմիններու կողմէն, որպէս զի օսմանեան շարժման ղեկավարները օթափէին իրենց խոր թմրութենէն, ընդունէին կռիւը, որպէս փրկութեան գերագոյն միջոց, և այդ կռուի համար ձեռք մեկնէին հայ յեղափոխականներին։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը զգաց այդ բեկումը Երիտասարդ Թուրքիոյ տրամադրութեան մէջ և ստանձնեց նախաձեռնութիւնը Հայ-Թրքական նոր խորհրդաժողովի։

Մեր Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը Վիեննայի մէջ նոյն 1907ի գարնան ընդունած էր արդէն հետեւեալ որոշումը.—

«Ընդհանուր Ժողովը...

«Խորին ուրախութեամբ դիտելով թուրք ժողովուրդի մէջ ծայր առած հակակառավարական ըմբոստութեան երեւոյթները, նպաստաւոր վայրկեանը հասած կը նկատէ համերաշխութեան գաղափարի իրականացումը գործնական հողի վրայ դնելու, ինչ որ դժբախտաբար ցարդ չէր յաջողած Դաշնակցութեան, հակառակ տարիներէ ի վեր ձեռք առած միջոցներուն...

«... Ջանալ Թուրքիոյ այլ ազգութիւններու յեղափոխական կուսակցութիւններու և տարրերու մէջ համերաշխութիւն առաջ բերել և կազմել յեղափոխական դաշնակցութիւն մը, Ֆեդերատիւ սկզբունքի վրայ հիմնուած քաղաքական ծրագրով, որ ապահովէ բոլոր ազգութիւններու իրաւունքը։ Այս գաղափարի իրականացման համար՝ առաջին պատեհութեամբ իսկ հրաւիրել համաժողով մը վերոյիշեալ տարրերու մասնակցութեամբ։

«Միեւնոյն ատեն, թուրքերու մէջ տարածուած անհիմն թիւրիմացութիւններուն վերջ տալու համար, Ժողովը պարտք կը համարի յայտարարել, որ Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ ունեցած չէ և չունի անջատական ոչ մէկ ձգտում, այլ իր նպատակն է եղած ազգերու կատարեալ հաւասարութիւն և՝ տեղական լայն ինքնավարութեան սկզբունքի համաձայն՝ հայկական վեց վիլայէթներուն մէջ վարչական ինքնավարութեան հաստատումը, ինչ որ չի հակասեր միւս ազգերու իրաւունքին»։

Ընդհանուր Ժողովի ցանկացածը շուտով կատարուած իրողութիւն մըն էր։ Նոյն 1907թ. Դեկտեմբերի վերջերը Փարիզի մէջ գումարուեցաւ «Օսմանեան Կայսրութեան Ընդդիմադիր Տարրերու Կոնգրէսը» (*), «Դրօշակ»ի խմբագրութեան նախաձեռնութեամբ (նիստերու մէկ մասին կը նախագահէր մեր Ակնունին)։

Ահա մէկ քանիսը այդ Կոնգրէսի որոշումներէն.—

1. Գահընկէց ընել Սուլթան Համիդը։
2. Հաստատել ներկայացուցչական ռեժիմ, խորհրդարան։
3. Զինուած դիմադրութիւն կառավարութեան քայլերուն։
4. Տուրքերու մերժում։
5. Պրոպագանդ զօրաբանակին մէջ։
6. Ընդհանուր ապստամբութիւն։
7. Կազմել գաղտնի մնայուն խառն կոմիտէ, բաղկացած այն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, որոնք կը գործեն կայսրութեան ներսը։
8. Ուժեղ զարկ տալ երկրի մէջ հակակառավարական և յեղափոխական պրոպագանդին, հրատարակելով թուրքերէն, հայերէն, յունարէն, բուլղարերէն, ալբաներէն, արաբերէն և քրդերէն լեզուներով գրքոյկներ...

Ֆրանսիս դը Պրէսանսէ իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ Համաժողովի առթիւ «Պրօ Արմենիա»ին ուղղած իր նամակին մէջ, որ կը վերջանար այս բառերով.

«... Ներկայիս, երբ բարոյական այնքան սնանկութիւններու դէմ ունեցած տխրութիւնս ինծի չի տրամադրեր լաւատեսութեան, կը սպասեմ, վստահութիւնով, Աբդուլ Համիդի դէմ ողջ Արեւելքի այս զօրաշարժի արդիւնքին, առանց խտրութեան ցեղերու և կրօններու»։

Իսկ Պիէռ Քիյեար «Դրօշակ»ին ուղղած իր շնորհաւորական գրութիւնը այսպէս կը վերջացնէր.

«... Հայ յեղափոխականներն էին, որ իրենց հերոսական կռիւներով սորվեցուցին փրկութեան միակ ուղին, ուր այժմ ամէնքն ալ վճռականօրէն առաջ կը խաղան։

«Յարգա՛նք յեղափոխականներուն, որոնք այդ գերագոյն կռուին մէջ իրենց հետ ունին Եւրոպայի և ողջ աշխարհի իրենց բարեկամներուն ջերմեռանդ և ակընդէտ համերաշխութիւնը»։

---

*) Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ կը մասնակցէին Համաժողովին «Միութիւն և Յառաջդիմութիւն» (Իթթիհատ) թուրք կուսակցութիւնը՝ Ահմէտ Ռիզայի գլխաւորութեամբ, և իշխան Սաբահեդդինի կուսակցութիւնը, որու պաշտօնական օրգանն էր «Թէրաքքը»։

***

Թուրք աշխարհի ներքին շարժումներուն շուտով միացաւ արտաքին զօրաւոր ազդակ մը, որ փութացուց յեղափոխութեան բռնկումը։

Մակեդոնական տագնապը հասաւ իր բորբոքման գագաթնակէտին։ Պետութիւններու, մասնաւորապէս Անգլիոյ և Ռուսիոյ միջամտութիւնները մէկէն ի մէկ բուռն կերպարանք առացան, և արդէն իսկ հորիզոնին վրայ կը նշմարուէր Մակեդոնիայի անջատման և Թուրքիոյ նոր անդամահատման հեռանկարը։ Այդ եղաւ ամենէն ուժեղ զարկը թուրք զինուորական տարրերուն համար։ Երիտասարդ Թուրքիան սկսաւ բուռն քարոզչութիւն բանակի մէջ, մանաւանդ Մակեդոնիայում։ Պարիզի աննախընթաց Համաժողովի որոշումները հազարաւոր օրինակներով կը տարածուէին սպաներու և բոլոր զրագէտ շրջաններու մէջ և ցանկալի տպաւորութիւն կը գործէին... մասնաւորապէս Համաժողովի վճիռը՝ գահընկէց ընելու Սուլթան Համիդը։

Եւ ահա, Պարիզեան Համաժողովէն քանի մը ամիս յետոյ, Մակեդոնիոյ թուրք բանակը, ի դէմս իր ամենէն խիզախ առաջնորդներու՝ Էնվէրներու և Նիազիներու՝ պարզեց ապստամբութեան դրօշը և պահանջեց Սուլթանէն— Սահմանադրութիւն (1908թ. Յուլիս)։ Ապստամբութեան ալիքն անցաւ Ադրիանուպոլիս (Էտիրնէ)։

Շատ մը քաղաքական կառավարական և զինուորական պաշտօնեաներ տեռորի ենթարկուեցան ապստամբներու ձեռքով։

Երլդըզը, սահմռկած՝ շանթահարող անակնկալէն, քանի մը անարդիւն փորձեր ընելու խեղդելու շարժումը և ի վերջոյ տեղի տուաւ։

Ապստամբութիւնը յաղթական էր, և ամենուրեք հնչեցին կարմիր, հմայիչ կարգախօսները— Սահմանադրութիւն, ազատութիւն, ցեղերու եղբայրութիւն... «Հուրիէ՛թ»...

Կարմիր Սուլթանը անուշ ժպիտով ընդառաջ գնաց երիտասարդ թուրք պարագլուխներուն և ուխտեց հաւատարիմ մնալ Սահմանադրութեան։ Բանտերու դռները բացուեցան և հազարաւոր հայ, թուրք ու այլ բանտարկեալները ցնծութեան աղաղակներով դուրս թռան իրենց զնդաններէն։ Տեղի ունեցան հսկայ թափօրներ, ուր իսլամ ու քրիստոնեայ կ'ողջագուրուէին ու մէկտեղ խրախճանքներ կը սարքէին։ Թուրք պարագլուխները բարձրաձայն կը յայտարարէին իրենց բուռն համակրանքը բազմաչարչար հայութեան և իրենց գաղափարային եղբայրակցութիւնը կը խոստովանէին հրապարակաւ, որ հայ յեղափոխականները իրենց վարպետներն ու դաստիարակներն եղած են ազատութեան ճամբուն վրայ... Միթհատ փաշայի և Գրիգոր Օտեանի ստուերները ոգեկոչուեցան բազմաթիւ միթինկներու մէջ, Թուրքիան հռչակուեցաւ սահմանադրական երկիր՝ արեւմտեան կաղապարով.— Խորհրդարան և պատասխանատու նախարարութիւն, անձի անձեռնմխելիութիւն, ինչքի և պատուի ապահովութիւն, խօսքի, մամուլի, դաւանանքի ազատութիւն և այլն։

Ողջ Պոլիսը կը ծփար անօրինակ խանդավառութեան մէջ, Հայոց Ազգային Ժողովը հրաժարեցուց Օրմանեան պատրիարքը, և Երուսաղէմէն ետ բերուեցաւ աքսորական Իզմիրլեանը, որուն մուտքը Կ. Պոլիս կատարուեցաւ արտակարգ շուքով, ժողովրդական խելայեղ ցոյցերու մէջ։ Պոլիս մտան, մեր ընկերներուն հետ, հինաւուրց տարագիրները՝ Մ. Փորթուգալեան ու Մինաս Չերազ։

Պոլսոյ շրջակայ վայրերուն մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը կազմակերպէր ժողովրդական բազմամարդ միթինկներ։ Անհրաժեշտ գործ մըն էր այդ առաջին օրերու մէջ՝ փոթորկելու հին ռեժիմի հայկական ճահիճը, նոր խօսքը փողահարելու և գաղափարական երիտասարդութիւնը մեր շարքերում զինուորագրելու համար։ Այդ միթինկային քարոզչութեան հոգին էր Ակնունին, Պարիզեան Կոնգրէի առաջնակարգ դէմքերէն մէկը, որ Պոլիս մտաւ Յեղափոխութեան սկիզբներուն։ Ահա թէ ինչ կը գրէր մեր եղբայրախառն ընկերը իր առաջին նամակին մէջ (1908թ. Օգոստոս 8), ուղղուած Պոլսէն Դրօշակի խմբագրութեան.

«Չէք կարող երեւակայել, թէ որքան ուրախ եմ, որ կարող եմ ձեզ գրել այս քաղաքից, առանց երկիւղ կրելու երէկուան ամենազօր լրտեսութիւնից, մի քաղաքում, ուր 32 տարի փակուած բերանները մի գլուխ «ազատութի՜ւն» են գոչում... Ամբոխը գինովցած է։ Թող այդպէս լինի։ 30 տարի լռելուց յետոյ, 30 որ կարելի է դառնալ ու գինովնալ... Երբ կը [illegible] օրերը, նորից կարող կը լինենք մտնել «լռութեան ակումբը»»։

Բերկրանքով ողջունեցինք Օսմանեան Սահմանադրութիւնը. ոչ մի անջատական ձգտում, ոչ մի խօսք այլ եւս եւրոպական միջամտութեան, 61րդ յօդուածի մասին. դադրեցուցինք «Պրօ Արմէնիա»ն ու եւրոպական պրոպագանդը. լծուեցանք մեր խաղաղ գործերուն հետ՝ ընդհանուր ամբողջութեան յառաջադիմութեան և բարօրութեան բով ստանալու ողջ կայսրութեան...

***

Մեծ էր ռոմանեան յեղափոխութեան տպաւորութիւնը նաեւ արեւմտեան աշխարհի մէջ։ Ընկերվարական և դեմոկրատ մամուլը ներբողալից յօդուածներ նուիրեց։ Ժօրէս կը յորդորէր մեզի՝ համերաշխ քալել Իթթիհատին հետ, զոր կը նկատէր որպէս միակ կազմակերպուած ուժը։

Թուրք-մահմետական աշխարհում։ Ընկերվարական միթինկներու մէջ Վիեննա, Բրիւսէլ և այլ մայրաքաղաքներում— ուր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը հանդիսանար օսմանեան ազատագրութեան բանբերը— խանդավառութեամբ կը քուէարկէին բանաձեւեր ի նպաստ արեւելեան նորածին Սահմանադրութեան։ Յիշատակելի է մանաւանդ 1908 Հոկտեմբեր 10ի մեծ ցոյցը Բրիւսէլի Maison du Peupleի մէջ, ուր տեղի կ'ունենային Ընկերվարական Ինտերնասիոնալի Բիւրոյի նիստերը՝ Կարլ Կաուցկիի, Վիկտոր Ադլէրի, Փերնէրստորֆերի, Հայնդմանի, Վայեանի, Ռուբանովիչի, Լէնինի և այլ խոշոր պարագլուխներու մասնակցութեամբ։ Օսմանեան Յեղափոխութիւնը իրիկուան բազմամարդ միթինկի մէկն էր, որուն նուիրուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցչի ճառը։ Եւ առկէ վերջն էր, որ ժողովի միաձայն որոշումով՝ ազատագրուած Հայաստանը, ի դէմս Հ. Յ. Դաշնակցութեան, արտօնութիւն ստացաւ այնուհետեւ իր ուրոյն ներկայացուցչութիւնն ունենալու Ընկերվարական Ինտերնասիոնալի մէջ*), չորս ձայնի իրաւունքով։

Ապա, Դը Բրուկէրի ճառէն յետոյ, բանաձեւ մը քուէարկուեցաւ, որ սրտագին ողջոյն մըն էր Ինտերնասիոնալի կողմէն Թուրքիոյ ժողովուրդներու ազատագրութեան։

***

Բոլոր օսմանցի ժողովուրդները սկսան կազմակերպուիլ քաղաքական ազատ կեանքի համար, իւրաքանչիւրը իր ուրոյն պահանջներով։

---

*) Մեր խոսքը, բնականաբար, Երկրորդ Ինտերնացիոնալի մասին է, հիմնված 1889ին։ Մինչև Բրյուսելի ժողովը, «Դաշնակցություն Կովկասյան Հայաստանի» միայն մտած էր Միջազգայինի գիրկը և այն՝ իբրև ռուսաստանյան Ս.-Ռ. կուսակցության մեջ ճյուղ (sous-section)։

Հ. Յ. Դ. Խորհուրդը 1908թ. Մարտ 12—25ի իր նիստերու ընթացքին հետևյալ որոշումն էր ընդունել Ինտերնացիոնալի վերաբերմամբ.

«Լսելով զեկուցում Դ.նոան մասնակցության վերաբերյալ Շտուտգարտի սոցիալիստական միջազգային կոնգրեսում, Խորհուրդը զբաղվեց այն հարցերով, թե արդյոք պե՞տք է մնալ ռուսական սեկցիայի մի մասը, ինչպես այժմ է, թե՞ պետք ձգտել ձեռք բերելու ձայներ նաև Թուրքահայաստանի համար և կազմել հայկական անկախ սեկցիա, իբրև ներկայացուցչություն թե՛ կովկասահայերի և թե՛ թրքահայերի,

Որոշեց՝

ա. Աշխատել ստանալ ձայներ Թուրքահայաստանի՝ համար և կազմել հայկական սեկցիա։

բ. Հանձնել այդ որոշման իրագործումը Արևմտյան Բյուրոյին, հանձնարարելով անել հարկ եղած դիմումները, ըստ կարելվույն շուտ։

[illegible] Հ. Յ. Դաշնակցութեան հական պահանջները, ձեւակերպուած յատուկ շրջաբերականի մէջ.

Համոզուած՝ որ ամէն մէկ պետութեան և մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան նման բազմալեզու երկրի մը քաղաքական լաւագոյն կազմը ֆեդերատիւ-ապակեդրոնական ձեւն է, երբ աշխարհագրական-տնտեսական-ազգագրական ուրոյն դիմագիծ ունեցող բոլոր շրջանները պիտի վայելեն ներքին վարչական-օրէնսդրական ինքնավարութիւն, որ առաւել եւս ներդաշնակօրէն կ'ուժեղացնէ ու կ'ամրապնդէ պետական ամբողջ կազմը։

Գիտակցելով նոյնպէս, որ այդ նպատակներուն կարելի է հասնիլ աստիճանաբար, արմատական ռամկավար բարեփոխութիւններու միջոցաւ և համերաշխ գործակցութեամբ հարեւան ազգերու և միւս կուսակցութիւններու հետ, այլեւ ցանկալով պահպանել նոր ռեժիմը՝ անբաղձալի ցնցումներէ.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ներկայիս և օսմանեան պարլամենտի առաջին նստաշրջաններուն համար կ'առաջարկէ ստորեւ առաջադրուած անհրաժեշտ և ներկայ իրականութենէն թելադրուած պահանջները.—

1) Օսմանեան կայսրութիւնը, քանի կ'ունենայ սահմանադրական ռամկավար ռեժիմ, պիտի ճանաչուի անկախ ու ամբողջական։

2) Թուրքաց Հայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը և կը վարէ իր տեղական գործերը, հիմնուած ապակեդրոնացման սիստեմի վրայ, որմէ հաւասար կերպով պիտի օգտուին երկրի մէջ ապրող բոլոր ազգերը։

3) Օսմանեան կեդրոնական կառավարութիւնը, հիմնուած ժողովրդական ներկայացուցչութեան սիստեմի վրայ, կը վարէ պետութեան ընդհանուր գործերը,— արտաքին քաղաքականութիւն, զօրք, դրամ, մաքս, երկաթուղի, պոստ-հեռագիր եւայլն, տեղական միւս ֆունկցիաները թողնելով շրջաններուն։

4) Պարլամենտական, դատաստանական և տեղային վարչական բոլոր մարմինները պիտի ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի և համեմատական ձայնատուութեան սկզբունքով։ Այս սկզբունքը կը գործադրուի բոլոր ազգերու և կրօններու համար հաւասարապէս։

5) Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերու և կրօնական համայնքներու։ Ոչնչացում դասակարգային կերպարանք ունեցող բոլոր առանձնաշնորհներու։

6) Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը ապակեդրոնացման մտքով։

Նախարարութեան պատասխանատուութիւն օրէնսդիր ժողովի առջեւ

Դահճապետը կ'երդնու, զօրքի հետ միասին, հաւատարմութիւն և անխախտ պահպանում Սահմանադրութեան։

Վերացում վերին ժողովի (Աւագան, Ծերակոյտ)։

Փոփոխումն այժմեան ընտրողական սիստեմի՝ մտցնելով ընդհանուր ձայնատուութիւն։

10) Անխախտ պահպանումն խօսքի, մամուլի, խղճի, ժողովներու, գործադուլներու ազատութեան։— Անձեռնմխելիութիւն անձի, բնակարանի, նամակագրութեան։ Ազատութիւն տեղափոխութեան։ Վերացում ներքին անցագրերու։

11) Ընդհանուր, պարտադիր և ձրի սկզբնական ուսում։

Դասատուութիւն մայրենի լեզուով ազգային դպրոցներու մէջ։

Պետական լեզուի ուսուցումն չորրորդ տարուընէ։

Թրքական դպրոցներու մէջ տեղական լեզուներու դասատուութիւնը պարտաւորիչ է, նոյն տարուընէ։

12) Կրթական-դպրոցական նպատակներու յատկացուած բիւջէն բաժանել առանձին ազգութիւններու միջև, համաձայն ազգաբնակութեան թուի։ Գործադրութիւնը պիտի ձգուի յատկապէս այդ նպատակի համար ընտրուած մարմիններուն։

14) Դատարաններու հիմնական վերակազմութիւն։ Ջրի դատավարութիւն։

15) Հաւասարութիւն զինուորագրութեան՝ պետութեան բոլոր ազգութիւններուն համար, առանց կրօնի խտրութեան։ Զինուորական ծառայութեան տեւողութիւնը, ներկայ պայմաններուն մէջ, իջեցնել երկու տարուան։

17) Ապահովել, պետութեան հաշուով, հողի որոշ տարածութիւն ամէն մի գիւղացու։ Պետական և արքունական հողերը դարձնել համայնքներու սեփականութիւն։

20) Հանքերը, ինչպէս և արտադրող կարգի արժէք ունեցող բնական այլ հարստութիւնները կը համարուին պետական սեփականութիւն, և անոնց եկամուտներու որոշ մասը կը գործածուի տեղական համաժողովրդական-կրթական նպատակներու համար։

21) Հարկային սիստեմի հիմնական փոփոխութիւն։

Ծանօթ.— Ներկայ պայմաններուն մէջ, անմիջապէս պակսեցնել աշարը, սահմանափակելով բերքի 1/15ով, աղնամը՝ 1/3ով։

Յետամնաց տուրքերը պիտի չգանձուին.

Վերացումն ճանապարհային հինգի, գաղթականային եւ այլ մանր տուրքերու։

Վերացումն դատաստանական փողերու եւ այլն։

Անմիջական վերացումն օլամի, բեգարի եւ այլ ըն-

վարձատրուող աշխատանքներու։

22) Յառաջատուական տուրք եկամուտի և ժառանգութեան։ Հարկէ բոլորովին ազատել որոշ չափէ պակաս եկամուտ ունեցողները։

23) Պետական ամենամատչելի վարկ։

24) Պետական ապահովագրութիւն, երաշտի, կարկուտի, մարախի, հեղեղի և այլ պատահարներու դէմ։

25) Հաստատում աշխատանքի նախարարութեան։ Աշխատանքի օրէնսդրական կարգաւորումն և հովանաւորութիւն։

ա) Աշխատանքի ժամերու որոշում բանուորներու համար, թէ՛ քաղաքներու և թէ գիւղերու մէջ։ Առողջապահական տեսակէտէ առանձնապէս վտանգաւոր և վնասակար գործերու համար աւելի պակաս։

բ) Վերցնել կանանց և երեխաներու գիշերային աշխատանքը։ Կանայք ազատ պիտի ըլլան աշխատանքէ՝ ծննդաբերութենէ վեց շաբաթ առաջ։ Արգիլել երախաներու աշխատանքը մինչև 15 տարեկան հասակը, իսկ 15էն մինչև 18 տարեկան հասակը՝ սահմանափակել օրական 6 ժամով։ Վերցնել պայմանաժամէն դուրս աշխատանքը։ Արգիլել տուգանքի ձևի տակ օրավարձի նուազեցումը։

գ) Կիրակնօրեայ յիակատար հանգստութիւն, ամէն մի կրօնի պատկաններուն, իրենց կրօնի յատուկ շաբաթական կիրակի օրերը։

26) Բանուորներու ապահովագրումն՝ դժբախտ պատահարներու, հիւանդութեան, ծերութեան և անաշխատութեան դէմ, պետութեան և գործատէրերու հաշուին։

1 Սեպտեմբեր 1908
Կ. Պոլիս

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

***

Շատ չանցաւ, հայ շրջաններու մէջ ծայր տուին կասկածն ու վհատութիւնը։ Դեռ չէր ջախջախուած բռնապետութեան հիդրան, ողջ էր ա- … կը ցուցնէր իր թունաւոր նոր գլուխը և մերթ ընդ մերթ կատաղաբար կը ցուցնէր իր թունաւոր ժանիքները։ Կանգուն էին արքայապաշտ, արիւնարբու վոհմակները և … ձեռքով պատեհ առիթի միայն կը սպասէին՝ խեղդելու ազատութեան … բերուած Հուրիէթը… Երիտասարդ Թուրքիան չուզեց սկզբից դաւաճանել Սահմանադրութեան, որ դարձաւ մարթ հողամ կը նախապատրաստէր Սահմանադրութիւն Հանրիշը… Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Գործադիր Մարմնի խորհրդակցութիւնը…

մինչ պարտք ունէին զգաստացուցիչ յայտարարութիւն մը ուղղել Բ. Դրան, կառավարութիւններուն ու բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւններուն, որով կը պահանջէր ի կատար ածել Պարիզեան Կոնգրէի որոշումները և ամենէն առաջ՝ հեռացնել Եըլտըզէն Կարմիր Սուլթանը։ Բայց Ահմէտ Ռիզա և Թուրք «յեղափոխական» պարագլուխները հաշտուեր էին իրենց վաղեմի գահիճին հետ և կը սիրաբանէին անոր հետ։ Իսկ Թագակիր մարդասպանը կ'որոճար իր դաւը, կը պատրաստէր իր «պետական հարուածը», կը սպասէր պատրուակի մը։

Իսկ պատրուակներ իշխող կուսակցութիւնը կը մատակարարէր շարունակ իր գրգռիչ քաղաքականութեամբ։ Գինովցած իր առաջին յաղթանակով, կռթնած իր հաստատուն բանակին վրայ, Իթթիհատը հաստատեր էր կուսակցական դիկտատորութիւն։ Նա խրախուսեր էր վաթարագոյն նացիոնալիզմի, ազգայնամոլութեան հաստատումը և կը ձգտէր ձուլել բոլոր այլազան ցեղերը օսմանցիութեան մէջ, ստեղծել Օսմանեան կայսրութենէն ոչ միայն մէկ պետութիւն, այլ և մէկ ազգ— օսմանեան ազգը։

«Այսուհետ չկայ հայ, յոյն, բուլղար, սլաւ, արաբ, ամէնքն ալ օսմանցի են»— ըսաւ այդ անմիտ բառերով Թուրք խորհրդարանի «զիտուն» նախագահը— Ահմէտ Ռիզա— առանց, նախատեսելու այս կամ այն երեւոյթները։ Ի զուր ոչ-Թուրք երեսփոխանները և Իթթիհատի հակառակ Թուրքեր կ'աղաղակէին, թէ միութիւնը տարբեր ցեղերու ներդաշնակ այլազանութեան մէջ է և թէ օսմանեան պետութիւնը կարող է իրեն յառաջդիմել ու բարգաւաճիլ միայն այն պարագային, երբ անոր այլացեղ հպատակները կը վայելեն որոշ չափով ինքնավարութիւն։

Միութիւն ըսելով, Իթթիհատը կը հասկնար պարզապէս ձուլում... տաճկութեան մէջ։ Եւ այդ նպատակով նա կերտեց բացարձակ կեդրոնացման մէկ սիստեմ՝ Թուրք տարրի գերակայութեամբ (հէգէմոնի)։ Արդարեւ, 8—9 ամսուան Իթթիհատական իշխանութիւնը կը յատկանշուէր պաղ անտարբերութեամբ դէպի ոչ-Թուրք ազգերու կենսական պահանջները։ Հայ տարրը հին ոսոխին մեծագոյն զոհն էր, բայց մենք չտեսանք դիկտատոր-Կոմիտէի կողմէն որեւէ լուրջ ու շիտակ փորձ՝ դարմանելու այդ տարրի արիւնահոս վէրքերը։ Հայաստանի մէջ դեռ կը վխտային պաշտօնական համազգեստով հին ոսոխի հայատեաց սպասաւորները, նոյն իսկ յայտնի ջարդարարներ... Անոնցմէ շատեր բազմած էին նոյն իսկ Օսմ. խորհրդարանին մէջ։ Ոչ մի լուրջ փորձ՝ մաքրագործելու, թարմացնելու վարչական, ոստիկանական, դատաստանական մթնոլորտը։ Ամէն ինչ կը մնար ըստ հնոյն։ «Հուրիէթը» միայն կար, խօսքի, մամու-

քի, երթեւեկի ազատութիւնը, որ, անշուշտ, մեծ բարիք մըն էր, բայց կը սփոփէր թշուառութեան մէջ գեղերող մեծ զանգուածը։

Գրգռութեան քաղաքականութիւնը յատուկ սաստկացաւ նաև Իթթիհատի հակառակորդ կուսակցութեան դէմ— Ահրարներու։ Հայրենիքի դաւաճան հռչակուեցան բոլոր անոնք— քրիստոնեայ թէ իսլամ— որոնք պաշտպան էին ապակեդրոն սիստեմի և ազգերու իրաւահաւասարութեան։ Թուրք, արաբ ու այլ Ահրարները կատաղօրէն կը բողոքէին։

Մթնոլորտը էլեկտրականացեր էր և կայծի մը կը սպասէր բռնկելու համար։ Այդ կայծն եղաւ «Սերբեսթի»ի խմբագրի սպանութիւնը։ Ոճրագործը չգտնուեցաւ, բայց ամէն ոք կը ճանչնար զայն... Գիտէին, որ քաղաքական ոճիր մըն էր այդ, որ նպատակ ունէր ոչնչացնել իշխող հատուածի և անոր ապիկար քաղաքականութեան արիասիրտ ու տաղանդաւոր խարազանողը։

«Ցնցող պատրուակը» ալ հասաւ այդպիսով և Կարմիր Սուլթանը, որ Եըլտըզի իր կղզիացումէն գիւային համառութեամբ ուշի ուշով կը դիտէր կուսակցական արիւնոտ մրցումները երկրէր, որոշեց չփախցնել իր արքայական «հատուցման» ժամը, տապալել Իթթիհատը։ Ահրարներն ալ կոյր գործիք եղան Համիդի ձեռքը... Ամէն միջոց լաւ էր անոնց աչքին՝ ատելի կուսակցութիւնը հարուածելու համար։ Բայց հակայեղափոխութեան առաջապահը եղան սոֆթաներու վոհմակները և ամէն տեսակ համիդականներ, որոնք շէրիաթի դրօշը պարզած՝ շարժեցան «մա՜հ Հուրիէթին ու գեավուրներուն» ոռնոցներով և կաշառուած ու յետադէմ զինուորականներու աջակցութեամբ դուրս քշեցին Իթթիհատական կառավարութիւնը և վերստին բազմեցուցին Համիդը իր միահեծան բռնապետի գահին վրայ (1909 Մարտ 31ին)։

Շուտով, սակայն, նորէն հասաւ Մակեդոնիոյ յեղափոխական բանակը Շէվքէթ փաշայի հրամանատարութեամբ, որ այս անգամ գահընկէց ըրաւ Սուլթանը և աքսորեց զայն Մակեդոնիոյ մէկ խուլ անկիւնը, Սելանիկ, ուր և պիտի մեռնէր տարիներ յետոյ այդ ծեր ոճրագործը։

Պարիզեան Կոնգրէի որոշումը այսպիսով, վերջապէս, իրագործուեցաւ. Աբդիւլ Համիդ մի անգամ ընդմիշտ չքացաւ հրապարակէն և սփոփանքի հառաչանք մը անցաւ հայ աշխարհէն։

Աւա՜ղ... մեզի վիճակուած չէր ուրախութեան ծափ զարնել անգամ այդ վայրկեանին, երբ հայ ժողովուրդի անգութ դահիճը ուշակորոյս կը թաւալէր ազատութեան բանակին առջեւ և լէշի պէս դուրս կը նետուէր իր մահաբոյր ապարանքէն։ Մինչ Պոլիսը ազատութեան խրախճանքներ կը կատարէր, անդին տեղի կ'ունենար Կիլիկիոյ կոտորածը,

ամբողջ Հայկական գաւառ մը կը վերածուէր մոխրակոյտի ու սպանդանոցի... Համիդականներու գործն էր։ Անարգ վեհապետը ծրագրեր է[ր] անգամ մը եւս Հայու արիւնով ողողել երկիրը, եւրոպական միջամտութիւն յարուցանել... իր գահը ամրապնդելու կամ Թուրքիան [illegible] կործանելու նպատակով։ Համիդականներու գործն էր, բայց հետագային պարզուեցաւ, որ Ադանայի եղեռնին մէջ— ուր 30.000 նոր Հայ զոհեր իրենց [illegible] հիներու շարքը— բնաւ անմասն չէին եղած իթթիհատական իշխանութիւնները։ Իսկ կեդրոնական իշխանութիւնը այդ օրերուն կը մատնէր շնական անտարբերութիւն։ Ոչ մի դայրոյթ, բողոք կոտորածի առթիւ։ Դեռ լուր կը պտտցնէին, նոյն իսկ Ադանայի պաշտօնական շրջաններէն, թէ Հայերն են եղեր նախայարձակ և Հայ յեղափոխականներն են մեղաւորը...*)։

Թուրք պարլամենտն ալ քաջութիւն չունեցաւ խարանելու կատարուած ոճիրը։ Ընդհակառակն, ճնշող մեծամասնութեամբ նա իր համերաշխութիւնը կը յայտնէր Ադիլ բէյին։ Ոմանք նոյն իսկ կը ծափահարէին կառավարութեան ներկայացուցչի անպատկառ յայտարարութիւնները։ Դաշնակցութեան երեսփոխաններէն Վարդգէս, խորապէս վրդովուած այդ տեսարանէն, իր բուռն ցասումը յայտնեց Երեսփոխանական Ժողովին և ձգեց սրահը։ Դաշնակցական երեսփոխաններու պահանջին վրայ, կառավարութիւնը Ադանա ղրկեց խառն Քննիչ Յանձնաժողով մը, Պապիկեանի նախագահութեամբ։

Թանձր սաւեր մը իջաւ Ժէօն-Թրքական «Հուրիէթ»-ի վրայ։ Հայ շրջանները սահմռկած էին։ Վախ կար, թէ Ադանան վերջին խաղը չէր Թուրք Համիդական շարժումին և թէ ջարդի ալիքը պիտի անցնէր դէպի Մեծ Հայքը։ Այն կողմերէն ալ ահազանգը կը հնչէր արդէն...

Ի՞նչ ընել։ Կասկածը մտեր էր մեր շարքերուն մէջ Իթթիհատի քաղաքականութեան հանդէպ, բայց այդ ահաւոր օրերուն, խլամի փոթորկայոյզ ծովին մէջ, ուր բուռ մը Հայութիւնը, ամէն կողմէ պաշարուած

---

*) Օսմանեան Ներքին գործոց նախարարութիւնը [illegible] «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան առջեւ, որ բողոքի հեռագիր ղրկած էր Օսմանեան Խորհրդարանին Ադանայի դէպքերուն եւ «Հայ յեղափոխականներու» [illegible] առթիւ [illegible] թուրք դեսպանը յանձնեց խմբագրութեան նախարարի այդ արտայայտած բողոքը, որու մէջ կը հաստատէր միայն, որ իբր թէ Ադիլ բէյ պաշտօնական հեռագիր չէ ղրկած Ադանայի վալիին, եւ կը [illegible] այս խօսքերով։

«Ըստ [illegible] խռովութիւնները [illegible], [illegible] որ— ինչպէս հաստատուած է [illegible]— [illegible] չէր [illegible]».

ու վտանգուած, կը տարուբերէր տաշեղի պէս, փրկութեան միակ խարիսխը դարձեալ նա էր— Իթթիհատը։ Չէ՞ որ այդ կազմակերպութիւնն էր, որ արիւն թափեր էր ազատութեան համար և կ'ուզէր Թուրքիոյ խաղաղ բարգաւաճումը սահմանադրական կարգերու մէջ։ Կար կորիզ մը թուրք յեղափոխականներու շարքերում— անկեղծօրէն ազատասէր և սահմանադրական... Թէպէտ և շրջապատուած, տարաբախտաբար, ամէն տեսակ կասկածելի տարրերով։ «Կորիզն էր ինքը Իթթիհատի մտաւորական պարագլուխը։ Ահմէտ Ռիզա զոր կը ճանչնայինք հին օրերէն, մոլեռանդ Թուրք, այո՛, թրքական գերակայութեան ու բացարձակ կեդրոնացման ախոյեան, հակառակորդ ինքնավար Հայաստանի, բայց և Սահմանադրութեան ու խաղաղ յառաջդիմութեան համոզուած պաշտպան*)։

Այսպէս խորհեցան Դաշնակցութեան ղեկավարները։ Եւ իրենց սիրտը կարծրացնելով Կիլիկիոյ աւերակներուն ու կառավարութեան նենգութիւններուն առջեւ, մերոնք որոշեցին նորէն ժպտերես դիմաւորել եղեռնարար Թուրքերը— faire bonne mine à mauvais jeu— շարունակել բարեկամական յարաբերութիւնները Իթթիհատ կուսակցութեան հետ, որ նորէն տէրն էր կացութեան և նոյնպէս կը փնտռէր Դաշնակցութեան բարեկամութիւնը**)։

Եթէ Իթթիհատը միակ կազմակերպուած, զօրաւոր կորիզն էր խլամի

---

*) Տարաբախտաբար՝ ոչ բաւականաչափ զօրաւոր իր մտքով ու կամքով, որպէսզի կարենար դիմադրել Թալէաթներու, Էնվէրներու չարագործութիւններուն...

**) [illegible] մէջ այն [illegible] կար, թէ Իթթիհատի [illegible] Դաշնակցութեան [illegible] Ադանայի [illegible] 1915 [illegible] «Թանին» [illegible] Իթթիհատի դէմ [illegible] Ադանայի [illegible] Եւրոպայի [illegible]

Իսկ Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը կը գրէր.—

«Պապիկեանի [illegible] թուրք [illegible] Հայ ժողովուրդը [illegible] Ադանայի [illegible] Հայ ժողովուրդը [illegible] Ադանայի [illegible] գին...

աշխարհում,— Դաշնակցութիւնն ալ երկրորդ խոշոր ու հեղինակաւոր կազմակերպութիւնն էր թէ՛ հայկական վիլայէթներուն և թէ բուն Թուրքիոյ հայաբնակ վայրերուն մէջ։

Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովը, գումարուած 1909ի Սեպտեմբերին, խորապէս գիտակցելով նոր ազդանաներու վտանգը, հետևեալ որոշումը կուտար.—

«...Նկատի առնելով... որ Թուրքիոյ վատահեղի տարրերը— շահագրգռուած իրաւակարգը արմատացնելու գործի համար— համախմբուած են Իթթիհատ վէ Թերաքքը կազմակերպութեան մէջ, որոշեց՝

Շարունակել համագործակցիլ Իթթիհատի հետ ընդհանուր ձեռնարկներու և երկու կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ կազմուած խառն կոմիտէներու միջոցով... դուրս չգալով Ընդհ. Ժողովի գծած ուղղութենէն»։

Եւ քիչ յետոյ Օսմանեան կայսրութեան երկու մեծագոյն քաղաքական կուսակցութեանց միջև կնքուեցաւ հանդիսաւոր ուխտ մը, հետևեալ յայտարարութեամբ.—

«Հայրենիքի ազատութիւնը պաշտպանելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիւրիմացութիւնները փարատելու և օսմանեան տարրերու միջև լաւագոյն յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով, «Իթթիհատ-Թերաքքը» կուսակցութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետևեալ հիմնական կէտերու մասին.

1. Սահմանադրութեան կիրարկումը և հանրային զարգացումը երկրին մէջ անսասանօրէն ամրապնդելու համար պիտի աշխատին և պայքարին միացած ուժերով, չխնայելով ոչ մէկ զոհաբերութիւն։

2. Յետադիմական շարժումներու հաւանականութեան հանդէպ օրէնքի թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու սահմանին մէջ, պիտի գործեն միասիրտ հաստատակամութեամբ և որոշ ուղղութեամբ։

3. Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անբաժանելի և բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացեալ գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս փարատել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ռեժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները, թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին։

4. Երկու կուսակցութիւններն ալ կը յայտարարեն, թէ համամիտ են «Նահանգային իրաւանց ընդարձակման» մասին, որ կ'երաշխաւորէ օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը։

5. Իթթիհատ-Թերաքքը և Դաշնակցութիւնը, իբրև խրատական նախազգուշացում ընդունելով Մարտ 31ի դէպքը և Ադանայի ցաւալի աղէտը, որոշեցին աշխատիլ ձեռք ձեռքի տուած՝ վերոյիշեալ հիմնական կէտերու իրագործման համար։

Իթթիհատ-Թերաքքը կուսակցութեան
Ընդհանուր Կեդրոն
Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ
Պատասխանատու Մարմին

Նոյն 1909 թուականին, Դաշնակցութիւնը պարտք սեպեց իր V Ընդհանուր Ժողովի ձայնարարագիրով վերստին ծանուցանել ի լուր Հայութեան և բոլոր օսմանցիներուն՝ թշնամիներու և բարեկամներու՝ իր քաղաքական հաւատամքը, որով կ'ուզէր նաև փարատել հայ ժողովրդական կուսակցութեան շուրջը խառնուած թիւրիմացութիւններու, զրպարտութիւններու մշուշը։ Ահա թէ ինչ կը կարդանք այդ ընդարձակ վաւերագրին մէջ.

«Ողջունելով հին ռեժիմի տապալումը օսմանեան պետութեան մէջ, որ նախկին կարգերու աւերակներուն վրայ կը ձեւաւորուի ազատութեան շէնքը, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը— քաջալերուած բազմամեայ յեղափոխական գործական աշխատանքով, զոր մղեց վերածնութեան գործին մէջ, լցուած խորունկ յարգանքով... զոհերու յիշատակին հանդէպ, որոնք... իրենց հերոսական մահով, կուսակցական դրօշին տակ, նոր կեանքի խարիսխը կռեցին— պարտք կը համարի յայտարարել,

Որ՝ Դաշնակցութիւնը, իբրև կուռ, յեղափոխական կուսակցութիւն, վար կը դնէ դաւադրական այն միջոցները, որոնցմով կը պայքարէր հին բռնակալ ռեժիմին դէմ և... ի հարկին հանդէս կուգայ ազգային իր ամբողջ ուժով՝ կռիւ մղելու ռէակցիոնին դէմ, երբ ան սպառնայ սահմանադրական կարգերուն...

Որ՝ Դաշնակցութիւնը... պիտի շարունակէ նոյն թափով... համագործակցիլ Թուրք երիտասարդ կուսակցութեան և մտաւորականութեան հետ ի պաշտպանութիւն Սահմանադրութեան և համախմբել այդ գործակցութեան շուրջ այն բոլոր ընդդիմադիր տարրերը, հայ և օտար, որոնք գիտակցութիւն և նպատակ ունին պաշտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաև ժողովրդի կեդրոնացած դասին շահերը...

Որ՝ Դաշնակցութիւնը, վճռականապէս հեռ մղելով անջատողական ձգտումները, պիտի տքնի վերակազմել երկրի քաղաքական և տնտեսական կարգերը օսմանեան պետութեան ամբողջութեան մէջ, հիմնուած բոլոր շրջաններու տեղական լայն ինքնավարութեան վրայ և ամրապնդուած բոլոր տարրերու դաշնակցային կապերով...

... Ժողովը կոչ կ'ընէ դաշնակցական բոլոր մարմիններուն ճշգրէն

հետեւիլ Կազմակերպութեան Բարձրագոյն Ատեանի գծած շաւիղին, իբրապէս համոզուած, որ կարմիր ու մահաբոյր անցեալէն յետոյ, կարգ պիտի բլլանք պատրաստել վաղուան յաղթանակը,— ժողովրդապետութիւնը, հիմնուած աշխատանքի գաղափարին վրայ։

Ու վերսկսաւ սիզիփեան դժնդակ աշխատանքը... «Թղթակցելով չեն ունեցեր տպաւորութիւն»... Ադանայի խորշակն ալ անցաւ։ Այդ նոր աղէտն ալ մարսեց հայ նահատակ ժողովուրդը, ներ՞գ բնելով հաւատալու, որ այդ աղէտն ալ ծնունդ էր մեռնող համիդականութեան, ծնունդ՝ անոր հոգեվարքի ջղաձգումներուն, մոռցա՛ւ հայ ժողովուրդը եւ այն դառնական եղերականը, որ կոչուած էր պատժելու Ադանայի ողբերգութեան հեղինակները*) եւ անյիշաչար ոգիով նորէն լծուեցաւ օսմանեան յառաջդիմութեան ու վերածնութեան սայլին՝ նոյն երիտասարդ թուրքերուն հետ...

Օսմանեան տիրող ու մեծագոյն կուսակցութեան հետ դաշնակցելով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վերստին նետուեցաւ ասպարէզ եւ ձեռք զարկաւ խաղաղ, շինարար, ստեղծագործ աշխատանքի, ծաւալեց արտակարգ եռանդ ու բեղմնաւոր գործունէութիւն Հայաստանի մէջ, կայսրութեան բոլոր հայաբնակ վայրերում, Վանէն մինչեւ Խարբերդ ու Սեբաստիա, համախմբեց իր շուրջը բոլոր գործօն տարրերը, հիմնեց մօտ ու հեռու կեդրոններուն մէջ իր ազատ մամուլը, իր զինուորական, ինքնապաշտպան կազմակերպութիւնները եւ սկսաւ մարզել, դաստիարակել հայ երիտասարդութիւնը նոր կարգերու, նոր քաղաքական հասարակարգի ոգիով։

***

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դարձաւ Թուրքիոյ պետական կեանքի խոշոր ազդակներէն մին։ Նա ունէր իր պատգամաւորները Օսմանեան Խորհրդարանում եւ իր ուժեղ ու ազդեցիկ ներկայացուցչութիւնը վերաբացուած Հայ Ազգային ժողովին մէջ, ուր Յարութիւն Շահրիկեան կեդրոնական դէմքերէն մէկն էր։ 1909ին կուսակցութիւնը հիմնեց նաեւ իր մամուլը Կ. Պոլսոյ մէջ։ Նոյն տարւոյ Յունիս 10ին, պաշտօնաթերթ «Ազատամարտ»ը— Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոյի օրգան— որ առաջին իսկ օրերէն շարժեց ընդհանուր հետաքրքրութիւն։ Կը հրատա-

---

*) Երիտասարդ Թուրքիոյ արդարադատութիւնը քնաց, ի դէպէ, անհանգիստ ըլլալ դիրք ունենալով ոճրագործները եւ— անձնատուրեան պատրուակով հայ տարրը եւս յանցապարտի նստարանին բազմեցնելով— կախաղան հանեց մէկ քանի խուժ ու նման թուրքերու հետ՝ քանի մը հայ երիտասարդներ եւս։

բակուէր նոր թերթը Ռուբէն Զարդարեանի խմբագրութեամբ եւ մօտիկ աշխատակցութեամբ մեր միւս ուժեղ ընկերներուն՝ Ակնունիի, Վռամեանի, Շահրիկի, Զաւարեանի, Խաժակի, Լ. Շանթի, Մշոյ Գեղամի, Ռ. Դարբինեանի, Ռ. Լեռնեանի, Մ. Կիւրճեանի։ Եւ երիտասարդ ընկերներէն՝ Շաւարշ Միսաքեանի, Սիրունիի, Բարսեղ Շահպազի, Վարուժանի, Գեղամ Բարսեղեանի, Հ. Համբարձումեանի, Գ. Մեսրոբեանի, Սիամանթոյի, Տասպար Իփէկեանի, Սրենցի եւ այլն։ Կ'աշխատակցէին նաեւ չէզոք համակիրներ, որոնց մէջ՝ Գրիգոր Զօհրապ։

Մեծ էր հմայքը ձախակողմեան, յեղափոխական օրգանին՝ այն օրերուն, երբ ամէն ոք, անգամ անդոյն չէզոքները, չափաւորները, պատի կը սպասէին յեղափոխական յորջորջուելու։ Ո՞վ կը համարձակէր այն օրերուն քար նետել Դաշնակցութեան վրայ, անէծք կարդալ յեղափոխութեան։ Քարերու եւ անէծքի տարափը կը տեղայ այն ժամանակ միայն, երբ մեր կամքէն անկախ պատճառներով— ինչպէս ամէն անգամ, բոլոր ազգերու մէջ— վրայ կը հասնի ռէակցիոնը, կուգան ձախորդ օրերը։ Այն ատեն վա՜յ Յեղափոխութեան եւ «ի խա՜չ հան» Դաշնակցութիւնը։ Այդպէս եղաւ Ադանայի աղէտէն յետոյ։ Այդպէս բրած է միշտ հայոց ազէտ եւ ունայն մտաւորական ամբոխը,— եւ մանաւանդ բոլոր անոնք, որ երբեք ճիգ չեն ըրեր ազատութեան նուաճելու համար, կը փախչին նուազագոյն զոհաբերութենէ եւ խոյս ու խուսափ կը գտնեն գաղափարական ու մարտնչող տարրերուն առջեւ...

«Ազատամարտ»ը դարձաւ ժամանակագրական գաղափարական երիտասարդութեան, որուն շարքերը արագ-արագ կը խտանային։ Եւ թերթն տարածուեցաւ, ընդհանրապէս, իրեն արժանի դիրքն ու կշիռը նաեւ պետական կեանքի մէջ, յաչս իշխող տարրերու։ Կառավարութիւնը միշտ ուշադիր էր անոր ձայնին, հաշուի կ'առնէր անոր կարծիքները պետական կարեւորութիւն ունեցող այլ եւ այլ խնդիրներու շուրջ*)։

«Ազատամարտ»ը կը գրաւէր մտաւորական բազմութիւնը իր անկախ ու անկողմնակալ խօսքով, բնագաւառական շիտակ կեցուածքով եւ իր ժողովրդավար ազատական ուղղութեամբ։ Կարճ ժամանակի մէջ անոր շուրջը համախմբուեցան երիտասարդ գրողներու եւ հրապարակագիրներու փայլուն բոյլ մը։ Թերթի հրապարակներէն մէկն ալ այն էր, որ խմբագրութիւնը յոյժ մօտ կանգնած էր հայ դատին շուրջերուն ու հոգիներուն։ Ազատամարտի երիտասարդութեան համար տեսակ մը սրբավայր էր։

---

*) Դաշնակցութիւնը շատով նիւթեց եւ իր անփոխարինելի աշխատակից Համօ-Պալի [illegible] խմբագրութիւնը Հոտ [illegible] ընտրեց մէջ, ուր եւ [illegible] Ազատամարտի [illegible] Արեւմտեան Բիւրոյի [illegible]։

շէնքը,— կ՚ըսէ Սիրունի իր յուշերուն մէջ.— Թերթը խթանեց հայ գրական շարժումը, նոր սերունդ մը պատրաստելու հողը ստանձնեց համիդեան ռեժիմի այլանդակուած միջավայրում և հայ գիրը տարաւ դէպի գաւառի ամենէն խուլ անկիւնները...

Անցաւ շուտով գինովութեան շրջանը և ծայր տուաւ յետախաղաց հոսանքը։ Հոն եւս տեղի ունեցաւ նոյն երեւոյթը, որուն ականատես եղանք 1905—906ի ազատ օրերուն, Հայութեան միւս հատուածին մէջ։ Ինչպէս որ դաշնակցական նորածին մամուլի յաջողութիւնները զայրացուցին մինչ այն Թիֆլիզեան հրապարակին տիրող թերթերու խմբագիրները,— նմանապէս Կ. Պոլսոյ մէջ Ազատամարտի հրատարակումն ու անսովոր տարածումը յառաջ բերաւ թշնամութիւն հայ մամուլի հինաւուրց օրգաններու էջերուն մէջ— Բիւզանդիոնի, Արեւելքի, Հայրենիքի և այլն։ Այդ թշնամութիւնը բուռն կերպարանք առաւ Ադանայէն յետոյ։ Իթթիհատը իր յետադէմ տարրերով մեղսակից էր կատարուած եղեռնին, իսկ Դաշնակցութիւնը բարեկամ էր Իթթիհատին։ Պարիզեան Կոնգրէ օրերէն ի վեր... Հետեւաբար— և եզրակացութիւնը պատրաստ էր— հակառակորդ բանակը յաճախօրէն օգտագործեց այդ զէնքը մեզի դէմ։ Իսկ երբ դաշնակցականները ստորագրեցին ծանօթ համաձայնագիրը Իթթիհատի հետ, բարձրացաւ մի ահաւոր վայնասուն, Դաշնակցութիւնը որակեցին դաւաճան, ազգադաւ մակդիրներով...

Եւ հակադաշնակցական այդ կատաղի արշաւանքը զուր չանցաւ։ Որքան ալ շահախնդիր ու անխիղճ էին հակառակորդները իրենց ծանր ամբաստանութիւններով,— այնուամենայնիւ, բան մը կը մնար։ անգամ ամենէն հրէշաւոր զրպարտութիւններէն, անոնք կ՚ազդէին խակ ու պարզուկ մարդերուն վրայ և կը ստեղծէին համապատասխան տրամադրութիւն։ Տարածեցին մինչեւ անգամ— շինծու փաստաթուղթերով «հաստատեցին» հայանուն թերթերու մէջ— թէ իբր Սելանիկում կնքուած համաձայնութեամբ մերինները յանձնառու եղեր են Իթթիհատի առջեւ՝ յաջողցնելու հայութեան ձուլումը թուրք իշխող տարրին մէջ... «Գործակցութիւն» բառը չարախօս հակառակորդներու բերնին մէջ դարձեր էր ձուլում... Ազատամարտի վճռական հերքումն անգամ անկարող եղաւ ջրել ի սպառ այդ անհեթեթ յերիւրանքը։

Ուրիշ պատրուակներ եւս յօրինեցին՝ միջկուսակցային ատելութիւնն ու թշնամանքը արծարծելու համար։ Պոռացին, թէ Դաշնակցութիւնը կ՚ուզէ քանդել եկեղեցին, անկրօնութիւն կը քարոզէ, ազատ սէր կը քարոզէ նոյնիսկ եկեղեցիներու բեմերէն։ Եւ այդ վայրենի ժխորէն ծնունդ առաւ «բաց ու գոց»ի աղմկայոյզ վէճը որ երկար ժամանակ թունաւորեց մթնոլորտը. Պոլիս, Իզմիր և այլուր։

Եկեղեցիները բա՞ց են թէ գոց՝ միթինկներու, հրապարակային ատենախօսութիւններու համար... Ճղճիմ հարց մը, որ սակայն երկու կռուող բանակի էր վերածեր ազգի վարիչ ընդհանրութիւնը Թրքահայ մեծ կեդրոններում։ Ինչպէս Կովկասի մէջ, ազատութեան կարճատեւ շրջանին, նմանապէս Թուրքիայում, Սահմանադրութեան օրերուն, քաղաքական կուսակցութիւնները, առ ի չգոյէ ընդարձակ, յարմարաւոր սրահներու, ժողովրդական միթինկներու համար կ՚օգտագործէին եկեղեցիներու բեմը։ Եւ ահա, երբ յարաբերութիւնները լարուեցան, մեր պատերազմիկ կղերը, իրեն աջակից ունենալով ծանրագլուխ էֆէնտիներ և խուժանամիտ մտաւորականներ, արտասանեց իր veto-ն և, յանուն տաճարներու սրբազանութեան, գոցեց անոնց դռները ժողովրդական հաւաքոյթներու, անկրօն, «անհաւատ» դաշնակցականներու առջեւ։ Այդ պատճառով տեղի ունեցան նոյն իսկ արիւնոտ ընդհարումներ, մասնաւորապէս Իզմիրի մէջ։

Լաւ գիտէին այդ բազմապիսի հակառակորդները, որ Դաշնակցութիւնը ոչ որ կը հալածէր, ոչ եկեղեցիները կը սրբապղծէր և ոչ ալ ազատ սէր կը քարոզէր, բառի գռեհիկ իմաստով։ Դաշնակցական քարոզիչները, իրենց գրականութեան մէջ պարզելով հանդերձ գիտութեան տեսակէտը կրօնական բարդ կնճռի մասին, վաղուց յայտարարեր են իրենց ծրագրի, այլ և գրքերու, յօդուածներու մէջ, որ կրօնք անձնական խղճի գործ է*)։ Եւ եթէ քանի մը տաքգլուխներ մեր շարքերէն երբեմն զատ բոլշեւիկեան ձեւերով կը մղէին անկրօնութեան ու ազատ սիրոյ քարոզչութիւնը, ատոր համար կուսակցութիւնը պատասխանատու չէ։ Նախորդ էջերուն մէջ բաւինք արդէն, որ այդ և նման ծայրայեղութիւնները ազատագրական եռուն հոսանքին անխուսափելի փրփուրն ու քափն են։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը զզուանք ունի բոլշեւիկներու վայրենի մեթոդներուն հանդէպ և բնաւ չի բաժներ անոնց միամիտ հաւատքը, թէ հնարաւոր է արմատախիլ ընել կրօնի զգացումը զանգուածներուն մէջ՝ մուրճի ու կացինի հարուածներով... Եկեղեցիները քանդելով և ժողովրդական սրբութիւնները պղծելով— ինչպէս որ կ՚ընէին այժմ ու բիրտ էքսցեսներ Ֆրանսական Յեղափոխութեան ընթացքին, հարուածելով ու վարկաբե-
Յեղափոխութեան վեհ գաղափարը...
կելով նոյն ինքն Յեղափոխութեան ու գործելակերպի

Ստայօդ առասպելներ էին մեր աշխարհհայեացքի ու գործելակերպի դէմ ուղղուած բոլոր մեղադրանքներն ու քարկոծումները։ Անոնք միայն մէկ նպատակ ունէին— կոտրել Դաշնակցութեան բարձրացող հմայքը... Եւ մասամբ յաջողեցան։

*) Տես այս մասին մեր «Վերածնուող Հայրենիքը»— Դրօշակի մատենաշարէն— եւ Պոլսոյ մէջ իսկ 1910ին հրատարակուած «Գիտութիւն եւ կրօն» գրքոյկը։

Նման են կուսակցական պայքարի ձեւերը ցեղին երկու հատուածներուն մէջ*)։ Նոյն արտառոցի տեսարանը կը պարզէր Անդրկովկասը Միհրան-Առաքելեան տղմոտ հոսանքի օրերուն։ Հայ քաղաքական մտքի հրապարակին վրայ— Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործերու հանդէպ— իշխեր է միշտ սանձարձակ և չարագործ կիրքը, ի տեղի արդար և շինարար քննադատութեան, որուն ա՛յնքան պէտք ունէր հայ ժողովուրդը և նոյն ինքն Դաշնակցութիւնը…

Ընկերվարականն երկարաշունչ վերլուծումներու համար տեղ չկայ, տարաբախտաբար, այս հատորին մէջ.— չենք կարող սակայն չյիշատակել, որ այդ կրքոտ ու քինոտ պայքարը, զոր կը մղէին մեր հակառակորդները Դաշնակցութեան դէմ, իր խորքին մէջ դասակարգային էր։ Հին, մեռնող դասակարգերու գրոհն էր այն— կղերի, էֆէնտիներու, դրամի ու գիրքի իշխաններու— ընդդէմ բուն ժողովրդական տարրերու, աշխատաւոր ու տառապող ընդհանրութեան, որ թափով վեր կը բարձրանար և կը ձգտէր իր ձեռքն առնել ազգի ճակատագիրը։ Նոր չէր այդ գրոհը։ Նորութիւն չէր ժողովրդական, ռամկավար հոսանքը հայ կեանքի մէջ։ Նա ծայր առած էր դեռ 60ական թուականներուն Խրիմեանի «Արծուի Վասպուրականի»ով և վարագեան մեծ ու փոքր արծիւներու քարոզչութեամբ՝ գաւառի ու մայրաքաղաքի մէջ։

Նոր չէր, ո՛չ, Վոսփորի ափերուն վրայ մղուած գոտեմարտը, որ կը հետապնդէր պատմափիլիսոփայական նոյն ընդհանուր օրէնքներուն, կը վերարտադրէր, փոքրիկ ծաւալով, հայութեան համեստ շրջանակներուն մէջ ողջ յառաջադէմ մարդկութեան դարաւոր պայքարը, հինի ու նորի մաքառումը։ Բայց այժմ այդ գոտեմարտը կը մղուէր իշխող տարրերու կողմէն աւելի բուռն ու սանձարձակ, նման այն պայքարին, որ բորբոքեր էր 1905—906 թուականներուն Անդրկովկասեան հայութեան մէջ։ Հայկական դեմոկրատիզմը (ժողովրդական հոսանքը), ի դէմս Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ասպարէզ կուգար աւելի յստակ, արմատական ծրագրով ու դիմագիծով և իր հեռաւոր, ընկերվարական իտէալի ներշնչմամբ կը ձգտէր աւելի եւս խորացնել, կատարելագործել Խրիմեաններու, Ռուսինեաններու ռամկավարական նուաճումները։

Բռնապետական վարչաձեւը մինչ այն կը խեղդէր նաեւ այդ ներքին հակամարտութիւնը մեր յառաջադէմ համայնքի ծոցին մէջ։ Համիդեան

---

*) Փութանք, սակայն, յիշատակել— ի պատիւ կովկասահայ կղերի— որ բաց ու գոցի անտարբեր կռիւն ու վաղեմուտը երբեք այնտեղ չարծարծուեցան, անգամ ամենաթէժ հակադաշնակցական պայքարի միջոցին, եւ նոյն իսկ յաճախ քահանաներ կը խառնուէին ժողովուրդի հետ ներդաշնակական միջոցներու մէջ։

երեսնամեայ տիրապետութեան ընթացքին, Թրքահայ աշխարհը վերածուած էր նաեւ մտաւոր գերեզմանոցի։ Ռեժիմը կը կաշկանդէր անգամ խաղաղ մշակութային զարգացումը՝ տալով անոր ղեկավարութիւնը մեր կղերա-պահպանողական ուժերուն ձեռքը։ Բայց երբ քիչ-շատ ապահովեցան սահմանադրական ազատ կարգերը Աբդիւլ Համիդի տապալումով, երբ հայը սկսաւ ապրիլ Օսմանեան կայսրութեան մէջ քաղաքացիի ազատ կեանքով, այն ժամանակ աւելի ուժով արթնցան ու չեշտուեցան դասակարգային և կուսակցական տարբեր, հակամարտ հոգեբանութիւնները։ Արտաքին թշնամին վերանալով, թուլցան նաեւ հայութեան ներքին իշխող դասերու դիրքերը հանդէպ իրենց հակառակ ժողովրդական տարրերուն, և ծնունդ առաւ ՆԵՐՔԻՆ պայքար։ Հայ ընկերային կառուցուածքը չհաւասարակշռուեցաւ, դասակարգերը զատուեցան, [illegible] և հայկական հրապարակը դարձաւ տարբեր շահերու և ձգտումներու մրցարան։ Բնական երեւոյթ մըն էր յատուկ նաեւ մեզմէ աւելի բարձր ազգերուն։ Առանց այդ դասային շերտաւորումներուն և կուսակցական պայքարներուն՝ անհնարին են մարդկութեան յառաջդիմութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը։

Անշուշտ, հիւանդագին արտայայտութիւններ ալ կը մտնէին հայ կեանքի հոլովոյթը։ Պահպանողական տարրերու մոլեռանդութիւնը և ազատական հոսանքներու շռայլն ու փրփուրը գուցէ աւելի թանձր են և աւելի մտահոգիչ, բան որեւէ այլ ազգի մէջ։ Բայց անգամ հայոց երկ[illegible] անմիաբանութեան և հետեւանք անմիաբանութեան մի[illegible]՝ կռիւը միայն ներքին օրէնքը չէ։ Այլ և անոր հակառակն— համերաշխութեան [illegible]։ Եւ գուցէ այդ համերաշխութեան [illegible] կերտուածքը, որ կը յաջողութիւնն է բազմամեայ այն զարմանալի կերտուածքը, որ կը կոչուի «Դաշնակցութիւն»…

Օսմանեան քաղաքականութեան երեք տարուան ժամանակաշրջանը— 1909—1910—1911— անցաւ մեզ համար ներքին սուր պայքարի նշանակին [illegible]։ Բայց անկէ առաջ մը յետոյ, երբ հասան [illegible] և [illegible] երբ հայը եղաւ մէկ ճակատ կազմել [illegible] թեանց օրերը, երբ [illegible] մէկ [illegible] ցուցնել [illegible]ութիւններուն.— մէկէն ի մէկ [illegible] և ազգովին մէկ կամք ցուցնել [illegible] կիրքը յանց ու անցի առաւ [illegible] համերաշխութեան։

***

Թողունք օսմանեան մայրաքաղաքի անցուդարձը և մտնենք Թուրքաց Հայաստան, ուրկէ հեռացեր էինք Սասնոյ մեծ ղէպքերէն ի վեր։

Հարիւրեակի ակնարկ մը նետենք 1905—1908 թուականներու անցուդարձին վրայ։ Անկարելի չէ ըսել, որ առօրեայ կացութիւնը կը մնար նոյնը— ընդհանուր անապահովութիւն և անլոյս թշուառութիւն, քրդական ասպատակութիւններ, կառավարական յամառ, անդուլ հալածանք, որ սակայն չէր յանգեր զանգուածային կոտորածի, որմէ կը զգուշանար, կը խուսափէր Եւրոպայէն։ Մանր տագնապ մը, իրաւ է, վրայ հասաւ Վասպուրականի մէջ, 1908ի գարնան օրերուն, Յեղափոխութեան նախօրեակին, երբ մեր զինապահեստները մատնութեամբ բացուեցան յետոյ, թուրք իշխանութիւնները՝ նոր պահեստներ փնտռելու և ժողովուրդը զինաթափ ընելու պատրուակով՝ սկսան խուզարկումներ ու սանձարձակ խժդժութիւններ նիւթել ամբողջ նահանգին մէջ։

Իրողութիւնը մօտաւոր ճշդութեամբ այսպէս կը հաղորդուէր եւրոպական հեռագրական գործակալութիւններու կողմէ.—

«Մարտ 23ին, Վանի հայ յեղափոխականները, իրենցմէ մատնիչ մը հալածելու առեն*), կրակ բրին այն տան վրայ, ուր մատնիչը ապաստանած էր։ Բաշիբոզուկները, միացած ժանդարմներուն, օգտուեցան առիթէն ու յարձակեցան Հայերուն վրայ։ Սպաննուած են 33 հոգի...

Տեղի ունեցան բազմաթիւ սպանութիւններ ու կանանց բռնաբարումներ, մանաւանդ Խաչէն գիւղին մէջ, ուր նորենի տանջանքներով կը ջանային գաղտնիքներ կորզել գիւղացիներէն, զէնքի պահեստներու և յեղափոխական պատրաստութիւններու մասին։ Խուզարկութիւններու ժամանակ տեղի ունեցան նաեւ բուռն ընդհարումներ մեր խումբերուն և տաճիկ զինուորներու միջեւ, որոնցմէ շատեր սպաննուեցան։ Զօրքեր կա-

———

*) Խոսքը տխրահռչակ Դավոյի մասին է, որ իր հրեշավոր արարքով եղավ մի սեղ պիտի թողնէ հայ մատնիչների ու դավաճանների սև տարեգրության մեջ։ Հայ ժողովրդի այդ Եռոլեսի վիժվածքը քանի մը տարի գործեր էր մեր շարքերում մեջ։ Անձնական հավատարմության մը պատճառով, օրին մէկը կ'երթայ ոստիկանատուն եւ ծուղակի վարձատրությունն ստանալով, կը տանի թուրք ոստիկանները, մէկ առ մէկ կը ցույց ու գրավել կու տայ Այգեստանի եւ ուրիշ թաղերու, Շահ Վանէն դուրս, Ս. Գրիգոր վանքը գտնուող մեր շարք մը պահեստները, ուր տարիներէ ի վեր դժուարին ճիգերով ամբարուած էր Դաշնակցութեան զէնքն ու ռազմամթերքը, հրացան, ռումբ եւ այլն։ Մեր զինուորները խուզարկութիւններու պահուն քանիցս կրակեցին՝ մատնիչը սպաննելու եւ մնացած պահեստները ազատելու համար, բայց ապարդիւն։ Ընդհանուր կորուստն եղաւ մօտ 800 հրացան եւ 300 հազար փամփուշտ։ Դաւաճանը այնուհետեւ, մահուան սպառնալիքի տակ, կ'ապրէր միշտ թաղապետի մէջ, ոստիկանական հսկողութեան տակ։ Բայց հազիւ ամիս մը անցած — մեր անարգելի 15 տարեկան չընտրած պատանի մը, գնդակի հարուածով վերջ տուաւ այդ հրեշաւոր Դաւոյի կեանքին եւ՝ հետապնդուած խուժանէն՝ կրցաւ, անհետանալով, փախչիլ ու ազատիլ։

րինէն ու Խարբերդէն. ժողովուրդը ահաբեկուած էր, երկիւղ կար մեծ կոտորածի։ Թուրք-պարսկական սահմանագլխէն հեռագիրներու տարափ կը տեղար Ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրատունը։ Շարք մը հեռագիրներով, ուղղուած մեծ պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն, «Դրօշակ» իր կողմէ անհապաղ հեռագրեց, այս ընկերներէն մէկը փութաց Փարիզ և Քրիստափ ու Վիկտոր Բերարի ընկերակցութեամբ ներկայացաւ արտ. գործոց նախարար Պիշոնին, որուն զեկոյց տալէ յետոյ Գրէտանէի յանձնարարականներով մեկնեցաւ Լոնդոն, ուր անոր միացաւ բժիշկ Զաւրիեան։ Տեսնուեցան խորհրդարանի քանի մը դէմքերու և թերթերու խմբագիրներուն հետ։ Քանի մը օր բուռն աշխատեցին՝ Վանայ, Խաչէնի դէպքերուն շուրջ, յօդուածներով ու հարցապնդումներով։ Խորհրդարանին մէջ իրարու ետեւէ հարցապնդեցին Լինչ, Թրէվիլեան և ընկերվարական պարագլուխներէն՝ Օ' Գրատի։ Արտաքին գործոց նախարարը. սըր Էտուըրտ Գրէյ, յայտարարեց, թէ անմիջապէս կուտայ անհրաժեշտ հրահանգները Պոլսոյ դեսպանին։ Աշխատեցին՝ նաեւ Փարիզի մէջ, ուր դեռ կը հրատարակուէր Պրօ Արմենիան։

Նոյն այդ օրերուն եւրոպական թերթերն ալ արդէն հրատարակեցին բազմաթիւ հեռագիրներ իրենց սեփական աղբիւրներէն։ Ահա մէկը (այդ բոլորը արձանագրուած է ժամանակի «Դրօշակ»ին մէջ).—

«Թուրք իշխանութիւնները աւարտեցին Հայերու տուներուն խուզարկումը։ Գրաւուած են 260 հրացան, 207 քիլոյ ուժանակ, 200.000ի չափ փամփուշտ և ձերբակալուած են 100 մարդ, որպէս յեղափոխական։ Անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական դեսպանները դիմում ըրեր են Բ. Դրան և յայտնելով, որ այլեւս Վանայ թուրք ժողովուրդը ապահով է, պահանջեցին որ Դուռը միջոցներ ձեռք առնէ ձերբակալելու կոտորածի հեղինակները և արգելք առնէ քրդերու որեւէ յարձակումի ընդդէմ Հայերու, քանի որ անոնք արդէն զինաթափ եղած են»։

Որ Եւրոպայի միջամտութիւնը այժմ իրօք կը սանձահարէր Եըլտըզի տէրերը և որ դեսպանները եռանդով աշխատեցան ու առաջն առին ուրիշ աղէտներու,— այդ կը հաստատուի և Վանայ մեր ընկերներու նամակէն, ուղղուած «Դրօշակ»ին (1908 թ. Մայիս)։ Այդտեղ կը կարդանք.—

«Սպաննուածներուն թիւը կը հասնի 65—80ի։ Հիւպատոսները, կոտորածի լուրը լսելուն, դուրս կուգան շուկան տանող ճանապարհին վրայ և վերադարձողները կը պաշտպանեն խուժանի յարձակումէն։ Ֆրանսական հիւպատոսը գիշերը ժամը 2ին կ'երթայ քաղաք և մօտ 300 հոգի կը բերէ Այգեստան։ Յաջորդ օրը ռուսական և ֆրանսական հիւպատոսները միասին կ'երթան քաղաք և մնացածները, մօտ 1.000 հոգի, շրջապատուած 200 զօրքով, կ'առաջնորդեն Այգեստան։ Իսկ անգլիական հիւ-

պատառը գացեր էր Կլոր Դար՝ այն տեղի հայերը պաշտպանելու...

Այսպիսի պայմաններու մէջ, դէպքաններու ուշադիր հետեւողութեան ներքեւ, Երւանդը, հարկաւ, պիտի դժուարանար կրկնել 1896ի դէպքերը Վանայ շրջանում։

Դարձեալ ֆրանսական կառավարութեան կողմի միջամտութեան շնորհիւ էր, որ Վասպուրականի մեր ուժերու ղեկավարը, Վարդգէս, մահուան դատապարտուած, ազատեցաւ կախաղանէն։

Ուրիշ ծանր հարուած մըն էր կրեր Վասպուրականի մեր կազմակերպութիւնը Վարդգէսի ձերբակալումով (1903թ. Դեկտեմբերի վերջերը)։ Ողբերգութիւն մըն ալ այս անուանի ընկերոջ կեանքը։ Դաշնակցութեան ամենահին փաղանգէն էր, Կ. Պոլսոյ 1893—94ի գործիչներէն։ Առաջնակարգ դեր խաղացեր էր Կաւճոյ տպատամրութեան մէջ, 1890ին։ Երբ խմորումը կը սկսի, 22 տարեկան Վարդգէսը (Սէրէնկիւլեան) Առաջնորդարանի պատշգամէն ողջ... ճառով մը կը մղէ այնտեղ համախմբուած ժողովուրդը դէպի դիմադրութիւն՝ ընդդէմ կառավարութեան։ Եւ ասպ-կանութենէն հետապնդուած՝ կը գտնայ։ Երկար թափառումներէ վերջ, կուգայ Պոլիս և կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ։ Դեռ մինչ Արտաշէս Անդրէասեանի հետ միևնոյն խումբին մէջ էր։ Դարձեալ երկար տարիներ, որպէս ամենէն անձնուէր, հաւատարիմ ուխտաւորներէն մէկը։ 1901ին կը փոխադրուի Վան, ուր կը վարէ գործերը, որպէս յաջորդ Պետոյի ու Վազգէնի։

Մենք արդէն տեսանք, որ իր Վան հաստատուելէն ի վեր կենդանի յարաբերութեան մէջ էր Սասնոյ Պատասխանատու Մարմնին հետ. Հրայր, Երկաթ և ուրիշ ընկերներ կուգային Մուշէն, Սասունէն՝ խորհրդակցելու անոր հետ իրենց ծրագիրներուն շուրջ։ Վանայ ու Վասպուրականի մէջ Վարդգէս մեծ չափով առաւ կազմակերպութեան գործին, որ կը կազմէր Վազգէնի նահատակութենէն ի վեր։ Նոր, երիտասարդ ուժեր բաշխեց գործին մէջ, մեծապէս նպաստեց ներքին համերաշխութեան, շատ սիրուեցաւ և կարճ միջոցում մեծ ժողովրդականութիւն վայելեցաւ։ Օր մը, արշալոյսին, ընկերներուն հետ կը պաշարուի բարեկամի մը տունը։ Ժանդարմաներու պետը դուրսէն կը պահանջէ անձնատուր լինել։ Զօրքը քիչ հետու քաշուելով, մերինները կը փորձեն փախչիլ տան ետեւի սանդուխներու ճամբով։ Դրացիի տունը կը փոխադրեն Վարդգէսը, որ հրացանաձգութեան տեւն զարնուեր էր սրունքէն (ոսկր փշրուած՝ այնուհետեւ մնաց կէս-անդամալոյծ վիճակի մէջ)։ Իր չար բախտէն՝ այդ դրացիի տունը խենթ տղայ մը կար, որ, Վարդգէսը տեսնելով, սարսափահար դուրս կը թռչի դէպի տանիքը ու կը պոռայ. «Կաշա՜խ, կաշա՜խ, կաշա՜խ կայ մեր տունը»... Վարդգէս կը փութայ վառել բոլոր գտնուող վաւերաթուղթերը։

ժանդարմները, խենթի հաւարին վրայ, ներս կը խուժեն, կը ձերբակալեն ֆէդայիներու առաջնորդը։ Խոշոր քիւրդ մը կը շալկէ զայն և, արիւնը սրունքէն հոսելով, ժանդարմաներու մտրակներուն ու խուժանի անարգանքներուն տարափին տակ, կը տանին քաղաքին բանտը։

Շուտով մահուան կը դատապարտուի։ Ընկերները*) քանիցս կը փորձեն փախցնել զինքը— անյաջող։ Բանտէն կը շարունակէ կապ պահպանել ընկերներուն հետ, կուտայ անոնց մշտապէս իր խորհուրդներն ու հրահանգները։ Ցուցիչ են այն մի շարք նամակները, որ գրեր է մահապարտ իր զնդանի մէջ, հոգեկան ծանր խռովքի օրերուն, երբ արդէն յայտնուեր էր իրեն թրքական ատեանի վճիռը։ Ահա քանի մը փոքրիկ քաղուածքներ.

Յունուար 1. 1904

Նոր տարուան ողջոյն ընկերներուն (ռուսերէնով)
Անցաւ հին տարին վիշտ տառապանքով.
Նախչում բնւերով նոր տարի, բարով...
Որքան էլ լինիս վիշտով լի տարի,
Բայց ընկերներիս ես կը ցանկայի
Լինէին սրտով անկեղծ, անվեհեր,
Խիզախ պաշտպաններ վեհ գաղափարի...

Ուրիշ նամակի մը մէջ կը գրէր.
«Երէկ տուին մահուան վճիռ։ Ա՜յ ամէ վերջ առաւօտ-երեկոյ կախաղանը մեր աչքին առջեւն է։ Այդ գաղափարին ալ կը վարժուինք»...

Ու քիչ յետոյ, նորէն.
«... Չեմ վհատիր. մահը կ'արհամարհեմ. դեռ իմ ներսը լի է եռուն ոգեւորութեամբ և յոյսերով։ Հոգ մի՛ ընէք. եթէ մեռնիմ, դաշնակցականի մը վայել քաջութիւնը պիտի չպակսի ինձմէ. միայն իմ խնդիրքս է, ազնիւ ընկերներ, դուք եղէք քաջասիրտ, առաքինի, անձնազոհ.— այդ մխիթարութիւնը ինձ բաւական է»...

Դաշնակցութեան Վասպուրականի լիազօրը մահուան դատապարտուած էր անդառնալիօրէն. հրաշքի պէս բան մը միայն կարող էր փրկել համիդեան ատեանի վճիռը։ Թանկագին որս մըն էր, որ ձեռք ձգեր էին երկար տարիներու որոնումներէ յետոյ։ Դէպքը «Պրօ Արմենիա»ի խմբագրութեան հաղորդուելով, Անատոլ Ֆրանս նամակով մը խնդրեց Ֆրանսայի վարչապետին միջամտութիւնը՝ Վարդգէսը փրկելու համար։ Վեհոգի ծերունին, Էմիլ Կոմբ, անմիջապէս հրահանգեց Պոլսոյ դեսպա-

*) Վարդգէսի ձերբակալումէն յետոյ, գործերը առժամ մը կը ղեկավարէր Վարդան Շահպազ, ապա Նկան Ռոստոմեան Իշխան, Կոմս, Արամ, Սարգիս։ Կայծին եւ ծիծ, փորձուած վանեցի գործիչներ։

նին՝ ճիգ ընել փախչել տալու մահավճիռը։ Երկրորդը համակերպեցաւ և մահուան պատիժը փոխարինուեցաւ 101 տարուան բանտարկութեամբ։

Նոյն հոգեկան ծանր խռովքը մեր վատաբախտ ընկերը պիտի ապրէր ասկէ 11 տարի յետոյ (1915ի Ապրիլին), Մեծ Եղեռնի օրերուն, երբ վերստին կը նետուէր մահապարտի աթոռին վրայ և Թալէաթի հրամանով կը տարուէր, Զոհրապին հետ, դէպի հեռու աքսորավայր-սպանդանոց, ուր այլեւս, աւա՛ղ, չէր յուսեր Անատոլ Ֆրանսներու և Կոմբերու օգնութեան ազդակը...

Թուրք կառավարութիւնը չուզեց, սակայն, պահել Վարդգէսը Վանայ մէջ. անգամ բանտում, նա վտանգաւոր էր... Եւ տեսնել՝ որ երկու տարուան բանտարկութեան միջոցին կազմակերպութիւնը քանի՛ մը անգամ փորձ ըրեր էր փախցնելու կալանաւորը (անգամ ականներ փորուեր էին բանտի ուղղութեամբ, մերոնց ձեռքով։ Եւ այդ փախչելու փորձերն էին, որ ծանրացուցին դատավճիռը)։

Վարդգէս քշուեցաւ Տիգրանակերտ, ուր հայութիւնը հոծ չէր ու գրեթէ չկար կազմակերպութիւն։ Այնտեղ եւս մեր ընկերները դադար չունեցան։ Բանտէն միջոց գտաւ յարաբերելու դրսի հետ, քարոզելու և կազմակերպութիւն ստեղծելու։ Այդտեղ եւս փորձ ըրին փախցնելու Վարդգէսը։ Այդ դաւադրութիւնն ալ բռնուեցաւ և բանտարկեալը փոխադրուեցաւ աւելի ամայի վայր մը, Արղնի Մադէն։ Երբ Հուրիէթը հռչակուեցաւ և ամէնուրեք բանտարկեալները ազատեցան, Վարդգէսը դեռ չէին արձակեր։ Ամիսներ մը պահեցին բանտը, մինչեւ որ Պոլսոյ մէջ կատարուեցան դիմումներ ազդեցիկ շրջաններում և մեր ընկերը, վերջապէս, լոյս աշխարհ եկաւ չորս հինգ տարուան բանտարկութենէ յետոյ։ Գնաց Էրզրում, ապա Պոլիս, ուր և բազմեցաւ օսմանեան պարլամենտի մէջ, որպէս Էրզրումի երեսփոխան։

* * *

Եւ ահա ուրիշ դառնագին, անփոխարինելի կորուստ մը, Հուրիէթի նախորդ տարին։ 1907թ. Մայիսի 27ին նահատակուեցաւ «Տարօնոյ Մրրկաթեւ Ասպետը»— Գէորգ Չաւուշ։

Այն եւս հնագոյն փաղանգէն էր։ Տասնեւութ տարի անդուլ ու անվհատ գործեր էր փշոտ ճամբուն վրայ, տասնեակ յաղթական կռիւներու մէջ պաշտպաներ էր— քիւրդ ու թուրք հրոսակներու դէմ— հայ լքուած, աշխատաւոր ժողովուրդը, զոր կը սիրէր, որպէս ջերմ, քնքուշ, գուրգուրոտ զաւակ մը։ Իսկ երբ պայթեցաւ 1904ի Ապրիլեան պատերազմը և թրքական թնդանօթները սկսան կարկուտի պէս ծեծել Սասնոյ սարաւանները, Գէորգ Ապրիլ 11էն մինչեւ 30 դադար չունեցաւ. աներկիւղ կը պանար թշնամուն դէմ, կը վարէր վարպետօրէն իրեն յանձնուած խումբե-

րու կռիւները, կը վարէր աներեւակայելի ճարպկութեամբ։ Հասաւ ամենէն սուր ու վտանգաւոր կռիւներուն և 19 օրուան հերոսական դիմադրութենէն վերջ, Անդրանիկի հետ ժողովուրդի գլուխն անցած, իջաւ դաշտ։

Ապա նոր կռիւներ նահանջի առեն.— Գոմերի, Կուրաւուի, Շամիրամայ կռիւները։ Վերջինը տեւեց 14 ժամ։ Գէորգ այնպիսի ահարկու կրակ տեղաց թշնամու ամենէն ուժեղ թեւին վրայ, որ վերջինը չկրցաւ առկայ, նահանջեց։ Գիշերը հասաւ և տղաները, 17 հոգի, Անդրանիկի առաջնորդութեամբ նաւ նստելով, անցան Աղթամար։ Սրտայոյզ դրուագ մըն ալ այդտեղ։ Վերջին զինուորական խորհուրդը— նախ քան անցնիլը Պարսկաստան։ Տղաք կը մեկնէին Կովկաս, բայց իրենց ուշն ու միտքը ետ կը թռչէր դէպի Սասնոյ որբացած գագաթները։ Կ'որոշուի ընկերներէն մէկը ետ դարձնել, դէպի լքուած ժողովուրդի ծոցը, թոյլ չտալու համար, որ մատնուի յուսահատութեան ու մահաբեր ջլատումի։ Այդ պարտականութիւնն եւս սիրայօժար առաւ իր վրայ Գէորգը։

Վերադարձաւ Սասուն։ Եւ բուռ մը ընկերներու հետ ապրեցաւ երեք տարի եւս հարազատ լեռներուն մէջ, իր կեանքի գուցէ ամենէն դաժան, դժնդակ տարիները։ Հալածական, չարունակ հարկադրուած փոխադրուելու դարանէ-դարան՝ նա շատ շատերը պատուհասեց ժողովուրդի արիւնարբու ոսոխներէն, որոնցմէ էր մշեցի Քերիմ աղան, Ալիչանի ու շրջակայ հայ գիւղերու վամպիրը, շատ շատերը կոտորեց նաեւ ներքին ցեցերէն՝ լրտես, մատնիչ, վաշխառու և ամէն տեսակ կեղեքիչներ։ Չարագործները պատժելով՝ Գէորգ միւս կողմէն իր ձեռքով նպաստներ կը բաշխէր կարօտեալներուն և ըստ ամենայնի կը ձգտէր սփոփել տանջահար, անօգնական ժողովուրդը։

Հասաւ, աւա՛ղ, այդ աննման Չաւուշին ալ ժամը... Մայիս 27։ Այդ օրը ստիպողական գործով, Ռուբէնի և 17 ընկերներուն հետ, իջաւ Սուլուխ։ Հանդիպեցան երկու թուրքի, ճանչցուած, մինչ այն, իբրեւ վստահելի բարեկամներ... Քանի մը ժամ անց թուրքերու մեկնումէն, գիւղը պաշարուեցաւ ոստիկաններով ու զօրքով։ Սուլուխը՝ հարթ, զուրկ ռազմական ամէն դիրքէ ու յարմարութենէ, Գէորգ նորէն ի գործ դրաւ իր բազմիցս հռչակուած յանդգնութիւնը, որով քառասունէ աւելի ճակատամարտներ մղած էր, շատ անգամ յաղթանակով... Խիզախօրէն սլացաւ դէպի թշնամին՝ ահաբեկելու և անոր շարքերը ցրուելու համար... Բայց անկարելին կը փորձէր։ Չքնաղ ռազմիկը, գնդակահար, գետին փռուեցաւ։ Սպաղանաց Դալէն, այդ միւս հինաւուրց կորիճը, որ անբաժան ընկերն էր եղած Գէորգին, անոր մահը տեսնելով, յառաջ նետուեցաւ վրէժխնդրութեան մռնչիւնով և ինքն ալ ստացաւ մահաբեր գնդակը, միանալով իր Չաւուշին նաեւ մահուան գրկին մէջ...

29—653

***

Չենք կարող, տարաբախտաբար, ծանրանալ այն բոլոր ցաւագին կորուստներուն վրայ, որ ունեցանք նոյն թուականներուն և որոնցմէ թերեւս ամենէն կսկծալին մեր երեք թանկագին ընկերներու— Չնգոյի, Սէյդոյի և Զաւէնի— խողխողումն էր բիւրդ ցեղապետ Ղասըմ բէյի ձեռքով, որու յարկին տակ գիշեր առեր «ախրալիք» հիւրընկալութիւն գտեր էին, յանուն հայ-քրդական համերաշխութեան (1907թ.)...

Եկաւ Սահմանադրութիւնը։ Անտարբեր լուրը բիւրաւոր արձագանգներով տարածուեցաւ հեռաւոր գաւառներում։ Ծնծութիւն էր հայ երկրի մէջ։ Լոյսի հզօր ճառագայթ մը՝ դարերու անանց խաւարէն ետք... Սկսաւ ազատ երթեւեկը, կարաւանները շարժեցան, կեանքը ծլեցաւ աւերակներուն վրայ։ Ցեղայինները իջան լեռներէն, գրկախառնուեցան ժողովուրդին հետ։ Վերադարձան նաեւ տարագիր խմբապետները— Մուրատ, Առաքել, Աւօ, Հաճի, Վարդան, Շահպազ և ուրիշներ։ Քաջերու փաղանգը վար դրաւ զէնքը, մտաւ մեր անխոնջ մտաւորականութեան շարքերը և գնաց խաղաղ, բեղուն ճիգերով ազատութեան շէնքը կերտելու։ Թերթ ու գրքոյկ, քարոզչական ակումբներ, թատրոն, դպրոցական-ընթերցարաններ, գիւղացիական, արհեստակցական միութիւններ և այլն։ Տարօն ու Մոկոյ Վան («Աշխատանք») ու Էրզրում («Յառաջ»)*), խանդավառութիւն, շինարարական եռ ու զեռ ամենուրեք, նաեւ Փոքր-Հայքի մէջ։ Հիացումի ու խորունկ երախտագիտութեան արժանի գործ մը, ուղղակի Մուրատի և քանի մը ընկերներու դպրոցական, մշակութային լայնածաւալ աշխատանքը Սեբաստիոյ շրջանին մէջ։

Ու չմոռցան կարեւորագոյնը։ Սուրը դրուեր էր պատեանին մէջ, բայց պէտք չէր որ ժանգոտէր։ Սահմանադրութիւնը հռչակուեր էր, բայց պէտք չէր որ յանձնուէինք երջանիկ լաւատեսութեան։ Զէնքը վար դրին մեր ընկերները, չրաին սակայն. «Մնաք բարով, սուր ու հրացան»։ Ճառուում էր հայ ժողովուրդի խանդավառութիւնը, բայց թրքական հորիզոնը դեռ պատած էր չարագուշակ ամպերով... Սկեպտիկ էին, թերահաւատ ոմանք Հուրիէթի հանդէպ մեր մի շարք ռազմիկ ու մտաւորական ընկերները։ Ու Կազմակերպութիւնը կը հրահանգէր մեր բոլոր մարմիններուն՝ զէնքի պահեստներ ստեղծել, զինել ու մարզել ժողովուրդը, երիտասարդութիւնը։ Կը հրահանգէին, որ ժողովուրդը ինքը հոգայ ինքնապաշտպանութեան իր հոգերը, որ իւրաքանչիւր զէնք ձեռք

---

*) Լոյս տեսան նաեւ մեծ մասը նախ խմբագրութիւն՝ «Աշխատանքը»՝ Իզմիրում, «Խարիսխ»՝ Տրապիզոնում, «Եփրատ»՝ Խարբերդի եւ «Փերակ»՝ Կիլիկիոյ մէջ։

բերէ և մարզուի զէնքի գործածութեան մէջ։ Այդ հրահանգները աւելի ուժով սկսան տեղալ Ադանայի աղէտէն յետոյ, երբ յայտնուեցաւ, որ տասնեակ հազարներով հայ մարդիկ խողխողուեր են, հին օրերուն պէս, գէթ, առանց ինքնապաշտպանութեան դիմելու։

Ու անգամ Ադանայի սարսափները խրատ չեղան մեր ժողովուրդին համար։ Հայութեան մեծ զանգուածը, Մեծ ու Փոքր Հայքի մէջ, անշարժ կը մնար ընդհանրապէս, խուլ ականջ կ'ընէր մեր ընկերներու յուսահատ կոչերուն։ Որքա՜ն կը տառապէր դժբախտ Մուրատը։ Որքի՜ն օրհասական ճիգեր կ'ընէր համոզելու զէնքի ու ինքնապաշտպանութեան պաշտպան... Ոչ հանգը Սեբաստիոյ ծանրագլուխ աղաներուն ու զանգուածներուն... Ու ահա, Մարտ 31ի համիդեան հակահարուածէն յետոյ, մէկ տարի յետոյ, երբ, Ադանայի ջարդերուն, Մեծ Հայքի խալամ ընդհանրութիւնը ձայնակցէր, 1895ի համիդեան զարհուրանքները պիտի կրկնուէին շատ աւելի խոշոր ծաւալով...

Կազմակերպութիւնը սակաւամով կ'անդրադառնար այդ ցաւոտ իրողութեան վրայ, հայ ժողովուրդի այդ թուլամորթ կրաւորականութեան վրայ, որ յաւիտենական անէծքի պէս կը հալածէ մեր ցեղը... Ու Դաշնակցութեան կեդրոնական օրգանը կը գրէր այն օրերուն (Մայիս, 1909).

«... Տաշեղի պէս թռչում ենք մրրիկների յորձանքներում, առանց հակազդել կարողանալու... և կամենալու։ Ամէն մի յորձանք վրայ է հասնում աւելի հուժկու, քան նախընթացը և ամէն մէկը գտնում է մեզ յանկարծակի, անպատրաստ, հեզ ու աղերսանքով, նոյն տեղում ցցուած, ծոյլ ու անպատրաստ... Տուժեցինք անհեթեթօրէն և, ո՞վ գիտէ, որքա՜ն դեռ պիտի տուժենք... Զարթնեցինք փրկարար կրակը... Այսօր, երբ ազգովին տառապում... Հայ ժողովրդային ընդհանրապէս նոյն ճակատագրապաշտ ընդհանրութիւնն է, դարի Fatumին, ենթարկուած նախախնամութեան, Աստուածին ու բոլոր աստուածներին, ապաւինած նախախնամութեան, մարդկային արժանապատուութենից երբեք չյուսաց նա ըմբոստութեան, ինքնաճանաչութեան ու նախնական համակերպութեան խօսքը, այլ միշտ միայն հնազանդութեան ու նախնական համակերպութեան պատուիրաններ։

«... Պէ՛տք է ցեցուի, վերջապէս, մահաբեր անշարժութիւնը։ Հայ ազգը կա՛մ պիտի ապրի բանաւոր ու պատուաւոր գոյութեամբ, կա՛մ պիտի չապրի։ Հայ ժողովուրդը կա՛մ պիտի դառնայ մարտական մի համայնք, կարող ինքզինքը պաշտպանելու, կամ թէ ի սպառ պիտի չքանայ երկրի երեսից»։

Դարձեալ Կազմակերպութիւնն էր, որ իր սուղ միջոցներով պէտք է հոգար նաեւ ինքնապաշտպանութեան ցաւոտ հոգերը։ Յառաջ տանելով իր մշակութային խաղաղ, շինարար աշխատանքը, նա կը ստեղծէր կա-

ընտրագոյն վայրերու մէջ նաեւ իր զէնքի ու ռազմամթերքի պահեստները և կը մարզէր երիտասարդութիւնը։ Ոչ մի յետին միտք, ոչ մի անշատական ձգտում այդ զինական պատրաստութիւններուն մէջ։ Անոնց միակ նպատակն էր պաշտպանել Սահմանադրութիւնը իսլամ հակայեղափոխական խումբերուն դէմ։ Չէ՞ որ նոյն կարգախօսն էր ընդունած նոյն ինքն կառավարութիւնը, Իթթիհատը*)։ Չէ՞ որ հակայեղափոխական ամէն մի արշաւանք Թուրքիոյ մէջ պիտի դառնար ճակատագրօրէն հակահայ ու հայաջինջ արշաւանք…

Այդ զարհուրելի ճշմարտութիւնը լիովին արդարացաւ Մարտ 31ի անմիջական հետեւանք՝ Ադանայի կոտորածի մէջ։ Եւ Մարտ 31ն ու Ադանան իրենց անմիջական անդրադարձումներն ունեցան Բարձր Հայքում։ Սոֆտաները և ամէն կարգի համիդեանները վոհմակը գլուխ բարձրացուց ամենէն առաջ Էրզրումի մէջ։ Հայոց հինաւուրց մայրաքաղաքն ու սարսափի օրեր կ'ապրէր Մարտ 31ի վաղորդայնին։ Կարնոյ Թրքութիւնը կը պատրաստուէր վերարծարծել Կիլիկեան արիւնոտ տեսարանները։ Եւ Կարնոյ ազդանշանին կը սպասէր սրտատրոփ ողջ Բարձր Հայքի չէրիաթապաշտ իսլամ խուժանը… Իթթիհատը կացութեան տէրն էր մայրաքաղաքում, Մակեդոնիայում, բայց հեռաւոր գաւառներու մէջ դեռ չէր ձգած խոր արմատներ և նոյն իսկ «Իթթիհատական» անուն կրող կոմիտէներուն, ակումբներուն մէջ դեռ կը վխտային համիդականներն ու չէրիաթճիները, պատրաստ՝ գոռալու «կեցցէ՛ փադիշահը» և «ղա՛րկ գեավուրներուն»…

Երբ լուր հասաւ, թէ Սուլթան Համիդ տապալուեր է Իթթիհատը և վերստին հագեր է միահեծան արքայի ծիրանին, Էրզրումի Թրքութիւնը բերկրանքի ճիչ արձակեց. փողոցներն ու հրապարակները լեցուեցան ամբոխով, որ զինուած կը տօնէր Շէրիաթի յաղթանակը և բռունցք կը թափահարէր հայերու դէմ։ Չէ՞ որ «Հուրիէթ»ը հայ գեավուրի դիւային գործն էր— նիւթուած իսլամի, Շէրիաթի դէմ։ Չէ՞ որ «Հուրիէթ»ի օրերուն հայը ամենէն բարձր կը պոռար իր ցնծութիւնը։ Ազատութիւնը միայն ու միայն հայերուն համար էր, «որոնք կ'ուզեն իրենց անկախ թագաւորութիւնը հիմնել և գերի դարձնել իսլամ ժողովուրդը»… Այսպէս կը խորհէր ազէտ ամբոխը, և թուրք չէրիաթական առաջնորդներն ալ եռանդով կը տարածէին այդ ոճրանիւթ գաղափարը։

---

*) Հետագային, Թալեաթ—Էնվէր դահլիճը, իր հայաջինջ եղեռնը արդարացնելու նպատակով, լուսանկարեց տեսակ մը ռազմական խումբերն ու զէնքի պահեստները եւ խոշոր ալբոմի մէջ ներկայացուց Եւրոպայի հանրային կարծիքին՝ ցուցնելու համար, թէ ի՛նչպէս հայ յեղափոխականները դաւեր են օսմանեան սահմանադրական պետութեան դէմ…

Հայերն ալ— մինչ բուռն ու անզուսպ իրենց հոգեկան արտայայտութիւններուն մէջ— անգիտակցաբար իւղ կը թափէին սոֆտայական կրակին վրայ։ Դարձեալ— եղովելի ճակատագիր… վեց դարու գերութեան շղթաները թօթափած՝ հայ մարդը իրաւունք չունէ՞ր խինդ ու բերկրանքի ճիչ արձակելու, պէ՞տք էր լուռ կենար, սանձ ու գոպանակ դնէր իր սրտին ու մտածումին։ Չկրցաւ։ Գուցէ և անկարելի էր հոգեբանօրէն։

Եւ հայկական ցոյցերը Սահմանադրութեան առաջին օրերուն եղան իրօք գեր-խանդավառ, յուզումնալից և աղմկալից։ Տարաբախտաբար, այդպէս եղած էր մանաւանդ Ադանայի մէջ, ուր գրեթէ չկար Դաշնակցութիւնը և ուր առանձնապէս փայլեցաւ իր թեթեւամիտ bravadeներով առաջնորդը, Մուշեղ եպիսկ. (այժմ աշխարհական)։

Բայց անգամ հայոց անմեղ ցոյցերը— կատարուած նոյնիսկ թուրք իշխանութիւններու մասնակցութեամբ— կը գրգռէին իսլամ պարզուկ ամբոխը։ Ահա տեսարան մը։ Հայոց Կարինը կը դիմաւորէր աքսորէ վերադարձող մեր Վարդգէսը։ Յեղափոխական հին, համբաւաւոր պարագլուխը, որ 18 տարին ի վեր հեռացած էր Կարինէն և որ երկար տարիներ անցուցեր էր Վանայ, Տիգրանակերտի բանտերուն մէջ, մահուան դատապարտուեր, ապա ցմահ բերդարգելութեան,— այժմ, զնդաններէն ազատուած, մէկ ոտքը կաղ, մարտիրոսութեան դափնեպսակով կը վերադառնար իր ծննդավայրը։ Մեր ականատես ընկերներէն մին, Հայկ Սէթեան (Վարդգէսի եղբօրորդին) այսպէս կը նկարագրէ համաժողովրդական այդ մեծ ցոյցը ի պատիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեթերանին.

«Ողջ Կարինը շարժման մէջ էր (1908թ. Յուլիսի վերջերը)։ Կարեւոր անցքին առթիւ, Իթթիհատական իշխանութիւնը ըրեր էր անհրաժեշտ կարգադրութիւններ։ Զօրքը Երզնկայի դռնէն դուրս՝ ռազմանցքի կեցած էր։ Քաղաքի խանութները գոցուեր էին։ Հայ և թուրք վարժարաններու աշակերտութիւնը, կուսակալը, զինուորական հրամանատարը իրենց շքախմբով, հայ լուսաւորչական, կաթոլիկ և յոյն եկեղեցական դասը դպիրներով, ամէնքը բարեւի կեցած էին։ Ապա ժողովուրդի ահագին բազմութիւն, այր, կին, երեխայ— ամէնքը աչքերնին յառած դէպի նոյն կէտը— Երզնկայի ճամբան, ուսկից պիտի երեւար Վարդգէսը*)։ Ահա եկողը։ Օդը թընդաց. հասաւ վերջապէս։ Հետն էր բանտակից բաղէշցի ... նաւագնացումներու որուէն և մեր դաշ զինուորական և Սանասարեան ... անվերջ կեցցէներէն։ Վարդգէս, խորապէս վառվռուն երիտասարդութեան

---

*) Մեր դժբախտ ընկերոջ պառաւ մայրը, որ քսան տարի անհուն կարօտով սպասեր էր իր սարսափի զաւակի վերադարձին,— մեռեր էր այդ յաղթական բախտաւոր փօրէն վեց օր առաջ…

յուզուած, խօսեցաւ դողդոջուն ձայնով հակիրճ ճառ մը, նախ թրքերէն, ապա հայերէն։ Ապա թափօրը մտաւ քաղաք։ Թուրք ժողովուրդը, խռնուած տանիքներուն վրայ, զարմանքով կը դիտէր ցոյցը, և թուրքեր խորհրդաւոր կերպով կը շշնջային.

— «Էրմէնիլէրին բոփալ փաշայը խմիշ»...

Զարմանալի չէ, որ էրզրումի թրքութիւնը առաջինը խլրտաց հայերու դէմ, Մարտ 31ի համիդեան հակահարուածէն անմիջապէս յետոյ։ Խլրտում մը, որ, բարեբախտաբար, հետեւանք չունեցաւ, շնորհիւ Դաշնակցութեան տեղական գործիչներու— մասնաւորապէս Եղիշէ Թոփչեանի— պաղարիւն և վճռական կեցուածքին։

Վերը նկարագրուած ցուցիխեան մեծ ցոյցէն ութ ամիս յետոյ, Մարտ 31ի յաջորդ օրը տեղի կ'ունենար էրզրումի մէջ ուրիշ տեսակ, մեծազմուկ թափօր մը։ Այս անգամ թուրքերն էին, որ խուռն բազմութեամբ մեծ մզկիթէն ելնելով կ'ողողէին հայկական թաղամասը, յայտնապէս չար դիտաւորութեամբ։ Անակնկալ մը չէր մերոնց համար, անոնք գիտէին, որ Աղանայէն յետոյ կարգը պիտի գար Էրզրումին։ Ուստի և կազմակերպութիւնը պատրաստուած էր ընդունելու թրքական Վանդէի հարուածը։ Ունէինք այն ատեն Կարնոյ մէջ շարք մը հին, փորձուած, անձնուէր գործիչներ։ Այնտեղ էր **Դուրգախը**, որ տակէ երկու տարի առաջ թիֆլիզեան կռիւներու միջոցին շարաշար պատժեր էր հակայեղափոխական թաթար խուժանը։ Այնտեղ էր փոքրիկ **Սարգիսը**, Շուշիի, Գանձակի, Վանայ յանդուգն, անվեհեր Սարգիսը, Արամի, Իշխանի արժանաւոր ընկերն ու զինակիցը, որ ամբողջ կեանքը անցուցեր էր գետնայարկերու մէջ, յեղափոխական վտանգաւոր դաւադրութիւններու շուրջ։ Այնտեղ էր **Փիլոսը** արեւմտահայ յառաջոյն երիտասարդ գործիչներէն, որ 1907ին առաջնակարգ դեր խաղաց թուրք ժողովրդական շարժումներուն մէջ, գործեց ապա երկար տարիներ Ռոստոմի հետ*) նոյն Կարնոյ մէջ, մինչեւ 1915ի Ապրիլեան եղեռնը, որուն զոհ գնաց։ Այնտեղ էր **Առուսէն**, ուրիշ մտաւորական գործիչ մը, Փիլոսի աջ բազուկը, նոյնպէս տեղւոյն Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ։ Այնտեղ էին Դաշնակցութեան հին գործիչներէն՝ **Սեդրակ վարժապետը**, **ժամագործ Սեդրակը**, **սաճարենի Գեւրաօր**, ապա Վահան Գասպարեան, Բարթող Օտապաշեան, Ճինօ, Միսաք Կոլոթեան, Հրաչ Լուսպարոնեան և ուրիշներ, մեծ մասամբ Սանասարեանի վարժարանի սերունդէն։ Այնտեղ էր **Եղիշէ Թոփչեան**, թիֆլիզեան ծանօթ գործիչն ու հրապարակագիրը, որ ռուսական ոստիկանութենէն հա-

*) Ռոստոմը հաստատուեցաւ Կարինում 1909ին, որպէս ազգային դպրոցի տնօրէն, ապա ուսուցիչ Սանասարեանում, մինչեւ 1914 թուականը։

հալածական՝ անցեր էր Կարին **Երուանդ Թամարեան** ծածկանունով, իր ձեռքն էր առեր «Յառաջ» թերթի ու տեղական ուժերու ղեկավարութիւնը և կարճ միջոցում վաստկեր էր մեծ ժողովրդականութիւն, դարձեր էր երիտասարդութեան կուռքերէն մէկը։

Դաշնակցութեան Կեդր. Մարմինը շարք մը զգուշական միջոցներ ձեռք առած էր՝ վտանգը դիմաւորելու համար։ Կռուող խումբերը տեղաւորուեր էին նախօրօք որոշուած դիրքերու մէջ, առատ զէնք ու ռազմամթերքով։ Կեդրոնական դիրքը Սանասարեան վարժարանն էր, ուր կը գտնուէր մեր ապալակոյտը։ Թոփչեան դիրքէ-դիրք կը պտըտէր ու հրահանգներ կուտար։ Կուսակցութիւնը ունէր նաեւ յատուկ մարդիկ թրքական շրջանները լրտեսելու և գաղտնիքներ բերելու համար։ Ամենէն ճարպիկ և հնարագէտ լրտեսն էր մեր վաղամեռիկ **Տիգրան Խաչիկեանը** (Արգումանեան), կարնեցի, այն ատեն Սանասարեանի աշակերտ*)։

Կը մտնէին մեր լրտեսները, որպէս ծպտեալ մահմետականներ, մզկիթներու, զօրանոցներու մէջ, կը խառնուէին խուժանին և ամէն տեղ նոյն կարգախօսը կը լսէին, վերէն տրուած հրահանգը.

— Առիթներ ստեղծել, որ հայերը նախայարձակ լինեն և ապա զարնել— ջարդ ու թալան...

Իսկ Թոփչեանի հրահանգն էր.

— Տղերք, զգո՛յշ ու պաղարիւն. յարձակումի առիթ չտալ— երբ կը կրակեն, այն ատեն միայն կը պատասխանէք։

Այն օրը, երբ պիտի կատարուէր թուրքերու ցոյցը, հայոց խանութները գոց էին, Կազմակերպութեան հրամանով. և շատ քիչեր կ'ելլէին տուներէն։ Յատուկ թռուցիկով արգիլուած էր զինեալներու երթալ, քէֆեր սարքել և գինովցած վիճակի մէջ փողոց ելնել։

«Կէսօրուան մօտ— կը պատմէ նոյն ականատեսը Հայկ Սէրէնկիւլեան— կը քալէինք Թոփչեանի հետ դէպի «Յառաջ»ի տպարանը։ Մէկ ալ տեսանք հեռուէն ահագին թուրք ամբոխ մը, մեծ մզկիթէն ելնելով կը շարժէր հայոց ամայի թաղամասով դէպի մեր կողմ՝ զինուած հրացաններով, փայտերով, կացիններով։ Եւ մէջերնին՝ պարկեր, թալլելիք իրերը կրելու համար։ Առջեւէն կը քալէին միւֆթին և քանի մը զինուորականներ։ «Շէրիա՛թ» կ'ուզենք»— կը պոռային... Մէկ երկու տասնեակ թուրք լակոտներ ալ աջ ու ձախ քարեր կը նետէին։ Տեսանք անոնց մէջ

*) Հետագային ուսանող Ժընեւում, ապա, համալսարանն աւարտելէ ետք, տա-պանդխտաւոր քարոզիչ եւ գործիչ Բալկաններում, երկար տարիներ կուսակցութեան կ'ապօր Բուլղարիայում, սիրուած ու գուրգուրուած մեր շարքերում մէջ իր արտակարգ ճիւմորի, անձնազոհութեան, փայլուն ընդունակութիւններում եւ քննարկէր քաղաքներում համար։

մեր սիրելի Արզումանը, որ նոյնպէս մզկիթէն կուգար, գացեր էր լսելու միւֆթիին գրգռիչ, ռազմական ճառը եւ թուրք ամբոխի հետ միասին կը պոռար «Եաշասըն Փատիշահըմ». նոյնպէս քար մը նետեց դէպի Հայոց ընթերցարանը եւ ապակիներէն մէկը ջարդեց, կամենալով, անշուշտ, ցուցնել թուրքերուն, որ ինքն ալ հայատեաց, թուրք օղլու թուրք մըն է...

Խուժանը կը շարժէր մեր եկեղեցէն, մօտ յիսուն քայլ տարածութեան վրայ։ Թափչեան փողոցի ճիշդ մէջտեղը կեցաւ եւ կտրուկ շեշտով հրահանգեց ինծի, որ երթամ դառնամ ու միւֆթի էֆէնտիին հարցնեմ, թէ ինչ կայ, արդեօք հայերուն վտանգ մը կը սպառնա՞յ։ Գացի ու Թափչեանի յանձնարարութիւնը ճշդութեամբ կատարեցի։ Միւֆթին փոքր ինչ շուարած պատասխանեց.

— «Բարեւ տարէք Երուանդ էֆէնտիին, հայերուն դէմ ոչինչ չկայ, մենք Ճէրիաթ կ'ուզենք»...

Քիչ ետքը, երբ հաւաքուած էինք մեր կեդրոնական դիրքին մէջ, Սանասարեան վարժարանում, յանկարծ մեծ դուռէն ներս մտան քանի մը թուրք զինուորականներ— ամէնքն ալ իթթիհատական ճանչցուած, բայց այժմ նոյն համիդական խուժանի մէջ— եւ ըսին, թէ կ'ուզեն Երուանդ էֆէնտին տեսնել։ Տղաներէն մէկը, թուրք սպաներու երեւոյթէն գերագրգիռ վիճակի մէջ, ատրճանակին ըլթակը քաշեց եկուորները զարնելու համար։ Թափչեան խելոյն ոտքի հարուածով արգելք եղաւ ու ընդառաջ գնաց սպաներուն, որոնք յայտնեցին, թէ եկեր են Դաշնակցութեան զինապահեստէն քանի մը ձեռնառումբեր խնդրելու Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար... Թափչեան ցաւելով պատասխանեց, թէ «աւելորդ ռումբեր չունինք պահեստին մէջ»։

Էրզրումի թուրքերը չհետեւեցան իրենց Կիլիկեան ցեղակիցներուն, որոնք քաջ էին անզէն ժողովուրդի հանդէպ, խուժանները վարանեցան հայ զինուած, ինքնապաշտպան խումբերուն առջեւ, որոնք պատրաստ էին խիստ սուղ գնով զոհաբերելու իրենց կեանքը... Իսկ մինչ այս մինչ այն՝ Աբդիւլ Համիդ վերջնականապէս վար գլորեցաւ իր գահէն եւ Կարնոյ, Մեծ Հայքի հայութիւնը շունչ առաւ։ Կարինէն ծայր տուած հրդեհը պիտի ճարակէր ողջ Թրքահայաստանը։ Հայ արիներու փաղանգը եւ, իր առաջնորդը անմոռանալի ծառայութիւն մը մատուցին այդ բախտորոշ օրերուն իրենց հարազատ ժողովուրդին. իրողութիւն մը՝ որ հաստատեց յաջորդ օրը Կարնոյ անգլիական հիւպատոսը, երբ Սանասարեանի տնօրէն Արուլեանի ու Սողիկեանի ընկերակցութեամբ եկաւ անձամբ տեսնելու Թափչեանը եւ գրուատելու անոր գեղեցիկ պաղարիւնը, տակտն ու վճռականութիւնը, որով ամբողջ գաւառներու հայութիւնը ազատեցաւ մեծ կոտորածէ։

«Սիրելի Եղիշէ Թափչեանը իր պարթեւ հասակով, հպարտ ու հանդարտ քայլուածքով, իր ազնիւ նկարագրով եւ խանդավառ հայրենասիրութեամբ անջնջելի յիշատակ թողուց զինքը ճանչցող բոլոր կարնեցիներու սրտերուն մէջ»— այսպէս կ'եզրափակէ իր պատմութիւնը մեր ականատես ընկերը։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱ

Երկրորդ Ընդհ. ժողովի որոշումը.— Գործնական քայլեր.— Մարի մուտքը եւ ձերբակալումը.— Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմին.— Դէպքեր.— Հրաչի աշխատանքը Իզմիրի մէջ եւ ձերբակալումը.— Զաւարեանի եւ Վարդանի ուսումնասիրական պտոյտը Կիլիկիայում.— Վհատեցուցիչ եզրակացութիւններ Լեռնավայրի ժողովուրդի մասին.— Հնչակեաններու գործելակերպը.— Ներսի եւ դրսի դաշնակցական գործիչներ.— Կիլիկիան՝ Վիեննայի Ընդհանուր ժողովի մէջ.— Վարդանի եւ Զաւարեանի զեկոյցները.— Վիճաբանութիւն եւ բանաձեւ.—

Գալոց պատմագիրը, անտարակոյս, զարմանքով պիտի արձանագրէ, որ Հայ քաղաքական մեծագոյն կուսակցութիւնը իր այնքան ծաւալուն և այլազան գործունէութեան շրջանէն գրեթէ բոլորովին դուրս թողած է Կիլիկիան։

Անշուշտ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործունէութեան առանցքը պէտք է կազմէր բուն Հայաստանը։ Այնտեղ էր խաղացուելիք դարերէ ի վեր Հայոց պատմութեան մեծ Դրաման։ Այնտեղ էր ծնունդ առեր հայկական խնդիրը և դարձեր միջազգային քաղաքականութեան հարց։ Այնտեղ և ամենէն աւելի դաժան էր թուրք-քրտական կրկնակի լուծը և միլիոնաւոր հայերու տառապանքը։

Բայց հայկական շարժման ռահվիրաները չէին կարող անտեսել— և չանտեսեցին— Կիլիկիան, որ նոյնպէս հարազատ միջավայր մըն է հայոց աշխարհէն անջատուած, բերրի, արեւոտ, գեղածիծաղ երկիր մը, ուր դարերով թառալեր է ազգային կեանքը, թողնելով հայ աշխատանքի ու քաղաքակրթութեան թանկագին յուշեր ու յուշարձաններ։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարիչները չէին կարող անտեսել այդ հարուստ երկրամասի աշխարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առաւելութիւններ կ'ընձեռէր ապստամբական ձեռնարկներու համար։ Անոնք գիտէին, թէ ո՛րքան համեմատաբար դիւրին էր այդ վայրերուն մէջ դուրսէն ներս մտցնել զէնք ու ռազմամթերք, շնորհիւ ծովի ու Եւրոպայի մեր-

ձաւորութեան և թէ ո՛րքան արագութեամբ արձագանգ կը գտնէին Եւրոպայի մէջ Զէյթուն ու այլուր կատարուած դէպքերը։ 1895ին Հնչակեաններու կազմակերպած ապստամբութիւնը— անգամ իր համեստ միջոցներով, յախուռն ու հայրենի պատրաստութեամբ— ամբողջ ամիսներ զբաղեցուց Եւրոպայի Հանրային կարծիքն ու դիւանագիտական շրջանները։ Իսկ 1901ին, երբ Կիլիկիոյ Հայաշատ վայրերում կար կոտորածի լուրջ սպառնալիք,— տեղւոյն մեր ընկերներու տուած ահազանգը («Պրօ Արմէնիա»յի և Արեւմտեան Բիւրոյի միջոցով) պատճառ եղաւ, որ նախարար Դելկասէ, մեր ազդեցիկ բարեկամներու ճնշման տակ, ճամբէր ֆրանսական նաւատորմը Մերսին և կանխէր հաւանական աղէտը։

Դաշնակցականները չէին անտեսեր և այն պարագան, որ Կիլիկիոյ մէջ չկար քաղաքական շահերու ուժեղ մրցում, հակամարտութիւն,— կը բացակայէր այդ վայրերէն Հայոց արիւնարբու ոսոխը՝ ցարական Ռուսաստանը, որ բուռն կերպով շահագրգռուած էր Մեծ Հայաստանով և կը վիժեցնէր արեւմտեան պետութիւններու բոլոր փորձերը լուծելու հայկական հարցը։

Որ Դաշնակցութիւնը միանգամայն անտարբեր չէր դէպի Կիլիկիոյ ճակատագիրը և լաւ կը գիտակցէր շարք մը նպաստաւոր ազդակներու կարեւորութեանը, ատոր ապացոյց է հետեւեալ բանաձեւը, զոր ընդունած էր մեր Երկրորդ Ընդհ. ժողովը 1898ի վերջերուն, Կիլիկեան ջարդերու և Զէյթունի ու Զօր-Մարզուանի հերոսական դիմադրութիւններու թարմ տպաւորութեան տակ.—

«Ժողովը, աչքի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անառիկ դիրքը, տեղական ժողովուրդի յեղափոխական ուժը և ընդհանրապէս միւս յարմարութիւններն ու առաւելութիւնները, որոշեց լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ կէտի վրայ և այնտեղ ուղարկել կազմակերպող-ղեկավարող մի ուժ»։

Քիչ յետոյ, կուսակցութիւնը որոշեց ժողովի այդ վճիռը գործնական քայլի վերածել։ 1898էն կը սկսի առաջին գործիչներու գաղտնի մուտքը Կիլիկիոյ մէջ— «Փանոսեանցի» եւայլն։

Յաջորդ տարին, Յրդ Ընդհանուր ժողովը աւելի լրջօրէն կը զբաղի Կիլիկիոյ խնդրով, կ'որոշէ ընդունիլ զայն որպէս Սասնոյ համարժէք կեդրոնացման վայր, կը սահմանէ համապատասխան բիւջէ, ինչպէս նաեւ, նկատի ունենալով Կիլիկիոյ կարեւոր ընկերներու բացակայութիւնը ժողովէն, կը յանձնարարէ Արեւմտ. Բիւրոյին, Կիլիկիոյ պատասխանատու ընկերներու համաձայնութեամբ կազմել «Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմին», անոր համար թեկնածու կ'ընդունուին Հրաչ և Մար։

1898 Նոյ. վերջերուն, Մար, բուլղար անցագրով, կը յաջողի տեղաւորուիլ Կիլիկիոյ մէջ ու ձեռք կը զարնէ Կազմակերպութեան գործին

Բայց առաջին քայլերուն իսկ կը մատնուի Վերակազմեալ Հնչակեաններու կողմէ և կը ձերբակալուի*)։ Մարի ձերբակալումը պատճառ կը դառնայ Գոնտացիի երկրէն դուրս ելնելուն վտանգի մատնիչները զինքն ալ կը ճանչնային։ Հրաչը առկախ դուրսը կը մնար, կազմակերպական գործը այդպիսով կանգ առաւ։

1900ին, Պատասխանատու Մարմնի կողմէ Կիլիկիա ղրկուեցաւ Թաճվեր, որ ջանաց վերահաստատել խզուած կապերը։ Իր մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ Շրջանային ժողով։ Գրեթէ նոյն առեններ, 1901ի գարնան, Ֆիլիպէի մէջ տեղի ունեցաւ կուսակցութեան կամքը ներկայացնող մարմնի ժողովը, որուն համար մեկնեցաւ Աղեքսանդրիայէն Գատաախ. Մարմնի միակ անդամ Հրաչը։ Ժողովը կը վերակազմէ լուծուած Գատաախ. Մարմինը, Հրաչին միացնելով երեք նոր ընկերներ՝ Բուլղարացի Գէտոն, Աշոտ Երկաթը և Մարտինը։ Մինչ Աղեքսանդրիայէն ներսի ընկերներուն հետ կը շարունակէր թղթակցիլ Վահրամը։

Եւ— կարծէք ճակատագրական էր— գործը դարձեալ չքալեց։ Նորընտիր Գատաախ. Մարմնի անդամները բոլորովին տարբեր ճամբաներ բռնեցին։ Բուլղարացի Գէտոն գնաց կռուելու թուրքերուն դէմ, մակեդոնացի հայդուկներուն հետ, և ձերբակալուելով կախաղան հանուեցաւ։ Աշոտ Երկաթ, երկար վարանումներէ յետոյ, լքեց Կիլիկիան, մտաւ Բարձր Հայք և նուիրուեցաւ Սասնոյ գործին։ Մարտինը, որ Ամերիկա կը գտնուէր, Աշոտ Երկաթին պէս, նոյնպէս երկար ձգձգեց իր մեկնումը։ Ընկերներէն ոմանք իրենց վարանումներուն պատճառ կը բերէին այն, որ հակառակ ընդհ. ժողովի որոշումին՝ կը պակսէր դրամական խոշոր ֆոնդ մը Կիլիկիոյ գործը արագօրէն ու մեծ ծաւալով յառաջ տանելու համար։ Այդ իսկ պատճառով, Հրաչն ալ, որ իրօք միակ ղեկավարն էր ընդարձակ շրջանի բոլոր գործերուն, փոխանակ երկիր մտնելու, անցաւ Իզմիր և երկար առեն զբաղեցաւ բանի դրամական հանգանակութեամբ, որուն հետեւանքով պիտի նետուէր բանտ երկար տարիներով։

Ապա Գատաախ. Մարմնի անդամ ընտրուեցաւ Ասլան (Թուրէն Զարգարեան), որ սակայն, նոյնպէս հետաւորութեան ու այլ պատճառներով չկրցաւ գործօն մասնակցութիւն առնել կազմակերպական աշխատանքներուն մէջ։ Ներսը կը մնար Թաճվեր, որ, մասնութեան ապառնալիքին տակ, կերպով մը կը վարէր իր քարոզչութիւնը։ Տեղական մարմնին

---

*) Ծուրջ վեց տարի Մարաշի բանտին մէջ տքալէ յետոյ, Միքայէլ Մարտիրոսեան— Մար, մարտը, անձնուէր յեղափոխական մը, ազատ արձակուեցաւ կէսանդամալոյծ վիճակի մէջ, բռնուած սուր յօդացաւով, որմէ տառապեցաւ մինչեւ մահը։ «Դրօշակ»ի մէջ տպած է իր բանտային յուշերը եւ շարք մը յօդուածներ։ Մեռաւ քանի տարի մը առաջ, Երեւանի մէջ։

հողհնալէ միացան Ա. Լեւոն Սամուէլ և Կիլիկեան (վերջինը, ազանացի, երաւարտ բժիշկ, յեղափոխական մկրտուեցաւ ժընեւի մէջ, Քրիստափորի ձեռքով)։

Հրաչ արդէն բանտ էր, մեծահարուստ Գալեօզեանի ապանութեան առիթով։ Իզմիրի Կրետացիները, ինչպէս և Պոլսոյ ու արտասահմանի բոլոր թերթահալ ցոյցերը երբեք յօժարակամ չրացին իրենց քսակը՝ անգամ մը Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար։

1902ի վերջերը Աղեքսանդրիա հասաւ Մարտինը և սամձնեց գործերու գծիկը։ Նախ ջանաց կարգադրել դրամական խնդիրը Արեւմտեան Եւրոպայի և Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի հետ։ Իր առաջարկութեամբ Գատաախ. Մարմնի մէջ մտան Վահրամ, Աստանձար և Աղասէր։ Շրջանային ժողով մըն ալ տեղի ունեցաւ Ալեքսանդրէթ։ Ա. Լեւոն գնաց Զէյթուն՝ գետինը շօշափելու։ Դաշտի հաղորդակցութեան գիծեր հաստատուեցան, որ կը միացնէին վտանգաւոր վայրերը՝ Խոր-Վիրապ, Կարաւան, Սահմանաբերդ և Արծուաբերդ, կեդրոն ունենալով Հավիտը*)։

Ահա թէ ինչ կը կարդանք Լեռնավայրի Հ. Յ. Դ. Գատ. Կ. Կ.ի տեղեկագրին մէջ, որ կը պատմուի Կիլիկիոյ մեր անցուդարձը 1898 թուականէն մինչեւ 1903։

«Թաճվերի հետ վերջին անգամ երկիր մտան նոր ընկերներ՝ Սարհատ և Արամ։ Ապա հասաւ Աղանա՝ Քեռիի խումբի անդամներէն մին։ Խումբեր՝ Ծոցի, Կարաւանի, Օվաճիսի, Զրվէժի, Խոր-Վիրապի մէջ և այլ տեղեր՝ Ծոցի, Կարաւանի, Օվաճիսի, Զրվէժի, Խոր-Վիրապի մէջ և այլ տեղեր։ Նաեւ քանի մը կռուող ուժեր, որոնք բաշխուած էին Լեռնավայրի գեղերը։ Նաեւ քանի մը կռուող ուժեր, որոնք բաշխուած էին Լեռնավայրի գեղերուն ու լեռնային ճամբաներուն։ Նաեւ կապեր ու հաւաքներուն ու կիրճերուն ու լեռնային ճամբաներուն։ Նաեւ կապեր ու հաւաքատեղիներ ամերիկեան ու եւրոպական վարժարաններէն՝ մակիրներ Էլմա-Դաղի վրայ գտնուող հայկական գիւղախումբերու մէջ։ Ճառ մը բժիշկ-ուսանողներ ամերիկեան ու եւրոպական վարժարաններէն՝ նոյնպէս յարած Դաշնակցութեան։ Կոմիտէ մը Հավիտին մէջ և քանի մը նոյնպէս յարած Դաշնակցութեան։ Նմանապէս՝ կազմակերպութիւն մը երկու տասնեակ ընկերներ։ Նմանապէս՝ կազմակերպութիւն մը երկու տասնեակ ընկերներով՝ Սահմանաբերդի մէջ։ Վերջապէս, կոմիտէ մը Արնեակ ընկերներով՝ Սահմանաբերդի մէջ։ Վերջապէս, կոմիտէ մը Արծուաբերդի մէջ՝ Աշոտ Լեւոնի ղեկավարութեան տակ, քանի մը ազդեցիկ քաղաքացիներու համակրութիւնը վայելող...

Այս բոլոր անցուդարձերէն յետոյ Կիլիկիա անցան, Սոֆիայի Ընդհանուր ժողովի որոշման համեմատ, Դաշնակցութեան երկու հեղինակաւոր ու խղճամիտ դէմքեր, մէկը մեծ մտաւորական Ջաւարեանը— միակուռ ու խղճամիտ դէմքեր, մէկը մեծ մտաւորական Ջաւարեանը— որոնք, որ համբաւաւոր ռազմիկ— Շատախի ու Խանասորի Վարդանը,— որոնք, երկարատեւ պրպտումներէ և ուսումնասիրութենէ յետոյ, եկան տարբեր,

---

*) Կեդծ անունները Կիլիկիոյ զանազան վայրերու

աւելի յառաջ եզրակացութեան թէ՛ գործող ուժերու և թէ շարժման հնարաւորութիւններու մասին։

Դիմենք այժմ այդ երկու աղբիւրներուն։ Վարդան 4—5 ամիս մնաց գլխաւորապէս Այնթապի շրջանում։ Զաւարեանի ուսումնասիրական պըտոյտները տևեցին շուրջ մէկ տարի, երկրի այլ և այլ շրջաններում։ Մեր առջևն է անոր ընդարձակ տեղեկագիրը, իր ձեռքով գրուած։ Բազմակողմանի և բովանդակալից, ինչպէս Սիմոնի բոլոր հետազօտութիւնները։ Լեցուն փաստերով, ծանօթութիւններով՝ երկրի, ժողովուրդի կեցութեան մասին՝ աշխարհագրական, ցեղագրական, տնտեսական, քաղաքական, կրօնա-դաւանական և մշակութային։

Եւ ահա մեր ընկերոջ դիտողութիւնները.

Աշխարհագրական դիրքը եզակի է, անշուշտ։ Նպաստաւոր են և քաղաքական պայմանները, քանի որ Թուրքիոյ ազդեցութիւնը չկայ, իսկ միւս մեծ պետութիւններն ալ շահագրգռուած են երկրի անդորրութեամբ, վասնզի ամէնքն ալ յոյն առեւտուր ունին այնտեղ։ Հայերու թիւը 100—120 հազար, բայց տարրախառաբար ցիրուցան, հիւսուած օտար տարրերու հետ, կամ շրջապատուած անոնցմով։ Իսկ զուտ հայաբնակ շրջանները— Ուլնիա, Ադանա, Հաճըն, Մարաշ, Զէյթուն, Ջոր Մարզուան, Քեսապ, իրենց գիւղերով— կը գտնուին իրարմէ հեռու մէկուկէս-երկու օր տարածութեամբ (16 ժամէն մինչեւ 24... ժամը հաշուելով չորս քիլոմէթրը) Ջոր-Մարզուանէն մինչեւ Զէյթուն՝ 3—4 օր... Լեռնային ճամբաներն ալ աւելի կարճ չեն՝ իրենց դժուարութիւններուն պատճառով։ Հայ բնակչութիւնը օժտուած՝ լեռնականներու յատուկ դրական ու բացասական յատկութիւններով։ Շատ քիչ զինուած և ան ալ գրեթէ միայն չիֆթաներով ու չէշխանաներով։ Ընդարձակ տարածութիւններու վրայ— Թրքախօս։ Հայ ազատագրուած բարբառը պահած են ուլնիացիք, հաճընցիք և քեսապցիք։ Մարաշ հայերէն կը խօսի շատ տեղ նոր սերունդը միայն, դպրոցաւարտ երիտասարդութիւնը*)։

Այս ամէնը, Սիմոնի կարծիքով, խոչընդոտ են ազատագրական շարժման համար։ Միւս կողմէն ալ կրօնական-դաւանական բաժանումները կը ցլատեն հայութեան ուժը Կիլիկիոյ մէջ։ Մեծ թիւ կը կազմեն կաթոլիկ հայերը։ Իսկ «70—90ական թուականներուն անոնց վրայ աւելցան բողոքականները»։ Յայտնի է արդէն կաթոլիկներու մեծամասնութեան ուծացումը։ Բայց Սիմոն կ'ըսէ, թէ «բողոքականները ազգային տեսակէտով կաթոլիկներից աւելի վտանգաւոր են. նրանց դպրոցներում ու եկեղեցիներում հայերէնը փոխարինուած է թուրքերէնով»։

*) Չմոռնանք, որ Զաւարեան գրեր է իր պտոյտը աւելի 27 տարի առաջ։

Թոյլ է ազգային գիտակցութիւնը Կիլիկիոյ Հայութեան մէջ. աւելի եւս թոյլ է յեղափոխական գիտակցութիւնը և բարքերն այլասերած։

«Ամէն մէկը, կ'ըսէ Սիմոն, խլուրդի նման մտած է իր բոյնը, չի տեսնում լոյս աշխարհ, չի բացւում եղբօրն իսկ»...

Այսպէս էր ընդհանուր պատկերը, ըստ Զաւարեանի։ (Այսպէս է և ըստ Վարդանի)։ Կային, անշուշտ, սակաւաթիւ ովասիսները— Զէյթուն, Ջոր-Մարզուան, Քեսապ— և անոնք են մերոնց յոյսը։ Բայց այդ տեղերն ալ տակաւին չունէինք քիչ-շատ լուրջ կազմակերպութիւններ։

Ընդհանուր տպաւորութիւնը՝ վհատեցուցիչ։ Այն աստիճան, որ Զաւարեան կը դժուարանայ դրական կարծիք մը արտայայտել ապստամբական շարժման հնարաւորութեան մասին և կը գրէ այս տխուր տողերը.

— «Գործը յաջողութեամբ պսակելու համար (այսինքն յաջող ապըստամբութիւն մը կազմակերպելու համար Կիլիկիոյ մէջ. Մ. Վ.) պահանջւում է դեռ եւս շատ ու շատ աշխատանք, գուցէ նոյնքան ուժեր, որքան մենք տուած ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Մշոյ դաշտին»...

Յոռետես եզրակացութիւն մը, որ ժամանակին վիշտ պատճառեց խանդավառ Կիլիկիապաշտներուն— շատուոր են անոնք— որոնց աչքին այդ երկիրը կը ներկայանար միշտ շրջապատուած հերոսութեան ու փառքի լուսապսակով, դեռ 1862 թուականի զէյթունեան մեծ օրերէն ի վեր։

Տարաբախտաբար, հնչակեաններն ալ, որ բաւական աշխատանք թափեր և առաջնորդեր էին 1895ի կռիւները, միւս կողմէն ալ իրենց ձախող գործելակերպով յուսախաբ ըրեր էին քիչ-շատ զգայուն ու գիտակից տարրերը։ Արագ ու շլացուցիչ էֆէկներու հետամուտ և սիրահար նուազագոյն դիմադրութեան ճամբաներու՝ այդտեղ եւս հնչակեանները չէին հոգացեր քիչ-շատ զինելու ժողովուրդը, արծարծելու զանգուածներուն մէջ յեղափոխական գիտակցութիւն, ինքնապաշտպանութեան ու զոհաբերութեան վարժեցնելու երիտասարդութիւնը։ Զաւարեան, որ հեռու էր կուսակցական մոլեռանդութենէ և ատելութենէ, իր այդ տեղեկագրին մէջ գոհունակութեամբ կը խօսի հնչակեաններու մասին.

— «Նրանք ունեցած են մարմիններ ամէն տեղ, որոնք շատ տեղեր կոտորածների դէպքում կենդանի մնացեալներ հանդիպեցան»։

Մենք տեսանք այդ հակառակորդ տարրերու տակտիկը նաև միջկուսակցական յարաբերութեանց մէջ։ Մինչ Հրայր ու Մուրատ, հնչակեան անունը կրելով, որոշ ատեն կը գործէին Մեծ Հայքում Դաշնակցութեան օժանդակութեամբ,— անդին, Կիլիկիայում, մեր առաջին գործիչները կը բախէին այդ հակառակորդներու թշնամութեան ու մինչեւ իսկ մատնութեան։ Եւ Կիլիկիոյ մեր մարմնի տեղեկագիրը, ներկայացուած 1904ին Սոֆիայի մեր Ընդհանուր Ժողովին, կը սկսի այս տրտմեցուցիչ տողերով.

«Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը 1895ին առաջին անգամ իր ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ Լեռնավայրը, երբ Արծուաբերդը ազատագրութեան դրօշը պարզած էր։ Ապստամբութեան ընթացքին կը հանդիպինք (դաշնակցական) ընկերներու, որոնք, Կիպրոսի ափերը խմբուած, նիւթական և բարոյական աջակցութիւն կ'առաջարկէին, հնչակեաններուն, որոնք այն ատեն հոն հաստատուած միակ կազմակերպութիւնն էին, բայց կը մերժուին անոնցմէ։ Այս մերժումէն յուսահատ, մերայինք աչքերնին կը դարձնեն Լեռնավայրէն, որ իրենց համար անանցանելի կը մնար»...

Մարգիկ, տխուր մրցակցութեան անենգով բռնուած, մենաշնորհ՞ ըրեր էին Մ. Կիլիկիան, Ե. Փոքր Հայքը և չէին ուզեր որեւէ ուրիշ յեղափոխական մարմին մը տեսնել այդ վայրերուն մէջ... Մոլեռանդներ եղած են նաեւ մեր դաշնակցական շարքերուն մէջ, բայց կուսակցութեան վարիչ կեդրոնները, բարեբախտաբար, զերծ են եղեր այդ նեղմակատ փոքրոգութենէն, աւելի վեհանձն ու լայնախոհ՝ գաղափարական հակառակորդներու հանդէպ։

Քիչ չեն եղած դաշնակցականներ, որոնք, տեսնելով այդ կուսակցական հակառակորդներու բռնած դիրքը, քարոզեր են, որ Դաշնակցութիւնը մի անգամ ընդմիշտ հրաժարի այդ «հնչակեան» վայրերէն և նոյն իսկ աջակցի հակառակորդներուն՝ Կիլիկիոյ մէջ անոնց վարած աշխատանքներուն մէջ...

Այս տակտիկը ընդունելու հակամէտ էր նոյնինքն Քրիստափոր, 1900 թուականին, երբ կը գրէր Ահարոնեանին և տողերուս հեղինակին այն ընդարձակ նամակը— միութեան խնդրի առթիւ— որմէ քաղուածքներ բերինք նախորդ գլուխներէն մէկուն մէջ։ Մեր ընկերը ցանկալի կը սեպէր, ի միջի այլոց, որ Վերակազմեալ Հնչակեաններու և Հայ Չէկոր տարբերու նախաձեռնութեամբ և մեր մասնակցութեամբ կայանալիք համաժողովը սահմանէր տեսակ մը աշխատանքի բաժանում... (Օրինակ, Դաշնակցութիւնը ստանձնէր շարժման ղեկավարութիւնը միայն Մեծ Հայքի, իսկ միւս կազմակերպութիւնները՝ Կիլիկիոյ ու Փոքր Հայքի մէջ)։

Զաւարեան, այո՛, ինչպէս և շատ մը ուրիշ ընկերներ, հնչակեաններու գործելակերպին կը վերագրէին մասամբ Լեռնավայրի մեռելային վիճակը, յեղափոխական գիտակցութեան պակասը, ժողովուրդի ճնշուած ու լրուն տրամադրութիւնը և Դաշնակցութեան ձախողութիւնները Կիլիկիայում։ Մեծագոյն պատճառներէն էր, անտարակոյս, և այն՝ որ 1895ի անցքերէն ի վեր, Զէյթունի ապստամբութենէն և անձնատուութենէն յետոյ, թուրք կառավարութիւնը արթնցած, զգաստացած՝ բազմացուց իր ոստիկանացները Կիլիկիոյ քաղաքներուն մէջ և ամրոզջ ծովեզերքում,

ամբարեց զէնք ու ռազմամթերք Հաճն, Մարաշ, Սիս, Չոք-Մարզուան, Ատրփա, տեղաւորեց իր տասնեակ թնդանօթները Զէյթունի մէջ և սահմանեց խիստ հսկողութիւն ամենուրեք։

Վերջապէս, Կիլիկիոյ ժողովուրդի և յեղափոխականներու դժուարին կացութեան խոշոր ազդակներէն մին էր ճայոց ճամբանե՞ր... Բուռ մը հայութիւն, ան ալ ցիր ու ցան, զուրկ ներքին համերաշխութենէ, չլահայութիւն, ան ալ ցիր ու ցան, զուրկ ներքին համերաշխութենէ, չլասուած դաւանական և այլ անջրպետներով, կորսուած մահմետական մեծ զանգուածներուն մէջ...

Վհատեցուցիչ էր կացութիւնը, բայց ոչ յուսահատական։ Զաւարեան, այնուամենայնիւ, կը թելադրէ շարունակել աշխատանքը Լեռնավայրի մէջ։ Առանց անձի ու անձնապարանքի, հանդարտ ու շրջահայեաց, մօտենալ ժողովուրդին, զատ կուլտուրական, մշակութային քարոզչութեամբ, գիրք ու թերթ տարածելով, համերաշխութեան, հայրենասիրութեան հաւատամքը արծարծելով և միանգամայն ինքնապաշտպանութեան քարոզը մղելով, կը թելադրէ ամենէն առաջ մաքրել յեղափոխական մթնոլորտը Կիլիկիայում և անոր շուրջը... Զաւարեանական խարազանը անխնայ կը հարուածէ նաեւ սեփական շարքերու մէջ գրած ամէն տեսակ բախտախնդիրները, որոնք աւելի Դաշնակցութեան ոսկիներով կը շլանային, քան սուրբ գործով... Մէկ քանին գասի կոչեց իր Կիլիկեան պտոյտի միջոցին, սաստեց ու պատանեց վտարումով (և իրոք հետագային վտարուեցան)։

Երբեք անշուշտ, Մեծ Հայքի և Կովկասի որեւէ շրջանում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէ ունեցած այնպիսի խեղդուկ, թունաւորուած մթնոլորտ, որպիսին ստեղծուեցաւ Կիլիկիայի նուիրական գաւառին շուրջը։ Դժբախտութիւն էր, որ Լեռնավայրի Գատ. Մարմինը սկիզբէն իսկ զրկուեցաւ իր ամենէն արժանաւոր անդամէն,— մեր անբիծ և անձնուրաց Հրաչէն (Թիրեաքեան), որ մէկն էր հայ ազատագրական շարժման ամենէն նախանձախնդիր և մոլեռանդ սպասաւորներէն՝ Բանկ Օտոմանի գէպքերէն ի վեր։

Եւ, այնուամենայնիւ, թոյլ կ'ընթանար Լեռնավայրի կազմակերպման աշխատանքը, գլխաւորապէս կարող ընկերներու պակասին համար... Դուցէ կուսակցութիւնն ալ, սկեպտօրէն տրամադրուած, չէր մտատածմարեր բոլոր անհրաժեշտ նիւթական ու այլ միջոցները։ Կամ գուցէ չէր աւ կարող մատակարարել... Վասն զի, ճիշդ է, «Փոթորիկ»ը խոշոր դուռ կարող մատակարարել... Վասն զի, ճիշդ է, «Փոթորիկ»ը խոշոր գումարներ մացուց Դաշնակցութեան դրամարկղին մէջ— 1903ի վերջերէն— բայց անոնց մէկ պատկառելի մասը յատկացուեցաւ Գոլոսոյ (Երզրումի) և Իգմիրի դաւադրական ձեռնարկներուն ու Մեծ Հայքի կազմակերպութեանց առարկայ սուր պէտքերուն, միւս կողմէն ալ՝ Կովկասին, ուր հայութիւնը մէկէն ի մէկ բռնուեցաւ ամենածանր տագնապով՝ եկեղեցական

դոյլերու յափշտակութեան, ապա և Թուրքական յեղափոխութեան ու Հայ-Թաթարական պատերազմին հետեւանքով...

Այսպէս թէ այնպէս, ամբողջ 11 տարի, 1895էն ի վեր, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը սկսաւ շահագրգռուիլ Կիլիկիայով, նա չկարողացաւ խոշոր քայլեր ընել այդ ճակատին վրայ և նոյն իսկ քիչ-շատ լուրջ կազմակերպութիւն ստեղծել*)։ Արդարեւ, Արեւմտեան Բիւրոն իր Տեղեկագրին մէջ, 1903—907 թուականներու անցուդարձի մասին, կը խոստովանի որ Կիլիկիոյ շրջանը 1907ի սկիզբները տակաւին անկազմակերպ վիճակ մը կը ներկայացնէր։

Մեր երկու մեծ ընկերները, ուսումնասիրական իրենց պտոյտը աւարտելէ յետոյ, հեռացան Կիլիկիայէն։ Մնալ չէին կարող։ Քարոզիչները, շարժման բուն կազմակերպիչներն ու վարիչները պէտք է գային ներսէն։ Դրսեցիները չէին կարող լուրջ ու տեւական գործ կատարել այդ վայրում, եւ առաւել Զաւարեանի ու Վարդանի պէս դրսեցիները, որոնք տեղական ժողովուրդի լեզուն անգամ չէին գիտեր, ոչ տաճկերէնը, որ ամենէն տարածուածն էր, ոչ ալ հայկական բարբառները։ Միւս կողմէն Կովկասեան փոթորիկները ստիպողաբար կը պահանջէին երկու առաջնակարգ պարագլուխներու վերադարձը։

---

*) **Մեր գործունէութեան շրջանէն դուրս կը մնար նաև Փոքր Հայքը, ուր Դաշնակցութիւնը գրեթէ գործօն դեր չունէր մինչև օսմանեան «Հուրիէթի» օրերը։ Այնտեղ միայն Պոլսոյ մեր Պետ. Մարմինը սկսաւ ճամբել քարոզիչներ դէպի Փոքր Հայք։ Սեբաստացի Մուրատ հաստատուեցաւ իր ծննդավայրին մէջ, ուր ծաւալեց առաջնակարգ բեղուն գործունէութիւն մշակութային մարզին մէջ** (դպրոց, թատրոն, քարոզչական ամբիոններ եւ այլն), միաժամանակ արծարծելով ինքնապաշտպանութեան գաղափարը։ Մուրատին միացան Վարդան Շահպազ, Կայծակ Առաքել, Եղօ եւ այլն։ Գալին քարոզչական ու կազմակերպչական ճամբորդելով դէպի Փոքր Հայքի այլ եւ այլ կողմերը՝ նաև շարք մը երիտասարդ գործիչներ, **Բաբկէն Շահպազ, Վարուժան, Յէրիա ճէմիլ** եւ ուրիշներ։ Առաջինը— մեր փառքն ու խոստումնալից երիտասարդ մտաւորականներէն— Մուրատի հետ շրջեցաւ Տիգրանակերտ—Խարբերդ—Սեբաստիա։ Երկրորդը, ճամբառատ բանաստեղծը, գնաց Թուրքիոյ խորերը, մինչև Էնկիւրի՝ ազգային համերաշխութեան գաղափարը արծարծելու կարողին հայերուն մէջ։ Ինչպէս յայտնի է, երկու անձնուէր երիտասարդները նահատակուեցան 1915ին, սարսափապարութեան ճամբուն վրայ։ Երրորդը, Յէրիա ճէմիլ, դրկուած էր Կարնոյ մեր մարմինին կողմէն։ Նոյնպէս պատրաստուած մտաւորական մը, տղերքէն, որ, Ներսէսեան դպրոցն աւարտելէ յետոյ երկար տարիներ գործեր էր Կարնոյ մէջ, առաջին շարքերում, կազմակերպեր էր Սանասարեանի դաշնակցական երիտասարդութիւնը եւ մէկն էր նաև տեղւոյն մարտական խումբերու վարիչներէն։ Սպաննուեցաւ բոլշևիկեան գնդակով, Երեւանի մէջ, Փետրուարեան ապստամբութեան օրերուն, երբ ժողովրդի յաղթական գրոհին առջեւ Եռագոյն դրօշակը կը պարզէր Խորհրդարանի շէնքին վրայ։

⁂

Զորրորդ Ընդհ. ժողովը (Վիեննա, 1907թ.) վերստին վիճաբանութեան դրաւ Կիլիկիոյ խնդիրը։
Նախ Վարդան, ապա Զաւարեան տուին մանրամասն զեկուցումներ։
Վարդան չէր փոխեր իր կարծիքը 1904ի իր պտոյտի օրերէն ի վեր։
Վարդան տուաւ նաեւ գրաւոր զեկոյց, աւելի մանրամասն։
Զաւարեան, որ ուշացեր էր Կովկասի մէջ, եկաւ ու իր կարգին զեկոյց տուաւ Կիլիկիոյ մասին։ Աւելի լաւատես էր, քան Վարդանը։ Աւելի շատ ալ պատրաստ էր Կիլիկիայում (Զէյթուն չէր կրցեր մտնել, ինչպէս և Վարդան)։ Վերը յիշատակուած իր տեղեկագրի գլխաւոր մասերը պիտի կրկնէր լաւատեսութեան շեշտով մը։ Ընդհանուր ժողովի 115րդ նիստն էր... Վահագն Տաթեւեանի և Վռամեանի քանի մը հարցումներէն յետոյ, այսպէս խօսեցաւ Սիմոն Զաւարեան.

— «Ազգաբնակութեան 1/3 մասը հայեր են։ Ընդհանուր պատասխանութիւն վերաբերմամբ որոշ բան ասել դժուար է... Բայց կ'ասեմ դրութիւնը, որ դա ապագայում հնարաւոր է, եթէ այժմից պատրաստելու սկսենք։ Մեր տուած կանոնադրութեան համաձայն, ոչ միայն ամէն մի տուներ։ Մեր տուած կանոնադրութիւնը ունենալու է, այլ և շրջանները ունենալու են թուրքական դաշնակցական զէնք ունենալու է, այլ և շրջանները ունենալու են թուրցիկ խումբեր։ Լաւ կազմակերպուելուց յետոյ երբ ծագի ապստամբութիւն, հնարաւոր կը լինի մի երկու ամիս դիմանալ։ Իսկ այդքան ժամանակամիջոցում, նոյն իսկ մի երկու շաբաթուայ ընթացքում... պետութիւնները ստիպուած կը լինեն միջամտել, որովհետեւ ահագին արտասահմանեան և կուլտուրական շահեր ունին... Դժուար թէ հէնց սկիզբից անկախութիւն տրուի հայերին... Նրանք ցրուած են և բռնում են լեռնային հատուածներ, կը հասատատուի շղթան։ Յամենայն դէպս, եւրոպական կոնտրոլի շնորհիւ, կը հաստատուի Կիլիկիայում իրաւակարգ... Ես առաջարկում եմ Կիլիկեան Զէյթունի հետ միասին զարձնել մէկը մեր կազմակերպական վայրերից և յատկացնել 20.000 ֆրանք՝ պրոպագանդը աւելի ուժեղացնելու համար»։
Ապա կը տրուին հարցումներ, տեղի կ'ունենայ կարծիքներու փոխանակութիւն։
Ռոստոմ.— Հիմնական կազմակերպութեան համար պէտք է վերջ գնել մինչեւ այժմ տիրող սխալներին և նոր ձեւով սկսել գործը։ Առաջարկում եմ մեծ գումար նշանակել...
Ակնունի.— Սխալ սխալմամբ է ուժերը ցրուել բոլոր վայրերում... Կիլիկիան այս տարի պէտք չէ դարձնել կեդրոնացման վայր. բաւականանալու է կազմակերպական ձեռնարկներով։ Այդ նպատակով բաւ է ընկեր Զաւարեանի առաջարկած 20.000ի գումարը։

Ռոստոմ.— Կ'առաջարկէ Համբարձումը գործել հնչակեաններու հետ եւ նոյն բանը առաջարկել անոնց, որպէս զի անոնք ալ գործեն Լեռնավայրում։

Վռամեան.— Կա՞յ մէկ հնչակեան, որ, զատուելով իրենց կազմէն, ինքզինքը կը դնէ Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ՝ Կիլիկիոյ մէջ գործելու համար։

Համօ Օհանջանեան.— Զաւարեանի տեղեկագրից կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիան ապագայում խոշոր դեր է խաղալու։ Եթէ այդ այդպէս է, ինչո՞ւ պէտք չէ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել... Ինչո՞ւ Վան, Մուշ բաւական մարդիկ ենք դրկում, հարիւր հազարների բիւջէ նշանակում, իսկ այդպիսի մի կարեւոր վայր անուշադրութեան մատնում։ Այն մարդիկ, որոնք իրենց տրամադրելի են անում Վասպուրականի համար, ինչո՞ւ պէտք չէ գնան Կիլիկիա։

Գուգիկ (Սանասար Տէր Մկրտիչեան).— Ընկերոջ այդ լաւատես զեկուցումից յետոյ, գործը լիկուիդացիայի ենթարկելու ոչ մի հիմք չկայ. պէտք է անհրաժեշտ բիւջէ նշանակել եւ մարդիկ ուղարկել, յենակէտ դարձնելով մեր ապագայ գործունէութեան համար։ Ես խիստ ընդդէմ եմ հնչակեանների վերաբերմամբ. ոչ մի միութիւն։

Սեպուհ.— Կը միանայ Համօյի կարծիքին, յայտնելով իր ուրախութիւնը, որ, Վարդանի յոռետես կարծիքէն ետք, կը լսէ Զաւարեանի խիստ լաւատես կարծիքը Կիլիկիայի վերաբերմամբ։

Զաւարեան.— Անդրադառնալով բիւջէի հարցին, կ'ըսէ. «Ես համոզուած եմ այժմից հարիւր հազարների բիւջէ նշանակելու Կիլիկիայի համար։ Դրամական օժանդակութիւնը պիտի բարձրանայ աստիճանաբար՝ կազմակերպական գործի հետ»։

Նախագահ Եղիշէ Թոփչեան քուէարկութեան կը դնէ իր բանաձեւը, որ կ'ընդունուի միաձայն.

«Լսելով ընկեր Զաւարեանի զեկուցումը Կիլիկիայի մասին, Ընդհանուր Ժողովը, կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ, որոշեց շարունակել ջանքերը Կիլիկիայում եղած դաշնակցական կազմակերպութիւնները ուժեղացնելու եւ նորերը առաջացնելու։ Այս նպատակով Ժողովը անհրաժեշտ է համարում տրամադրելի ընկերներից այդ վայրի համար եւս աչքի առաջ ունենալ եւ կազմակերպական ու պրոպագանդի գործին նպաստելու համար յատկացնել 20.000 ֆրանք»։

Ուշ էր արդէն, տարաբախտաբար, Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար նոր ծրագիրներ յօրինելու համար։ Տարի մը յետոյ եկաւ «Հուրիէթ»ը եւ այդ բոլոր որոշումները ջուրը ընկան։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԷՋ

Ինչո՞ւ մասնակցեցանք.— Պարսկաստանի եւ պարսկահայոց կացութիւնը.— Թեհրանի առաջին ցոյցը եւ Սահմանադրութեան անարիւն նուաճում.— Մեհմէտ Ալի Շահին դաւերը.— Վերադարձ դէպի հին կարգերը.— Թաւրիզը կը պարզէ ապստամբութեան դրօշը.— Սաթթար-խան.— Ռումբ Թեհրանի մէջ.— Բանակցութիւններ պարսից ազատական պարագլուխներուն հետ.— Առաջատականի մեր ընկերներուն բռնած դիրքը.— Կովկասի աջակցութիւն ապստամբներուն.— Խորհրդակցութիւններ մեր Կովկասեան Մարմիններուն մէջ.— Արշաւախումբեր.— Սաֆոյի մահը.— Քեռիի մուտքը Թաւրիզ.— Վրաց կամաւորներ դէպի Պարսկաստան.— Ռոստոմի դերը.— Ցոյցերը Գիլանում.— Եփրեմի պատերազմը.— Յաղթական կռիւներ եւ ուրարշու վերելք.— Ռաշտ, Էնզելի, Ղազուին՝ գրաւած.— Եփրեմի արշաւը դէպի Թեհրան.— Դաշնակցական յեղափոխականներ.— Մեր զոհերը.— Բախտիարներ.— Մայրաքաղաքը՝ յեղափոխականներու ձեռքը.— Շահի փախուստը.— Եփրեմ՝ Թեհրանի եւ ամբողջ Պարսկաստանի ոստիկանապետ.— Վարչական տաղանդը.— Հերոսի արշաւանքները հակայեղափոխական հորդաներու դէմ.— Եփրեմ՝ սահմանադրական բանակի հրամանատար.— Ռուս զօրքի մուտքը.— Թաւրիզեան նախճիրներ.— Դաւաճան՝ Թաւրիզի ամբոխ հրամանատար.— Սալար-Դովլէ եւ Եփրեմի մահը.— Արքայական յարձակումներ.— Մահուան ար-
պատուրութիւնը Եւրոպայի մէջ.—

Իրան երկրորդ իսլամ պետութիւնն էր, շատ կողմերով նման Համիտեան Թիւրքիային։ Անոր պէս խաւար, յետամնաց, ենթակայ «արքայից արքաներու» անսանձ բռնակալութեան, որ կը կեդրոնանար Թաթարական Ղաջար արքայատոհմի ձեռքը։ Մօտ 10 միլիոն ժողովուրդը, որ դեռ կ'ապրէր ֆէօդալական միջնադարում, խորասուզուած ագիտութեան ու թշուառութեան հեղձուցիչ մթնոլորտի մէջ, գերի՝ մանր ու խոշոր բռնակալներու — կղերի, խաներու, միրզաներու, մելքի, ձրիակեր կալուածատէրերու եւ ամէն տեսակ պաշտօնեաներու, որոնք անյագ տզրուկի

պէս կը ծծէին աշխատաւոր գիւղացիութեան վաստակն ու արիւնը, պահելով զանգուածները, անձայն, գետնաքարշ, դիակնային հնազանդութեան մէջ։

Ոչինչ մնացեր էր հին փառքերէն։ Դարեհներու, Օմար Խայեամներու, Թարիներու մեծ հայրենիքը ընդարմացեր էր, ասես ընդմիշտ քարացեր էր։ Ախտաւոր վեհապետներ, իրենց շուայտ կենցաղով և սանձարձակ կամայականութեամբ, ագէտ ու մոլեռանդ հոգեւորականութիւն, որ կը բթացնէր զանգուածները կրօնական հաշիշով և արհամարհանք կը ներշնչէր դէպի հողային սանդղաքարծ աշխատանքը, աւատապետական կարգ ու սարքը, ընչաքաղց պաշտօնէութիւն, մասամբ նաեւ աշխարհագրական աննպաստ դիրք, լայնածաւալ, անջրդի ամայութիւններ,— բոլոր այս ազդակները դաշնակցած՝ դարէ ի վեր ամլութեան դատապարտեր էին երկիրը և մաշեցուցեր արիւնաքամ ժողովուրդը, որ սակայն իդէալականութեան խմոր մը ունի իր մէջ և քաղաքակրթութեան հաստատուն երաշխիքներ։

Կեդրոնական կառավարութիւնը սաէպ անզօր էր։ Վարչական մեքենան՝ խարխուլ, երկիրը՝ ծայրէ ի ծայր մատնուած անիշխանութեան ու քաոսի։ Ազատ, լայնարձակ ասպարէզ դրսի գիշատիչներուն համար... Հիւսիսէն՝ ցարական Ռուսաստանը, հարաւէն՝ Անգլիա— երկու մեծ, ժանիքաւոր գիշատիչներ, որ կատաղօրէն կը մրցէին Թիւրքիոյ մէջ— համաձայնութիւն կնքելով, տարածեր էին իրենց թաթը նաեւ գեղեցիկ Իրանի վրայ։ Երկիրը բաժնուած էր երկու «ազդեցութեան շրջաններու», որ նախադուռն էր գալիք անդամահատման։ Անգլեւռուս համաձայնութեան մէջ Ռուսաստանը կը նշմարէր ապագայ վերջնական գրաւումը իր ազդեցութեան շրջանի։ Երբեմն-երբեմն Թիւրքիա անգամ յաւակնութիւններ կը ցուցաբերէր հիւանդ, անտէր դրացի երկրին հողերուն վրայ։

Բայց ահա արեւմուտքէն և հիւսիսէն փչող հովերը այստեղ եւս կամաց-կամաց սթափեցուցին մտքերը։ Ռուսական Յեղափոխութիւնը լայն ծփանքով զարնուեցաւ Պարսկաստանի— ինչպէս նաեւ Թիւրքիայի— սահմաններուն։ Այստեղ եւս— Շահնշահի պետութեան մէջ— պակաս չէին մտաւորական, գիտակից, հայրենասէր տարրեր, որոնք արիւնոտ սրտով կը դիտէին երկրի անտիրական վիճակը և օտարին ոսոխներու նուաճողական ձգտումները։ Անոնք եւս փութացին շղթայազերծել յեղափոխական շարժում մը, որուն մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վիճակուած էր առաջնակարգ դեր խաղալ։

Ինչո՞ւ արդեօք մասնակցեցանք պարսկական յեղափոխութեան, ի՞նչպէս կարողացանք ընել այդ ահաւոր ռիսքը... Հարցում մըն է, որ այն օրերուն շատ է յուզեր հայկական շրջանակները և մեր սեփական շար-

քերը։ Հարցում մըն է, որ այսօր ալ երբեմնապէս դեռ կը սրուի ոմանց զարմացական և մեղադրական շեշտերով։

Փոքր ինչ անդրադառնանք կացութեան։ Ի՞նչ էր Հայերու վիճակը Պարսկաստանում, անոնց հասարակական դիրքն ու արժէքը։

Մեր համրանքը— ընդամէնը շուրջ 70.000 հայ, ցրուած իսլամ այդ երկրի գրեթէ բոլոր նահանգներուն մէջ։ Ամենէն խիտ հայ բնակչութիւնը՝ Ատրպատականի և Սպահանի նահանգներում։ Մէկուն կեդրոնը՝ Թաւրիզ, միւսինը՝ Սպահան։ Թեհրան, Ռաշտ, Ղազուին, Շիրազ, Համադան՝ երկրորդ տեղը կը բռնեն, իսկ մնացած քաղաքներում հայ բնակիչները կարելի է համրել մատներու վրայ։ Ամենուրեք՝ խառն։ Զուտ հայաբնակ գաւառ՝ համարեա ոչ մի տեղ։

Աւելի փայլուն չէր անտեսական վիճակը։ Պարսկահայ գիւղացին, հողագործը՝ ոչնչով չէր տարբերուեր իր համարհեստ պարսիկէն։ Նոյնպէս ճնշուած ու կեղեքուած, նոյնպէս աղքատ ու խաղալիկ մահմետական տէրերու ձեռքին։ Իր մշակութեան եղանակը և վարք ու բարքը՝ նոյնպէս կոպիտ, նախնական։ Ընդհանրապէս՝ նոյն ապրուստի ու կենցաղի միջոցներն ու ձեւերը։ Խեղճ էր նաեւ առեւտրական հայ փոքրաթիւ դասակարգը։ Պարսիկներ ու եւրոպացիներ՝ աւելի ճարպիկ ու խոշոր դրամագլխի տէր՝ գրաւած էին շուկաները և հայ տարրին մնացեր էր սոսկ միջնորդի ասպարէզը։

Հայոց միակ առաւելութիւնը— իրենց դպրոցն էր։ Հայ կրթական հաստատութիւնները Պարսկաստանի քաղաքներուն մէջ իրօք աչքի կը զարնէին իրենց աւելի արդիական, եւրոպականացած ձեւերով՝ բաղդատմամբ իսլամ դրացիներու նախնական մազրասաներուն։ Երկու տարրերը— իսլամ պարսիկ և հայ քրիստոնեան— ապրեր էին դարերով իրարմէ անջատ, խորթացած։ Ոչինչ՝ ընդհանուր։ Մեծ էր մանաւանդ կրօնական խրամատը։ Պարսիկ կղերը ընդհանրապէս զերծ է, բարեբախտաբար, Տաճկաստանի թուրք կղերի արիւնռուշտ բնազդներէն, բայց մեծ է նախապաշարմունքի ուժը, զօրաւոր է կրօնական խտրութեան զգացումը նաեւ պարսիկ կղերին մէջ, որ կը նայէր քրիստոնեայ տարրին վրայ միշտ բարձրէն, արգահատանքով։

Այդպիսի պայմաններու մէջ միանգամայն բնական էր, որ հայ տարրն ալ, իր դրացիին հետ ցնծութեամբ ողջունէր այն համեստ Սահմանադրութիւնը, զոր Թեհրանի ժողովուրդը նուաճեց 1906ին խաղաղ, անարիւն յեղափոխութեամբ*)։ Ու նոյնքան բնական էր, որ երբ Շահը,

*) 1906 Յուլիսին պարսիկ ժողովուրդը, էյն-ուդ-Դովլէի բռնութիւններուն դէմ բողոքելու համար, տասնեակ հազար հոգիով Անգլիոյ դեսպանատունը ապաստա-

Մեհմէտ Ալի — արեւելեան տիպի վայրագ իշխանաւոր — դրժեց իր երդումը՝ «սրբութեամբ պահելու իր հօր շնորհած սահմանադրական կարգերը», ցրուեց ժամանակաւորապէս Մէջլիսը ու մահով պատժեց ընդդիմադիր պարագլուխները, երբ այդ բռնութեանց հետեւանքով Ատրպատականի մայրաքաղաք Թաւրիզը պարզեց ապստամբութեան դրօշը,— հայ տարրին խորունկ համակրանքը ամենուրեք ապստամբներու կողմն էր և ընդդէմ ուխտադրուժ վեհապետին ու անոր արբանեակներուն*)։

Բայց այդ համակրանքը բաւական ատեն կը մնար մունջ, պղատոնական. հայ ժողովուրդի յեղափոխական առաջնորդները կը վարանէին կողմ բռնելու ընդհանուր, արիւնոտ իրարանցումին մէջ։ Վարանոտ էին, բնականաբար, և Դաշնակցութեան Կովկասեան մարմինները։ Սակայն, օր աւուր, անցքերու զահավէժ ընթացքի մէջ, աւելի և աւելի կը պարզուէր, որ չէզոքութիւնը հայոց համար անիրագործելի պատրանք մըն էր համատարած քաոսին մէջ, ուր նոյնինքն միապետական բանակը հակայեղափոխական իր արշաւներու ընթացքին անխնայ թալանի կուտար հայ գիւղերը, կ'աւերէր ու կ'ահաբեկէր հայ բնակչութիւնը, որ, հակառակ սանձարձակ կեղեքումներու, քիչ-շատ բարեկեցիկ վիճակ մըն էր ստեղծեր Ատրպատականի և ամբողջ երկրին մէջ։

Չէզոքութիւնը կը խախտուէր հայոց դիւրաբեկ հոգեբանութեան մէջ այն պատմական օրերուն, երբ ողջ մահմետական Թաւրիզը ոտքի էր կանգներ իր յանդուգն անջումաններով*), որոնք Ֆրանսական Յեղափոխութեան ժակոբէնները կը յիշեցնէին, երբ ան ամբողջ ամիսներ կը մնար անառիկ ու անընկճելի միապետական բանակին դէմ, որ գրոհ կուտար քաղաքի վրայ իր վայրենի հորդաներով— Շահսեւաններ ու Քարափափախներ, Քարադաղցի ձիաւորներ, թափառական, աւազակաբարոյ քըրդեր— և ամէն անգամ յետ կը մղուէր կորուստներով. չէզոքութիւնը կը խախտուէր, երբ օսմանեան աշխարհն ալ կը խլրտէր ու կը հռչակէր իր «Հուրիէթ»ը (1908 Յուլիս),— որ մեծապէս քաջալերեց Թաւրիզի ապստամբները— երբ Պոլսոյ պարսիկ գաղութը իր կազմած «Անջուման Սաատէթ»ով բողոքի ու սպառնալիքի հեռագիր կուտար ուխտադրուժ Շահին և ազգային հանգանակութեան կը ձեռնարկէր ի նպաստ Թաւրիզի յեղափոխականներուն, երբ Կովկասէն իսկ բազմաթիւ կամաւորներ— թուրք, վրացի եւ այլն— օգնութեան կը փութային կռուող Թաւրիզին, չէզոքութիւնը կը խախտուէր, երբ միւս կողմէն պայթեր էր ընդհարումը թուրք ու պարսիկ կառավարութեանց միջեւ՝ հին սահմանավէճի մը առիթով. Համիդեան կառավարութիւնը, «Հուրիէթ»ի նախօրեակին, մտածեց ուրիշ տեղ ուղղել իր ժողովուրդի ուշադրութիւնը, որ բռնուած էր յեղափոխական խմորումով և, Պարսկաստանի թուլութենէն օգտուելով, որոշեց լայնցնել թուրք կայսրութեան սահմանները. տաճիկ զօրքը արշաւեց դէպի Սալմաստ։ Պիտի գրաւէր, անտարակոյս, սահմանամերձ շրջանները, ուր կար ստուար հայ բնակչութիւն և ուրկէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 17 տարիէ ի վեր իր ուժերը կը թափէր դէպի Վասպուրական ու Տարօն։ Համիդեան բանակը գուցէ նախ նպատակ ունէր մարել յեղափոխական հրդեհը Պարսկաստանի մէջ, որ խրախոյս մըն էր Երիտասարդ Թուրքիայի համար... Շշուկ կար, թէ Մեհմէտ Ալի Շահն ալ թշնամիի աչքով չէր դիտեր այդ թրքական արշաւը, գուցէ նոյն իսկ պատրաստ էր զիջելու Ըլդըզին իր մէկ երկու գաւառները՝ անոր աջակցութիւնը գրաւելու և ազատական շարժումը խեղդելու նպատակով։

Թուրքերու այդ զօրաշարժը, որ ոտքի հաներ էր քրդութեան աւազակաբարոյ տարրերը հայոց դէմ, նոր ճգնաժամ կը ստեղծէր հայութեան համար։ Հարկ էր կազմակերպել վտանգուած վայրերու ինքնապաշտպանութիւնը։ Հարկ էր նաեւ ուժ տալ պարսիկ ազատագրական շարժումին, որուն յաղթանակէն կախուած էր օսմանեան գաւառներու վիճակը և Հայ Դատի ապահովութիւնն ու յառաջդիմութիւնը։ Ազատ Պարսկաստանը ու

ենցաւ, պահանջելով մեծ վեզիրին պաշտօնանկութիւնը եւ «Արդարութեան Տուն» (Խորհրդարան)։ Միեւնոյն ատեն ազատականները սկսան բուռն պրոպագանդ Սահմանադրութեան համար։ Քիչ յետոյ Մուզաֆֆէր Էդդին Շահը, անկողին ինկած, հրովարտակով «շնորհեց» երկրին Խորհրդարան մը— **Մէջլիս**։ 1907 Յունուարին մեռաւ Մուզաֆֆէր Էդդին եւ անոր յաջորդեց իր որդին Մեհմէտ Ալի, որ սկսաւ դաւել Մէջլիսի դէմ։ 1908 Փետրուարին, Շահին վրայ երկու ռումբ նետուեցան։ Մահափորձը վիժեցաւ։ Կատղած վեհապետը սկսաւ բուռն հալածանք ու տեռոր ժողովրդական ներկայացուցիչներուն դէմ։ Նոյն տարուան Յունիսին կառավարական զօրքը, ռուս գնդապետ Լեախովի ղեկավարութեամբ, շրջապատեց Մէջլիսի պալատը եւ ռմբակոծեց։ Յեղափոխականները արիաբար կռուեցան ու պարտուեցան։ Ձերբակալուած շարք մը պարագլուխները խողխողուեցան Շահին հրամանով։ Ապստամբութիւնը զսպուեցաւ Թեհրանի մէջ, բայց յաղթականօրէն գլուխ բարձրացուց Թաւրիզում։

*) Կար արդէն Վիեննայի Ընդհ. Ժողովի որոշումը, որ կ'ըսէր.

«Նկատելով, որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող ճակատագրական խոշոր երեւոյթ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար, եւ գտնելով դրա տարածումն ու յաղթանակը ցանկալի՝ թէ՛ համամարդկային, թէ՛ հայկական տեսակէտից.

Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անդամներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատական, ռամկավարական եւ աշխատաւորական ոգին, որ բխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»։

*) Գաղտնի, յեղափոխական կոմիտէներ, ակումբներ։

միայն բարիք մըն էր պարսկահայոց համար, այլ եւ կեանք մը թրքահայ և կովկասահայ ժողովուրդի դատին համար...

Այսպէս կը տրամաբանէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան պարսկահայ կազմակերպութիւնները, մանաւանդ Ատրպատականի Կեդրոնական Կոմիտէն, որ արդէն իսկ գաղտնօրէն յարաբերութեան մէջ մտած էր պարսիկ ազատականներուն հետ, պատասխանելով անոնց իսկ դիմումներուն ու յորդորներուն։

Կովկասեան մարմիններն ևս շարք մը ժողովներու մէջ զբաղած էին Պարսկաստանի կնճիռով։ Մասնակցի՞լ, թէ չմասնակցիլ... Նուրբ, ծանրակշիռ, պատասխանատու խնդիր։ Ահա Կովկասեան Շրջանային Ժողովի մէկ նիստը Թիֆլիսի մէջ, ուր ներկայ են՝ Վռամեանի ու Ատրպատականի պատգամաւորին հետ՝ Զաւարեան, Հայր Աբրահամ, Հ. Օհանջանեան, Զաւախեան եւ այլն։ Կը զեկուցանէ Բիւրոյի կողմէ Հայր Աբրահամ։ Խօսելով թուրք-պարսկական ընդհարումի, հայ-պարսկական ընդհարումի և հայ-պարսիկ յարաբերութիւններու շուրջ, իբրեւ եզրակացութիւն, կ'առաջադրէ Վարիչ Մարմնի տեսակէտը.

— «Այդ բոլոր բարդութիւններու հանդէպ, մեր դիրքը դեռ որոշապէս չենք կարող ճշդել. Պարսկաստան ղրկել ենք մէկ ընկեր, սպասում ենք նրա տալիք տեղեկութիւններին... Կողմնակի կերպով Դաշնակցութեան մօտ արել են դիմումներ, որոնց մասին խօսելու չենք այստեղ՝ կոնֆիդանցիալի (խորհրդապահութեան) նկատումով... Արել ենք մի շարք նախապատրաստական քայլեր... Մէկ բան պարզ է. չենք կարող թողնել մեր ժողովուրդը անտէր, անզէն, անպաշտպան վիճակում»...

Զաւարեան, նոյնպէս յիշեցնելով, որ Բիւրօն կը սպասէ յատուկ նպատակով Պարսկաստան ղրկուած ընկերոջ տեղեկագրին, և որ ազատական պարսիկները շարունակ կը դիմեն մեր ընկերներու խորհուրդներուն, պաշտպանեց հայ-պարսիկ յեղափոխական գործակցութեան թէզը, ըսելով.

— «Եթէ մեծ բան էլ չկարենանք անել, գէթ կ'ամրապնդենք մեր համերաշխութեան կապը պարսիկ յեղափոխական տարրերի հետ»։

Բայց այդ գրոյցներով դեռ չէր վճռուեր Դաշնակցութեան գործօն մասնակցութիւնը Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումներուն մէջ։ Ուրիշ ընկերներ կային, որ բացարձակ չէզոքութիւն կը պահանջէին։ Մեծամասնութիւնը, սակայն, մասնակցելու կողմն էր։

Պարսիկ յեղափոխականները, Թաւրիզ և այլուր, կը դիմէին մերիններու խորհուրդներուն, վասն զի իրենք անփորձ էին, զուրկ յեղափոխական աւանդութիւններէ, և, միւս կողմէն, մեծ համարում ու յարգանք ունէին Դաշնակցութեան նկատմամբ։ Երբեմն նոյն իսկ չափազանցուած

կարծիք՝ անոր ռազմավարութեան ու ռազմական ուժերու մասին... Այդպիսի կարծիք կազմեր էին մանաւանդ 1905—906ի կովկասեան հայ-թաթարական պատերազմէն ի վեր, երբ Դաշնակցութիւնը իրոք մեծ ուժ ու կազմակերպական հմտութիւն երեւան բերաւ ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ։

1907ի Դեկտեմբերի վերջերուն Ռոստոմ կը հասնի Թեհրան՝ ազդեցիկ շրջաններու տրամադրութիւնները շօշափելու և բանակցելու նպատակով։ Իրեն կ'ընկերանար Յովսէփ Միրզայեան— լաւ ծանօթ երկրի պայմաններուն ու պարսիկներու հոգեբանութեան։ Եւ ամէն մի ժողովէ ետք՝ կը խորհրդակցէին երեք ուրիշ տեղացի անձերու հետ, որոնցմէ էր մեր հին ընկեր դոկտոր Սանփանեան։ Մէջլիսը այդ ժամանակ երերուն գոյութիւն մը ունէր. ազատականները, կատարուած անցքերէն յետոյ, մշտական վախի մէջ էին։ Բայց Շահն ալ երկիւղի ու տագնապի օրեր կ'ապրէր։ Պարսիկներու կողմէն բանակցութիւններուն կը մասնակցէին Վոսուղ-ող-Դովլէ, Մէջլիսի փոխ-նախագահը, Մուսթէշար-ող-Դովլէ, երեսփոխան, պատգամաւոր Թաւրիզի, Հաջի-Ամին-ող-Զարբը, պատգամաւոր Թեհրանի վաճառականներու կողմէ, նկատուած որպէս Պարսկաստանի մեծագոյն հարուստը և սահմանադրականներու ֆինանսական ուժը։ Հաջի-Մուին-ող-Թոջար, նոյնպէս մեծահարուստ մը, որ նախորդին հետ կը հոգար յեղափոխական շարժման ծախսերը։ Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղա, պատգամաւոր Թաւրիզի, յեղափոխական անջումաններու պարագլուխ. Վերջապէս Աղա Սէյիդ Թաղը-Զադէ, Մէջլիսի ամենէն պերճախօս և ազդեցիկ անդամը։ Դրեթէ բոլորը ֆրանսախօս։ Այդ խումբը կազմուած էր Մէջլիսի զանազան խաւերէն և կը ներկայացնէր այն հեղինակաւոր կորիզը, որ ուղղութիւն կուտար ազատագրական շարժման։ Անոր հետ էին Թեհրանի ամենէն հեղինակաւոր հոգեւոր պետերը— Աղա Սէյիդ Աբդուլլահ և Աղա Սէյիդ Մոհամմատ մուջթահիդները, որոնք կը համարուէին հիմնաքարերը Սահմանադրութեան*)։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ— Ռոստոմ և Յովսէփ Միրզայեան։

Հինգ նիստերու մէջ (1908թ. Յունուար) քննուեցան շարք մը կարեւոր խնդիրներ։ Անոնց պարունակութիւնը ցուցադրուած է Ռոստոմի մէկ ընդարձակ գրութեան մէջ, որուն կցուած է ֆրանսերէն վաւերագիրները։ Որքան և հետաքրքրական ըլլան անոնք Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ստիպուած ենք զանց առնել այստեղ։ Կուտանք հակիրճ տողեր միայն։ Օրակարգի խնդիրներն էին. 1. Ո՞րքան ապահովուած է Սահմա-

*) Պարսից կղերը ճնշող մեծ մասամբ անցաւ հակայեղափոխականներու կողմը։

նադրութեան բնականոն ընթացքը Շահի հետագայ դաւերուն հանդէպ։ 2. Ի՞նչ յոյսեր ունին հեռացնելու տաճիկ զօրքը պարսկական հողերէն։ 3. Ինչի՞ մէջ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը և ինչո՞վ իրենք կարող են մեզ օգնել։

Պարսիկ բանագնացները կը պատասխանեն. 1. որ Շահը կրնայ միայն դանդաղեցնել ազատագրական գործը, բայց ոչ խեղդել. 2. որ եթէ Թուրք կառավարութիւնը բացէ ի բաց մերժէ պարպել գրաւուած վայրերը, պատերազմը անխուսափելի կը դառնայ*). 3. որ Դաշնակցութիւնը դըժ-ւի աջակցութիւն կարող էր բերել ազատական պարսիկներուն, եթէ իր ունեցած կապերով պաշտպանէր երիտասարդ Պարսկաստանի դատը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, ուր թերեւս հնարաւոր էր փոխառութիւն մը կնքել։ (Կողմնակի աղբիւրներէ կ'իմանայինք, որ Ֆրանսա կը հրաժարէր դրամ տալ Պարսկաստանի, առանց Ռուսիոյ երաշխաւորութեան, որովհետեւ Իրանը պարտք էր Ռուսաստանին 30 միլիոն)։

Պարսիկ սահմանադրականները կ'ուզէին նաեւ, որ Դաշնակցութիւնը տրամադրէր իրենց մէկ-երկու ձեռնհաս սպաներ, այլ և քանի մը մասնագէտներ, պայթուցիկ գործիքներ բանեցնելու համար, պատերազմի պարագային։

Երիտասարդ պարսիկները նաեւ յանձնառու կը լինէին լայնացնելու հայոց ազգային իրաւունքները, զորս հայ տարրը կը վայելէր հին բռնապետական ռեժիմին տակ։

Կը խոստանային, վերջապէս, յատկացնել հայ փախստականներուն Սալմաստի ու մերձակայ շրջաններու «խալիսէ» (արքունի) կոչուած մշակելի հողերը։

Ժողովներու մէջ կ'իշխէր ջերմ, բարեկամական տրամադրութիւն երկուստեք։ Պարսիկ բարեկամները կը խոստանային մեզի— ինչ որ առանձնապէս կարեւոր էր մեր ժողովուրդի պաշտպանութեան համար— 1. Ապահովել և դիւրացնել մեր ուժերու փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում։ 2. Դիւրացնել մեր զէնքի ու ռազմամթերքի փոխադրութիւնը արտասահմանէն Պարսկաստան։

Խոստացան նաեւ աջակցիլ մեզի համերաշխութեան քարոզը մղելու հայ և թուրք տարրերու միջեւ՝ Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ, ղրկել, ի հարկին, Կ. Պոլիս յատուկ մարդ մը (պարսիկ ազատական քարոզիչ), որպէսզի մեզ յարաբերութեան մէջ դնէ օսմանեան մայրաքաղաքի պարսիկ սահմանադրական տարրերուն հետ, որոնք կրնային օգնել մեզի համերաշխութեան այդ պրոպագանդին մէջ։

*) Թուրքերը, ի վերջոյ, հեռացան Անգլիոյ և Ռուսաստանի ճնշման տակ։

Ռոստոմ և ընկերները խոստացան, ի հարկէ, որ Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոն պիտի օգտագործէ պարսից դատի համար իր կապերը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի հայասիրական շրջաններուն հետ, նաեւ նիւթեր պիտի մատակարարէ արեւմտեան մամուլին,— բան մը՝ որ պիտի ընէինք նաեւ առանց պարսիկ բարեկամներու խնդրանքին*)։

Բայց շատ չանցած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի բերէր այդ խանդավառ, բայց անփորձ, անվարժ Պարսկաստանին՝ տարբեր ձեւի աջակցութիւն մը— միանգամայն ռազմական ու ռազմագիտական— որ մէկէն ի մէկ վտանգեց գոռոզ ու յաղթական Մեհմէտ Ալիի գահը, ահաբեկեց անոր շրջապատն ու ողջ յետադէմ միապետական բանակը և միւս կողմէն զարմանքի, հիացումի, երախտագիտութեան հոսանք մը առաջ բերաւ երկրի ազատատենչ, սահմանադրական տարրերուն մէջ...

Վերադառնանք առ այժմ ապստամբութեան օրրանը— Թաւրիզ։

Սկսած էր իր տեսակին մէջ աննախընթաց կռիւ մը։ Ոտքի էր գրեթէ ամբողջ իսլամ Թաւրիզը— յեղափոխական խմբակցութիւններ (անջումաններ), հեղինակաւոր, ազդեցիկ քաղաքացիներ, ժողովուրդն ալ, մեծ մասամբ անզէն ու անգիտակից, առանց իրեն պարզ հաշիւ տալու դէպքերու էութեան մասին, նետուեր էր կռուի կրկէս։

Տարօրինակ երեւոյթ մը. Թաթար Ազրբէյջանն էր դրօշակիրը, առաջնորդն էր համապարսկական շարժման, որ ուղղուած էր Թաթար-Ղաջար արքայատոհմի միահեծան բռնապետութեան դէմ... Եւ աւելի տարօրինակը կար. ապստամբութեան ղեկավարն էր նախկին աւազակ մը— զերծ, անշուշտ, գաղափարական որեւէ միտումէ ու շարժառիթէ— կոպիտ, անյայտ և աներեւոյթ սովորական մարդ մը, որ կը զբաղէր ձիու առեւտուրով կամ միջնորդութեամբ.— Սաթթար խան։

Եւ անոր օգնականը՝ նման խառնուածքով ու մտայնութեամբ.— Բաղըր խան, արհեստով որմնադիր։ Արեւելեան միջավայրի մէջ հազուադէպ չեն այդ տեսակ, հերոսատիպ, այլ և տգէտ, գաղափարազուրկ արկածախնդիրները, որոնք գիտեն ժողովրդային յուզումներու, հրաբխային կերքերու խառնարանին մէջ ցուցաբերել իրենց թաքուն, արտակարգ կարողութիւնները, կախարդել զանգուածներու երեւակայութիւնը, քանի մը խիզախ ժեսթերով, ճամբայ հարթել դէպի փառքի բարձունքները և յագեցնել գերազանցապէս մարդկային այն բնազդը, որ կը կոչուի. Նիցշէա-

*) Ռոստոմ Թաւրիզէն մինչեւ Թեհրան սահմանադրական Պարսկաստանի համար պայքարող երկու պատուիրակներ— մէկը կովկասահայերուն լաւ ծանօթ Կարապետով— որուն Արեւմտեան Բիւրոն չզլացաւ տալ ամէն անհրաժեշտ աջակցութիւն՝ մղելու իրենց քարոզչութիւնը մեր օտար բարեկամներու շրջաններում, Պարիզ և այլուր։

կան բարբառով, տիրապետութեան ձգտում, իշխելու կամք (der Wille Zur Macht):

Պարսկական Յեղափոխութիւնը ունեցաւ իր առաջին հերոսը յանձին Սաթթար խանի, ապացուցելով, որ յայտնուի պատմական վայրկեաններին աւելի համապատասխան, ազատութեան ու արդարութեան մարմնացում՝ բուն գաղափարական իղիթը, պարսից Գարիբալդին, ի դէմս դաշնակցական Եփրեմի...

Կռիւ էր Թաւրիզում Սահմանադրութեան համար, կռիւ էր ոչ միայն Ատրպատականի, այլ ամբողջ լայնածաւալ Պարսկաստանի ազատութեան համար: Ինչպէս կարող էր այդ կղզիացած, փոքրիկ հրդեհը բռնկեցնել ողջ երկիրը, անօրինակ բռնանգակ Իրանի բախտը... Ահա հարցը, որ կը ցցուէր մերիններուն և բոլոր գիտակից մահմետական տարրերուն առջեւ: Ինչպէս եղաւ, որ Թաւրիզի փոքրիկ կրակը հրդեհեց ամբողջ Իրանը...

Առաջին օրն իսկ Սաթթար խան փութաց գրաւել քաղաքի միջնաբերդը, որ միանգամայն կառավարական զէնքերու պահեստն էր: Եւ գրաւուած զէնքերը հետզհետէ բաշխուեցան օրէ օր աճող կամաւորական շարքերուն: Թաւրիզի կառավարութիւնը անակնկալէն շշմած, դիմեց խուժանի ասպատակողի: Օգտուեցաւ հինէն գոյութիւն ունեցող թաղային թշնամութեններէն ու թայֆաներէն, զինեց ու ուղղեց հանեց Դաւաղի կոչուած քաղաքամասը ապստամբ թաղերուն դէմ, Թաւրիզը՝ բաժնուած երկու հակամարտ բանակներու... Յաղթական էր առժամապէս Սաթթար խանի բանակը:

Մեր մարմինները տակաւին ձեռնպահ էին, հեռու պայքարէն: Ծածուկ, սակայն, մշտապէս յարաբերութեան մէջ էին ապստամբներու պարագլուխներուն հետ, որոնց չէին զլանար իրենց խորհուրդները, գուցէ բարոյական աջակցութիւնը, նոյնիսկ ռազմամթերքը, հնարաւոր չափով: Մեծ էր պարսիկ շարքերուն մէջ վստահութիւնն ու յարգանքը դէպի հայութիւնն ու անոր Մարտական Կազմակերպութիւնը:

Կռուի տաք օրերուն հասաւ օսմանեան յեղափոխութեան աւետաբեր լուրը: Նոր խրախոյս պարսկական շարժման համար: Յոյսերը թեւաւորուեցան, տրամադրութիւնները բարձրացան նաեւ մեր շարքերուն մէջ: Ատրպատականի մեր մարմինները միշտ աւելի կը թեքէին դէպի գործօն մասնակցութիւն: Նմանապէս Կովկասեան մարմինները, Ընդհ. Ժողովը, Արեւելեան Բիւրոն: Կարգախօսն էր՝ **անպայմանօրէն կերպով նպաստել շարժման, ձգտելով տալ անոր ռամկավարական բնաւորութիւն:**

Արեւմտեան Բիւրոն և Պոլսոյ Մարմինը, իրենց եղած դիմումին ի պատասխան— մասնակցութեան խնդրի առթիւ— յայտներ էին, որ պա-

տասխանատուութիւնը կը թողուն Արեւելեան Բիւրոյի և Ատրպատականի Մարմնին վրայ:

Ռոստոմ, որ բանակցեր էր Թեհրանի պարսիկ ազատականներուն հետ, անցաւ Թաւրիզ, ուր անոր վճռուած էր առաջնակարգ դեր խաղալ ապստամբական երկարատեւ գործողութիւններուն մէջ, թեւ թեւի Սաթթար խանի հետ: Տեղի ունեցան հայ-պարսկական շարք մը կարեւոր խորհրդակցութիւններ: Հարկ էր կազմակերպել ըմբոստներու խառնիճաղանջ զանգուածը: Ներդաշնակութիւն չկար, խմբապետներ ու հրամանատարներ կը գործէին ինքնագլուխ, և գործը անկէ սաստիկ կը տուժէր: Հարկ էր նետել ըմբոստացումի ալիքը նաեւ դէպի գաւառները, որոնք անշարժ կը մնային, Իրանի միւս գաւառներուն պէս: Առանց գաւառի աջակցութեան՝ կորսուած էր ազատութեան դատը... Անկերպարան վիճակ մը ունէր և ելեւմտական խնդիրը: Սաթթար խան ունէր իր յատուկ գրամարկղն ու եկամուտները, ժողովրդական հանգանակութեամբ, Բաղըր խանը՝ իրենը, միւս մանր ու խոշոր հրամանատարները՝ իրենցը: Այս բաբելոնեան շփոթի մէջ՝ առէջ ոգտուողը քանի մը անհատներ էին... Մերոնց յանձնարարով կազմակերպուեցաւ խառն մարմին մը— հայ և պարսիկ յեղափոխականներէ— ներքին ռազմական և արտաքին քաղաքական գործերը վարելու համար: Ապա և ընտրուեցաւ յատուկ յանձնաժողով, որուն ձեռքը պիտի կեդրոնանային բոլոր եկամուտներն ու կանոնաւորապէս հոգացուէին շարժման ծախքերը, նոյն խառն մարմնի հսկողութեան տակ: Որպէսզի ծախքերը շատ չծանրանային ժողովուրդի վրայ, մերոնք առաջարկեցին, որ անմիջապէս գանձուին պետական հասոյթները (հացահատիկներու տուրքը) ամ-մօտակայ գաւառներէն, որ «դալյան» պաշարուի քաղաքին մէջ՝ ապահովելու ժողովուրդը գալոց սովի արհաւիրքէն*), որ ներքին թղթատարական ու այլ պետական հասոյթներ ալ դրուին ծախսարար յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ, եւ այլն եւ այլն: Այսպէս միայն հնարաւոր էր քիչ թէ շատ ապահովել Թաւրիզի բնակչութիւնը ազատագրական կռուի ընթացքին, որ կարող էր երկար տեւել:

Մենք դեռ կը մնայինք, սակայն, լոկ բարոյապէս աջակցողի, խորհրդատուի դերին մէջ, կռիւը սկսելէն երկու ամիս անց: Արեւելեան Բիւրոյի կողմէն Թաւրիզ հասան երկու ղեկավար ընկերներ— Վահան (Վռամեան) և Սեպուհ: Տեղւոյն գործերուն ծանօթանալէ յետոյ, պիտի անցնէին Թուրքաց Հայաստան, որ արդէն կ'ապրէր «Հուրիէթ»-ի մեղրա-

*) Սակը անհրաժեշտօրէն պիտի գար քաղաքը պաշարուելու եւ ճանապարհները կտրուելու պարագային:

յուսինը։ Անոնց մասնակցութեամբ Ատրպատականի ընկերները հանգամանօրէն մշակեցին գործունէութեան ծրագիր մը։ Մարտական գործի նկատմամբ՝ Սեպուհ տուաւ շարք մը հրահանգներ, որոնք բարերար հետեւանք ունեցան խառնակ, անկազմակերպ կռուող պարսիկ զանգուածին համար։

Օգոստոս ամսուն (1908թ.) Թաւրիզ անցաւ Կովկասէն ուրիշ ընկեր մը, որ հաղորդեց պաշտօնապէս, թէ Արեւելեան Բիւրոն համաձայն է գործօն մասնակցութեան, եթէ Ատրպատականի ընկերները հակառակ չեն և եթէ Սաթթար խան կը ստանձնէ որոշ պարտաւորութիւններ։ Կեդրոնական Կոմիտէն շարք մը ժողովներու մէջ կը քննէ խնդիրը և միաձայնութեամբ կը յարի Բիւրոյի գաղափարին։ Այդ առթիւ բանակցութիւնները Սաթթար խանի հետ հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցան.

1. Դաշնակցական մարտիկները կը բերեն միայն իրենց զէնքերը, իսկ ձի, ռազմամթերք, ուտեստ ու այլ անհրաժեշտ բաներ կը ստանան, Թաւրիզ հասնելուն պէս, ընդհանուր դրամարկղէն։

2. Դաշնակցական մարտիկները պիտի լինեն գլխաւորապէս ղեկավարող ուժեր, որոնցմէ առնուազն մէկ տասնեակ պիտի վարեն թնդանօթային և ռմբային գործը։

Սիրով, ի հարկէ, ընդունուեցան հայոց պայմանները, և մեծ էր ոգեւորութիւնը պարսիկ կռուողներու շարքերուն մէջ, ուր յոռետեսութիւնը ծայր կուտար արդէն գաւառներու անյաջողութեան և սովի սպառնալիքներուն հետեւանքով։

Մերինները կը խորհէին, որ եթէ անգամ Թաւրիզում չյաջողինք շօշափելի գործ մը կատարել, պիտի կարենայինք մեր մարմիններու միջոցով շարժումներ յառաջ բերել գաւառներում ու նոյն իսկ մայրաքաղաք Թեհրանի մէջ։ Եւ շատ չանցած, լիովին արդարացաւ մեր յոյսը։ Բանակցութեան արդիւնքը անմիջապէս, Թաւրիզի մարմնի կողմէն, հաղորդուեցաւ մեր կոմիտէներուն՝ Թեհրան, Ռաշտ, Գիլան, Սալմաստ ու այլ վայրեր, որպէս զի անոնք ալ յայտարարեն իրենց շրջաններու ենթակոմիտէներուն և ջանան պարսիկ ըմբոստներուն հետ համերաշխաբար արձագանգ տալ Թաւրիզի կռւին։

Մեր Կովկասեան մարմինները կը պատրաստէին իրենց օգնական ուժերը ճամբելու Ատրպատական, մինչ Թաւրիզում կը զբաղէին պայթուցիկներու եւ ռումբերու փորձերով։ Անոնց սիրահարն ու մասնագէտն էր Ռոստոմը, որուն և վիճակուած էր շարժման մտաւորական և գաղափարական դերը ստանձնել Թաւրիզի մէջ՝ մօտ մի տարի։ Կռիւներու ընթացքին մերոնց պատրաստած այդ պայթուցիկները իրենց պատճառած կոտորածով և անգամ պարզ ռաքետները սոսկալ սարսափ ու խրա-

խանցում կը ձգէին թշնամի ալէտ խառնամուծին մէջ և փախուստի կը մղէին զայն։ Հակառակորդը կը դառնար միշտ աւելի զուսպ և զգոյշ։ Չէր կարող ընկճել յեղափոխական Թաւրիզը, բայց և չէր ուզեր զինաթափ լինել, ընդհակառակն, կռիւը յամառօրէն կը շարունակէին միապետական ուժերը, թէ՛ դուրսէն և թէ ներսէն (յետադիմական քաղաքամասէն, որ դարձեր էր հակայեղափոխականներու որջը)։ Մէկ կողմէն, Էյնը-Դովլէ իր աճապին բանակով, միւս կողմէն՝ Ղարադաղի Ռահիմ խանը իր ձիաւոր վահմակներով, երրորդ կողմէն՝ Սամի խանն ու Զարմաղը, ապա և Մակուի քրդերը Իզոյ խանի առաջնորդութեամբ և բազմաթիւ ուրիշ խաներ, տիրողաւոր ու անտիրոգոս աւազակներ... Ահա այն ուժերը, որ պարբերաբար գրոհ կուտային ապառամբ Միջնաբերդին դէմ և կոտորուելով ետ կը մղուէին։ Աւելորդ է ըսել, որ շրջակայ թուրք ու հայ գիւղերը, բոլորովին անպաշտպան, մատնուած էին այդ աւարառու հորդաներու քմահաճոյքներուն և սովումի օրեր ու ամիսներ կ'ապրէին...

Դիւրին բան չէր Կովկասեան մարմիններուն համար ռազմական ուժերը փոխադրել Արաքսի միւս կողմը այն օրերուն, երբ ցարական կայսրութեան մէջ սկսած էր ստոլիպինեան համատարած ռէակցիան և երբ մասնաւոր կատաղութեամբ ծայր կուտար հալածանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ։ Ամենէն առաջ հարկ էր Թաւրիզ ճամբել մէկ անուանի ռազմիկ-հրամանատար, մեր հինաւուրց խմբապետներու երախտաւոր փաղանգէն, որ կարենար իր անձնական հմայքի ուժով համախմբել իր շուրջը հայոց կռուող տարրերը Ատրպատականում։

Վիճակն ինկաւ Սեւ Քարեցի Սաքոյին։ Բայց երբ նա կը պատրաստուէր Երեւանէն Թաւրիզ մեկնելու, անակնկալ կերպով բռնուեցաւ խոլերայի համաճարակէն և մեռաւ։

Հայ յեղափոխական դիւցազներգութեան ամենահմայիչ դէմքերէն մէկն էր, որ անհետացաւ այնքան վաղաժամ և այնքան անհեթեթ ու անսպասելի ձեւով։ Համաճարակը գրեթէ ի սպառ յաղթահարուեր էր Երեւանի մէջ, երբ մահաբեր մանրէները տապալեցին այդ հսկան, որ ազատուեր էր այնքան ծանր պատահարներէ, որ քանիցս «մեռեր էր» ու վերակենդանացեր և որուն առնատիպ կազմուածքը հեղներ էր ամէն տեսակ հիւանդութիւններ ու հարուածներ։

1890ի ուխտուածներէն էր։ Յեղափոխական քարոզ ճամբուն վրայ, վսեմ իղձերով առգրուած, քալեց նա երկար, շարունակ զարնուելով խոչ ու խութերու և միշտ ամուր, անընկճելի։ Կեանք մը՝ հիւսուած ամբողջապէս հերոսութենէ և զրկանքներէ։ Ջնաշխարհիկ պարզութիւն մը՝ միացած ցինչ անձնուիրութեան և անսահման քաջութեան հետ, որ կը դարձնէին այդ մարդը պաշտելու չափ սիրելի։ Ցուցամոլութեան հետեւէ

չինկաւ երբեք, այլ միշտ գինկավարուեցաւ պարտքի, խղճի թելադրանքով։ Փառք չփնտռեց Սեւ Քարի մեծ զաւակը— փառքն ինքը եկաւ զայն շըրջապատեց ժողովրդական միահամուռ սիրոյ ու գուրգուրանքի մէջ։ Միշտ բարի և վեհանձն՝ ընկերական յարաբերութեանց մէջ, միշտ զիջող, համբերատար, միշտ անտրտունջ աշխատաւոր Կուսակցութեան ու Գաղափարի,— այդ անձն, գեղջկատիպ ռազմիկը գանձ մըն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար, մէկը հազուագիւտ բիւրեղներէն մեր անփայլ իրականութեան մէջ...

Դերիկի կռուողներէն էր, 90ական թուականներու սկիզբները՝ Վարդանի ու Դումանի հետ անցաւ երկիր, Վասպուրական ու Տարօն, Սասնոյ ճամբուն վրայ (1896էն ի վեր)։ Կը ձերբակալուի Մուշի մէջ և կը մնայ բանտը երեք ձիգ տարիներ, կախաղանի պարբերական սպառնալիքին տակ։

Ազատ արձակուած՝ դուրս կը նետուի Թուրքիայէն և կը նուիրուի կազմակերպական գործերուն Կովկասի մէջ։ Հայ-թաթարական կռիւներուն մէկն է ամենէն արի և հմայիչ տանուտերներէն, հրամանատարը Ղազախի ուժերուն, «Գերմարդ» մը՝ ժողովրդական երեւակայութեան մէջ։ Դիւցազն՝ աներկիւղ և անպարտելի, «Սաւօ-փաղիշահ» է թաթար զանգուածներու աչքին։ «Պահապան հրեշտակ» է հարազատ ժողովուրդի համար... Իգիթի անձին շուրջ կը հիւսուին երգեր ու առասպելներ։ Մեծ է անոր հեղինակութիւնը թշնամի տարրերու մէջ իսկ։ Ոչ միայն բռունցքի հեղինակութիւն, այլ և բարոյական կախարդիչ մի ուժ... Վասն զի «Սաւօ-փաղիշահը» լէնկթիմուրեան գծերով օժտուած հրոսակապետ մը չէր, այլ ազնիւ, վեհոգի ռազմիկ մը, որ գիտէր զարնել արիւնածարաւ խուժանները, բայց և ստէպ հանդէս կուգար, որպէս հաշտարար ոգի մը՝ համերաշխութեան քարոզներով լեցնելու կոյր ու մութ մոլեռանդութիւնը։ Ազգերու համերաշխութեան համոզուած ռահվիրայ... Հերոսի այդ յատկանիշներուն կը պարտինք մասամբ այն իրողութիւնը, որ աւերիչ ընդհարումները Ղազախի գաւառում համեմատաբար սահմանափակ ծաւալ առին։

Վերջացաւ «Կովկասեան Վանդէ»ի անարգ մղձաւանջը— Սաքոն պարտքի ուրիշ դաշտի մը մէջ կը տեղայ իր լախտի հարուածները.— Կուսակցութեան դրօշին տակ կռիւ կը մղէ գաղափարազուրկ, այլասերած տարրերուն դէմ, կը մաքրէ հրապարակը Դաշնակցութեան անունը շահագործող խուլիգաններէ, շանտաժիստներէ— կռիւ մը, որ նոյնպէս տարաբախտաբար, չանցաւ առանց արիւնոտ արկածներու և զոհերու... Ժամանակ էր, որ փոքր ինչ հանգիստ առնէր քաջի յոգնատանջ մարմինը, բայց ահա մի ձայն նորէն կոչեց զինքը Մայր Արաքսի միւս եզերքէն։

Նոյն հարազատ ձայնն էր,— հայրենի ժողովուրդի երրորդ, համեստ բեկորն էր, որ խռովայոյզ վայրկեանի մը մէջ, անզօր, անապաւէն, կուրծք առեր էր բռնակալութեան խուժաններուն։ Սեւ Քարեցին նորէն կապեց գարիբալդիական պայուսակը, նորէն արբեցաւ վառօդի պաղ բուրմունքով և քալեց... ձայնի ուղղութեամբ։ Բայց անողոք պատահարը չանթեց զինք կէս ճամբան...

⁂

Սաքոն գնաց— Քեռին եկաւ անոր տեղը։ 1908ի Հոկտեմբերի սկիզբները, մեծահամբաւ ձիաւոր մը, Դաշնակցութեան ձեռքով սպառազինուած 25 հոգինոց արշաւախումբով Երեւանի նահանգէն անցաւ Արաքսը և երկար, դժուարին ճամբայ կտրելով մտաւ Թաւրիզ։

Քեռին էր— «Արգրուսյի Քեաւթառ Արշակը»— որ 1904ի օրերուն սոսկ պաշտպանապետ մըն էր Սասնոյ մէջ, բայց որու աստղը հետզհետէ կը բարձրանար նոյն հայ-թաթար կռիւներէն ի վեր, ուր ինքը մէկն էր անուանի գերակատարներէն՝ Մուրատի, Կորիւնի և այլոց հետ։

Ցնծութիւն էր հայ և պարսիկ կռուող շրջաններում այն օրը, երբ կը հասնէր Քեռիի խումբը։ Թէև կուգար վայրագ բռնապետութեան դէմ ընտիր ռազմիկներու փոքրաթիւ բոյլ մը, զինուած ոչ միայն սրով ու հրացանով, այլ և հրեղէն գաղափարներով, կռուելու անյագ ծարաւով, մեռնելու անդարձ վճռականութեամբ։ Տրամադրութիւնները, որ իջեր էին վերահաս սովէն և թշնամու անզուսպ յարձակումներէն, վերստին բարձրացան։ Դաշնակցութեան ձիաւոր խումբը առաջին իսկ օրերէն ուժգին թափ հաղորդեց յեղափոխական բանակի գրոհին։ Որոշուեցաւ ինքնապաշտպանութեան գիծերէն անցնիլ յարձակողականի, դուրս ելնել քաղաքէն և ճակատիլ թշնամուն... Խիզախ փորձ մըն էր... Բայց անհրաժեշտ՝ նախ հայկական ինքնապաշտպանութեան համար։

Լուր հասաւ, թէ ղարադաղցի ձիաւոր հրոսակները թալանի ու աւերի կ'ենթարկեն իրենց հանդիպած գիւղերը։ Տասնեակ հայ կտրիճներ ճամբուեցան դէպի այդ կողմը։ Սաթթար խանն եւս մարդիկ ղրկեց այդ ուղղութեամբ։ Երբ մերոնք հասան Մուժումբար հայաբնակ գիւղը, Սամիխան շրջապատեր էր զայն շուրջ 500 իր ձիաւորներով և թնդանօթով։ Սկսաւ անհաւասար, բուռն ճակատամարտ։ Ամենէն կատաղին՝ այդ տարուան ընդհարումներէն։ Տղայք անմիջապէս դիրքեր գրաւեցին— ամէնքն ալ ընտիր հրացանաձիգներ— ընդամէնը 12 հոգի և խումբ մըն ալ հայ գիւղացիներ, ոչ զինավարժ, բայց խանդավառ։ Կռիւը տեւեց ամբողջ օրը։ Մութը կոխելով, թշնամին հեռացաւ, 60—70 սպաննուած տանելով։

Մեր կողմէն՝ երկու զոհ — Նիկոլ և Առաքել. զոյգ յանդուգն երիտասարդներ։ Թեթեւ վէրք ստացան երկու ուրիշներ՝ Հրաչ և Կարօ։ Կային սպաննուած և վիրաւորուածներ նաև գիւղացիներէն։ Մութը հասնելուն պէս, տղաներէն 3 հոգի ձեռնամերձ կռուով ճեղքեր էին թշնամու շղթան և անցեր Թաւրիզ՝ զեկուցանելու սպայակոյտին. միւսները մնացին Մուժումբարի մէջ՝ գիւղը նոր յարձակումէ պաշտպանելու համար։ Նահատակ ընկերներու դիակները մեծ շուքով տարին քաղաք և թաղեցին Լիլաւայի եկեղեցու բակում։

Այս դէպքերուն հետ գրեթէ միաժամանակ մերոնք պարզեցին ապստամբութեան դրօշը Ատրպատականի միւս շրջաններում. Սմբատ՝ Ուրմիի, Սամսոն՝ Սալմաստի, Զօրավար՝ Խոյի մէջ։ Իւրաքանչիւրը ունէր կռուողներու ստուար խումբ մը իր տրամադրութեան տակ։ Սամսոն ունէր 50—60 հոգինոց խումբ, գրեթէ ամբողջապէս տեղական հայ երիտասարդութենէն։

Այլեւս Թաւրիզը մինակ չէր։ Գաւառներու մէջ Դաշնակցութեան ուժերը կը հասնէին իրենց առաջադրած երկու նպատակին. 1. կը պաշտպանէին հայ ժողովուրդը քրդական յարձակում-թալանէն և 2. կը ստիպէին տեղական իշխանութիւնները վերականգնելու սահմանադրական հաստատութիւնները։ Արդարեւ, մին-միւսին ետեւէ անջումանները վերահաստատուեցան Ուրմիի, Սալմաստի ու Խոյի մէջ։

Հոկտեմբերի վերջերուն (1908թ.) նոր արշաւանք սկսաւ Թաւրիզի դէմ Մակուի սարդարը իր քրդերով՝ Իգոյ և Նամոյ խաներու հրամանատարութեան տակ։ Ու իրենց դէմ գտան հայկական գունդը, որ ահաւոր ջարդ տալով ետ մղեց միապետական խաժամուժը։

Մեր վիճակը, այնուամենայնիւ, նախանձելի չէր. հակառակ տրուած խոստումներուն՝ մեր դաշնակիցները չէին տրամադրեր մեզի դրամ, զէնք ու ռազմամթերք։ Մեր կռուողներու յոյսը կը մնար ներսի ու դրսի ժողովարարութիւնը, Բիւրոյի նպաստը և Կովկասեան մարմիններու օժանդակութիւնը՝ մարդով, դրամով ու ռազմամթերքով։

Ժընեւէն եւս Արեւմտեան Բիւրոն այլ և այլ անգամներ ղրկեց Ատրպատականի Մարմնին 30.000 ֆրանք։ Կուսակցութեան բիւջէի վրայ չը ծանրանալու համար, 1909ի Փետրուարին յատուկ ներքին շրջաբերականով Արեւմտեան Բիւրոն դիմեց իր շրջանի մարմիններուն, որ բացառիկ ու մասնաւոր հանգանակութիւն ընեն Թաւրիզի մեր կռուողներուն օգնելու համար։ Ամերիկա, Բուլղարիա, Եգիպտոս գովելի եռանդ ցոյց տուին և ղրկեցին այդ նպատակով որոշ գումարներ։

Բացի այդ, Թաւրիզի մեր ընկերներու պահանջին վրայ, Ժընեւէն ղրկուեցան անոնց պայթուցիկ և այլ նիւթեր։ Եւ տակայն, յաճախ մեր

խումբերը կը կռուէին մին-մինակ, անգամ երբ մեզի հետ էին պարսիկ բազմաթիւ կամաւորներ։ Տարաբախտաբար, անոնք բաւականաչափ զինավարժ չէին, ոչ ալ կռուի մէջ փորձուած ու կոփուած, մերիններուն պէս, և դիւրութեամբ կը խուսափէին վտանգաւոր բախումներէն։ Այդպէս՝ գաւառում, այդպէս՝ և Թաւրիզում։ Շատ անգամներ խառնիճաղանճ բազմութիւնը կը լքէր կռուի դաշտը։ Իսկ, ապստամբութեան քաջամարտիկ պարագլուխը, Սաթթար խան, ահեղ կռուի վճռական պահուն կը մնար ընդամէնը 40—50 հոգիով և անոնց կէսը կը կազմէր արդէն Քեռիի խումբը։

Երկու երեք ամիս անցաւ մանր, աննշան ընդհարումներով։ Կռուող կողմերէն ոչ մէկը չէր վստահանար վճռական ճակատամարտի դիմել։ Փետրուար 9ի կռիւը (1909) խլեց մեր շարքերէն 3 նոր զոհեր՝ Մարտիրոս, Կարօ և Սեթօ։ Երեք ընտիր մարտիկներ՝ նահատակուած միեւնոյն դիրքին մէջ, միեւնոյն ժամուն, երեքն ալ զոհ իրենց արտակարգ յանդգնութեան։

Ջուլֆա տանող ամբողջ ճամբան բռնուած էր Ռահիմ խանի ձիաւորներով։ Կտրուած էր հաղորդակցութիւնը Կովկասի հետ։ Սեւ Գէորգի խումբը կը սպասէր Ջուլֆայում։ Հայր Իշխանը Սալմաստի մեր մարտիկներով կ'ուզէր օգնութեան գալ քաղաքին, որուն կացութիւնը կը ծանրանար։ Բայց այդ խումբերը իրարմէ լուր չունէին։ Պէտք էր մաքրել Ջուլֆա—Թաւրիզ գիծը Ռահիմ խանի վոհմակներէն։ Եւ ահա Քեռին իր խումբով, Սաթթար խանը 4—500 կռուողներով կը փորձեն գիշերանց յարձակիլ Ռահիմ խանի բանակին վրայ։ Երբ յարձակման վայրկեանը հասաւ, Սաթթար խանի բանակէն մնացեր էին ժամադրավայրում միայն առաջնորդը և իր մէկ քանի ընկերները... Քեռի և Սաթթար, մինչեւ արշալոյս զուր սպասելէ ու ջղայնանալէ յետոյ, որոշեցին, այնուամենայնիւ, եղած բուռ մը ուժերով գործի անցնիլ։ Քանի մը ժամուան յաջող կռուէ ետք մերոնք գրաւեցին Ալւար Թրթարնակ գիւղը։ Ասկէ դիմեցին դէպի Ռահիմ խանի դիրքերը։ Եւ այդտեղ էր, որ մեր երեք ընկերները կամացուկ սկսան մօտենալ ու կանգ առին թշնամու դէմ, ընդամէնը 15—20 քայլ տարածութեան վրայ... Ճակատէն կը զարնուի Մարտիրոսը։ Թանկագին ընկերոջ կորստեան հանդէպ, Կարօն, մոռցած տակտ ու զգուշութիւն, մէկ կողմ կը ձգէ հրացանը և կը սկսի շատ մօտէն ատրճանակով կրակել թշնամու վրայ, բայց շուտով ինքն ալ կը սպաննուի։ Սեթօն, կատղած, կը հետեւի ընկերոջ օրինակին և կուրծքէն զարնուելով կը պառկի Կարոյի կողքին...

Մեր միւս ընկերները կը շարունակեն գրոհը։ Թշնամին, շշմած այդքան յանդուգն թռիչքներէն, ի վերջոյ կը լքէ իր դիրքերը, փախուստ

կուտայ։ Մերոնք կը վերադառնան քաղաք, տանելով իրենց հետ Մարտիրոսի ու Սեթոյի դիակները և մահամերձ Կարոն, որ մեռաւ այդ գիշերն իսկ։

Քրդական առպատակութիւններն ու զինուած ընդհարումները կը շարունակուէին Խոյի, Ուրմիայի, Սալմաստի շրջաններում։ Կռուի ծանրութիւնը ամենուրեք մերոնց վրայ էր։ Գրեթէ միշտ անոնք յաղթական կ'ելլէին կռիւներէն, բայց միշտ ալ թանկագին զոհերով։ Սոֆիանի բուռն ընդհարումներուն մէջ զոհաբերեցինք 13 մարտիկներ, որոնք կռուեցան մինչեւ վերջին փամփուշտը (Սեւ Գէորգի խումբը)։ Բեգգաւարի կռուին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտին վրայ— ուր մերոնք դարձեալ միամինակ էին— կորսնցուցինք 9 հոգի (1909թ. Յունուար 17)— Զալումար*), **Մամիկոն, Պետրոսիկ, Յարութիւն, Քաջօղլի Տիգրան, Փանոս, Արտաշամ և Առաքել։** Խոյի մէջ զարնուեցաւ **Շամիլը։** Ուրմիոյ և Սալմաստի շրջաններում համարեա ո՛չ մէկ զոհ. մերինները դիմադրեցին արիաբար և ազատ պահեցին ժողովուրդը քրդական խժդժութիւններէն։

Յաջորդ ամիսներու կռիւներուն մէջ (Ատրպատականում) կորսնցուցինք ուրիշ թանկագին ընկերներ— **Միսաքը, Գէորգը** (Բուլղարիացին), **Խաչէնը**, անխոնջ քարոզիչ և կռուող, որ աւարտած էր Բուլղարիոյ զինուորական վարժարանը։ Մեր վերջին զոհն եղաւ (Ուրմիայում) մինչեւ ռուսներու մուտքը։

Մինչ Թաւրիզը կը շարունակէր դիմադրութիւնը, չարաչար տառապելով իր ամիսներ տեւող սաստկացող պաշարումէն և կենսական մթերքներու սովէն՝ անդին, պարսից Ջուլֆայի մէջ, մեր միւս խմբապետը, **Սարհատ**, 25 հոգինոց արշաւախումբով կռիւ կը մղէր շրջանի միապետականներուն դէմ, ճամբայ հարթելով դէպի Խոյ ու Սալմաստ։

***

Ցարի կառավարութիւնը, որ այդ օրերուն կախաղաններով ու զանգուածային բանտարկութիւններով կը խեղդէր Ռուսաստանի ազատագրական շարժումները, ուշի ուշով կը հետեւէր Թաւրիզեան պայքարի եւելէջներուն և պատեհ վայրկեան կը փնտռէր միջամտելու, իր բռունցքը ցուցնելու պարսիկ ու հայ ըմբոստներուն, մարելու յեղափոխական հնոցը սահմանակից երկրին մէջ և գուցէ նոյն իսկ վերջնականապէս հաստատուելու հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ։

*) Մեր հին ու առաջնակարգ զինուորներէն մէկը, որ մասնակցեր էր Սերոբի, Անդրանիկի կռիւներուն։

Պատրուակներ չէին պակսեր դաւադիր թշնամիին։ Առնէլ մը վեր ան կը գանգատէր Թեհրանի մէջ ճամբաները գոցուելու առթիւ, ապա և սկսաւ մտահոգուիլ, իբրեւ թէ կռիւներն ու անիշխանութիւնը կը վտանգէին եւրոպացիներու, մասնաւորապէս ռուսերու կեանքը։ Թաւրիզի ռուս հիւպատոսը, Միլլէր, օր մը այդ առթիւ իր սրտագին ցաւումը կը յայտնէր մեր Ռոստոմին, որ և կը գրէր հետեւեալ նամակը*) Արեւմտեան Բիւրոյին.

«Ռուսների ներս գալը այն րոպէին, երբ Սպահանը, Ղազուինը, Ռաշտը սկսել էին սպառնալ և Թաւրիզը ուժ էր զգում դիմադրելու, հակառակին, մեզ շատ կոտրեց։ Ասել թէ անակնկալ էր, ճիշդ չէր լինի։ Դրա մասին յաճախ խօսում էր... Մի օր... գտնում եմ Թեմական առաջնորդի մօտ ռուսաց հիւպատոսին, որը յուզուած պատմում էր, թէ ինքը հաստատ տեղեկութիւն ունի, որ իրենց և առհասարակ եւրոպացիներին լուրջ վտանգ է սպառնում պարսիկների կողմից... Ես շտապեցի կատեգորիկ կերպով յայտնել, որ իր ստացած տեղեկութիւնները հիմնովին սխալ են... ասացի, որ մենք ամէն կերպ արգելք կը հանդիսանանք այդ տեսակ մի յարձակման... Յամենայն դէպս յանձն առայ գնալ Սաթթարխանի մօտ և նրա կողմից էլ վստահեցնել, որ բոլորովին հանգիստ մնան։ Հետեւեալ օրը Շամ Գազանի կռուին էր. նկատեցինք, որ հիւպատոսարանի տանիքին վրայ պատերը բարձրացնում են և դիրքեր շինում... Այս կատարելապէս անտեղի պատրաստութիւնները լուրջ մտատանջութեան մէջ ձգեցին բոլորիս։ Անդամանի հաւաստիացումները նոյնպէս ապարդիւն անցան։ Պատրուակ բռնելով ճանապարհների բացման առթիւ Շահի խուսափողական ընթացքը, անհրաժեշտ գտան ռուսաց զօրք մտցնել**)... Մնացածը ձեզ յայտնի կը լինի։ Ռուսները հիմա իրենց կատարեալ տէր են զգում (Ատրպատականում)։ Մեզ մնում է մխիթարուել նրանով, որ այնուամենայնիւ Սահմանադրութիւնը ձեռք բերուեց, որից անպայման կ'օգտուեն Ատրպատականից դուրս վայրերը, գուցէ հեռաւոր ապագայում նաեւ Ատրպատականը։ Քիչ նշանակութիւն չունի նաեւ այն, որ հնար եղաւ առաջն առնել սպառնացող կոտորածներին՝ ոչ միայն Թաւրիզում, այլ և Սալմաստում, Խոյում, Ուրմիայում»։

Ռուս զօրքի հրամանատար Սնարսկի աջ ու ձախ ամենուն կը յայտարարէր, թէ եկեր է ժամանակաւոր կերպով, իբրեւ «խաղաղարար»։

*) Անթուակիր, ինչպէս Ռոստոմի շատ մը ուրիշ նամակները. գրուած է հաւանօրէն 1909ի ամրան սկիզբները։

**) Նախ՝ 3—400 զինուոր, ապա եկան 3—4 հազար եւս, քանի մը տասնեակ թնդանօթներով։

Նոյն գեղեցիկ առաքելութիւնը ստանձնած էր Թեհրանի մէջ Լիախով իր կոզակներով, որ սկիզբէն ի վեր դաւ կը նիւթէր երկրի Սահմանադրութեան դէմ, սատարելով Մեհմէտ Ալիի բռնապետական ձգտումներուն... Բնականաբար, ոչ Սաթթար խանը, ոչ ալ դաշնակցականները տրամադիր էին պատերազմելու ցարի բանակին դէմ։

Կռիւը, դադրած Ատրպատականում, բոցբոքեցաւ Պարսկաստանի միւս նահանգներուն վրայ— ի վերջոյ բուն իսկ մայրաքաղաք Թեհրանի շուրջը։ Եւ այստեղ մենք կը մտնենք հերոսական սխրագործութիւններու ալեծուփ շրջանի մը մէջ, որ պիտի կոչուի իրաւամբ— **Եփրեմեան**։

Հետեւինք մեր ընկերոջ հեքիաթային արկածներուն և յաղթական վերելքին։

Մինչ Թաւրիզը պայքարի ու տագնապի օրեր կ'ապրէր— Իրանի միւս շրջանները կը մնային անկարեկիր հանդիսատես։ Լուռ էր անգամ Գիլանը, որ սահմանակից է Ատրպատականին և սերտ կապուած անոր հետ։ Չկար նախաձեռնութեան ոգի, չկար կենդանի գործ։

Անտարբեր չէր նոյն շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Եւ մէկը կար շարքերու մէջ, որ ամենէն աւելի կը բոցավառուէր Թաւրիզի գոռ անցքերով, մէկը՝ որ հին ռազմանկիր արկածախնդիր մըն էր, մասնակցած Կուկունեանի արշաւանքին, փախած Սիբիրի, Սախալինի ստորերկրեայ նկուղներէն, ապա անյայտ մէկ գինուոր, տասնապետ Խանասորի կռիւներում— այժմ համեստ աշխատաւոր, որ Էնզելի քաղաքին մէջ փայտ կը ծախէր ռուսական մէկ ընկերութեան՝ նաւամատոյց կառուցանելու համար։

— **Եփրեմ Դաւիթեան**։ Ծնած Գանձակի գաւառին մէջ, սահմանակից այն խրոխտ բարձունքներուն— Լեռնային Ղարաբաղին— որ 200 տարիէ ի վեր տուեր է այնքան արի և ինքնատիպ ռահվիրաներ հայրենիքի ազատութեան։

Այն օրէն ինչ Թաւրիզը վեր բարձրացուց դաւադիր Շահի նետած ձեռնոցը և ապստամբութեան փողը հնչեցուց,— հին օրերու այդ ըմբոստը հանգիստ չունէր։ Նա դարձաւ ազատագրական խմորումներու հոգին Գիլանի մէջ։ Լռիկ-մնջիկ կ'որոճայ իր ծրագիրը և օր մը, իր սովորական պաղարիւնով, կ'ըսէ հայ ընկերներուն.

— Այսպէս չի կրնար շարունակել... Տեսնուեցի մի քանի Թուրք ղարադաղցիներու հետ, տրամադրութիւններ պատրաստեցի, խոստացան հաւաքուիլ... Տեսնենք, գուցէ հնարաւոր լինի մի բան անել։

Ու սկսան հաւաքոյթները։ 1908ի Յուլիսն էր։ Այդ օրերէն արդէն Պարսկաստանի ապագայ դիկտատորը կը ցուցնէր կազմակերպական իր տաղանդը։ Կազմեց հապշտապ հայ-պարսիկ խառն կոմիտէ և սկիզբ

դրաւ Գիլանի շարժման։ Ապա անցաւ Ռաշտ, խորհրդակցեցաւ իր դաշնակցական ընկերներուն հետ, խրախուսեց, համոզեց, ծրագիրներ յօրինեց— ու յանկարծ անհետացաւ... Իրեն հետ երկու դաշնակցական և երկու պարսիկ կորիճներ։ Թաւրիզ էր այժմ, լեռնարնակ, արի Թաթար ժողովուրդի մէջ, կը շարունակէր իր քարոզչութիւնը, կը համոզէր այդ ժողովուրդի երկու ազդեցիկ առաջնորդները՝ զինուած ուժերով արձագանգ տալու Թաւրիզի պաշտպանութեան, տապալելու բռնակալ ռեժիմը։

Ու շուտով գործի կ'անցնին։ Ընդամէնը 12 հոգի են, հայ, պարսիկ և վրացի (Կովկասէն նոր ժամանած)։ Գրոհ կուտան Եփրեմի ղեկավարութեամբ Ռաշտի նահանգապետութեան շէնքին դէմ, կը գրաւեն զայն, իրենց կողմէ զոհ տալով մէկ պարսիկ և մէկ վրացի։ Ապա կ'երթան ահաբեկելու նահանգապետը (Սարդար Աֆխամ)։ Յանդուգն ձեռնարկ մը, որ կը ղեկավարէ վրացի ահաբեկիչ Վէլիկոյ։ Մինչ Եփրեմ, իր դաշնակցական մարտիկներով շրջապատուած, կը խրախուսէ կամաւորները և կռուի հրաւէր կ'ուղղէ ամբոխին։ Երկու ժամ անցած, կառավարական բարձրագոյն հաստատութիւնը իրենց ձեռքն էր, նահանգապետը՝ սպաննուած, սահմանադրականները՝ քաղաքի տէր (1909թ. Փետրուար)։

Բերկրանք, խրախճանքներ ժողովուրդին մէջ։ Եփրեմ՝ թեւաւորուած այդ առաջին յաղթանակով՝ ձեռք կը զարնէ կազմակերպութեան աշխատանքին։ Հաւաքել ըմբոստ երիտասարդութիւնը, քարոզել, զինել ու մարզել, առնել մարտական կորիզներ՝ Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար և միանգամայն հսկել քաղաքի անդորրութեան վրայ,— այդ բոլորը Եփրեմի ու իր բուռ մը ընկերներուն գործն էր։

Ռաշտէն կ'անցնի Էնզելի։ Ժողովուրդը այնտեղ եւս երախտագիտութեան ցոյցեր կը սարքէ յաղթողին և, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, կը պարզէ ըմբոստացումի դրօշը։ Կը թնդան մարտիկներու համազարկերը քաղաքային այգիին մէջ, Եփրեմ ոգեւորիչ ճառով մը կը բացատրէ ժողովուրդին Սահմանադրութեան բարիքները։ Այդտեղ եւս կը հաստատուին «կորիզ»ներ, ապա յաղթական թափօրը կը շարունակուի։

Այժմ արդէն պատկառելի արշաւախումբ մըն է, 40 հոգի կտրիճներ։ Հնարաւոր է գործ տեսնել աւելի լայն ծաւալով։ Եւ փոքրիկ բանակը կը սլանայ դէպի Ղազուին։ Ճամբան՝ մանր-մանր կռիւներ և նորանոր նուաճումներ։ Ահա խումբը Իւզբաշի-Չայ։ Հոն կը գտնուի կառավարութեան ներկայացուցիչը, Ղիաս Նիզամ, իր զինակիցներով, ամրացուած քարվանսարայում և պահանջ դրած կամուրջի պահպանութեան համար։ Կէս գիշերին տղաները կը յարձակին ու կը շրջապատեն քարվանսարայը։ Խուճապահար թշնամին կը սկսի կրակել։ Բայց շուտով կը պարտուին։ Մաս պաշտպաններէն և իրենց երեք պարագլուխները կը սպաննուին։

մը ձիաւորներ մթութենէ օգտուելով կը փախչին։ Առաւօտուն Փիրբաշի-Չայի գիւղացիները սիրով ընդառաջ կուգան իրենց ազատարարներուն։

Կ'անցնին այս Խարզան գիւղը, մինչև Ղազուինի ճամբուն վրայ։ Այդտեղ իրենց լուր կուտան, թէ 300 զինուորներ և շահսուվան ձիաւորներ, ամէնքը նոյն կառավարական բանակէն— կը գտնուին Նաբի գիւղը, տղաներէն ընդամէնը երկու փարսախ տարածութեան վրայ։ Եփրեմ նամակ մը կ'ուղղէ թշնամի զօրավարին, ըսելու համար.

— Մենք եղբայրներ ենք, ձեզ հետ գործ չունինք. մեր գործը կառավարութեան հետ է։ Ես, միևնոյնն է, պիտի անցնիմ Ղազուին, ի զուր կը փորձէք իմ ճամբաս փակել. եթէ կ'ուզէք, որ Ղազուին երթամ առանց ձեզ չարչելու, լաւ է որ այդտեղից հեռանաք։

Եւ զօրավարի պատասխանը*).

— Ես կառավարութեան հաւատարիմ ծառան եմ և քանի ողջ եմ՝ չեմ հեռանայ այստեղից։

Արշաւախումբը, 35 հոգի ձիաւոր, կը մեկնի Խարզան և գիւղը հասնելուն պէս կը սկսի կատաղի կռիւ։ Բուռն յարձակումով տղաները իսկոյն կը խլեն առաջին դիրքը։ Այս մին միւսին ետեւէն թշնամին կուտայ իր բոլոր դիրքերը։ Կռուի առեն կը զարնուի Եփրեմի ձին և ինքն ալ թեթև վէրք կը ստանայ։ Հակառակորդը նահանջելով կ'ապաստանի մզկիթի մէջ։ Ռումբ մը մերոնց կողմէ— և թշնամին ահաբեկ կը ցրուի շրջակաները, թողելով կռուի դաշտում 64 սպաննուած և 40 վիրաւոր։ Ապստամբները կը գրաւեն մեծ քանակութեամբ զէնք ու ռազմամթերք։ Այդ կռիւը վարող խումբերը, բացի երկու վրացիներէ, բաղկացած էին ամբողջապէս հայ տղաներէ։

Փոքրիկ լեգէոնը— այժմ շուրջ 90 հոգի— մօտեցեր էր Ղազուինի։ Եփրեմ լուր ղրկեց այնտեղ գտնուող Ղիաս-Նիզամին, Մաաճ խանին**) և քաղաքապետին, ըսելու համար.

— Ես գալիս եմ քաղաքի վրայ և ասում եմ ձեզ. կա՛մ հեռացէք, կամ թէ հաշտուեցէք ինձ հետ։

Անոնք 3 օր ժամանակ խնդրեցին պատասխանելու համար...

Արշաւախումբը նետուեցաւ Ղազուինի վրայ։ 90 հոգով պիտի կռուէին առնուազն մէկ հազարնոց գունդի դէմ։ Եւ այդ 90ի մէջ 50—60ը միայն քաջավարժ կռուողներ... Երեկոյ մը ժամը ութին շրջապատեցին

---

*) Ս'օգտուինք Եսայի Եփրեմի Ողիսականին մասնակից Գրիշայի յուշերէն («Հայրենիք» Ամսագիր, Նոյ. 1924), առանց ընդունելու անոր անձերու չափազանցութիւնները։

**) Կառավարական զօրքի եւ թափառական ձիաւորներու ղեկավարներ։

Դարխանէն— նահանգապետութեան շէնքը— և քանի մը զօրանոցներ՝ «Զինդէբադ Մաշրութէ» (կեցցէ՛ Սահմանադրութիւնը) աղաղակելով։ Դրաները ամուր՝ անկարելի էր խորտակել. նաւթ ածեցին ու վառեցին շէնքը։ Ներսը ապաստանած բազմութիւն կար։ Այդ միջոցին լուր հասաւ, թէ դուրսը գտնուող Մաաճ խանը 50 շահսուվան ձիաւորներով յարձակեր է քաղաքին վրայ։ Եփրեմ, տղաներու մէկ մասը ձգելով Դարխանէի շուրջ, միւսներուն հետ քալեց դէպի Մաաճ խան։ Կարճատեւ դիմադրութենէ վերջ, հակառակորդը անձնատուր եղաւ իր ձիաւորներով։ Զինաթափ ըրին ամէնքը և գերի տարին։ Ղազուինը արդէն գրեթէ մերոնց ձեռքն էր, երբ յանկարծ լսուեցան թնդանօթի ձայներ։ Պարզուեցաւ, որ Մութադիր-Դովլէն էր— սահմանադրական կամաւորներու ղեկավարը— որ 100ի չափ կռուողներով կ'ուզէ եղեր Ղազուին մտնել, բայց չէր կրցեր Մաաճ խանի դիմադրութեան հանդիպելով։ Գերիները Եփրեմ յանձնեց Մութադիր-Դովլէին ու ինքը տղաներու հետ նորէն յարձակեցաւ Դարխանէի վրայ։ Մերանց կողմէ քանի մը ռումբ նետուելէ յետոյ, ներսի բազմութիւնը անձնատուր եղաւ, շուրջ 1.200 հոգի, աղաչելով, որ չկոտորեն զիրենք։ Ամէն ինչ անցաւ խաղաղութեամբ. արշաւախումբը գրաւեց երկու հազարէ աւելի հրացան։ Նահանգապետը թաքնուեր էր աղքատ տան մը մէջ։ Խուզարկելով գտան ու բանտարկեցին։ Հետն ունէր 100 հրացան։

Ամբողջ կռիւը տեւեց 15 ժամ։ Մեր կողմէն սպաննուած էին մէկ հայ, մէկ վրացի և երկու պարսիկ։ Վիրաւորներ՝ 12—13 հոգի։ Հակառակորդները տուին 35—40 զոհ. անոնց մէջ Ճէյխ-իւլ-Իսլամը։ Եւ բազմաթիւ վիրաւորներ։

Ղազուինի գրաւումը մեծ շառաչիւն ունեցաւ ամէնուրեք, մասնաւորապէս Թեհրանի մէջ։ Ռաշտ և այլ վայրերում կատարուեցան լուսավառութիւն և խրախճանք։ Քանի մը օր յետոյ պաշտօնական հաղորդագրութիւն հասաւ, թէ Շահը համաձայներ է կիրառել երկրի մէջ սահմանադրական օրէնքները։ Վախէն, անշուշտ, Մեհմէտ Ալի երբեմն-երբեմն կ'ընէր այդպիսի ծանուցումներ,— և քանի մը զիջումներ գործնականին մէջ— բայց միտքը միշտ ծուռ էր, ու որ կը հաւատար իր խոստումներուն, գիտէին ազատականները, որ այդ զիջումներն ալ յարմար առթիւ ետ պիտի առնուէին... Սահմանադրութիւնը իր էական կէտերով կը մնար թուղթի վրայ։

Մեհմէտ Ալի, սահմռկած Եփրեմի յաղթական արշաւէն, ըրաւ այդ նոր ծանուցումը սահմանադրական ռեժիմը ընդունելու մասին,— բայց և փութաց զօրք կեդրոնացնել Ղազուին—Թեհրան ճամբուն վրայ, Քարաջի կամուրջին շուրջ, փակելու համար ապստամբներու առջև մայրաքաղաքի ճանապարհը։ Լիախովն ալ ղրկեց նոյն ուղղութեամբ իր կօ-

զակները։ Հակառակ եղած նախազգուշացումին՝ Հայ ազատամարտիկը իր արշաւախումբով նետուեցաւ դէպի Թեհրանի և Քարաջի կամուրջին մօտ, մեծաքանակ զօրքին ու կոզակներուն տուաւ կռիւ, անհաւասար ճակատամարտ, որ տեւեց մէկ ժամ և պսակուեցաւ լիակատար յաղթանակով, ինչպէս բոլոր նախորդները։ Ղազուինի գրաւումէն ի վեր, գաղափարական հրոսակապետի հռչակը տարածուեր էր ամենուրեք և անոր անունն իսկ, անպարտելիութեան համբաւով օժտուած, սարսափ կ'ազդէր բազմապիսի թշնամիներուն, որոնք, առաջին հարուածն ստանալով, դիւրութեամբ խուճապի կը մատնուէին...

Կռուեցան այդտեղ եւս մէկը տասի, քսանի դէմ, ինչպէս միշտ։ Զարնուեցան արշաւախումբէն հինգ հոգի, երկու պարսիկ և երեք հայ,— ղազախեցի Նէկչան, Թեհրանցի Սմբատը և Իգդիրցի Դանիէլը (կեղծանունով՝ Մամիկոն)։

Այնուհետեւ ճամբան բաց էր դէպի Թեհրան։ Անչափ խանդավառութիւն պարսիկ ազատականներու շրջաններում։ Բոլոր թաղերուն սահմանադրական ուժերը հրապարակ կուգան, կ'ալեկոծուի Բախտիարներու աշխարհը, կը սկսի լայնածաւալ զօրաշարժ,— և Թեհրանի ճամբուն վրայ Եփրեմին ընդառաջ կուգան Սարդար Ասադը իր 2000 բախտիարցի ձիաւորներով*) և Սիփահտարը 200 կամաւորներով։ Զինուորական խորհուրդ կայացաւ և որոշեցին գիշերուան ժամը 2ին արշաւել Թեհրանի վրայ։ Գաղափարի բանակ մը՝ երեք տարբեր բաղկացուցիչ ուժերէ, որոնց մէջ Եփրեմի վաշտը— թուով ամենէն փոքրիկը (100 հոգի) և որակով ամենէն բարձրը— այն կեդրոնական կորիզն էր համապարփակ շարժման, որ ոտքի հաներ էր Թաւրիզը, Էնզելին, Ղազուինը և այժմ կ'երթար Թեհրան յաղթանակի ու փառքի դափնիներով...

1909 Յունիս 29ին յեղափոխական միացեալ արշաւախումբը մտաւ մայրաքաղաք։ Շահը, սարսափահար, ապաստանեցաւ ռուսաց դեսպանատուն, որպէս զի շուտով, նոյն ցարական հովանիին տակ, փախչէր դէպի Օդեսա։ Կռիւը սկսաւ միապետական բանակին դէմ, որուն, ինչպէս միշտ, կ'օգնէր Լիախով իր կոզակներով։ Առաջին օրն իսկ Եփրեմ փութաց գրաւել Մէջլիսի շէնքը և ուրիշ կեդրոնական դիրքեր։ Ապա գնաց իր զօրամասով շրջապատեց կոզակներու բանակատեղին։

Ամենուրեք դիմադրութիւնը խորտակուեցաւ և հակառակորդը զինաթափ եղաւ, Լիախով անձամբ գնաց Մէջլիս և իր սուրը յանձնեց Եփրեմին, Սարդար-Ասադին և Սիփահտարին։ Երեք օրուան կռիւներուն մէջ

*) Բախտիարները երկու մասի բաժնուած էին— սահմանադրականներ և կառավարականներ։

մեր կողմէն նահատակուեցան երկու հոգի. Նատօ՝ Հաշտարխանցի և Ալեքսան՝ Թաւրիզեցի։

Մէջլիսը բացուեցաւ Եփրեմ ստանձնեց Թեհրանի ոստիկանապետութիւնը։ Նուրբ, ծանրագոյն պաշտօն... Իրօք ան դարձաւ ամբողջ երկրի ոստիկանապետը, տեսակ մը անպաշտօն նախարար Պարսկաստանի ներքին գործերու։ Այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ան կը բանեցնէր պետական-վարչական բոլոր մարզերուն մէջ, կուտար անոր մասնաւորապէս նոյն դիրքը, ինչպէս որ ժամանակին վաստկեր էր դիկտատոր Կրոմուէլ Անգլիայի մէջ։ Սիփահտար նշանակուեցաւ պատերազմական, իսկ Սարդար-Ասադ ներքին գործոց նախարար։ Ամենէն առաջ պէտք էր խաղաղեցնել մայրաքաղաքը, որ յետադիմականներու մեծագոյն որջերէն մէկն էր, որոնք կրնային նորանոր խլրտումներ յառաջ բերել։ Մերիններուն վրայ ինկաւ գլխաւորապէս այդ նոր ծանր պարտականութիւնը։

Եփրեմ վարպետ ձեռքով վերակազմեց ոստիկանութիւնը, ուժեղացուց պահակները, ստեղծեց նոր ժանտարմերիա։ Պարսկաստան առաջին անգամ ունեցաւ ուժեղ, արթուն ժանտարմերիական կազմ, որ աչալուրջ կը հսկէր քաղաքի բոլոր անկիւններու։ Կարգն ու անդորրութիւնը իշխեցին և Թեհրան վերստացաւ իր բնականոն վիճակը։ Բռնապետութիւնը յաղթահարուած էր ի դէմս իր բարձրագոյն ներկայացուցչի. Ղաջար արքայատոհմի ստուերը միայն կը մնար Թեհրանում, ի դէմս Մեհմէտ Ալիի 12 տարեկան զաւակին։

Անցան ամիսներ յարաբերական խաղաղութեան մէջ։ Միապետական դաւերը չվերացան։ Փետերբուրգը— հակաազատական բոլոր դաւերու մշտնջենաւոր որջը— կը շարունակէր իր գրգռութեան քաղաքականութիւնը։ Ատրպատականի մէջ ռուսներն արդէն տէր ու տիրական էին, այդ բաւական չէր։ Ռուս զօրքը Կովկասէն արշաւեց նաեւ Թեհրանի ուղղութեամբ, անցաւ Էնզելի, Ռաշտ, Ղազուին ու սպառնաց մայրաքաղաքին։ Եւ այնտեղ եւս շարունակ կը խառնակէր կացութիւնը, յուսալով, որ օր մը Մեհմէտ Ալի պիտի կարենար վերադառնալ իր աթոռին և վերջնականապէս ջախջախել ազատութեան բանակը։ Բարեբախտաբար, բրիտանական կառավարութիւնը, հանրային կարծիքի ճնշման տակ, փոքր ինչ կը զսպէր ռուսերու սանձարձակութիւնները։ Եփրեմ կը վարէր իր գործը օրինակելի տակտով, ամէն կերպ խուսափելով ռուսը գրգռելէ... Եւ սակայն, ցարի գործակալները չէին հանդուրժեր Դաշնակցութեան մեծ ռազմիկին այնքան բարձր, պատասխանատու պաշտօնի մէջ և— ի լուր Պարսկաստանի ու Եւրոպայի— կը հռչակէին Եփրեմը, որպէս «հայ անիշխանական» մը...

Մայրաքաղաքը հանգստացնելէ յետոյ, Եփրեմի պատժիչ արշաւա-

խումբը գնաց շահսեւաններու, Ռահիմ խանի և ուրիշ մեծ ու փոքր հրոսակապետներու դէմ, որոնք մշտական սպառնալիք էին Սահմանադրութեան համար և իրենց թալանի արշաւանքներով ումասպառ կ'ընէին ժողովուրդը։ 4—5 ամսուան կռիւներէ յետոյ՝ Զանջանը խաղաղեցաւ, շահսեւանները պարտուեցան ու հաւատարիմ հպատակութիւն խոստացան, Ռահիմ խանը փախաւ Ռուսաստան և Ղարադաղը մաքրուեցաւ։

Թեհրան վերադարձած ատեն, Եփրեմ իրեն հետ առաւ Քեռին, որ մինչ այդ կը գտնուէր Թաւրիզ։

1910ի ամառն էր։ Քանի մը ամիս շարունակ անդորրութիւն էր ամենուրեք։ Ոչ մէկ խլրտում։ Ռուս զօրքը սակայն չէր հեռանար... Հայ Գարիբալդիի շանթահարող հարուածներէն յետոյ, կը թուէր թէ բռնապետութիւնը վերջնականապէս յաղթահարուած է և երկիրը խաղաղած։ Եւ մեր մարմինները, Պարսկաստանի մեծ ու փոքր կեդրոններու մեր վառվռուն երիտասարդութիւնը, ուրախ, հպարտ կուսակցութեան յաղթանակներով, կը պատրաստուէին— յարաբերական ապահովութեան հովանիին տակ— յանձնել ու խորացնել իրենց քաղաքական գործունէութիւնը հայ ու պարսիկ շրջաններու մէջ՝ աւատական նախապաշարումները մարտնչելով և գեղեցկաօրէն, ժողովրդապետական հաւատամքը շեփորելով։

Եւ դարձեալ երկար չտեւեց խաղաղութիւնը։ Մէկէն ի մէկ, պարտուած ու հայրենիքէն դուրս վտարուած թագաւորը— յետադիմական Մեհմէտ Ալին— վերադարձաւ գաղտագողի իր աքսորավայրէն, գնաց ապաստանիլ իր ցեղակից ու հաւատարիմ թիւրքմէններու մէջ, Կիւմիւշ Քէյում, Կասպիականի ափը, և վերսկսաւ իր դաւերը ազատական Պարսկաստանի դէմ, ոգեւորելով ու դէպի գործ մղելով իր հազարաւոր կուսակիցները։ (Այդ ամէնը, բնականաբար, կը կատարուէին նոյն նենգաւոր ռուս իշխանութեանց բարեհաճ մասնակցութեամբ)։ Եւ շուտով թուրք-պարսկական սահմաններում երեւան եկաւ առատ բանակով Սալար-Դովլէն, մեռնող բռնապետութեան մեծագոյն սիւներէն մէկը։ Խռովութիւններ ծագեցան և ուրիշ կողմերէ, նոյն Մեհմէտ Ալիի ապրանքներով։ Ողջ յետամնաց Պարսկաստանն էր— իր խուժդուժ, կիսավայրենի ցեղերով— որ կը սպառնար Թեհրանին ու Սահմանադրութեան...

Ո՞վ էր այն զօրավարը— երկաթէ կամքի ու բազկի տէր— որ կարենար զսպել այդ անհարկու տարերքը... Ո՞վ կարող էր սանձել այդ խռովայոյզ ժամանակներում Ազատութեան Բանակի ղեկը...

Ամենուն աչքերը նորէն յառած էին դէպի մեր Ռազմիկը*)։ Նոր պատ-

*) Չէ՞ որ եզակի ղեկավարն էր Պարսից աշխարհում՝ բոլոր իսկ իշխողների խո-

ռիկ կառավարութիւնը թոյլ, կամակոր մարմին մըն էր— խաղալիք ռուս-անգլիական համաձայնութեան ճանկերուն մէջ։ Սով՝ նիւթական միջոցներու, դրամի, կռուողներու։ Սով՝ և հմուտ ղեկավարներու, մանաւանդ զօրավարներու...

Եւ ահա Եփրեմ վերստին կրկէսի մէջ... Թեհրանի ու ողջ Պարսկաստանի ոստիկանապետը՝ այժմ արդէն հրամանատար է սահմանադրական բանակի։ Նորէն կը շրջապատէ զինքը իր փոքրաթիւ դաշնակցական փաղանգով ու քաջարիներով և կ'երթայ խեղդելու պարսկական Վանդէան։

Իր գլխաւոր օգնականն էր Քեռին։ Փաղանգի սիւներէն էր «Դաշնակցական» Խէչօն (Աշոտ խան)։

Մեհմէտ Ալիի վերադարձէն քաջալերուած, միապետական տարրերը գլուխ բարձրացուցին նաեւ Ատրպատականում։ Նոր արշաւանքներ Թաւրիզի վրայ։ Սահմանադրական ուժերը փոքրաթիւ էին, քաղաքը սաստիկ կը տառապէր սովէն, իսկ թշնամին ամէն կողմէ կը յարձակէր։ Այդտեղ եւս մեծ մասամբ մերոնց վրայ կը ծանրանար դիմադրութիւնը կազմակերպելու պատասխանատուութիւնը։ Մեծ էր հրճուանքը շարքերու մէջ, երբ քաղաքի բոլոր ուժերու հրամանատար նշանակուեցաւ Թեհրանէն՝ մեր Դումանը։ Անոր ենթարկուեցան բոլոր հայ ու թուրք խմբապետները։ Դուման հաւաքեց իր շուրջը դաշնակցական մարտիկներու առատ բազմութիւն։ Հակառակ ռուսերու մշտական հսկողութեան ու կաշկանդումներուն, Դուման կրցաւ քանի մը ամսուան ընդհարումներու ընթացքին պաշտպանել քաղաքը, ետ մղելով Սուջա Դովլէի և այլ յետադէմ հրոսակներու պարբերական յարձակումները։

Անդին մեծ կռիւները վերապահուած էին Եփրեմին, Քեռիին և Հայ-բախտիար բանակին։ Բազմաթիւ են մերոնց վարած կռիւները— անկարող ենք կանգ առնել ամենուն վրայ*)։ Ահա արիւնալի բախումներ Մազանդարան-Խորասանի շրջանի մէջ. Հակայեղափոխական բանակը կու-

ստովանությամբ։ Կառավարությունն էր տալիս նրան «Սարդարը եզանէ վարան» տիտղոսը— «Հայրենիքի եզակի հրամանատար»...

*) Չենք մոռացել և այն արիւնոտ խրախճանքները, որ սարքեց ցարի բանակը Թաւրիզի մէջ, երբ գրգռության մի միջոցով ստեղծեց ռուս-պարսիկ ընդհարում մը, որու հետեւանքով ցցուեցան 25 կախաղաններ քաղաքի հրապարակում և կախուեցան ռուսերու դէմ ըմբոստացող պարսիկները,— անոնց մէջ անջումանի անդամներ և ազդեցիկ հոգեւորականներ։ Դաշնակցությունը լիակատար չեզոքություն կը պահէր այդ ծանր ընդհարումներու միջոցին, այնուամենայնիւ ռուսական կախաղանին զոհ գնաց մեր ընտիր երիտասարդներէն մէկը— Պետրոս Մելիք-Անդրէասեան։

դար դէպի Թեհրան Մեհմէտ Ալիի փեսայ՝ Արշադը Դովլէի հրամանատարութեամբ։

Վերջինը յաղթական թափօր կը կատարէր, ճամբան կոտորելով փոքրաթիւ բախտիարներու խումբերը, որոնք կը կռուէին Զերգամը Սալթանէի առաջնորդութեամբ։ Լուրը Թեհրան հասնելուն պէս, օգնութեան կ՚երթային Սարդար Բհատուրի ու Սարդար Մոհթաշիմի հետ՝ Եփրեմն ու Քեռին իրենց գունդերով ու թնդանօթներով։ Թշնամին, երեք կողմէ շրջապատուելով, փախուստի կը դիմէ մեծ թիւով սպաննուածներ ու գերիներ տալով. Արշադը-Դովլէն, վիրաւորուած, նոյնպէս գերի կ՚իյնայ։ Եփրեմ, Թեհրանի հրահանգին վրայ, գնդակահարել կու տայ թշնամի զօրքի հրամանատարը։

Այդ պարտութեամբ՝ Մեհմէտ Ալիի ուժերը ծանր հարուած ստացան։ Շուտով գանուեցաւ և դաւադիր Շահի որդը։ Անոր դէմ ճամբուեցաւ արշաւախումբ մը, որուն հրամանատարն էր Սալար Ֆարէն, իսկ բուն ռազմական հոգին՝ մեր ընկեր Ալեանը։ Փոքրիկ բանակը գրաւեց ու խաղաղեցուց Մազանդարանը, խլեց միապետականներէն Բարֆռուշն ու Սարին։ Մեհմէտ Ալի, ինքզինքը վտանգուած տեսնելով, փախաւ Ռուսաստան (Կրասնովոտսկէն նաւ մը ճամբեցին իրեն համար)։

Վերջապէս, շարք մը կռիւներ տեղի ունեցան, Եփրեմի հրամանատարութեամբ, Սալար-Դովլէի դէմ, որ երկու անգամ ետ մղուեցաւ ծանր կորուստներով։ Այդ կռիւներուն մէջ ուժեղ մասնակցութիւն ունեցան մեր Սիմոնի, Արշակի, Շերամի և Իւանի խումբերը։

* * *

Երբ կ՚ուզէք ըստ արժանւոյն գնահատել շարժման պարագլուխը (և գնահատել հայկական նիգը պարսից ազատագրական պատերազմին մէջ), հարկ է, անշուշտ, աչքի առջև ունենալ այն պայմանները, որոնց մէջ գործեր է այդ պարագլուխը իր զինակից ընկերներուն հետ։ Արդ, չափազանց բարդ ու դժուար պարագաներու մէջ էր, որ խաղացուեցաւ հայ մարտական լեգէոնի և մանաւանդ անոր հրամանատարին դերը։ Մէկ կողմէն, իբրև հայ մարդ, նա հարկադրուած էր խիստ զգուշաւոր ու վերապահ՝ դիրք բռնել հանդէպ ռուսերու և նոյն իսկ հանդէպ պարսիկ ղեկավար տարրերու, որոնք— ինչքան ալ հիացող հերոսի խելքի ու քաջութեան— չէին կրնար, այնուամենայնիւ, ընդունիլ զայն իբրև իրենց հարազատ։ Միւս կողմէ, Պարսկաստանի վերածնութեան ռահվիրային (և անոր քաջարի խումբերուն) սիրտը կ՚արիւնէր, երբ ան կը տեսնէր այն անհարակ կացութիւնը, երկպառակութիւնն ու շփոթը, որոնց մէջ

կը գտնուէին երկրի քաղաքացիական ու զինուորական իշխանութիւնները և նոյն իսկ ազատական, դեմոկրատ տարրերը, որոնցմէ չէր ստանար անհրաժեշտ օգնութիւն իր գերմարդկային ճիգերուն մէջ, երբ կը տեսնէր, թէ ո՛րքան դիւրութեամբ կառավարութիւնը կ՚ընդունէր դրսի միջամտութիւնները, վերջնագիրներն ու հրամանները և ներսն ալ կը խափանուէին ազատ խօսքն ու մամուլը,— կը վտանգուէին, մէկ խօսքով, երկրի անկախութիւնը և հայոց արիւնով ներկուած Սահմանադրութիւնը...

Անյաղթելի խոչընդոտներ, որ կը կաշկանդէին հերոսի և իր զինակիցներու ճիգը, երբեմն նոյն իսկ կ՚անդամալուծէին անոնց կամքը։

Բաւական չէր այդ։ Թեհրանի ընկերներն ալ— Կեդրոնական Կոմիտէն— դժգո՜հ տիրող վիճակէն, կը մրմռային, կը քննադատէին իրենց ռազմիկ-ընկերոջ ընթացքը, զոր կը գտնէին ոչ համապատասխան կուսակցութեան ծրագրին, սկզբունքներին։ Քանի մը խօսք ալ պէտք է ըսենք այդ տխուր վէճին առթիւ, պատմութիւնը կիսկատար չձգելու և միանգամայն ցուցնելու համար, որ պարսից բարձր իշխանութիւնները— և անոնց հետ ողջ պարսիկ ժողովուրդը՝ ազատական թէ պահպանողական— համարում ու պատկառանք ունէին ոչ միայն հանդէպ անհատական մեծութեան, Եփրեմի, այլ և անոր ետևը կանգնած այն հաւաքական մեծութեան, որուն անունն է Դաշնակցութիւն։

Դժգոհ ընկերները կը պահանջէին, որ Եփրեմ հրաժարի ամէն մասնակցութենէ կառավարական գործերու մէջ, քանի որ Պարսկաստանը, անգլեւռուս խնամակալութեան տակ և մանաւանդ ռուսական պահանջներն ընդունելէ յետոյ, կորսնցուցեր էր իր անկախութիւնը և ստեղծուած [illegible] ռէակցիոնի դահլիճ մըն էր, որ խեղդեր էր բոլոր ազատութիւնները և զինուորական դրութիւն սահմաներ։ Կը պահանջէին, որ Եփրեմ հրաժարէր նաև ամէն մասնակցութենէ կռիւներուն մէջ, որ կը մղուէին յանուն Սահմանադրութեան։ Դժգոհ ընկերները կը փաստէին, որ այդ կռիւները Սալար Դովլէի և բոլոր ծանօթ հակայեղափոխական Դովլէներու դէմ, այլևս իմաստ ու արժէք չունէին և միայն Դաշնակցութիւնը կը վարկաբեկէին, դարձնելով զայն կոյր գործիք մէկ անբաղձալի կառավարութեան։ Կ՚ըսէին, թէ մինչ իրենք ճիգ կը թափէին համերաշխ գործակցութիւն ստեղծելու պարսիկ դեմոկրատ տարրերու հետ (որոնց իրենք ալ մեծ արժէք չէին տար, քանի որ երկու հզօր խնամակալներու ճիրաններուն մէջ ողջ ազատական բանակը պառակտուեր էր և համակուեր խորունկ վհատութեամբ. Մ. Վ.), Եփրեմ իր զօրաւոր աջակցութեամբ հակադեմոկրատ իշխանութիւններուն՝ այն տպաւորութիւնը կը ձգէր ազատական տարրերուն մէջ, թէ Դաշնակցութիւնը երկդիմի քաղաքականութիւն մը կը վարէ։

32—653

Իսկ Եփրեմ և իր համախոհները*) կը պատասխանէին, թէ «դիկտատորական», զինուորական այդ դրութիւնը ժամանակաւոր չարիք մըն է, թէ նոր մէջլիսը պէտք է գումարուի և թէ իր, Քեռիի և այլ մարտիկներու վարած կռիւը, այնուամենայնիւ, ազատագրական կռիւ մըն է, թէ դաշնակցական խումբերու հրաժարումը աւելի ծանր կացութեան պիտի մատնէր երկիրը և թէ, այնքան թանկագին զոհեր տալէ ետք, անկարելի է լոկ քաշուիլ կէս ճանապարհէն...

Թեհրանի Կեդրոնական Կոմիտէի թեզը պաշտպանութիւն չգտաւ կուսակցութեան բարձր մարմիններուն մէջ։ Երկու Բիւրոները կը յորդորէին ընդդիմադիրները համերաշխ ընթանալ Եփրեմի հետ։

Պարսկաստանի մեր մտաւորական ընկերներն ևս, քննադատելով հանդերձ ռազմիկի գործելակերպը, կը խոստովանէին անոր զինուորական և վարչական տաղանդն ու մեծութիւնը։ Անոնք կրնային որոշ կէտերու մէջ իրաւունք ունենալ Եփրեմի դէմ, որ, հպարտ— իրաւամբ— իր տարած յաղթանակներով, երբեմն գուցէ անձնականութեան շեշտ մը կը դնէր իր կեցուածքին մէջ և անտարբեր դիրք կը բռնէր հանդէպ զինքը քննադատող և ոչ միշտ իրաւացի մտաւորական ընկերներուն։ Անհերքելի է, որ այդ քննադատները կը մեղանչէին ծայրայեղութեամբ։ Չափազանցութիւն էր, երբ մտաւորական մեր ընկերները կը յայտարարէին, թէ իրենց համար միևնոյն է— լինի Թեհրանի կառավարութեան գլուխը մէկ Սալար-Դովլէ (Մեհմէտ Ալի Շահի եղբայրը), թէ մէկ Սարդար Ասադ... կը պնդէին, թէ տակաւին ալ Սահմանադրութեան կարգախօսով կ'արշաւէին դէպի Թեհրան և թէ հետևաբար անիմաստ է կռիւը անոնց դէմ (Նախ, ուրեմն, կռիւը Մեհմէտ Ալիի և անոր վարած բոլոր թալանող ու աւերիչ հօրդաներուն դէմ... Մ. Վ.)։

Դժգոհ ընկերները, «ձախ» տրամադրուած, կը պահանջէին բարձր ու անաղարտ պահել կուսակցութեան դրօշը, զերծ կոմպրոմիսներէ, իրաւախոհութենէ, և կարծես թէ կը մոռնային միջավայրը, ուր կը գործէին։ Ռուս յեղափոխական կարգախօսներու շուքը կար անոնց մէջ։ Պարսկաստանի մեր երիտասարդ գործիչները, ռուս յեղափոխութեան տակաւին թարմ տպաւորութեան տակ, հակամէտ էին «ձախ», «տրամատական» գործունէութեան և շատեր բերան առած էին ընկերվարական, աշխատաւորական, դասակարգային բառերը։ Ատրպատականի այն ժամանակուան մեր մարմնի տեղեկագրին մէջ հետևեալը կը կարդանք.

«... Թւում է, որ այլ ևս խաղաղութիւնը մշտնջենական է և մեզ մնում է նուիրուել երկրի խաղաղ աշխատանքին, լայնացնել ու խորացնել աշխատաւորական կազմակերպութիւնը... ժողովրդի և մասսայի ուշադրութիւնը սեւեռել իր դասակարգային շահերի ու պայքարի վրայ»...

Մեր Դիւանի մի այլ վաւերագրի մէջ (Տեղեկագիր Շահաստանի Կեդր. Կոմիտէի) կը կարդանք.

«... Բարձր դասընթացքի մէջ մի ամբողջ տարի 15 հոգի զբաղուեցին Մարքսի «Կապիտալ»ի ընթերցանութեամբ և քննադատութեամբ։ Այս դասընթացքն էլ չկարողացաւ երկար կեանք ունենալ»...

Եւ բնական է։ Ընդհանուր անապահովութիւն, «Փոթորիկի ու Դրանգի» այդ թուականներում հայ երիտասարդութիւնը շատ ալ տրամադիր պիտի չըլլար տարուելու նման մարզանքներով։ Գովելի էր մեր երիտասարդ գործիչներու այդ գիտական հարցասիրութիւնը, բայց անոնք ի զուր կ'ենթադրէին, թէ Պարսկաստանի անտեսական և մտաւորական յետամնաց միջնադարեան իրականութեան մէջ հնարաւոր էր մէկէն ի մէկ աշխատաւորական կարգախօսով քալել։ Եփրեմներն ու Քեռիները օրհասական ճիգ կ'ընէին խորտակելու աւատապետական դարաւոր պատնէշները և ստեղծելու խաւարակուռ երկրի մէջ տարրական երաշխիքներ քիչ-շատ տանելի բուրժուազական իրաւակարգի...

Վէճը եփրեմեաններու և հակաեփրեմեաններու միջև առեց ամբողջ ամիսներ (ինքը՝ ռազմական հրամանատարը, ծանր հոգերով պաշարուած, չէր մասնակցեր ժողովներուն)։ Ի վերջոյ, Արևմտեան Բիւրոն հեռագրով հրահանգեց պատասխանատու մարմին մը կազմել ձեռնհաս ընկերներէ և հաշտեցնել դժգոհ ընկերները Եփրեմի հետ։

Իսկ մինչ այն՝ Թեհրանի մէջ որոշուեցաւ, որ Կեդրոնական Կոմիտէն պատգամաւորներու միջոցով կուսակցութեան պահանջները առաջարկէ պարսիկ կառավարութեան։ Մերինները կը պահանջէին վերահաստատել գործնականին մէջ սահմանադրական ռեժիմը, յայտարարել մամուլի, խօսքի, գումարումներու ազատութիւն ու անձի անձեռնմխելիութիւն և վերանորոգել մէջլիսը ժողովրդական ազատ ընտրութեամբ։ Հակառակ պարագային Մարմինը կը սպառնար ետ կոչել Դաշնակցութեան մարտական խումբերը կռուի դաշտերէն։

Վերջնագիր մըն էր, Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունով, ուղղուած երկրի կեդրոնական կառավարութեան... Եւ վերջինը անյապաղ տուաւ մեր Մարմնին իր գրաւոր պատասխանը, խոստանալով կատարել կուսակցութեան պահանջները առաջին իսկ առիթով, երբ պայմանները թոյլատրէին այդ։

Երևոյթը փրկելու համար էր, որ մեր ընկերները զիջեցին այդ

*) Հրամանատարը իր պաշտօնակիցներն ունէր թէ՛ Թեհրանի և թէ՛ Թաւրիզի մարմիններուն մէջ։

կիսամիջոցին, գիտնալով հանդերձ, որ դահլիճը, իր անկախութիւնը կորսնցուցած, պիտի չկարենար կատարել մեր պահանջները։

Կառավարական զրուար հաւատարիմները սատկալէ յետոյ, Կեդրոնական Կոմիտէն հրահանգեց Քեռիին ու միւս ռազմիկներուն, որ միանան Եփրեմին և մէկտեղ քալեն արշաւող Սալար-Դովլէի դէմ։

***

Սալար-Դովլէն յայտնուեցաւ միապետական բանակի ամենէն յամառ և յանդուգն հրամանատարը։ Ետ կը նահանջէր, բայց միշտ անվնաս ու վճռական, կը վերակազմէր շարքերը և կը վերադառնար կռուի դաշտ։ Նա տարեր էր և քանի մը յաղթանակներ ետք Մամէդ խանի դէմ, գրաւեր էր Քիրմանշա՛հը, ճամբուն վրայ գաղտնաբար կոտորելով իր պարտուած հակառակորդները և անգամ գերիները։

Սալար Դովլէի վոհմակներուն վիճակուած էր հազուագիւտ բախտը — նահատակել պարսկական ազատամարտի անպարտելի հերոսը…

Բայց ի՞նչ ան՛նեթեթ նահատակութիւն… Բուռն ճակատամարտ մըն էր Սալար Դովլէի օգնական Մուջալլալի բանակին դէմ։ Բերնար գիւղի մօտերը, Համադանէն 15 քիլոմէթր, Դարեհի փորագրած Բեհիսթունի արձանագրութենէն ոչ հեռու (1912թ. 25 Ապրիլ)։ Թողունք, որ ականատես ընկերը*) պատմէ մեծ դրամայի այդ եղերական վերջաբանը.

— «Բերնարէն, առտուան ժամը 5ին, մեր զօրախումբը շարժեցաւ դէպի թշնամու դիրքերը, որ մեզմէ երկու փարսախ հեռու էին… Եփրեմը անձամբ շտկեց հինգ թնդանօթները և հրամայեց ռմբակոծել թշնամու առաջին մեծ դիրքը։ Մէկ քանի համազարկէ յետոյ, թշնամին լքեց իր դիրքերը և նահանջեց դէպի Սուրչէ… Վտանգաւոր դիրք ունէր այդ գիւղը և բոլոր ծակ ու ծուկերէն անընդհատ կը կրակէին մեր վրայ… Այդ ի նկատի ունենալով, ես ըսի. «Հայրիկ**), դուք սպասեցէք, ես այս րոպէին ամէն բան կը վերջացնեմ»։ Սկիզբը առարկութիւն հանեց, ապա համակերպեցաւ. «Լաւ, ինչ կ'ուզէք արէք, ես ալ յոգնած եմ, մի քիչ հանգստանամ»… Քովը մնացին Աբրահամն ու Յովհաննէսը… Իսկ մենք յառաջանալով գրաւեցինք գիւղի մէկ մասը… Շրջապատեցինք հրամանատարի տունը և պահանջեցինք անձնատուր լինել… Ներսէն սկսան կրակ տեղալ… Խորտակեցինք դուռը և մտանք ամրոցը։ Ներս մտնելու առեն մեզմէ սպաննուեցան երկու հայ և մէկ պարսիկ… Թշնամին անձ-

*) Հրամանատարի զինակիցներէն՝ Գրիշան։

**) Այսպէս կը կոչէին Եփրեմը իր բոլոր զինուորները, հայ և պարսիկ։

նատուր եղաւ։ Լուրը հասնելով Եփրեմին՝ նա բերդի միւս կողմէն, քանի մը ընկերներով, փութաց դէպի մեզ։ Այդ միջոցին գնդակներու տարափ տեղաց անոնց վրայ… Կրակը կուգար բերդի բարձր աշտարակէն, ուր ապաստանած էին 25—30 հոգի թշնամու շարքերէն։ Զարնուեցաւ տար-գար Ջոհրաբ խանը։ Մօտ գտնուող տղաներէն մէկը փորձեց վերցնել դիակը ու նոյնպէս սպաննուեցաւ։ Եփրեմ, զայրացած, հակառակ ընկերներու յորդորներուն, ինքն ևս նետուեցաւ դէպի ընկերոջ դիակը և դեռ չհասած՝ գլխէն զարնուեցաւ։ Մահը վայրկենական էր…

Տխուր լուրը շանթի արագութեամբ անցաւ երկրի մէկ ծայրէն միւսը, խորունկ վիշտով համակելով ողջ ազատական Պարսկաստանը։ Հաւաքուեցան ընկերները ռազմի դաշտում թանկագին դիակի շուրջը, ուխտեցին վրէժխնդիր լինել։ Քեռին, քանի մը վայրկեան լուռ, քարացած կենալէ յետոյ, յորդոր կարդաց ընկերներուն.

— Արտասուելու ժամանակը չէ, բաշխերուեցէք մեր Հայրիկի վրէժը առնելու, հետեւեցէք ինձ։

Այս բառերով առաջ անցաւ և ընկերները՝ ետեւէն։ Կատաղաբար գրոհ տուին աշտարակի դէմ, ուրկէ արձակուեր էր չարաշուք գնդակը և վեց հոգի զոհ տալով (չորս հայ, երկու պարսիկ), վեր բարձրացան, վար բերին ամէնքը և հրացանի բռնեցին։ Եւ երբ կը խորհէին Եփրեմի դիակը Թեհրան տանելու մասին, լուր հասաւ, թէ Մուջալլալի հակայեղափոխական բանակը կը շարժի մերոնց դէմ… Տղաները, զգայնացած, նախայարձակ եղան և այնքան բուռն թափով նետուեցան թշնամու վրայ, որ նա կէս ժամ չանցած փախուստի մատնուեցաւ։ Այդ օրը մեր վերցուցած գերիներու թիւը 150 էր, թշնամու կողմէն սպաննուած էին մօտ 250 հոգի, մեր զոհերը՝ սպաննուած ու վիրաւոր՝ 30 հոգի և 50 ձի զարնուած*)։

Յաջորդ օրը (9 Մայիս 1912), դիակը Թեհրան հասաւ։ Պարսից մայրաքաղաքը ականատես եղաւ շքեղ, աննախընթաց յուղարկաւորութեան մը։ Բազմահազար ժողովուրդը դառնօրէն կ'ողբար հերոսի վախճանը։ Դիակառքի ետեւէն կը քալէր ողջ Թեհրանը։ Ներկայացուցիչներ բոլոր դասակարգերու և բոլոր շրջաններու — պետական, զինուորական, յեղափոխական։ Այդտեղ էր ամբողջ նախարարական կազմը և բոլոր դեսպանները։ Թափօրի առջեւէն կ'ընթանար զինուորական երաժշտախումբը և ամբողջ ճամբան մահուան մելամաղձոտ երգեր կը հնչեցնէր։ Ետեւէն՝ ռազմիկի մեծադիր նկարը, դափնեպսակով շրջապա-

*) Եփրեմի մահէն յետոյ, հայ որբացած բանակը շարունակեց կռիւը և տարաւ քանի մը յաղթանակներ. Քեռիի հրամանատարութեան տակ։

տուած և երկու կողմէն շարէ շար բազմաթիւ ուրիշ պսակներ։ Ապա՝ ծաղիկներու մէջ կորսուած դագաղը, թնդանօթի վրայ, շուրջը՝ ամբողջացուցիչ սև հագուած կանանց խումբեր։ Կառավարութեան կողմէ տրուած թնդանօթի վեց ձիերը արձակուեցան Եփրեմի բնակարանին առջև և զինուած հայ մարտիկները լծուեցան ու հանդիսաւոր քայլերով տարին դիակառքը մինչև գերեզմանոց։ Այնտեղ էր և Եփրեմի առեղծուած ժանդարմերին, այնտեղ էին զօրախումբերը, և ամենէն վերջը՝ բախտիար ձիաւորները, Սարդար Ասադի որդու առաջնորդութեամբ։ Կեանքը կանգ էր առեր մայրաքաղաքում և յուղարկաւորութեան ճամբուն վրայ բոլոր տուները, լուսամուտները, պատշգամները ու տանիքները բռնուած էին խուռն, անհամար բազմութեամբ։ Թաղմանային երաժշտութեանը մերթ ընդ մերթ կը ձայնակցէր թնդանօթի որոտը։ Թափօրը վերջապէս կանգ առաւ Հայոց դպրոցին առջև, ուր բակում պատրաստ էր դամբարանը։

Առաջին դամբանականը կ'արտասանէ Վայիզի, պարսիկ հասարակութեան կողմէ։ Վեր հանելով հանգուցեալին մեծութիւնը, ան կ'ըսէ.— «Եփրեմի արեան իւրաքանչիւր կաթիլէն պիտի ծնին նոր ու նոր անձնուէրներ, որոնք, առանց ցեղերու խտրութեան, միացնելով Պարսկաստանի բոլոր ժողովուրդները, պիտի պահպանեն Եփրեմի նուաճած ազատութիւնը»։ Կը հետևին ուրիշ դամբանականներ։ Բազմաթիւ էին և ցաւակցական հեռագիրներն ու նամակները։ Ամերիկացի գործիչի մը ցաւակցական գրութեան մէջ այս տողերը կը կարդային.

— «...Այդպիսով հայ ազգը կրկին անգամ կը զոհաբերէ քաջ ու անձնուէր կեանք մը [illegible] ազատութեան ճամբին»...

Հնարաւոր է— մարդկային է— որ մեր թղթակից ու այլ ընկերները իրենց բարեպաշտ երկրպագութեան մէջ ձգտած են քիչ շատ խտացուած գոյներով ներկայացնել մեզ՝ պարսկական ազատամարտերու մեր մեծ ընկերն ու առաջնորդը։ Չափազանցութեան բաժին մը կայ, անտարակոյս, բոլոր մեծ յաղթողներու կենսագրութեան մէջ, Յուլիոս Կեսարէն մինչև Նապոլէոն և Գարիբալդի...

Բայց ահա թէ ինչ կը վկայէին Դաշնակցութեան առաջամարտիկ հերոսի մասին եւրոպական հեղինակաւոր օրգաններ, որոնք իրենց տեղեկութիւնները կ'առնէին նոյնպիսի հեղինակաւոր աղբիւրներէ.

Թայմզ, երկարօրէն վեր առնելով Եփրեմի անձնաւորութիւնը, կը հռչակէր զայն Պարսկաստանի անցեալ «լաւագոյն յոյսը»։ Այլ եւ այլ ժամանակներում,— կ'ըսէր Լոնտոնի մեծ օրգանի թղթակիցը,— ես հանդիպեր եմ Բորիս Սարաֆովի, Սանդանսկիի, Սաթթար խանի և ուրիշ զօրավարներու. Եփրեմ բոլորին մէջ ամենէն քաջն է և ամենէն հրապուրիչը իր պարզութեամբ ու անկեղծութեամբ։

Գերման մեծագոյն և ազատական թերթը— Ֆրանկֆուրտէր Ցայտունգ— հետևեալը կը գրէր իր Մայիս 21ի թիւին մէջ (1912)։

«...Եփրեմը, ամենէն գործօն և ամենէն ձեռնհաս անձնաւորութիւնը, որ նեցուկն էր պարսիկ կառավարութեան, սպաննուեցաւ։ Սալար Դովլէի յաղթական արշաւին դէմ, իբրև վերջին միջոց, ղրկեցին Եփրեմը, որ անցեալ ամառ քանի մը անգամ ջարդեր ու ետ մղեր էր դէպի Թեհրան արշաւող Նախկին Շահը... Նշանակելի պարագայ մը— ան պարսիկ չէր, այլ քրիստոնեայ հայ։ Իբրև ոստիկանապետ, ան կարողացաւ մեծ կարգ ու անդորրութիւն հաստատել Թեհրանի մէջ։ Երբ զինքը կը կոչէին պատերազմի դաշտ, միշտ կը պատրաստուէր հաշտութեան, արագօրէն։ Մտաւորական և շրջահայեաց առաջնորդ մըն էր, որ օժտեր էր իր զօրքերը նորագոյն սպառազինութեամբ ու կարգապահութեամբ։ Պարսից կառավարութիւնը չունի իր տրամադրութեան տակ մէկ ուրիշ սուր, որ կարենայ հմտութեան ու հաւատարմութեան տեսակէտով չափուիլ Եփրեմի հետ... Անոր մահը Պարսկաստանի համար անփոխարինելի կորուստ մըն է։ Դժուար թէ այլեւս գտնուի մէկ ուրիշը, որ կարողանայ թումբ դնել Սալար Դովլէի յառաջխաղացող արշաւին առջև։ Եփրեմի մահով ոչնչացաւ Պարսկաստանի համար վերջին հնարաւորութիւնը՝ վերակազմուելու և գէթ ժամանակաւորապէս դիմադրելու Ռուսաստանի արշաւանքին»։

Ֆոսիշէ Ցայտունգ, միւս մեծ գերման թերթը, կը գրէր (25 Մայիս).

«Ողջ պարսիկ ժողովուրդը սուգ հագաւ իր հերոսի մահուան առթիւ, որ անգնահատելի ծառայութիւններ է մատուցեր Ազատութեան ու Սահմանադրութեան։ Պարսիկները պատուաւոր տեղ կուտան անոր իրենց մեծ մարդոց շարքում։ Անոր անունը յաւէտ պիտի ապրի Պարսկաստանի պատմութեան մէջ»։

Իսկ Ժան Էրրէթ, պարիզեան Թանի գալոց խմբագիրը և ապագայ դեսպանը Մոսկուայում, սա ուշագրաւ տողերը կը գրէր (Մայիս 23) իր խմբագրած Լը Սիէկլ թերթին մէջ (Էրրէթ, իր արեւելեան պտոյտներու միջոցին, տեսնուեր էր մեր ընկերոջ հետ)։

«Ով որ անձամբ ճանչցեր է Եփրեմը և տեսեր է, թէ որպիսի՝ տեղ է գրաւեր ան նորագոյն Պարսկաստանի մէջ, խելոյն կ'ըմբռնէ այն անդարմանելի կորուստը, որ անոր մահով կ'ունենայ խաղաղութեան դատը պարսկական Արեւելքում։ Մօտ 45 տարեկան, իր կորովի գլխով ու յաղթ իրանով, նման մեր Օվեռնի լեռնականներուն, օժտուած առասպելական քաջութեամբ և մեծ հռչակով, որ կը կրկնապատկէ այդ քաջութեան ար-[illegible] ան դարձեր է ազգային դաւիթը,— Եփրեմ իրականացուցեր է հրաշք մը.

հերոս իսլամական Պարսկաստանի մէջ, մինչ ինքը ոչ պարսիկ է և ոչ իսկ մահմետական, այլ հայ է, քրիստոնեայ։

Ապա, գծելով Եփրեմեան յաղթանակներու շարանը, Էրբէթ կը շարունակէ.

«Հոգին ու միշտ աշխատանքի վրայ, չնայած անողոք հիւանդութեան, ան կենդանի ապացոյց էր, թէ ի՛նչ կարող է ընել մէկ հատիկ մարդ՝ ազգի մը ճակատագիրը փոխելու համար։ Եթէ իր հայկական ծագումը չդատապարտէր զինքը վերապահ կեցուածքի և եթէ անգլիացւոց քաղաքականութիւնը չանդամալուծէր երկրի վերածնող ուժերը, Եփրեմ պիտի դառնար իր տեսակին մէջ Կրոմուէլ կամ մի Բոնապարտ։ Ով որ մէկ քանի տարի առաջ տեսեր է Եփրեմը, Թաւրիզէն արտաքսուած, վարպետ-քարտաշի արհեստով Էնզելիի մէջ, իր օրական պարէնը հայթ-հաց վաստկելիս,— դժուար կը հաւատար իր աչքերուն։ Ան այլեւս պիտի չվերադառնայ Թեհրան յաղթական կամարներու տակէն»...

Նման բազմաթիւ ներբողներ, ուրիշ թերթերու, մասնաւորապէս ռուս թերթերու մէջ։

***

Վարագոյրն իջաւ Իրանի բազմադարեան պատմութեան մէկ հարուստ ու յուզումնալից, գուցէ ամենէն նշանակալից շրջանին վրայ։ Ազատագրական կռիւներու շրջանն էր այդ,— բուռն, արիւնալից և յաղթական կռիւներու։ Այնուր Պարսկաստանն եւս ճաշակեց իր ազատագրական պայքարի ահաւոր գեղեցկութիւնը։ Ինքնատիպ հերոսամարտ մը, որուն մէջ զօրաւոր և վճռական ազդակի դեր խաղացին բուռ մը հայ քաջեր, որոնք կարծես եկեր էին հին, արքայական վրէժ մը լուծելու,— վրէժը լոյսի և ազատութեան ընդդէմ խաւարի և բռնութեան... Բուռ մը հայ քաջեր— Հ. Յ. Դաշնակցութեան նուիրական Ուխտէն— և անոնց գլուխը հրաշք մարդ մը, 3—4 տարուան մրրկակոծ ուղեգծով պարզ, անյայտ փայտավաճառի աստիճանէն վեր բարձրացաւ ընկերային արժէքներու սանդուխով դէպի փառքի ու հմայքի շլացուցիչ բարձունքները։

Եւ այն երջանիկ օրերուն, երբ դափնիներով շրջապատուած հերոսը կը վերադառնար ռազմի դաշտերէն, ու կ'անցնէր մայրաքաղաքի յաղթական կամարներուն տակէն, երբ բազմահազար ժողովուրդ «Զէ՛նդէբադ Եփրեմ խան»*) աղաղակելով ծաղիկներ կը սփռէր անոր ճամբուն վրայ, ամէն ոք կը զգար, թէ այդ մարդը իրօք անսովոր ոյժ մըն էր,

*) Կեցցէ՛ Եփրեմ խան։

գիւղացիներու երկնառաք տոհմէն, որ եկեր էր ազատութեան ճամբան հարթելու մացառապատ լեռ ու ձորերու մէջ, ամենէն խաւար և անհամբոյր միջավայրում։

Ու յանկարծ, աղիտաւոր որոտի պէս, մահուան զօղանջն անցաւ երկրի մէկ ծայրէն միւսը։ Քանի մը անգամ այդ մահը ծանուցուեր էր և հերքուեր։ Այժմ ալ չհաւատացին... Որովհետև Եփրեմը կը թուէր անմահ, անխոցելի, որովհետև կռուող, ազատ Պարսկաստանը աներեւակայելի էր առանց Եփրեմի։ Ոչ ոք, սակայն, այնքան ուժով կը զգար ահաւոր կորուստը, ինչպէս հերոսին ծնունդ տուող ժողովուրդը և կուսակցութիւնը։ Ընդամէնը մէկ շաբաթ էր, որ ստացեր էինք Ժընեւի մէջ իր հեռագիրը.

— «Սալար Դովլէի դէմ ղրկուած կառավարական առաջին բանակը ջարդուեց։ Սալար Դովլէն պարտուած է Համադանին, այսօր գնում եմ նրա դէմ»։

Գնաց, յաղթեց և յաղթուեցաւ... Ժողովուրդը դեռ ռազմիկի առաջին յաղթական քայլերուն մէջ օծեր էր զայն առասպելական յատկանիշներով։ Իրազեկ ընկերներ— մասնաւորական թէ անուս— ամէնքը կը վկայեն, որ ան ոչ միայն հրամանատար էր, աներկիւղ մարտնչող, որ գիտէր անայլայլ վճռականութեամբ նետուիլ միշտ կռուի եռուն կեդրոնը, այլ և աննման ռազմագէտ էր, օժտուած գործնական անվրէպ բնազդով, յօրինող ռազմի լաւագոյն ծրագիրներու, ժողովներում սակաւախօս, բայց խոհուն ու ներհուն, իր ճառերը՝ հակիրճ, իր խօսքը՝ կտրուկ, ազդու և համոզիչ, ամենաբարդ կնճիռները արագօրէն լուծող, ամենաբուռն վէճերը արագօրէն հարթող... Ամէնքը կը վկայեն, որ ան կեանքը կը վայելէր մահուան վտանգներում, գնդակներու տարափին տակ, որ ան բախտը կ'որոնէր զէնքի ժխորի մէջ... Կը կարօտէր լայնածաւալ կրկէսներու՝ ըստ կարելւոյն մեծ, ահեղ ճակատամարտներ մղելու համար, պատերազմի դաշտի վրայ կախարդական թովք մը ունէր, կրկէսը բոլոր կը շընչէր իր ներկայութեամբ, լեռ ու ձոր կը ժպտէին յաղթանակի յոյսերով, բանակը կը վառէր, կ'ելեկտրականանար և թշնամին սոսկ, «Եփրեմ» անունը լսելուն և դէմքը տեսնելուն պէս, սարսափի ու խուճապի կը մատնուէր...

Այդ լայն ճակատը և այդ վսեմ նայուածքը ոչինչ ունէին չէնկ-թիմուրեան։ Դոռոզ, այո՛, և դաժան՝ ազատութեան ոսոխներուն հանդէպ,— այդ նայուածքին մէջ կը ցոլար սակայն գաղափարային, ասպետական վեհանձնութիւնը։ Քանի՛ անգամ սաստեր էր և նոյն իսկ հրացանի բռներ բախտախնդիրները, որոնք թալանով կը հրապուրէին։

Դաշնակցական հրամանատարը իր բուռ մը կտրիճներով ջինջ, անա-

զարտ գաղափարի կրողն եղաւ քանի մը տարի շարունակ, պարսկական միջավայրում, որ հարուստ չէր գաղափարական, յեղափոխական աւանդութիւններով։ Ազատագրել մի մեծ երկիր, որ հինաւուրց քաղաքակրթութեան օրրան էր, փրկել բազմամիլիոն մի ժողովուրդ ասիական սանձարձակ բռնակալութեան կապանքներէն և արիւնով շաղկապել երկու դարաւոր հարեւաններ— հայ և պարսիկ, քրիստոնեայ և մահմետական— կենդանի օրինակ տալ ամբողջ իսլամ Արեւելքին, մասնաւորապէս Թուրքիային— ահա ռազմիկի և անոր մայր կուսակցութեան բաղձանքը։

Անցքերու գոռ ու յորձանուտ ալիքին վրայ հետզհետէ բարձրանալով ան դարձաւ հոյատիպար միջազգայնական մը— ինտերնացիոնալիստ— հայ ու պարսիկ ցեղերու ամուր շաղկապ և նորագոյն Իրանի շքեղ ռահվիրայ։

Իրաւ կ'ըսէր Թեհրանի ամերիկեան քաղաքացին իր ցաւակցական նամակին մէջ. անգամ մը եւս հայ մարդ մը եկաւ իր արտակարգ կարողութիւններով մղում տալու «տիեզերական ազատութեան դատին», արթնցող ժողովուրդներու վերածնութեան Ռալէ Դիրքը...

Ցեղի հնաւանդ կռամոլութիւնը— աշխարհաքաղաքացիական ըղձանքը— անգամ մը եւս երկնեց, ընծայելով մարդկութեանը իր փարթամ ծնունդներէն մէկը, տառապեցնելով շարանը նշանաւոր հայերու, որոնք այլ եւ այլ երկիրներում, քաղաքական կամ զինուորական ասպարէզի մէջ, վաստկեր են համաշխարհային անուն, հռչակ։

Եգիպտոս, Ռուսաստան, Իրան։

Նուպար փաշա, Լօրիս-Մելիքով, Եփրեմ։

Գնա՛ց անդուգական ռազմիկը, իր երիտասարդ փառքի դափնիներով ծանրաբեռնուած, իր երկու հայրենիքներու դուրգուրանքով շրջապատուած։ Եւ այնուհետեւ, իրբեւ մի մեծ ստուեր շարունակեց իր գամբարանէն հսկել սահմանադրական որը, երերուն բանակին վրայ, քաջալերել ու ոգեւորել։

Հաւատքը տակաւին չէր փարատած, երկիրը դեռ կը տքար ռուսական կրունկներուն տակ, բայց սառոյցը փշրուած էր, ազատութեան ճամբան հարթուած։ Հին Իրանը ետ կը նահանջէր և նորը կը քալէր...

ՑԱՐԱԿԱՆ ՌԷԱԿՑԻԱՆ ԵՒ «ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ԴԱՏԸ

Ռուս յեղափոխականներու նահանջը եւ անոր պատճառները.— Նորէն Ս. Դ. եւ Ս. Ռ. կուսակցութիւններ.— Շարժման հիմնական արատը.— «Վառօդ»ի պակաս ռուս ընկերվարա-Դոգմային եւ կրաւորապաշտ.— Դաշնակցական նախաձեռնութիւն մը.— Միջկուսակցականներու մէջ.— Սոցիալիստներու արշաւանքը Կապհնացի մէջ.— Խուճապի օրեր Անդրկովկասում.— Ջանգուածային ձերբակալութիւններ.— Նովոչերկասկի զնդանին մէջ.— Կրիմինալ ձերբակալութիւններ եւ նախաքննութիւններ.— Ամբաստանագրի էութիւնը.— Միհրանական մատնութիւններ.— Դաշնակցութեան դատը Ծերակոյտի առանձին ատեանին առջեւ.— Աննախընթաց տեսարան.— Կրիմինեան կեղծիքներու անհեթեթայր.— Ընդհանուր չփարութիւն.— Մեղադրական ճառ եւ դատավճիռ.—

1907 թուականէն սկսաւ ռուս կայսրութեան բոլոր յեղափոխական ուժերու ազատասէր նահանջը, որուն, բնականաբար, պիտի մասնակցէր և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Ռէակցիան յաղթանակեց բոլոր ճակատներուն վրայ, Վարշաւայէն մինչեւ Բագու, Ֆինլանդական ծայրերէն մինչեւ Արարատեան դաշտը։

Ինչպէս կատարուեցաւ հարիւր միլիոնաւոր հոգիներու այդ մեծ ողբերգութիւնը, որ անասելի աղէտ մը եղաւ մասնաւորապէս հայութեան համար, անգամ մը եւս կաշկանդելով անոր կեանքի բնականոն ռիթմը և պատրաստելով միւս մեծագոյն կատաստրոֆը, որ պիտի պայթէր եօթը տարի յետոյ, սպանդանոցի վերածելով ողջ Հայաստանը (ազատ, դեմոկրատ, սահմանադրական Ռուսաստանը երբեք, ի հարկէ, պիտի թոյլ չտար Սազոնովի մը, կամ ցարի մը՝ զօրաշարժի հրաման արձակել անմիջապէս աւստրիական վերջնագիրէն ետք— 1914թ. Յուլիսին— պատրուակ տալ ռազմատենչ Կայզերի ձեռքը և վառել աշխարհի՛ ընդհանուր... նոր պաշտպանութեամբ, Սերբիայի համար, յանուն սլաւոնական գաղափարի և իբր թէ վտանգուած ռուսական «պրեստիժ»ի...)

Բռնապետութեան դիւրին յաղթանակի հիմնական պատճառը— և միայն անոր վրայ պիտի կանգ առնենք— պարզապէս, բուն ռուսական կուսակցութիւններու թուլութիւնն էր, անոնց ողբալի անպատրաստութիւնը՝ յեղափոխական, ռազմական տեսակէտով, անոնց մանկամիտ յափշտակութիւնը ծրագրային, գաղափարական խնդիրներով ու վէճերով։ Եւ ռուս կուսակցութիւններու այդ օրգանիկ տկարութիւնը խորունկ վըշտով կ'արձանագրէր, 1908 Մարտ 12ին, Թիֆլիսի մէջ գումարուած «Դաշնակցութեան» խորհուրդը։

Հարկ է փոքր ինչ ծանրանալ այդ ինքնատիպ, զուտ ռուսական պսիխոզի*) վրայ, որ իր նմանը չունի աշխարհի որեւէ ուրիշ յեղափոխական միջավայրում և որ բաւական աւեր գործեց նաեւ հայկական միջավայրում, կը գործէ և այսօր, պիտի գործէ և ապագային։ (Այդ աւերածը անցեալին մէջ շատ մեծ պիտի ըլլար, եթէ հայ յեղափոխական մտքի և հայոց հրապարակի վրայ տիրականօրէն չիշխէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կենդանի գործի քարոզչութեամբ, իր առողջ ազգային ու միանգամայն միջազգային գաղափարախօսութեամբ)։

Ռուս ամենէն բազմանդամ և ծաւալուն կուսակցութիւնը— Սոցիալ-Դեմոկրատիան— իր գաղափարին անօրինակ մոլեռանդութեամբ և տարամերժ տակտիկով, սկիզբէն ի վեր որդեգրեց մէկ ուղղութիւն, որ պիտի մղէր դէպի յեղափոխական ուժերու կրաւորացում և պառակտում։ Աղանդականութիւնը (sectarisme), որ ռուս ուղղադաւան մարքսիզմի անբաժան ուղեկիցն եղաւ սկիզբէն ի վեր և որ աւելի խտացած ձեւով Ռուսաստանէն անցաւ Կովկաս, ջլատեց ազատագրական շարժումը, հեռացնելով իրարմէ միեւնոյն նպատակին ձգտող, պատկառելի հատուածներ։ Աղանդականութիւնը կը բխէր նոյն իսկ անոնց ընկերային աշխարհայեացքի դոգմապաշտ**) էութենէն։ Արեւմտեան մարքսիզմի— Գէտերու, Կաուցկիներու— դոգմային մոլեռանդութիւնը կը նսեմանար ռուսականին առջեւ։ Հաւատամքի այլ և այլ դրութիւնները կ'ընդունուէին Պլեխանովի, Լենինի կողմէ բառացի կերպով, և մարքսեան վարդապետութիւնը, որ ունի իր մէջ ճշմարտութեան առողջ կորիզներ, կը յայտնուէր ռուս աշակերտներու ըմբռնումով, ոչ թէ իբրեւ փուլ, հանգրուան ընկերվարական աշխարհայեացքի զարգացման ճամբուն վրայ, այլ իբրեւ զոց, միանգամ ընդմիշտ ձեւակերպուած սիստեմ մը, ընկերային գիտութեան վերջին խօսքը։

Բացասական վերաբերումը, այդ պատճառով, կը շեշտուէր ոչ միայն դէպի այն բոլոր կուսակցութիւնները, որ չէին դաւաներ մարքսիզմ (և հետեւաբար «չէին կանգնած գիտական, յեղափոխական ճամբուն վրայ»), այլ և դէպի այն բոլոր դասակարգերը, որոնք դուրս են պրոլետարիատէն։ Նեղ, տարամերժ աղանդի յանկերգը երգուեցաւ տխուր խանդավառութեամբ մը այնտեղ, ուր հարկ էր օգտագործել ընդհանուր դատի համար յեղափոխական կռուի ամենահամեստ մասնիկները, ուր պէտք էր ուղղել ըմբոստացումի բոլոր առուները ի մի՝ ընդհանուր, համառուսական հեղեղին։ Կրաւորական դիմադրութեան հաւատամքը հռչակուեցաւ այնտեղ, ուր անհրաժեշտ էին կամքի ու նախաձեռնութեան անսովոր թռիչներ՝ հերակլեան ճիւաղ մը տապալելու համար։ Կռիւը մղուեցաւ բուռն թափով, գլխաւորապէս տնտեսական հողի վրայ, ընդդէմ կապիտալիզմի. «պրոլետարական դիկտատուրութեան» ուրուականն իսկ հրապարակ նետուեցաւ— և ատոր հետեւանքը եղաւ այն, որ մէկ կողմէն ռուս բուրժուա-ազատական տարրերը նետուեցան ռէակցիայի, յետախաղաց շարժման գիրկը, միւս կողմէն՝ միջազգային բուրժուազիան փութաց բանալ իր միլիոններու տոպրակները ցարի ազատատեաց կառավարութեան առջեւ։

Աղանդաւորներու հասկացողութեամբ ամէն ինչ կը կեդրոնանար «Պրոլետարիատ-Տիտանի» մէջ. պրոլետարիատը դարձաւ տեսակ մը պաշտամունքի առարկայ։ Ան էր ազատագրական շարժման սկիզբն ու վախճանը, Ռուսաստանի «բնաբանին», տիեզերքի «աղը»... Պրոլետարիատի համակրելի անունն ալ գրեթէ վարկաբեկուեցաւ սանձարձակ, խելայեղ ապոթէոզի մը մէջ։

Աղանդականութիւն— նոյն իսկ սեփական շարքերում։ Միացեալ անբաժան, համառուսական Սոցիալ-Դեմոկրատիան շատ ունեցաւ ներքին ցնցումներ։ «Ուղղադաւանները» կ'ուզէին անպատճառ ստեղծել միապաղաղ իդէալական կուսակցութիւն, որուն բոլոր անդամները ունենային ոչ միայն մէկ ընդհանուր նպատակ ու տակտիկ, այլ և մէկ փիլիսոփայական դաւանանք։ Եւ մանաւանդ Մարքսն ու Էնգելսը պէտք է մնային անխախտ, անսասան՝ իրենց գիտական-փիլիսոփայական պատուանդանի վրայ, իրենց բոլոր յայտարարութիւններուն, դարձուածներուն, բառերուն մէջ։ Բան մը, որ չէինք տեսներ ոչ մէկ արեւմտեան կուսակցութեան մէջ, իսկ գերման հզօր Սոցիալ-Դեմոկրատիայի մէջ, ուր Կարլ Կաուցկի իր մարքս-սպինոզայական մատերիալիզմով*) կը յայտնուէր միեւնոյն բանակին մէջ Բերնշտայնի ու Ֆոլլարի հետ— աւելի եւս— կրօնական սպասաւորի մը՝ Պաստոր Գէօրէի հետ։

Մածծինի մը, որ միստիկ էր (խորհրդապաշտ), պակաս ուժով ու

---

*) Հիւանդագին հոգեբանութիւն։
**) Դոգմա— վարդապետութիւն։

*) Նիւթապաշտ վարդապետութիւն։

փայլով չէր վարեր Իտալիայի ազատագրութեան գործը։ Ժոռէս մը, որ իդէալիստ էր, գաղափարապաշտ՝ իր փիլիսոփայական հաւատամքով, նուազ յաջողութեամբ չէր տաներ ընկերվարական առաջնորդի իր դերը...

Ի վերջոյ, 5—6 աղանդներ ստեղծուեցան Ռուսաստանում «մարքսիստ» յորջորջումով։ Երեւան եկաւ մինչեւ իսկ «լիկվիդատոր»ների մի հոսանք, որ կը մերժէր գաղտնի, հակաօրինական կուսակցութեան գոյութիւնը, արդէն իսկ լուծուած կը յայտարարէր Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը (ռէակցիայի ու մեծ նահանջի ընթացքին) և կ'ըսէր, որ այդ կուսակցութեան վերականգնումը հնարաւոր է միայն լեգալ, օրինական ձեւով... Սոցիալ-Դեմոկրատիայի կեդրոնական մարմինը չորս տարիէ աւելի պայքարեցաւ այդ նոր հերձուածին դէմ և ի վերջոյ կուսակցութենէն դուրս յայտարարեց զայն։ Այդպէս կը ծանուցանէր «Դրօշակ»ի խմբագրութեան՝ Լենինի կողմէն հրատարակուած շրջաբերական մը (Մարտ 1912)։ Միաժամանակ կը ստանայինք բողոք-յայտարարագիր մը Լենինի հակառակորդ խումբերու կողմէն, ուր Ռուսաստանի ապագայ դիկտատորին միջոցով գումարուած խորհրդաժողովը կ'որակուէր բաժին, աճամօր, ուզուրպատոր (բռնագրաւող) ու նման ածականներով... Ամօթալի տեսարան մը՝ փոխադարձ անուանարկումներով ու բանադրանքներով, որ մերթ ընդ մերթ կը փոխադրուէր Միջազգային Ընկերվարական Կոնգրէսները, զզուանք յարուցանելով արեւմտեան ընկերվարականներու մէջ։ Արտասահմանեան գրականութիւնը կը հեղեղուէր Պլեխանովներու, Լենիններու, Բոգդանովներու պոլեմիկական մարզանքներով, առէպ նոյն սրբազնագոյն «դոգմ»ի շուրջ։ Պատմափիլիսոփայական հարցերուն հետ երեւան կուգային զուտ իմացաբանական խնդիրներ։ Մարքսի, Էնգելսի հետ— Մախ, Աւենարիուս, Կանտ և այլն։ Անվերջ վէճեր, քա՛փ ու քրտինք՝ «բացարձակ ճշմարտութեան», Dingansichի և այլ խրթին, խորախորհուրդ կնճիռներու մասին, որոնց արծարծումը հեռաւոր առնչութիւն անգամ չունէր Ռուսիոյ դժբախտ ժողովուրդներու նոյնքան դժբախտ ազատագրական շարժման հոգերուն հետ։

Կը մոռնային մեր ռուս ընկերները, որ եթէ յեղափոխութիւնը չէր քալեր իրենց երկրին մէջ, պատճառը այն չէր, որ մարքսիզմը, մախիզմը և բոլոր նման «իզմ»երը բաւականաչափ չէին արծարծուած ու ժողովրդականացած, այլ այն՝ որ կը պակսէր Մածինիի ոգին— վառօդը կը պակսէր հարիւր միլիոնաւոր ռուսերու հոգեբանութեան մէջ, այն մեծագոյն, կենսարար վառօդը, որով զինուեցեր են աշխարհի բոլոր յեղափոխականները և որ ռուսական կուսակցութիւնները, տարաբախտաբար, շատ քիչ են արծարծեր տասնեակ տարիներու իրենց տառապալից գոյութեան ընթացքին...

Քաղաքական յեղափոխութեան մտահոգութիւնները երկրորդական շարքն անցան։ Աշխարհը գուցէ չէ ծներ մէկ ուրիշ ազգ, ուրիշ ղեկավար մտաւորականութիւն, որուն մէջ այդքան ուժով չեշտուած լինէր անտարբերութիւնը դէպի քաղաքական կարգուսարքը (apolitisme), ինչպէս նաև անկարողութիւնը՝ կերտելու քիչ-շատ ազատ պետութիւն մը թէկուզ միայն նախապատերազմեան, կիսաւատական Գերմանիոյ պէս։ Եւ երբեմն անհեթեթ կը թուի, թէ միանգամայն անհիմն չէ յոռետեսներու մտայլ մտածումը, թէ ռուս ժողովուրդին գուցէ առհասարակ վերապահուած չէ նուաճելու իր ազատութիւնը...

***

«Դաշնակցութեան խորհուրդը», այո՛, 1908թ. Մարտ ամսու իր նիստերու ընթացքին, ցաւով կ'անդրադառնար ռուս ընդդիմադիր կուսակցութիւններու աղիտաւոր թուլութեան վրայ։ Հայ յեղափոխականները անսահման դառնութեամբ կը համակուէին ի տես այն մահացու անտարբերութեան, որով Ռուսաստանի երկու մեծագոյն կուսակցութիւնները— Սոցիալ-Դեմոկրատիա և Սոցիալիստ-Յեղափոխականներ— կը վերաբերուէին դէպի զինուած դիմադրութեան ժողովրդական պահանջը։

Եթէ այդ երկու լայնատարած կազմակերպութիւնները, ընկերաբանական և ընկերվարական անվերջ ֆրազաբանութեան հետ, փոքր ինչ արծարծէին նաև իրենց հարիւր հազարաւոր հաւատացեալներուն մէջ րուն մարտական տակտիկի այդ հրատապ պահանջը, եթէ փոքր ինչ նաև գրաւէին այնպիսի կենսական, եղովէյի հարցերով, ինչպէս զէնքի ամբարում, շարքերու զինում, մարտական կորիզներու կազմակերպում և այլն,— բանակերութիւնը՝ աննախընթաց տագնապի բռնուած՝ 1905 թուականին պիտի չկարենար, անշուշտ, վերագրաւել իր դիրքերը։ Ռուսաստանը պիտի մնէր արեւմտեան սահմանադրական համակարգին մէջ և հետագային պիտի չպարզէր աշխարհի առջև բոլշեւիկեան ազմուտ հասանքի տեսարանները։

Եթէ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներու համբաւաւոր «Մարտական Կազմակերպութիւնը» գրեթէ անանկ յայտարարուեցաւ Լոպուխին-Բուրցեւի աշխարհահռչակ մերկացումով (որով այդ կազմակերպութեան պարագլուխ Ազէֆ կը յայտնուէր լրտես ու դաւաճան),— ապա Սոցիալ-Դեմոկրատիան ալ, ինչպէս տեսանք, յեղափոխական էր միայն... ազատ Արեւմուտքի ընկերվարականներուն ձեւով,— կը խուսափէր զէնքէ ու զինուած կռիւներէ։

Շարքերը զինելու և զինավարժ ընելու մասին՝ Սոցիալ-Դեմոկրա-

տիան քիչ շատ լրջօրէն սկսաւ խօրհիլ... միայն վերջին վայրկեանին (1905ի յեղափոխական ցնցումներու ատեն), երբ երկու թշնամի բանակները— ժողովուրդ ու բռնապետութիւն— կանգներ էին դէմ առ դէմ և փոթորիկը քանդեր էր ողջ երկիրը։ Այդպէս կը ցուցնէ կուսակցութեան ընդարձակ տեղեկագիրն իսկ, ներկայացուած Կոպենհագի Միջազգային Ընկերվարական Համագումարին։ «Այդ ամբողջ շրջանը,— կ՚ըսէ տեղեկագիրը 1905 թուականի մասին,— բուռն, մոլեգին շարժման դրոշմ կը կրէր... Սպաննութիւններն ու վիրաւորները հազարներով կը հաշուըէին։ Միեւնոյն ժամանակ կ՚աճի զէնքի պահանջը և զինավարժութեան մէջ ընտելանալու ցանկութիւնը, գէթ առաջապահ մարտիկներու համար» (Le désir de se familiariser avec le maniement d'armes, au moins pour les militants d'avant-garde)։

«Սոցիալ-Դեմոկրատիայի երրորդ Կոնգրէն,— կը կարդանք նոյն վաւերագրի մէջ,— կ՚որոշէ, որ (յեղափոխական) վայրկեանի առաջնագոյն պարտականութիւնն է կազմակերպել պրոլետարիատը անմիջական կռուի համար... զինուած ապստամբութեամբ... Ուստի Կոնգրէն կը յանձնարարէ կուսակցութեան բոլոր ճիւղերուն... զինել պրոլետարիատը, մշակել զինուած ապստամբութեան նախագիծ, ստեղծելով ատոր համար կուսակցական ռազմիկներու յատուկ խումբեր»։

Այսպէս, այդ չնաշխարհիկ յեղափոխականները միայն վճռական պահուն էր, որ կուգային մարտական կորիզներ ստեղծելու և զէնքի վարժեցնելու «զէթ առաջապահ մարտիկները»։ Զարմանալի չէ, որ մերկ կուրծքերով կրկէս իջնող պրոլետարիատը խուճապահար ցրուեցաւ ոչ միայն բռնապետական ուժերէն, այլ եւ սեւ-հարիւրակեան, մեծ մասամբ անգէտ ու նոյնպէս անվարժ խուժաններու առջեւ...

Եւ այդ կուսակցութիւնը, որ հրապարակ կուգար տիտանեան յաւակնութիւններով, որ կ՚ուզէր մեն-մենակ տապալել ահարկու բռնապետութիւնը և տնօրինել կայսրութեան ճակատագիրը, այդ մեծամտաւոր կուսակցութիւնը, որ արգահատանքով կը վանէր իրմէ բոլոր դեմոկրատ, սահմանադրական ու նոյն իսկ ընկերվարական հոսանքները՝ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներէն մինչեւ «Դաշնակցութիւնը», որակելով ամէնքը բուրժուա ազգայնական ու այլ տիտղոսներով, ինքը հանդէս եկաւ— ռուսաց առաջին Յեղափոխութեան ընթացքին— որպէս բուն մարտական կազմակերպութեան ծաղրանկար...

Նոյն անճարակութիւնը՝ ռուս Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան մէջ։ Նուազ յաւակնոտ, աւելի շիտակ, անոր պարագլուխները անկեղծօրէն խոստովանեցան, որ զինուած ապստամբութեան գործը— փրկութեան միակ միջոցը— եղեր է սկիզբէն ի վեր խախուտ, անկազմա-

կերպ, արատաւոր վիճակի մէջ։ Եթէ կայ, սակայն, կուսակցութիւն մը բուն ռուսական աշխարհում, որ քիչ թէ շատ գրաւեր է իր երիտասարդ շարքերը մարտական դաստիարակութեամբ և քիչ շատ իրաւունքով կարող է խօսիլ զինուած դաւադրական ու ապստամբական ձեռնարկներու մասին,— այդ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներն են։ Արդ, ճշմարիտ ինքնախարազանում մըն էր, որ կը կարդայինք այդ կուսակցութեան եռամսեայ հանդէսում*) զետեղուած մէկ ընդարձակ ու լուրջ աշխատութեան մէջ՝ խորագիրը— «Զինուորական ապստամբութիւններու ձախողութեան խնդիրի առթիւ»։ Ահա քանի մը հատուածներ.

«Մենք, խօսքի յեղափոխականներս, գաղափարի յեղափոխականներս, միանգամայն զուրկ ենք մարտական-զինուորական յատուկ պատրաստութենէ... Յեղափոխականներու մեծամասնութեան մէջ միանգամայն կը բացակայի պարզ ճանաչողութիւնը այն մասին, թէ ի՛նչ է զինուած ապստամբութիւնը եւ ի՛նչ ձեւերով կարող է նա իրականանալ։ Այդ պատճառով մենք կը տեսնենք տարերային բռնկումներ— ընդվզումներ, — կը տեսնենք կազմակերպուած ապստամբութեան փորձեր, որոնք խայտառակօրէն ձախող են եւ որոնց յանցաւորութեան գիտակցութիւնը անողոք ցաւ կը պատճառէ...

«Մեզ մօտ չգտնուեցան մարդիկ, որ կարենային իրենց ձեռքն առնել ժողովրդական բանակի կազմակերպումը այն ժամանակ, երբ իշխանութիւնը կորսնցուցեր էր գլուխը»։

Առաջին մեծ ըմբոստացումը «Կնեազ Պոտեմկին» զրահանաւի թռիչքն էր Սեւ ծովու վրայ— թռիչք մը, որ կատարեալ անակնկալ էր թէ՛ կառավարութեան և թէ յեղափոխականներու համար։ Նմանումը վայրկենաբար [illegible] գործերուն մէջ, ստեղծուեցաւ վերջին ատենին նպաստաւոր գետին յեղափոխական զինուորութիւնը կազմակերպելու համար, բայց յեղափոխական կազմակերպութիւնները չկարողացան օգտագործել այդ նպաստաւոր վայրկեանը և երբ պայթեցաւ ընդհանուր գործադուլը, դեռ չկար զինուորական կազմակերպութիւն, չկային գէթ միքանի ուժեղ կորիզներ, որ կարենային նեցուկ լինել գործաթող աշխատաւորութեան պահանջներուն։ Այսպէս գրեթէ միաժամանակ տեղի ունեցան երկու ընդվզումներ (1905թ. Հոկտ. 26)— Կրոնշտադ և Վլադիվոստոկ։ Երկուքին մէջ ալ միանգամայն կը բացակայէր կազմակերպական ոգին և կը թագաւորէին քաոս ու կոյր, վայրագ կիրքը... Յունիս 19—20ի գիշերը (1906թ.) Կրոնշտադի նաւաստիներն ու զինուորները ոտքի ելան,

*) «Սոցիալիստ-Ռեւոլիւցիոներ», 1910 թ. № 2, Արտատպուած նոյն Կոպենհագենի Միջազգային Համագումարի Տեղեկագրին։

բայց հէնց նոյն գիշերն ալ ապստամբութիւնը խեղդուեցաւ... Սէնժորժի մէջ քիչ մը աւելի երկար տեւեց ըմբոստացումը, բայց հէնց որ անոր զեկավար սպայ Ծմիլեանով սպաննուեցաւ և մէկ ուրիշն ալ ձերբակալուեցաւ, անմիջապէս սկսան շփոթն ու իրարանցումը և կառավարութիւնը այդտեղ եւս առանց դժուարութեան մարեց հրդեհը։ Այդպէս էր կազմակերպուած զինուորական ամենէն լուրջ ապստամբութիւնը...

«Բոլոր ապստամբութիւններուն մէջ— կը շարունակէ «Ա.Ր.»-ի յօդուածագիրը— յեղափոխականները կը խնայէին թշնամիին ու կ'աշխատէին խաղաղ ճամբով, համոզելով միացնել իրենց, մինչեւ որ թշնամին կուգար կը գնդակահարէր զանոնք եւ կը խեղդէր ապստամբութիւնը»...

Տոլստոյիզմ— ամենուրեք... Պերճախօս ու խիստ ցուցնող խառավանութիւն... Մերկանգամ կը պատկերանայ մեր առջեւ ռուս յեղափոխականներու արտասովոր կրաւորականութիւնը։ Զարմանալի չէ, որ զանգուածային ըմբոստացումի բոլոր փորձերը «վիժեցան ամօթալիօրէն»։

Ռուսական յեղափոխութիւնը գտաւ իր զարգացման ծայրակէտը, իր գերագոյն ու հարազատ արտայայտութիւնը գործադուլի մէջ։

Եւ արեւմտեան հանրային կարծիքը ռուսաց «Նաւուրս ունց Դրանգոյի փորձութիւններէն հանեց տխուր, ցաւեցնող եզրակացութիւնը— «Une révolution impuissante contre un gouvernement incapable» *(Անկարող յեղափոխութիւն մը անընդունակ կառավարութեան մը դէմ...)։*

***

Նոյն Կոպենհագի Միջազգային Ընկերվարական Կոնգրէի ընթացքին), Հ. Յ. Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ կայացաւ յատուկ խորհրդաժողով Ռուսաստանի և Լեհաստանի շարք մը ընկերվարական կուսակցութիւններու։*

Մեր Երգ Ընդհանուր ժողովը (1909թ. Վառնա) միաձայն բաղձանք յայտներ էր, որ Թուրքիոյ այլ սոցիալիստական ու յեղափոխական հատուածները միանան ընդհանուր կառքի մէջ, և միաձայն նաեւ որոշեր էր, որ մեր պատշաճ մարմինները դիմումներ ընեն այդ նպատակով։

«Ռուսական յեղափոխութիւնը— այսպէս կը կարդանք Ընդհ. ժողովի յայտարարագրի մէջ,— տարուած՝ գաղափարի վեհ թռիչքներով, չկշռեց իր ուժերը, հաշուի չառաւ խոչընդոտների ամբողջ լրջութիւնը և կազմակերպուած ուժի հանդէպ չպատրաստեց մարտական կուռ շարքեր... Կուսակցութիւնները՝ աղանդական ոգիով տոգորուած՝ բաժնուած էին նոյն իսկ կռուի ընթացքում... տարուելով հատուածամոլ նեղմտութեամբ... Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գտնում է այն հաստատ համոզման, որ Ռուսաստանի արդի սոցիալ-տնտեսական մասնակայ գործունէութեան ծանրութեան կենտրոնը պէտք է համարել կռիւը միապետական բռնաճնշու ռեժիմի դէմ, որի գոյութեամբ չափազանց դժուարին, յաճախ ապարդիւն են աշխատաւորների տնտեսական նուաճումները և անխուսափելի՝ ազգային հալածանքները... Ընդհանուր ժողովը հրահանգում է իր Մարմին-

---

***) Գումարուած 1910 թ. Օգոստոսի վերջերը, շուրջ 30 ազգերու եւ 900 պատգամաւորներու մասնակցութեամբ։ Առաջին անգամ Թիւրքիան մուտք կը գործէր Ինտերնացիոնալի մէջ ի դէմս հայկական (Դաշնակցական) պատուիրակութեան, զոր կը կազմէին Նիկոլ-Դուման, Ծիրակունի, Արմենակ Բաբախանեան եւ Վարանդեան։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջնորդութեամբ ընդունուած էր Ինտերնացիոնալի մէջ նաեւ Սելանիկի Աշխատաւորական Կազմակերպութիւնը, որ սակայն չէր կրցեր անփական պատգամաւորութիւն ղրկել եւ զինքը ներկայացնելու համար լիազօրեր էր բուլղար սոցիալիստները։ Համաշխարհային սոցիալիզմի առաջնակարգ դէմքերէն ներկայ էին Ժոռէս, Ժիւլ Գէտ, Վայեան (Ֆրանսա), Քէյր Հարդի, Ռէմզի Մակդոնալդ (Անգլիա), Կաուցկի, Ցետկին (Գերմանիա), Վիկտոր Ադլէր, Պերնշտայնօրֆեր (Աւստրիա), Վանդերվելդ Անսել (Բելժիքա), Վան-Կոլ (Հոլանտա), Ֆերրի (Իտալիա), Պաբլօ Իգլէզիաս (Սպանիա), Եալմար Բրանթինգ (Շուէտիա), Դաշինսկի, Ռոզա Լիւքսեմբուրգ (Լեհաստան), Պլեխանով, Լենին, Չերնով, Ռուբանովիչ (Ռուսաստան)։ Հոյակապ** տեսարան մը կը ներկայացնէր Կոպենհագը. 120,000 այր եւ կին,— դանիական շքեղ մայրաքաղաքի գրեթէ ամբողջ աշխատաւորութիւնն ու մտաւորականութիւնը— գունագոյն դրօշակները պարզած, կը թափօրէին յեղափոխական երգեր հնչեցնելով... Ուրախ օրեր էին նաեւ մեզ համար... Թիւրքիան սահմանադրական ռեժիմին տակ կամաց կամաց կը վերանորոգուէր մեր մասնակցութեամբ, Հայաստանը կը վերակենդանանար. մինչ Իրանը մեր Եփրեմներու, Քեռիներու առաջնորդութեամբ իր յաղթական կռիւները կը մղէր յանուն նոյն Սահմանադրութեան... Եղբայրական ու խաղաղասիրական ոգի մը կը շնչէր Ինտերնացիոնալի եւ ազգերու եղբայրակցութեան ողջ մթնոլորտը, մեր վեհերան կազմիլը՝ **Նիկոլ Դումանը**, ծերացած ձոյրերուն, որ այնքան կը յուզէր մեր վեհերան... Դաշնակցութեան Ինտերնացիոնալի ներպատասխանատուն այդ հսկայ ժողովին մէջ,— եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն ալ, վայրկեանի փախնումով առողջութեան, իր հայրենիքի ու ողջ Արեւելքի վերածնութեան օրինները կը հնչեցնէր բազմահազար համերաշխականներուն առջեւ,— ամենէն մեծ յաղթ. «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը,— կ'ըսէր ան իր ճառի վերջաւորութեան,— ժողովրդական կուսակցութիւնը թիւրքական Արաքսի շուրջ փռուած երկիրներու մէջ, իր ծրագրի զօրութեամբ, իր աւանդութիւններուն հաւատարիմ՝ պիտի շարունակէ կազմակերպել աշխատաւոր ժողովուրդները եւ մղել զանոնք դէպի սոցիալիզմի ազատարար իդէալը։ Թո՛ղ Թիւրքիայի եւ թէ Կովկասի ու Պարսկաստանի մէջ մենք կը ձգտինք— ներշնչուած մեր աստղային ընկերներու օգնականէն— ինչպէս մեր փոքրիկ Ինտերնացիոնալը, մէկը անհամար կորիզներէն համաշխարհային մեծ Ինտերնացիոնալին... Եւ այդ կը լինի պատուի ձեր ներքում, ձեր, եղբայրացի ընկերվարական մեծաւորները եւ գործիչները, դուք, որ եղեր էք մեր վարպետները ու ներշնչողները մեր երկար, յուսահատ, արիւնալի պայքարներուն մէջ...**

ներին՝ արծարծել միւս կուսակցութիւնների և խմբակցութիւնների շըր-ջաններում ստիպողական անհրաժեշտութիւնը մի ընդհանուր համագումարի, որին մասնակցէին ոչ միայն սոցիալիստական ու յեղափոխական, այլ և բոլոր կազմակերպուած ընդդիմադիր տարրերը։

Կոպենհագի Միջազգային Կոնգրէն, ուր ներկայ էին ռուսական կուսակցութեանց պատգամաւորութիւններ, յարմար առիթ կը ներկայացնէր խորհրդակցութեան մը համար, եւ մանաւանդ որ Կոնգրէն, ֆրանսական հատուածի առաջարկութեամբ, միաձայն փափաք յայտնեց իրագործուած տեսնելու ընկերվարական կուսակցութիւններու միութիւնը բոլոր երկիրներու (Ժորէս դեռ աւելի առաջ իր թերթին մէջ խարաներ էր ռուս սոցիալիստ կուսակցութիւններու աղանդական երկպառակութիւնները և յորդորեր էր մէկ ճակատ կազմել բռնապետական թշնամուն դէմ)։

Բազմամարդ էր Դաշնակցութեան հրաւէրով գումարուած Միջկուսակցային խորհրդաժողովը Կոպենհագի մէջ։ Ներկայ էին պատգամաւորներ ռուս Սոց.-Յեղ. կուսակցութեան, լատիշ Սոցիալ-Դեմոկրատիայի, լեհական Սոցիալիստ կուսակցութեան, հրէական «Բունդ»ի և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, և երկու ֆինն սոցիալ-դեմոկրատ, որպէս հիւրեր։ Տպաւորիչ էր ներկայութիւնը շարք մը պատկառելի վեթերաններու— լեհ գիտնական սոցիալիստ, 75-ամեայ Լիմանովսկի, ռուս հինաւուրց յեղափոխականներ Վոլխովսկոյ և Նատանսոն, Սոց. Յեղափոխական կուսակցութենէն։ Վերջինի կողմէ ներկայ էին գրեթէ բոլոր միւս անուանի առաջնորդները— Չերնով, Աւքսենտիեւ, Ռուբանովիչ, Լունկեւիչ-Աբրամովսկի, Բունակով, Նիկոլայեւ եայլն։ Երկու քարտուղարներ ընտրուեցան զեկոյցներն ու վիճաբանութիւնները արձանագրելու համար։

Նիստը բացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, որ, Երդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը յիշատակելէ յետոյ, երկարօրէն ծանրացաւ ռուսական կուսակցութիւններու այն ստուերոտ կողմերուն վրայ, զորս արձանագրեցինք քիչ առաջ։ Եւ առաջարկեց խորհրդակցիլ մարտական ուժերու համերաշխ գործակցութիւն մը իրականացնելու շուրջ։

«Մեզ, դաշնակցականներիս, բսաւ, ամենէն աւելի կը հետաքրքրէ կացութեան մարտական կողմը։ Գուցէ այն է պատճառը, որ մենք սկիզբէն եղեր ենք միշտ գործնական կուսակցութիւն։ Գուցէ այդ մեր թուլութիւնն է։ Գուցէ մեղանչեր ենք սոցիալիստական հաւատամքի դէմ, սկիզբէն կեդրոնացնելով մեր ուժերը գլխաւորապէս քաղաքական կռիւներու և ազատութեան տարրական նուաճումներու վրայ՝ թէ՛ Թուրքիոյ և թէ Անդրկովկասի և Պարսկաստանի մէջ... Կը թուի, սակայն, թէ ցարական ինքնակալութեան զարհուրելի ճնշման տակ, չկայ մեզ համար— Ռուսաստանի ընկերվարական կուսակցութիւններու համար— աւելի ստի-

պողական, հրատապ խնդիր, քան այդ տարրական ազատութիւններու նուաճումը— թէկուզ և «բուրժուական» ազատութիւններու— որոնք... անհրաժեշտ հանգրուանն են դէպի մեր ընդհանուր, մեծ Իդէալը...

«Ընկերնե՛ր, կարծեմ չեմ սխալիր, եթէ ըսեմ, որ ի չարս այն պատճառներու, որոնք յառաջ բերին համառուսական յեղափոխութեան ֆիասքոն, ոչ-յետին տեղը կը բռնեն այս երկու պատճառները.

1. Յեղափոխական ուժերու պառակտումն ու երկպառակութիւնները— մէկ կողմէն։

2. Մարտական տարրին պակասը, զանգուածային ու ռազմական պատրաստութեան ծայրայեղ թուլութիւնը— միւս կողմէն։

«... Շնորհակալութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ՝ ձեր տուած արձագանգին համար։ Ձեզի հասկնալի կը լինի, թէ ինչո՞ւ այդ կազմակերպութիւնը... տարուած է ուժերու միացման մտահոգութեամբ։ Եւ այն՝ ի դէմս իր երեք խոշոր հատուածներուն— ռուսահայ, թրքահայ և պարսկահայ... Թրքահայերն ու պարսկահայերն եւս խորապէս շահագրգռուած են այդ խնդրով։ Թուրքիա և Պարսկաստան կը շարունակեն լինել թատերաբեմը ռուս կառավարութեան դաւերուն...

Այնուհետեւ սկսաւ խորհրդակցութիւնը Վիկտոր Չերնովի նախագահութեան տակ։ Որոշուեցաւ, որ նախ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները տան զեկոյցներ, իւրաքանչիւրը իր կազմակերպական վիճակի և իր գործելակերպի յեղափոխական կացութեան մասին, կանգ առնելով առանձնապէս մարտական խնդրին վրայ։

Լեհ Սոցիալիստ կուսակցութեան ներկայացուցիչը, Վրոնսկի, երկար ճառով ցուցադրեց այդ կուսակցութեան գործելակերպը իր հայրենիքում։ Լեհ ընկերվարականներն ալ մեզի պէս կռուեր են երեք ճակատի վրայ.— կռիւ յանուն ազգային բռնաբարուած իրաւունքներու, կռիւ յանուն քաղաքական յեղաշրջման և, վերջապէս, կռիւ յանուն աշխատաւորութեան շահերուն և ընկերվարութեան։ Լեհերն եւ զգացեր էին զինուած դիմադրութեան պահանջը և իրենց վերջին համագումարին մէջ ընդուներ էին համապատասխան որոշումներ։

Ժողովը, անշուշտ, հետաքրքիր էր լսելու ռուս սոցիալիստ-յեղափոխականներու զեկոյցը նոյն չարատանջ խնդրի շուրջ։ Զեկուցանողն եղաւ նոյնինքն Վիկտոր Չերնով, կուսակցութեան հեղինակաւոր տեսաբանն ու առաջնորդը*)։ Պատմեց համառօտակի վերջին տարիներու ուշագրաւ եղ-

---

*) Ինչպէս յայտնի է, 1917ի ազատարար յեղափոխութիւնէն յետոյ գումարուած Համառուսական կարճատեւ Սահմանադիր ժողովին մէջ— ուր Լենին ցրուեց իր բիրտ զինուորներու սուիններով— սոցիալիստ-յեղափոխականները կը կազմէին ճընշող մեծամասնութիւն եւ Չերնով կը նախագահէր նիստերուն։

ւէյր, կառավարութեան բարբարոս հալածանքը, Աղէքեան հրէշաւոր մերկացումը եւ ներքին կազմալուծման չարիքները, կանգ առաւ մարտական գործի վրայ, որ խորհրդաժողովը իր ուշադրութեան կեդրոն դարձուցեր էր։

Ջերնովի անկեղծ խոստովանութիւններն եւս— ինչպէս և լեհ պատգամաւորի զեկոյցը— ցոյց տուին, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մատը դրեր էր հիմնական վէրքին վրայ։ Սոցիալիստ-յեղափոխականներու գիտուն պարագլուխը ըսաւ, որ իրենք ալ սկիզբէն ի վեր աշխատեր են— իրենց ուժերուն ներածին չափ— անցնել մարտական, զինուորական պայքարը զանգուածներուն մէջ։ Սակայն չեն կրցեր մեծ բան մը ընել այդ ուղղութեամբ։ Պատճառը, ըսաւ, յեղափոխական մարտական աւանդութիւններու բացակայութիւնն է ռուս ընդհանրութեան մէջ, ժողովուրդի ծայրայեղօրէն խաղաղասէր խառնուածքը եւլն։ Ռուս ժողովուրդը, ըստ Ջերնովի, տարբեր է կովկասեան ու այլ ժողովուրդներէն, ան սովոր չէ զէնքի գործածութեան և այդ ահագին խոչընդոտ մըն է յեղափոխական կուսակցութիւններու համար...

Տխուր, արտառոցի իրողութիւններ, որոնք կը խոցէին մեզ և բոլոր ոչ-ռուս պատգամաւորները մինչեւ սրտի խորքը...

Խօսեցան ապա լատիշներու Ս.-Դ. Միութեան և Հրէական Սոց. կուսակցութեան ներկայացուցիչները։ Խօսեցաւ Շիրակունի (Մարտիրոս Յարութիւնեան) Դաշնակցութեան գործունէութեան մասին Անդրկովկասում։ Ժողովականները հետաքրքրուեցան գիտնալու, թէ ի՛նչ չափով զինուած ուժ կար մեր տրամադրութեան տակ, մօտիկ անցեալի փոթորկոտ օրերուն, մանաւանդ հայ-թաթարական կռիւներու միջոցին։

Այդ հարցումին պատասխանեց Նիկոլ-Դուման, որուն ներկայութիւնը ռուս ու լեհ պատգամաւորներու ուշադրութեան առարկայ էր։ Դաշնակցութեան հին զինուորը իրեն յատուկ պարզ, հակիրճ, կտրուկ ոճով տուաւ կուսակցութեան ռազմական պատկերը և վերջացուց այս խօսքերով.

«... Ընդհանուր կացութիւնը, այնուամենայնիւ, մխիթարական է։ Մեզ մօտ այսօր ոչ թէ զօրավարներ կան առանց բանակի, այլ բանակ՝ առանց զօրավարներու... Ցաք ու ցրիւ ամէն տեղ— Թուրքիա, Պարսկաստան, արտասահման— ուր մղեր է զանոնք ռէակցիայի ալիքը, այդ հալածական զօրավարները, որ մը կուսակցութեան ազդանշանը ընդունելուն պէս, վերստին կը հաւաքուին բոլոր ծայրերէն, կը զարնեն ահակոչնակը և անմիջապէս բանակը կը համախմբուի անոնց հրամանատարութեան տակ»։

Դումանի հակիրճ ճառը ընդունուեցաւ բուռն ծափերով։ Այդ կարճա-

տեւ խորհրդաժողովը, գումարուած մտերմիկ մթնոլորտի մը մէջ, անգամ մը եւս ցոյց տուաւ, թէ ո՛րքան պատուաւոր դիրք է նուաճեր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ռուսիոյ և Լեհաստանի հեղինակաւոր կուսակցութիւններու և առաջնակարգ խորհողներու շրջանում։ Բանաձեւ-պրոտոկոլն ալ ստորագրեցին երեք խոշորագոյն հատուածները— ռուս Սոց.-Յեղափոխական կուսակցութիւնը, լեհ Սոցիալիստ կուսակցութիւնը (P.P.S.) և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ յանձին իրենց ներկայացուցիչներուն Ընկերվարական Ինտերնացիոնալի մէջ։

Ժողովը բաղձանք յայտնեց, որ այդ երեք կուսակցութիւնները ամենամօտիկ ապագայում հրաւիրեն նոր խորհրդաժողով— մասնակցութեամբ այդ կուսակցութեանց գաղափարակից կազմակերպութիւններու— որ պիտի սահմանէր համերաշխ գործակցութեան գալիք քաղաքական ձեռնարկներուն համար։

***

Յեղափոխական ուժերու նահանջը, ըսինք, ծայր տուաւ 1907ին, ողջ կայսրութեան մէջ։ Փոքրիկ հայութեան մարտական ոյժը չէր կարող, հարկաւ, բացառութիւն կազմել ընդհանուր տեղատուութեան հոսանքին մէջ։ Եւս առաւել՝ որ անոր դէմ շատոնց ատամ կը կրճտէին բոլոր յետադէմ ու հակահայ տարրերը՝ Պետերբուրգէն մինչեւ Թիֆլիս։ Ցարական կառավարութիւնը, մամուլն ու բոլոր սեւ ուժերը չէին կարող հաշտուիլ այն իրողութեան հետ, որ հայ ժողովուրդը իր պատմական հայրենիքի երեք հատուածներուն մէջ հասեր էր ազատութեան և բարօրութեան որոշ աստիճանի, որ Դաշնակցութիւնը, միացած Երիտասարդ Թուրքերուն, կ'աշակցէր Օսմանեան կայսրութեան վերանորոգման ու կը ձգտէր ըստեղծել ինքնավար Թրքահայաստան— այնքան անբաղձալի՝ բռնապետական Ռուսաստանի համար— որ անգամ պարզից ազատագրական շարժումներու մէջ հայ տարրը առաջնակարգ դեր կը խաղար և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը վայելէր արտակարգ ժողովրդականութիւն ողջ Արեւելքում... Երբ այդ հայատեաց իշխանութիւնները վառեցին Անդրկովկասը թաթարական պոգրոմներով, կ'երազէին խորտակել այդ կազմակերպութեան ուժը, սպաննել հայութեան մարտական կորովը, որ այնքան թափով արտայայտուեր էր դեռ եկեղեցական գոյքերու յափշտակութեան օրերուն։ Սխալեցան իրենց հաշիւներուն մէջ և այժմ ահա ատելութիւնն ու հալածանքը Դաշնակցութեան դէմ սկսան կրկնապատիկ եռանդով ու կատաղութեամբ։

Սեւ հարիւրակեան մամուլը, գլուխ ունենալով տխրահռչակ «Նովոյէ

Վրեժեան, կը փաղաքշէր, որ Դաշնակցութիւնն է անդրկովկասեան բոլոր ըմբոստ շարժումներուն ղեկավարը— և նոյն իսկ անջատական շարժումներուն... Մեղադրանքներու տարափը կը տեղար անգամ Պետական Դումայի ամբիոնէն։ Ահա «Կովկասեան Նուաճողները» Դումայի մէջ։ Ահա աշխարհի ամենահզօր բռնապետութեան խորհրդարանը, ամբողջ շարք մը նիստերու ընթացքին զբաղած Դաշնակցութեամբ ու «Հայկական անջատողականութեամբ» (անջատական հոսանքով)։ Եւ ահագնօրէն կը չափազանցէին Դաշնակցութեան ու Հայութեան ուժը... Սեւ հարիւրակեանները «համոզուած էին», որ Հայ յեղափոխականները կ'ուզէին վերստեղծել Հայկական թագաւորութիւնը մինչեւ Վորոնէժ... Դաշնակցութիւնը կը պատկերացուէր լայն ազէտ ու նախապաշարուած խուժաններու, որպէս վիթխարի և ամբողջ ոյժ մը ահաբեկչական պետութիւններու համար, որպէս շանթարկող փոթորիկ մը, որ մշտապէս կը սաւառնէր մերձ-արեւելեան հորիզոններում...

Սովետներու ձեռքով վերջերս հրատարակուած գաղտնի վաւերագիրները— ցարական արխիւներէն— կը վկայեն, որ Դաշնակցութեան գոյութեամբ խիստ մտահոգուած էր նոյնինքն ամենազօր ռուսական Բիսմարկը— **Ստոլիպին**— *որ, շուրջ հինգ տարի,* **1906ի** *վերջերէն մինչեւ* **1911ի Սեպտեմբերը**, *ռուս կայսրութեան միահեծան ղեկավարի պաշտօն ստանձնած, կախաղաններով ու գնդակահարութիւններով կը հալածէր յեղափոխական կուսակցութիւնները և կը խեղդէր ազատագրական շարժումը։*

Այդ ուշագրաւ վաւերագիրները կարդալիս), կը թուի թէ Ռուսաստանի բազմաթիւ և այլազան յեղափոխական հոսանքներուն մէջ Դաշնակցութիւնը ամենէն աւելի էր գրաւեր արիւնազդեալ ղեկավարի ուշադրութիւնը իր եզակի դիմագծով ու լայնարձակ ճիւղերով— Կովկաս, Թուրքիա, Պարսկաստան— և մանաւանդ իր զինուած ու կարգապահ վաշտերով, ինքնապաշտպան կռիւներով և յանդուգն ահաբեկումներով։*

Ստոլիպին չէր տեսներ հայ ժողովրդական կազմակերպութեան մէջ դաւաճանութեան, **Ազեֆականութեան** *այն սարսափելի ախտը**), որ բոյն դրած էր Ռուսաստանի մեծ կուսակցութիւններու ծոցին և որ ինքը, ցարի կառավարութիւնը այնքան լայնօրէն օգտագործեց յեղափոխութեան շարքերը քայքայելու և շարժումը խեղդելու համար։*

---

*) Սովետներու «Կարմիր Դիւանէն» իմացանք, որ 1908 թուականի ընթացքին տեղի է ունեցեր խիստ [illegible] գրագրութիւն վարչապետ Ստոլիպինի եւ փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի միջեւ՝ կովկասահայութեան եւ մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան շուրջը։ Լոյս տեսաւ այդ գրագրութիւնը **«Հայրենիք»** ամսագրի մէջ (Մարտ, 1930 թ.) Ա. Խանդիկեանի թարգմանութեամբ։

) 1910ին մէկէն ի մէկ տարածուեցաւ արտասահմանեան ռուս յեղափոխական շրջանակներում այն [illegible] շշուկը, թէ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ ալ կը գործեն նոյնպէս Ազեֆներ։ Շշուկի աղբիւրն էր ցարական բարձրագոյն ոստիկանական բաժանմունքի պաշտօնեայ մը՝ **Լէոնիդ Մենշչիկով, որ փախեր էր Պետերբուրգէն արտասահման, իր հետ բերելով կարեւոր վաւերագրեր, որ ի միջի այլոց արձանագրուած էին կովկասեան հայ, թուրք եւ այլ մատնիչներու, [illegible] անունները։ Մենշչիկովի առաջ [illegible] շնորհիւ, արդէն իսկ մերկացուեր էին քանի ռուսական միջավայրում գործող նշանաւոր լրտեսներ ու սադրիչ պրովոկատորներ (գրգռիչ գործակալներ)՝ Ժուչենկո, Բատուշանսկի, Կալդինսկի, Ռոզէնբերգ... Եւ օր մը ռուս սոց.-յեղափոխականներու պարիզեան կեդրոնէն հրահրուելով, «Դրօշակ»ի խմբագիրը [illegible] Մենշչիկովի [illegible], որ [illegible] վաւերագիրներուն, [illegible], որ դաշնակցական [illegible] չկար քանի մը հայ անուններու ցանկին մէջ, չկար նաեւ Ազեֆի մը [illegible] չկար քանի մը հայ [illegible]— բիչ շատ [illegible]— ի պատիւ հայ ժողովուրդի՝ եւ դաշնակցական անունի— [illegible] Ազեֆ մը չկար ոչ միայն Դաշնակցութեան կեդրոնական [illegible] մէջ։ Արձանագրուած էին ռուս Թամրանի, [illegible] Բադի. [illegible] մէջ շարք մը [illegible] անունները [illegible] Միակ ծանօթ հայ անունն էր [illegible] Դրօշակի խմբագիր **Սարգիսար Սարգիսեան**, որ երբեք որեւէ առնչութիւն չէր ունեցած Դաշնակցութեան հետ։

Նոյն «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակուելով, Սարգիսեանի [illegible] Փարիզի մէջ ռուս միջկուսակցական Ատեան մը [illegible] դատաւորներ եւ դատախազ [illegible]։ [illegible] Ազեֆի [illegible] վկաներն էին Լէոնիդ Մենշչիկով եւ Վլադիմիր Բուրցեւ (Ազեֆի [illegible] «Դրօշակ»ի խմբագրի [illegible]։ Ատեանը [illegible]): Դատը տեղի ունեցաւ «Դրօշակ»ի խմբագրի [illegible] Մարկ [illegible] շարք մը ռուս եւ կովկասեան յեղափոխական գործիչներ՝ [illegible]— [illegible], Վիկտոր Չերնով, [illegible] եւ ուրիշներ։ Դատավարութեան ընթացքին— [illegible] Սարգիսեանի երեք [illegible] քանի մը շարք— [illegible] Սարգիսար Սարգիսեանի [illegible] Ատեանին, որ ինքն է եղեր [illegible] **Կոստանդին Սարգիսեան** եւ [illegible] ոստիկանական գործակալ, **«Ամիրով»** [illegible]— [illegible]— ռուս ոստիկանական [illegible] 1000 ռուբլի, [illegible]։ Ստացեր է իբրեւ վարձատրութիւն [illegible] 1904ին Թիֆլիս, [illegible] 200 ռուբլի։ Գացեր է 1904ին Թիֆլիս, [illegible] բաժանմունքին քանի մը անվնաս տեղեկութիւններ (այսպէս [illegible] Ռուս. Բաժանմունքին քանի մը [illegible] Մենշչիկովի [illegible]): Ու [illegible] խիստ [illegible]

Երբ [illegible] «Դրօշակ»ի խմբագիր [illegible] Ատեանը— վկաները եւ նոյնինքն «Դրօշակ»ի [illegible] մը, որ [illegible] Ատեանը— [illegible] Սարգիսար, [illegible] Սարգիսարի համար, [illegible]։ Ատեանը ի վերջոյ [illegible] Սարգիսարի [illegible] «Դրօշակ»ի խմբագրութեան [illegible] թէ դաշնակցականները թշնամի են իրեն եւ կ'ուզեն կործանել զինքը):

Սակայն, ռուս միջկուսակցական Ատեանը իր ընդարձակ արձանագրութեան

Եւ ահա այդ մարդը, որ արիւնի հեղեղներով վերահաստատեր էր կարգն ու անդորրութիւնը բուն Ռուսաստանում, սկսաւ լրջօրէն զբաղիլ Դաշնակցութեամբ։ Մոռցաւ վրացական ու այլ կուսակցութիւններու գոյութիւնը, մոռցաւ անոնց մասնակցութիւնը կովկասեան խռովութիւններուն մէջ, կովկասեան շարժում և Դաշնակցութիւն գրեթէ նոյնանիշ դարձեր էին անոր աչքին։ Ստացաւ իր գաղտնի ու յայտնի գործակալներէն ամէն տեսակ վաւերագիրներ ու մատնանշումներ եղած ու չեղած իրողութիւններուն շուրջ, ուսումնասիրեց Դաշնակցութեան գործը և «հայկական ըմբոստացումներու» պատմութիւնը։ Կը մեղադրէր Վորոնցով-Դաշկովը և անոր թուլութեան կը վերագրէր այդ կուսակցութեան արտակարգ ծաւալումն ու դիմադրական կարողութիւնը։ Նախորդ էջերուն մէջ տեսանք արդէն Պետերբուրգի կեդրոնական իշխանութեան հակամարտ, անբարեացակամ ընթացքը հանդէպ փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի, որ իր փոխարքայական արտօնութեան զօրութեամբ կը վարէր կովկասեան գործերը չափով մը անկախ, ինքնագլուխ և որոշ կէտերու մէջ չէր համաձայներ Պետերբուրգի հետ։

Ստոլիպին սկսաւ անձամբ թղթակցիլ փոխարքայի հետ։ Եւ չծածկեց անոր հանդէպ իր վրդովմունքը՝ յատկապէս Դաշնակցութեան պարագային նկատմամբ։ Շատ բան գրուեցաւ երկու հզօր իշխանաւորներու նամակներու մէջ։ Չենք կարող շրջել զէթ էական մասերը Ստոլիպինեան մեղադրանքներուն, որոնք անգամ մը եւս— բուն իսկ հզօր թշնամու ձեռքով— կը շեշտէին հայ ժողովրդական կուսակցութեան ուժն ու հեղինակութիւնը։

Ստոլիպին կը գրէ փոխարքային.

«Գանձակի նահանգին մէջ յիշատակութեան արժանի է Դաշնակցութիւն գաղտնի Ընկերութեան գործունէութիւնը, որ իրեն ենթարկեր է հայ ազգաբնակութեան մեծ մասը։ Դաշնակցութեան յաջողութեանը, սակայն, նպաստեր է և այն հանգամանքը, որ 1907 թ. Յունուար ու Փետրուար ամիսներուն այդ կուսակցութեան աջ թեւը տամնեներ է Գանձակի

վերջյալանում յայտարարեց, որ իրեն համար մութ կը մնայ այն, թէ ինչո՞ւ Պետերբուրգի Բարձր Ոստիկանական Բաժանմունքի թղթերում մէջ գրուած է **Սպանդար Սպանդարեան**, «Նոր-Դար»ի խմբագիր Կոստանդին կը պնդէր, թէ ինք իր սեփական անունով է ներկայացեր վերոյիշեալ Հաստատութեանը)։ Կարծիք մը կար նոյ մարդոց մէջ, թէ իբր Կոստանդին իր հանրածանօթ խմբագիր եղբօր պատիւը փրկելու համար ներկայացեր է յեղափոխական առանձին առջեւ, որպէս բաւութեան ենթակայ։ Անհնարին ոչինչ կայ նաեւ այդ վարկածին մէջ։ Իսկ Ռոստոմը էրզրումէն գրած նամակներում— հիմնուելով կարգ մը տուեալներու վրայ կը պնդէր միշտ, թէ բուն յանցաւորը ան է, որուն անունը գրուած է Ոստիկանական Բաժանմունքի թղթերուն մէջ։ Սովետները միայն կրնան պարզել առեղծուածը...

մէջ ոստիկանական պարտականութիւններ, ձերբակալելով չարագործները և պաշտպանելով— օրինական միջնի փոխարէն քաղաքի խաղաղ բնակչութիւնը թալաններէ և աւազակութիւններէ։ Նոյնը տեղի է ունեցեր և միւս քաղաքներուն մէջ։ Աւելի հետեւանքով, 1907 թ. Ապրիլին Դաշնակցութեան Կոմիտէն փաստօրէն իր ձեռքը կ՚առնէ դատական եւ վարչական իշխանութիւնը հայերու նկատմամբ և թաթարներու դէմ կռուելու պատրուակին տակ հաւաքելով խոշոր դրամական միջոցներ, զէնքեր կը գնէ, ռումբեր պատրաստելու արհեստանոցներ ու լաբորատորներ կը հիմնէ, իր բանակը կը սարքէ և կը զինէ ու դրամական տուգանքի կ՚ենթարկէ անոնք, որ Կոմիտէն անտեսելով կը դիմեն ոստիկանութեան կամ դատարանի օգնութեան...

«... Նոյն այդ կազմակերպութիւնը— կը գրէ նորէն Ստոլիպին— ներկայումս ընդգրկեր է համարեա ամբողջ հայ ազգաբնակութիւնը և իր տրամադրութեան տակ ունի կազմակերպուած զինուորական ուժ։ Մինչդեռ այս Ընկերութեան բոլոր կարեւոր հրատարակութիւններէն, ինչպէս և անոր ներկայացուցիչներու ընդհանուր ժողովներու որոշումներէն բացայայտ կերպով երեւան կուգայ անոր զուտ յեղափոխական ուղղութիւնը, որ շատ փայլուն կերպով կը հաստատուի և այն բանով, որ այդ Դաշնակցութիւնը շատ լայն կերպով կը կիրառէ ահաբեկում (տեռոր), որուն արդէն զոհ գացեր են իշխանութեան բազմաթիւ ներկայացուցիչներ։ Միեւնոյն ժամանակ Դաշնակցութիւնը անընդհատ Կովկաս կը մուծէ զէնք, որով կը զինէ իր անդամները, ձեռք կը բերէ պայթուցիկ նիւթեր, կը պատրաստէ հրամանատարներ Բուլղարիոյ մէջ կազմակերպուած զինուորական դպրոցում եայլն։ Այդ վտանգաւոր Ընկերութեան գործունէութեան զարգացման դէմ խոչընդոտ չյարուցանելը հնարաւորութիւն է տուեր անոր համար ազատօրէն ձեռք բերելու դրամական խոշոր միջոցներ, որ անոր կու տան առատութեամբ հարուստ հայերը, մասամբ միջոցներ, որ անոր կու տան առատութեամբ հարուստ հայերը, մասամբ ալ այդ յեղափոխական Ընկերութեան ազդեցութեան տակ, մասամբ ալ այդ յեղափոխական Ընկերութեան ձգտումներուն համակրելու պատճառով։ Այսպիսով ներկայումս կառավարութիւնը իր հանդէպ ունի իր ուժով ու գործելակերպով ապօրինի եւ յեղափոխական ներկայացնող յանցաւոր կազմակերպութիւն մը...»

նալիր ներկայացնող յանցաւոր կազմակերպութիւն մը...»

Եւ Ստոլիպինը կը թելադրէ փոխարքային, որ ան հետեւի կեդրոնական կառավարութեան օրինակին ու գործադրէ Դաշնակցութեան դէմ «ամենախիստ եւ դաժան միջոցներ...»

Վորոնցով-Դաշկով թէեւ կը պաշտպանէր, որ Դաշնակցութիւնը Կովկասում յաղթահարուած է ու այլեւս տեղ չունի հայ իրականութեան մէջ— համակերպեցաւ Պետերբուրգի քաղաքականութեան։

Ու շուտով խօսքէն անցաւ գործի։ Սկսաւ ճշմարիտ արշաւ մը հայ

երիտասարդութեան, առաւելապէս մտաւորականութեան դէմ։ Դաշնակցական էին թշնամու աչքին բոլոր անոնք, որոնք մօտէն կամ հեռուէն որևէ դեր խաղացեր էին ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ, յընթացս վերջին խռովայոյզ թուականներուն։ Իսկ այդպիսիներ կային բոլոր դասակարգերուն մէջ։ Անգամ հարուստ բուրժուազիային։ Վայրենի հալածանք մը, անվերջ խուզարկութիւններով ու ձերբակալութիւններով, գիւղ ու քաղաքներում։ Բանտարկեալներու թիւը շուտով հասաւ հարիւրներու։ Թով քովի դաշնակցական յառաջամարտիկներ և միլիոնատէր ջոջեր։ Համազասպներու, Իշխաններու կողքին՝ Մելիք-Ազարեաններ*)։

Ահ ու դողի ու խուճապի օրեր կ'ապրէր հայ խաղաղ ազգաբնակութիւնը։ Երեւան, Ղանձակ, Բագու, Թիֆլիս դարձեցին մի մի բանտային դժոխք, ուր խառն ի խուռն կը նետուէին զոհերը,— ուսուցիչներ, հրապարակագիրներ, բանաստեղծներ, վիպասաններ, բժիշկ, իրաւաբան, քահանայ, արհեստաւոր, վաճառական... Կը զարնուէր հայ ժողովուրդը ի դէմս իր ամենատաղանդ, ամենաթարմ, հայրենասէր և խանդավառ տարրերու։ Կը զարնուէր հայ դպրոցը, գրականութիւնը, տնտեսական, արգիւնաբերական կեանքը։

Հայ գաղափարական երիտասարդութեան այդ նոր Գողգոթային, հալածանաց բռնակալութեան այդ վայրենի խրախճանքներուն կը նախագահէր Կրիժին, Նովոչերկասկի շրջանի դատական քննիչը, ցարական ամենէն անխիղճ պաշտօնեաներէն մին, որ տարաւ իր գործը արդարադատ, նախարարի յատուկ հրահանգով և նիւթեց վիթխարի, քառասուն հազար էջնոց մէկ «դատ» — «Դաշնակցութեան դատը»։

Բանտարկեալները, թիւով 160 հոգի, փոխադրուեցան հարաւային Ռուսաստան, Նովոչերկասկի զնտանը, ուր պիտի տքային ամբողջ տարիներ՝ մինչև որ հասնէր դատավարութիւնը։ Երկարատև բանտարկութեան ընթացքին, վատառողջ պայմաններու մէջ, ընկերներէն ոմանք հիւծախտով բռնուեցան, տեղի ունեցան նոյնիսկ մահուան և խելագարութեան դէպքեր։ Բանտարկեալները կը տանէին իրենց խաչը առաքելական արիութեամբ։ Բողոքի խուլ մրմունջը դուրս կը սողար բանտի պարիսպներէն, կը սփռէր դէպի հայ աշխարհի բոլոր ծայրերը և ամենուրեք հայ ժողովուրդը կ'արդարէր բանտարկեալներու դատը, կը բերէր անոնց իր եղբայրական օգնութիւնը... Կուգար օգնութիւնը Բալկաններէն,

*) Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանց, թիֆլիսցի միլիոնատեր, ստանձնած էր Հ. Յ. Դաշնակցության դրամներու փոխադրությունը կամ պահպանումը, թուրք-ռուսական կռիվներու միջոցին։

ամերիկահայ գաղութէն, Պարսկաստանէն և Թիւրքաց Հայաստանէն։ Անգամ մը եւս կը ջնջուէին արհեստական սահմանները և կը չքանար ազգային համերաշխութիւնը մէկ, ընդհանուր ու նուիրական դատի շուրջը։ Արևմտեան Բիւրոյի թրքահայ հատուածը, դատավարութեան նախօրեակին, ընկերներուն և բոլոր արտացու հայերուն գաղտնի արտասովոր կոչ մըն էր ուղղեր Կ. Պոլսէն, որուն մէջ կը կարդանք.

«... Պէտք չկայ բացատրելու պատճառները այն կատաղի հալածանքին, որուն նպատակն է ջախջախել միակ կազմակերպութիւնը, որ տակաւին իր գոյութիւնը կը պահպանէ ռուսական բռնակալ անիծեալ կուրծքին վրայ, մինչդեռ ուրիշ կազմակերպութիւններ արդէն քայքայուած են...

«Կովկասի դաշնակցական կազմին պահպանումը սոսկ կուսակցական խնդիր մը ըլլալէ աւելի, հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքին հետ գերազանց առնչութիւն ունեցող ընկերային խնդիր մըն է... Համբաւաւոր ռուս փաստաբաններ յօժարութիւն յայտնած են պաշտպանելու բոլոր ամբաստանեալները։ Սակայն, անոնց հետ և անոնցմէ առաջ, պէտք կայ բազմաթիւ երկրորդական փաստաբաններու՝ ուսումնասիրելու համար այդ հարիւրաւոր ամբաստանեալներու թուղթերը, կարգի բերելու, դասաւորելու զանոնք դատավարութենէն առաջ... Մեծ գումարի կը կարօտինք... Կէսը մեր կովկասեան ընկերները պիտի ջանան հայթայթել... Մնացածը բաժին կ'իյնայ Ամերիկայի մեր ընկերներուն և Թուրքիոյ ու միւս գաղութներու ընկերներուն... Հարիւր վաթսուն երիտասարդ ու մտաւորական ուժեր բանտի հաստ պատերուն ետեւէն լուռ մեզ կը դիտեն... յուսալով թէ իրենց գաղափարակից ընկերներու զոհողութիւններու գնովն է, որ պիտի ազատին իրենք՝ կեանքի և մահու այդ ծանր տագնապէն...»։

Եւ այս կոչը չմնաց անարձագանգ։

* * *

Ի՞նչ կը ներկայացնէր դատական քննիչի ընդարձակ ամբաստանագիրը։

Կրիժինի քննութիւնը կ'ընդգրկէր դաշնակցականներու շուրջ չորս տարուան գործունէութիւնը Անդրկովկասում,— ոչ, ի հարկէ, ամբողջապէս— սկսած 1905 թուականէն (թէև առաջ եւս «յանցագործ» կազմակերպութիւնը նիւթեր էր ցոյցեր ու արիւնալից ըմբոստացումներ ցարի կառավարութեան դէմ, հայ եկեղեցական գոյքերը յափշտակելու առիթով— բայց անոնք այլեւս մեղադրանքի առարկայ չէին, քանի որ ցարը համ-

նաողորմածաբար» բարեհաճեր էր յետ վերադարձնել հայերուն այդ յափշտակուած գոյքերը և վերաբանալ հայ դպրոցները...)։

Դաշնակցութիւնը կը մեղադրուէր որպէս հակաօրինական մի կազմակերպութիւն, որ իրեն նպատակ էր դրեր բռնութեամբ, քաղաքական ու տնտեսական ահաբեկումի ճանապարհով տապալել հիմնական օրէնքներով սահմանուած վարչաձևը։ Ուստի բոլոր անոնք, որ մեղադրուած էին Դաշնակցութեան պատկանելնուն համար, կ'իյնային Քրէական Օրէնագրքին 102րդ յօդուածի տրամադրութեան տակ և պիտի պատժուէին։

Լըժինի հակայածական արձանագրութեանց մէջ զետեղուած են ռուսերէն թարգմանութեամբ մեր ընկերներուն գրած բազմաթիւ թռուցիկներ և կոչերը, նոյնիսկ ամբողջ յօդուածներ, հրատարակուած դաշնակցական թերթերու մէջ, ազատութեան կարճատև շրջանին։ Ընդարձակ քաղուածքներ «Դրօշակ»էն ու այլ հրատարակութիւններէ։ Կայ այդտեղ պատմական համառօտ տեսութիւն մը Դաշնակցութեան մասին, անոր ծագումն ու ձևաւորումը Կովկաս, Թուրքիա, Պարսկաստան, կուսակցութեան կազմն ու կանոնագրութիւնը, «Կովկասեան Նախագիծը», ինքնապաշտպանութեան կռիւները ևայլն։ Կան այդտեղ մարմիններու և անհատ ընկերներու անհաշիւ նամակներն ու հեռագիրները և ամէն տեսակ փաստաթուղթեր այլ և այլ գործերու վերաբերեալ։ Անոնց առատութեան մասին մօտաւոր գաղափար մը տալու համար յիշատակենք, որ, օրինակ, միմիայն Շուշիի, Փոթիի և Էջմիածնի փոստային վարչութիւնները, ընդամէնը հինգ ամսուան ընթացքին, գրեր են Դաշնակցութեան վերաբերեալ **տասն հազար հեռագիր** Նովոչերկասկի դատական քննիչին (հեռագիրները մերիններուն ձեռքով, բնականաբար, կը խմբագրուէին այլաբանօրէն)։

Մեծ ու առաջնակարգ տեղ կը բռնեն Լըժինի մեծածաւալ արձանագրութեան մէջ ցուցմունքները նախկին խմբապետ Միհրանի, որ, ինչպէս տեսանք, դարձեր էր ոստիկանական գործակալ։ Հակադաշնակցական մութ տարրերէն քաջալերուած՝ Միհրան մատներ էր գրեթէ իր բոլոր նախկին ընկերները,— Բիւրոյի անդամներ, մտաւորական քարոզիչներ, ծանօթ խմբապետներ ու ահաբեկիչներ. մատներ էր Ջաւարեանն ու Ռոստոմը, Արմէն Գարոն ու Շահրիկեանը, բժ. Զաւրիեւը, Սեպուհն ու Համազասպը. մատներ էր Դումանն ու Խաժակը, Ահարոնեանն ու Օհանջանեանը, Դրոն ու Շարաֆեանը, Կորիւնն ու Մանասը, Ն. Թափչեանը, Ա. Գիւլխանդանեանը, Հ. Նորհատեանն ու բժ. Մուրատեանը. մատներ էր Անահիտ Փարսադանեանը, այդ սքանչելի հայ օրիորդը, որ այնքան անձնուիրութեամբ նետուեր էր դաւադրական վտանգաւոր ձեռ-

նարկներու մէջ*). մատներ էր Աստրախանցի Կարոն, այն հոյակապ երիտասարդը, որ 1907ին կախաղան բարձրացաւ Սեւաստոպոլի մէջ. մատներ էր Մկրտիչ Աղամալեանը, մեր առաջնակարգ ահաբեկիչներէն, որ հետագային թունաւորուեցաւ ցարական բանտապետներու ձեռքով Երեւանի բանտում։

Մատներ էր Միհրանը այն ռուս գործակալները, որոնք կաշառուած էին Դաշնակցութեան կողմէ. պատմեր էր մատնիչը ռուս դատական իշխանութեան՝ դաշնակցականներու ողջ ստորերկրեայ գործունէութիւնը, պատմեր էր թէ ո՛վ և ի՛նչպէս էր կազմակերպեր մեծ տեռորները բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն դէմ, բացատրեր էր կուսակցութեան խորհրդանշանները ու կարգախօսները, ծածկագիրներն ու այլաբանութիւնները, բացատրեր էր թէ ի՛նչ միջոցներով Դաշնակցութիւնը զէնք ու ռազմամթերք կը գնէր և հրազէնի ու ռումբի պահեստներ կը ստեղծէր Անդրկովկասի մեծ ու փոքր կեդրոններուն մէջ։

Փչոցներ ալ պակաս չէին Միհրանի մատնութիւններուն մէջ։ Այսպէս, Լըժինի Սեւ Գրքում, Աւետիս Ահարոնեան— որ Նովոչերկասկի կալանաւորներու շարքերումն էր— յանձնարարուած էր Լըժինին, որպէս Դաշնակցութեան բարձրագոյն տեռորական մարմնի անդամ, Նիկոլ-Դումանի, Աղեքսանդր Շարաֆեանի, Սարգիս Մանասեանի ու Խէչոյի կողքին**)։

***

Հասան վճռական օրերը։ 160 հայ «քաղաքական յանցաւորներ» և շուրջ 500 վկաներ՝ Ռուսահայաստանի բոլոր ծայրերէն փոխադրուեցան Ռուսաստանի հեռաւոր մայրաքաղաքը, Պետերբուրգ։ Եւ սկսաւ դատավարութիւնը արտակարգ հանդիսաւորութեամբ, ռուս Ծերակոյտի յատուկ ատեանին առջեւ։ Կեդրոնական կառավարութիւնը ձեռք առեր էր ապահովութեան բացառիկ միջոցներ, սահմաներ էին խիստ հսկողութիւն, ընտրեր էին յատուկ, յարմարաւոր շէնք, ուր կարենային վարել դատը «հանգիստ սրտով»...

Անօրինակ տեսարան մըն էր ռուսներուն համար «սեւաչեայ և վառվռուն» կովկասցիներու այդ յեղակարծ շարժումը դէպի հիւսիսային մայ-

*) 1914ի վերջերը, ամուսնոյն հետ ձերբակալուեցաւ Տրապիզոնի մէջ եւ քանի մը ամիս յետոյ, երկուքով զոհ գացին տարագրութեան։

**) Վրէժ կը լուծէր Ահարոնեանի դէմ, որ 1906ին դուրս վտարեր էր զինքը Թիֆլիսեան «Յառաջ»ի խմբագրատունէն։

րաքաղաքը, մեղադրեալներու և վկաներու այդ առաջին համանքը։ Ռու-
սաստանի ամենաբարձր փաստաբաններու փոյլ մը— Զարուդնի, Կերենս-
կի, Գրուզենբերգ եւայլն— ստանձնեցին մեղադրեալներու պաշտպանու-
թիւնը։ Ռուս ազատական մամուլը կ'երկրորդէր անոնց ճիգը, չէր թաք-
ցներ իր համակրանքը դէպի փոքրիկ ժողովուրդի մարտական կուսակցու-
թիւնը։ Աջակողմեան թերթերը կը շարունակէին ատելութեան թոյնը
ժայթքել մեղադրեալ կազմակերպութեան դէմ և երկու ամիս շարունակ
Դաշնակցութիւն բառը կը հոլովուէր հարիւրաւոր թերթերու մէջ՝ կայսրու-
թեան մէկ ծայրէն միւսը։ Դատը կ'արձագանգէր նաև Ռուսիոյ սահման-
ներէն դուրս, արեւմտեան աշխարհում։

Երբեք, անգամ ռուս յեղափոխական շարժումներու ամենէն տա-
թեզրութեանց մէջ, չէր տեսնուած այդքան ժխոր ու աղմուկ ազատական
դատի մը շուրջ։ Եւ նոյն ինքն ցարական դատախազն էր, որ կը բա-
ցատրէր իրողութիւնը իր այս ուշագրաւ— անշուշտ նաև չափազանցուած
— յայտարարութեան մէջ.

— Ես չեմ գիտեր, ոչ միայն մեր, այլ և ընդհանուր, համամարդ-
կային պատմութեան մէջ, կազմակերպութիւն մը, որ ունենար իր ծոցին
այնքան հակապետական ուժ և կարենար մղել պետութեան դէմ այնքան թա-
փով ու կատաղութեամբ, ինչպէս այս մէկը։

Հէն ի հին կը հետեւէր դատի ընթացքին ողջ գիտակից հայութիւնը՝
երկրի մէջ և դուրսը։ Կը հետեւէր ուշի ուշով նաև թուրք իթթիհատական
կառավարութիւնը, որ վէճ ունէր Դաշնակցութեան հետ և սկսեր էր ար-
դէն դրսեւորել իր ճշմարիտ գոյնը, իր հակահայ բնազդները։ Դաշնակ-
ցութեան գլխատումը ռուս կառավարութեան ձեռքով՝ ուրախութեամբ պի-
տի ողջունէր Իթթիհատի շարքերուն մէջ...

Բայց ահա զգրդագին յայտնութիւն մը ցնցեց յանկարծ Պետերբուր-
գի հանդիսաւոր արիսպագոսը։ Դատավարութեան ընթացքին յայտնու-
ցաւ, որ Լիժինի կատարած «նախնական քննութիւնը» լի է կեղծիքնե-
րով և որ այդ պատասխանատու գործը յանձնուած է եղեր անհաւասա-
րակշիռ, հոգեպէս հիւանդ հայատեացի մը։

Անշուշտ, հայահալած բանակալութեան դէմ Դաշնակցութիւնը Կով-
կասի մէջ կատարեր էր ծանրակշիռ ակտեր— անգամ զուտ ինքնա-
պաշտպան շարժումներու ընթացքին— որոնց համար մեղադրուելու էր
և խստօրէն պատժուելու էր... Պատժուելու էր ոչ միայն այն պատճառով,
որ յանդգներ էր զինուած վաշտերով հրապարակ գալ ջարդարար հոր-
դաներուն դէմ, այլ և անխնայ կոտորեր էր հայու արիւնով գինովցած
ցարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները... Սակայն քննիչ Լիժինն իր
պատրաստած մեղադրականին ամէն թափ ու կշիռ տալու նպատակով,

չափազանցեր էր իր եռանդը և գիտակցաբար ու կողմնօրէն խարդախեր
էր շատ մը վաւերագիրներ, վկայութիւններ, չափէն աւելի ծանրացնելով
հայ յեղափոխականներու պարագան։

Դաշնակցութիւնը հակակառավարական էր, բայց երբեք հակառու-
սական, անջատական։ Դաշնակցականներու պահանջն էր ազատ, ժողո-
վրդավարացուած, ֆեդերատիւ սիստեմի վերածուած Ռուսաստան, որուն
անբաժան մասը պիտի կազմէր Անդրկովկասը։ Բայց ռուսական արդա-
րադատութիւնը կ'ուզէր անպատճառ տեսնել նաև անջատական ձգտում-
ներ մեր ծրագիրի ու տակտիկի մէջ, հակառակ ռուս առաջնակարգ փաս-
տաբաններու վճռական և փաստական ժխտումին։

Ոչ մի տարակոյս.— փաստաթուղթերու այդ աղաղակող խարդա-
խումները կատարուած էին ի վերուստ, արդարադատութեան նախարար
Շչեգլովիտովի*) հաւանութեամբ։

Պաշտպանները պահանջեցին նոր քննութիւն։ Մեծ էր յարուցուած
գրգիռը։ Փակ դռները չարգիլեցին գաղտնիքներու արշաւը դէպի դուրս,
դէպի մամուլի էջերը, ուրկից լսուեցաւ հրապարակախօսական խղճի
ձայնը, բողոքի ու ցասման աղաղակ՝ փտախտաւոր սիստեմի դէմ։

Սենատականներու առանձը գոնէ կը ցուցնէր, որ ինքն ալ սահ-
մռկած է կեղծիքներու յայտնաբերումէն, բայց անկախութեան ստուերը
չկար անոր կեցուածքին մէջ. «Բարձրագոյն Ատեանն» ալ կը շարժէր
վերին հրամանով. ուստի և որոշեց անտես առնել փաստաբաններու պա-
հանջը և հապշտապ եզրափակել, դատապարտել։ Ենթադրուած էր, որ
դատավճիռը պատրաստ էր արդէն նախարարական գրասենեակին մէջ, որուն
հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էր Ատեանի նախագահը։

Ամէնքը լարուած հետաքրքրութեամբ կը սպասէին պաշտօնական
մեղադրողի— դատախազի ճառին։ Երկար եղաւ այդ ճառը։ Անոր ընդ-
հանուր մասը— տեսակ մը ներածութիւն— որուն ընթերցումը տեւեց ոչ
պակաս քան երկու ժամ— կու տար Դաշնակցութեան վերլուծումը իրա-
ւական ու քաղաքական տեսակէտէ։ Ընկերաբանական, պատմափիլիսո-
փայական տեսութիւն մը, որ տեղ-տեղ կը սահէր ջատագովի մէջ։ Կը բե-
րենք հատուած մը ճառէն։ Դիմելով Ատեանին, դատախազն ըսաւ.

Պարոննե՛ր,

«Մեղադրողի կացութիւնը այս դատին մէջ չափազանց ծանր է, ան-
նկատառ։ Դեռ երէկ լսեցինք, թէ ամբողջ նիւթը, որուն վրայ պիտի հիմ-
նուի ձեր դատավճիռը, ճահիճ մըն է, ուրկից զարշ հոտ կը փչէ։ Պաշտ-

*) Ցարական ռեժիմի ամենէն վերի եւ ծայրայեղ դէմքերէն մէկը, որ գնդա-
կահարուեցաւ 1917ին բոլշեւիկներու ձեռքով։

պաններէն մէկն բսաւ, թէ առինք թունաւորուած մէկ աղբիւր է, ուրկէ խմել չէ կարելի— կը վարակէ ողջ մարմինը։ Մենք ամէն օր կը լսենք, թէ շարք մը վկաներ ատեանական բնոյթ ունին, թէ անոնք երբեք գոյութիւն չեն ունեցեր։ Ես ինքս, ի՛նչպէս, կը մտածեմ այդ ճահիճին ամենամեծ զզուանքով, գնահատման մէջ ես շատ կ'երկբայիմ համաձայն եմ պաշտպանութեան հետ և արդահատանքով երես կը դարձնեմ զարշանքէն։ Սակայն այն եզրակացութիւնը, որ կ'ընէ ատկէ պաշտպանութիւնը, ես կը համարեմ սխալ։ Ճիշդ է, մենք պէտք է անցնինք ճահճային լճակներու վրայէն... սակայն անցնիլ հնարաւոր է, պէտք է միայն փէշերը բարձրացնել այն աստիճան, որ ցեխին չկպչին, զզուանքով դէն կը նետեմ վարակուած նիւթը և կը բաւականանամ այն նիւթով, որու մասին դեռ կասկածներ չեն յայտներ։

Ամենէն առաջ հարց կը ծագի— ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը։ Եթէ մեր առջև կանգնած լինէր ռուսական Ս.-Ռ. կամ Ս.-Դ. կուսակցութիւնը, ես մինչև իսկ աւելորդ կը համարէի խօսիլ։ Ամէնքս գիտենք, թէ ո՛ւմ հետ գործ ունինք։ Բայց ներկայ պարագային խնդիրը, բարդ է։ Հակապետական, յեղափոխակա՞ն է Դաշնակցութիւնը, թէ ոչ։ Եթէ այո, մի՞շտ ալ արդեօք եղեր է այդպէս, թէ միայն որոշ շրջանի մէջ և ո՞ր շրջանին։

Պարոննե՛ր, հակառակ շարք մը վկաներու հակայական ջանքերուն, ես պիտի պնդեմ, որ Դաշնակցութիւնը եղեր է իր ծագման օրէն ի վեր (1890 թուականէն) հակապետական ու յեղափոխական— և շատ աւելի վտանգաւոր ու անհանդուրժելի, քան որևէ այլ կուսակցութիւն... Երբ դաշնակցականները կը զինուին մէկ դրացի պետութեան դէմ և ատոր համար կը դիմեն անթոյլատրելի միջոցներու, անոնք կը դառնան յեղափոխական մեր դէմ... Այդ խումբերը, որ կ'անցնէին ու կը վերադառնային— ատոնք ճշմարիտ յեղափոխական ռմախներ էին։ Պարոննե՛ր, երբ մեր մահմետականները ուխտի կ'երթան Մեքքա, վերադարձին մենք զանոնք չենք ընդունիր, եթէ ժանտախտի վայրերէն կուգան։ Սակայն մեզ կ'ըսեն, թէ այդ յեղափոխական ժանտախտը մեզ մօտ բերողները վտանգաւոր չեն։ Ես կ'ըսեմ, որ անոնք շատ աւելի վտանգաւոր են, քան իսկական ժանտախտը։

Ես չեմ շօշափեր եկեղեցական գոյքերու գրաւման շրջանը։ Կովկասեան ուկազով այդ գոյքերը վերադարձուած են և ուրեմն ատոր շուրջ յարուցուած շարժումը մեր քննութենէն դուրս է։ Կ'անցնիմ միւս շրջանին— Հայ-թրքական կոտորածներուն։ Այստեղ երկար բացատրութիւններ տուին անոնց պատճառներու մասին։ Ես ատով չեմ հետաքրքրուիր։ Կ'ըսեն գալիցինեան ռեժիմ, պրովոկացիա, համախոհութիւն... Ես չեմ կարող ամենախիստ կերպով չբողոքել պրովոկացիայի (գրգռութիւն)

մեղադրանքի դէմ։ Պարագայից պարագային կարող եմ թոյլ տալ, որ եղեր է իշխանութեան անզգուշութիւն, կրաւորականութիւն...

... Բայց մեզի համար ամենէն գարհուրելին— և անըմբռնելին— որուն առջև կը դողայ իմ ձայնս՝ ոչ իբրև մեղադրողի, այլ իբրև մարդու— այդ՝ Դաշնակցութեան տեռորական (ահաբեկչական) գործունէութիւնն է։ Իմ ուժերէն վեր է նորէն կրկնել այդ զոհերու շարքերուն անունները։ Կը խնայեմ ձեր լսողութիւնը։ Չեմ կարող սակայն մոռանալ չյիշել այն գազանաբարոյ վերաբերմունքը, որ ցոյց կը տրուի դէպի չինովնիկները (պաշտօնեաները)։ Ով որ կը համարձակէր դաշել Դաշնակցութեան, ով որ խուզարկութիւն կ'ընէր, կը ձերբակալէր,— դատապարտուած էր անխուսափելի մահուան։ Եւ ինչպիսի՜ մահ։ Տանջանքներ, որոնց առջև կը սարսափի միջնադարեան հաւատաքննութիւնը։ Ո՜հ, Աստուած իմ, ի՛նչ սարսափելի կուսակցութիւն, եւ ո՛րքան չարանիւթ ուժ էր կուտակուած անոր մէջ։ Լսեցէ՛ք անոր նշանաբանը՝ «Մահ կամ Ազատութիւն»։ Ջանացէք խորաթափանցել անոր մտքին մէջ, ըմբռնել անոր իմաստը եւ դուք կը հասկնաք, որ այդ կուսակցութիւնը միջին ճամբայ չունէր, ան կ'ըմբռնէր ազատութիւնը միայն մահու միջոցով։ Պէ՛տք է սպաննել, պէ՛տք է ոչնչացնել, որպէսզի ինքը ազատ զգայ ինք։ Եւ ան այդ կ'ընէր։

Եթէ ես լինէի արձանագործ, պիտի պատկերացնէի Դաշնակցութիւնը մէկ արձանով, որու պատուանդանին վրայ կը փորագրէի այդ արեան բաղանիքի մէջ գալարուող բոլոր զոհերը, աջ կողմը կը կանգնեցնէի Համազասպ Օհանջանեանը, ձախ կողմը՝ Խաժակը, իսկ վերը, գագաթին՝ Ահարոնեանը արծիւի կերպարանքով, որ կը ծծէ անմեղ հոսող արիւնը։ Այդտեղ դատախազը կը կարդայ հատուած մը Աւետիս Ահարոնեանէն*)։

Վերջացաւ մեծադղորդ գործը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան։ Բուռն էին, կատաղի՝ ցարական դատախազի ցասումներն ու շանթերը, ի տես ամբողջ մամուլ Ռուսաստանի, բայց լրբենեան կեղծիքները— մեղադրականի ամբողջ կառուցուածքը— խարխուլ էին պատրաստուած

*) Ահարոնեան, շուրջ երեք տարի բանտային կեանք անցընելէ վերջ բանտէն [illegible] (20,000 ռուբլիի երաշխաւորութեամբ)։ Ահարոնեան [illegible]

Ատեանի դատավճիռը եղաւ սպառնածէն անհամեմատ աւելի մեղմ։

52 հոգի միայն դատապարտուեցան բանտի ու աքսորի (չորս հոգի՝ սիբիրեան տաժանակիր աշխատանքներու. Համազասպ Օհանջանեան, Սարգիս Մանասեան, Հովհաննէս Ղազարեանց, Արշակ Մուրատով)...

Երկու հոգի մեռեր էին չդիմանալով բանտի զրկանքներուն— Սարքազ Խեչօ և Ջիջինեան։ Մէկն ալ խենթացած էր— դժբախտ Յովհաննէս Մէլանիկեան*)։

94 հոգի անպարտ արձակուեցան։ Անոնց դէմ ոչ մէկ փաստ, ոչ մէկ նիւթական ապացոյց։ Եւ սակայն այդ մարդիկ երկար տարիներ մաշեր էին իրենց կեանքը բանտի չորս պատերուն մէջ, «նախնական քննութեան» ճիրաններուն։ Եւ անոնց մէջ պակաս չէին անմեղ ու անվնաս, խեղճ ու կրակ հայ մարդիկ, ձերբակալուած «դաշնակցական» անուան տակ։

Դիւրին է երեւակայել, թէ ի՛նչ ծաւալով ու տեւականութեամբ պիտի տրուէին պատիժները, եթէ չպարզուէր լըժինեան խարդախումներու բըդ-գայացուց անակնկալը...

Վարագոյրն իջաւ դաշնակցական Գողգոթայի այդ յուզումնալից գրուագին վրայ և Ռուսիոյ ժողովուրդներուն ու ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ մեղադրեալի նստարանին վրայ բազմեցին խեղկատակ չարագործները, քննիչներու, դատաւորներու և նախարարներու հայատեաց ու մարդատեաց խումբը։

Լըժին դատի ենթարկուեցաւ։ Դատական քննութիւնը չորթեց անոր վրայէն պաշտօնականութեան քօղը և թշուառականը կանգնեցաւ աշխարհի առաջ իր ճիւաղային հոգիի ամբողջ մերկութեամբ։ Ոչ որ սակայն կամեցաւ օրէնքի խստութիւնը գործադրել անոր վրայ, վասն զի ամէնքը՝ նախարարական գահէն մինչեւ գաւառական Ատեանը՝ մեղսակից էին անոր նիւթած ոճիրներուն։ Որոշեցին թաղել ընդմիշտ այդ նզովեալ անունը արշիւներու փոշիին տակ, յայտարարեցին Լըժինը որպէս հոգեկան հիւանդ, անպատասխանատու իր արարքներուն համար և դադրեցուցին անոր գործը...

Ոչինչ չահեցաւ Պետերբուրգի կամարիլլան։ Լոկ ամօթանք ու նսեմացում։ Հայ ժողովուրդի արդար դատը չմարեցաւ։ Ընդհակառակն, նոր փայլ ու հմայք առաւ։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չքայքայուեցաւ, չթուլցաւ։ Ընդհակառակն, այդ ամբողջ դատավարութիւնը երկու ամիս շարունակ, աշխարհի մեծ բեմին վրայ, իր արտակարգ հանդիսութեամբ

---

*) «Դաշնակցության գործով» մեղադրվածներէն շատեր արտասահման կը գտնուին— Զաւարեան, Դուման, Քաջազնունի, Դրօ, Վարդանեան եւ այլն։

նոր, թարմ սնունդ բերաւ Հայ Մարտական Կազմակերպութեան անունին ու հռչակին։ Հայութեան թշնամիները ուզեցին միանգամ ընդ միշտ խորտակել անոր դիմադրական կորովը, բայց հայ երիտասարդ, գաղափարական տարրերը այնուհետեւ աւելի ամուր փարեցան կուսակցութեան դրօշին և քալեցին դէպի նոր պայքարներ ու Գողգոթաներ՝ իրենց հալածական ժողովուրդի արդարացի իրաւունքներուն համար։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Հայկական շարժումը նախքան դաշնակցութիւնը 11
Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծնունդը 49
Առաջին տարիներ 72
Ղեկավարները 81
Ծրագիր, տակտիկ, աշխարհահայացք 95
Պարսկաստանը որպէս խարիսխ
Ընդհանրական դեմքեր 107
Յեղափոխական գործերը Տարոնի մեջ
Արմատականները Երզնկայում 118
Օսմանեան բանկի գրաւումը և ռումբային կռիւները
Կ. Պոլսում 130
Խանասորի արշաւանքը 149
Տեղատւութիւն 157
Հայդուկային շարժում և տերրորական գործողութիւնները
Ֆիդայիները Տարօնոյ մէջ 176
Հայ-թրքական համերաշխութեան փորձեր 211
Հայ-մակեդոնական համերաշխութիւն 215
Սասնոյ պատերազմը 220
Սասնոյ պատերազմը և Կովկասեան հայութեան ճիգը 236
Սասնոյ շարժումը և քաղաքական աշխարհը 246
«Փոթորիկի» գործը 261
ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՎՐԱՅ
Նորէն նոր եկեղեցական գոյքերու շուրջը 271
Համառուսական շարժումները և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 289
Հայ-թաթարական պատերազմը (ա)
Բագու 296
Բագուի ողբերգութիւնը և արտաքին աշխարհը
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դրացի ազգերու առաջին առջեւ 307
Հայ-թաթարական պատերազմը (բ)
Երեւան և գաւառ 315
Հայ-թաթարական պատերազմը (գ)
Ղարաբաղ 321

Հայ-թաթարական պատերազմը (դ)
Գանձակ և Թիֆլիս 347
Պոլսոյ և Իզմիրի գետնայարկերում
Սուլթանի ռումբը 363
Համառուսական յեղափոխութեան մէջ 383

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Սահմանադրական Թուրքիան և Դաշնակցութիւնը 421
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և Կիլիկիա 458
Դաշնակցութիւնը Իրանի սահմանադրական շարժման մէջ 469
Ցարական ռէժիմը և «Դաշնակցութեան» դատը 507

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ

ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակչության խմբագիր՝ **Ծ. Պ. Համբարձումյան**
Գեղարվեստական խմբագիր՝ **Ն. Ա. Թովմասյան**
Տեխն. խմբագիր՝ **Հ. Հ. Խաչատրյան**
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ **Ս. Վ. Ավետիսյան**
Ս. Վ. Ղազարյան
Նկարիչ՝ **Ս. Ս. Մկրտչյան**

Հանձնված է շարվածքի 12. 11. 1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության 02. 05. 1992 թ.: Չափսը $60\times84^1/_{16}$: Թուղթ № 2: Տառատեսակը «Սովորական»: Տպագրության եղանակը «Բարձր»: Հրատարակչական 28,8 մամուլ: Տպագրական 33,5 մամուլ=31,5 պայմանական մամուլի: Տպաքանակ 11000: Պատվեր 653: Գինը՝ 30 ռ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Алека Манукяна № 52

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փ. № 52
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.